

M Á D L F E R E N C

**A DELIKTUÁLIS
FELELŐSSÉG**

M Á D L F E R E N C

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG

A TÁRSADALOM ÉS A JOG
FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBEN

2 . k i a d á s

MÁDL FERENC INTÉZET

BUDAPEST, 2022

MÁDL FERENC EMLÉKSOROZAT
ISSN 2786-4367

A könyvsorozat Mádl Ferenc kiemelkedő jogtudósi és államférfíúi tevékenységének kíván emléket állítani születésének 90. és halálának 10. évfordulója alkalmából.

MÁDL FERENC
A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében
ISBN 978-615-6356-14-7
ISBN 978-615-6356-15-4 (e-könyv)
DOI: 10.47079/mf.delikt.2022.ve

2. kiadás

Kiadó: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 2022
Felelős kiadó: SZILÁGYI JÁNOS EDE

A 2. kiadást szerkesztette, a bevezető tanulmányt
és a kiegészítő lábjegyzeteket írta
VERESS EMŐD

© Mádl Ferenc örökösei
© Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet (jelen kiadás)

Első kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964

Lektorálta
CSANÁDI GYÖRGY
és
VILÁGHY MIKLÓS

Borítófotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.c.10

Korrektúra: SZENKOVICS ENIKŐ

Nyomdai előkészítés: IDEA PLUS, Kolozsvár
Grafikai tervezés: KÖNCZEY ELEMÉR
Műszaki szerkesztés: FAZAKAS BOTOND

Nyomdai munkálatok: AK NYOMDA, Martonvásár

TARTALOMJEGYZÉK

MÁDL FERENC ÉS A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG KUTATÁSA 9

BEVEZETÉS 29

I. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG AZ ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOMBAN . . 43

1. § Ősközösségi elemek a rabszolgatartó államok felelősségi rendszerében – az ősközösségi társadalom felelősségi rendszere vizsgálatának szükségessége 45

2. § Az ősközösségi társadalom felelősségi normáinak megismerési forrásai és jogi jellege. 53

3. § Az ősközösségi gazdasági-társadalmi viszonyok és azok fejlődésének főbb vonásai. 59

4. § A korai ősközösségi gazdasági-társadalmi viszonyok és az ősközösségi felelősségi rendszer első alapvető intézményei. 65

1. A korai ősközösségi társadalom termelési feltételei és a deliktuális viszonyok keletkezése. 65

2. A vérbosszú mint az egyes közösségek közötti deliktuális felelősség alapvető intézménye 68

3. A közösségen belüli deliktuális felelősség intézményei 76

5. § A gazdasági-társadalmi viszonyok és a deliktuális felelősség további fejlődése az osztálytársadalom kialakulásáig. 81

1. Az áruviszonyok kialakulása mint a deliktuális felelősség továbbfejlődésének meghatározó tényezője; a deliktuális felelősség és a szerződés viszonya 81

2. A deliktuális felelősség egyes elemeinek átalakulása az osztálytársadalom kialakulásáig 89

6. § Zárókövetkeztetések 104

II. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK JOGÁBAN. 109

1. § Az irodalom a rabszolgatartó államok jogának felelősségi rendszeréről. 111

2. § Az elemzés alapjául szolgáló jogforrások köre 123

3. § Az egyes jogforrások keletkezése és helye a rabszolgatartó társadalmi rend fejlődésének történetében. 128

TARTALOMJEGYZÉK

1. A rabszolgatartó társadalomról és a jelentősebb ókori jogrendszerekről általában.	128
2. A jelentősebb ókori jogrendszerek	131
A) Az ékírásos jogok	131
B) A görög jog	137
C) A római jog	141
4. § A deliktuális felelősség fogalom- és normarendszerének fejlődése a rabszolgatartó társadalom jogában	157
1. A deliktuális felelősség fogalmának megjelenési formája a rabszolgatartó államok jogforrásaiban.	157
2. A jogellenesség a rabszolgatartó államok jogában	162
3. A kár és a szankció viszonya – a szankciók fejlődése – a rabszolgatartó társadalmi rend jogrendszerében.	177
4. A magatartás értékelése az antik jogok felelősségi rendszerében . . .	199
5. § Zárókövetkeztetések	225

III. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDSZERÉNEK FŐBB ELEMEI ÉS AZOK ÁTALAKULÁSA A FEUDÁLIS TÁRSADALMI REND JOGÁBAN . . . 235

1. § A deliktuális felelősség középkori fejlődésének két útjáról általában. . .	237
2. § Az irodalom a feudális társadalom jogának deliktuális felelősségi rendszeréről	239
3. § A deliktuális felelősség fejlődése a feudális államok nem római eredetű jogforrásaiban.	243
1. A korai középkor jogforrásainak felelősségi rendje	243
A) az egyes jogforrások és azok keletkezésének viszonyai	243
B) a deliktuális felelősség jellege és alakulása az érintett jogforrásokban	255
2. A deliktuális felelősség rendszere a fejlett feudalizmus és a késői középkor jogában	280
A) a jogfejlődés általános útja a jellegzetesebb jogforrások és azok születésének viszonyai	280
B) a felelősség rendjének útja Franciaországban és Németországban a polgári kor hajnaláig	289
4. § A deliktuális felelősség a középkori és recipiált római jogban	297
1. A középkori római jog felelősségi rendszerének viszonya a nem római jogi eredetű jogok felelősségi rendszeréhez	297
2. Források.	303
3. A felelősségi intézmények főbb elemeinek átalakulása a római jog középkori történetében.	305
5. § Zárókövetkeztetések	313

IV. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDJE A KAPITALISTA

TÁRSADALOM JOGÁBAN 321

1. § A kapitalista jogfejlődés két szakasza és ezek jelentősebb jogforrásai . . 323

A) RÉSZ

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG INTÉZMÉNYE A KLASSZIKUS

KAPITALIZMUS IDŐSZAKÁBAN 327

2. § A felelősség az első jelentősebb kapitalista polgári jogi kódexekben:
a francia és az osztrák polgári törvénykönyvben 3293. § Az objektív felelősség megjelenése a modern jogban: az 1838. évi
porosz vasúttörvény 3414. § Az 1871. évi német törvény egyes ipari üzemek kártérítési
felelősségéről. 351

B) RÉSZ

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG INTÉZMÉNYÉNEK TOVÁBBI

ALAKULÁSA A SZÁZADFORDULÓTÓL NAPJAINKIG

(AZ IMPERIALIZMUS KORSZAKA) 365

5. § Az objektív, ill. a fokozott felelősség
kibontakozása a kapitalista államok magánjogában a XIX. század
utolsó évtizedeitől napjainkig 3676. § A XX. századi polgári jogi törvénykönyvek felelősségi rendjéről
általában, különös tekintettel a méltányossági felelősségre 385

1. A XX. századi polgári jogi kódexek felelősségi rendjéről általában . . 385

2. Új elem a kártérítési jogban: méltányosság általában – felelősség
méltányosság címen. 388

7. § Felelősség és biztosítás 400

1. A biztosítás és a felelősség összefüggése általában 400

2. A felelősségbiztosítás 402

8. § Az atomenergia és az anyagi felelősség 408

1. Az atomenergia által igényelt felelősségi normák és
a hagyományos felelősségi rendszer viszonya általában. 4082. Az atomenergia felhasználása során keletkezett károkért való
felelősség fontosabb elemei 410

9. § Zárókövetkeztetések 422

TARTALOMJEGYZÉK

V. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDSZERÉNEK ALAPVETŐ

ELEMEI ÉS SAJÁTOSÁGAI A SZOCIALISTA ÁLLAMOK JOGÁBAN . . .	427
1. § Jogforrások és irodalom	429
2. § A szocialista társadalmi rend és a deliktuális felelősség rendjének viszonya általában	432
3. § A deliktuális felelősség egyes alakzatai a szocialista polgári jogban . . .	437
1. Általános szabályok	437
2. Objektív felelősség – abszolút felelősség	449
3. Felelősség és méltányosság	460
4. Alkalmazott, szövetkezeti tag, képviselő és megbízott károkozásáért való felelősség	464
4. § A munkajogi és termelőség-szövetkezeti jogi felelősség mint a szocialista jog anyagi felelősségi rendszerének sajátos formái	470
1. Az anyagi felelősség sajátosságai a munkajog területén	470
2. A termelőség-szövetkezetnek tagjai által okozott kárért való anyagi felelősség alapvető vonásai	477
5. § Deliktuális felelősség és biztosítás a szocialista jogban	482
6. § Zárókövetkeztetések	489

FÜGGELÉK

A KOZMIKUS TÉRSÉG MEGHÓDÍTÁSA ÉS AZ ANYAGI FELELŐSSÉG . .	495
---	-----

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK	509
--------------------------------------	-----

I. Használt jogforrások történeti sorrendben	509
--	-----

II. Jogforrások és irodalmi források a rövidítések szerinti betűrendben .	514
---	-----

NÉV-, TÁRGY- ÉS JOGSZABÁLYMUTATÓ	533
--	-----

ANGOL NYELVŰ TARTALOMJEGYZÉK ÉS ÖSSZEFOGLALÓ	557
--	-----

TORT LIABILITY	557
--------------------------	-----

Table of contents	559
-----------------------------	-----

Summary	563
-------------------	-----

MÁDL FERENC ÉS A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG KUTATÁSA

I.

Mádl Ferenc 33 éves volt, amikor megjelent *A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében* című monográfiája (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964). Mádl Ferencnek a polgári jogi munkássága is jelentős, nem csak a nemzetközi magánjoghoz, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogához vagy az európai (akkor még „közösségi”) joghoz kapcsolódó tevékenysége releváns. Kifejezetten polgári jogi tematikájú művei közül talán a legfontosabb a deliktuális felelősség történetéről írt, most újra megjelent kötete. Másik kiemelkedő polgári jogi tárgyú műve a magánjogi kodifikáció történetét tárgyalja, és néhány évvel korábban, 1960-ban jelent meg.¹

Mindkét műben közös, hogy a polgári joghoz történeti módszerrel közelített. A történeti módszer fontossága, haszna önmagában is tagadhatatlan: a polgári jog időbeli változásainak, a változásokat kiváltó erőknek az elemzése élesíti a hatályos jogról alkotott képünket, megkönnyíti a hatályos jog értelmezését és alkalmazását. E munkák megszületésének korában, a szovjet típusú diktatúra ezer korlátot felállító, mindent kontrollálni próbáló, elnyomó rendjében, a történeti módszer azonban ürügy és álca is volt.

Ürügy, mert a történeti módszer lehetővé tette, hogy a szocialista jogon túlmenően a klasszikus, a szovjet típusú diktatúra hatalomátvétele előtti

¹ MÁDL Ferenc: *Magyarország első polgári törvénykönyve – az 1959. évi IV. törvény – a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében*, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, X. kötet, 1–2. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 3–88. old.

polgári jogról, annak félretett és kismimizett értékeiről is lehessen írni és vitázni. Ez a megközelítés nagyon fontos szerepet játszott a polgári jogi gondolkodásmód és kultúra megőrzésében, átmentésében, folytonosságának a rendszerváltásig tartó biztosításában. Magánjogtörténeti jellegű művek vagy a hatályos jogot tárgyaló művek történeti részletei szentesítették ennek a polgári jogi kultúrának a folytonosságát.

Ugyanakkor a történelmi módszer álca is volt, mert a múlt tárgyalása sok esetben nagyon is a jelennek szólt: e köntösben lehetett magántulajdonról, szerződési szabadságról, az áruforgalom szabadságáról, a szabad gazdasági versenyről vagy bármely olyan témáról értekezni, amelyet a hatályos jogról szóló műben nem lehetett megtenni. A kizárólag a hatályos jogot tárgyaló művek ilyen szempontból csak a múlt elítélését és az akkori jelen dicséretét tartalmazhatták. Nehéz például eldönteni a következő szövegrészeiről, hogy a szocialista jog dicsérete-e vagy kritikája: „Az árunak egyrészt csak a formája marad meg, másrészt a szocialista körülmények között is meglevő valódi, teljes értelemben vett áruviszonyok is sajátosak. Mindez alapvetően módosítja a szocialista polgári törvénykönyv jellegét és rendeltetését. De más, szűkebb a törvénykönyv terjedelme is. Határait visszavonja olyan területekről, mint a család, a házasság és a munka életviszonyai. Nem a törvénykönyvek elsője többé. Ezt a megtisztelő szerepet az alkotmány veszi át.”² A történeti módszert kiemelten alkalmazta az ezer szállal a polgári világhoz kötődő nagy magánjogász, Marton Géza (1880–1957) is, aki megírta nagy felelősségtani munkáját (*A polgári jogi felelősség*). A könyv azonban csak 1993-ban jelenhetett meg,³ mert a kiadásra vonatkozó mandátumot Zlinszky János, Marton tanítványa csak a rendszerváltás után tudta teljesíteni, így Mádl Martonnak e fő művét nem tudta tudományos forrásként hasznosítani.

A történeti módszer előtérbe helyezése tudatos választás volt Mádl Ferenc részéről, miként az is, hogy tevékenységének súlypontját később a szovjet típusú diktatúra ideológia által kevésbé átitatott jogterületekre helyezte (nemzetközi magánjog, nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga). A polgári jogot és a történeti megközelítést azonban Mádl Ferenc soha nem

² MÁDL Ferenc: *Magyarország első polgári...*, i. m., 4. old.

³ MARTON Géza: *A polgári jogi felelősség*, Triorg, Budapest, 1993.

II.

hagyta el teljesen, a rendszerváltás utáni publikációiban is megjelenik ez a szemléletmód.⁴

A kötetben egyetlen Lenin-idézet is található. Viszont ez a hivatkozás (amelynek a cáfolatára is sikeresen lehetne számos példát keresni a lenini életműben) a klasszikus magánjog védelmében használható. Lenin a szovjet polgári törvénykönyv előkészítése során ugyanis egyszer azt írta, hogy „mindent át kell venni és meg kell őrizni a nyugat-európai országok irodalmából és tapasztalataiból, ami ezekben a dolgozók védelmét szolgálja”. Mádl ezt a mondatot hivatkozva. Lenini érvt szegezni szembe a polgári (jogi) értékek ellenfeleivel szemben viszont kifejezetten ügyes módszer.

II.

A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében című kötet alapja Mádl Ferenc kandidátusi értekezése, amelyet 1964. február 5-én védett meg.

A tudomány kandidátusa a tudományos fokozatok köztes típusa volt 1950 és 1993 között: az egyetemi doktori cím felett és a tudomány doktora fokozat alatt helyezkedett el. Nagyjából a mai PhD-fokozatnak feleltethető meg. A kandidátusi fokozat odaítélése viszont nem egyetemi, hanem a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának hatásköre volt. A mai közfelfogás szerint a kandidátusi fokozat megszerzése azonban magasabb szakmai teljesítményt kívánt meg, mint a PhD-fokozaté, viszont az is tény, hogy a kandidatúra sokszor nem elhanyagolható súlyú korábbi tudományos tevékenységet is feltételezett. Mádl Ferenc 33 évesen,

⁴ Lásd például MÁDL Ferenc: *Állam és gazdaság: forradalom a jog útján a közép- és kelet-európai országokban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997; *Der Einfluß des BGB auf die Entwicklung des ungarischen Privatrechts*, Archiv für die civilistische Praxis 200. Bd., H. 3/4 (2000), 526–532. old.; MÁDL Ferenc: *Néhány gondolat a BGB hatásáról a magyar magánjog fejlődésére*. In: Eörsi Gyula Emlékkönyv. HVG-ORAC, Budapest, 2002, 65–72. old.; MÁDL Ferenc: *A tulajdon rehabilitációja*. In: Liber amicorum. Studia A. Harmathy dedicata. Ünnepi dolgozatok Harmathy Attila tiszteletére, ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék, Budapest, 2003, 209–226. old. stb.

kifejezetten fiatalon szerzett kandidátusi fokozatot,⁵ az adott időszakban a kandidátusi fokozatszerzés nem ritkán 40 fölötti életkorban történt.⁶

Mádl Ferenc kandidátusi értekezésének gépirata 867 oldal. A nyomtatott kötet is impresszív: 620 oldalas. A kandidátusi értekezés opponensei Csanádi György és Világhy Miklós voltak.⁷ A védés napja, 1964 februárjában, tavaszias, napsütéses, felhőátvonulásos nap volt, 7-8 fokos hőmérséklettel. Épült és majdnem kész volt az új Erzsébet-híd, a németek által 1945-ben a Dunába robbantott régi híd helyett. Az új hidat nem sokkal később, 1964 őszén át is adták. Hogy a kor szellemét egy pillanatra megidézzük, az 1964. február 5-i, az értekezés vitájának napján megjelent *Népszabadság*ot, legalább a szalagcímek egy részét érdemes végigfutni: „Folytatódnak a magyar–szovjet gazdasági és műszaki tudományos tanácskozások. Szovjet vendégeink üzemlátogatásai”, „Kedden tartotta 163. plenáris ülését Genfben a leszerelelési értekezlet”, „Ghana népe óriási többséggel szavazta meg az alkotmánymódosítást... Az egyik módosítás a szocialista társadalom felépítését írja elő a Népi Konvenció Párt vezetésével”, „Új tavasz, új remények előtt áll hazánk mezőgazdasága. Bármennyi is a gond, a remények lassacskán mind teljesebben valóra válnak” stb. A diktatúra egyik hétköznapija, szerda.

A védés viszont abszolút sikeres, a „kiküldött bírálóbizottság megálapította, hogy a szerző a szocialista jog egyik alapvető intézményének,

⁵ Akadémiai doktori fokozatát 1974-ben szerezte meg. Vö. MÁDL Ferenc: *Az Európai Gazdasági Közösség joga*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

⁶ Arra a kérdésre, hogy a kandidátusi fokozat és a PhD-képzés közötti viszony pontosan hogyan határozható meg, Bazsa György a következő választ adta: „Volt-e, lehet-e az új doktori fokozatnak az a célja, hogy helyettesítse a megszűnt kandidátusi fokozatot, és érje el annak (a ma impliciten jónak tartott, de egykor azért gyakran kritizált) színvonalát? A válasz döntő mértékben: nem. (...) De az új fokozat nem is ezt a célt akarta elérni (a változás lényege nem névcsere volt, a PhD nem a kandidátusi fokozatot kívánta helyettesíteni). Igazodni akart – és igazodott is – a nyugati egyetemi rendszerekhez (...) Viszont a kandidátusi fokozatnak azt a funkcióját, hogy a nagydoktorok utánpótlását biztosítsa, az új PhD-fokozat értelemszerűen kénytelen volt átvenni. A nagy problémát az jelenti, hogy – részben a régi rendszer maradványaként is – túl nagy és fokozatosság nélküli a távolság időben és szakmai teljesítményben a PhD-fokozat és az MTA doktora cím között. Ezt a távolságot a habilitáció nem szakaszolja jól, mert nem a kettő közötti félúton próbált beállni, hanem az egyetemi tanári kinevezés törvényi feltételeként a nagydoktorival került – mára már diszfunkcionális – párhuzamba.” Vö. BAZSA György: *Gondolatok a doktori (PhD) fokozatszerzés tapasztalatairól*, Magyar Tudomány, 650. old. A kandidátusi fokozat történetéről lásd például KOZÁRI Mónika: *A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig*, Múltunk – Politikátörténeti folyóirat, 2015/2., 149–198. old.

⁷ Vö. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, XIV. kötet, 1–2. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 169. old.

a deliktuális felelősség szabályainak történetét választotta disszertációja tárgyául, és munkájában kimagasló eredményeket ért el. A társadalmi és jogfejlődés kezdetétől elindulva, a dialektikus és történelmi materializmus módszerét helyesen alkalmazva végigvizsgálta a deliktuális felelősség intézményének alakulását. Felderítette az ebben megmutakozó főbb mozgástörvényeket; különösen munkájának azon fejtegetéseiben ért el új tudományos eredményeket, amelyek a deliktuális felelősségnek a kapitalizmust megelőző, eddig fel nem tárt fejlődésére vonatkoznak. A feldolgozott irodalmi és tételes forrásanyag imponálóan nagy. A szerző bizonyosságot tett arról, hogy ezt az igen nagy terjedelmű forrásanyagot magas színvonalon kezelni tudja. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a dolgozatot teljesebbé tette volna, ha szerző behatóbban foglalkozik az angolszász jogfejlődéssel. Szerző tételeit színvonalasan önmagában is tudományos értékkel bíró válaszában védte meg. Mindezeket egybevetve megállapítható, hogy szerző munkája a jogtudományi irodalomban kiemelkedő helyet foglal el, a szocialista jogi gondolkodás fejlődését szolgálja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Mádl Ferencet az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.”⁸

Paradoxon, hogy az 1960-as évek szocializmusának kontextusában egyetlen kritikai megjegyzésként az angolszász jogfejlődés vizsgálatára tett nem eléggé nagy hangsúlyt kifogásolták. És azt, ami a könyv különleges értéke, a deliktuális felelősség vívmányainak rögzítése, azaz a klasszikus polgári jog megőrzése, érdemként tüntették fel. Az angolszász jogról a kötetben egyébként többször is szó esik. Például szó van az angolszász jogi modell átvételének lehetőségéről. Mádl a következőképpen foglalt állást: „Lehet-e valahol és valaha recipiálni az angol-amerikai jogot, amely mint esetjog kötetek ezreiben és ítéletek még nagyobb számában jut kifejezésre? Nyilvánvaló, hogy nem lehet. Koschaker említi azt a példát, hogy Japán, amelyet sokkal erősebb kulturális kapcsolatok fűztek Amerikához, mint Európához, polgári jogának megalkotásakor mégis a svájci, ill. a német polgári törvénykönyvre támaszkodott.”⁹

Viszont a deliktuális felelősség Mádl által felállított fejlődéstörténetében valóban csak mellékszálként jelentkezik az angolszász jog. Mádl ezt azzal

⁸ Jogtudományi Közlöny, 1965. június/6., 277. old.

⁹ MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 309. old.

indokolta, hogy a *common law* mint jogi formarendszer egészen más világ, mint a kontinentális jogrendszerek világa, és nem is gyakorolt jelentős befolyást a kontinentális jog fejlődésére, ezért az európai jogfejlődés vizsgálata nem feltételezi a *common law* elemzését. Sőt, a *common law* felelősségi rendjének a vizsgálata e jogi kultúra átfogó ismertetését feltételezi. Legfontosabb viszont az az érv, amely szerint, mivel a *common law* „a kontinentális jogoktól eltérő úton járt, a kontinentális jogfejlődésre felépített gondolatmenetbe nehéz volna beépíteni”.¹⁰ Ez az érvelés elfogadható, és a mű céljaira és terjedelmére való tekintettel is helytálló. Az angol jog vizsgálata azonban megjelent a kötetben, az atomenergia felhasználása során keletkezett károkkért való felelősséget tárgyaló részben.¹¹

A megjelent kötetről 1965-ben Nizsalovszky Endre,¹² 1966-ban Szász István közölt a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain tanulmány értékű, rendkívül elismerő kritikát és ismertetést.¹³ 1968-ban Mádl Ferenc, a művére való tekintettel, Akadémiai Díjban részesült. A díj indokolása szerint „A munka a problémakör történeti szintézisének megkísérlése mellett a szocialista felelősségi jog fejlődésének törvényszerűségeit is feltárja. A szerző megállapításait széles körű történeti összehasonlító anyagra, továbbá megfelelő társadalmi, gazdasági és jogpolitikai elemzésekre alapítja.”¹⁴

III.

A kötetet közzététele óta folyamatosan, a 21. században is hivatkozva a polgári jogi szakirodalom, noha a megjelenése óta eltelt majdnem hat évtized után a könyv nem érhető el könnyen. Ennek az aktualitásnak a magyarázata, hogy a könyv a deliktuális felelősség teljes történeti szintézise, amely az ókori jogoktól egészen az atomkárokig és a kozmikus térség

¹⁰ MÁDL Ferenc: *A deliktuális... i. m.*, 22. old.

¹¹ Politikai bélyegként Mádl Ferencről pontosan azt állították, hogy az „angolszász vonal” képviselője. E pejoratív értelmű, ártó vagy legalábbis kritikus szándékkal megfogalmazott állítás negatív tartalma ma már nyelvilag is alig érthető. Vö. VÉKÁS Lajos: *Mádl Ferenc és a magyar nemzetközi magánjog*, Magyar Jog, 2021/7–8., 392. old.

¹² Állam- és Jogtudomány, 1965/4, 587–595. old.

¹³ Jogtudományi Közlöny, 1966. július/7., 399–401. old.

¹⁴ Magyar Tudomány, 1968/6., 387. old.

meghódítását célzó tevékenység körében jelentkező károkig ívelő tablót rajzol fel. Ilyen szintézis megalkotása valós tudományos kihívás, kétségtelen szellemi bátorságot igényel, ahol messze nem elegendő a változások főbb vonalainak ismertetése, hanem a részletekre vonatkozó tudás legalább ennyire fontos. A kötet azért is maradt aktuális, mert módszertani frissesség jellemzi: a deliktuális felelősség történeti alakulását nem a jog mesterségesen elszigetelt világán vezeti végig, hanem megjeleníti a jog és a társadalmi, kulturális és gazdasági tényezők közötti hatás és visszahatás drámáját.¹⁵

A módszertan kapcsán legalább a következő három elemet ki kell emelni.

a) Mádl a vizsgált jogforrások körébe bevonta az ókori jogokat, a „barbár” jogot, a középkori jogokat, a nagy polgári jogi kodifikációk eredményeit, majd a fejlődés által létrehívott különös deliktuális felelősségi normákat, mint a vasúttörvények, bányatörvények, a veszélyes üzemre vonatkozó új szabályokat (autós közlekedés, légi közlekedés, atomenergia felhasználása). A szerző célja az volt, hogy részletesen és közvetlenül tanulmányozza a legfontosabb jogforrásokat és felelősségi rendszereket az egyes történelmi korszakokban; vizsgálja a felelősség jogi rendjének kialakulását, és az adott társadalmi, gazdasági, politikai és szellemi viszonyokkal összefüggésben ragadja meg a deliktuális felelősség problémáját; dogozza ki azokat a többé-kevésbé általánosan érvényesülő törvényeket és tendenciákat, amelyek meghatározzák a deliktuális felelősség fejlődési folyamatát, és láthatóvá teszik a jövőbeli fejlődés irányát.¹⁶ A hangsúly a források közvetlen tanulmányozásán van, ezek alapján vázolja fel a deliktuális felelősség történeti alakulását. A szakirodalom korábbi eredményeit nem egyszerűen átvette, hanem azokat újragondolta, ellenőrizte, és ha szükségesnek vélte, árnyalta, kritizálta vagy akár elvetette.

¹⁵ A témáról született másik kortárs monográfiáról, pedig a szerzője a korszak egyik legkiemelkedőbb jogtudósa, ez az aktualitás és frissesség nem mondható el (EÖRSI Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961). Eörsi kötetét sokkal inkább átítatja az erőltetett szocialista jogfelfogás, a ma is érvényes mondanót kifejezetten nehezebb megtalálni, mint Mádl kötetében. Ez nyilván Eörsi életművének egészét nem minősíti: számára is a marxizmus végső soron inkább bizonyult csapdának, mint érvényes munkamódszereknek.

¹⁶ MÁDL Ferenc: *Hafitung aus unerlaubter Handlung. Entwicklung und System. Eine historische und rechtsvergleichende Studie*, Acta Iuridica Academiae Scientiarum Hungaricae, tomus VII, fasciculi 1–2, 1965, 163–164. old.

Nyilván a választott módszernek voltak korlátai. A két módszertani alternatívát Savigny és Gans vázolta fel. Savigny és nyomában a történeti iskola azokat a történelmi jogrendszereket vizsgálta, amelyeknek a mai jogra kifejtett hatását azonosítani tudta, ezeket a jogokat viszont részletesen elemezte. Ezzel szemben, hegeli alapokon, Eduar Gans fogalmazta meg tételét: erőteljes hasonlata szerint a művészettörténésznek bizonyára jobban tetszik a belvederei Apollo, mint valamely sokkezű indiai istenség szobra, a művészettörténetnek azonban mindkettő fontos.¹⁷ Ezért a jogtörténeti vizsgálódás sem válogathat, a történeti iskola szubjektív módszerével szemben objektív, minden nép jogának egyforma jelentőséget tulajdonító vizsgálati módszer a helyes. Nizslovszky Mádl kötetéről kiemelte: „szerzőnk mindenestre elkerüli Gans ellenvetését, de elkerüli a mindenre kiterjedő vizsgálódás szélsőségét is...”¹⁸ Azt, hogy a két módszer között kompromisszumos, átmeneti formák is léteznek, Mádl kötete jól bizonyítja. Nizslovszky egyébként a kötettel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy a vizsgálódás esetleg szélesebb körre is kiterjedhetett volna (így Manu törvényeit, a mózesi törvények vizsgálatát hiányolta), illetve bizonyos „ugrásokat” is felró a szerzőnek: a XII táblás törvények és a Lex Aquilia után mindjárt a jusztinianuszi kodifikáció eredményeihez jutunk, és hasonlóan nagy a lépés a Sachsenspiegelől a porosz Landrechtig.¹⁹ Utóbbi kettő között például vizsgálat alá lehetett volna vonni Werbőczy Tripartitumát.

Az egységes szemléletmódot mégis biztosítja a tudományos módszer, hiszen Mádl a következő alapkérdések mentén vázolja fel a történelmi tablót: 1. Milyen cselekmények minősülnek a jogforrások szerint jogellenesnek? 2. Milyen a kár és a szankció viszonya, hogyan fejlődnek a szankciók? 3. Milyen a károkozó magatartás értékelése?²⁰

b) Az elemzett jogforrások lehetséges csoportosítása a nemzeti és nemzetközi források között tehet különbséget. A kötet ez utóbbiakra is kitér, például a nemzetközi légi fuvarozásra vonatkozó 1929. évi varsói egyezményre,²¹ amely ma is hatályos. Az egyezmény és utólagos módosításai

¹⁷ Eduard GANS: *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. Eine Abhandlung der Universalrechtsgeschichte*, Maurerschen Buchhandlung, Berlin, 1824, XXIII. old.

¹⁸ NIZSALOVSZKY Endre: *i. m.*, 587. old.

¹⁹ NIZSALOVSZKY Endre: *i. m.*, 588. old.

²⁰ NIZSALOVSZKY Endre: *i. m.*, 590–591. old.

²¹ Becikkelyezte az 1936. évi XXVIII. törvény.

szabályozzák a fuvarozó felelősségét az utas halála, megsebesülése vagy bármely más testi sérülése folytán bekövetkezett kárért; a feladott poggyász megsemmisülése, elvesztése vagy megrongálódása esetén keletkező károkért; az áru megsemmisülése, elvesztése vagy megrongálódása által keletkezett károkért; az utasok, a „podgyász” vagy az áru légi fuvarozásában bekövetkező késedelemből származó kárért. Az egyezmény e felelősség feltételeit és korlátait is részletesen szabályozza.

c) A kötet mindenképpen a magyar tudományosság összehasonlító jogi irányultságú műveinek kiemelkedő darabja. A jog-összehasonlítás, álláspontom szerint, nemcsak térben történhet, hanem időben is. A jó jogtörténet nem más, mint időben végzett jog-összehasonlítás, amely feltárja a jog alakulásának modelljeit, a változások okait, akár a felmerült és elutasított alternatívákat is. Mádl Ferenc kötete térben és időben egyszerre végzi el ezt a jog-összehasonlítást, számos esetben újszerű látásmódot érvényesítve és újszerű elemeket emelve be a vizsgálatba.

IV.

A kötet szerkezetére és főbb tartalmi megállapításaira is érdemes néhány mondatot szentelni.

A könyv öt fejezetre tagolódik. A kronológiai felosztás kétségtelenül magán viseli a kor determinista történetfelfogását, de a tartalmat szerencsére ez nem silányítja le. Azt első fejezet az ősközösség, a második a rabszolgatartó társadalom, a harmadik a feudális társadalom, a negyedik a kapitalizmus, az ötödik a szocialista társadalmak jogát vizsgálja. Az ötödik fejezetbe került bele látszólag a kozmikus térség meghódítása során felmerülő felelősségi viszonyok vizsgálata, amit kétségtelenül indokol az a tény, hogy az űrversenyben 1964-ben, a Szovjetunió állt nyeresre: 1957-ben volt Lajka kutya űrutazása, 1961-ben Gagarin az első ember az űrben, 1962-ben megvalósult az első szimultán űrrepülés, 1963-ban Valentyina Tyereskova az első nő az űrben, majd, már a kötet megjelenése után, 1965-ben Alekszej Leonov megtette az első űrsétát. Valójában ez a „függelék” címet viselő rész nem az ötödik fejezetnek a része, hanem a fejezetekkel egyenrangú szerkezeti egység, és nem képez

politikai állásfoglalást az űrverseny vonatkozásában. A kérdésben pedig Mádl Ferenc releváns állásfoglalása a következő: „Ha az emberiség csodálatos technikai vívmányaival a világűrt meghódítani, felkutatni és felhasználni, nem pedig saját magát is elpusztítani akarja, közös erővel rendeznie kell közös nagy ügyét: milyen normák uralják a kozmikus méretekre támaszkodó új kor kozmikus méreteiben cselekvő emberének a világűr meghódításával kapcsolatos tetteit. Ezek a normák, ez a jog észszerűen csak nemzetek feletti jog lehet; adott viszonyaink között a kapitalista és a szocialista társadalmi rendszerű országok közös joga; a jog sajátos területe, amely sohasem lehet csak hazai, országhatáron belüli jog, amely mindig az egyetemlegesség igényeit hordja magában.”²² De visszatérek a kötet öt alapfejezetéhez.

1. Az első fejezet a deliktuális felelősség intézményének megjelenését tárgyalja az őzközösségben. E részben a szerző egyúttal a jog keletkezésének a folyamatára is rávilágít, megállapítva, hogy a deliktuális viszonyokat először nem jogi, hanem társadalmi normák, „társadalmilag szankcionált szokások” rendezték. Az állam később e normákat jogszabályban deklarálta és szankcióval látta el, így jöttek létre az ókori jogoknak a legprimitívebb, legősibb elemei, amelynek központi elve először a vérbosszú, majd a tálió. A vérbosszú elvét a „kölcsonös gyakorlás szilárdította meg”, és a korlátlan bosszúhoz (elpusztításhoz) viszonyítva a vérbosszú általánossá válása fejlődésnek minősíthető. A vérbosszú korlátozott és meghatározott mértékű retorzió volt.²³ A vérbosszú közösségi szinten jelentkezett. A családi vérbosszú hátránya abban nyilvánult meg, hogy egy adott deliktumért még a tettes arról nem tudó családtagjai is kötelesek voltak elszenvedni a sérült vagy családja bosszúját. A vérbosszú „a korlátlan viszontpusztítás helyett a deliktuális cselekmény olyan fokú megtorlásának jogát, illetőleg elviselésének kötelezettségét jelentette, amely általában elégségesnek látszott a sérelemmel okozott veszteség megbosszulásához, a keletkezett bosszú levezetéséhez, a sértett közösség korábbi – más, különösen a deliktuózus közösség erejéhez viszonyított – létbiztonságának helyreállításához. Az ilyen megtorlás persze még mindig nagyon krudélis; olyan, amilyent az ember a vérbosszú szó jelentéséhez természetszerűleg asszociál. Minden korlátozás ellenére ekkor még súlyos

²² MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 519. old.

²³ MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 54. old.

megtorlás kell az emberi, közelebbről a törzsi együttélés őskori biztonságához.”²⁴ Nizslovszky e körben hivatkozik a Mózes első könyvében rögzített történetre, amelyben Jákób és Lea lányát Dinát Sikem, Hamór fia megerőszakolta. A közösségi felelősség nyilvánult meg abban, hogy Dinát bátyjai, Simeon és Lévi „rátörtek a gyanútlan városra, és meggyilkoltak minden férfit. Hamórt is meg a fiát, Sikemet is kardélre hányták, Dinát pedig kihozták Sikem házából (...) A várost pedig kifosztották, mert megbecstelenítették a hűgukat. Juhaikat, marháikat, szamaraikat, s ami csak a városban és a mezőn volt, elvitték. Minden vagyonukat, valamint gyermekeiket és asszonyaikat is mind foglyul ejtették; és a házakat teljesen kifosztották.”²⁵ Jákób ítélete szerint ez már nem helyes, hanem aránytalan volt, ami a környező törzsek bosszúját vívja ki.²⁶ Késői maradványa ennek a felelősségnek Erdélyben a *Compilátákban* (1654–69)²⁷ is megjelenik: ha valakitől marháját ellopták, a konkrét tettes hiányában az a falu vagy város tartozik kártérítéssel, amelynek határában a megnyúzott állatot megtalálták (*Pars V. Edictum 24*).

A tálió a közösségen belüli deliktuális felelősség intézményeként jelent meg. Fogalma legszűkebb értelmében, Mádl szerint, azokat a szankciókat jelölte, amely megnyilatkozási formájában és mértékében azonos a szankciót kiváltó deliktummal, és a sérülttől a deliktuózus félnek kell elszenvednie. A szankciók sorát az elűzés és az öngyilkosságba kergetés egészítették ki, de később megjelent a vérbosszú és a tálió megváltásaként a pénzfizetés lehetősége (pekuniárus kompozíció). Az *Iliász* már ezt rögzítette, Devecseri Gábor kitűnő fordításában, amikor Achilles pajzsának egyik díszét írja le Homérosz: „Míg a piactéren (agoré) sokaság állt, pörlekedés folyt: meggyilkolt ember vérdíja fölött civakodtak ketten: az egyikük esküdözött, azt mondta a népnek, mind kifizette; tagadta a másik: mitse kapott még.” Vagyis a ki nem fizetett megváltásról is perben döntöttek. Ez a deliktuális felelősségnek az a fordulópontja, amely a mai napig e rendszer alapját képezi: megjelent az okozott kár pénzbeli megtérítése.

²⁴ MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 54. old.

²⁵ Mózes első könyve, 34.

²⁶ NIZSALOVSKY Endre: i. m., 588. old.

²⁷ *Compilatae Constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum.*

Az ősközösség vonatkozásában nyilván nem lehetett jogforrásokat azonosítani és hasznosítani, viszont a korabeli viszonyok rekonstruálása viszonylag részletesen megtörtént a témával foglalkozó tudósok által, Mádl pedig régészeti, néprajzi feldolgozásokat is hasznosít, illetve ókori irodalmi műveket is felhasznál, amelyek a korábbi, az írásbeliség előtti kor rendjét rögzítették, hogy rekonstruálja a deliktuális felelősség hajnalát.

2. A második fejezetben az ókori Kelet jogait, a görög és a római jogot is vizsgálta Mádl Ferenc. Az ősközösségi intézmények is tovább éltek, ilyen a fontos szerepet játszó tálió: a babiloni jog szerint például, ha a rosszul megépített ház a háztulajdonos vagy a fia halálát okozza, a szankció az építőmester vagy fia halála. A vizsgálatba olyan jogforrásokat vont be, mint az Esnunnai²⁸ törvények, Hamurabi törvénykönyve, az Asszír Jogkönyv, a Hettita Jogkönyv, a Gortyni Törvénykönyv, papiruszfeldolgozásokat, a XII táblás törvényt, a Lex Aquiliát, a Corpus Juris Civilist.

Mádl egyébként meglepően nagy magabiztossággal mozgott a római jog területén is, és különösen érdekes a módszertani megközelítése, például élesen kritizálja azt a külföldi szerzőt, aki a Lex Aquiliát „csak mai” és „csak jogi” szemléletben vizsgálja,²⁹ és nem veszi figyelembe a jogszabály kontextusát és értelmezésének időben bekövetkező mutációit.³⁰ Az ókor végére, évszázados alakulás eredményeképpen a deliktuális felelősség tana újabb fordulóponthoz érkezett: megjelent és a jusztiniánuszi kodifikációban általánossá vált a szubjektív, a vétkességen alapuló felelősség, illetve a kártérítés, a kár reparációja váltotta fel a bosszú és a büntetés elveit. A fejezet tág teret szentel a custodia-felelősséghez kapcsolódó vitáknak (objektív felelősség volt-e vagy sem). Nizsalovszky szerint „a szerző joggal veti fel azt a kérdést is, hogy a custodia-felelősség valóban objektív volt-e. Talán abban a formában, mikor mint *culpa levissima*ért való felelősséget állították be, látszólag nem, de ha a szubjektív felelősség határait a custodia-felelősség esetkörén kívül állapítjuk meg, és azt is elismerjük, hogy a custodia-felelősség esetében olyasmiről felel az adós, amiért a szubjektív felelősséggel

²⁸ Sumér, majd akkád város.

²⁹ MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 108. old.

³⁰ A Lex Aquilia Kr. e. 286-ban „úgy rendelkezett, hogy aki idegen rabszolgát vagy idegen négylábú állatot megöl, a tulajdonosnak az utolsó évbeli legmagasabb árat tartozik megtéríteni. Minden egyéb módon okozott kár miatt a tettes a megrongált dolognak az utolsó harminc nap alatti legmagasabb értékének megfizetésére kötelezhető.” Nyilván könyvtárnyi irodalma van e szabály értelmezésének és időben változó jogi tartalmának.

terhelt más adós nem, ezt a különbséget a legérthetőbben mégis az objektív felelősség kifejezés érzékelteti.”³¹

3. A harmadik fejezet tárgya a feudális rendszer elnevezés alá besorolt, valójában sokszínű történelmi realitások sokasága, amely a római jog feltámadását és a szubjektív (vétkességi) felelősség elvének megerősítését hozta magával. Mádl a források széles körét használta e fejezet kapcsán is (Codex Euricianus, Lex Burgundionum, Lex Visigotorum Reccesvindiana, Leges Longobardorum, Lex Salica, Lex Alemannorum és a többi barbár jogkönyv a korai középkorból, a Coutumes de Beauvaisis, a Sachsenspiegel, a glossátorok műveit, egészen a porosz Allgemeine Landrechtig).

Hogy a szerző milyen mélységben látta át és uralta a téma szakirodalmát, egy idézet illusztrálja a korai feudalizmusra vonatkozó részből: „Schröder-Künssberg feldolgozása minden értéke mellett sem mentes a szemléletbeli hibáktól. Ezek egyike pl., hogy minden idevonatkozó normát – különösebb indoklás nélkül – »büntetőjogi«-nak jelez. Hogy pedig valóban tisztán büntetőjogi felelősségi alakzatról volna szó, azt nem indokolja. A Mazeaud-feldolgozás idevágó része már viszonylag többször szól arról, hogy számára ugyanaz a matéria miért minősül polgári jognak. Sargorodszkij »A büntetés a korai feudalizmus büntetőjogában« cím alatt megint csak büntetőjogot lát mindenben. Általános jellegű megállapításai hasznosítható gondolatokat tartalmaznak. Nem törekszik azonban szisztematikus feldolgozásra, nem vizsgálja a jogi formák fejlődését. Ezért a behatóbb elemzés számára többnyire csak indításokat ad. Célja inkább az, hogy a jogi kényszer-eszközök osztályjellegét általánosságban és főbb vonalaiban bemutassa. Az osztálytartalom és a gazdasági-társadalmi viszonyok feltárása Gierke »Schuld und Haftung im älteren deutschen Recht« c. munkájában, Mazeaud és Schröder-Künssberg már említett feldolgozásában viszont csaknem teljesen hiányzik. Hiányzik továbbá Schmidt egyébként alapos, a frank korszak két-három jogforrására vonatkozó feldolgozásából, és az eléggé általánosságban mozgó Meyer-monográfiából is. A legalaposabbak, mint Schröder-Künssberg és Schmidt, elég részletes, de pozitivistá leírását adják egyik-másik jogforrás felelősségi rendszerének, de szemléletmódjuk

³¹ NIZSALOVSKY Endre: *i. m.*, 590. old. A témáról lásd még Marton Géza: *Felelősség a custodiaért*, Magyar Jogi Szemle Könyvtára, Budapest, 1924. Mádl egyébként utal arra, hogy a custodia-felelősség szerződési kategória, viszont a deliktális felelősség kérdésének a vizsgálatába be kell emelni az elvi alapok azonossága miatt.

formalista, nemigen tekintenek a jogon túlra. Schröder-Künssberg pl. csak a keresztény szellem javára írja, hogy a kegyetlen szankciók általában enyhültek és esetenként a reparáció irányába tendáltak. Félig igaza is van, de ezt a tényt, hogy emögött az áruviszonyok fokozatos érvényesülése az egyik hajtóerő, nem veszik észre. Schmidtnél is egy kicsit, erősebben Mayernél, de különösen Gierkénél az embernek úgy tűnik, mintha valahol tértől és időtől függetlenül, a hegeli Geist egyik külön kis tartományában élne valami, amit a jog és a jogi kategóriák pazar belső gomolygásának, önkifejlődésének lehetne nevezni.”³² Ebből a kiragadott részletből is egyértelműen látszik az a mély tudáson alapuló magabiztosság, amellyel Mádl megfogalmazza álláspontját, a téma szakirodalmának teljes ismerete, a szerző erőteljes kritikai szemléletmódja. Nizsalovszky e körben a magyar Árpád-házi királyok törvényeinek a vizsgálatát hiányolta.³³

4. A negyedik fejezet a kapitalista jogfejlődésre vonatkozik, felölelve egyfelől a klasszikus kodifikáció korszakait, alapvetően az osztrák és francia polgári törvénykönyvek megszületését, majd a technológiai átalakulások eredményeképpen bekövetkező jogi változásokat: a szubjektív felelősséggel párhuzamosan, indokolt esetekben a vétlen kártétel reparációjának, az objektív felelősségnek a megjelenését. Ez a folyamat nem volt dogmatikai vergődéstől mentes, hiszen sokan úgy próbáltak a társadalmi szükségletekre pozitívan reagálni, hogy a vétkességi felelősség elve, a felelősségi rend egysége is fennmaradjon (például megdönthetetlen vétkességi vélelem alá vonni be azokat az eseteket, amelyek objektív felelősségért kiáltanak). Magyar vonatkozásban mindenképpen érdemes a vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről szóló 1874. évi XVIII. törvénycikket kiemelni. E jogszabály lényege a következő két paragrafusba van foglalva: „1. § Ha valamely, habár a közforgalomnak még át nem adott vaspálya üzeménél valaki életét veszti, vagy testi sértést szenved, az ezáltal okozott károkért az illető vaspálya-vállalat felelős, kivéve, ha a vállalat bebizonyítja, hogy a halált vagy a testi sértést elháríthatlan esemény (vis major), vagy egy harmadik személynek elháríthatlan cselekménye, melyet a vaspályatársulat megakadályozni képes nem volt, vagy a megholtak, illetőleg a sérültnek saját hibája okozta. (...) 3. § Oly szerződés vagy kikötés (szolgálati szabályok),

³² MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 108. old.

³³ NIZSALOVSZKY Endre: i. m., 591. old.

mely által a jelen törvényben megállapított felelősség előzetesen megszüntetik vagy megszorítottatik, joghatálylallyal nem bir.”

Mádl a Magánjogi törvényjavaslat (1928) értékelését is elvégezte, megállapítva a következőket: „azzal, hogy az 1928. évi MTJ 1741.§-a³⁴ a veszélyes üzem tárgyi felelősségét – minden veszélyes üzemre, a személyi károk mellett a dologi károkra is kiterjedően – felvette a kódexek keretei közé, a polgári magánjogi fejlődésben szinte egyedülálló. Ehhez képest a francia fejlődés is kevesebb. Az olasz Codice civile pedig – a vélelmezett vétkesség elvével – szintén mögötte marad (...) Az MTJ az objektív felelősség kodifikálásában a következetesség szempontjából az egyedüli, a történeti sorrend szempontjából pedig az első a polgári magánjog fejlődésében.”³⁵

A fejezet a biztosítás kérdéskörét is tárgyalja, amely jelentősen kihatott a felelősség problémakörére, Nizsalovszky értékelése szerint újszerű módon és mélyrehatóan, leszögezve a következőket: „tény, hogy a biztosítás ókori gyökeréig visszanyúló gondolatának viszonylag egészen új hajtása a felelősségbiztosítás ágazata, amelynek igénybevételét nem ok nélkül tették egyes jogrendszerek – így a magyar már az 1932. évi XVI. tc. 39. §-ával – a gépjármű-közlekedésben kötelezővé”.³⁶

Talán ebben a fejezetben érződnek a korban kötelező, kényszerű periodizáció hátrányai a leginkább. A kapitalizmus „klasszikus” és „imperialista” szakasza nem tudja megragadni azokat a fejlődési mozzanatokat, amelyek a magánjogban jelentkeztek. Sokkal pontosabb a Nizsalovszky által burkoltan javasolt szakaszolás, de ezzel nyilván Mádl is tisztában volt. E szerint a vizsgált korban a polgári jog természetjogi szakasza az első, ezt lazább törvényszövegezés, szabadabb értelmezés jellemezte. Ezt követte a pozitívizmus szakasza, amely a törvényszöveg merev alkalmazásával járt. „Ez a pozitívista irányzat akadályozta meg, hogy a technika vívmányainak alkalmazása nyomán vétkesség nélkül okozott károkért pozitív törvényi

³⁴ „1741. § Aki önállóan oly ipari vagy egyéb foglalkozást folytat vagy bármely célra oly üzemmódot alkalmaz, amely természeténél fogva különös veszéllyel jár, felel az ilyen iparüzésből, foglalkozásból vagy üzemmódból akár alkalmazottjára, akár harmadik személyre háramló kárért, hacsak nem bizonyítja, hogy a kárt erőhatalom okozta. Ekként felelnek különösen a vasúti, síkló-, géperejű hajózási, vízvezetéki, gázt és villamosságot szolgáltató, építő- és bányavállalatok, továbbá mindazok, akik gépkocsit, felvonógépet, repülőgépet vagy léghajót járatnak.

Ezt a felelősséget előre sem kizárni, sem korlátozni nem lehet.”

³⁵ MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 391. old.

³⁶ NIZSALOVSZKY Endre: i. m., 593. old.

rendelkezés nélkül is felelőssé tegye a gyakorlat az üzembentartót. Ennek az irányzatnak a következménye az is, amit a szerző igen szellemesen állapít meg, hogy a felelősségi szabályok jelentős része a külön törvényekben kimondásuk után alkotott törvénykönyvekbe sem illeszkedett be, hanem mint a törvénykönyvek elvei alól jelentkező kivételek megtartották külön törvénybeli szabályozásukat.³⁷

5. Az ötödik fejezet a szocialista jogcsalád deliktuális felelősségi jogának próbálja meg a saját arculatát megrajzolni. Nyilván megjelenik az a *differentia specifica*, hogy „a jogi és társadalmi védelem kiterjed mindazokra az értékekre és minden olyan viszonyra, amelyek védelme és fejlesztése elválaszthatatlan a szocialista fejlődéstől”, de a deliktuális felelősség kétségtelenül fontos alapkérdései, kihívásai nem a kapitalizmus és a szocializmus közötti koordináta-rendszerben rajzolhatóak ki. A veszélyes üzem, a fokozott felelősség, a méltányossági felelősség, az okozatosság, a vétkesség vagy az ennél szigorúbb felróhatóság, a kimentés, a nem vagyoni (erkölcsi kártérítés, vagy mai terminológiával élve a személyiségi jogok megsértése és a sérelemdíj), a deliktuális felelősség monizmusa (például a Marton-féle tárgyi felelősség elmélet), a polgári jogi felelősség egységes rendszere vagy a kontraktuális felelősség leválasztása a deliktuális felelősség általános rendjéből, a kártérítési kötelezettség korlátozásának kérdésköre, a termékfelelősség, a közhatalom gyakorlásával okozott kárért való felelősség, a minden kimentési okot kizáró (abszolút) felelősség vagy a felelősségbiztosítás problematikája stb. nem e körben oldhatóak fel.

Jó példa erre, hogy a szovjet típusú diktatúra idején a veszélyes üzemi felelősségre úgy tekintettek, mint olyan jelenségre, amely megtöri a burzsoá jogban a vétkességi elv hosszú ideig tartó egyeduralmát, és amelyet a szocialista forradalom teljesít ki azáltal, hogy „az emberekről való gondoskodás célkitűzése megnövelte a veszélyes üzem kártételeiért való, vétkességtől

³⁷ NIZSALOVSKY Endre: *i. m.*, 592. old. Nizsalovszky azt is rögzítette, hogy „a napóleoni idők után Németország területének egy részén, egészen a német ptk. hatálybalépéséig a francia Code maradt hatályban. Míg azonban Franciaországban a joggyakorlat a tisztességtelen üzleti verseny elleni védelmet az általános károkozási tilalomnak (...) érvényt szerezve kiépítette, az ugyanazt a törvénykönyvet alkalmazó német bíróság hasonló lépést nem tett és az 1896. május 27-i külön törvény az azt nyomon követő ptk.-val együtt sem volt elegendő minden elítélendő versenyselekmény üldözésére, úgy, hogy 1909-ben Németországnak újabb törvényt kellett hoznia.” Vö. NIZSALOVSKY Endre: *i. m.*, 592. old.

független felelősség jelentőségét”.³⁸ A veszélyes üzem sokkal inkább a kapitalizmus rugalmasságának bizonyítéka. A kapitalizmus dinamikája, eltérően az osztályharcos elmélettől, nem az osztályharc elviselhetetlen fokozódásához és a forradalom elkerülhetetlen kirobbanásához vezetett. Sokkal inkább az ismételt újra-egyensúlyozódás útját járta a kapitalizmus, amelynek során a saját kapitalizmus szövetébe olyan értéktartalmak épültek be, amelyek a marxizmus élő cáfolataként szolgáltak. Ettől a kapitalizmus persze nem vált tökéletes rendszerré. Viszont, amint azt pontosan a kommunista rendszerek kiépítésének kísérletei bizonyították, a tökéletes emberi társadalom kialakítása utópia. A kapitalizmus a társadalmi kompromisszumok leginkább fenntartható, egyén és közösség számára az alternatívákhoz képest a legnagyobb szabadságot biztosító rendszernek bizonyult.

Az okozati összefüggést tárgyalhatta úgy Eörsi, hogy „a burzsoá jogtudomány ugyanazt az utat tette meg a kérdésben, amit sok más kérdésben is megtett: az utat a mechanikus materializmustól, ennek idealista korrekcióin keresztül a nyílt idealizmusig, amikor a feltételek egyenértékűségének elméletétől³⁹ az okkiválasztó elméleteken⁴⁰ keresztül eljutott az okozati összefüggést tagadó, az okságot a beszámítással felváltó elméletekhez. Ez a folyamata a kapitalizmusnak és jogi ideológiájának a fejlődésére jellemző módon egyébként egyben a bírói önkény kiterjesztését, a burzsoá törvényesség fellazítását is előmozdította.”⁴¹ Ez a megközelítés azonban valójában görcsös kísérlet annak az elvárásnak az igazolására, hogy a szocialista jog meghaladta a kapitalista jogot, megoldásai letisztázottabbak és magasabbrendűek, az elméleti alapok szilárdak, egyáltalán: létezik marxista polgári jog. A valóság azonban más, és Mádl Eörsihez viszonyítva másképpen is fogalmazott: „a jogfejlődésben jelentkező forradalom súlya nem is a

³⁸ EÖRSI Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 352–353. old.

³⁹ A feltételek egyenértékűségének (conditio sine qua non) elmélete szerint oknak minősül a kárnak minden olyan előzménye, amelyet, ha gondolatban elvonunk, az eredmény nem következett volna be úgy és akkor, mint ahogyan és amikor bekövetkezett. A feltételek egyenértékűségének tana azonban túl tág eredményhez vezet, nem ad választ arra, hogy hol kell az oksági lánc határait megvonni.

⁴⁰ Ilyen például az adekvát kauzalitás tana. Ezen elmélet szerint akkor áll fenn az oksági viszony, ha a magatartás az élet rendes felfogása szerint alkalmas arra, hogy a károsító eredményt előidézzé. Így azok az okok kiesnek, amelyek nem alkalmasak a károsító eredmény előidézésére. Az adekvát kauzalitás viszont túlzottan leszűkítheti a károk körét.

⁴¹ EÖRSI Gyula: *i. m.*, 127. old.

deliktuális felelősség, hanem elsősorban a tulajdonjog, az alkotmányjog, a személyek jogának, a szocialista gazdaság szervezésével közvetlenül összefüggő intézmények területére esik”; „az anyagi felelősség rendjének átalakulása nem is mutat látványos formákat”; „a szocialista jogforrások dogmatikája a kártérítési jog síkján nem is dobott le mindent a fedélzetről abból, amit az egyetemes jogfejlődés eleddig produkált...” stb.⁴²

A felelősség preventív jellege sem a szocialista jog sajátja. Kifejezett visszalépésnek tekinthető a szocialista jogokban az az időlegesen győzedelmeskedő álláspont, amely nem ismerte el az erkölcsi károsodás esetére a kártérítés (mai terminológiában sérelemdíj) fizetésének a lehetőségét.⁴³ Az ok, hogy a „szocialista jogszemlélettől – mert nem veti alá magát az áruszemlélet abszolutizmusának – idegen az erkölcsi értékek tőkésítése”.⁴⁴ Törő Károly 1970-ben az eszmei kártérítés mellett érvelő cikkében pontosan Mádl kötetét hivatkozta: „Mádl Ferenc a deliktuális felelősség történetét taglaló könyvében utal arra, hogy abból, hogy a szocialista jogrend védi az ember erkölcsi értékeit, éppen az erkölcsi kárért való kártérítés következne (...) Az olyan kárt, amely a sértett számára csökkenti a morális és kulturális boldogulás lehetőségét, vagyoni jóvátétellel indokolt lenne ellensúlyozni.”⁴⁵

A „szocialista” polgári jog valódi sajátossága inkább olyan téren jelentkezett, mint a termelőszövetkezeti jogi felelősség megjelenése. Nyilván, a jelenből, évtizedek távlatából visszatekintve ezeket a kérdéseket tisztábban lehet látni. De voltaképpen Mádl Ferenc kötete is felvilágosító erejű, hiszen a figyelmes olvasó számára egyértelmű, hogy itt nincs szó olyan törésvonalról, amelyet a korban mesterségesen sugalltak, és amely szerint a szocialista jog minőségbeli fejlődést jelentett volna a deliktuális felelősség terén a klasszikus polgári joghoz képest. A valóságban számos területen a felelősségi jog inkább leépült vagy korlátozottabban érvényesült, mint kapitalista kontextusban.

Teljességgel egyetértek Csehi Zoltán Eörsit és Mádlot összevető megállapításaival: „az Eörsi által fémjelzett ideologikus felelősségtan mellett

⁴² MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 455. old.

⁴³ Az 1959. évi IV. törvény 85. § (2) a következőket írta elő: „ha a személyhez fűződő jog megsértése vagyoni kárt is okozott, a polgári jogi felelősség szabályai szerint kártérítés jár”. Vagyis csak a vagyoni kár reparációját írta elő a korábbi Ptk. eredeti változata.

⁴⁴ MÁDL Ferenc: *A deliktuális...*, i. m., 514. old.

⁴⁵ TÖRŐ Károly: *Eszmei kártérítés*, Jogtudományi Közlöny, 1970/8., 403–404. old.

szerényen szól még a történeti tárgyilagosságra törekvő, a forrásokból és történeti elemekből építkező Mádl Ferenc. Míg Eörsi ideológiai, filozófiai és elméleti alapon – lényegében ismeretlen premisszákra – építette gondolatait, Mádl a történelem ismert és feledett nyomait, forrásait bemutatva és elemezve vizsgálta a magánjogi felelősség történetét. Nem véletlen, hogy a két, egymástól alapvetően különböző szemléletnek és módszernek még véletlen találkozásai sem nagyon mutathatók ki. Mádl Ferenc monumentális műve, *A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében* a régi múltból az atomkarakorszakra felé ívelő történelmi utat mutatja be.⁴⁶

Mádl Ferenc kötetét részletes angol nyelvű tartalmi összefoglaló zárja, bizonyítékként annak, hogy legalább a fő tételek rögzítését a külföldi olvasó számára is hasznosnak ítélte meg a szerző.

V.

A fenti nagy ívű történeti tabló, a történeti korszakolás ritmusa akaratlanul is eszünkbe juttathat egy, pontosan a deliktuális felelősségről szóló kötet megjelenésének évében, 1964-ben terjedő, minden bizonnyal a különleges, finom humorú Mádl Ferenc által is ismert politikai viccet:

„– Miért felülmúlhatatlan a szocializmus?

– Mert minden előző kortól örökölt: az ősközöségtől a termelés módját, a rabszolgaságtól a bérezést, a feudalizmustól a kiskirályokat, a kapitalizmustól pedig az állandósult válságot.”

Ilyen kontextusban született meg Mádl Ferencnek a deliktuális felelősségről szóló kötete. A könyv egyedülálló kísérlet volt a deliktuális felelősség történetének szintézisére. Nyilván kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e a deliktuális felelősségnek időben az őskortól a jelenig, térben pedig „legalább” a kontinentális Európát átfogó történetét megírni. A könyv megjelenése önmagában bizonyosság, hogy az ilyen szintézis megírása lehetséges. A tartalma pedig annak a bizonyítéka, hogy annak, aki egyáltalán képes rá,

⁴⁶ CSEHI Zoltán: *Marton Géza tudományos munkássága és hatása*, Iustum Aequum Salutare, 2016/1., 165–166. Eörsi Gyula Marton tagadására építette fel felelősségi elméletét, míg Mádl több kérdésben is Marton eszméit vitte tovább.

érdemes ilyen gigászi feladatot megvalósítania. Következésképpen e könyv érv a műfaj létjogosultsága mellett.

A kötetet Nizsalovszky Endre egy ezeréves tölgy leírásához hasonlította.⁴⁷ E rövid bevezető elemzés keretében nem lehet e könyv részletgazdag, barokk szépségű, szinte minden részletében ma is hasznosítható tudományos tablóját felvázolni, ezért csak bizonyos alapkérdésekre, fordulópontokra koncentráltam. A hatályos Polgári törvénykönyv alkalmazását és értelmezését is elősegíti a történelmi távlatok megismerése, a jelenlegi szabályozás kialakulásának története. Az absztrakt normaszöveget nem szabad, de nem is lehet abból a kulturális közegből kiemelni, amely közegnek a jogtudomány kiemelkedő művei, így Mádl Ferenc deliktuális felelősséget vizsgáló kötete is a része.

Veress Emőd

főosztályvezető, Mádl Ferenc
Összehasonlító Jogi Intézet;
egyetemi tanár, Sapientia
Erdélyi Magyar Tudományegyetem

⁴⁷ NIZSALOVSKY Endre: *i. m.*, 595. old.

BEVEZETÉS

1. Az egyetemes emberi kultúra útja mérhetetlen távlatokat ölel fel. Időben az őskor hajnalán indul, és térben ma már a kozmikus terek meszsiségébe nyúlik. Talán különösnek hangzik egy jogtudományi munkát ilyen mondatokkal bevezetni. *E tanulmány jellegét és célját általánosságban megjelölendő* legyen szabad mégis ilyen premisszából kiindulni. Az egyetemes emberi kultúra fejlődése és a deliktuális felelősség fejlődéstörténete között ui. – mint részleteiben is látni fogjuk – számottevő összefüggések, azonosságok vannak.

Az egyetemes emberi kultúrába – közhely már – beletartozik a tűz, a világ-egyetem és egyes elemek fizikai törvényszerűségeinek, az atomenergiának és a rakétának a felfedezése éppúgy, mint a Homérosz Trójája, Hammurábi Babilonja, a British Museum vagy az Ermitage.

Mindez azonban az ember műve. Az emberé, aki új művei által mindig több és más lett, és azután megint új ismeretek meghódítására tört. Az emberé, aki tudott lelkesülni minden tudományos és művészeti eredményért, mindenért, ami szép, jó és nagyszerű.

Az embert azonban mindenekelőtt a létért, a mindig jobb létért, az emberi együttélés jobb feltételeiért folytatott küzdelemben vetett hite lelkesítette és vezérelte tetteiben. Ennek a küzdelemnek a közelebbi célja és eszköze az adott feltételektől függően a történelem során mindig más és más volt. A társadalomfejlődés törvényszerűségei keretében ennek a küzdelemnek egyebek között olyan jellegzetes – a termelés fejlődésének megfelelő állapotától feltételezett – állomásai vannak, mint az ősközösségi ember első nemzetségi szervezete, mint a történelmi idők hajnalán az állam megjelenése, mint a kereszténység győzelme és a feudális társadalom megszületése, mint a Bastille lerombolása, mint a minden kizsákmányolás megszüntetését hirdető első szocialista forradalom. Ezek a társadalomfejlődés olyan állomásait jelentik, amelyek mögött évszázados, évezredes harc áll. Ez a harc hol

forradalmi erupció, hol lassú átalakulás formájában, végső soron azonban mindig az osztályharc, az osztályerőviszonyok adott állapotától meghatározottan vezetett az egyik állomástól a másikig. Lényege mindig az volt, hogy az emberek sorsa – egymáshoz és ezen keresztül a természet tárgyaihoz való viszonyuknak megváltoztatása útján – elviselhetőbbé, jobbá váljék. Megdöntsenek régi, elviselhetetlen tulajdoni, személyi és uralmi viszonyokat, és újakat hozzanak létre. Egyszerűen azt lehetne mondani, hogy azok az eredmények, amelyek elsősorban és leginkább lelkesítették minden idők emberét, közvetlenül a társadalomfejlődés területére esnek.

Az emberiség történetének egyes állomásait, a társadalmi fejlődés egyes szakaszait a legpregnansabbban a világ ismertebb jogi dokumentumai, törvénykönyvei – ősközösségi viszonyok között a társadalmi szabályok – juttatják kifejezésre. Ezért lehet mondani, hogy az ősközösség nemzetiségi alkotmánya, Hammurabi és Justinianus törvénykönyve, a leges barbarorum, Napóleon Code civilje, az első szocialista alkotmány vagy az Egyesült Nemzetek Chartája éppúgy kifejezője, része és állomása a társadalomfejlődés történetének, az egyetemes emberi kultúrának, mint mindaz, amire fent már utalás történt.

Jelen tanulmány a társadalomfejlődés történetének, az egyetemes emberi kultúrának ebbe a részébe kíván bepillantást nyújtani.

Egy-egy társadalmi rend joga természetesen rendkívül szerteágazó. Kifejezi a tulajdoni formákat, a forgalmi és uralkodási viszonyokat, büntetőjogi védelemben részesíti a védelemre érdemesített értékeket és társadalmi viszonyokat, kifejezi az államok nemzetközi kapcsolatait és így tovább.

Ahogy e tanulmány címéből is következik, ez a munka a deliktuális felelősség, a jogellenes magatartásért való felelősség problémakörével foglalkozik. Ilyen értelemben a jognak arra a területére vonatkozik, amelynek központjában legközvetlenebbül az ember áll. A jogellenes emberi magatartás értékelése, a deliktumért való felelősség társadalmi, politikai, jogi és erkölcsi tartalma – mint általában minden jogintézmény – kettős értelemben is kifejezője az adott kor gazdasági és társadalmi viszonyainak, kultúrájának, az uralkodó erkölcsi elveknek, a jogi kultúra fokának és – minthogy államilag szentesített felelősségi normákról van szó – az államszervezet fejlettségi fokának is. Egyrészt abban az értelemben, hogy a deliktuális felelősség intézményének belső tartalmát mindenkor ezek a jogon kívüli tényezők határozták, ill. határozzák meg. Másrészt abban az

értelemben, hogy a felelősségi normák rendeltetése éppen ezeknek a jogon kívüli tényezőknek a szolgálatában rejlik.

Az emberi magatartásért való felelősség alakulásának nyomon kísérése mindezekért igen komplex feladat. Az embernek más emberhez, a társadalomhoz való viszonyát rendező jog egyik fontos elemének történeti feltárását, fejlődéstörténeti bemutatását jelenti. Egy ilyen, a történelem előtti időktől máig terjedő fejlődés szintézise nem jogász számára is közvetíthet számottevő ismereteket. Akkor, amikor a szocialista építés mai viszonyai között az emberek átalakítása, nevelése, a szocialista társadalmi tudat kialakítása és fejlesztése a társadalmi és állami szervek tevékenységében és alapvető megnyilatkozásaiban szinte központi helyet foglal el, amikor a szocialista jog felelősségi szabályai ennek jegyében születnek, ezt fogalmazzák meg, és ezt az elvet segítik érvényre jutni, nem érekteken visszatekinteni arra az útra, amely idáig elvezetett. Nemcsak azért, hogy azt külsőleg megismerjük, hanem hogy az újat igazában, a valóságnak megfelelően lássuk, hogy a fejlődés törvényszerűségeit és irányait meglássuk és megmutassuk. „Ami történeti, az nemcsak a múlt számára jelent gyakorlati értéket – mondja találón Világhy Miklós egy, a római jog elvi kérdéseit érintő tanulmányában –, hanem ... a jelen számára is, mert a jelen történeti szükségszerűséggel fejlődik a múltból. A jelenben gyakorlati pedig csak mint történeti nyer értelmet, csak mint a múlt eredménye és a jövő alapja fogható fel mozgásában, azaz valóságos létében.”¹

Röviden ez az, amit a szerző e munka jellegéről és céljáról általában – mintegy a nem jogász olvasóhoz is címzetten – el tud mondani.

2. A jog, a jogtudományok ismerője és művelője azonban tovább megy, és azt kéri számon a szerzőtől: a már mondottakon túlmenően *mi a jelentősége a deliktuális felelősség fejlődéstörténete kérdéseinek a jogtudomány számára?*

a) Ezt megelőzően azonban *a deliktuális felelősségnek a munkában tárgyalt köréről* kell még néhány szót szólni.

A deliktuális felelősség tágabb értelemben felelősséget jelent mindenfajta – előzetes szerződéses kötelezettségtől független – jogellenes, államilag kikényszeríthető szankcióval fenyegetett magatartásért, amely másnak kárt okoz, illetőleg amelyet az adott állam az adott társadalomra veszélyesnek nyilvánít. A történelmi fejlődés során a jogi felelősségnek ez az általános

¹ VILÁGHY, 218. old.

jelensége mindig konkrét formában, és ennek keretében egyre differenciáltabban jelentkezik. Ma már büntetőjogi represszió és tágabb értelemben vett polgári jogi, azaz anyagi és reperatív felelősség az, ami korábban – bizonyos vonatkozásokban egészen a polgári korszak hajnaláig – még egységes deliktuális felelősségeként jelentkezik. Sőt szocialista viszonyok között az anyagi felelősség rendszere is differenciálódik: polgári jogi, munkajogi és termelőszövetkezeti jogi anyagi felelősségre.

Ez a munka intézménytörténeti tanulmány: a deliktuális felelősség fejlődését a történeti valóságnak megfelelően kívánja feltárni és bemutatni. Végigjárni és megmutatni a fejlődésnek azt az útját, amely az ősközösségi társadalom íratlan szabályain át az első és egységes jogi felelősségi rendszer kiépülésére, majd az anyagi és büntetőjogi felelősségi rend szétválására és ezt követően az anyagi felelősség további differenciálására vezetett. Ennek keretében a szerző erőfeszítéseit elsősorban azoknak a felelősségi elveknek és normáknak a feltárására összpontosította, amelyek az egyes emberek és jogi személyek többnyire vagyoni jellegű deliktuális viszonyait uralták. A korábbi idők egységes felelősségi rendszerének méhburkában is elsősorban azokat az elemeket keresi, amelyek az anyagi, azaz a vagyoni felelősség elkülönülésének, a polgári jogi felelősség kialakulásának útját jelzik – kevesebb figyelmet fordítva arra, ami az elágazás után a másik úton, a büntetőjog útján történik.

b) Fent már utaltunk arra, mi általában a *jelentősége* a deliktuális felelősség történeti szintézisének. Ami már most a kérdést a jogtudomány, azon belül is a szocialista jogtudomány úgymond belső, a jogtudomány sajátos igényei oldaláról illeti, a következőket lehet mondani.

Mindenekelőtt arra szabad talán utalni, hogy a deliktuális felelősség fejlődéstörténetének egészét feltáró, valamiféle átfogó szintézisre törekvő munka – ismereteink szerint – eddigelé sem a polgári, sem a szocialista jogtudományi irodalomban nincs.

A deliktuális felelősség jelentősége a *polgári jogtudomány* számára is kézenfekvő volt. Könyvtárakra menő irodalmi termékeiben alighanem a legtöbb e kérdéskomplexumra vonatkozik. Szép számmal van ezek között olyan is, amely a felelősség történetével foglalkozik. A történeti vizsgálódás ezekben vagy viszonylag alapos, és akkor egy-egy rövidebb korszakra terjed ki, vagy különböző korszakokra is kiterjed, akkor viszont már eklektikusan önkényes, többnyire alapos elemzést nélkülöző

jogfilozofálgatás – egy meglevő elképzelés vagy egy modern jogintézmény történeti igazolását keresendő.

Azok a polgári szemléletű munkák is, amelyek egy-egy fejlődési szakasz deliktuális felelősségének beható vizsgálatát adják, a jogot a társadalmi valóságtól általában elvonatkoztatják, többnyire a jogi formák számukra is sokszor érthetetlen állítólagos önmozgását fényképezik. Ez a módszer is hoz ugyan számos eredményt, de a lényegét sohasem hozhatja teljesen napvilágra. Azt persze nem lehet mondani, hogy a polgári írók sohasem jutottak volna el odáig, hogy a jogot a társadalmi háttér, a gazdasági és politikai tényezők mozgatják. De hogy ez közelebről miben áll, milyen konkrét összefüggések és áttételek útján történik, ennek feltárásáig a polgári jogtudomány – érthetően – nem jutott el.

Ihering a maga módján már a múlt század végén felháborodott a formális leírás, a pusztá jogdogmatikai elemzés ellen.

„Ugyan, mi sokat nyertünk azzal – kérdezi –, ha bebizonyítják nekünk, hogy a jog az idők folyamán változik, hogy egyik törvényt a másik követi? ... Azt a csupasztényt, hogy a jog mozog. Az óra is mozog, de mit tudunk a mozgásról, ha azon a tényen kívül, hogy a mutató állandóan jár, elhagyja előző helyzetét, semmit sem tudunk? Mi a mozgás okait akarjuk megtudni, és erre vonatkozóan csak az óra belseje adhat tájékoztatást... A történelmi szemlélet más embert követel, mint a dogmatika!” – A külső tényeket elismerni még nem különös dolog, lehet ezzel összefüggésben Carlyle egy esetére utalni. Walt Withman egyszer kijelentette, hogy „Ő elismeri a világegyetemet”. „Istenem – válaszolt rá szárazon Carlyle –, más választása aligha volna.”² Ihering aztán elindul, és a római jogban nyomára akar jutni a felelősségi rendszer tulajdonképpen meghatározóinak. A jog „propter hoc”-ját keresve azonban nem tud egészen következetes maradni. Bár *Das Schuldmoment im römischen Recht* c. munkájában a római jog felelősségi rendszerére vonatkozóan eleddig alighanem a legtöbbet mondta el annak valóságos fejlődésmenetéről – a gyökerekről, az áruviszonyok hatásáról, a termelési viszonyok közvetítő szerepéről alig vagy egyáltalán nem szól, vagy – mint a Geistben – önmagában nem sokat mondó általánosságokban reked meg, hogy pl. „a nép és a kor szelleme a jog szelleme is”.³ Schulz is

² IHERING előbbi idézete a *Die Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts* (1894) című munkájából való (5. old.), míg CARLYLE esetét SEAGLE-nél olvashatjuk (39. old.).

³ IHERING, *Geist*, I. köt. 45. old.

felháborodik: „Et puis..., et puis..., il y a beaucoup de »puis« dans cette histoire! – És aztán..., és aztán..., elég már az »és aztán«-ból. Végül is eddig még egyetlen római magánjogi munka sem tett komoly kísérletet arra, hogy a valódi fejlődési folyamat leírását adja”.⁴ És mégis, Schulz sem tudott a kérdés adta igényeknek megfelelni: a felelősségi elvek társadalmi meghatározóit ő is elkerülte. Unger sem mond ebben a vonatkozásban többet nagy hírű *Handeln auf eigene Gefahr* c. munkájában, mint hogy a kártérítési jog egész különös fokban terméke és vetülete egy bizonyos kor erkölcsi felfogásának, gazdasági és társadalmi viszonyainak.⁵ Az objektív felelősség fellépésével számosan – miként Marton is⁶ – utalnak az industrializmusra, a nagyvállalatoknak a termelésben betöltött szerepére. Tovább azonban nem mennek.

Lehetne még sorolni azokat a munkákat, amelyek érintik vagy tárgyalják akár a római kori, akár a középkori, akár a legújabb kori jogrendszerek felelősségi rendszerét. Megfelelő helyen a későbbiekben utalunk rájuk, hasznosíthatónak vélt elemeiket továbbvisszük. Itt a fentiek után elég annyit megállapítani, hogy a polgári jogtudomány a deliktuális felelősségnek a társadalmi-gazdasági fejlődéssel összefüggésben megalkotott valóságos történeti szintéziséig – sem egyes korszakokat, sem a jogfejlődés egészét illetően – sohasem jutott el.

A *szocialista jogtudomány* jelentőségének megfelelően nagy teret szentelt a jogi felelősség, azon belül a deliktuális felelősség különböző kérdéseinek is. Joggal sürgethető azonban a felelősség egyes intézményeinek történeti feldolgozása, nagyobb történeti szintézisek megalkotása is. A jogos sürgetés okai közül érdemes egyet-kettőt itt a bevezetőben kiemelni.

Az egyik, hogy a szocialista jogtudomány is adós még olyan művekkel, amelyek az állam és jog egyes alapvető intézményeinek történeti szintézisét nyújtanák. Egyszóval: intézménytörténeti munkák sokaságával a szocialista jogirodalom sem büszkélkedhetik. Ez a dolgok formai oldala. Önmagában ez azonban nem volna olyan jelentős negatívum, amelynek túlhaladására nagyobb tudományos erőfeszítéseket kellene sürgetni.

A másik és jelentősebb indok e jelenség tartalmi vonatkozásaiban van. Abban nevezetesen, hogy a szocialista jogtudományt még viszonylag sok

⁴ SCHULZ, *Cl. R. Law*, 2. old.

⁵ 1904. évi kiadás 1. old.

⁶ MARTON, *Kártérítési követelmek*, 806. old.

mulasztás terheli a történeti és gyakorlati szempontok egységének megfelelő érvényesítésében.

3. Talán nem lesz haszontalan, ha ehhez az indokhoz kapcsolódóan felvünk néhány jelentősebb *módszertani* problémát. Ezek során érzékeltethetők lesznek azok a módszertani szempontok és megfontolások is, amelyek a kutatások, illetőleg jelen munka elkészítése során a szerzőt vezették.

a) Ismeretes, hogy a szocialista államok jogi irodalma sokáig erősen dogmatikus-spekulatív módszerrel dolgozott. Általános tételekből indult ki, és nem elemezte eléggé konkrétan az adott kor vagy társadalom objektív viszonyait, nemcsak a múltra, de a jelenre vonatkozólag sem. Így az elméleti megállapítások részben erősen voluntarisztikusak voltak, részben pedig – még az egyébként igazak és helyesek is – erősen apriorisztikusaknak, s éppen ezért a levegőben lógóknak tűntek.

Ez egyrészt abból származott, hogy a gyors fejlődés a jogtudomány művelőitől rengeteg kérdés gyors feldolgozását követelte, másrészt abból, hogy a szocialista jogtudománynak emellett – főleg fejlődése kezdetén – meg kellett küzdenie saját tapasztalatlanságával, kezdeti nehézségeivel, valamint a kutatói kapacitás, a tudományos utánpótlás nehézségeivel is. A döntő azonban a dogmatizmus szelleme volt, amely inkább kedvezett egyes általános tételek unos-untalan idézgetésének, azok jórészt terméketlen kommentálgatásának, semmint az egyes kérdések elmélyült elemzésének, a társadalmi valóságból kiinduló megoldások sokoldalú kimunkálásának.

A jelzett feltételek – főleg azonban a dogmatizmus évei – természetesen nem nagyon kedveztek az olyan módszernek, amely az egyes kérdések megoldásához a helyes választ a társadalmi viszonyok bonyolult összefüggéseinek és – amiben ezek testet öltenek – a történeti fejlődés elemzésével, a fejlődés törvényszerűségeinek feltárásával kereste volna. Marx pedig hangsúlyozottan figyelmeztetett, hogy egyebek között a jogi nézetek és formák vizsgálatánál és kialakításánál is – és éppen ez a jogtudomány és a jogalkotás fő célja – mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos pontossággal megállapítható átalakulás és a jogi, politikai..., egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek a termelési módban bekövetkezett átalakulásnak tudatára jutnak, azt végigharcolják.⁷ A dogmatizmus jogi meg-

⁷ MARX, *A politikai gazdaságtan bírálatához*, 4–5. old.

nyilvánulásainak gyökere éppen abban volt, hogy a tudományos kutatást, a jogszemléletet sok tekintetben csak felépítményi kategóriák, közelebből bizonyos, a társadalmi fejlődést torzán tükröző, azt eltorzító politikai és jogi nézetek és intézkedések vezérelték. A politikai dogmatizmus hatásaira tekintet nélkül is könnyen terelődhetik ebbe az utcába az a kutatás, amely módszerében nem mélyed el eléggé a társadalmi viszonyok bonyolult összefüggéseinek vizsgálatába, és nincs eléggé tekintettel azokra a szükségképpen történeti folyamatokra, amelyekben ezek az összefüggések és az azokban megjelenő törvényszerűségek testet öltenek.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szocialista jogtudomány, közelebből a szocialista civilisztika korábbi eredményei – a tudományos kutatás módszerét vagy más vonatkozásait illetően – teljességgel lebecsülhetők lennének. Mindössze annyit kívánunk rögzíteni, hogy a történeti szempontok elég jelentős háttérbe szorulása, a gyakorlati és történeti szempontok egységének hiányos érvényesülése adott esetben nem valami esetleges, véletlen jelenség.

Örvendetes körülmény, hogy a jogtudományok fejlődésével, a tudományos kapacitás növekedésével, a dogmatizmus szellemének túlhaladásával egyre jobban érvényesül az a követelmény, amely a módszer területén a gyakorlati és történeti szempontok egységének megfelelő érvényesítését igényli. Éppen a jogi felelősség területéről is lehet pl. olyan monográfiákra hivatkozni, amelyek jelzik, hogy az elméleti kérdések kidolgozása, mai gyakorlati problémák megoldása éppúgy igényli számos filozófiai, jogi-dogmatikai kérdés tisztázását, mint a gazdasági-társadalmi viszonyok és a jog összefüggéseinek beható elemzését, a jogi rendezés állapotának ismeretét – a mára, a közelebbi és a távolabbi múltra nézve egyaránt.⁸

Ha a jogtudomány meg kíván felelni nemes feladatának, hogy a maga eszközeivel keresse és érvényesülni segítse a társadalmi fejlődés érett és bontakozó új elemeit, nem is mondhat le erről a szemléletmódról, nem hagyatkozhat kizárólag a dogmatikus és spekulatív elemzés módszerére.

Alighanem bízvást állítható, hogy az elméleti, a történeti és a gyakorlati szempontok egységén alapuló módszer további erősítése nemcsak egybeesik a jogtudományok további fejlődésével, de feltétele is annak. Ez nem jelenti azt, hogy minden kérdés megoldásához, minden folyóiratcikk esetében

⁸ L. EÖRSI, *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség c.*, döntően elméleti, ill. SARGORODSZKI, *A büntetőjogi büntetés c.*, jórészt történeti jellegű monográfiáját.

az ősközöségtől, vagy ahogy mondani szokták, a fától kell elindulni. Azt azonban jelenti, hogy bizonyos minimális történeti „látás” minden számottevő jogi probléma megoldásánál szükséges, és hogy a fontosabb jogi megoldások esetében a behatóbb történeti megalapozás is nélkülözhetetlen.

Ismételten utalunk arra a már hivatkozott tételre, hogy a jogi kategóriák is olyan formái a felépítmény óriási szövetének, amelyekben a gazdasági-társadalmi viszonyok változásai az emberek tudatába jutnak, amelyekben az emberek a gazdasági-termelési feltételekben beálló átalakulásokat végigharcolják.⁹ Ismeretes, hogy azok az összefüggések, amelyek egyrészt a termelési mód és az egész felépítmény, másrészt a felépítmény egyes elemei – a jog, a politika, a filozófia és a kultúra különböző területei – között fennállnak, nem mechanikusan egyszerűek, hanem nagyon is bonyolultak, többnyire nem közvetlenül, hanem bonyolult áttételek útján érvényesülnek. Ismeretes továbbá, hogy az összefüggéseknek a bonyolultságában, az egyes hatások közvetettségében és kölcsönösségében is, a jogi jelenségekre nézve is, a termelési mód, illetőleg az abban végbemenő átalakulás a meghatározó. A jogrendszer továbbfejlődésének egyes elemeit tudományosan meghatározni vagy jogalkotás útján kifejezni ennek megfelelően helyesen akkor lehet, ha ez olyan jogi formák uralomra jutására vezet, amelyek megfelelnek a gazdasági alaphoz érlelődő vagy meglévő tendenciáknak, amelyek konstruktív és előremutató jelleggel helyezkednek el a jelzett bonyolult összefüggésekben. Mindezt pedig csak az a jogtudományi módszer, az a jogfejlesztő tevékenység képes garantálni, amely a termelési módban, szerkezetében beálló mozgást, az abban eddig ható és újonnan bontakozó fejlődési tendenciákat a ma számára történetileg helyesen értékeli. Egyszóval az, amely megfelelően érvényesíti a történeti és gyakorlati szempontok egységét, amely megadja a szocialista jogi megoldások történeti bázisát, azt az alapot, amelyből logikai sűrítés útján a szocialista jog alapvető tételei szükségszerűen következnek.

b) A fenti – az elméleti és gyakorlati szempontok egységének megfelelő érvényesítését általánosan érintő – fejtegetések után, az alábbiakban a *munka módszerét* szükséges röviden konkretizálni.

Már utaltunk arra, hogy a közelmúltban magyar nyelven két jelentős munka is jelent meg a jogi felelősség témaköréből. Eörsi Gyula hivatkozott

⁹ MARX, *A politikai gazdaságtan bírálatához*, 4–5. old.

műve a jogi felelősség és a polgári jogi felelősség elméleti problémáinak kimunkálását adja, a polgári elméletek kritikai túlhaladásával és a szocialista jog felelősségi elveinek sokoldalú kibontakoztatásával, elméleti megalapozásával, a jogi felelősség és a polgári jogi felelősség világának elvi egységbe foglalásával. Módszerében az elméleti-filozófiai és gyakorlati szempontok mellett a történeti elem is jelentős szerephez jut, akár a polgári felelősségi elméletek, akár a szocialista fejlődést meghatározó gazdasági-társadalmi és egyéb tényezők elemzése során. – Különösen előtérben állnak a történeti szempontok Sargorodszkij ugyancsak hivatkozott *A büntetőjogi büntetés* c. munkájában. Míg Eörsi Gyula a jogi felelősség és a polgári jogi felelősség vonatkozásában elsősorban elméleti, addig Sargorodszkij a büntetőjog néhány főbb intézményét illetően elsősorban történeti szintézisre törekedett. Vizsgálódása – a szovjet büntetőjog történeti alapjainak kidolgozása végett – egyaránt kiterjed az ősközösségi, a rabszolgotartó, a feudális, a kapitalista és a szocialista társadalmi rendre. – A polgári jog területén, közelebbről a vagyoni felelősség történeti szintézisének vonatkozásában jelen tanulmány kíván – jól-rosszul – a sürgetett adósság törlesztésére kísérletet tenni.

A munka módszere most már – az eddig elmondottakból és adott tárgyából folyóan – a következőkben konkretizálható: egy-egy társadalmi rendszer alapvető jogforrásait és azok felelősségi rendelkezéseit az adott társadalmi-gazdasági, politikai és szellemi viszonyokkal összefüggésben feltárni és bemutatni; felszínre hozni törvényszerűségeket, többé-kevésbé általánosan érvényesülő tendenciákat, amelyek a társadalomfejlődés törvényszerűségéből kifolyóan a deliktuális felelősség intézményének fejlődését uralják, és a fejlődés jövő útját is megmutatják.

Ez közelebbről a következőket jelenti:

aa) Az egyes társadalmi rendszerek fontosabb jogforrásainak, e jogforrások felelősségi rendelkezéseinek közvetlen és beható elemzését – alapos vagy kevésbé alapos irodalmi feldolgozások újrafeldolgozása helyett. Ezért e munka egyik sajátja, hogy egy-egy társadalmi korszak tárgyi jogának, a tételes jog felelősségi normáinak bemutatására törekszik. E célból feldolgozza és elemzi: – a történelem előtti időkre nézve az ősközösségi viszonyok között élő népek társadalmi szabályait érintő vagy bemutató különböző (irodalmi, néprajzi, régészeti stb.) feldolgozásokat; – a rabszolgotartó társadalomra nézve az ókori Kelet (ma Közel-Kelet), az ókori Görögország és az

ókori Róma jelentősebb jogforrásait; – a feudalizmus korára nézve a frank korszak jellegzetesebb törvényalkotásait, a felett és késő középkor tipikus francia és német jogalkotásait és szokásjogi gyűjteményeit, valamint a római jog középkori újjáéledésének és átalakulásának forrásait; – a kapitalizmusra nézve a kontinentális kapitalista államok egyes fontosabb magánjogi termékeit (polgári törvénykönyveit és egyéb idevágó jogszabályait), a common law országokban az atomenergia felhasználásával összefüggő vagyoni felelősség szabályozására megjelent néhány törvényt,¹⁰ továbbá néhány nemzetközi egyezményt, – a szocialista jogra nézve az egyes szocialista államok polgári törvénykönyveit és más – pl. a munkajogi és a termelőszövetkezeti jogi felelősséget szabályozó – jogszabályait. Mint látható, e munkában – a fejlődés elemeinek és törvényszerűségeinek feltárása végett – viszonylag sok jogforrás feldolgozására és elemzésére kerül sor. Az adott társadalmi rendszer felelősségi elveinek bemutatása tudományos igénnyel azonban csak ilyen módszer eredményétől várható. Marx egy helyen azt mondja, hogy „minden tudomány felesleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék”.¹¹ Áll ez az egyes korok felelősségi rendjének lényegére is. A lényeg csak a megjelenési formák, a különböző időkben különböző módon megjelenő tételes jogi források sokaságából deriválható.

bb) Ez pedig már átvezet a követett módszer másik sajátosságához, amelyről általánosságban fentebb már volt szó. Ahhoz nevezetesen, hogy az egyes társadalmi rendszerek jogforrásait és azok felelősségi rendjének lényegét elsősorban az adott társadalomra sajátos gazdasági, társadalmi viszonyokkal, másodsorban pedig az adott korban uralkodó politikai, filozófiai nézetekkel és a kultúra egyéb elemeivel összefüggésben lehet csak a valóságnak megfelelően megismerni és értékelni. A jog ui. – a felelősségi

¹⁰ Mint látható, az angol *common law* mind a középkori, mind a kapitalista korra nézve kimarad a vizsgálat köréből. Ennek indokaként a következőkre utalunk: *a)* a common law mint jogi formarendszer egészen más világ, mint a kontinentális ún. romanista jogrendszerek világa; jelentős közvetlen befolyást a kontinentális jogfejlődésre nem gyakorolt, ezért az európai jogfejlődés történetének megértéséhez vizsgálata nem nélkülözhetetlen; *b)* mivel a kontinentális jogoktól eltérő úton járt, a kontinentális jogfejlődésre felépített gondolatmenetbe nehéz volna beépíteni; *c)* a common law felelősségi rendjének elemző bemutatása a common law egész világának beható tanulmányozását, ismeretét feltételezi, ami kontinentális jogásztól – jelen munka elkészítéséhez egyébként nem feltétlenül szükséges – külön és hosszabb tanulmányokat igényelne.

¹¹ MARX, *A tőke. III. köt.* Szikra, Budapest, 1951. 885. old.

jog is – ezek, mindenekelött, az uralkodó gazdasági és társadalmi viszonyok terméke; akkor is, ha viszonylagos önállóságra tesz szert, és maga is hat az őt létrehozó jogon kívüli tényezők továbbfejlődésére vagy megszilárdítására, ami egyébként a két szféra egységét csak még fokozottabban aláhúzza. Ezért ebben a tanulmányban szükségszerűen sok szó esik a társadalomfejlődés egyes szakaszainak szóban forgó tényezőiről.

cc) A deliktuális felelősség fejlődésének történeti szintézisére törekvő munka lényegéből – amellet, hogy minden társadalmi rendszerre ki kell terjednie – az is folyik, hogy a figyelmet nem egyes államok felelősségi rendjének önmagában egységes és részletes tankönyvszerű leírására, hanem az egyes államok felelősségi normáinak elemzésén keresztül az adott társadalmi rendszerre általános és tipikus jogi megoldások és elvek feltárására kell fordítani.

4. A munka *rendszere* a fentiekből folyóan főbb vonásaiban általában az alábbiak szerint alakul.

Az egyes társadalmi rendszerek szerint képzett fejezetek keretében:

a) előbb rövid historiográfiai elemzés tájékoztat a deliktuális felelősség adott fejlődési szakaszának megismerését elősegítő irodalmi eredményekről és nézetekről, értékeli és esetenként bírálja azokat; ennek során többnyire számos problematikus kérdés rajzolódik ki, amelyekben a munka során állást kell foglalni; ezeknek a részeknek nem céljuk, hogy a deliktuális felelősség tudományos irodalmát általánosan és összefüggően feldolgozzák, értékeljék (ebben az összefüggésben Eörsi Gyula már hivatkozott munkájára utalunk);

b) az egyes fejezetek külön részben szólnak a vizsgálódás körébe vont jogforrásokról, valamint e jogforrások keletkezésének társadalmi, gazdasági és politikai viszonyairól, arról, hogy – főbb jellegzetességeik útján – általában hogyan és milyen társadalmi-politikai funkcióval helyezkednek el az adott társadalmi formáció képletében;

c) érdemben a következő lépés az egyes jogforrások felelősségi normáinak elemzése – összefüggésben a jogforrás egészének korábban vázolt társadalmi-politikai funkciójával és azokkal a közelebbi társadalmi, gazdasági, politikai és szellemi tényezőkkel, amelyek a felelősség rendjének alakulására közvetlen befolyással vannak;

d) az egyes fejezetek zárókövetkeztetései a megkísérelt szintézis elemei kívánnak lenni; rendeltetésük a helyesnek vélt tételek summázása, a jelenségek sokaságából absztrahált lényeg összegzése.

*

Mint látható, az olvasó előtt intézménytörténeti tanulmány fekszik. Egy intézménytörténeti tanulmány szempontjából – évezredek mellett – egy-két év nem számottevő idő. Mégis meg kell jegyezni, hogy szerző a tanulmány kéziratát 1963 januárjában zárta le. Ezért az 1964. évi megjelenésig bekövetkezett tételes jogi és irodalmi újdonságokra a munka – néhány rövid kiegészítő utalástól eltekintve – természetesen már nem tudott figyelemmel lenni.

Mádl Ferenc

I. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG AZ ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOMBAN

1. § Ősközösségi elemek a rabszolgatartó államok felelősségi rendszerében – az ősközösségi társadalom felelősségi rendszere vizsgálatának szükségessége. **2. §** Az ősközösségi társadalom felelősségi normáinak megismerési forrásai és jogi jellege. **3. §** Az ősközösségi gazdasági-társadalmi viszonyok és azok fejlődésének főbb vonásai. **4. §** A korai ősközösségi gazdasági-társadalmi viszonyok és az ősközösségi felelősségi rendszer első alapvető intézményei: 1. A korai ősközösségi társadalom termelési feltételei és a deliktuális viszonyok keletkezése. 2. A vérbosszú mint az egyes közösségek közötti deliktuális felelősség alapvető intézménye. 3. A közösségen belüli deliktuális felelősség intézményei. **5. §** A gazdasági-társadalmi viszonyok és a deliktuális felelősség további fejlődése az osztálytársadalom kialakulásáig: 1. Az áruviszonyok kialakulása mint a deliktuális felelősség továbbfejlődésének meghatározó tényezője; a deliktuális felelősség és a szerződés viszonya. 2. A deliktuális felelősség egyes elemeinek átalakulása az osztálytársadalom kialakulásáig. **6. §** Zárókövetkeztetések.

1. §

ŐSKÖZÖSSÉGI ELEMEK A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK FELELŐSSÉGI RENDSZERÉBEN – AZ ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOM FELELŐSSÉGI RENDSZERE VIZSGÁLATÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE

Az antik Róma a civilizáció első nagy szakaszának, a rabszolgartartó társadalmi rendnek¹ legtökéletesebb megvalósulása és szimbóluma – ezer évig állt fenn, és természetes halállal halt meg. A népvándorlás áramának Rómára törő népei már egy legyengült és széthulló birodalom vesztére érkeztek, és már csak siettetni tudták amúgy is küszöbön álló pusztulását. Egyiptomot előbb a hükszoszok, aztán az asszírok, majd a perzsák és a makedónok hajtják uralmuk alá, míg végül a Római Birodalom tartományává lesz. Babilónia kétszer is nagyhatalommá erősödik, de előbb Assíria, azután a perzsák dűlják szét. A makedónok hódítása az egész későbbi hellén kultúrvilág térségében felszámolja az annyit rivalizáló perzsa és görög birodalmakat, mígnem hamarosan az egész hellén világ a viláгурalmát immár feltartóztatathatatlannul kiépítő Róma áldozata és kultúrájának részévé

¹ Mádl Ferenc, noha értelmezési keretként a kézirat megszületésének korában általánosan elvárt módon történelem osztályharcos felfogását alkalmazza, ezen elmélet dogmatizmusának csapdáit a legtöbb esetben sikerrel kerülte el. Azaz a Mádl által vázolt fejlődési ív más történelemértelmezési környezetben is helytálló, értelmezhető, alkalmazható. A marxista történelemfelfogás (egyszerűsített) tételei a következők: 1. „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története” (Kommunista Kiáltvány, 1848). Az ókorban rabszolgartartók és rabszolgák, a feudalizmusban földesurak és jobbágyok, a kapitalizmusban tőkésék és munkások kibékíthetetlen szembenállása jellemezte a társadalmi berendezkedést. 2. Az osztályok létezése a termelés fejlődésmenetének meghatározott történelmi szakaszához van kötve. 3. Az osztályharcos történelemfelfogás szerint a következő, elkerülhetetlen történelmi fejlődési állomás, a proletárdiktatúra átmeneti korszakát követően, a kommunista, osztály nélküli társadalom. A marxista történelemfelfogás alapvető elveiben bizonyult tévesnek: a történelmi alakulások nem egyszerűsíthetők le osztályharcokra és a történelmet nem irányítják determinista törvények, nem létezik szükségszerű, elkerülhetetlen „fejlődési” irány. Az osztályharcos elmélet a szovjet típusú diktatúrák igazolására szolgált, melyek átmeneti formának hirdették magukat a jövő osztály nélküli társadalmába. Valójában azonban több évtizedes fennállásuk során valós mobilitást nem mutató, az állam és a nomenklatúra elnyomását megvalósító berendezkedéseknek bizonyultak (a szerk.).

lesz. Nem mintha ezek a birodalmak nem jutottak volna el a rabszolgatartó társadalmi rend és a kultúra magas fokáig. Ha Rómát mondunk, mindig beleértünk egy rész hellénizmust, nem kevés görög kultúrát és mindazt, ami oda máshonnan származott. Ezeknek a birodalmaknak és kultúráknak azonban külső erőszak vetett véget. Róma minden külső erőszaknak győztesen ellenállt, és így maximumát teremtette meg mindannak a gazdagságnak és kultúrának, amelyet az adott termelőeszközök és a termelési viszonyok egyáltalán létrehozhattak. Lehanyatlását és széthullását nem elsősorban külső támadások okozták. A Római Birodalom nem a katonai potenciálnak és a megfelelő katonai vezetésnek hiányán bukott el – azon is –, nem is csak a germán hódítók ereje miatt, ez már csak a kegyelemdőfés volt.

A bukás valóságos oka a rabszolgatartó társadalmi rend egyre rohamosabb belső bomlása, majd teljes széthullása volt. És mert az antik Róma így, s nem valamely korábbi kibontakozási szakaszában, nem is külső erőszaktól pusztult el, képes volt a jog terén is arra, amire egyetlen rabszolgatartó állam sem: megteremtette egy árutermelőkből álló társadalom első világgját.

E gondolatsort befejezve, mindjárt munkánk tárgyára térve: a termelőeszközök, a termelési viszonyok, a magántulajdon, azon belül is az árutulajdon és az árucseré, az állam és államgépezet, a jog, a jogszolgáltatás és a jogtudomány, valamint a kultúra szövevényes kölcsönhatásában a római jognak ezeréves fejlődés kellett ahhoz, hogy felelősségi rendszerében uralomra juttassa a vétkesség gondolatát. Ezeréves fejlődés, mely a XII Táblás Törvénnyel kezdődik. A romanisztika, általában a jogtudomány – döntően persze a polgári romanisztika és jogtudomány – ma már szinte áttekinthetetlen irodalmi termékeiben a római jog felelősségi rendszerének alighanem több részletét dolgozta fel, mint ahány volt. Feldolgozta, ám nem mindenütt értette meg. Mégpedig három – alapvetően szemléletük polgári korlátaiból folyó – okból.

a) Először is, mert a jogot és annak fejlődését a gazdasági-társadalmi viszonyoktól elszakítva vizsgálta.

b) Másodszor azért, mert a római jog fejlődésmenetét nemcsak hogy nem vizsgálta általában a rabszolga-társadalmak jogának egységében, hanem még a római jogon belül is gyakran csak szakaszonként, elhatároltan.

c) A harmadik – az előbbiekként egyébként kéz a kézben járó – ok, hogy a polgári romanisztika – az eredeti megoldások és nézetek feltárása és történelmi tényként való tisztelete helyett – gyakran későbbi konstrukciókat és

nézeteket vetít. Sokszor azért, hogy a római jogtól idegen elméleti konstrukciót a római joggal igazolja.

Az ilyen hibáktól terhes szemléletmódnak számos érdekes példáját lehetne bemutatni. Itt csak néhányra utalunk. Azonosítják a római jog korai szakaszának eredményfelelősségét a modern veszélyes üzem objektív felelősségével; az eredményfelelősség átalakulása vétkes felelősségi rendszerré jogfejlődés helyett joghamisító mesterkedésnek minősül. A római jog – mint a rabszolgatartó államok jogrendszere általában, sokkal inkább, mint a modern jogrendszerek – dogmatikai szempontból sok következetlenséget tartalmaz. Ennek oka általában az, hogy a jogrendszer sokáig fejlettebb viszonyok közé is magával visz a fejlődés korábbi szakaszából származó elemeket. Az ilyen „következetlenségeket” a romanisztika művelői vagy azzal intézik el, hogy „primitív örökség”-ről van szó, de hogy ez közelebről miben rejlik, nem lehet tudni; vagy azzal, hogy a kérdéses jogszabály fejlettebb elemét egyszerűen interpolációnak kiáltják ki, vagy pedig az „inkonzekvencia” feloldására valamilyen formalisztikus konstrukcióhoz folyamodnak. Az egyik érdekes ilyen konstrukció szerint pl. a Corpus Juris Civilisnek a Lex Aquiliára vonatkozó minden része interpolálva van. A Lex Aquilia ui. eredetileg az objektív felelősség alapján állt, míg a juszteniánuszi kodifikáció során a felelősséget elszubjektivizálták és a klasszikus korhoz képest „demodernizálták”. (Itt teljesen elsikkad az a tény, hogy a Lex Aquilia olyan korban keletkezett és olyan korból vette fel „jogszemléletét”, amikor a fejlődés a vétkességet nem kívánta meg a deliktuális kötelmek keletkezéséhez.) Érdekesekek azok az elméleti elképzelések, hipotézisek is, amelyek a tetten ért lopás (furtum manifestum) és a nem tetten ért lopás (furtum nec manifestum) szankciója közötti különbséghez fűződnek. A dolog csak egyik oldalának tekinthető az, hogy a nem tetten ért lopás esetén a primitív ember bosszúja már elszállt, és nem követeli a tettes halálát, hanem megelégszik a többszörös kártérítéssel. A lényegesebb oldal inkább az államnak az a fejlődési szakasza, amikor egyes területeken már odaáll a magánember, ill. a bosszúra vágyó nemzetség önbíráskodása elé, míg más vonatkozásokban viszont még nem képes erre. Mint ahogy még csak részben idegenült el a társadalomtól, amelyből keletkezett, úgy csak részben képes annak fölébe emelkedni, vagyis a deliktuális viszonyoknak csak egy részében tudja és akarja a korábban – úgymond – társadalmi hatáskört magáénak vindikálni. Ahhoz, hogy a halál helyett kompozíciót követeltek, bizonyára hozzájárult

a tulajdonszerzés indítéka is, hiszen a XII Táblás Törvény idején a magántulajdon és annak cseréje már általános rendszerré vált.

Sorolhatnánk több példát is. A lényeg az, hogy egy jogrendszernek olyan fontos részét is, amilyen a deliktuális felelősség, csak keletkezésében és fejlődésében lehet a valóságnak megfelelően megismerni. Minthogy pedig az e munkában tárgyalt rabszolgatartó államok felelősségi rendszere, illetve az e tekintetben ránk maradt történetileg legősibb jogforrások, a római jogiak is, egész sorát tartalmazzák az olyan rendelkezéseknek, amelyek az adotthoz képest korábbi, sok esetben az osztálytársadalom kialakulása előtti fejlődési szakaszra utalnak, a kutatásnak tovább kell terjeszkednie. Nem állhat meg az adott jogforrások dogmatikai elemzésénél, még annál a megállapításnál sem, hogy azokban az adott korra nézve már idegen, ősi elemek vannak. Lehetőleg meg kell közelíteni forrásukat az időrendiségnek abban az értelmében, hogy azok a társadalmi fejlődés milyen szakasza sajátos termékeinek tekinthetők. Enélkül ui. a rabszolgatartó államok felelősségi rendszere sem érthető meg igazában. A jog fejlődésének ez a jórészt ismeretlen utakon való nyomon követése izgalmas munkának ígérkezik. Tévedésekkel, de eredményekkel is járhat.

Már a szemléletesség kedvéért is induljunk ki a későbbiekben tárgyalt jogrendszerek (jogforrások) néhány olyan rendelkezéséből, amelyeknek eredete kétségtelenül a történelem előtti kultúrákba nyúlik vissza. Látni fogjuk, hogy reális problémáról van szó. Ezeknek meg nem értése, nem megfelelő – átvitt értelemben vett – „lokalizálása” a polgári jogtudományban és romanisztikában többnyire különböző, teljesen vagy részben fiktív keletkezési menetek (Werdegangok) megkonstruálására, formalisztikus utak és megoldások keresésére vezetett.

Egyik legpregnansabb forráshelynek talán a XII Táblás Törvény III/1–6. szakaszai alatt felvett rendelkezés tekinthető. Érdemes szó szerint közölni:

„1. Aki tartozását elismerte, vagy ügyét ítélettel eldöntötték, annak legyen jogos 30 napja a teljesítésre.

2. Ezután következze a manusiniectio. A praetor elé kell vezetni.

3. Ha nem tud eleget tenni az ítéletnek, vagy ha senki sem lép fel helyette az eljárás folyamán vindexként, vigye magával (a felperes), kötözze meg szíjjal vagy 15 pondus súlyú lábbilincsel, nem nagyobbal, vagy ha akarja, könnyebbel.

4. Ha akarja, éljen sajátjából. Ha nem sajátjából él, az, aki fogva tartja, adjon neki naponta egy mérő lisztet. Ha akarja, adjon többet.

5. Eközben pedig még joga volt kiegyezni, s ha nem egyeztek meg, 60 napig maradt bilincsbe verve. E napok folyamán három egymást követő vásárnapon a praetor elé vezették a comitiumra, és kikiáltották, mennyi pénz van ellene megítélve. A harmadik vásárnap után halálbüntetést kapott, vagy eladták a Tiberisen túlra.

6. A harmadik vásárnap után vágják részekre. Ha többet vagy kevesebbet vágnak, az nem tekinthető csalásnak.”

Megdöböntő, évezredes jogfejlődést egy szabályba sűrítő törvényhely ez. Egyetlen, elvileg általános hatályú szabályba foglaltan ui. a fejlődésnek szinte minden fontosabb szakaszát tartalmazza, amely a történelem előtti kor legősibb „jogi” jelenségeinek megjelenésétől az árutermelő rabszolgáltató állam (Róma) első kodifikációjáig vezet. A deliktum tettesét (adott esetben kisebb értékű kár okozóját) a károsult könyörtelen bosszújának teszik ki, ami az alperes fizikai felrészelésében nyilvánul meg; – lemondanak az elszenvedett kár megtérüléséről a bosszúakció után; – az adóst rabszolgaságba süllyeszti; – a bosszúakció megegyezéssel megváltható; – az adóst áruként eladják; – a bírói funkciót az állam gyakorolja, de még széles körben érvényesül a magánvégrehajtás is; mindezek olyan elemek, amelyeket a XII Táblás Törvény csak felvett és megőrzött, de amelyek az addigi fejlődés különböző szakaszaiban keletkeztek. Utalással a XII Táblás Törvényben már megkodifikált szerződési típusokra is azt kell mondanunk, hogy a vadság és a barbárság korának embere áll itt a civilizáció embere mellett.

De menjünk tovább. A tálío és a bosszúakció szerződéses megváltását rögzíti a XII Táblás Törvény VIII/2. szakasza (si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto). A tálío elvét kodifikálták az egyéb tekintetben ugyancsak fejlettebb Hammurábi Kódex,² az Asszír Jogkönyv,³ a Hettita Jogkönyv,⁴ és ismerte a görög jog is.⁵

A deliktum által előállott helyzetnek tálío helyett szerződéssel, másfajta szolgáltatással való feloldását figyelhetjük meg egyebek között a XII Táblás

² *HK*. 194–213., 229–230. §.

³ *AJK*. A/50. §.

⁴ *HJK*, 44/A. §.

⁵ L. MONIER–CARDASCIA–IMBERT, 130–131. old.

Törvényben⁶ és a Hettita Jogkönyvben⁷, míg később általánossá nem vált a kompozíciós rendszer.

Az, hogy a vagyona vezető per helyett a felelősséget csak a károkozó személyhez, személyi bosszúálláshoz kötik, ugyancsak archaikus elem a rabszolgatartó államok jogalkotásaiban,⁸ hiszen ekkor az egyes emberek viszonyait már a termelés eszközeihez való magántulajdonosi viszonyuk határozza meg. Az eredmény megtorlására irányuló korszerűtlen szemléletet tükrözi az állatok vagy akár élettelen dolgok felelősségre vonása is.⁹

Egy másik, tanulmányunk szempontjából lényeges eleme a tárgyalt jogforrásoknak az az árutermelő rabszolgatartó társadalmi rendhez képest ősi, az előbb említett szemlélettel látszólag szemben álló aktív és passzív helytállási köteletség, mely a családot vagy nemzetséget a deliktuális viszonyokban a család vagy nemzetség valamennyi tagjáért terheli. A Hammurábi Kódex 22–23–24. §-a kimondja, hogy amennyiben a tolvajt nem fogják el, „a város és az előljáró, akinek területén a rablás történt, (a károsult) minden elveszett dolgát meg fogja téríteni”; ha a tulajdonos élete esett áldozatul az erőszakos cselekménynek, a város és az előljáró 1 mane ezüstöt fizet az illető házanépének. A családi vérbosszú nyomai lelhetőek fel a görög jogban és a XII Táblás Törvényben.¹⁰ A család felelősségének ez a pozitív oldala. Negatív oldala – mint azt Hammurábinál egészen kiterjesztett formában láttuk – abban nyilvánul meg, hogy egy adott deliktumért még a tettes arról nem tudó családtagjai is kötelesek elszenvedni a sérült vagy családja bosszúját.¹¹

A történelem előtti korok emberének egész életét a deliktuális viszonyok és feloldásuk tekintetében is vallási elemek szöttek át. E korokban a vallás a „jogi” normákkal vagy teljesen összefonódott, vagy egyszerűen helyettesítette, mintegy feleslegessé tette azokat. Így igazuk van azoknak

⁶ XII TT, III/5, VII/2. §.

⁷ HJK, 44/A. §.

⁸ Ilyennek tekinthető pl. a XII Táblás Törvény említett (III.) fejezete, a furtum manifestum halállal büntetése, a Lex Aquilia eredeti „corpore corpori” kategóriája, a mulasztás nem értékelése stb.

⁹ HJK, 166. §; a görög joghoz lásd MONIER–CARDASCIA–IMBERT, 131. old.

¹⁰ XII TT, VIII/24. §; lásd ehhez részleteiben MITTEIS, *Römisches Privatrecht*, 94–95. old., a görög jog vonatkozásában MONIER–CARDASCIA–IMBERT is (130. old.). A vérbosszúhoz és a tágabb értelemben vett család felelősségéhez jó összefoglalást nyújt a különböző jogrendszerek idevágó elemeinek felkutatásával – WILUTZKY, 56. és köv. oldalak. A vérbosszúnak a babilóniai és az asszír jogban betöltött szerepéhez lásd még DRIVER–MILES, *AL*, 33. old.

¹¹ AJK, A/50.; HJK, HK, 116., 210. és 230. §.

a szerzőknek is, akik a vérbosszút és a családnak, a nemzetségnek abban való szerepét vallási képzetekkel és jelenségekkel hozzák összefüggésbe. E tanulmány során azonban elsősorban az egyes intézmények és normák gazdasági és társadalmi meghatározóit igyekszünk feltárni, vagyis a gazdasági és társadalmi viszonyokkal való összefüggéseiket.¹² Így nem elsősorban a vallási elemeket keressük a vérbosszúban, a tágabb értelemben vett család aktív és passzív vérbosszú-kötelezettségében, és abban az intézményben, melynek határai között ez később realizálódott, a tálióban, majd még egy fokkal később a tálió és a pekuniárus kompozíció közötti átmenetben. Ezekben sokkal inkább az ősközösségi társadalom szerkezetében és lényegében gyökerező jelenséget látunk – nevezhetnénk törvényszerűségnek is –, amely a kedvező erőviszonyok állandósítására, az ellenállási képesség fenntartására való törekvésben jutott kifejezésre. Akár a görög vagy római jogban, akár Hammurábi törvénykönyvében vagy a Hettita Jogkönyvben vizsgáljuk a vérbosszú intézményét (amely az önbíráskodás korlátlan jogát inkorporálja), akár az elkövetett deliktumhoz igazított táliót, vagy azt a rendelkezésfajtát, amely emberölés esetén az elkövető valamely családtagját ítéli oda a kárvallott családnak, lehetetlen nem látnunk, hogy itt nem arról a primitív vallási képzetről van elsősorban szó, mely szerint a megölt családtagot nem hagyja sírjában nyugodni, amíg halálát a toteméhez tartozók meg nem torolják az elkövető totemje egy tagjának elpusztításával, hanem sokkal inkább az előbb említett törvényszerűségről. Az ősközösség családja, nemzetsége, törzse csak úgy tarthatta fenn magát, ha a támadókkal szemben megőrizte erejét, ha legalább olyan erővel rendelkezett, amellyel a külső támadást el tudta hárítani. Épp ezért állandóan törekedett erejének fenntartására, és veszteség esetén megfelelő visszavágással az erőviszonyok egyensúlyának helyreállítására. Ilyen vitális társadalmi érdekeket kifejező törvényszerűséghez nyúlik vissza a családnak az az aktív és passzív vérbosszú-kötelezettsége, amelynek nyomai a tárgyalt jogforrásokban is megtalálhatók.

Fentebb azt mondtuk, hogy a rabszolgotartó társadalmak felelősségi rendszerét vizsgálva szükségszerűen olyan intézményekhez és szabályokhoz

¹² Általában – és a későbbiekre vonatkozóan is – le kell mondanunk arról, hogy az egyes jogi normák és intézmények vallástörténeti vonatkozásait is tárgyaljuk. Ez túl messze vezetne, és alapos szakértelmet igényel. Ezért ilyen jellegű összefüggésekre csak ott utalunk, ahol az összefüggés egészen közvetlen és nyilvánvaló.

jutunk, melyek keletkezését keresve visszafelé át kell lépnünk az ókor történelmi határait. A fontosabbakat felsoroltuk. De ezeken az „igazolt határlépéseken” kívül más tényezők is ösztökélnek erre a kalandra. Itt már csak egyre utalunk: a deliktuális felelősség és a szerződés mint forma genetikus összefüggéseire. Wenger azt írja ókori jogtörténetében, hogy „...mint más jogokban a deliktuális obligáció nyoma, a görög jogban is messzebbre nyúlik vissza, mint a szerződéses kötelelem és a szerződéses felelősség. Sőt minden szerződészegés a naiv jogfelfogásban már deliktumnak minősül, és a szerződéses felelősség bizonyára mindenütt csak a deliktuális felelősségből nőtt ki”.¹³ A Novickij–Peretyerszkij szerkesztette *Római magánjog* c. könyvben a következő megállapítás olvasható: „Feltehető, hogy a deliktuális kötelelmek történetileg megelőzték a szerződéses kötelelmeket”.¹⁴ Kaser nagy irodalmi apparátust és óriási forrásanyagot feldolgozó modern római jogi kézikönyvében is olvashatók hasonló hangzású megállapítások. Minden felelősségalapító megoldás őresetét a deliktumnál kell keresni – írja, majd így folytatja –, alighanem feltételezni lehet, hogy a szerződéses felelősséget a deliktuális felelősségnek abból a formájából alakították ki, amely a bosszú helyett már a megválthatóság elvét jelentette.¹⁵ A rabszolgatartó államok, pl. Róma jogrendszerében is minél régebbre megyünk vissza, annál kevesebb szerződéssel és annál több deliktummal kapcsolatos szabályt találunk. Mi van, ha még egyet lépünk? Mi a kettő egymáshoz való viszonya a keletkezés időszakában? Rendkívül izgalmas kérdés! Az ókori jogrendszerek keretében maradva ezeket a kérdéseket csak feltenni lehet. Mint ahogy csak ezt tették a fent hivatkozott szerzők is. Megoldásra, a válasz nyomára jutni csak az ókor határain túl lehet.

Íme itt vagyunk hát a történelem előtti idők társadalmában. Most már látjuk, miért kellett idáig eljőnnünk. Összefoglalva: azért, mert a deliktuális felelősség eredete ide nyúlik vissza, mert e jelenség történelem előtti formáinak ismerete nélkül az ókori jogrendszerek felelősségi intézményeit és szemléletét sem lehet megérteni, mert a kor vizsgálata olyan kérdésekre ígér választ, amilyenekre eddig egyértelmű válaszunk nincs, és mert végül mindezen kérdések feldolgozása, a helyesnek mutató megoldás felvázolása a kép teljességéhez is hozzátartozik.

¹³ KOHLER–WENGER, 236. old.

¹⁴ NOVICKIJ–PERETYERSZKIJ, 358.

¹⁵ KASER, I. köt. 129., 131. old.

2. §

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOM FELELŐSSÉGI NORMÁINAK MEGISMERÉSI FORRÁSAI ÉS JOGI JELLEGE

Mielőtt az egyes kérdések részletes vizsgálatába bocsátkoznánk, még egy-két kérdést kell megválaszolnunk.

1. Az egyik kérdés így hangzik: *Vannak-e megbízható forrásaink ahhoz, hogy ennek az útnak nekivágjunk?* Hiszen olyan korról van szó, amelyről nincsenek írásos források, mert az írást ekkor még nem ismerték. Megvannak-e tehát ehhez az expedícióhoz a szükséges felszerelések? Mert a pusztá képzelgés és elmélkedés könnyen elzárhatja a megismerés útját! Ha nem támaszkodhatunk legalább néhány alapvető kérdés tekintetében biztos támpontokra, akkor az egész kísérlet eleve kudarcra van ítélve. – A tudomány fejlődésének köszönhető, hogy eddigi eredményei alapján ma már nekivághatunk ennek az útnak. Ma már olyan munkákra támaszkodhatunk, amelyek

a) egyrészt a mai kultúrnépek történelem előtti viszonyait tükröző archeológiai, etnológiai leletek bőséges anyaga, valamint az ezekkel egybehangzó korai írásos (irodalmi) emlékek,

b) másrészt a történelmi idők első jogalkotásainak a történelem előtti viszonyokra utaló elemei és végül

c) a XIX–XX. században felfedezett (vagy már korábban felfedezett, de ebben a korban vizsgált), a társadalmi fejlődés történelem előtti viszonyai között élő népek (az észak-amerikai indián törzsek, a malájok, a pigmeusok, a polinéziai és ausztráliai, afrikai őslakók) életviszonyai alapján feltárták az ősközösségi társadalom struktúrájának alapvető vonásait, a fejlődés tendenciáját és az egyes fejlődési szakaszok főbb meghatározóit. Az ide tartozó munkák két nagyobb csoportba oszthatók. Az egyikbe tartoznak azok, amelyek vagy a vonatkozó források számításba vételével, vagy eredeti megfigyelések, esetleg a két módszer együttes alkalmazása alapján az ősközösségi társadalom struktúrájának egészét vázolják fel: a termelőeszközöket és azok fejlődését összefüggésben az ősközösségi termelés és gazdálkodás

fejlődésével; a családi, nemzeti és törzsi szervezetek rendszerét és fejlődését; a tulajdoni viszonyokat.¹⁶ A másik csoportba azok a munkák sorolhatók, amelyek – a fentiekkel általában azonos módszerekkel – a történelem előtti társadalom „jogának” feltárására törekcszenek. Ha ezek többségének szemlélete néhol nem is fogadható el, ami elsősorban abból származik, hogy a jogot a gazdasági-társadalmi viszonyoktól elszakítva vizsgálják, mégis alapvetők, mert feltárják és összegezik az ősközösségi társadalom „jogának” máig ismert anyagát, ha nem is mindig helyes szemlélettel és következtetésekkel.¹⁷ A továbbiakban mintegy jogforrásszerűen használjuk az utóbbi csoportba tartozó munkákat.

Ennek során az egyes hivatkozásoknál nem soroljuk fel hosszan azokat a népeket, melyeknek gyakorlata az éppen vizsgált intézmény ilyen vagy olyan alakulását bizonyíthatná. Megelégszünk azoknak az irodalmi helyeknek a közlésével, melyekből az igazolásul használt gyakorlati anyagot (jogesetek részletes leírását) vettük, és amelyek alapján az igazolni kívánt tétel absztrahálható.

Első kérdésünkre tehát igenlően válaszolhatunk. Ha nem is rendelkezünk még olyan munkával, amely az ősközösségi társadalom deliktuális viszonyainak, ezek feloldásának rendszeréről, valamint e rendszernek az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal való összefüggéséről átfogó képet

¹⁶ Ehhez a csoporthoz tartozik többek közt és mindenekelőtt ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. műve, valamint az a mű, amelyen Engelsnek ez a munkája alapszik: MORGAN, *Ancient Society*. Ide lehet sorolni MARX, *Formen, die der kapitalistischen Produktion verhergehen* c. munkáját. Idetartoznak továbbá azok, az irodalomjegyzékben felsorolt, többnyire újabb keletű munkák, amelyek ugyancsak az ősközösségi társadalom anyagi életviszonyait (a termelés, a munka specializálódása, ártermelés, csere stb.) tárgyalják, és idevonatkozó ismereteinket a fenti munkák megállapításaihoz képest új kutatási eredményekkel kiegészítik, teljesebbé teszik, fontos részletkérdések tekintetében precizírozzák (pl. VÉRTES, *Az őskor társadalmának néhány kérdéséről*, HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History* stb.).

¹⁷ E csoport keretében olyan munkák sorolhatók fel – lásd részletesen az irodalomjegyzékben –, mint WILUTZKY, *Vorgeschichte des Rechts* háromkötetes munkája, amely feldolgozta a *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* könyvtári anyagát, ami azért jelentős, mert ez a folyóirat sok feldolgozást tartalmaz a történelem előtti népek életéről és jogáról; továbbá SCHRÖDER–KÜNSSBERG német jogtörténetének a praefeudális korszakra vonatkozó része (63. és köv. old.); HOEBEL, *The Law of Primitive Man*; MALINOWSKI, *Crime and Custom in Savage Society*; THURNWALD, *Werden, Wandel und Gestaltung des Rechts im Lichte der Völkerforschung*, SEAGLE, *Weltgeschichte des Rechts* stb. (Gazdag anyagával és rendszerezettségével főleg az utóbbi kettő emelkedik ki.) Mindkét csoportra vonatkozóan megjegyezzük, hogy kutatásaink során csak az irodalomjegyzékben feltüntetett munkákat használtuk. A vizsgált kérdések teljes irodalma – amire ezek a művek támaszkodnak, és aminek eredményeit összefoglalják – a jelzett munkákban megtalálható.

nyújtana, mégis megvannak a feltételei az erre vonatkozó kísérletnek. Ahogy e kor egyik kutatója olyan szépen írja: „... azért, amit a kutatók hosszú sorának köszönhetünk, most lehetséges, hogy az idők hatalmas szövetét a jog területén magasabb szintről áttekintsük”.¹⁸

2. A második kérdés, amire a „jog”, „jogi” stb. kifejezések idézőjelbe tételével vagy másfajta fellazításával már eddig is utaltunk: *vajon jog-e az, amiről e korban szó lehet?* Van-e már magántulajdon, vannak-e társadalmi osztályok, van-e már a társadalomtól elkülönült erőszakszervezet, azaz állam, amely egyesek akaratát mindenkire rákényszeríti – akár korábbi időkben gyökerező szokás ez, akár ezen egyesek anyagi érdekeiből fakadó új normatív parancs? Ismeretes a szocialista elmélet idevonatkozó tétele, miszerint az ősközösségi társadalomnak éppen az a lényege, hogy mindeknek híjával van. Híjával van a jognak is, mihelyt a jogot – a szocialista jogszemlélet értelmében – az uralkodó osztály törvénybe iktatott, állami szankcióval ellátott akaratának tekintjük. Ha meg így van, akkor milyen címen tekinthetők e korszak esetlegesen megállapítható szabályai, ezeknek esetleg rekonstruálható rendszere a jogtörténet első fejezetének, amint ez az eddig mondottakból következik? A kérdés jogos, mert látszólagos ellentmondásból fakad. Különösen jogossá válik akkor, ha az olvasó belelapoz az idevonatkozó polgári irodalmi termékekbe, amelyekben a legszélsőségebb nézetek olvashatók. Egyesek mindenben jogot látnak, méghozzá mai értelemben vett jogot, mások egy minden rend és szabály nélküli kaoszt vélnek dokumentálhatni. Megint mások (pl. Kelsen) a marxi jogfogalom ellen vélnek érveket találni a kérdéses anyagban. A jogszociológiával és a társadalmi-kulturális (jogi) antropológiával foglalkozó modern polgári szerzők különböző elméleteket dolgoztak ki a „primitív társadalom” (vagy más használatos terminológiával, „die Natur-völker”) jogára nézve. Mint-hogy egy nemrég megjelent magyar jogtudományi monográfia¹⁹ ezekkel a kérdésekkel részletesen foglalkozik, itt csak néhány fontosabb megállapításra szorítkozunk.

¹⁸ WILUTZKY, I. köt. IV. old.

¹⁹ L. KULCSÁR KÁLMÁN munkájának »A jogszociológiai és a primitív társadalom« c. fejezetét (131–165. old.). A mai nyugati polgári irodalom idevonatkozó alkotásaiból SEAGLE könyvét, ill. annak is „Unter Herrschaft des Gewohnheitsrechts”, „Die ersten Anfänge des Rechts” és „Recht und Religion” c. fejezeteit emeljük ki.

Ma már a polgári tudomány, így a jogfilozófia, a jogszociológia és az ún. kulturális (jogi) antropológia képviselői is egységesek abban, ami a szocialista szemlélet számára Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. munkájának megjelenése óta soha nem volt vitás. Nevezetesen abban, hogy az őskori társadalom is még a kezdetén eljutott arra a fejlődési fokra, amelytől kezdve nem a káosz jellemzi, nem a véletlen és az egyéni szenvedély, hanem a rend uralja. Az az elképzelés ma már a múlté, mely az ősközösségi társadalmat az emberek kaotikus koexistenciájának, az indulatok és az egyéni akciók teljesen korlátlan és rendezetlen terepének tekintette. Az ilyen munkák tudománytalanságára említett munkájában Engels többször is rámutat. A véleménykülönbségek – állapítja meg az amerikai Seagle és a magyar irodalomban legújabbban helyesen Kulcsár – e rend, a „primitív normativitás” értékelésének, eredetének és szankcionálásának kérdésénél kezdődnek. Seagle szellemesen megfogalmazott és tartalmában meglepően messzemenően racionális nézetet vall. Kiemeli, hogy az őskori ember életét uraló normákat nem lehet a modern jogi fogalmak Prokrusztesz-ágyába szorítani. Az együttélés rendjét a szokások szuverén uralma biztosította, amely mögött a közösség létérdeke, a vallás hatalmas ereje és a közösségi közvélemény kényszerítő hatalma állt. Az így kialakult normák rendje más, mint a szervezett hatalomnak az a terméke, amit jognak nevezünk.²⁰ Egyébként a legtöbb polgári szerző a szó szoros értelmében joggá avatja a primitív normativitást.²¹

²⁰ Uo. 148. old.; SEAGLE, 50., 54., 57–58., 93. és kk. old. („Die ersten Anfänge des Rechts”). Ami a jog társadalmi funkcióját illeti, Seagle nézete persze már több kritikai észrevételre adna okot.

²¹ THURNWALD híres munkájában (*Werden, Wandel und Gestaltung des Rechts*) a jogok egész dogmatikus rendjét építi fel, a jog egy primitív, kezdeti formájának, de mindenesetre jognak minősítve a felépített normarendszert. A jog alapját, normapotenciáját a reciprocitásra való törekvésben látja. („Vielleicht kann man den Satz von der Reziprozität als die sozialpsychologische Grundlage allen Rechts bezeichnen.” – 6. old.) „A social norm is *legal* if its neglect or infraction is regularly met, in threat or in fact, by the application of physical force by an individual or a group possessing, the socially recognized privilege of acting so” – mondja pl. HOEBEL (28. old.; kiemelés tőlem – M. F.). Szerinte a jelzett norma érvényesüléséhez, jogi jellegéhez nem kell egy elkülönült erőszakszervezet (testület) kényszerítő ereje, a szabály azáltal is jog, ha pl. valaki megtorolja a rajta esett sérelmet, mert a megtorló abban a pillanatban pro eo solo delicto közhivatalnok, mindenki érdekében álló szabály érvényesülését segíti elő (uo. 27. old.). „The *positive law* (kiemelés tőlem. – M. F.) governing all the phases of tribal life, consists then of a body of binding obligations, regarded as a right by one party and acknowledged as a duty by the other, kept in force by a specific mechanism of *reciprocity* and publicity inherent in the structure of their society” – írja MALINOWSKI (23., 58. old.).

Engels is gyakran használ olyan kategóriákat, amelyek valóban már egy létező jogrend sajátjai.²² Leszögezi azonban: jogról a szó jogászi értelmében az ősközösségi társadalomban nem lehet beszélni, és az erre utaló kategóriákat elsősorban azok bevett volta miatt, azonban mindig csak analóg értelemben használja.²³ Kutatásainak lényege nem arra irányult, hogy modern értelemben vett jogrendet imputáljon egy államot és jogot még nem is ismerő társadalomnak, hanem éppen arra, hogy kimutassa: már ez a társadalom is ismerte a rendet, az együttlélés számos, mindenkire kötelező szabályát, társadalmilag szankcionált szokását, az ilyen szokások viszonylag egészen differenciált rendszerét, mégpedig jogi parancs, jogi norma és állam nélkül. Fejtegetéseinek egy másik általános tendenciája: követni a fejlődést, és alapvető vonásaiban felvázolni azt, hogyan alakul ki az állam, hogyan és miért válnak a korábban csak társadalmilag szankcionált szokások a szó igazi értelmében vett joggá; hogyan képződnek most már jogi formában jelentkező új szokások. Kézenfekvőnek tekintette ui., hogy az állam és a jog, annak legelső formája sem ismerhető meg másképpen, mint keletkezésében. Ha e fejtegetések során elkerülhetetlen is volt bizonyos modern jogi fogalmak és kategóriák használata e keletkezési folyamatnak arra a szakaszára vonatkozóan is, amely ezeket még nem ismerte, ez mindig csak analóg értelmű szubszumálását jelentette formailag hasonló, de lényegileg egymástól különböző társadalmi jelenségeknek. Ha ezt a disztinkciót megtesszük, akkor a megfelelő modern terminus technicusok használata nem okozhat zavart, és megengedettnek tekinthető.

A fent feltett második kérdésre vonatkozó választ tehát az alábbiakban foglalhatjuk össze:

– *a deliktuális viszonyok feloldása az ősközösségi társadalomban is bizonyos szabályok szerint ment végbe;*

– *ezek a szabályok nem jogi normák, hanem társadalmilag szankcionált szokások voltak, ezért az e tekintetben használt modern jogi fogalmak és kifejezések analóg értelemben értendők;*

– *a fejlődés során – az osztálytagozódás és az állam kialakulásával – ezeknek a szabályoknak, társadalmilag szankcionált szokásoknak egy része jogi tartalmat*

²² *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. munkájában gyakran szerepel az ősközösségi társadalomra vonatkozóan az olyan kategória, mint az „anyajog” (45. old.), „a visszahívási és a választási jog” (94. old.), az „alkotmány” (97. old.) stb.

²³ *I. m.*, 45. old.

nyer, amennyiben azokat az állam jogszabályban deklarálja és szankcióval látja el; ezek az ókori jog felelősségi rendszerének ősi, legprimitívebb elemei; mint átmeneti jelenségek, megismerésük hozzájárul mind az ókori jog, mind pedig a történelem előtti kor felelősségi rendszerének megismeréséhez.

A feladat az, hogy ezeket a szabályokat, ezt a fejlődési folyamatot a gazdasági-társadalmi fejlődéssel összefüggésben feltárjuk.²⁴

²⁴ Marton Géza azt is kiemelte, hogy e körben teljesen közömbös, hogy a kárt szándékosan okozták-e vagy sem. „A szándékolatlanul ütött seb is éppúgy fáj, mint a szándékolt, a véletlenül előidézett kár éppoly hiányérzetet okoz, mint a szándékos. Ha ez a mozzanat idővel mégis okoz némi különbséget, az csak onnan van, hogy bizonyos tapasztalat után a primitív ember is rájön arra, hogy a cselekvőnek akarati magatartása annyiból őt is érdekli, hogy az akart cselekvésnél az előidézett jó vagy rossz ismétlődésére lehet számítani, akaratlannál nem, tehát az első nagyobb jót vagy rosszat jelent reá nézve, mint a másik.” Lásd MARTON Géza: *A polgári jogi felelősség, Triorg, Budapest, 1993, 37. old. – a szerk.*

3. §

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI GAZDASÁGI-TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS AZOK FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI

A polgári szerzők az őskort általában homogén egésznek tekintik, semmi vagy legalábbis nagyon csekély belső tagolódással és fejlődéssel. Ezért a primitív ember testéhez szabott szabályokat, amelyeket a modern időkben is ősközösségi viszonyok között élő népek életének tanulmányozása során megállapítottak, csak úgy beledobják abba az évszámtalan valamibe, aminek ők ugyan különböző neveket adnak, de amin kétségtelen az a kor értendő, amikor az emberek még nem állami uralom alatt, hanem ősközösségi viszonyok között éltek. Eljárásuknak okát könnyű megtalálni. Az őskorban nincsenek évszámok, vagy legalábbis nagyon megbízhatatlannak. A fejlődés egyes fokozatainak mérésére, következésképpen megfelelő rendszer kiépítésére ezért nincs más támpont, mint az élet anyagi feltételei termelésének és újratermelésének módja, illetve annak fejlettségi foka. Csakhogy ez a jogfejlődés és a gazdasági-társadalmi fejlődés összefüggését, sőt az utóbbi meghatározó jellegét állítja előtérbe. És épp ez az a probléma, amelyet a polgári tudomány képviselői általában ki akarnak kerülni. Azért homogén, azért időtlen számukra az őskor, mert gazdaságtalan, mert termeléstelen. Nem mintha pl. nem ismernék el többet az ősközösségi viszonyok és ezzel egy osztály nélküli társadalom létét a társadalmi fejlődés kezdeti szakaszára nézve, nem mintha erre nem gyűjtöttek volna számos értékes adatot, nem mintha helyenként nem utalnának „jogintézmények” és gazdasági viszonyok összefüggésére,²⁵ de általában mégsem ez jellemzi módszerüket. (Talán Thurnwald az, aki ez alól sok tekintetben kivétel. Neki „kronológiája”, tehát fejlődési szakaszai vannak, ugyanakkor azonban teljesen elmosódik nála, ill. nincs is határ jog és nem jog között; ő legfeljebb fejlett, fejlettebb vagy kevésbé fejlett jogot ismer.) Amennyire tehát

²⁵ L. pl. THURNWALD, 8. és köv. old., SEAGLE könyvének már említett fejezeteiben elvileg is felveti és kifejti ezeknek az összefüggéseknek a jellegét.

hasznosak a jogfejlődésre vonatkozó tárgyi leírásaik, adataik és megfigyeléseik, annyira fiktív rendszerezésük, annyira csak formálisak megfelelő premissza nélküli következtetések, elméleti konstrukcióik.

Mindezekből önként adódik a következtetés, hogy abból kell kiindulnunk, amit Morgan már feltárt, és amit Engels már többször említett művében szinte tézisszerűen összefoglalt és történelemszemlélete számára hasznosított. Abból nevezetesen, ahogy a történelem előtti kor embere élete anyagi feltételeit a fejlődés egyes szakaszaiban aszerint teremtette meg, amilyen viszonyba tevékenysége során – a természet tárgyai és munkája produktumai tekintetében – társához, egyik közösség a másikhoz jutott. A felelősségi szabályok az embereknek ezekből az egymáshoz való viszonyaiból keletkeznek, megérteni is csak ezeken keresztül lehet őket. Morgan és Engels feltárták az ősközösségi társadalom fejlődésének főbb vonásait. Ezért itt ezekre csak röviden utalunk.

A fejlődés állapotára nézve „végső fokon a közvetlen élet termelése és újratermelése a döntő mozzanat”, mondja Engels,²⁶ vagy ahogy Morgan megfogalmazza: „... az emberi fejlődés nagy szakaszai többé-kevésbé pontosan egybeesnek a létfenntartás forrásainak gazdagodásával”.²⁷ Mind Morgan, mind Engels négy tényező számításba vételével tagolja az ősközösségi társadalom hosszú évezredekre terjedő fejlődését. Ez a négy tényező a következő: 1. a létfenntartás, az élet anyagi feltételeinek biztosítása tekintetében használt eszközök, közelebbről: a termelőeszközök mibenléte és fejlődése; 2. az emberi létezés szervezeti keretei, ill. azok mibenléte és fejlődése; 3. a fajfenntartás folyamata társadalmi kereteinek, azaz a család intézményének jellege és fejlődése; 4. a tulajdon és fejlődése. Engelsnél a második és harmadik tényező nem válik úgy külön, mint Morgannál.²⁸ Engels továbbá e négy tényezőt nem tekintette egyformán meghatározónak, hanem nála lényegileg az első és részben a harmadik tényező minősül annak.

E szempontok figyelembevételével a történelem előtti kultúrák fejlődése két fő szakaszra oszlik: a *vadság* és a *barbárság* korára. Ezt a két fő szakaszt

²⁶ ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 9. old.

²⁷ *I. m.* 25. old. (Közölve e munka fordításában; az eredetit 1. MORGAN, 19. old.)

²⁸ Ez Morgan tagolásával szemben érthető is. Hiszen ősközösségi viszonyok között az emberi élet szervezeti keretei és a család lényegileg egybeeső kategóriaként fogható fel. Bár később – különösen az egyes népek ún. hősi korában – ez a különválasztás már jogosult, mert vannak bár a család adott szerkezetéből adódó, de mégiscsak más szervezeti formák is (a nemzetség belső szervezete, vezetésének formája, a törzsi szervezet alkotmánya akár az irokézéknél, akár a görögöknél).

aztán Morgan – és Morgan nyomán Engels is – egyenként újabb három szakaszra, ún. alsó, középső és felső fokra osztja az élelmiszerek termelésének mikéntje szerint.²⁹

Szemponctunkból a fejlődést csak a paleolitikumtól – a vadság középső fokától – kezdve követjük. A fejlődésnek ezen a fokán jelennek meg ui. azok az életviszonyok, amelyek már a társadalomtudomány vizsgálódási körébe tartozó jelenségeknek tekinthetők. A beszélő, szerszámokat készítő, tüzet ismerő ember van ettől kezdve előttünk, aki az élet- és a fajfenntartás biztosítása végett már meghatározott társadalmi organizációban él. Az ezt megelőző korszak kutatása természetét tekintve elsősorban a biológia és a szó eredeti értelmében vett antropológia területére esik. Az idevonatkozó tudományos eredmények (az élet, az ember eredete és fejlődése az általunk ismert történelem előtti emberig) csak közvetve válnak – bár nagyon fontos – elemeivé a társadalomtudománynak, elsősorban a filozófiának. De ettől eltekintve is, olyan korszakról van szó, amely társadalomtudományi szempontból már csak azért sem vizsgálható, mert teljesen elvész az idők homályában, mert társadalmi képének vizsgálatához nincsenek semmiféle megbízható tárgyi forrásaink. Nem ad ehhez támpontot azoknak a népeknek a példája sem, amelyek még a XIX. és XX. században is ősközösségi viszonyok között éltek. „Azok közül a népek közül – mondja Engels –, amelyek az ismert történelemben szerepelnek, egyik sem élt már ez őszállapotban. Bár a korszak évezredekig tartott, közvetlen bizonyítékaink fennállására nincsenek.”³⁰

Mi jellemzi tehát a paleolitikumtól kezdve a fejlődés egyes szakaszait az említett tényezők (termelőeszközök, családszervezeti keretek, tulajdon) tekintetében?³¹

A *vadság középső fokán* a tűz használata jelentős mértékben függetlenítette az embert az éghajlattól és a helytől; a föld általában – bár nem a mai népsűrűségi méretekben – már benépesült. A táplálékot (vadászat és gyűjtögetés formájában) csiszolatlan kőszerszámok segítségével szerzik. Az együttélés szervezeti kereteit a nemi érintkezés, azaz a fajfenntartás keretei határozták meg. A közvetett bizonyítékok alapján feltételezett szabálytalan nemi kapcsolatok és az ezt követő, egyébként ugyancsak feltételezett vérrokonságon

²⁹ MORGAN, 19. és kk. old.

³⁰ ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 25–26. old.

³¹ Az egyes fejlődési szakaszoknak Morgan és Engels műve alapján való vázolásánál csak szó szerinti idézetek esetében használunk lábjegyzetes hivatkozásokat.

alapuló házasság, a vérrokonságon alapuló család hamar átadta helyét a csoportházasságnak (a szülők és gyermekek, majd a fivérek és a nővérek, végül pedig ezek leszármazói egymással való házasságának, nemi érintkezésének tilalmazása), amely óriási lépés volt a fejlődés útján.³² A vadság középső fokán már ezzel állunk szemben, és ez tekinthető általánosnak egészen a barbárság korszakáig. A csoportházasság közvetlen terméke, mondhatnánk édes gyermeke a nemzetség, amely eredeti célján messze túlnő és az ősközösségi társadalom egyik alapvető társadalmi-politikai organizmusává lesz. Ez egyúttal csírájában hordja az állandó települések (primitív falvak) kialakulását, bár ezen a fokon a népsűrűségadta lehetőségek között az egyes törzsek időről időre tovább vándoroltak, jobb létfeltételeket kerestek. A tulajdon tekintetében a közös tulajdon az uralkodó és szinte teljesen kizárólagos.³³ A személyi tulajdon ugyan már megjelenik, de csak a maga készítette és maga használta egyszerűbb szerszámokra terjed ki. Az élelmiszerek termelése (értsd: szerzése) tekintetében általában még nem lépnek túl a szükségletre való termelésen. A csere kivételes és jelentéktelen.

A vadság felső fokán a nyíl feltalálása a vadászat állandó munkává való alakulásával a hústáplálék szaporulatára vezet. Fából edényeket készítenek, kosarakat fonnak, megjelenik a kézi szövés, csiszolják a kőeszközöket, ami a fa jobb megmunkálását (gerendák, deszkák kiképzését) teszi lehetővé. Kezd

³² Nem minden alap nélkül írja KOHLER: „Der grösste geschichtliche Einschnitt war es, als man zur Überzeugung kam, dass in der Verbindung des einen Totems mit dem anderen das Heil der Menschheit liege (Exogamie).” KOHLER-WENGER, 6. old. A csoportházasságból kilépett nemzetség szinte „a föld valamennyi barbár népe társadalmi rendjének alapjává lett – mondja ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 25–26. old. –, amelyből Görögországban és Rómában közvetlenül a civilizáció korába lépünk”.

³³ A tulajdon itt természetesen nem a mai értelemben értendő. „Eigentum – mondja MARX – meint... ursprünglich nichts als Verhalten des Menschen zu seinen natürlichen Produktionsbedingungen als ihm gehörigen, als den seinen, als mit seinem eigenen Dasein vorausgesetzt; Verhalten zu denselben als natürlichen Voraussetzungen seiner selbst, die sozusagen nur seinen verlängerten Leib bilden... Die Formen dieser natürlichen Produktionsbedingungen sind doppelt: 1. sein Dasein als Glied eines Gemeinwesens...; 2. das Verhalten zum Grund und Boden vermittelt des Gemeinwesens... Sein eigenes produktives Dasein ist nur unter dieser Bedingung. Sein subjektives Dasein ist dadurch als solches bedingt, ebenso sehr wie es bedingt ist durch das Verhalten zur Erde als seinem Laboratorium... Das Eigentum meint also Gehören zu einem Stamm (Gemeinwesen) in ihm subjektiv-objektive Existenz haben und vermittelt des Verhaltens dieses Gemeinwesens zum Grund und Boden, zur Erde als seinem unorganischen Leib, Verhalten des Individuums zum Grund und Boden, zur äusseren Urbedingung der Produktion – da die Erde in einem Rohmaterial, Instrument, Frucht ist – als zu seiner Individualität gehörigen Voraussetzungen, Daseinweisen derselben.” MARX, *Vorkapitalistische Produktionsformen*, 27–29. old.

kialakulni a páros házasság. A nemzetségi és törzsi szervezet megszilárdul, még jobban kiépül. Szaporodik az állandó települések (falvak) száma, mert szaporodik a törzsek, általában az emberek száma is; a vándorlás egyre nagyobb kockázatokkal jár. A tulajdoni viszonyok lényegileg változatlanok.

A *barbárság alsó fokának* lényeges jegye a fazekasmesterség feltalálása. A családi és törzsi szervezet tekintetében jelentős a páros (még nem monogám!) házasság általánossá válása, a törzsi alkotmány egyre fokozottabb kiépülése. Változatlan tulajdonviszonyok mellett a közös tulajdon mennyiségileg szaporodott; bizonyos specializáció folytán fokozódott a csere is. Növekedett az egyéni használati tárgyak köre is.

Minőségi ugrást jelent a *barbárság középső fokán* a háziállatok megszelídítése, ill. az állattenyésztés és a táplálkozásra alkalmas növények termelése, továbbá a téglával, kővel való építkezés. Az állattenyésztéssel és a növénytermeléssel kibontakozik az első nagy munkamegosztás: a pásztortörzsek több olyan termékkel (tej, tejtermék, hús, bőrök) rendelkeznek, amelyekkel a nomád népek nem. A pásztorkodás és növénytermelés viszonylag kevés munkával biztosítja a létfenntartást, miáltal sok munkaerő marad kézműves tevékenységre, ami aztán e vonatkozásban is növeli a fölényt. Ez a munkamegosztás vezet a nagyobb fokú csere kifejlődésére; a személyi tulajdonban levő tárgyak szaporodásával kialakul már az egyéni csere is. Pénzárúvá az állat válik. – A páros családból e szakasz végén keletkezik a monogám család és a monogám házasság. Alapja a férfi uralma, célja a felgyülemlett személyi vagyon növelése, ill. átörökítése azokra, akiknek származása apai ágon kétségtelen. A törzsi szervezet – bár in floribus van – bonyolultabb szövegté, a fejlődés lassan szűkülő burkává kezd válni.

A *barbárság felső fokán* megjelenik a vasérc, az írás, a vasekével a rendszeres földművelés, megjelennek a vasszerszámok és fegyverek, az üveg, a kocsí, a fejlett fémfeldolgozás, a hajók, a nagyméretű, művészi építkezés stb. Újabb nagy munkamegosztás alakul ki egyrészt a földművelés, másrészt a kézművesség között. Mindkét relációban az élet fenntartásához a saját szükségletnél többet lehetett és kellett termelni – cserére! Ez új munkaerők bevonását tette szükségessé, mert ezzel a munkamegosztással megbomlott az a régi biztonság, hogy egyszerűen mindenből annyit termeltek, amennyire szükségük volt. Most a kézműves sohasem tudta, mikor milyen tömegű termelvényére lesz szüksége életszükségleti cikkei „megvásárlására”. Igyekezett sokat termelni, és ehhez új munkaerő kellett. Ezt pedig a háború szolgáltatta:

a hadifoglyokat rabszolgává teszik. Ehhez járul a belső polarizálódás is, és előttünk áll a társadalom első osztályokra szakadása: urakra és rabszolgákra. A kézművesség és a földművelés között létrejött munkamegosztás kitermelte a munkamegosztás egy másik új formáját: a kereskedelmet, az pedig a kereskedő osztályt. Uralkodóvá válik a monogám család (sok helyütt többnejűséggel és általában a férfiaknak a rabszolgánők feletti uralmával). A tényleges hatalom már a férfi kezében van: a termelőmunkában, az áruk értékesítésében és mindenben.³⁴ Mindez rést ütött a régi nemzetségi szervezeten is: „az egyes család fenyegető hatalommá lett a nemzetséggel szemben is”.³⁵ A tulajdon tárgyait (föld, állat stb.) felosztják az egyes családok között. A felosztás eleinte ideiglenes, később állandó használatra szól, ami átmenet a teljes magántulajdon felé. „Az egyes család kezd a társadalom gazdasági egységévé válni.”³⁶

Mindehhez járulnak a nagyobb népsűrűség parancsolta szorosabb egyesülések, amelyeknek során a vezető szerepeket egyre inkább a vagyonos osztályok tagjai töltik be. A társadalmi polarizációval fokozódik a harc, amely vagy az osztályok egymással szembeni nyílt harcát jelenthetné, vagy egy harmadik hatalom keletkezéséhez vezet, amely a nyílt küzdelem elnyomására mintegy ezen osztályok fölé helyezkedik, és elnyomó tevékenységében természetesen a vagyonos osztályok érdekeit és pozícióját védi az elnyomottakkal szemben. Szükségszerűen az utóbbi történet: létrejött az állam.

És mindezzel már át is léptünk a civilizáció korába, míg a barbárság utolsó foka ismeretesen a történelmi népek (így a görögök és rómaiak) ún. hőskorával azonos. Ezt az átmenetet, a rabszolgatartó korszak első fejezeteit tükrözik a vizsgálódásaink tárgykörébe eső legősibb jogforrások (a Hammurábi Kódex, XII Táblás Törvény stb.), amelyek viszont számos elemét rögzítették – most már jog formájában – még régebbi eredetű intézményeknek, kártérítési rendelkezéseknek. Olyanokét, amelyek az adott jogrendszerekhez viszonyítva ősieknak mondhatók.

Röviden ez az a gazdasági-társadalmi alap, amelyből a jelzett ősi intézmények közvetlenül vagy közvetve sarjadtak.

³⁴ „Ugyanaz az ok, amely korábban a nő elsőbbségét biztosította a házban, hogy ti. feladata a házimunkára szorítkozott, ugyanez az ok most a férfi uralmának alapja lett a házban, mert a nő házimunkája jelentéktelenné vált a férfi kereső munkája mellett. A kereső munka volt minden, a nőé pedig a jelentéktelen ráadás.” ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 165. old.

³⁵ *I. m.* 165. old.

³⁶ *I. m.* 167. old.

4. §

A KORAI ŐSKÖZÖSSÉGI GAZDASÁGI- TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS AZ ŐSKÖZÖSSÉGI FELELŐSSÉGI RENDSZER ELSŐ ALAPVETŐ INTÉZMÉNYEI

1. A KORAI ŐSKÖZÖSSÉGI TÁRSADALOM TERMELÉSI FELTÉTELEI ÉS A DELIKTUÁLIS VISZONYOK KELETKEZÉSE

1. Vizsgálódásainkat – mint jeleztük – a vadság középső fokánál kezdjük. Az ősközösségi társadalom fejlődésének korai szakaszán a továbbiakban egyrészt a vadság középső, másrészt annak felső fokát és a barbárság kezdetét értjük. Meg kell jegyezni, hogy a meglevő feldolgozások alapján a deliktuális felelősség egyes elemeinek keletkezését nem lehet mindig – mint egy ismert eredetű törvényhelyet – pontosan beazonosítani a fejlődésnek ebbe vagy abba a fokába. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy ez vagy az a jelenség a fejlődés mely szakaszára nézve tekinthető kialakultnak, tipikusnak, hogy a felelősség adott fejlődési tendenciájának erősödése a társadalmi fejlődés melyik fokához kapcsolódik. Ilyen értelemben lehet állítani azt, hogy a deliktuális viszonyok elemi típusai már a vadság középső fokán megjelentek, mintegy együtt születtek a társadalomban élő emberrel, és hogy az ősközösségi felelősségi rendszer alapvető intézményei, illetőleg az egyes intézmények alapvető vonásai a vadság felső szakaszának végére, a barbárság elején már kialakultak.

2. Az ősközösségi társadalom egyes szakaszainak társadalmi-gazdasági képe, annak fő körvonalai – mint Morgan és Engels nyomán láttuk – az élet úgymond *békés* termelésének és újratermelésének feltételeire, módozataira és azok fejlődésére vonatkoznak. Vizsgálódásaink célja ebben kevésbé jut kifejezésre. *A deliktuális viszonyokat ui. közvetlenül e társadalmi kép másik oldala tükrözi.* Ennek a másik oldalnak a sajátossága az, hogy a korabeli társadalmi

fejlődés állandó kísérője a harc mint a létfenntartás egyik szükséges velejárója és biztosítéka. A harc a másik ellen mint a lét egyik kezdeti formája, majd később mint a kifejecesedő együttélési szabályok deliktumszerű áthágása. Morgan, Engels és Marx képe nem ezt az oldalt domborítja ki. Érthető, mert a társadalmi fejlődésnek – bár velejárója – nem ez a meghatározója. Ennek ellenére ők is sok helyen utalnak erre. „A háború... minden természetes ősi közösség (jedes dieser naturwüchsigen Gemeinwesen) munkájának egyik legősibb formája mind a tulajdon megőrzése, mind pedig új tulajdon szerzése végett” – mondja Marx.³⁷ Engels több helyen utal a primitív népek (nemzetségek, törzsek) egymás ellen irányuló erőszakos akcióira.³⁸ Másutt azt mondja, hogy „minden törzs hadiállapotban volt minden más törzssel, amellyel nem kötött kifejezetten békét”,³⁹ majd ismét másutt, hogy a törzseket „az örök háborúskodás gyengítette”.⁴⁰ Szól a törzseken belüli deliktuális jelenségekről is.⁴¹ Szó esik olyan jelenségekről, mint a nőrablás,⁴² az emberévés⁴³ stb. Amikor a következőkben a társadalmi fejlődésnek ezt az oldalát, ezeket a negatív leleteit tesszük vizsgálat tárgyává, semmiképp sem kívánjuk olyan látszat kialakulását táplálni, mintha ez volna az ősközösségi társadalom döntő, meghatározó oldala. Egyszerűen csak arról van szó, hogy a társadalmi fejlődésnek ezek a jelenségei hordják magukban annak csíráját, amiből a történelem első jogalkotásainak felelősségi rendszere kibontakozik.

Az ősközösségi társadalom fejlődésének attól a korszakától, amellyel vizsgálódásainkat kezdtük, amikor már a beszélő, a szerszámokat készítő, a társadalmi organizációban (vérségi vagy később csoportházasságon alapuló családban, a nemzetséggé fejlődés kezdeti állapotában) élő ember áll előttünk – ez az ember a természettel folytatott harca mellett egy másik nagy harcba is bocsátkozott. Addig tevékenységének, az élet újratermelésére irányuló harcainak szinte semmi korlátja sem volt, számára „a föld és a többi természeti feltételek szinte elementáris korlátlanságban jelentek meg”.⁴⁴ Ebben a korszakban a földnek az emberi lét fenntartására alkalmas

³⁷ MARX, *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorgehen*, 27. old.

³⁸ L. pl. ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 89., 95. stb. old.

³⁹ *I. m.* 95. old.

⁴⁰ *I. m.* 96. old.

⁴¹ *I. m.* 89. old.

⁴² *I. m.* 48. old.

⁴³ *I. m.* 26. old.

⁴⁴ MARX, *Vorkapitalistische Produktionsformen*, 26. old.

része azonban benépesült. Ez a fejlődés egy hallatlanul fontos elemet hozott magával: az egyes közösségeknek békés vagy erőszakos érintkezése – bizonyos eszközök, termelési eljárások stb. kölcsönös megismerésével – sokkal több társadalmi tapasztalat felgyülemelését, általánossá válását, következőképp a fejlődés nagymérvű meggyorsulását tette lehetővé. A régebbi, óriási távolságok biztosította elszigeteltségben a megismerés külső impulzusokat nem kapott, belső fejlődése pedig szükségszerűen lassúbb ütemű volt. Volt azonban a „lakottság” sűrűségének, azaz a Föld benépesülésének egy másik kísérője is. Az ember, az emberek korábbi, minden viszonylag izoláltabb közössége – mint láttuk – kezdettől fogva tudta, hogy az az anyagcserre-folyamat, amely közte és a természet között az élet fenntartásához elementárisan szükséges, csak a természettel (az anorganikussal) szembeni állandó harc, a természet folyamatos leigázása útján biztosítható. Azt is tapasztalták, hogy ez a harc csak egy korlátot ismer: a saját erő korlátozott voltát. De egyébként úgy viszonyult a természethez és minden természeti tárgyhoz, hogy az rá nézve elementárisan korlátlan, s jogosan hajtható uralma alá. Így viszonyult aztán azokhoz a jelenségekhez is, amelyekkel – mind jobb életfeltételeket keresve – vándorlása során egyre sűrűbben találkozott. Nevezetesen az előtte ismeretlen más közösségekhez, amelyek a korábbi elementáris korlátlanság képét korlátozzák. A saját erő korlátozott volta mellett ez volt tulajdonképpen az egyetlen külső tényező, az egyetlen korlát, amely a közösség korábbi termelési viszonyait, lényegileg a földhöz való addigi természetes viszonyát megzavarta. A másik közösség ui. a föld egy részét már uralma alá vette. Ez a jelenség minden közösség számára a fennmaradást veszélyeztető tényezőnek tűnt, s ezért harcolt ellene. Innen az – folytatódik Marx elemzése –, hogy a munka legősibb formája az ősi közösségek szakadatlan háborúskodása volt.⁴⁵

Ettől kezdve minden „naturwüchsiges Gemeinwesen” tevékenységének alapvető törvényszerűségévé kezd válni: a fennmaradáshoz szükséges minden potenciál megőrzése, minden feltétel biztosítása – ha kell és ha lehet, a legkíméletlenebb és legkorlátlanabb erőszak árán. A társadalmilag jelentős első deliktumtípusok és azok feloldási módjai a társadalmi valóságnak ebből a képletéből veszik tulajdonképpeni tartalmukat. Az egyik – az adott viszonyok között legjelentősebb – deliktumtípus a másik közösség

⁴⁵ *I. m.* 27. old.

preventív pusztítása és gyengítése. Ez mai fogalmaink szerint nemzetközi jogi deliktumnak volna nevezhető. A másik deliktumtípus a közösség elleni belső cselekmény, amely az eddigi feldolgozások tükrében viszonylag csekélyebb súlyú jelenségnek tekinthető. E deliktuális viszonyok módozata az első esetben a támadó fél részleges vagy teljes represszív elpusztítása, azaz az elvileg korlátlan bosszúakció, az utóbbi esetben pedig különböző belső megtorlások alkalmazása.

2. A VÉRBOSSZÚ MINT AZ EGYES KÖZÖSSÉGEK KÖZÖTTI DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG ALAPVETŐ INTÉZMÉNYE

1. Bevezetésként a *vérbosszú és a társadalmi fejlődés közötti összefüggésekre* kell röviden utalni.

A közösségek közötti deliktuális cselekmények alapja – mint láttuk – a létért folytatott harc; az éhenhalástól, a pusztulástól, más közösségek részéről történő elpusztíttatástól való félelem akkor szükségszerű ellentétele; az önvédelem, az önfenntartás egyik eszköze.⁴⁶ Az egyes törzsek egzisztenciális háborúskodása korábban, különösen a vadság kezdeti szakaszán, óriási méreteket öltött; borzalmas vérengzésekkel, számos közösség teljes kiirtásával járt.⁴⁷

Később, különösen a vadság felső fokán, a termelési feltételek korábbi természetes korlátlanságának megváltozásával a harcnak ez a korlátlan és elementáris jellege is csökkent. A vadság felső fokát a termelési feltételek szempontjából – mint korábbi ismertetésünkben vázoltuk – a termelőszközöknek a korábbihoz képest jelentős fejlődése, bizonyos termelvények mennyiségi gyarapodása, a népsűrűség fokozódása, állandó vagy legalábbis

⁴⁶ Ennek a jele, hogy pl. – általában lakatlan területsávokkal vagy természetes határok felhasználásával – jól védhető törzsi-nemzetségi halász- és vadászterületek alakultak ki („In erster Linie erhebt eine Sippe auf ein bestimmtes Gebiet den ausschliesslichen Anspruch, es zu nützen, dort zu jagen, Fallen zu stellen und zu sammeln. Übergriffe gelten unweigerlich als Verletzung der politischen »Hoheitsrechte«” – írja THURNWALD, 39. old.); l. továbbá ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 93., 96.; VÉRTES, 103. old.; ezzel összefüggésben mondja Marx, hogy a háború a munka egyik legősibb formája (MARX, *i. m.* 27. old.); Thurnwald is hangoztatja, hogy az erőszakos úton való szerzés, a rablás nem egy közösségnél a létfenntartás alapvető tényezőjévé vált (THURNWALD, 39. old.).

⁴⁷ ENGELS kiemeli, hogy az egyes törzseket örökös háborúság gyengítette (*i. m.* 95–96. old.).

hosszabb ideig lakott települések (falvak, bizonyos – mai szóval élve – felségterületek) kialakulása, a csoportházasság – tehát exogán házasság – általánossá válása, egyszóval a békés kapcsolatok előfeltételeinek kialakulása és szaporodása jellemzi. A termelési feltételeknek ez a megváltozott formája általánosságban illuzórikussá és lehetetlenné teszi, hogy az egyes közösségek fennmaradásukat egyebek között más közösségek elpusztítása útján biztosítsák – akár preventív, akár represszív akcióról van szó. Nem lehet minden közösséget kiirtani; nincs is rá feltétlenül szükség, mert a fejlettebb termelőeszközökkel a létfenntartás így is biztosítható; indok nélkül nem is akarják, egyebek közt azért sem, mert a békés kapcsolatok megrontása esetleg a saját közösség pusztulására, a megtámadott fél részéről történő elpusztítására vezet.

A bevezetésben – Marxra hivatkozva – már utaltunk arra, hogy a felépítményi, így a jogi jelenségek nemcsak egyszerűen tükrözik a gazdasági termelési feltételekben beállt változásokat, hanem egyúttal formái is annak, hogy az emberek a gazdasági termelési feltételekben beálló változások tudatára jutnak, ahogy a gazdasági termelési feltételekben beálló átalakulásokat, ütközéseket végigharcolják.

Mit jelent ez az ősközösségi viszonyok szóban forgó helyzetére vetítve? Azt, hogy kialakulnak olyan formák, amelyek az alaptalan preventív és a korlátlan represszív pusztítást *általában* eliminálják. A jelzett módon megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok a deliktuális cselekményeket, bosszúakciók esetén azok indoktalan „elméretezését” ui. közvetlenül nem szüntetik meg, nem teszik lehetetlenné. Az objektív helyzet tudatosulása, egymás erejének és szándékának fokozatos megismerése folytán az adott gazdasági-társadalmi viszonyoktól meghatározottan tehát kialakulnak olyan eljárások, a szokás, a kölcsönös elismerés és reciprocitás alapján szabállyá erősödő formák, amelyek a korlátlan és szükségtelen harcnak általában gátat vetnek. Az egyik ilyen forma, amint Engels is utal rá, a „preventív” békekötés volt.⁴⁸ A másik – számszerű előfordulásának, valamint jelen vizsgálódások szempontjából fontosabb – forma a deliktumokat követő, a deliktuális viszonyok feloldására rendelt korlátozott és meghatározott mértékű retorzió: a vérbosszú. Ez a korlátlan viszontpusztítás helyett a deliktuális cselekmény olyan fokú megtorlásának jogát, illetőleg

⁴⁸ *I. m.* 95–96. old.

elviselésének kötelezettségét jelentette, amely általában elégségesnek látszott a sérelemmel okozott veszteség megbosszulásához, a keletkezett bosszú levezetéséhez, a sértett közösség korábbi – más, különösen a deliktuózus közösség erejéhez viszonyított – létbiztonságának helyreállításához. Az ilyen megtorlás persze még mindig nagyon krudélis; olyan, amilyent az ember a vérbosszú szó jelentéséhez természetszerűleg asszociál. Minden korlátozás ellenére ekkor még súlyos megtorlás kell az emberi, közelebről a törzsi együttélés őskori biztonságához. A korlátok az újak. Maga a megtorlás közvetlen hajtóereje a létért folytatott harc tegnap még korlátlan, de mindenképp kíméletlen eszköze.

A vérbosszút a maga korlátaival, a vérbosszú valamiféle törvényességét persze nem törzsek fölötti szerv tartotta fenn vagy ellenőrizte. Általános érvényesülését hosszú évszázadok és évezredek vázolt kényszerítő körülményei és a kölcsönös gyakorlás szilárdította meg. Ezzel természetszerűleg nem volt meg nem érthető ellentétben, hogy korlátain időnként túltették magukat. Az általánoshoz képest ilyen kivételes jelenségek következetes és teljes felszámolását az adott viszonyok tették lehetővé. Ez azonban nem változtat azon, hogy a törzsek közötti deliktuális viszonyok feloldásának általánosan érvényesülő szabálya a vérbosszú volt.

Minden idevonatkozó tudományos munka egyetért abban, hogy a vérbosszú az emberiség fejlődésének első olyan intézménye, mely az ember ellen irányuló korlátlan erőszaknak általánosan elismert korlátok közé szorítását, más néven a felelősségi jog első előfutárát jelentette. Az első anyagi és perjogi szabály – mondhatnánk mai szóval. A korlátlan bosszú minden rend negációja volt. Csak amikor bizonyos formákat öltött és bizonyos feltételeket kezdett követni, vált a későbbi rend elemeinek alapjává, társadalmi intézménnyé. A kártérítési jog a fejlődés hosszú útján pontosan körülhatárolt dogmák rendszerévé vált, a kártérítési igény érvényesítése pedig a polgári per békés processzusa útján történik. A vérbosszú – bármennyire krudélis intézmény is még – ennek az útnak első állomása.

A párhuzamot természetesen nehéz meglátni.

Ma: tértivevényes idézés alapján valahonnan – villamoson vagy autóbuszon – elindul négy ember (az alperes és felperes, az alperesi ügyvéd és a felperesi ügyvéd) egy épület felé, amelyet az állam tart fenn, és ott előadják, hogy az alperes gondatlan autóvezetés folytán ilyen és ilyen kárt okozott a felperesnek. A felperes gyermeke – aki a baleset passzív alanya

volt – 2 hónap múltán sérüléseibe belehalt. Az alperest büntetőjogilag már elmarasztalták – viszonylag enyhe (9 hónap felfüggesztett) büntetéssel, mert a baleset keletkezéséhez a gyermek magatartása nagy részben hozzájárult. A per folyamán az indulatok a tényállás pontos megismerése folytán jórészt levezetődnek. Az alperes szubjektíve legnagyobb sajnálkozását fejezi ki, és kész az esettel kapcsolatos valamennyi kár megtérítésére, sőt fájdalomdíj fizetésére is. Ha nem volna erre kész, kötelezik rá. A felperes végül is belátja, hogy tulajdonképpen vesztéségen érzett fájdalmát – amit részben maga a gyermek okozott – csak az idő gyógyítja meg, másra, mint az alperes által kilátásba helyezett reparációra nem tarthat igényt. Érzelmi világának a megtorlást igénylő elemeiről tudja, hogy azok a büntetőjogi felelősségre vonás útján államilag szervezett csatornákon realizálódnak. Ezután következik az ügyvédek és bíróság véleménycseréje, aminek során olyan kategóriák, elvek és érvek pontos mérlegelésére kerül sor, amelyeket csak az évezredes jogfejlődés tett lehetővé. Majd a számukra teljesen ismeretlen polgári tanács elnöke kihirdeti az állam akaratát: az ítéletet, megmagyarázva többek között azt, hogy az ember személye és érzései nem árujellegűek, pénzben nem is fejezhetőek ki, és az abban esett nem vagyoni sérelem nem reparálható. Ezután az alperes leolvassza a felperes kezébe bizonyos papírokat (pénzt, ami mögött megint a gazdasági viszonyok fejlődésének több évezredes múltja áll), és a felek visszamennek abba a közösségbe (család, munkahely), ahonnan erre a perre az említett idézés alapján reggel elindultak. Az esetek nagy többségében ezt követően a felek nem azért tartózkodnak a másik ellen irányuló minden egyéni (esetleg erőszakos) akciótól, mert akkor a jog különböző szankciókat foganatosít, hanem mert az ügyet így lezártak kell tekinteni.

És valaha? Hoebel így írja le egy általa megfigyelt észak- ausztráliai törzs, a murginek vérbosszúakciójának lefolyását: a deliktumot elkövető törzshöz küldöttet menesztenek, aki a saját totemje nevében közli, hogy ez és ez a sérelem érte őket, és hogy ezért a sérelmet okozó törzsnek alkalmat kell adnia a vérbosszúakció realizálására. Megállapodnak egy meghatározott időben és mindkét fél telephelyén kívül eső helyben. A két törzs harcosai egymástól bizonyos távolságra a harcra felvonulnak; majd mindenféle táncok és varázsceremoniák után megindul a harc. Amikor úgy látják, hogy az okozott sérelmet megtorolták, az equilibrium helyreállt, a harcot abbahagyják, a harcosok visszavonulnak. Ez volt az általános szokás, ami

természetesen nem zárta ki, hogy esetenként a harc elmérgesedett és a régi korlátlanság pusztító formáját öltötte fel.⁴⁹ – Ha nehéz is a két forma között a párhuzamot meglátni, mégis kétségtelen, hogy ez az eljárás volt az első lépés azon az úton, amely a mai megoldási formákhoz vezetett.

2. Miután a vérbosszú viszonylag általánosan megszilárdult intézmény volt, a szabályozottság csíráját egyre jobban kibontakoztatta, *meghatározó sajátosságai, mintegy fogalmi elemei* is kialakultak. Ezek a következőkben vázolhatók.

a) A vérbosszú mindenekelőtt feltételez valamilyen vélt vagy tényleges sérelmet más vagy mások részéről (a tipikus esetek felsorolását lásd a következő pontban). „A bosszúhoz nem elég, hogy az ellenfelet agyonüssék – mondja Thurnwald –, közben azt is kell mondani: Halj meg ezért és ezért! Csak ez a formula kölcsönöz az aktusnak új és különös jelentőséget.”⁵⁰

b) „Önhatalommal és bosszúval... kezdődött minden jog” – mondja Ihering.⁵¹ Meghatározása a vérbosszú második fogalmi elemének tekinthető. A szóban forgó viszonyok között ugyanis kizárólag a mindenkor megtámadotton múlott, hogy a legkezdetlegesebb szabályoknak érvényt szerezzen. Hiányzott minden tőle elkülönült, tőle független szerv vagy személy, aki „jogát” helyette megvédte volna, aki ügyében bíraskodott és szankciókat alkalmazott volna. Ha maga képtelen volt a sérelem megtorlását biztosítani, senki nem lépett helyébe.

c) Ha maga képtelen volt – mondtuk. Ehhez – nagyon lényeges elemként – azonnal hozzá kell fűznünk, hogy ez a „maga” sohasem jelentett egy, a közösségtől elkülönülő, ügyében egyedülálló egyént. Minden természetes közösség (natürwüchsiges Gemeinwesen) lényege, hogy tagjai léte minden tekintetben a közösségtől és a közösségben feltételezett. Marx ennek fő formáit két vonatkozásban emeli ki: 1. az ember csak mint egy közösség tagja létezik, 2. a földhöz való viszonyát a közösség közvetíti.⁵² A deliktuális viszonyok sem képezhetnek kivételt ezen összeszövődöttség alól. A harmadik tétel tehát feltehetően így hangzik: a közösség közvetíti az embernek deliktumhoz

⁴⁹ HOEBEL, 306–309. old. Hoebel számot ad arról, hogy a kérdéses Murgin-törzsből, amely valamivel kevesebb mint ezer főt számlált, 20 év alatt 70 ember pusztult el vérbosszú következtében erőszakos halállal. „Fifty of these are said to have been »clan retaliations«, i. e. the killing of people of one totem group by those of another in reaction to a supposed offense. Fifteen of these were simple blood-revenge slayings. Ten were penalties for the abduction of women. Five were for alleged sorcery. And for these there were five counter-killings.”

⁵⁰ THURNWALD, 22. old.

⁵¹ IHERING, *Geist*, I. köt. 118. old.

⁵² MARX, *Vorkapitalistische Produktionsformen*, 28. old.

való viszonyát is. Ahogy tehát az egyén léte minden tekintetben a közösség által feltételezett, ennek fordítottja is szükségszerű. Az egyén azonosodik a közösséggel (család, nemzetség, törzs), és a közösség azonosodik az egyénnel. Az egyén annyira elsüllyed a közösségben, hogy tettei a közösség tetteivel azonosulnak, következményeit is az egész közösség viseli. Aki a nemzetség tagját sértette, a nemzetséget sértette meg. A vérségi kötelékből származó vérbosszú egyik leglényegesebb eleme ezért a közösség helytállási kötelezettsége tagjaiért – a felelősségre vonás aktív és passzív oldalán egyaránt.⁵³

d) A vérbosszú negyedik fogalmi eleme tulajdonképpen céljával azonosítható, amely – mint láttuk – nem elsősorban valamiféle erkölcsi rend helyreállítása, hanem a fennmaradási feltételek biztosítása volt. A vérbosszú a viszonzásból, a megtorlásból származik – mondja pl. Seagle –, amely az emberek fennmaradásának egyik aktusa, és ezzel az élet első és legfőbb törvénye volt.⁵⁴ Belsőleg maga a törzs vagy nemzetség általában nem talált különös kivéttnivalót abban, ha valamelyik tagja olyan cselekményt követett el, amelyért aztán a sértett törzs vérbosszút követelt.⁵⁵ Nem az erkölcsi felfogás, hanem a fejlődés során a fennmaradásért folytatott harc vezette arra is az egyes közösségeket és azok tagjait, hogy – mint látni fogjuk – az ilyen deliktumokat soraikon belül is üldözzék.

e) A fentiekből következik, hogy a felelősségre vonásnál a szubjektum számításba vétele szóba sem jöhet. A vérbosszú nem ismer egyetlen olyan kategóriát sem, amely arra utalna, hogy a felelősség lokalizálásánál, mértékénél az elkövetőnek a tettehez való akarati viszonyából indulnának ki. Még ha a tényleges okozónak is kell adott esetben a megtorlást elszenvednie, akkor sincsenek tekintettel a pszichikai momentumokra. Csak vélt vagy valós fizikai tett-összefüggéseket ismernek: a test vagy a megadott testi szerv, az adott relációban a közösség, amely a sérelmet okozta, felelős. Nincs különbség véletlen és vétkesség között. Nem lehet hivatkozni elmebetegségre sem.⁵⁶ Nem mentesít a szükséghelyzet sem.⁵⁷ Csak primitív vallási

⁵³ A közösség: (család, nemzetség, törzs) vérbosszú-kötelezettségének általános voltához lásd: ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 89., KOHLER-WENGER, 50. és kk., SEAGLE, 62., WILUTZKY, III. köt. 58–62., 306–309., 21. és kk. old.

⁵⁴ L. ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 89., KOHLER-WENGER, 36., THURNWALD, 21–22., SEAGLE, („Die Fehde entsand aus der Vergeltung, die ein Akt der Selbsterhaltung der Menschen war und damit das erste und oberste Recht des Lebens”), 62. old.

⁵⁵ L. ehhez THURNWALD, 27., ill. 86–88. old.

⁵⁶ THURNWALD, 25. és 111. old.

⁵⁷ *I. m.* 26. old., WILUTZKY, III. köt. 44–47. old.

elképzelésekkel – „rationalistische Irrewege des Denkens”, mondja Thurnwald⁵⁸ – magyarázható az állatok, az élettelen dolgok felelősségre vonása olyan káros tényekért, amikhez azoknak semmi közük nincs, de amiknek okát valamilyen varázslatos összefüggés formájában nekik tulajdonítják.⁵⁹

3. A *vérbosszú tipikus esetein* azok az alább felsorolt okok, sérelmezett cselekmények értendőek, amelyek a gyakorlat szerint általában vérbosszúra vezettek.

a) A legfontosabb és a legáltalánosabb egy másik közösség gyengítése vérontás (emberölés) által.

b) Egy további csoport primitív vallási elképzelésekből ered. Ilyenek: annak feltételezése, hogy valamilyen vérveszteség (halál, ezáltal erővesztés) a vérbosszúra törő közösségnél mások varázstevékenységének következményeként állt elő. Általában halállal végződő varázslás feltételezése. Ezek minősülnek Thurnwald szerint a gondolkodás racionalista – szerintünk inkább irracionalista – tévútjainak.⁶⁰

c) Nem ritkán vérbosszúra vezet a becsület megsértése, ill. az az érzés, hogy a halott emlékét meg kell becsülni (a halál vélt okozójának elpusztításával).⁶¹

d) A kölcsönös félelem és bizalmatlanság miatt elkövetett támadás a következő nagy esetcsoport.⁶²

e) A szexuális deliktumok, ill. a család, a házasság rendje elleni vétségek; a csoportházasságra való áttérés idején különösen, de később is a nőrablás (Raubehe) stb.⁶³

⁵⁸ THURNWALD, 23. old.

⁵⁹ *I. m.* 97., MONIER–CARDASCIA–IMBERT, 131. old. Jellemző a kor emberére, hogy sokszor milyen teátrális módon foganatosították az állatok és élettelen dolgok felelősségre vonását. Már a fejlettebb görögök viszonyaira utalva írják le az utóbbi szerzők a következőket (131. old.): „Des gens se réunissent dans un tribunal, près d’un temple, pour juger sans rire un morceau de bois ou une hache homicide, et, s’ils condamnent l’accusé, ils vont, cérémonieusement le jeter au-delà des frontières.”

⁶⁰ *I. m.* 23–24. old. „Was soll man sagen – mondja Thurnwald a hivatkozott helyen –, wenn man hört, dass einom Mann die Schuld zugeschohen wird dafür, dass ein anderer im Nachbardorf beim Baden in der See von einem Haifisch gefressen wurde? Oder wenn eine Sippe einen Mann der anderen Sippe dafür verantwortlich macht, dass eine Frau ein totes Kind gebar und selbst an der Geburt starb? Es gibt kaum ein Missgeschick, das eine Verwandtschaftsgruppe nicht als von der anderen verursacht betrachten könnte: irgendein Zauber der anderen hat das Unglück bewirkt.”

⁶¹ THURNWALD mindkét esetcsoportra számos példát sorol fel (24–25., 100. old.).

⁶² *I. m.* 23–24. old.

⁶³ *I. m.* 24., 97., WILUTZKY, I. köt. 138. és kk. old.

f) A felségterület megsértése, veszekedések vadász- és legelőterületeken.⁶⁴
 g) Rendszerint vérbosszúok – különösen a fejlődés egy későbbi szakaszában – a rablás és a lopás.⁶⁵

h) És végül ilyen ok a tűzvészokozás, azaz más ingóságának gyújtogatás által való elpusztítása.⁶⁶

4. A *vérbosszú lefolyásának* többféle formája van. Az egyiket – Hoebel leírásában – fentebb már vázoltuk. Ez a formalitásokhoz (hírnökküldéshez, meghatározott helyre felvonuláshoz, rituális cselekményekhez és táncokhoz) kötött harcra vonulás, a nyílt sisakkal végrehajtott vérbosszú. A harc e céltől függően általában azzal végződött, hogy a felek – miután elpusztítottak ugyanolyan mennyiségű embert vagy más anyagi értéket, mint amennyi tekintetében a másikat tettesnek tekintették – békében (formális békekötési ceremóniával) visszavonultak. Addig azonban a harcot nem hagyták abba; vagy ha igen, annak a félnek, amely nem szenvedte el a kitűzött véráldozatot, át kellett adnia annyi embert, amennyinek még el kellett volna pusztulnia. Ezeket aztán a másik fél vagy megölte, vagy felvette saját közösségébe, annak egyenjogú tagjául.⁶⁷ Ez a forma – a teátrális, harci rendben való felvonulás – általános jellegű. Ezt választották az egyes közösségek még akkor is, amikor teljesen békés szándékú akcióról, pl. a szomszéd törzs meglátogatásáról volt szó.⁶⁸ Ennek oka nyilván a bizalmatlanság, a másiktól való félelem, ill. a biztonságra való törekvésben van.

A vérbosszú egy másik módja a ravasz törbe ejtés; vérbosszú egyéni akciók formájában – mindazonáltal a közösség, ill. annak vezetője megbízásából.⁶⁹

Különösen az utóbbi esetben, de az előzőleg említett formában is a vérbosszút nem mindig azon nyomban hajtották végre, hanem akkor, amikor

⁶⁴ THURNWALD, 24., 100. old.

⁶⁵ *I. m.* 24., 99–100., 103. old.

⁶⁶ *I. m.* 25., 97. old.

⁶⁷ WILUTZKY, III. köt. 53., THURNWALD, 18–19., 29. old. – Természetesen – mint már korábban említettük – a harc gyakran mértéktelen öldökléssé és pusztítássá fejlődött, és így az eredeti ok a vérbosszú egészen hosszú láncreakciójának elindítását is jelentette.

⁶⁸ THURNWALD leírja (19–20. old.), hogy egy másik törzs v. település felkeresésekor fegyveresen felvonulnak annak közelébe, barátságos közeledésük jeléül tüzet gyújtanak, majd az egész fegyveres csapat megindul a kérdéses telep felé; megfelelő mögöttes biztosítással eléjük jön annak feje, és ha tisztázzák jövetelük célját, bemehetnek a településre, ahol vendégül látják őket.

⁶⁹ ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 89., THURNWALD, 29. old.

arra kedvezőbb lehetőségek nyíltak. Nem egyszer 20–30 év is eltelt a vérbosszút kiváltó ok és a vérbosszú között.⁷⁰

3. A KÖZÖSSÉGEN BELÜLI DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG INTÉZMÉNYEI

1. *A közösségen belüli deliktuális jelenségekről általában* szólva, mindenképp arra kell utalni, hogy – különösen kezdetben – viszonylag ritkábbak, mint a közösségek közötti deliktumok; jelentőségük is csekélyebb. Ennek főbb okait az alábbiakban lehet látni.

Elkülönült tulajdon híján a közösségen belüli deliktumok gyakorlatilag csak az élet és testi épség, illetőleg a közösség más – általában nem vagyoni természetű – érdekeinek (vallási szokásainak és helyeinek stb.) sértését jelenthették. Az ilyen jellegű deliktumok száma is viszonylag alacsony volt. Míg ui. – mint láttuk – a közösségek közötti deliktumok indítékai – különösen a vadság középső fokán – alapjában a létfenntartásért folytatott harc szükségességéből fakadtak, addig a közösségeken belüli relációban a létért folytatott harc ilyen motívumokat nem hívott létre, sőt ellenkező tendenciákat táplált és erősített. Az adott életviszonyok kényszere egymás és a közösség megvédését „írta” a közösség tagjainak tudatába. Ez persze nem zárta ki a közösség elleni cselekmények elkövetésének lehetőségét. Hiszen a társadalmi viszonyok meghatározó jellege az emberi magatartásokra sohasem a fizikai törvények vaskövetkezetességével érvényesül. Az ilyen deliktumokat azonban kezdetben jórészt megbocsátották.⁷¹ – Más közösségek vagy azok tagjainak megtámadása, különösen a fejlődés alsó fokán, a deliktuózus fél közössége részéről inkább minősült erénynek, mintsem üldözendő deliktumnak.⁷² – A közösség tagjaival szemben alkalmazandó súlyosabb retorziók ellen szóltak – a saját erő fenntartásának szükségessége mellett – bizonyos vallási képzetek is. Fustel de Coulanges, ill. Sternberg

⁷⁰ THURNWALD, 29. old. – A vérbosszú részben már enyhülő formáihoz l. még SEAGLE, 66–67. old.

⁷¹ *I. m.* 27. és 123. old.

⁷² *I. m.* 27. és 86–88. old.

alapján⁷³ erre utalással mondja Sargorodszkij, hogy a közösség tagjának a közösség részéről történő elpusztításától tartózkodtak. Úgy vélték ui., hogy ugyanazt a totemjelzést viselő, tehát ugyanahhoz a közösséghez tartozó ember életének kioltása, sőt annak az állatnak a megölése is, amelynek kép-mását a közösség totemként használja, bűn a totem ellen, amellyel a közösség magára vonja a totem haragját, önmaga elpusztulásának veszélyét.⁷⁴

A fejlődés azonban a közösségen belüli felelősségre vonás szükségszerű kialakulásának útját egyengette. A tudományos kutatás, mint látni fogjuk, számos példáját tárta fel annak, hogy – Sargorodszkij túl merev állításával szemben – egyéb szankciók mellett a legsúlyosabb megtorlás alkalmazása is elkerülhetetlen volt. Ennek okai eléggé kézenfekvőek. Nagyobb közösségek létrejöttével, a közösségi szervezet bonyolultabbá válásával, állandó telephelyek és építmények kialakulásával, a termelőeszközök fejlődésével és az akkumulált termékek szaporodásával mind a közösség tagjai, mind a közösségi intézmények, mind pedig a nagyobb közösség egyes egységeinek vagyontárgyai ellen elkövethető támadások lehetősége és a ténylegesen elkövetett támadások száma megnövekedett. Ennek mértéke túllépte azt a határt, amely a mintegy állandósított megbocsátás elvének fenntartását még megengedhette volna. A felelősségre vonás intézményeinek kialakulását ilyen feltételek mellett lényegileg ugyanazok a tények sürgették, amelyek a vérbosszú megszilárdításában is meghatározó szerepet játszottak. Nevezetesen a létfenntartás, a fennmaradás kérlelhetetlen követelményei. Hamar nyilvánvalóvá lett, hogy a fennmaradásért folytatott harcban az erő belső gyöngítői, a belső támadások éppúgy, sőt esetleg még inkább csökkenthetik a közösség létbiztonságát, mint a külső támadások. A vérbosszú kialakuló vagy kialakult gyakorlata mellett közvetve a közösség gyengítésére, esetleges pusztulására vezetett az a cselekmény is, amelyet a közösség egy tagja egy másik közösség ellen követett el.⁷⁵

E helyzet következményeinek levonása, e feltételek társadalmi tudatosulása volt az a folyamat, amely a deliktuális felelősség közösségen belüli intézményeinek kialakulására vezetett.

⁷³ L. FUSTEL DE COULANGES, *Az ősi polgári közösség* (Moszkva 1903. 171. old.) és J. STERNBERG, *A család és a nemzetség Észak-kelet Ázsiában* (Leningrád 1933. 44. old.) c. munkáját; idézi SARGORODSZKIJ, I. köt. 21., ill. 23. old.

⁷⁴ SARGORODSZKIJ, I. köt. 21. old.

⁷⁵ THURNWALD, 27. és 123. old.

2. Az egyes felelősségi formák, ill. szankciók az adott viszonyok között szükségszerűen csak az ember fizikai bántalmazását, illetőleg közvetett vagy közvetlen módon való elpusztítását jelenthették. Az ember egyén, mert ember. Ezért – bár léte minden vonatkozásban a közösségtől feltételezett – egyénileg felelősségre vonható. Ennyire feltétlenül individuum – emberi léte első pillanatától is. Bár nincsenek tekintettel különböző – ma a jogelenség vagy a vétkekesség körébe utalt – előkérdésekre, abból indulnak ki, hogy tettét ő követte el, és ezzel szembehelyezkedett a közösséggel, tehát megbüntetik. Néha azonban a felelősségre vonásnak ezt az egyéniesített formáját is átszővi a mindenén áttörő közösségi elem: néha a tettes megbüntetését szűkebb családjának valamilyen formában történő megbüntetésére is követi. A büntetés csak olyan lehet, amelyet az elkövető hátránynak érez. Ez akkor anyagi reparáció nem lehetett. Az individualizációnak a tulajdon tárgyaira is átnyúló foka mint az egyéni felelősség szankciója anyagiasodásának feltétele ui. csak a fejlődés későbbi szakaszán jelenik meg. Marad a testi fenyítés, vagy az, hogy a közösség az ellene vétő embert a totem védelmére érdemtelennek nyilvánítja, elpusztítja, vagy – ami ezzel többnyire azonos – elűzéssel pusztulásra ítéli.

A hozzáférhető forrásértékű irodalom alapján a közösségen belüli deliktuális felelősségnek – a fizikai fenyítés különböző kevésbé jelentős formáiról most nem beszélve⁷⁶ – három jellegzetes intézménye alakult ki: *a)* a tálió, *b)* az elűzés és *c)* az öngyilkosságba kergetés.

a) A tálió nem egysíkú jelenség. Egzakt tudományos meghatározása nincs. A különböző forráshelyek és irodalmi feldolgozások sok vonatkozásban mást-mást értenek rajta. Legelterjedtebb értelme szerint olyan – társadalmi szokás alapján érvényesülő – szankciót jelent, amely megnyilatkozási formájában és mértékében azonos a szankciót kiváltó deliktummal, és a sérülttől a deliktuózus félnek kell elszenvednie. Tágabb értelemben azonban sokszor táliónak, táliószerű intézménynek nevezik az egyes közösségek közötti vérbosszút is. Nyilván azért, mert mindkettő olyan szankció, amelyben a korlátozás eleme – a sérelemhez való viszonyítás formájában – egyaránt megvan. Az eltérés (az egyikben közösségek, a másikban az elkövető vagy sérült személy állnak előtérben, az egyikben a sérelemhez való viszonyítás általános és hozzátvetőleges jellegű, a másikban pontos) persze legalább

⁷⁶ SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 67–68., SEAGLE, 67–68. old.

olyan jelentős, mint a hasonlóság. De táliónak nevezik néha azokat az elkövető közvetlen elpusztítását jelentő szankciókat is, amelyeket a közösség mint olyan alkalmazott súlyos vétséget (gyilkosságot, a totem és totemisztikus szertartások sértése, árulása, varázslat stb.) elkövető tagjai ellen.⁷⁷ Ezekhez aztán számtalanszor további, a vérbosszú lazább korlátozottságát és közösségi jellegét mutató szankciók is kapcsolódtak (pl. a deliktuózus fél termékeinek, munkaeszközeinek, kunyhójának pusztítása és családjának elűzése).⁷⁸

A meglevő forrásértékű irodalmi feldolgozások (jórészt az adatok hiányossága és sokszor ellentmondásossága folytán) túl kevésbé részletezők és rendszerezők, semhogy az egyes szankciókat az utólagos merev kategorizálás helytelen visszavetítésének veszélye nélkül tiszta formákká lehetne desztillálni. Tény, hogy a táliót közösségen belüli deliktumok elnyomására és megtorlására a vázolt szűkebb és tágabb értelemben egyaránt alkalmazták.

b) Viszonylag tisztábban láthatók a kontúrjai az *elűzés* intézményének. Az elűzés, a közösségből való kivetés (Friedlosigkeit) a legsúlyosabb szankciók egyike a közösségen belül, a közösség valamely tagja által elkövetett közösségre veszélyes cselekményért (istenek, szent helyek és rítusok sértése, gyilkosság, gyújtogatás stb.).⁷⁹ Következik ez abból a már vázolt tényből, hogy az ősközösségi ember létének egyik alapvető conditio sine qua non tényezője, hogy egy meghatározott közösség tagja. A közösség elvesztése azt jelenti számára, hogy elveszti egzisztenciális alapját, éhenhal, mert élete újratermelésének legfontosabb feltétele hiányzik. Kifelé pedig elveszti a közösség jogvédelmét: nem számíthat arra, hogy vérbosszúval válaszolnak megtámadtatására; sőt tilos bármiféle támogatásban részesíteni. Az elűzött szabad lesz, mint a madár, bárki elpusztíthatja, elveszti a vérbosszú biztosította békét (innen a német kifejezés: friedlos, Friedlosigkeit). „Mert minden vérbosszú-közösség – írja találóan Thurnwald – szuverén jogközösséget alkot. Aki ezen kívül áll, a jog védelmén kívül van.”⁸⁰

⁷⁷ *I. m.* 63–90., különösen 67–68. old., továbbá THURNWALD, 124., 125. és 127. old.

⁷⁸ THURNWALD, 124. és kk. old.

⁷⁹ SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 63–90., MALINOWSKI, 103. és kk. old. Meg kell jegyezni, hogy esetenként a közösségen kívül elkövetett cselekményekért is alkalmazták, ha a közösség tagja ismételt deliktumaival újból és újból veszélybe sodorta a közösséget (l. THURNWALD, 125. old.).

⁸⁰ THURNWALD, 123., SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 63–90. old. – Itt kell megjegyeznünk, hogy az egész fejezeten végigvonul a „közösség”, „törzs”, „nemzettség”, „egység”, „család” stb.

Az elűzésnek számos formája alakult ki,⁸¹ és – ugyanúgy, mint a tálió esetében – gyakran járult hozzá más szankció is (a szűkebb család – Sippe a germánoknál – mint közösség felszámolása, vagyonának szétrombolása stb.).⁸²

Az elűzés általánosan ismert és minden szerzőnél tényként elfogadott intézménye egyébként annak a Sargorodszkij által is képviselt nézetnek a cáfolatára is érvül szolgálhat, amely szerint a közösség tagjának a közösség részéről való elpusztítására sohasem került volna sor, mert ez a közösségnek a közösség által történő gyengítését jelentette volna.⁸³ Az elűzés ui. gyakorlatilag ugyanarra az eredményre vezetett. Egy tagnak elűzés vagy elpusztítás útján történő elvesztése a közösség belső gyöngülése szempontjából nem jelent különbséget. Ha tehát az elűzést elismerem és lehetségesnek tartom, akkor a fentebb tálió címszó alatt említett élet elleni szankciókat a gyöngülés címén nem lehet kizártnak tekinteni. Annál is kevésbé, mert az elűzés esetenként – ha az elűzöttet másutt befogadták – a másik közösség erősödését is jelenthette.

c) Az öngyilkosságba kergetés intézményét lényegileg az elűzéssel lehet egy szinten mozognak tekinteni. Alig más, mint a deliktumból származó szankciók következményeinek azonnali levonása, mint annak a társadalmi valóságnak a szokás területén való tükröződése, hogy aki szembehelyezkedik a közösség érdekével, az elveszti léte minden alapját, halálra van ítélve. Ez a nyomasztó és a tudatra közvetlenül ható valóság vezet oda, hogy az ebből fakadó konzekvencia – az öngyilkosság – vallása a spontán esetek sokaságán át sok helyütt szokássá alakul és állandósul.⁸⁴

kategóriák nem minden esetben következetes használata. Ehhez annyit kell megjegyezni, hogy – eltekintve attól, amikor e kategóriákat a politikai szervezet egyes elemeinek megkülönböztetésére, ezért pontos megjelölésére használjuk – váltakozásuk többnyire az azonos szavak torlódásának elkerülése végett történik. Bármilyen megjelölést is használunk, mindig egy egységes közösséget értünk rajta. Olyan közösséget, amely a fent vázoltak szerint osztatlan – a deliktuális viszonyok oldaláról nézve – vérbosszú-közösséget alkot. Ez a fejlődés fokától, a kérdéses helytől függően lehet egy egyszerű, nem nagy létszámú család (persze nem a mai értelemben), egy nemzetség, frátria, sőt még egy összetettebb törzs is. Minden esetben ennek részleteibe menni túl messze vezetne.

⁸¹ L. ehhez THURNWALD idevonatkozó gazdag feldolgozását (124–126. old.).

⁸² SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 63–90. old.

⁸³ SARGORODSZKIJ, I. köt. 21. és kk. old.

⁸⁴ Az öngyilkosságba kergetés egyes eseteit, formáját l. MALINOWSKI-nál (94. és kk. old.).

5. §

A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG TOVÁBBI FEJLŐDÉSE AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM KIALAKULÁSÁIG

1. AZ ÁRUVISZONYOK KIALAKULÁSA MINT A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG TOVÁBBFEJLŐDÉSÉNEK MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐJE; A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG ÉS A SZERZŐDÉS VISZONYA

1. Mai ismeretek fényében természetesnek hangzik azt mondani, hogy a deliktuális felelősségnek a reparáció irányába való fejlődése az áruviszonyok megjelenését feltételezi. Az áruviszonyok létrejöttéhez viszont a társadalmi munkamegosztás bizonyos minimális szintje, ill. ezt megelőzően a termelőeszközök viszonylag fejlett állapota szükséges. Mai fül számára az is természetesnek hangzik, hogy az áruviszonyokat leginkább a szerződések közvetítik.

Hogyan áll a helyzet ezekre a kérdésekre vonatkozóan az ősközösségben? Az áruviszonyokat akkor – kibontakozásuk gyermekkorában – milyen jogi formák közvetítik? Miben rejlik a deliktuális felelősség jogi formáinak átalakulása, további fejlődése? Milyen kapcsolatban állnak a szerződés intézményével?

2. Az *áruviszonyok megjelenése* és azok hatása a jogi formákra a lényeg – mondtuk. Engels – mint ezt az ősközösségi társadalom általános fejlődése vázolásánál láthattuk – sok helyen utal arra, hogy a csere a vadság középső fokán csak kivételesen volt az egyes közösségek (család, nemzetség, törzs) közötti kapcsolat formája.⁸⁵ Egészen bizonyos, hogy azt megelőzően a csere még nem létezett, és nem létezett még az alsó paleolitikumban sem, amint

⁸⁵ ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 163. old.

ezt a legmodernebb kutatások is kimutatták. Megjelenése a felső paleolitikumban és ezt követően is sokáig csak kivételes, szórványos volt, és csak fokozatosan bontakozott ki.⁸⁶ Tény azonban, hogy a felső paleolitikumban megjelent, és fejlődésnek indult. Az első árucseré politikai gazdaságtani feltételeinek feltárását adja Vértés László *Az őskor társadalmának néhány kérdéséről* c., az idevonatkozó tudományos eredmények felhasználásával megírt munkája. Az áruviszonyok kialakulására vonatkozó alábbi fejtegetésekben részben erre támaszkodunk.

A paleolitikum felső fokán megjelenik a nyíl, csiszolják a kőszerszámokat, fából edényeket készítenek, kosarakat fonnak, megjelenik a kézi szövés. Ezekből a létfenntartás bizonyos tervszerűsége, átgondoltsága következett (edény = tárolás; nyíl = élelmiszer szaporítása; gerenda, deszka, szövés = ház és ruha, azaz jobb védekezés az időjárás viszontagságai ellen stb.). Ilyen termelőeszközök lehetőségessé tették, hogy a napi és közvetlen szükségletnél többet termeljenek, hogy a csere első objektív és döntő feltétele létrejöjjön.

A törzsi, nemzetségi és családi vadászterületeknek és telephelyeknek ugyanerre a korszakra eső kialakulásával és elkülönülésével – a csere másik feltételeként – kialakul a szeparált csoportok között bizonyos munkamegosztás, miután az egyes csoportok nem teljesen ugyanazokat az eszközöket és termékeket termelik, ill. azokat nem egyidejűleg állítják elő.⁸⁷ Engels a csere kibontakozásának egyik feltételeként más összefüggésben is az egyes csoportok egyenlőtlen fejlődését jelöli meg.⁸⁸ A termelőeszközök adott fejlettségi foka, a kibontakozó társadalmi munkamegosztás nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi a csere létrejöttét, hiszen a társadalmi munkamegosztást az egyes közösségek között szükségszerűen csak a csere közvetítheti. Ilyen feltételek mellett végbemegy a válás a dolgok közvetlen szükséglet számára való hasznossága és a csere számára való hasznossága között. Használati értékük elválik csereértéküktől.⁸⁹ Itt természetesen még nincs szó valamiféle modern árutermelésről; az azonosság csak technikai. Az árutermelésnek, az árutulajdonnak ez a formája nem jelentett uralmat az emberek felett.⁹⁰ A cserélt áru (termék) a primitív közösségek (család vagy nemzetség) tulajdona. Az ősközösség

⁸⁶ *I. m.* 163., VÉRTES, 89. és kk., HEICHELHEIM, 20. és kk. old.

⁸⁷ VÉRTES, 103. old.

⁸⁸ ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 28. old.

⁸⁹ MARX, *Tőke*, I. köt. 91. old.

⁹⁰ ENGELS, *Anti-Dühring*, 151–152. old.

viszonyai között folytatott termelés célja „nem értéktermelés – ámbar végezhetnek többletmunkát, hogy idegen (munkát), azaz többletterméket cseréljenek érte –, hanem az egyes tulajdonosnak és családjának, valamint az egész közösségnek a fenntartása”.⁹¹ Ez a fajta árutermelés tehát nem vezet munka nélküli értéktöbblet elsajátítására, és nem jelenti az ősközösségi viszonyok felbontását sem. Csak arról van szó, hogy kialakultak a primitív csere legkezdetlegesebb feltételei. Ezek mellett a felső paleolitikumban megindul bizonyos létfontosságú termékek kollektív cseréje.⁹²

A termelés adott feltételei mellett tehát a cserének, a szerződés e legelső formájának szükségszerűen létre kellett jönnie. Létre is jött, és a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődésével természetszerűleg egyre jelentősebb szerephez jutott.

3. A következő kérdés: *hogyan bonyolódik a csere? Milyen jogi formákat, milyen szankciókat vált ki? Ezek hogyan viszonyulnak a már meglevő szankciókhoz, amelyek kizárólag deliktuális szankciók?*

Első megközelítésre is egészen kézenfekvő, hogy a legelső szerződés, formáját tekintve, reálszerződés volt. Thurnwaldnak hasonló kiindulása feltétlen helyes.⁹³ Hogyan jön azonban létre a reálszerződés ott, ahol a legnagyobb fokú a bizalmatlanság, ahol az egzisztenciális félelem hatja át az egyes csoportok minden akcióját? Ahol a termékek nagyon is egyoldalú „cseréjére” addig csak rablás és háború folytán került sor?⁹⁴ Ahol látogatóba is óvatosan, fegyveres egységekben mennek? Ahol kisebb deliktum is vérbosszút vált ki? Hogyan ajánlanak fel ilyen viszonyok között valamit cserére?

Thurnwald ehhez a következő leírásokat adja. A fák és egyéb dolgok esetében a „vevő” pálmalevelekből kötött csomót köt a fára vagy helyez a dolog mellé. Ha területrésze tartanak igényt, a terület körül néhány földhányást kupacolnak fel, vagy pálmaágot tűznek le. Más forma, hogy felvonulnak csapatosan, és okkupációs szándékuk jeléül tüzet gyújtanak stb. Thurnwald a reálszerződéseket megelőző ezen cselekményeket a primitív embernek abból a kétségtelenül meglevő sajátosságából vezeti le, hogy szavát akár vallási

⁹¹ MARX, *Vorkapitalistische Produktionsformen*, 6. old.

⁹² VÉRTES, 103. old.

⁹³ THURNWALD, 46. old.

⁹⁴ Ezt a kérdésfeltevést támasztja alá HEICHELHEIM munkájának „Primitive Exchange of Goods” c. fejezete is (20. és kk. old.). Az egyoldalú „csere” másik formája – mint írja – az egyes népcsoportok továbbvándorlásakor elhagyott, mások által megtalált és birtokba vett dolgokon való tulajdonváltás volt.

rítusaiban, akár egyéb tekintetben mindig megelőzték bizonyos rituális cselekmények, táncok stb. „Die Handlung pflegt auch auf anderen Gebieten dem Wort vorauszu gehen” – írja.⁹⁵ Ez igaz, csak hát végső soron minden korabeli primitív társadalmi jelenség a korabeli ember primitívságával függ össze, és ezzel ebben a vonatkozásban nem mondunk sokat. De itt nem is ez a lényeg. A lényeg az, hogy kutatásainak tanúsága szerint az első csere reálszerződés és olyan szerződés volt, amelynek lebonyolítása beszéd nélkül, sokszor az érdekeltek minden közvetlen érintkezése nélkül történt. Tehát valami olyan jelenséggel állunk szemben Thurnwaldnál is, amely a tudományban néma kereskedelem, néma szerződés (stiller Handel, Depothandel, stummer Handel, troc muet, commerce par dépôt) néven ismert. Thurnwald ugyan nem bocsátkozik a kérdés mélyebb vizsgálatába, de egy fél mondatban kiemeli a néma csere primer voltát, egy másik fél mondat erejéig pedig geneziséét a vérbosszú megváltásával („Ablösung der Blutrache durch Bussen”) hozza összefüggésbe.⁹⁶ Ezt az egymondatos kitételét itt csak azért emeljük ki, mert a primitív népek „jogá”-nak ő az egyik legnagyobb ismerője és művelője, és mert ennek alapján úgy tűnik, hogy – bár nem foglalkozott a kérdéssel – az alább következő fejtegetések összevágának az általa ismert tényanyaggal.

Úgy látszik tehát, hogy vizsgálódásaink útján a néma csere a következő állomás. Az idevonatkozó irodalom alapján megállapítható, hogy a néma cserevel összefüggő kérdéseket (a néma csere lényege, eredete stb.) a tudomány ma már elég jól ismeri, a rendelkezésre álló adatok alapján feldolgozta és tisztázta. Különösen kiemelkedik e tekintetben P. Nagy *Le „troc muet” (A néma csere)* c. alapos és monografikus mélységű tanulmánya, amely az idevágó irodalom összegzésének és a kérdés szinte teljes feldolgozásának tekinthető. Témánkat érintő tételei alapján a néma cseréről, eredetéről, a deliktuális viszonyokkal való összefüggéséről az alábbiakat lehet mondani.

Ami a néma csere⁹⁷ alaki fogalmát, sémáját illeti, az a következő képet nyújtja. A kérdéses tárgyat vagy tárgyakat kiteszik egy, mindkét közösség

⁹⁵ THURNWALD, 46–47. old.

⁹⁶ *I. m.* 49–50. old.

⁹⁷ NAGY P. foglalkozik a kérdéses jelenség különböző megnevezésével (stiller Handel, stummer Handel, Depothandel, troc muet, commerce par dépôt). Véleménye szerint ezek a megnevezések ugyanannak a jelenségnek különböző megjelölési formái; ő a commerce par dépôt-t tartja a legkifejezőbbnek. Mi egyszerűbb alkalmazhatósága miatt általában a néma csere megnevezést használjuk. Más kérdés persze, hogy a néma csere sem egynemű fogalom, ha sajátos belső fejlődését nézzük. A fejlődés megfelelő fokainak kifejezésére differenciáltabb

telephelyén kívül eső helyre. A kitétel vagy a fentebb már vázolt „felszólításra”, vagy az ajánlattétellel, azaz a kérdéses dolog kitételével és megfelelő jelek (tűz stb.) alkalmazásával történik. A dolog kitételét a biztonság megőrzésével (a másik fél által nem megfigyelhetően, annak előzetes tudta nélkül, éjjel, a dolgot kitevő közösség több tagjának fegyveres biztosítása, felvonulása mellett stb.) eszközlik. A kitétel megtörténte után visszavonulnak, s megfelelő biztonságban (esetlegesen szükséges támadásra készen) figyelik a másik fél ugyancsak a biztonság megőrzésével történő érkezését. Az ügy békésen végződik, ha ez a fél a kitett dolgot úgy viszi el, hogy megfelelő ellenértéket hagy a kérdéses helyen, ill. ha ezt annak elvonulása után a saját termékét kitevő fél elégségesnek tartja. Ebben az esetben mindkét fél megelégedetten visszavonul telephelyére. Ellenkező esetben a helyzet deliktuális akcióba torkollhat. Ez történik pl. a kitett dolog ellenérték nélküli elvitele vagy amiatt, hogy a felajánlott dolog egy korábbi deliktum kiengesztelését lett volna hivatva szolgálni, de azt a vérbosszú jogosultja nem fogadja el.

Ha a fenti sémát összehasonlítjuk a vérbosszú lefolyásának korábban ábrázolt általános formájával, a kettő azonossága szembeszökő. Ez már önmagában is arra utal, hogy a két forma valamiképpen összefügg. Erre azonban érdemben később fogunk visszatérni. Ami az irodalmi állásfoglalásokat a néma csere keletkezése tekintetében illeti, azok általában nem tesznek különbséget a néma csere intézményének különböző formái, különböző fejlődési szakaszai között, hanem általában állítják, hogy a néma csere a csere, a szerződés legősibb formája. A kutatók többsége a néma cserében a kereskedelem legelső állomását, a csere nagyon primitív formáját látja, amely ott jelent meg, ahol az egyes csoportok örökös ellenségeskedésben éltek egymással, ahol a bizalmatlanság uralkodott. A néma csere alapvető motívumai egyrészt a kölcsönös félelem és bizalmatlanság, másrészt a békés kereskedelem vágya.⁹⁸

Nagy hivatkozott tanulmányában jogosan lát differenciáltabb képet. Hiszen nem kétséges, hogy egy ilyen intézmény nem máról holnapra alakul ki: van kezdetlegesebb és differenciáltabb formája, és mindkettő a fejlődés egy bizonyos szakaszához tartozik. Nagy gondolatmenete a következő. A konkrétan idevágó irodalom, a gazdaságtörténeti standard munkák, valamint a

elnevezésre lesz szükség (l. NAGY P., 323. és kk. oldalak). Az adott helyen természetesen ezeket használjuk.

⁹⁸ NAGY P., 293–294. old.

rendelkezésre álló etnográfiai adatok⁹⁹ alapján előjáróban megállapítja, hogy a csere a kereskedelem ősi formája, történelmi kategória. Kialakulásában fokozatok állapíthatók meg. Az egyes fokozatok az intézmény egy-egy differenciáltabb formáját jelentik. Ezek a formák a fokozatos fejlődés folyamatában a következők: *a)* az első az ún. *troc par rapine* (rablás folytán keletkező néma csere), amely lényegét már a nevében hordja; *b)* a második, a *troc forcé* (kierőszakolt csere) sok tekintetben azonos az előzővel, mégsem teljesen az; *c)* a harmadik forma az a néma csere, amely nem erőszakos cselekmény, hanem békés érintkezés útján keletkezik, de a cserénél a tárgyak értékbecslésére (alkudozásra) még nem kerül sor; *d)* a negyedik forma, amely még őrzi ugyan a néma csere formájának legfőbb vonását, de az alkudozás is elemévé válik.

Ha visszafelé menet elérjük a néma csere határát, és azon belül a forrás irányába még hátrább haladunk, akkor az út ahhoz a lényeges állomáshoz visz, amely egyrészt kezdete a deliktuális viszonyok újszerű feloldásának, másrészt jelzi, hogy a szerződéshez megjelenésének időszakában milyen szankciók járulnak, realizálása milyen formában történik. A forrás irányában való haladás a következő fejlődésmenetet mutatja.

A negyedik forma is őrzi még a bizalmatlanság, a félelem számos jelét, hiszen itt is megvannak a már említett biztonsági intézkedések, és itt is lehetségesek még vérbosszújellegű retorziók. Az alkudozás itt sem azonos a zsbivásárával. A közvetlen szóval való alkudozás csak ebből nőtt ki. Alkudozáson az értendő, hogy meghatározott jelekkel tudomására hozták a dolgot kitevő félnek, hogy a kített mennyiség értéke nem üti meg a cseretárgy értékét. Ilyenkor azután, látva a kérdéses jelet, hozzátettek valamit. A lényeg itt az azonos formán belül az, hogy az egyes csoportok tevékenységük egy részét már csereérték termelésére fordítják, hogy a cserét – a békés kapcsolatokat – újból és újból kezdeményezik, hogy ismerik már az egyes termelvények csereértékét.

A harmadik forma az előzőnek első lépése, kivételes előfordulása, mintegy a tanulóforma, amely a csereérték gondolatát még nem öleli fel, amely az első lépés a második formától való távolodásban. Még annyira beárnyékolja a *troc par rapine*, ill. a *troc forcé*, hogy csak elszórtan kezdeményezik, hogy alkudozásról még nincs szó. A ritka előfordulás a társadalmi tapasztalat

⁹⁹ Olyan etnográfiai adatokról van szó, amelyeket egyrészt különböző emlékek a ma már fejlett népekről megőriztek, és amelyeket másrészt a mai idők kutatói a modern korban felfedezett primitív népek (veddák, pygmeusok, malájok, polynéziaiak stb.) között mint közvetlenül tapasztalt jelenségeket írtak le.

akkumulálódásának hiányát jelenti, ami a mi relációinkban a csereérték tudatának hiányával azonos. Mihelyt a harmadik forma előfordulása sokasodik, a mennyiségi változás minőségi változássá alakul: létrejön a negyedik forma, amelynek felső szakasza nyilván a kontraktuális szerződés megjelenéséig tart.

A második forma, a *troc forcé* lényege, hogy egy erőszakos akciót követő vérbosszúharcot úgy zárnak le, hogy az egyik fél a harc folytatásában pusztulásától vagy túl nagy fokú veszteségektől tart, ezért bizonyos dolgok felajánlásával békét kér. A kérdéses dolgokat kiteszik, és elfogadása esetén az ügyet lezártnak tekintik. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy mennyire hasonlít ehhez az a korábban már említett eljárás, amely egy véres vérbosszúakciót akkor követ, ha az akcióban az adott ok miatt a kezdeményező fél nem éri el kívánt célját (a másik fél meghatározott számú tagjának elpusztítását). Ilyenkor a passzív félnek a „különbözetet” ki kell adnia.

A kiadott embereket a korábban kárvallott csoportnak jogában áll megölni, avagy csoportja tagjai közé sorolni.

Az első forma a *troc par rapine*, azaz a rablás útján eszközölt csere, amikor is az elrablott dolgok ellenértékét utólag kítették, a bosszúról való lemondás végett mintegy ajándékként felajánlották.¹⁰⁰

A történelem előtti népek kultúrájával foglalkozó tudományos munkák szinte egyhangúan vallják, hogy a cserének ez a fejlődésmenete „alkotja az átmenetet a rablás és a békés kapcsolatok között”.¹⁰¹ Az a körülmény, hogy a néma csere a modern időkben a világ különböző részein felfedezett, ill. megfigyelt primitív népeknél megtalálható, és a legkorábbi irodalmi emlékek szerint a ma fejlett népek őseinél is megvolt, arra is bizonyosságul szolgálhat, hogy a vázolt fejlődésmenet nem valamely etnikai, faji vagy földrajzi egység specialitása, nem esetlegességek szülte jelenség, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődés egyik szükségszerűen általános terméke.

4. Az eddigiekből az alábbi *következtetések* adódnak.

a) A gazdasági-társadalmi fejlődés meghatározott fokán – a felső paleolitikumban: a termelőeszközök viszonylag fejlett állapotára és az egyes

¹⁰⁰ A vérbosszúnak a fentiek szerinti megváltását emberáldozat esetén a sértett közösség vagy egyáltalán nem, vagy csak gyengesége és a vérbosszú számára esetleg hátrányos kimenetele tudatában fogadta el. „Ich will meinen toten Sohn nicht im Geldbeutel tragen” – idézi idevonatkozó fejtegetéseivel Grimm *Deutsche Rechtsaltertümer* c. munkáját THURNWALD (32. old.). Más esetekben könnyebben hajlottak a vérbosszú megváltására. Lásd ehhez THURNWALD, 31–32. old.

¹⁰¹ NAGY P., 323. és kk. old.

közösségek egyenlőtlen fejlődésére megindul a társadalmi munkamegosztás alapján – megjelennek az ősközösségi áruviszonyok. Ezeket az egyes közösségek között a csere, a szerződés legősibb formája közvetíti.

b) Olyan viszonyok között, amelyekben eladdig csak a létért folytatott kíméletlen harc kölcsönös bizalmatlanságának és az ellenségeskedésnek első állandósult felelősségi kategóriája, a vérbosszú alakulhatott ki, a csere nem jelenhetett meg mindjárt a fejlettebb áruviszonyok szerződéseinek jogi ruhájában. Akkor sem, ha épp az áruviszonyok megjelenése az, amely az új formák kibontakozásának útját egyengette. Szükségszerűen az történt, hogy a szerződés ebben a legkorábbi létszakában a már meglévő jogi formák ruháját öltötte fel. A csere lebonyolítási formája a vérbosszú lebonyolításának alaki jegyeit őrzi, a csere szankciója a meglévő deliktuális felelősségi szankció. Arról a törvényszerű folyamatról van itt szó, hogy a már létező forma (deliktum formája) általánosodik, kiterjed olyan viszonyokra is, amelyek korábban nem voltak ismeretesek, de amelyek szankcionálására ugyancsak szükség van.

c) A másik oldalról nézve viszont arról van szó, hogy az áruviszonyok megjelenésének hatására ugyanakkor a deliktuális viszonyok feloldása, azaz a deliktuális felelősségi formák is döntő változáson mennek át: megkezdődik a vérbosszú megváltása; a fizikai retorzió helyett, ill. mellett megjelenik az anyagi eszközökkel való jóvátétel. A deliktuális felelősségi formák továbbfejlődése a továbbiakban azt jelenti, hogy ez az új tendencia – az áruviszonyok, egyáltalán a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése – milyen fokban alakítja át a szankciókat és a deliktuális felelősség más elemeit, illetőleg hogy ez a felelősségi rend milyen új elemeinek kialakulására vezet.

d) Arról szólni, hogy a szerződés a továbbiakban miként fejlődött, hogyan szabadult meg fokozatosan a deliktuális felelősségre jellemző szankcióktól,¹⁰² különböző típusai a gazdasági-társadalmi fejlődés folytán hogyan alakultak ki – már kívül esik e tanulmány keretein.¹⁰³

¹⁰² Ilyen – a szerződést deliktuális jellegű szankcióval védő – jelenségnek tekinthető, hogy a szerződés nem, vagy nem megfelelő teljesítése vérbosszút vonhat maga után (THURNWALD, 45. old.). „Die Vertragsbindung ist... ursprünglich eine Verhaftung der Person (auf Leben und Tod)” – olvashatjuk Kohlernél (KÖHLER–WENGER, 30. old.).

¹⁰³ E kérdés vonatkozásában utalunk az e fejezethez használt irodalmi forrásokra, amelyek hasznos tájékoztatásul szolgálnak.

2. A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG EGYES ELEMEINEK ÁTALAKULÁSA AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM KIALAKULÁSÁIG

1. Tudjuk, hogy a nagy Homérosz eposzainak világa, a görög hőskor a történelem mezsgyéjén van. Szemléletes arányban él együtt ebben a világban az őskor és a civilizáció embere. Jellemző ez a „jogi” rend intézményeire is. Érdekes azért itt előljáróban – mintegy az átalakuló viszonyokat tükröző prizmára – utalni az *Iliász* egyik híres részére, amelyben Homérosz, Achilles pajzsának díszeként, egy korabeli „bírósgáti” tárgyalást ír le.

Míg a piactéren sokaság állt, pörlekedés folyt: / meggyilkolt ember vérdíja fölött civakodtak / ketten: az egyikük esküdözött, azt mondta a népnek, / mind kifizette; tagadta a másik: mit se kapott még. / Mindketten kívánták, hogy tanu döntsön a perben. / Mindkettőt bízta a nép, két pártra szakadtak: jártak / a hírnökök, és intették csöndre a népet; / ültek a síma, csiszolt köveken szent körben a vének: / botját tartották harsányszavú hírnökeiknek, / föl-fölemelkedtek, s felváltva ítélték a bottal.
Köztük a kör közepén két tiszta talentum arany volt, / annak díjául, ki a leghe-lyesebben ítélt majd.¹⁰⁴

Mi mindent tömörít ez a jelenet? Pert – a nép részvételével. Pert, amelyben a vének döntenek. Vitát, amelyet emberölés előzött meg, és a sértettnek vérbosszúra lett volna joga. Volt hát még vérbosszú? A pénz is jelen van és a váltságdíj a vérbosszú megváltásaképp. A felelősség már teljesen egyéniesített (vagy a „két pártra” szakadt nép képviselőjében van a porondon a két pörlekedő?). A bírák (egyáltalán azok már egészen?!) – már pénzt kapnak tevékenységükért. Az igazságszolgáltatásnak a néptől való elidegenedése születik itt előttünk?!

Az irodalommal együtt vitába lehetne szállni a homéroszi kép egyik-másik elemének értelmezése, hitele, ill. korszerűsége felől. Lehet, hogy Homérosz saját korából is vetített vissza valamit eposza világába. Az egész azonban nem lehet csak költői fantázia. Igaza van Seagle-nek: A szóban forgó jelenet mindenekelőtt azért váltotta ki a tudomány nagy érdeklődését, mert egy nagy kultúrnép tekintetében rögzíti azt a történelmi pillanatot, amelyet az európai kultúra bölcsőjénél az antik jog fogantatásának nevezhetünk.¹⁰⁵

¹⁰⁴ *Iliász*, XVIII. ének, 497–508. sor. (Fordította: Devecseri Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest 1957. 316–317. old.)

¹⁰⁵ Az irodalmi utalásokat és Seagle elemzését l. SEAGLE, 93–94. old.

És számunkra, akik a deliktumért való felelősség jogi rendjének kialakulását kívánjuk a történelem műhelyéből ellesni, nem drágagyöngy-e ez a kép?

2. A dolog azonban nem így kezdődött. Ez csak összegzése annak, ami a vérbosszú intézményének megszületésétől a görög hőskorig történt.

Eddig is láttuk, és a vérbosszú intézménye maga is példázza, hogy a történelem előtti kultúrák embere nem élt a korlátatlanság, a szó szerinti vadság valamiféle tohuva-bohujában, amint ezt sokan képzelik. Ha nem is a mai összefonódottság, sokrétűség és komplexitás formájában, de bizonyos rend uralta az együttélést. Az előbb elmondottak azt is mutatják, hogy nemcsak bizonyos rend és nemcsak bizonyos normák uralták a társadalmat, de ez a rend, ezek a normák számos összetevő hatására fejlődtek is. Ennek a rendnek, ezeknek a normáknak tehát történetük, a társadalmi fejlődéssel összefüggésben viszonylag önálló fejlődésük van! Csak mert ez a fejlődés nem eléggé ismeretes, hiszik a jogtudományok művelői közül is sokan, hogy ezt a rendet valami egységes primitívség jellemzi.¹⁰⁶

A vérbosszú rendszerének első áttörése, a vérbosszú megváltása (*troc par rapine, troc forcé*) a társadalmi munkamegosztás bizonyos szintjének, az áruviszonyok hatásának terméke, az áruviszony első megjelenése és tükröződése a deliktuális felelősség fejlődésében. Ettől kezdve az áruviszonyok voltak azok, amelyek a deliktuális felelősséget formálták, annak áruviszony-tartalmát fokozatosan növelték, mígnem a felelősségi-kártérítési rendszer is teljesen az áruviszony formáját öltötte magára. Az *áruviszony formának a felelősségi formákba való lassú áttételeződése* – mint látni fogjuk – általában a következőket jelenti: *a)* a tisztán repressziójellegű szankciókat fokozatosan felváltják a reparációs, anyagi ellenérték szolgáltatásában kifejezésre jutó szankciók; *b)* a szankciók objektivizálódnak, azaz fokozatosan a tényleges sérelem nagyságához igazodnak; *c)* a felelősség fokozatosan az okozó és a károsult egyének közötti viszonyná alakul, ami *d)* előfeltétele annak, hogy a felelősségre vonást illetően a felelősség megalapításában szubjektív momentumok is előtérbe kerüljenek. Ez az út természetesen nagyon hosszú volt, és a vége majd csak a kifejlett jogrendszerben tárul

¹⁰⁶ Találón mondja THURNWALD (13. old.): „Redet man doch selbst heute noch von geschichtslosen Völkern hauptsächlich deshalb, weil man ihre Geschichte nicht kennt. Leider war auf dem Gebiete der Gesellschaftsforschung die Tätigkeit der Reisenden nicht gleich eifrig wie im Erwerb von Sammlungen materieller Kultur. Überdies erfordert das Sammeln von rechtlichen Einrichtungen eine viel weitgehendere Vorbildung als das Einkaufen von Gegenständen.”

elénk. A mostani állomásunk még csak egyike az elsőeknek: a vérbosszú felváltása más formákkal.

Az igazság persze nem az, hogy amikor a *troc par rapine* és a *troc forcé* megjelent, a vérbosszú azonnal vagy akár hamar megszűnt volna. A való helyzet az, hogy ezek csak az első olyan formák voltak, amelyek ott jelentkeztek, ahol korábban csak vérbosszú volt lehetséges. A társadalmi viszonyok változása alapján ezek, valamint a további formák számszerű szaporodásának és elterjedésének együttes hatása vezetett hosszú idő után a vérbosszú teljes kiiktatódására.

3. A *troc par rapine* és a *troc forcé* intézményét már láttuk. Az alábbiakban röviden vázoljuk, hogy *milyen további formák alakultak ki, a felelősségi rendszer egyes elemei hogyan alakultak át, miben állt az a fejlődési folyamat, amely az első jogrendszerek kialakulásáig az átmenet hídját jelentette.*

a) Már a vérbosszú tárgyalásánál utaltunk arra, hogy a deliktuális jelenségek a korábbi fejlődési szakaszokban, de még a vérbosszú általánossá válása idején is sokszor láncreakció-szerű pusztításba torkoltak. Nem egyszer egész nagy csoportok kiirtására, elpusztítására került sor. Láttuk, hogy a vérbosszú intézménye ezen a téren jelentett jelentős változást. Ehhez képest még jelentősebb és eredményesebb az a tény, hogy megjelent a vérbosszú megváltása. A láncreakció megelőzése, ill. egy fázisban való megszakítása ajándékokkal, békekéréssel és különböző békefeltételek elfogadásával sokkal eredményesebb, a közösség fennmaradására tehát sokkal biztonságosabb, mint a vérbosszú. Ez a társadalmi tudat különösen a gyengébb közösségekben érlelődhetett meg erősen. Az olyan megváltásos formák, mint a *troc par rapine*, ill. a *troc forcé* tehát nemcsak annyiban jelentősek, hogy eleve a vérbosszú helyébe léptek. Jelentőségüket az is fokozta, hogy – a túlerő felismerése kapcsán is¹⁰⁷ – egyre inkább előtérbe kerültek mint a *megindult láncreakció megszakításának eszközei.*

b) A vérbosszú fokozatos visszaszorulását, ill. az áruszemlélet lassú térhódítását jelentette, hogy a vérbosszú helyett megelégedtek olyan „váltásdíj” elfogadásával, amely kiegyenlítette annak a halotti áldozatnak az anyagi értékét, melyet be kellett mutatniuk a halottért, ha a vérbosszú (pl. a gyilkos megölése) elmaradt,¹⁰⁸ hogy a károkozót megkötözték és addig ütötték, míg

¹⁰⁷ THURNWALD, 30–31. old.

¹⁰⁸ WEISS, 149., SEAGLE, 69. és kk. old.

maga, ill. közössége nevében anyagi természetű térítést nem ígért;¹⁰⁹ hogy a gyilkos feleségének hozzá kellett mennie az áldozat törzsének egy tagjához, és a születendő gyermekkel reparáltak tekintették a veszteséget;¹¹⁰ hogy a vérbosszú helyét egyre gyakrabban a szabályos párharc („párbaj”) foglalta el; hogy tehát egyre inkább *szaporodik az olyan* – egyelőre esetenként változó – *megoldások száma, amelyek vérbosszúnál* enyhébb szankciók alkalmazását jelentik.

c) További fontos jelenség az, hogy egyes esetekben, amelyeknél a „szabad bosszú” joga egyébként fennáll, azt csak meghatározott időn belül alkalmazhatják, hogy nem ismerik el a viszontvisszavágás (sérelem miatt jogosan eszközölt vérbosszú újabb vérbosszúval való megtorlás) jogát. *A vérbosszú tehát mind időtartama, mind tárgyi köre tekintetében korlátozódik.*¹¹¹

d) Egy másik fontos elem a *közvetítés*, a harmadik személyek általi békéltetés jelentkezése és lassú elterjedése. Az első jogi ténykedés alaktalan csírájával állunk itt szemben. Még szó sincs igazságszolgáltatásról, még igazságmondásról sem, csak az elmérgesedett vérbosszú, esetleges pusztító láncreakció valamilyen formában való elkerüléséről vagy megszakításáról. A legjellegzetesebb példa: az egyik fél a békés szándék jeléül egy teljesen levetkőzött asszonyát küldi, vagy más közvetítőt indít útnak a másik fél telephelyére, az ott megalázkodva kéri a harc abbahagyását, közli megbízói készségét, hogy esetleg váltságdíjakat, ajándékokat adjanak.¹¹² Ez a közvetítő még csak hozza-viszi a felek álláspontját, melynek ismeretében végül is a felek maguk döntenek ilyen vagy olyan magatartás, ill. annak közvetlen és nyílt erőszak útján való kikényszerítése felől. Mégis megjelenik már egy harmadik faktor is. A közösségen (törzsön, nemzetségen, családon) belül ezt a közvetítői szerepet mindinkább kizárólagos jelleggel az adott közösség valamely vezetője veszi át. A következő lépés ezen az úton az, amikor ez a közvetítő már ítélkezik, és ez az ítélet mintegy előfeltétele az egyelőre még közvetlen társadalmi igazságszolgáltatásnak (vérbosszúnak, táliónak).¹¹³ Még távoli jelenség ugyan, de nem nehéz felismerni ebben a későbbi bírói

¹⁰⁹ WILUTZKY, III. köt. 53. old.

¹¹⁰ DRIVER-MILES, *AL.* 36. old.

¹¹¹ THURNWALD, 34., SARGORODSZKIJ, I. köt. 26–27. old.

¹¹² THURNWALD, 31–34. old.

¹¹³ L. SCHRÖDER-KÜNNBERG, 63–90. old.; ha nem is minden tekintetben elfogadható szemléletben, de e tekintetben találó fejtegetéseket olvashatunk GERNET munkájában (61. és kk. old.).

funkció formai csíráját, amikor majd az ítélkezés osztályakarat kimondásává, a még el nem különült ítélkező az államhatalom egy, a társadalomtól elidegenült szervévé válik, és a kimondott ítéletet egyre kevésbé az érintett felek és egyre inkább az erre rendelt hatalmi szervek kényszerítik ki. Ez azonban már az állam és a jog szövevényes mechanizmusának, viszonylag előrehaladott kibontakozásának idejére esik. Az út azonban onnan indul ki, ahol a deliktuális viszonyok esetében – a fejlődés egy adott szakaszában – a vérbosszút meggátlandó először folyamodnak az ellentéteknek közvetítés útján való feloldásához.

e) A deliktuális viszonyok feloldásának módozatai – mint látható – egyre inkább a *kompozíciós rendszer* kialakulásának képét nyújtják. Van ugyan olyan nézet is, mely a kompozíciós rendszer kialakulását az osztálytársadalom méhébe helyezi,¹¹⁴ ez azonban csak abban a vonatkozásban tekinthető

¹¹⁴ SARGORODSZKIJ, *Büntetőjogi büntetés* c. értékes munkájában a kompozíciót *A büntetés a rabszolgatartó társadalomban* c. fejezetben tárgyalja (I. köt. 33–39. old.). A kompozícióhoz ő a pénz és a magántulajdon létét tételezi fel (33. old.). A kompozíció, mint írja, „az emberi társadalom fejlődésének első szakáiban... azért nem alakulhatott ki, mert a termelőerők fejlettségi színvonalára olyan alacsony volt, hogy mindaz, amit az ember megszerzett, megtermelt, csak egyéni szükségletei kielégítésére és az emberi faj korlátozott mértékű fenntartására volt elegendő... Ebben az időben a legyőzött ellenséget csak úgy lehetett felhasználni, ha megették...” (I. köt. 25–26. old.). Nézetét alátámasztja számos olyan *rabszolgarendbeli törvényi* rendelkezéssel, amely a vérbosszúnak vagy a táliónak kompozícióival való helyettesítését tiltotta (I. köt. 34. old.). Gondolatmenetével és tézisével kapcsolatban a következő észrevételek tehetőek. Nehéz egyetérteni egyik-másik általa idézett törvényhely értelmezésével. A XII Táblás Törvény VIII/2. szakaszát („Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto”) olyan fordításban használja („Ha valamelyik testrész kárt okozott, nincs megbékélés: legyen talio”) és úgy értelmezi, mint a kompozicionális megoldás tilalmazását. Általános nézet azonban, hogy e törvényhely tulajdonképpen értelme („Ha valaki másnak tagját töri és nem egyezik vele, hasonló büntetés érje”) és célja a tálióval való fenyegetéssel éppen a megegyezés, a kompozíció kikényszerítése. Továbbmenve: nyilvánvaló, hogy az államhatalom és a jog fejlődésével egyre inkább az állam vette kezébe a bűnüldözés feladatát, és ezzel megindult az a folyamat, amely az erkölcsi károk pénzzel való reparálását fokozatosan kiszorította. Ez – és az a körülmény, hogy a rabszolgatartó rend jogában találunk a kompozíció helyett fizikai megtorlást előíró szankciókat – nem jelenti azonban, hogy a kompozíció az osztály nélküli társadalomban ne lett volna ismeretes, sőt ne erősödött volna rendszerré. Még az a kétségtelen tény sem szól ez ellen, hogy a vérbosszú az ősközösségi társadalomban mindvégig megmaradt. Megmaradt, de korlátozódott, és aminek a javára korlátozódott, az éppen a kompozíciós rendszer volt. Talán egy kis torzításnak tekinthető az is, hogy az „ellenséget csak úgy lehetett felhasználni, ha megették”. Tudott dolog, hogy az emberevés nem volt mindenhol és nem volt mindenkor szokásban, hogy a békés kapcsolatok fejlődésével egy-egy deliktum megoldásának olyan formái is voltak, hogy a deliktumot elkövető közösség megfelelő számú embert átadott a sérelmet szenvedett közösségnek, amely azokat nemhogy nem ette meg, de esetleg meg sem ölte, hanem a közösség egyenjogú tagjai közé sorolta (MORGAN-nál és ENGELS-nél erre számos utalást találunk; lásd pl. ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 89. old.).

helytállónak, hogy a kompozíciós forma a maga érvényesülési területén az osztálytársadalom megjelenésével vált szinte kizárólagos formává, általánosan uralkodó rendszerré; akkor – a magántulajdon szerzésének és akkumulálásának kezdeti szakaszában – került sor minden emberi érték pénzbeli kifejezésére, akkor korlátozódott a kompozíciós rendszer lényegileg csak a személy elleni deliktumokra, akkor öltötte magára az osztályjog jellegét, amennyiben a kompozíció nagyságát többnyire az érintettek osztályhelyzete határozta meg. Kétségtelen, hogy a kompozíciós rendszeren ma sokan ezt értik. Ha azonban a kompozíció fogalmát és a történelem tényeit nézzük, látni fogjuk, hogy ez már csak a kompozíciós rendszer utolsó, mondhatnánk felső foka, mely után már csak elhalása következett; keletkezése az osztály nélküli társadalomba nyúlik vissza.

A kompozíció fogalmát, lényegét helyesen – nézetünk szerint – a következőkben kell látni: míg a vérbosszú különböző deliktumoknak az eredeti sérelem határát sokszor túllépő véres retorziója, addig a kompozíció a vérbosszú, általában a bosszú megváltása (*Loskauf der Rache*) az érintettek megegyezése alapján,¹¹⁵ gazdasági természetű szolgáltatás követelése és elfogadása útján.

Ilyen értelemben tehát a vérbosszúból kinőtt, eddig vázolt formák is lényegileg kompozíciós jelenségek.¹¹⁶ Ami e tekintetben minőségileg új

Ami pedig azt illeti, hogy a kompozícióhoz nem álltak volna rendelkezésre a szükséges termékek, ill. általában nem ismerték volna a termékek cseréjét, utalunk a jelen fejezetben erre vonatkozóan már elmondottakra. Hogy a cserekereskedelem már a barbárság alsó fokán mennyire elterjedt, ezekből látható. Meg kell azonban mondani, hogy Sargorodszkij fent vázolt gondolatmenete és érvelése olyan közbevetésekkel is bővelkedik, amelyek viszont a mi nézetünket erősítik. (Lásd pl. M. KOVALEVSZKIJ, *A mai szokásjog és az ősi törvény* c. könyvével, N. IVANISZCEV műveivel összefüggésben az I. köt. 35–36. oldalon olvasható fejtegetéseket). Ezek ui. több helyen utalnak arra a módra, mellyel az osztály nélküli társadalomban a vérbosszú megváltása és a váltság rendszere kialakult.

¹¹⁵ A fejlődés során az egyezkedés a kompozíció nagyságát illetően formálissá vált, mert kialakultak a többnyire fix taksák. Az egyezkedés inkább az egyezés *létrejöttére* irányult. A rabszolgatartó társadalmi rend első nagyobb jogszabályai törvénybe iktatják a kompozícióit, ezért a kompozíció tárgyában való megegyezést itt a törvény helyettesíti, az *ex lege* adva van, és kötelező.

¹¹⁶ Míg eddigi fejtegetéseinkből bizonyítottnak látszik az a tétel, hogy a kompozíció intézménye a vérbosszúból fejlődött ki, amit Sargorodszkij munkája is megerősít (I. köt. 35. old.), addig THURNWALD-nál szó szerint a következő olvasható: „Wenn die Busse auch eine grosse Rolle bei der Ablösung der Blutrache spielt, so wäre es doch unrichtig zu glauben, dass die »Kompositionen« sich aus der Blutrache heraus »entwickelt« haben. Die Busse entspringt allerdings vielfach dem gleichen Tatbestand, der hier aber von der entgegengesetzten Seite gesehen wird. Die Partei der Betroffenen schreitet zur Blutrache, für die Busse kommt der

és annál is több: az, hogy a békés és ezen belül a szerződéses kapcsolatok szaporodásával a kompozíciós formák még az ősközösségi társadalomban rendszerré szélesednek, és hogy a gyakorlat során kialakul, kikristályosodik az egyes deliktumok többnyire fix kompozíciója, taksája, melyre vonatkozóan a tudomány már nagyon gazdag anyagot tárt fel.¹¹⁷ A modern korig eredeti társadalmi formáikat megőrzött népek tekintetében ma már szinte maradéktalan pontossággal kimutatható – több feldolgozás is szól erről –, hogy a kompozíciós, ill. megváltásos rendszer majdnem százalékegyezően aszerint terjedt el az egyes népeknél, hogy a fejlődés alsóbb fokán (gyűjtögetés és alacsonyabb fokú vadászat) vagy magasabb fokán (fejlettebb vadászat, kézművesség stb.) álltak-e.¹¹⁸

A kompozíciónak, a kompozíciós rendszer fejlődésének első szakaszán ugyanúgy nincs személyes jellege, mint a vérbosszúnak. A kompozícióhoz szükséges tárgyakat (termékeket) az egész közösség produkálja, és azok a másik oldalon az egész közösség, nem pedig a konkrétan sértett tulajdonába mennek át.¹¹⁹

f) További fontos jelenség a *deliktuális felelősség bizonyos fokú individualizálódása*, passzív és aktív oldalon szűkebben meghatározott személyekre való korlátozása. Bár ezzel egymagában is a nagyobb egységeken belüli kisebb egységek bizonyos fokú elkülönülése jut kifejezésre, maga az idevezető folyamat más tényezők fejlődésén alapul. Alapvetően két ilyen tényezőre utalhatunk. a) Az egyik a termelés fejlődésével együtt járó azon körülmény, hogy a szűkebb közösség (szűkebb család), sőt továbbmenve, az egyén kezén szaporodik a többnyire kizárólagos használatban levő tárgyak száma, ami

Täter in Betracht. Die psychische Einstellung zur Tat ist deshalb von Grund aus verschieden: drüber die Gekrännten, hier die Ernüchternen, die nun die Rache der anderen zu fürchten beginnen” (108–109. old.).

Ez ellenben a dolgok teljes szétszakítása, csak pszichikai szemlélete; valami olyasminek az állítása, hogy van sérelmet szenvedett fél sértő nélkül, kár kárvallott és okozó nélkül, illetve hogy a deliktum által keletkezett viszony feloldásának mikéntje pusztán az *egyik* fél belátásától és akaratától függ. Mindez – következőképp Thurnwald idézett tétele is – nyilván nem áll meg, és az antidiaktikus szemléletmódból fakadó féligazságok közé sorolható.

¹¹⁷ A kompozíció különböző tárgyaira, nagyságára az egyes népeket illetően lásd azt a gazdag anyagot, amit THURNWALD munkája – részben nemcsak az ősközösségi társadalomra kiterjedően – szolgáltat (32. és kk., valamint 109. és kk. old.). Feldolgozott anyagában ugyanakkor az is látható, hogy kompozíció helyett, megegyezés létrejötte hiányában, esetenként mennyire szóhoz jut a vérbosszú intézménye is. Alapos elemzést ad a kompozícióhoz SEAGLE munkája is (69. és kk. old.).

¹¹⁸ L. HOEBEL, 310. old.

¹¹⁹ SARGORODSKIJ, I. köt. 35., THURNWALD, 33. old.

a tulajdont illetően a Sondergut kialakulásával azonos. Az élet újratermelésének gazdagabb feltételeivel (mind a termelőeszközök, mind a lakás, mind pedig a termelt termékek minőségi és mennyiségi gyarapodását illetően) párhuzamosan a törzsi szervezet fejlődése szükségszerűen bizonyos polarizációhoz vezetett. Ez a polarizáció természetesen a társadalmi jelenségek minden fontosabb területén jelentkezett – a politikai szervezet differenciálódásában, kisebb egységek kialakulásában, a kisebb egységek lakhelyének elkülönülésében, a tulajdon számos tárgyának a kisebb lakhelyhez való lokalizálódásában stb. *b)* A másik tényező – a fentihez viszonyítva lényegileg tünet – az, hogy a családi relációk mellett jelentkeznek olyan relációk is, melyek az előzők primátusát nem érintik ugyan, de kizárólagosságukat mégis megtörik, és fokozatosan bomlasztják azokat. A családi viszonyok mellé – írja Thurnwald – olyan kapcsolatok lépnek, mint a bérlő és a saját jogán birtokos, mint a vezető és az egyszerű közösségi tagok, mint a vendég és a vendéglátó közötti és más baráti kapcsolati formák. Ezek a nem rokoni – részben kötelezettséget, részben emberi vonzalmat takaró – viszonyok bomlasztják a rokoni kapcsolatok kizárólagos jellegét: két családi közösség helyett két féllal van már esetenként dolguk; ezek lényegüket illetően ugyan rokoni kapcsolatok kifejezői, velük azonban már nem esnek mindeztől egybe.¹²⁰

Ezek a tényezők mutatkoznak meg abban, hogy bár két közösség közötti deliktuális viszony esetén egységes politikai közösség áll szemben egy másik egységes politikai közösséggel, mégis egyre inkább elhatárolódik a tettes, illetőleg a sértett körül azoknak a szűkebb köre, akik a bosszú realizálására, a váltságdíj elfogadására jogosultak, ill. a másik oldalon ennek ellenkezőjére kötelezettek. Az elhatárolódás formái különbözőek. A család „képviselésében” eljáró személyt helyenként orákulum útján állapítják meg, másutt a család megegyezéssel jelöli valamely tagját, másutt megint az köteles a deliktuális felelősséget érvényesíteni, aki az erőszakos halállal elhunyt anyagi javainak örökébe lépett, ismét másutt a sérült és szűkebb családja köteles az elűzés megváltásához szükséges szolgáltatásokat biztosítani, amelyek már nem kizárólag az egész közösség, hanem jórészt a sérült és kisebb közösségének tulajdonába mennek át stb. A család azonban ezekben a relációkban is ott áll a kijelölt személy mögött, akár a vérbosszú

¹²⁰ THURNWALD, 30. old.

realizálásáról, akár a váltságdíj elfogadásáról van szó.¹²¹ Helyesen mondja Thurnwald: abban, hogy kezesként a család mindig ott van, a kezeség első formája lép elénk; a vérbosszú megváltásából, a deliktuális viszony feloldásából a további kötelmi jogi forma születik.¹²² A lényeg azonban mégis az, hogy a deliktuális viszonyok szereplőinek köre szűkül, helyenként egészen a tettesig menően lokalizálódik.

g) A felelősségnek ez a fokozatos lokalizálódása tette lehetővé azt, hogy a felelősségre vonható személyek és a deliktumok viszonyát – a vélt vagy a tényleges okozáson túlmenően az adott személyek *szubjektumát* – megvizsgálják, ill. hogy ez egyáltalán szóba jöhessen. Sőt ez a lokalizálódás nemcsak lehetővé tette, hanem kifejezetten elő is idézte a *károkozó emberi magatartás értékelésének* fokozatos előtérbe kerülését. A fejlődés e tendenciájának számos elemét látjuk. Ilyen pl., hogy a véletlen, a nem akart emberölés esetén elismerik a tettesnek azt a jogát, hogy valamely asylum védelme alá helyezze magát;¹²³ hogy – s ez talán még jelentősebb – véletlen és nem önként elkövetett deliktum (többnyire emberölés) esetén különböző megalázkodó, a megbánást és engesztelést demonstráló cselekményekkel ki lehetett kapcsolni az egyébként jogos felelősségre vonást (pl. a vérbosszút).¹²⁴

Nem szabad persze azt hinnünk, hogy ezzel már a vétkes felelősség általánossá vált volna. Távolról sem. Csak arról van szó, hogy a szükséges feltételekkel egyidejűleg megjelentek a vétkes felelősség csírái is. Ezek azonban még egyáltalában nem meghatározó jellegűek, és hosszú még az út addig, míg szétfeszítik a régi felelősségi rendszer kereteit. Schröder–Künssberg még a germán törzsek ún. hőskorára nézve is azt mondja, hogy a felelősséget

¹²¹ Lásd ezekhez THURNWALD idevonatkozó anyagát (28–29. old.), továbbá SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 63–90. old.

¹²² L. THURNWALD, 58. old.

¹²³ Az asylum intézménye általában fékezőleg hat minden erőszakos egyéni bosszúakcióra, és az egészen szélsőséges társadalmi atrocitások bizonyos ellentétele, lényegileg ugyanannak a dolognak a másik oldala volt. Ebben a vonatkozásban azonban – mint THURNWALD plasztikusan kifejti – „wird das Asyl... absichtlich zum Hilfemittel einer Rechtspflege ausgestaltet, die sich nach geistig-*ethischen* Gesichtspunkten zu orientieren beginnt” (131. old.).

¹²⁴ Lásd erre vonatkozóan THURNWALD e tekintetben is jelentős feldolgozását (32., 107., 109. old.). A megalázkodást, az engesztelést – amely a retorziótól való félelemből ered – az érintett általában tanúsíthatta, a lényeg azonban az, hogy véletlenül, nem szándékosan elkövetett cselekmény esetén ez többnyire mentesített a felelősség alól. A megalázkodás és az engesztelés főbb formái: különböző testi szenvedések (ütés, szúrás), a haj levágása, napon ülés, ruhástól való fürdés meghatározott vizekben, erdőben lakás, imádkozás stb.

általában még a tényleges cselekményre alapították, akár szándékolt volt ez a cselekmény, akár nem.¹²⁵

h) Az átmenet formáinak kell tekinteni bizonyos értelemben a *tálió és az elűzés továbbfejlődésének sajátságait is.*

A *tálió* szűkebb értelemben – mint láttuk – eredetileg csak az egyes közösségeken belül került alkalmazásra. Azoknál az okoknál fogva azonban (a törzsi szervezet polarizációja, a termékek mennyiségének szaporodása, a vérségi relációk mellett más relációk jelentkezése, a cserekapcsolatok, általában a békés kapcsolatok sokasodása stb.), amelyek a felelősség fokozatos individualizálódásának elindulására vezettek, a szűkebb értelemben vett *tálió* a törzsön kívüli viszonylatban is megjelent. Ebben az értelemben egyetérthetünk Sargorodszkijjal, ha azt mondja, hogy „a *tálió*ban már kifejezésre jut a kollektív felelősségről az egyéni felelősségre való átmenet”.¹²⁶ Egész természetes az is, hogy a „*tálió* a maga korában haladást jelentett”.¹²⁷

Az *elűzés* intézménye a fejlődés során erősen veszített eredeti keménységéből. Az *elűzéssel* fenyegetett bizonyos megalázkodó és engesztelő cselekményekkel „megválthatta” az *elűzést*,¹²⁸ élhetett az asyllum lehetőségével, és – ami a vázoltaknál jelentősebb – lassan megjelent az *elűzés* anyagi megváltása.¹²⁹ Az *elűzés* tárgyalásánál láttuk, hogy az *elűzéssel* együtt járt az anyagi javak elkonzerválása is.¹³⁰ A fejlődés oda vezetett, hogy – főleg kisebb súlyú cselekmények esetén – a tettést csak a sérült fél szűkebb családjá (a barbár germánoknál: Sippeje) tekinthette *elűzöttnek*, és hogy másrészt a deliktuózus fél és szűkebb családjá a sértett közösségnek anyagi jóvátételt ajánlott fel, hogy továbbá ilyenben egyre általánosabb jelleggel meg is állapodtak.¹³¹ Az a tézis, amelyet fentebb fejtettünk ki, tehát ebből, vagyis a deliktuális viszonyok törzsön belüli feloldási módjának fejlődéséből is következik. Érdekes, hogy ezt Thurnwald egész más összefüggéseket kutatva is észleli. Bőséges más irányú tényanyag feltárása kapcsán megjegyzi: „A békétlen (*elűzött*) vagonának (értsd: munkaeszközeinek,

¹²⁵ SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 67., 89. old. A 89. old. 58. sz. jegyzetben a szerzők is csak a nyomát látják a szubjektum előtérbe kerülésének, általánosítani azonban ezek alapján nem lehet.

¹²⁶ SARGORODSZKI, I. köt. 30. old.

¹²⁷ *I. m.* 30. old.

¹²⁸ THURNWALD, 125. old.

¹²⁹ *I. m.* 126–127. old.

¹³⁰ *I. m.* 126–127., SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 63–90. old.

¹³¹ THURNWALD és SCHRÖDER-KÜNSSBERG az előbb hivatkozott helyeken vázolja azokat a jeleket, amelyek az *elűzés* fokozatosan végbemenő teljes elsorvadását jelzik.

lakhelyének, más személyi használatú tárgyainak) elkonfiskálása a vagyonnal való felelősséggé alakult át, amely viszont a szerződéses kötelmekért való felelősség útjait egyengette”.¹³² Az elűzés intézményében beálló fejlődés jele az is, hogy az elkonfiskált tulajdoni tárgyakat már nemcsak közös célokra veszik igénybe, hanem – mint már utaltunk rá – esetenként a sérült fél szűkebb családja is részesül belőlük.

4. Az átmenet, a deliktuális felelősség történelem előtti fejlődésének minden lényeges állomását végigjárva, vizsgálódásainkkal az őskor és a *civilizáció mezsgyéjéhez* értünk. Előttünk áll a történelem előtti kultúrák deliktuális felelősségének minden főbb formája: a vérbosszú, a vérbosszú korlátozott formában (az általános értelemben vett tálío), a *troc par rapine*, a *troc forcé*, a kompozíció, a fokozatos individualizáció, a deliktuális magatartás (a szubjektum) értékelésének kezdetleges megnyilvánulása, a szűkebb értelemben vett tálío, az elűzés és annak enyhülése. Láttuk a fokozatos átmenetet, a fejlődés egyes mozzanatait, amelyek az alsó formától a felsőbig, Achilles híres pajzsáig vezettek. Nem szabad azonban azt hinni, hogy az egyik forma kialakulása a másik teljes kihalásához vezetett. A valóság az, hogy valamennyi forma élt mindaddig, míg a társadalom alapján forradalmi változás nem következett be: míg ki nem alakultak az osztályok, az állam és a jog. A nagy egységen belül kialakult új intézmények a termelési eszközök, a termelés fejlődésével jöttek létre. Fejlettebb jellegük abban van, hogy a termelés fejlettebb viszonyait tükrözik, hogy az arányok tekintetében fokozatosan túlsúlyra jutnak, hogy a küszöbön álló új társadalmi rend első jogi eszközei lehettek, de azokat az intézményeket, amelyekből kinőttek, teljesen csak ebben tudták felváltani. Az irodalom kétségbevonhatatlanul szól pl. arról, hogy a vérbosszút a népek többsége még ún. hőskorában – tehát a barbárság felső fokán is – ismerte és gyakorolta. A számos irodalmi utalás közül, amelyet a tudomány ismert,¹³³ csak Aischylos *Síri áldozat* c. drámájának egy részét idézzük, az Oresztésznek szóló figyelmeztetést:

„Bosszús lenn a holt
és gyilkos ellen

¹³² *I. m.* 127. old.

¹³³ L. WILUTZKY összeállítását (III. köt. 64–66. old.), amely többek között kiterjed Homéroszra (*Odüsszea*), Euripidészre (*Iphigenia Taurisban*), Platónra (*A törvények*) stb. De utalni lehet még olyan irodalmi feldolgozásokra, mint a *Trisztán és Izolda* és sok más, az adott nép hőskorából származó mondára, hőskölteményre.

Forr epéje szüntelen.

A tűz erős foga
A lelket a halálban
Nem irtja ki, gyermekem!
Él bosszúja tovább is.
Siratozzák a megöltet?
Jön is ám a bosszúálló.
Az atyák bár porladoznak,
A jogos panasz bosszúért
Kiált: nincs nyugalomunk a sírban.”

Oresztész pedig így szól:

„Jöttem atyám teérted bosszút állani,
Apollon küldött, szent parancsa hagyta meg,
Orestes által haljanak meg gyilkosid.”¹³⁴

A termelőeszközök és az élet újratermelésének fejlődése nemcsak új felelősségi formák kialakulására, hanem – mint a fejezet első felében láttuk – egy bizonyos szinten az addigi társadalmi formák és keretek feloldására és újak kialakulására is vezetett. Az addig a közösség, a tágabb család, a nemzetiség, a törzs közös tulajdonában levő ingó dolgok lassan egyre több egyéni tartalommal telnek meg, a vagyon polarizálódik; ennek a folyamatnak a másik oldala, hogy az addig alapjában családi kötelékben élő társadalom egyénekké atomizálódik. Az addig egységes családi viszonyok helyett a társadalom politikai szervezetét egyre inkább és egyre meghatározóbban olyan vagyoni és azoktól függő olyan hatalmi viszonyok szövik át, amelyek már túllépik, nem tűrik a családi, nemzetségi kereteket. Röviden: a termelési viszonyok lényegévé az *osztály*viszonyok válnak, amelyeknek felépítményi kifejezője a társadalomtól immár elkülönült, a területileg szervezett állam, és – amivel a kialakult termelési viszonyokat védi – a jog.

Kézenfekvő, hogy ez a politikai szervezet általánosságban nem tűr meg többé olyan felelősségi formákat, amelyek az ősközösségi társadalmi szervezetre épültek. Megszilárdulásától és erejétől függően egyre inkább kiszorította a deliktuális viszonyok feloldásának minden, az erősödő állam érdekétől idegen formáját, és egyre inkább igényelte, hogy a jogszolgáltatás deklarált törvényei és bírói szerveinek közbejöttével történjék.

¹³⁴ AISCHYLOS *tragédiái*. Fordította Csengery János. Átdolgozott új kiadás. Athenaeum kiadás, Budapest é. n., 381. old., 295., 305., ill. 293. old.

Ami a deliktuális felelősséget illeti, a *közvetlen átmeneti szakasz* az az „*innenső*” része (a civilizáció korszakának kezdete), amely az átmenet jegyeit még részben magán viseli, szintén számos jellemző sajátosságot mutat. Lényegileg a következőket:

a) Teljesen túlhalad sok régi formát (ilyen a vérbosszú és annak majdnem minden olyan formája, ill. maradványa, amely annak lényegéből folyóan a kollektív felelősség elvén alapul).

b) Az új viszonyok között is hasznos intézményeket állami szankcióval látják el (ilyen a kompozíció, és bizonyos ideig a tálió individualizált formája). Az asszír–babilóniai jogkönyvekben és más korai jogi termékekben ennek számos példáját láthatjuk.

c) Az a tendencia, amelynek alapjai már korábban kialakultak – a fizikai felelősségnek anyagiakkal való megváltása, tehát az árúviszonyok térhódítása – erősödik. Az első törvények ennek közvetlen vagy közvetett kifejezői.¹³⁵

d) Bár a régi társadalmi formák felbomlottak, az állam még nem tud minden életviszonyba benyomulni. Ez áll a deliktuális viszonyokra is. Az állam még alig tud többre vállalkozni, mint jogának bírói deklarálására; az ítélet végrehajtása az egyén feladata marad. Az egyén, aki az osztály nélküli társadalomban sohasem állt egyedül, most már erősen önmagára van utalva. Ezt mutatja pl. a XII Táblás Törvény. Ebben az értelemben igaz Ihering megállapítása: „Az egyes (az egyén) önmagában hordja jogának alapját, magának kell azt megvédenie, ez az ősi római életszemlélet kvintesszenciája”.¹³⁶

Az állam azonban nem csak hatalmi vonatkozásban volt még gyenge. Jogszolgáltató tevékenysége során még alig tudott több jogdogmatikai differenciáltsággal fellépni, mint amennyi addig is megvolt. Ha a kollektív felelősség intézményeit általában szét is törte, ami nem elsősorban valami új jogalkotási, tehát felépítményi jelenség volt, hanem az új társadalmi képlet lényegének egyik megjelenési formája, szükségszerű velejárója, a felelősség alapját illetően általában nem lépett túl a sokszor csak vélt pusztázáson. Egyrészt a felépítményi kategóriák, általában a szellemi kultúra, másrészt

¹³⁵ L. pl. a XII Táblás Törvény VIII/2. §-át, amely a tálió szankciójával kényszerítette a feleket arra, hogy az adott deliktum vonatkozásában megfelelő – anyagi természetű – megváltásban állapodjanak meg.

¹³⁶ IHERING, *Geist*. I. köt. 109. old.

a jogszolgáltató apparátus fejletlensége általában még nem tette lehetővé, hogy kiépítsék a kártérítés valamiféle – általános szabályokra épülő – dogmatikáját, hogy vizsgálják a károkozónak a beállott eredményhez fűződő lelki viszonyát. Az útnak ez a szakasza a rabszolgatartó társadalmi rend kifejlődésére és teljes kibontakozásának idejére esik.

e) Abból a tényből, hogy az emberek egzisztenciális feltételeit és potenciálját a sajátként bírható tulajdon nagysága határozza meg, hogy ebből kifolyólag a felelősségi formák is egyre inkább materializálódtak, hogy a szétbomlott kollektív közösségek helyébe lépett politikai szervezet átfogó szerve, az újszülött állam, még nem tudott minden életviszonyban „jelen lenni”, néhány további sajátos átmeneti körülmény is következik. Az egyik a tulajdon elleni deliktumok rendkívüli elszaporodása mint a magántulajdon szerzésének egyik jelentős formája, mint a régi tulajdoni viszonyok elavultságának és új tulajdoni viszonyok keletkezésének egyik jellegzetes kísérője. Ez olyan méreteket öltött, hogy Engels a tulajdon elleni deliktumokban az ősközösségi társadalom megbuktatásának egyik eszközét látja.¹³⁷ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az erősödő állam első jogi megnyilatkozásai, amelyek a tulajdon elleni deliktumokhoz a történelem legsúlyosabb szankcióit fűzik. Nyilván jórészt azért, mert visszaszorításuk csak így volt lehetséges. Történelmi források is igazolják, hogy a barbárság felső szakaszán és a közvetlen átmenet idejében a rablás és az erőszak erény- és dicsőségszámba ment. Ma furcsa, ha Homérosznál dicsőíteni halljuk Antolikust, Odüsszeusz anyai nagyapját, hogy

„*Orozni járásban, elesküdzésben*
Rajta túl nem tett más e földkerekségen.
Hermes istentől volt ez a tudománya,
Ez az isten kész volt mindig oltalmára,
Mert Antolikus imádta őt sokkal,
Kedves áldozattal, birka-, kecskecombbal.”¹³⁸

Csak egy fejlődési fázist kell lépnünk a klasszikus Athén korába, és ez a tulajdonság már nem számít éppen isteni adománynak.

¹³⁷ Bekövetkezik „a régi, egyszerű, de magas erkölcsű nemzetiségi társadalom bűnbeesése... A régi osztály nélküli nemzetiségi társadalmat a leggyalázatosabb eszközökkel ássák alá és buktatják meg: *lopással*, erőszakkal, csellel, ádulással”. (ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 100–101. old. Kiemelés tőlem – *M. F.*)

¹³⁸ HOMÉROSZ *Odüsszeája*, XIX. ének (Mészöly Gedeon fordítása, Terra, Budapest 1959. 477. old., 377. old.).

Ez az érem egyik oldala. A másik viszont az, hogy bizonyos értelemben maga a felelősségi szankció sem más, mint legalizált alaptalan gazdagodás, mivelhogy a szankció az esetek legnagyobb részében a tényleges kár többszörösét teszi ki.¹³⁹ Ebben az összefüggésben ide kell számítani azt a jelenséget is, hogy minden erkölcsi sérelem – a tálió átmeneti fennmaradása mellett is – a tulajdonszerzés egyik eszközévé válik. Ez a kompozíciós rendszer. Ez az, amikor a házasságtörés a férj szempontjából úgy tűnik, hogy az a férfi tulajdonának lopás útján való károsítása;¹⁴⁰ amikor a nőrablás átalakul nővásárlássá (Raubehe–Racheloskaufehe), és a nők adásvétele helyenként formális piaci, mondhatnánk tőzsdei jelenséggé torzul¹⁴¹ stb.

Különböző részletkérdések elemzésével még folytathatnánk az osztálytársadalom előtti deliktuális felelősségi formák vizsgálatát. A lényeg azonban már elmondottnak tekinthető. A fejlődés fontosabb szakaszai – egészen a történelem előtti kultúrák felelősségi rendszerének felbomlásáig – előttünk vannak. A következő lépés már a történelmi időkbe, az osztálytársadalom viszonyai közé vezet. Látni fogjuk, hogy bár a rabszolgotartó rend felelősségi rendszere a korábbi felelősségi rendszer vágányain fut tovább és bontakozik ki, minőségileg mégis más tartalommal jelentkezik, és formai tekintetben a differenciált formák szövevényes rendszerévé alakul.

¹³⁹ L. pl. a *XII TT*, a *HJK*, *LAqu*, az *ET* stb. jogforrások idevonatkozó rendelkezéseit.

¹⁴⁰ THURNWALD, 98. old. Különösen élesen jelentkezik ez a jelenség – mint később látni fogjuk – az *AJK*-ban.

¹⁴¹ A nők megvásárlása útján kötött házasságra vonatkozóan számos megbízható forrásunk van. (I. WILUTZKY, *Kaufehe* c. fejezetét, I. köt. 161. és kk. old.). Ezek egyike – HÉRODOTOSZ előadásában – érdekes leírását adja a babilóniai leánytözsdének: „Minden faluban évente egyszer megteszik ezt: ha a lányok megnőttek, összeszedték és egy csomóba állították őket. Körülöttük állt a férfiak serege. Aztán a kikiáltó egyenként kiállította és elárverezte őket. Először a legszebbet: aztán miután ez sok pénzért már elkelt, egy másikat kiállított ki, aki sorban a legszebb volt. Mindezt azzal, hogy a vevőknek házasságra kell velük lépniök. A házasodni akaró gazdag babilóniak ilyenkor mindig túllicitálták egymást, hogy a legszebbet kapják. A közönséges embereknek csak a csúnyák jutottak és még pénzt is kaptak hozzá. Amikor a kikiáltó minden szép lányt elárverezett, a legcsúnyábbnak kellett felállnia, vagy ha volt köztük nyomorék, akkor annak, és azt kiállították ki; az kapta meg, aki feleségül vételéhez a legkevesebb pénzzel elégedett meg. A pénz a szép lányokon megtérült, és így a szép lányok férjhez juttatták a csúnyákat és nyomorékokat. Senki sem adhatta lányát, akinek akarta... Ez volt az ő legbölcsebb szokásuk. Most azonban már nem így van.” (Idézve WILUTZKY nyomán, I. köt. 164. old.)

6. §

ZÁRÓKÖVETKEZTETÉSEK

1. Az egyes felelősségi formák fejlődését csak a gazdasági-társadalmi viszonyokkal összefüggésben lehet megközelítő tudományos pontossággal megismerni és bemutatni. Ezért az egyes formák kialakulásának és fejlődésének bemutatása mellett éppen arra kell különösen rámutatni: a bonyolult összefüggések szövetén át végül is milyen gazdasági-társadalmi viszonyok, a társadalomban uralkodó milyen nézetek, ezeknek milyen fejlődése határozza meg a történelem előtti felelősségi formák kialakulását és fejlődését.

A gazdasági-társadalmi tényezők (értve ezeken a termelőeszközöket, a termelési viszonyokat és az ezekkel közvetlenül összefüggő gazdasági-társadalmi viszonyokat és formációkat) a deliktuális felelősségi rendszerben egyrészt *közvetlenül*, másrészt *közvetve* jelennek meg. Úgy is lehetne mondani, hogy a gazdasági-társadalmi tényezőknek a deliktuális felelősségi rendszerben *primer és szekunder* megjelenési formájuk van.

2. Az *ősközösségi felelősségi rend lényegére, társadalmi tartalmára nézve általában* megállapítható, hogy a felelősségi szankciók egyike sem jelenti az egyik embernek a másik alá rendelését.¹⁴² A társadalom ui. nem ismer osztályokat; nincs ember, aki ne ugyanúgy viszonyulna a természet tárgyaihoz, a termelőeszközökhöz és a megtermelt dolgokhoz, mint a közösség bármely tagja, nincsenek kizsákmányolt és jogfosztott, ill. kizsákmányoló és előjogokkal rendelkező, hanem csak egyenlő emberek.

Az egyes *közösségek közötti deliktuális felelősség* mind az aktív, mind a passzív oldalon alapvetően és általában kollektív felelősség, mert az ember csak a közösség által létezik, mert a közösségi életforma a meghatározó,

¹⁴² Számos helyen láthattuk, hogy a szankció sohasem volt olyan jellegű, amely valamiféle alávetettségi viszonyt, vagy más rovására történő egyéni kisajátítást inkorporált volna. A közösség, ill. annak egyes tagjai ellen irányuló vérbosszú során a vérbosszú jogával élő törzs vagy megölt bizonyos számú embert, vagy egyenrangú tagként felvette azokat saját törzsébe (l. ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 89–90. old.; THURNWALD, 19. old.). A kompozíciós tételt is az egész közösség produkálta, és a másik oldalon is az egész közösség tulajdonává vált (l. THURNWALD, 33., 105. és kk. old.).

mert az adott viszonyok között az ember csak így tudta magát fenntartani, mert az egyén minden akciójában és akciója mögött a közösség jelenik meg, az egyén minden akciójában a közösség hordozója. A *közösségen belüli felelősség* az aktív oldalon ugyancsak közösségi jelenség, és a passzív oldalon levő egyéni elemet is átszövik a közösségi tényezők. Ebben változás az ősközösségi társadalom fejlődésének magasabb szakaszán áll be. A termelőeszközök fejlődése, a termékek szaporodása, a társadalmi munkamegosztás, ezek folytán az áruviszonyok megjelenése lassan polarizálja a társadalom homogén szerkezetét – mind a tulajdon tárgyai, mind a közösségi tagok személyi viszonyai tekintetében. Ez a kollektív felelősség intézményein belül egyrészt anyagi természetű szankciók, másrészt az egyéni felelősség elemeinek előtérbe kerülésére vezetett.

3. Az ősközösségi társadalomban létrejött *felelősségi formák természetükre nézve* nem jogszabályi, nem is egyéb jogi, hanem a társadalmi gyakorlatban kialakult és társadalmilag szankcionált normák kikristályosodott formái. A szankciós „ítéleteket” nem az érintett felektől (közösségektől) független szervek hozzák, nem is ilyenek hajtják végre. A normáknak maga a közösség szerez érvényt.

4. Az egyes közösségek közötti és a közösségen belüli *felelősségi intézmények főbb vonásaikban* a vadság felső szakaszára, a barbárság elejére kialakulnak.

a) A *közösségek közötti* deliktuális viszonyok feloldásának kibontakozó és általánossá váló formája a *vérbosszú*.

Az egyes közösségek nehéz egzisztenciális harcot folytattak a természet ellen, a természet leigázásáért. Ezt a harcot kezdetben az elementáris korlátalanság keretei között folytatták. A földhöz mint a legfontosabb termelőeszközhöz fűződő korlátlan uralmi viszonyukat ui. sokáig semmiféle külső tényező nem korlátozta. Ezt az elementáris korlátalanságot a föld fokozatos benépesülésével más közösségek megjelenése és állandó jellegű jelenléte megbontotta; párhuzamosan viszont jelentősen fejlődtek a termelőeszközök is; az élet anyagi újratermelésének feltételei tehát lényegesen megváltoztak. Az egzisztenciális fennmaradásért folytatott harc ekkor – míg a termelés fejlődésével párhuzamosan az egyes közösségek közötti békés kapcsolatok uralkodókká nem váltak – más, korlátozottabb formát öltött: a vérbosszú formáját. A társadalmilag általánossá vált vérbosszú tudatosult formája a termelési feltételekben beállt, jelzett lényeges változásoknak. Annak ti.,

hogyan az egzisztenciális fennmaradáshoz nem kell, de nem is lehet minden közösséget elpusztítani, minden közösséggel korlátlanul pusztító háborúban állni, továbbá hogy megfelelő megtorlással változatlanul vissza kell verni mások támadását, mert enélkül az élet rendjét fenntartani, a létet biztosítani az új viszonyok között is lehetetlen. A vérbosszúban – vérbosszúók fennforgása esetén – a közösség mint közösség lép fel a vérbosszút kiváltó és elviselni köteles ugyancsak közösséggel szemben; sajátos alakosságok között testet öltő megtorló akciójában általában az őt ért sérelem mértékéhez igazodik.

b) A *közösségen belüli* deliktuális cselekmények elleni fellépés szükségességét végső soron ugyanazok a tényezők váltják ki, mint a vérbosszút. A termelőeszközök fejlődése, ennek kapcsán a termékek bizonyos fokú akkumulálódása, a közösségi viszonyok bonyolultabbá válása növelte a közösségen belüli deliktumok előfordulásának lehetőségeit. Az egyes közösségek egyre sűrűbb találkozása folytán nőtt a más közösségek rovására elkövethető egyéni támadások lehetősége is. Mindkét deliktumfajta a közösség létbiztonságát fenyegette. Az előző a közösség belső gyengítése, az utóbbi az általa kiváltott, kívülről érkező támadás, ill. retorzió (vérbosszú) útján. A létért folytatott kemény harc viszonyai között ezért szükségszerűen túl kellett haladni a kezdeti megbocsátási szemléletet. A közösség tagjainak a közösség által történő felelősségre vonása tehát a fejlődés szükségszerű produktuma volt. A felelősségre vonás legáltalánosabb formájává – a deliktum súlyától és természetétől függően – a tágabb és szűkebb értelemben vett *tálibó*, a közösségből való *elűzés*, valamint az *öngyilkosságba kergetés* alakult.

c) A *felelősség alapja* szempontjából a *deliktuális eredmény* a lényeg. A primitív termelőeszközökkel termelő ember gondolati tevékenysége, szellemi képessége is primitív. Csak egészen közvetlen és egyszerű összefüggések reális felismerésére képes. A társadalmi valóságot csak egyszerűen és somlósan tudja kifejezni. Az egyes emberi magatartások értékelésénél nem tud túljutni az eredményen, a kiváltott indulaton és más, alapvetőbb társadalmi tényezőkben rejlő érdekek feltétlen parancsán. A káros eredményre vezető emberi magatartás okozatosságának és természetének differenciált formákban való kifejezése és ennek megfelelő differenciált szankcionálása már a civilizáció korának sajátja.

5. A *fejlődés további útja* az áruviszonyok megjelenésével van összefüggésben.

a) A felső paleolitikumban a termelőeszközök fejlődése lehetővé teszi nagyobb mennyiségű termék előállítását. A közvetlen szükségleteken túlmenő termelés lehetősége és ténye, a közösségek egyenlőtlen fejlődése és érintkezésének sokasodása, a társadalmi munkamegosztás fokozatos kibontakozása olyan objektív tényezők, amelyek szükségszerűen az ősközösségi áruviszonyok, a csereszerződés megjelenésére vezettek. A *szerződés formát a deliktuális felelősség szabályai útján nyert*. Megjelenésének ebben a kezdeti szakaszában ui. azáltal vált viszonylag szilárd, mintegy jogiasult kategóriává, hogy felvette a már meglevő deliktuális felelősségi formák ruháját: a vérbosszúsankciót és lebonyolítási formáit. A deliktuális felelősség elemei a szerződésről a fejlődés későbbi – általánosságban csak a fejlett ókori árutermelés és áruforgalom – szakaszán váltak le.

b) *Az áruviszonyok, a csereszerződés megjelenése, a társadalmi viszonyoknak ezzel kapcsolatos lassú átalakulása a felelősségi normák fejlődésében is döntő tényező.*

A tisztán represszív jellegű szankciókat fokozatosan felváltják az anyagi ellenérték szolgáltatásában kifejezésre jutó szankciók (a vérbosszú és az elűzés megváltása, a kompozíciós rendszer kialakulása stb.). Ezáltal korlátozódik a vérbosszú és a közösségen belüli főbenjáró szankciók köre.

A szankciók fokozatosan objektivizálódnak, a tényleges sérelem irányában enyhülnek.

A felelősség veszít kizárólag kollektív jellegéből; fokozatosan a sértett és a sérült fél szűkebb családjának, ill. az okozó és károsult egyének viszonyává alakul.

Megjelenik egy jelentős új elem: a felek közötti közvetítés, ill. ennek egy további lépcsőfokaként az ítélkezés.

A felelősségre vonás jogosultsága és mértéke vonatkozásában színre lép a szubjektív momentumok számításba vétele is.

c) Mindezek természetesen csak a fejlődés, a fejlettebb felelősségi rendbe való *átmenet* irányát jelzik. Arról nem lehet beszélni, hogy már az ősközösségi társadalomban kialakult volna valamiféle tisztán reparációs és vétkességi, tehát a mai értelemben vett polgári jogi felelősségi rend. Arról azonban igen, hogy ennek csírái már ott megjelentek. Megerősödésükkel párhuzamosan éltek, de fokozatosan visszafejlődtek a létért folytatott kegyetlen harc viszonyai között született tipikus ősközösségi felelősségi formák (vérbosszú, elűzés stb.). Döntő minőségi változás a deliktuális

felelősségi rend területén az osztálytársadalom kialakulásával, az állam és a jog létrejöttével következett be. Mindenekelőtt abban, hogy jogi norma-rendszerre alakult át, míg korábban a felelősség intézményei társadalmi szabályokban éltek. A felelősségi rend belső tartalma szempontjából pedig abban, hogy az átmeneti korszak ellentmondásosságán túljutva, az új rend felszámolta a tipikus ősközösségi felelősségi intézményeket, és átvette, újjal gazdagítva a jogi forma szintjére emelte az ősközösségi viszonyok között kialakult azon felelősségi elemeket, amelyek a fejlődés irányába estek, az ókori jogok felelősségi rendjének építőkövei lehettek.

II. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK JOGÁBAN

1. § Az irodalom a rabszolgatartó államok jogának felelősségi rendszeréről. **2. §** Az elemzés alapjául szolgáló jogforrások. **3. §** Az egyes jogforrások keletkezése és helye a rabszolgatartó társadalmi rend fejlődésének történetében. 1. A rabszolgatartó társadalomról és a jelentősebb ókori jogrendszerekről általában. 2. A jelentősebb ókori jogrendszerek: *a)* Az ékírásos jogok. *b)* A görög jog. *c)* A római jog. **4. §** A deliktuális felelősség fogalom- és normarendszerének fejlődése a rabszolgatartó társadalom jogában: 1. A deliktuális felelősség fogalmának megjelenési formája a rabszolgatartó államok jogforrásaiban. 2. A jogellenesség a rabszolgatartó államok jogában. 3. A kár és a szankció viszonya – a szankciók fejlődése – a rabszolgatartó társadalmi rend jogrendszerében. 4. A magatartás értékelése az antik jogok felelősségi rendszerében. **5. §** Zárókövetkeztetések.

1. §

AZ IRODALOM A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK JOGÁNAK FELELŐSSÉGI RENDSZERÉRŐL

Több szempont mellett szól, hogy az irodalmi szemlét, amely az idevontatkozó tudományos eredményeket és nézeteket kívánja röviden érinteni, a fejezet élére tegyük.

Közelebbről a következők. *a)* Mint látni fogjuk, tanulmányunk szakít, ill. szembehelyezkedik egy-két erősen elterjedt olyan irodalmi – lényegileg csak a római jogra vonatkozóan kidolgozott – irányzattal, amely tárgyalt témánkat közvetlenül érinti. Ilyen mindenekelőtt az, amely a római jog felelősségi rendszerének jellegére, ill. annak megítélésére, továbbá ezzel szoros összefüggésben interpolációk értékelésére, vagy az ez esetek többségében teljesen önkényesen eldöntött azon kérdésre vonatkozik, hogy az ókori deliktuális felelősségi normák büntetőjogi avagy polgári jogi normák-e – hogy csak a fontosabbakra utaljunk. Ami például a számunkra e vonatkozásban legfontosabb kérdést – a felelősség alapját – illeti, a következő, egymásnak meglehetősen ellentmondó vélemények olvashatók. Ihering szerint pl. a római jogászok legnagyobb érdeme „annak a tételnek a diadalra juttatása, hogy a kárral önmagával nem, hanem kizárólag a vétkesség alapján lehet egy cselekményért felelősséget és ezzel kártérítési kötelezettséget megállapítani”,¹ vagy másutt: „a római jog története annak a gondolatnak a győzelmével zárul, amelynek megragadását és megvalósítását mindenkor a római jogtudomány legfényesebb érdemeként fogják ünnepelni, azzal nevezetesen, hogy nincs büntetés vétkesség nélkül”.² Marton viszont azt mondja, hogy a római jog ismerte az objektív felelősség intézményét, a klasszikus római jog felelősségi rendszere az általános objektív felelősség volt, amit aztán a későbbiek során az ún. interpolációk útján „erőszakos módosításokkal” megváltoztattak; ezért szerinte a jusztonianuszi törvénytűben kodifikált szubjektív felelősségi rendszer az eredeti klasszikus objektív felelősség

¹ IHERING, *Schuldmoment*, 199. old.

² *I. m.* 221. old.

meghamisítása, megrontása.³ – Az új egyetemes jogtörténeti jegyzetben minden különös disztinkció nélkül az a sommás megállapítás olvasható, hogy a görög jog is ismerte az objektív felelősség intézményét.⁴ – Mitteis megint az ellenkezőjét mondja, amikor idevonatkozó fejtegetései során azt a megállapítást teszi, hogy a vétkességi felelősség csírái már a köztársasági korban megjelennek, és egészében a vétkességi felelősség rendszerévé a klasszikus korban, ill. annak végére teljesednek ki.⁵ Még folytatni lehetne az egymásnak ellentmondó irodalmi vélemények felsorolását, akár a római jogra, akár az ókori Kelet jogalkotásaira vonatkoztatott különböző, részben csak sommásan odavetett megállapításokról. Már az eddigiekből is látható azonban, hogy a szóban forgó alapvető kérdések értékelésében az irodalom eléggé megoszlik. *b)* Végül a kérdés nagy irodalma számos eredményt is megérlelt a tudomány számára, amelyek nem hagyhatók figyelmen kívül.

Az irodalom elemzésében természetesen nem terjeszkedhetünk ki minden részletkérdésre, ezért itt csak két olyan kérdést érintünk, amelyek a jelen fejezet további érdemi részeinek feldolgozásához – épp az említett okok miatt – előzetesen tisztázandók. Az egyik a *római jog felelősségi rendszerének alapja tekintetében és azzal összefüggésben az interpoláció kérdésében kialakult vita* (1), a másik a *deliktuális felelősség büntetőjogi, ill. polgári jogi jellegének problematikája* (2).

1. Ami az első kérdést illeti, kicsit messzebből, tulajdonképpen a mai romanisztika jellegének megvilágításával kell kezdenünk.

Római jogon, a római jog corpusán a római jogi irodalom a múlt század végéig általában és elsősorban azt a joganyagot, jogrendszert értette, amelyet Justinianus alkotott, ill. rendszerbe foglaltatott. Tehát azt, amit a Corpus Juris Civilis magában foglal. Ezt – a római jog fejlődésének nagy záróaktusaként – késznek és teljesnek tartotta. Mindaz, ami ezt a kort megelőzte, annak tanulmányozása csak történeti bevezetés volt a római joghoz. Csak kevesek jutottak el arra a fokra (Mommsen, Ihering), hogy ezt a kettős területet egységben lássák, és mély szellemükkel megsejtsenek olyanokat, amiket a későbbi római jogi irodalom csak egész új módszerekkel, egészen új szemlélettel világított meg, ill. igazolt.

³ MARTON, *A klasszikus felelősségi rendszer „elszubjektívizálódása”*, 331. old., MARTON, *Felelősség a Custodiáért*, 4., 22–23. old.

⁴ *Egyetemes állam- és jogtörténet*. I. köt. 35. old.

⁵ MITTEIS, *Römisches Privatrecht*, 316–336. old.

A XX. század római jogi irodalma – elsősorban a jogi papirologia és az interpoláció-kutatások hatására – a valóságot lényegében még tükröző túlzással kifejezve megfordította a sorrendet: a tulajdonképpeni római jog nem a megkeresztelt, a bizantinus római jog, nem Justinianus joga, hanem az a jog, amelyet Róma az Augustus császár előtti egy és az azt követő két évszázadban alkotott és kifejlesztett. Ez a klasszikus római jog, amely Justinianus hatalmas törvénykönyvében csak romjaiban és „meghamisítva” maradt ránk.

„Beható vizsgálat arról győz meg bennünket – mondja Schulz –, hogy az eredeti szöveg (ti. a Corpus Juris Civilisbe felvett korábbi törvényhelyek szövege – *M. F.*) a kompilátorok kezén nagy interpoláción ment át, míg az új szöveg változatlanul fennmaradt.”⁶ A romanisztika minden eszközével nekilátott, hogy a jusztiniánuszi jogból kihámozza és rekonstruálja a klasszikus római jogot. Ez a folyamat tart még ma is – ha csökkent intenzitással is. „A kapitalista országok római jogászait – írja Világhy Miklós is – nem közvetlenül Justinianus érdeklé többé. A kutatás főtémája a klasszikus római jog, időszámításunk első két századának római joga, amelyet Justinianus bizantinus törvénytudói – általános nézet szerint – csak megrontottak, de mindenesetre meghamisítottak.”⁷

Ez ma már a római jog tudományának általánosan elismert álláspontja.⁸

Ha mindaz, amit eddig – a római jognak az irodalomban bekövetkezett jelentésváltozásáról általában és a klasszikus római jog interpoláltságát illetően különösen – mondtunk, ill. vázoltunk, áll a római jog irodalmára, és a római jog tekintetében történelmi tények igazságát jelenti, akkor ez elsősorban a római jog felelősségi rendszerére áll. Olyannyira, hogy talán

⁶ SCHULZ, *Cl. R. Law*, 3. old.

⁷ VILÁGHY, 216. old.

⁸ „It is well known that the text of the Digest does not present to us extracts from the classical jurists in their original form. Justinian himself preserved for posterity the Constitution in which he ordered the compilers to alter them so as to bring them into line with existing law; and even the most conservative students of Roman law recognize that... The Digest text contains many »interpolations«. That term is regularly used to cover not merely insertions of new matter but also omissions and alternations.” LAWSON, 2. old. Az „anyagi jogi változtatásokat a névtelen reformátorok a még mindig közkézen forgó klasszikus iratok erőszakos módosításával, azaz szövegghamisító interpolációkkal csempészték be”. MARTON, *A klasszikus felelősségi rendszer „elszubbjektivizálódása”*, 331. old. „...A jusztiniánuszi törvénykönyvekben a kompilátorok rendszeres interpolációi az utókor elől gyökeres változtatásokkal eltakarták” (ti. a klasszikus jogrendszer alapvető jogintézményeit, így elsősorban az objektív felelősséget – *M. F.*) MARTON, *Felelősség a Custodiáért*, 4. old.

e jogterület tisztázása, a szubjektív, ill. az objektív felelősség képviselőinek a római jog saját rendszerük céljára történő kisajátítása iránti vágya volt az egyik legerősebb hajtóereje a klasszikus római jog rekonstruálásáért folytatott lázas irodalmi tevékenységnek.

Mit vall tehát az irodalom a római jog, ill. a klasszikus római jog felelősségi rendszeréről?

Ha számításba is vesszük, hogy a szubjektív felelősség alapján álló jusztiniánuszi római jog egyedüli elismerése, recepciója idején is volt – bár rendszeren kívül kezelt – objektív, ill. objektív jellegű felelősség alapján álló kártérítési szabály,⁹ a rendszer a maga egészében szubjektív volt, és ezt így vallották a római jog művelői is. Amikor a XIX. század második felében és a XX. században szélesebb körben uralomra jutottak a különböző szigorúbb felelősségi formák, a romanisztika is jelentkezett a maga új érveivel. Olyanokkal nevezetesen, hogy már a római jog ismerte azokat az intézményeket, amelyek „újraéledéséről” most van szó. A XX. század romanista irodalma különösen sok energiát fordított arra, hogy ezt bebizonyítsa.

Marton Géza azt írja, hogy „a klasszikus jog ismert egy felelősségi fokot, amely bizonyos adósokat az egyszerű baleset mai fogalma alá eső véletlenért is feltétlenül felelőssé tett, s ezt a felelősséget a szerződések és szerződésen kívüli viszonyok egész sorozatában alkalmazta”.¹⁰ Így vélekedik Lawson is már említett, az objektív felelősségre vonatkozó összehasonlító jogi munkájában; a római jog kártérítési rendszere eredetileg az objektív felelősség elvén (objective doctrine of responsibility) alapult – mondja –, és ez csak a posztklasszikus korban vált szubjektívvé.¹¹

A római jog objektív felelősségét az irodalom a Lex Aquiliától származtatta. A Lex Aquilia – amelyet a Corpus Juris Civilisben a legátfogóbban a Digesták 9. könyvének 2. titulusa ölel fel – a bizonyosságig erős valószínűséggel a pun háborúkat közvetlenül megelőző korból, tehát az időszámítás előtti III. századból, a többségi vélemény szerint kb. 287-ből származik.

⁹ Az ún. quasi ex delicto kötelmek: 1. actio de effusis et deiectis, 2. actio de positis et suspensis, 3. actio in factum adversus nautas, caupones, stabularios.

¹⁰ MARTON, *Felelősség a Custodiáért*, 22–23. old.

¹¹ „It is one of the corner-stones of the theory that an earlier objective doctrine of responsibility, based mainly on causation, gave way, probably in postclassical times, to a subjective doctrine based on moral blameworthiness.” LAWSON, 182. old.

Mommsen ugyan jóval korábbra, a VII. századba helyezi,¹² de a csonkítva fennmaradt plebiscitum, amely Aquilius néptribuntól kapta a nevét, olyan gazdasági, társadalmi körülményekre utal, hogy azok alapján keletkezési idejét az irodalom egybehangozóan a III. század első harmadára helyezi.¹³

A tárgyba vágó irodalomnak van egy sajátos közös „érdekessége”, amely ezen irodalom ismerője számára körülbelül a következő képet nyújtja: A klasszikus római jog kártérítési szabályai az objektív felelősség elvére épültek, amelyet a Lex Aquilia tett uralkodóvá; ezt bizonyítják a felhívott (később még érintjük őket) Digesta-helyek¹⁴ és Gaius,¹⁵ maga a Lex Aquilia, ahogyan a D. 9. 2. tartalmazza, teljesen interpolált.

Pontosan megfogalmazva, ez a kép a következő elrajzolásokat rejti magában: először is a Lex Aquilia korát csendben összeolvasztja a klasszikus korról, holott kb. két évszázad „eltolódás”-ról van szó, mert míg a klasszikus kor az i. e. I. századdal kezdődik, a Lex Aquilia a III. század elején keletkezett; mégpedig olyan két évszázadról, amely a társadalmi fejlődés szempontjából is rendkívül fontos, az osztálytársadalom végleges kialakulásának korszaka volt. Ha tehát el is fogadjuk azt az álláspontot, hogy a római jog ismerte az objektív felelősség intézményét (így az irodalom), azt – vagy legalább annak keletkezését – a jogfejlődés preklasszikus szakaszához kell „lokalizálni”. Ez önmagában is már szükségszerűen fel fogja vetni a gondolatot: a primitív, preklasszikus római jog képes lett volna-e arra, amire a modern civilizáltika, amely már a jogfejlődés évezreideit és kódexek sorát tudja maga mögött? Nyilván e nyomasztó kérdés elől kitérendő, történt a korszakoknak csendes – természetesen nem *expressis verbis* – azonosítása.

További nehézsége az irodalomnak – és egyúttal a vázolt kép másik „érdekessége” –, hogy bár az interpoláció-kutatásban számottevő eredményeket ért el, a Lex Aquiliát tartalmazó D. 9. 2. tekintetében általában csak azt mondja: az egész interpolálva van. Ennek részletes feltárása? – még

¹² „Die allgemeinen Festsetzungen des Zwölftafelbuches über die Sachbeschädigung sind nicht auf uns gekommen; massgebend für dieselbe ist das vor dem J. 678/76 und, vielleicht bedeutend früher ergangene aquilianische Plebiscit...” MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, 826. old. A mai egyöntetű állásponttal ellenkező Jolowiczé is, lásd – H. F. JOLOWICZ, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 1932, 285. old. (Idézi Lawson.)

¹³ „The economic conditions to which it points belong to the period before the Punic Wars” (LAWSON, 4. old.). – „The basis of the classical law was the lex Aquilia, a plebiscitum of unknown date, but most probably of the third century B. B.” (SCHULZ, *Cl. R. Law*, 587. old.).

¹⁴ D. 13.7.13.1., 13.6.5.15., 16.3.1.35.

¹⁵ G. 3.205–207.

elvégzendő munka. A Corpus Juris Civilis 1954. évi berlini kiadása ugyan feltüntet a D. 9. 2.-ben néhány bizonyosnak vehető interpolációt¹⁶ – hivatkozva az irodalomnak, ill. a tudománynak erre vonatkozó elfogadható eredményeire –, de a törvény ezeknek a számbavétele mellett sem nyer objektív felelősségről tanúskodó jelleget. Amilyen jelleget kap, az épp arról tanúskodik, hogy a primitív eredmény-felelősség bizonyos elemeit őrzi.

Hogy tehát a jogirodalom a klasszikus római jognak, ill. – megmaradva a történetietlen azonosítás síkján – a Lex Aquiliának az objektív felelősség gondolatát és intézményét imputálta, ill. imputálhatta, azt nem magáról a Lex Aquiliáról, a D. 9. 2.-ről, a Lex Aquilián belül maradvá mutatta ki, hanem közvetve, más, egyébként részben szintén jusztiniánuszi törvényhelyekkel, részben az évszázadokkal a Lex Aquilia után keletkezett Gaius-institúciókkal igazolta.

Ezt a módszert követte a Seckel–Marton-féle custodia-elmélet, amely e vonatkozásban a legtöbbet mondott, és lényegében a következő állásponton van: a klasszikus jog ismert, mégpedig kiterjedt mértékben, az adós szubjektív vétkességétől függetlenül objektív felelősséget, amelyet „custodiam praestare” kifejezéssel jelölt.¹⁷

Ez az elmélet – névadói szerint is¹⁸ – egyáltalán nem egységesen elfogadott vagy lezárt álláspont. Sőt a custodia-felelősség jellegének megítélésében a

¹⁶ D. 9.2.23.8., 9.2.27.3–4., 9.2.27.11., 9.2.27.32., 9.2.42, pr.

¹⁷ „Custodián a római források nyelvén – a szó eredeti jelentésének megfelelően – őrizetet kell érteni, specialiter azt az őrizetet, amelyet az, akinek kezénél egy idegen dolog: többnyire kötelmi (szerződéses), néha dologi viszony folytán, in specie visszaadás (kiadás) kötelezettségével van, a dolog épségben tartására, azaz megrongálástól, pusztulástól, ellopástól s más efféle veszélytől való megóvására fordítani tartozik.” MARTON, *Felelősség a Custodiáért*, 4. old. Magát a tételt eredetileg Seckel, majd Marton – sok hozzáadással – így igazolta:

a) A Digesták a felelősségnek ezt az alakzatát (ezt a szót és fogalmat) – custodia – „mint a culpától különböző, azon túlmenő tagozatot” (MARTON, *i. m.* 5. old.) több helyen említik: D. 13.6.5.15., 13.7.13.1., 16.3.1.35.

b) Gaius általában interpolálatlan institúcióinak 3.205–207. szakaszában azt mondja, hogy a ruhatisztító és a szabó a náluk lopás folytán elveszett ruháért helytállni tartoznak a tulajdonos felé, és csak akkor szabadulnak, illetve megy át a furti actio tőlük a tulajdonoshoz, ha ők fizetéseképtelenek; ez vonatkozik minden visszterhes custodiaira.

Gaius egy szóval sem kutatja – mondja Marton –, hogy a fullo, sarcinator vagy commodatárius hibás volt-e vagy sem az adott esetben, hanem feltétlenül felelőssé teszi őket arra utalással, hogy őket custodia terheli (MARTON, *i. m.* 6–7. old.).

c) A harmadik csoportja a Seckel–Marton-féle custodia-elmélet igazolására szóló forráshe-lyeknek az, amelyben a Digesták, ill. az abban idézett jogtudósok a hajófuvarozó és társai (nautas, caupones, stabularii) felelősségét „custodiae nomine” állapítják meg (D. 4.9.5. pr.).

¹⁸ „Kétségtelen, hogy a custodia-kérdésben a vita még nincs lezárva” (MARTON, *i. m.* 14. old.).

felfogások a szélsőségek pólusáig húzódnak: attól, hogy a klasszikus római jog felelősségalapító elve szubjektív volt, és objektívvé az interpolációk tették; azon át, hogy a custodia egy speciese a diligentianak (egy dolog őrzésére fordított diligentia), egészen addig, hogy a klasszikus római jog ismerte a tiszta objektív felelősséget, és a modern objektív felelősség egyenesen annak rokona.¹⁹ Látható, hogy a Seckel–Marton-féle elmélet végeredményben az utóbbi állásponton van.

Míndezek az interpolációk kimutatására és a klasszikus jog feltárására irányuló szövegekritikai, elméleti okfejtések részben formállogikai törekvések, az irodalom tanúsága szerint sok világraszóló eredményt hoztak, ha az elméleti konstrukciók nem is fejeztek ki mindig egészen helyes történeti összefüggéseket. Csak örömmel lehet megállapítani, hogy ezen a vonalon – nemzetközi méretekben is – Marton Géza jutott el talán a legmagasabb pontra.

Voltak azonban az irodalomban olyanok is, akik már egyenesen érthetetlen értetlenséggel álltak szemben a korai római jog, így elsősorban a Lex Aquilia felelősségi gondolatával. Monro például annyira csak mai, és így is annyira csak jogi szemléletben vizsgálta a Lex Aquiliát, hogy azon rendelkezések miatt, amelyek a kompenzáción túlmenő térítési, ill. fizetési kötelezettséget tartalmaztak, a törvényt – a mai joggal teljes diszharmóniában levőnek találván – egyszerűen csak rossz kodifikációnak minősítette („the lex was badly drawn”).²⁰

Mások²¹ azt is mondták, hogy a Lex Aquilia szubjektív, ill. büntetőjogias jelleget a klasszikus korban öltött, és ezt a büntetőjogi jellegét onnan kapta, hogy Cicero rétori munkáinak egyikében, amely Brutus ellen irányult, a Lex Aquiliát büntetőjogi összefüggésben említette „atque eodem tempore accusator de plebe L. Caesulenus fuit, quem ego audivi iam senem cum ab L. Sabello multam lege Aquilia [de iustitia] petivisset”). Függetlenül a történelmi igazságtól, hogy ti. a Lex Aquilia a klasszikus korban büntetőjogi jelleget öltött-e vagy sem, önmagában ez az indokolás, ez a tudományos módszer – azt hiszem – nem juthat megnyugtató eredményekre. Egyébként Mommsen szerint „nem is ugyanarról a törvényről van szó”.²²

¹⁹ *I. m.* 8–14. old.

²⁰ C. A. MONRO, *Digest IX. 2, Lex Aquilia*. (Idézi Lawson.)

²¹ LAWSON, 11. old.; Lawson szerint ezen az állásponton van STRACHAN–DAVIDSON is *Problems of the Roman Criminal Law* c. munkájában.

²² MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, 826. old.

Eddig az irodalom.

Eredményeivel, elsősorban a Seckel–Marton irányzatéival egy vonatkozásban egyetértünk.²³ Igaz az, hogy a római jog kártérítési rendszerének alapjában, a felelősség elvében a változás – az említett korrekcióval – abban az időben és abban a formában, ahogy ők írják, végbement.

Nem értünk azonban egyet a felfogással két másik ponton. *a)* Azon, hogy a Lex Aquiliától származó (és ezután is még egy ideig élő) eredmény-felelősség és a modern objektív felelősség közé általában egyenlőségi jelet tesznek, ahogy ez ebből az irodalomból minduntalan szembeötlik. *b)* Azon, hogy itt csak interpolációs mesterkedésről volna szó, amivel elrontották a tulajdonképpeni római jogot, és hogy a szubjektív felelősség kizárólag ilyen szubjektív jogász „beavatkozásnak” köszönheti évezredes uralmát.

Arról, hogy a római jog felelősségi rendszere nézetünk szerint hogyan fejlődött ki, és a rabszolgatartó társadalmak jogának egységében valójában milyen képet mutat, részleteiben a későbbiekben szólunk. Itt már csak az interpoláció-kutató romanisztika szemléletéhez kívánunk néhány megjegyzést fűzni.

Az interpoláció-kutató romanisztika álláspontja bizonyos fokig érthetetlennek tűnik. Ha ui. következetesen végigvisszük tevékenységük alap gondolatát, meglepő dolgok tárulnak elénk.

Az interpoláció-kutató romanisztika a római jog iránti lelkesedésből könyvtárakat töltött meg olyan munkák tömegével, amelyek előbb a gloszszakból, a pandektákból hámozták ki Justinianust – értéktelennek tartva minden mást –, majd Justinianusból hámozták ki a klasszikus római jogot –, csak megrontónak tekintve Justinianust is. Ez a purifikációs romanisztika amikor ezt tette, és a modern római jogtudományt jórészt már-már csak interpoláció-tudománnyá, szövegkritikává és nyelvészetté változtatta, tulajdonképpen az általa keresett római jog történelmi hivatása és szerepe ellen harcolt. Egy talán nem jogosulatlan absztrakcióval élve: ha ez a romanisztika, ha ezek a római jogászok Justinianus „igazságügy-minisztérium”-ában dolgoztak volna, mindent elkövettek volna, hogy a Corpus Juris Civilis soha ne jöjjön létre. Ők az egyik klasszikus (Paulus) következő mondását biztosan elhallgatták volna: „Non ex regula ius summat, sed ex iure, quod est, regula fiat” (D. 50.17.1.). Mert hát valamin, vagy a regulán, vagy

²³ MARTON, *Fondements*, 26., LAWSON, 27. és 72. old.

az életen, „quod est”, erőt kellett venni. Ők nyilván az utóbbit tették volna. Ők is hamisítottak volna tehát valamit! Paulusért meghazudtolták volna Paulust. Jellemző paradoxon! Ők azon lettek volna, hogy a meghivatkozható klasszikusok száma szaporítható legyen. Továbbmenve, ha ők fedezik fel valahol Észak-Itáliában Justinianus törvénykönyvét, dehogyis engedik azt az ebek, azaz a jog iránti társadalmi igények harmincadjára jutni, dehogyis magyaráznák és csinálnának belőle kivonatokat a jogszolgáltató fórumok, a jogkeresők részére. Csodálnák mint antik műemléket, mint a latin nyelv és szellem tárházát. A grammatika oktatásánál felolvasnának belőle, és közben hét lakat alatt őriznék, hogy el ne vesszen. Létrehoznának egy kiadói hatóságot, amely csak akkor adja meg a törvénykönyv ritkán sorra kerülő tancélú kiadásához az imprimatúrát, ha hosszas vizsgálat után megállapította, hogy a kiadó egy betűt sem módosított az eredeti szövegen.

Ezek a ma élő, de képletesen az elmúlt századokba visszaküldött romanisták – távol állván a gyakorlattól – nem veszik számításba, hogy épp ezzel a szemlélettel harcolnak édes gyermekük, a római jog érdekei ellen. Egész – a kérdéses két korszakra visszavetített – törekvésüknek a római jog vonatkozásában ui. olyan, ma még alig értékelt eredménye lett volna, amelytől ők maguk döbbsentek volna meg a legjobban: az tudniillik, hogy a történelem számára halálra ítélték volna a római jogot. Halálra ítélték volna a római jogot a történelem számára, mert az a római jog, amely szerintük a római jog – mint jog –, sohasem lépte volna túl Róma határait, és nem élte volna túl a Római Birodalom bukását sem. Az bizonyos, hogy Gaiust vagy Papinianust a reneszánsz idején Európa humanista centrumaiban az antik kultúráért lelkesedő ifjúság megismerte volna, mint megismerte Cicerót és tanulta Platónt. De uralkodó jog nem lett volna belőle. Lényegében azért nem, mert – mint ezt a polgári romanisztika sem tagadja – a római jog recepciójára formai oldalról nézve csak a Corpus Juris Civilis alakjában, materiális szempontból pedig csak abban a feldolgozásban kerülhetett sor, amely az észak-itáliai jogtudomány, különösen a kommentárok nevéhez fűződik.

A római jog recepciójáról, annak alaki és tartalmi feltételeiről, ezek között a jusziniánuszi kodifikáció jelentőségéről később – a középkorra vonatkozó fejezetben – lesz szó. Itt végezetül a következőket kell hangsúlyozni. Nem azt vitatjuk, hogy interpolálták-e a klasszikus római jogot vagy nem. Ellenkezőleg. Ahhoz nem fér kétség, hogy interpolálták. Csakhogy ez nem

valamiféle esetleges és voluntarisztikus hamisítás volt, *hanem a jogfejlődés formája*. Ez az, amit az interpoláció-kutató romanisztika szem elől téveszt. Szem elől téveszti, mert szemléletéből nem is következhet más. A római jog klasszikus rétegeinek mindenáron való keresése szükségszerűen csak, vagy elsősorban csak szövegkritikai, logikai és filológiai elemzés. Ez azonban a dolognak csak egyik oldala. A teljes és valóságos kép megrajzolása, így a római jogi felelősség teljes és valóságos képének bemutatása is csak akkor sikerülhet, ha a jog formai fejlődésének gazdasági-társadalmi és történeti rugóit is feltárjuk; ha a római jog fejlődését, azon belül a római jog felelősségi rendszerének fejlődését behelyezzük a rabszolgatartó államok jogának, ill. felelősségi rendszerének fejlődésébe, ha annak egy részeként fogjuk fel. Ebben az értelemben kívánczok ide Wenger – egyébként a felelősség alapját illetően jellemző – megállapítása is. Előbb azt mondja, hogy „ha közelebbről megnézzük, a fejlett római jogban is találunk vétkesség nélküli felelősséget”. Utána azonban azonnal hozzáteszi: „A görög és babiloni jogra vonatkozó összehasonlító kutatások a római magánjog története számára sok értékes eredményt ígérhetnek”.²⁴ Wenger is tehát a római jogon túlmutató kutatásokban látta a valóságos fejlődés menet felvázolásának kulcsát és ígéretét. A felelősség egyes jogintézményei valóságos tartalmának megértéséhez, a konkrét gazdasági-társadalmi viszonyok feltárása mellett, nincs is más járható út.

2. Az előző – az ősközösségi társadalom felelősségi rendszerére vonatkozó – fejezetben utaltunk arra, hogy csak *egységes eredményfelelősséget* ismertek. Ez a károkozó emberi magatartás szubjektív elemeire tekintet nélkül érvényesülő felelősségi forma a mai értelemben vett büntetőjogi és polgári jogi felelősséget még szét nem váltan foglalta magában. Az ott elmondottakból ez természetes is. Hiszen a szankciót alkalmazó és a sértett fél még annyira azonos, hogy a kétfajta felelősségi formának hiányzott minden *condition sine qua nonja*: így mindenekelőtt valamilyen, az érdekeltektől független erőszakszervezet, amely kettős szankció (általában nem anyagi természetű büntetés, megtorló intézkedés és általában anyagi természetű, reparatív szankció) megítélésére és végrehajtására hivatott lett volna. Minthogy e terület tudományos feldolgozása még az anyagfeltáráson alig jutott túl, és még hiányzanak a szisztematizáló munkák, az idevonatkozó

²⁴ KOHLER–WENGER, 234–235. old.

irodalom a büntetőjog–polgári jog problematikáját általában már ezért sem vetette fel.

Már más a helyzet a rabszolgatartó államok felelősségi jogát illetően. A szerzők egy része külön indokolás nélkül egyszerűen *vagy* csak büntetőjogi, *vagy* csak polgári jogi felelősségről beszél.²⁵ A szerzők egy további része ennek – többnyire csak utalásszerű – indokolását is adja. Voigt pl. aszerint tekinti büntetőjogiaknak vagy polgári jogiaknak a XII Táblás Törvény egyes szabályait, hogy vagyoni, vagy személy elleni szankciót írnak-e elő.²⁶ Kohler–Ziebart a *görög* (Gortyni jog) minden felelősségi szabályát büntetőjoginak tekinti, amely reparációs kötelem mellett az állam javára is marasztalja a károkozót.²⁷ Beauchet arra utalással tárgyalja mindazokat a deliktumokat a polgári jog keretében, amelyeket mások büntetőjogi bűncselekményként kezelnek, hogy a görög jogban az adott esetekben az akció a sértett fél kezében van.²⁸ A legalaposabb e tekintetben Mommsen híres *Römisches Strafrechtje*. Állásfoglalásának, koncepciójának bemutatása és értékelése külön tanulmányt igényelne. Itt azonban röviden tudjuk érinteni. Az olyan kategóriák, mint az iniuria, furtum, dolus, metus, amelyek mások szemében csak mint polgári jogi fogalmak szerepelnek, nála – szükségszerűen – büntetőjogi intézmények. Ő azonban rávilágít a két jogág elhatárolásának nehézségére,²⁹ bár megpróbál egy általános meghatározás, alapelv alapján dolgozni. Az az alapelv azonban – „eine sittliche Pflicht, deren Einhaltung der Staat vorschreibt, ist ein Strafgesetz”³⁰ –, amelyből kiindul, általa is jelzetten számtalan problémát, következetlenséget vet fel. Azt, hogy ezek a normák mind az azok alapján

²⁵ Egyszerűen csak büntetőjogról beszél KOHLER (I. KOHLER–WENGER, *Allgemeine Rechtsgeschichte* c. munka „Die Anfänge des Rechts...” és „Das Recht der orientalistischen Völker” c. részeit), WILUTZKY munkája III. kötetében „Blutrache, Anfänge des Rechts...” c. alatt), DRIVER–MILES, az asszír jog (*AL*, „Crimes” c. fejezet, 17–126. old.), NEUFELD a hettita jog tekintetében (116. old.), SARGORODSZKIJ általában („A büntetés, a rabszolgatartó társadalomban” c. fejezet, I. köt. 25–50. old.) stb.

Minden deliktuális felelősségi jogi kérdést a polgári jog keretei között vagy esetleges vegyeséggel részben a büntetőjog és részben a polgári jog kereteiben tárgyal pl. VOIGT a XII Táblás Törvény (II. köt. 538–539. old.), WEISS a görög (149., 197. és 200. old.) és TAUBENSCHLAG ugyancsak a görög jogra vonatkozóan (a szerződésen kívüli felelősség szabályait nem a „Private Law”, hanem a „Penal Law” c. fejezetben, 429–479. old.) stb.

²⁶ VOIGT, 538–539. old.

²⁷ KOHLER–ZIEHBART, 76–80. old.

²⁸ BEAUCHET, IV. köt. 5–6. old.

²⁹ MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, 6. old.

³⁰ *I. m.* 3. old.

eljáró fórumok (comitia vagy esküdtbíróság), mind az akciók (penalis vagy civilis akciók) tekintetében hol ilyen (büntetőjogi), hol olyan (polgári jogi) jellegűek.³¹ Az a további szempont, amely a közös nevezőt jelentené, hogy ti. büntetőjogi normák azok, amelyek a delictumhoz állami megtorlást fűznek,³² sem mindig elég. A szankciók funkciója ui. sokszor megtorló és reparatív jellegű, avagy csak az egyik, és ez az egyik, mondjuk a megtorló jellegű, elnyeli a reparatív szankciót, vagy nincs is reparatív szankció, mert a pönális megtorló szankciót nem az állam, hanem a sérült alkalmazza, az meg még nem veti fel elszennvedett kára reparációs jóvátételét. Így aztán Mommsen kénytelen „öffentliches” és „privates Strafrecht”-ről beszélni.³³ A továbbiakban aztán minden erősen a büntetőjog aspektusa alá kerül, és bizonyos – kezdetben természetesen egységes – intézmények polgári jogi oldala elsikkad nála. Mommsen azonban így is a legtöbbet ad a kérdés tisztázásához. Eddig a különböző nézetek, állásfoglalások.

Nem szorul külön igazolásra, hogy a jelzett állásfoglalások egy része egyáltalán nem, egy további része pedig csak részben tekinthető tudományosan elégségesnek. Ha ennek okát keressük, megint csak a szemlélethez jutunk el: az egyes jogi jelenségek történetietlen, csak elszigetelt, formáljogi, a társadalmi viszonyoktól és a társadalmi fejlődéstől elszakított szemlélethez.³⁴ Helyes megoldás csak olyan vizsgálattól várható, amelynél a jogi jelenségek vizsgálata kéz a kézben jár azok történeti-társadalmi hátterének, gazdasági-társadalmi meghatározóinak feltárásával. Ilyen szemlélet mutatja meg hitelesen, hogy mennyiben volt a rabszolgotartó államok felelősségi rendszere büntetőjogi vagy polgári jogi jellegű, hogyan jött létre az egységes eredményfelelősségi szemléletből kétfajta felelősségi kategória, hogyan tettek szert fokozatos önállóságra, és végül – a fejlődés során – hogyan vált el egymástól ez a kétféle felelősségi forma. E fejezet egyik célja, hogy a sokfajta „hogyan” helyes megválaszolásához is hozzájáruljon.

³¹ *I. m.* 3–4. old.

³² *I. m.* 4–5. old.

³³ *I. m.* 7. old.

³⁴ Bár pl. SARGORODSZKIJ a hivatkozott fejezetben (I. köt. 25–50. old.) behatóan foglalkozik az egyes bűncselekmények társadalmi-gazdasági hátterével, osztálytartalmával, azoknak a polgári jogi felelősséghez való viszonyát – érthetetlenül – fel sem veti. Úgy látszik, mind a büntetőjogász, mind a polgári jogász hajlamos mindenben csak a maga „országát” látni.

2. §

AZ ELEMZÉS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ JOGFORRÁSOK KÖRE

E fejezet elemzései a következő jogforrásokra terjednek ki: az asszír-babilóniai jogterület, általában az *ókori Kelet* vonatkozásában az Esnunnai Törvényekre, a Hammurábi Kódexre, az Asszír Jogkönyvre és a Hettita Jogkönyvre; a *görög jogot* illetően a Gortyni Törvénykönyvre, a Dikaiomatóban felvett Halensis 1-re és arra a joganyagra, amelyet e vonatkozásban Taubenschlag világhírű papiuszfeldolgozása tartalmaz, a *római jog* tekintetében közelebről a XII Táblás Törvényre, a Lex Aquiliára, ill. általában a Corpus Juris Civilis (a benne felvett törvények és klasszikusok) idevágó részeire. Az elemzés tehát meglevő, feltárt, ismert jogforrásokra³⁵ épít, azok

³⁵ Utalunk itt DRIVER–MILES egyik alapvető munkájában (*AL*, XX–XXI old.). közölt időrendi táblázatra, amely az egész ókori Kelet valamennyi, a munka megjelenéséig (1935) ismert jogi dokumentumát (a görög jogforrásokat nem számítva, szám szerint 19-et) a keletkezés évével és az ország feltüntetésével felsorolja. Ezt követően egy jogi dokumentum, az Esnunnai Törvények kerültek napvilágra. Mi természetesen nem érintjük valamennyit, csak – a fent megjelölt – fontosabbakra és jellemzőbbekre terjeszkedünk ki.

Távol esik kutatási területünkől a római jog provinciákbeli fejlődésének kérdése is (l. ehhez általában MITTEIS *Reichsrecht und Volksrecht* c. munkáját, továbbá TAUBENSCHLAG művét, valamint SCHÖNBAUER és újabban PÓLAY [*Rechtsordnungen*] tanulmányát).

Általában nem terjeszkedünk ki – főleg görög vonatkozásban merülhetne fel ennek problémája – az egyes nem kifejezetten jogi jellegű irodalmi alkotások, ill. szerzők (Hérodotosz, Platon, Arisztotelész stb.) jogi vonatkozású fejtegetéseinek elemzésére. A rabszolgatartó államok joga felelősségi rendszerének vizsgálatához a megadott jogforrások elégséges alapot nyújtanak, míg a nem jogi dokumentumok a tényleges jogi helyzetet illetően nem tekinthetők elég megbízhatóknak. Probléma e vonatkozásban csak a görög jogforrások tekintetében van, amelyek egy jó része – minthogy kifejezetten jogtudományi munkák sem maradtak ránk (l. ehhez WEISS, 27–28. old.) – éppen *irodalmi*, ill. *történetírói* alkotások közvetítésében ismeretes, míg az eredeti jogforrások, jogi dokumentumok a fent jelzettekre korlátozódnak. Mégis többet mondani, mint ami ezekből kiderül, alig reális, mert nem jogi jellegű alkotásokra építeni annyit jelentene, mint pl. a római jogot Tacitus, Cicero vagy más klasszikusok alapján tárgyalni. „Die von Plato (Leges...) getroffenen Bestimmungen machen nicht den Eindruck, aus dem geltenden Rechte entnommen zu sein” – mondják pl. a *Dikaiomata* elemzői (110. old.). Amit egyes szerzők (pl. BEAUCHET) a görög jogból a nem jogi jellegű irodalmi termékek alapján feltártak, az ma már hitelesebb módon (a papiuszkutatás, a Dikaiomata, a gortyni dokumentum alapján), közvetlen forrásokból is kimutatható. Ami pl. BEAUCHET-nél

felelősségi rendszerének és nem. új joganyagok feltárására, alaki értékelésére irányul.

Amellett, hogy a feldolgozás köre a fenti jogforrásokra, ill. jogrendszerre terjeszkedik ki, számos okot lehet felsorakoztatni. A főbbek közül az alábbiakat emeljük ki.

1. Egy munka, amely a deliktuális felelősség fejlődéstörténete főbb vonásainak feldolgozására vállalkozik, nem mondhat ellent önmagának, nem lehet annyira történetietlen, hogy ne érintse azokat a jogforrásokat, azokat a törvényműveket, amelyeket a modern tudományos kutatás a századfordulón és azóta tárt fel (itt elsősorban a fent említett ékírásos jogforrásokra gondolunk). Az ékírásos jogforrások – gondoljunk pl. csak Hammurábi törvénykönyvére – a szó szoros értelmében a törvény pontosságával tárták fel olyan korok, olyan államok gazdasági-társadalmi, politikai, jogi és kulturális viszonyait, amelyeknek legendás nagyságáról eladdig csak megmaradt romok és szórványos irodalmi emlékek beszéltek. Az emberi kultúra fejlődéstörténete számára világra szóló dokumentumok ezek, amelyekhez – kiegészülve a papirologia eredményeivel – az ókortörténet bámulatos felvirágzása kapcsolódott. Számos értékes munkát produkált ehhez a szocialista ókortudomány is. Elég itt V. I. Avgyijev magyarul is megjelent *Az ókori kelet története* című monográfiájára és annak gazdag szocialista irodalmára, általában a szocialista ókortudomány (történet és régészet) idevonatkozó irodalmára utalni. Furcsa, de eltekintve egy most elkészült alapos és a kutatást nagyon megkönnyítő bibliográfiától, amely magyar szerző munkája alapján ad általános bepillantást az ékírásos jogtörténet irodalmába,³⁶ szocialista vonatkozásban talán a jogtudomány az, amely ezeknek a fontos jogi dokumentumoknak eddig a legkevesebb figyelmet szentelte. Egyetemes jogtörténeti jegyzetekben – alaposabb feldolgozások, monografikus tanulmányok híján – csak általános jellemzések és sommás összefoglalások olvashatók. Az ebből folyó nehézségeket egyebek mellett

helyesnek bizonyult, azt a papírszkutatás eredményei hitelesítik csak, és az jórészen TAUBENSCHLAG papírszfeldolgozásában is megtalálható; ahol viszont ilyen alap nincs, vagy ha van, és az ellenkezik egyes irodalmi kitételekkel, ott az ilyen jellegű munka biztonsággal, a tévedés veszélye nélkül úgysem használható. – E kérdés elemzése azonban e keretben nem lehetséges, ezért a további részleteket illetően csak utalunk az idevonatkozó főbb irodalmi források (WEISS, MONIER-CARDASCIA-IMBERT, BEAUCHET, TAUBENSCHLAG, KOHLER-ZIEHBART, GRAECA HALENSIS [*Dikaiomata*] stb.) megfelelő részeire.

³⁶ FERENCZY ENDRE, *Bevezetés az ékírásos jogtörténetbe*. Kézirat. 1961. 199 old.

különösen akkor érezni, amikor egy munka – mint a jelen esetben – a rabszolgatartó államok jogának egy intézményét kívánja feldolgozni. Erre ui. azzal kell vállalkoznia, hogy az egyes rabszolgatartó államok jogrendszere vonatkozásában – eltekintve a nem elsősorban monografikus jellegű római jogi tankönyvektől – szocialista feldolgozás, monográfia nincs, és az említett jogrendszereket, jogforrásokat nem létezőknek mégsem tekintheti. Annál is inkább nem, mert ismeretük alapján a jogfejlődés első szakaszának tényleges menetét sokkal hitelesebben rajzolhatjuk meg, mint ha az ilyen természetű munkában kizárólag a római jogra szorítkoznánk. Hiszen a kérdéses törvények nemcsak az egyetemes történet rendkívüli értékű dokumentumai, fejlődéstörténeti forrásai, hanem a jogfejlődésnek is fontos állomásai.

2. Egy további ok, amely nagy irodalma révén külön tanulmány témájául is szolgálhatna: az asszír–babilóniai (általában a Közel-Kelet), a görög és a római jog egymásra hatása, kölcsönös összefüggése. Bár ennek nagy irodalmára itt csak utalni lehet,³⁷ néhány szót az irodalom alapján kell róla szólnunk.

Ha nem is nyertek igazolást pl. olyan elképzelések, hogy a jogrendszerbeli hasonlatosságok a görög és a római jogban egy görög–itáliai ősnép

³⁷ L. WENGER volt az első, aki 1904-ben – a Bécsi Egyetemen történt beiktatása alkalmával *Römische und antike Rechtsgeschichte* címen mondott beszédében (összefoglalta és megjelentette LAUTNER a Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaftban, 1932. évf. 27. és kk. old.) és egyéb munkáiban (*Der heutige Stand der römischen Rechtswissenschaft*, 1927; *Wesen und Ziele der antiken Rechtsgeschichte*, Studi Bonfante, t. II. 465. és kk. old.) – az ókori, akkor csak római jog történetének horizontját kitérítette. WENGER-nek számos követője lett, de a romanisták többsége (MITTEIS, ő csak a görög jog hatását ismeri el a római jog fejlődésében, KÜBLER, ZULUETE, VOLTERRA, aki *Diritto romano e diritti orientali* c. munkájában még teljes tagadásban van, de később már enyhítette álláspontját) nem fogadta el azt a tételt, hogy a Küneiform (ékírásos) jogrendszerek valamelyest is hatottak volna a görög vagy a római jogra. A tudományos kutatások eredményei, az új jogforrások felfedezése és összehasonlító tanulmányozása azonban megfordította a helyzetet. Ma az áthatás már eléggé általános vélemény. Részletesebb tájékoztatásul a következő főbb munkák szolgálhatnak: a) az ókori Kelet jogának nyugati irányú hatása tekintetében MONIER–CARDARCIA–IMBERT, 67–68. old. (innen a fenti hivatkozások is); NEUFELD, 94. és 105. old. (és az ott meghivatkozott munkák); REVILLOUT, *Origines Egyptiennes du droit civil Romain*, 1912; H. MÜLLER, *Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung sowie zu den XII Tafeln*, 1913; *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 22. old.; – b) az egyiptomi görög jognak a római jogra gyakorolt hatása vonatkozásában TAUBENSCHLAG (I. munkájának „*Egyptian, Greek and Roman Law and their Interrelation*” c. fejezetét, valamint az ehhez felvett nagy irodalmat, 1–57. old.); MONIER–CARDARCIA–IMBERT, 132–133. old.; – c) a görög–római viszonylatban MITTEIS, *Römisches Privatrecht* (10–21. old.) és *Reichsrecht und Volksrecht* (7. és kk. old.); *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 32. old.

létére vezethetők vissza, ha a legenda világába is utalható az az elbeszélés, hogy a XII Táblás Törvényt egy Athénbe ezért küldött római küldöttség hozta Rómába, ha továbbá nem is igazolható számos, az ókori Közel-Kelet joga, a görög és a római jog közvetlen, mintegy alaki egymásra hatására vonatkozó elképzelés, a keletről nyugatra irányuló hatás ma már általában elismert tény.

A sumér családi jogot (i. e. 2118–2007) létrehozó Sumér Birodalom nemcsak a helyét adta át Babilóniának, de jogából is közvetített valamit a Hammurábi Kódex részére (i. e. XVIII. század). A hettiták szétzúzták ezt a Babilóniát, de a Hammurábi Kódex nem maradt hatástalan a Hettita Jogkönyvre. És Asszíria nemcsak hatalmát, de sok vonatkozásban jogát (Asszír Jogkönyv, i. e. XIV. század) is elvitte Egyiptomba. Ha az újbabilóniai birodalmat (i. e. VI. század) szét is dúlták a perzsák, majd a makedón hódítást követő hellénizmus új szellem és kultúra születését is jelentette, a hellénizmus (az egész ókori Kelet) térségébe mégis magával vitte elemeit azoknak a jogi kultúráknak, amelyekből kilépett, ill. amelyeknek a helyére lépett: az asszíriai, a hettita és a babilóniai jogi kultúrát. A föníciai városok már korán elvitték Babilónia jogát olyan területekre, amelyeken később görög–római uralom épült ki. Hogy pedig a görög kultúra milyen hatással volt a rómainak, annak ellenére, hogy Róma fegyverrel hódította meg ezt a keleti „szomszédvárat”, általában tudott dolog. Róma nemcsak a hellén kultúrát (vallást, művészetet), hanem sok vonatkozásban a görög jogot is recipiálta.³⁸ A jogra is sok tekintetben vonatkoztatható az a szellemes megállapítás, hogy „le triomphe de l'esprit grec compensait la victoire des armes romaines”.³⁹ – Ki tagadhatná, hogy ezek a politikai történet szintjén mutatkozó „hatások” a jog területét érintetlenül hagyták volna? A jogi, azon belül a felelősségi normák azonosságára ható formai jelenségek, az áthatások, az áttételeződés alaki mikéntjei természetesen sokfélék lehetnek. Tudományos feldolgozásuk jórészt még megoldatlan feladat. Ez azonban nem tartozik a munka céljai közé. Tény, hogy az említett körben különböző hatások érvényesültek, így a felelősségi jog

³⁸ A recepció egyrészt a dél-itáliai görög városok útján történt a XII TT vonatkozásában, másrészt a görög filozófia és kultúra közvetítésével, de közvetlenül is (Lex Rhodia) – írja MITTEIS (*Römisches Privatrecht*, 10–21. old.).

³⁹ MONIER–CARDARICA–IMBERT, 132–133. old.

területén is,⁴⁰ és a rabszolgatartó államok deliktuális felelősségi rendszerének olyan felvázolása, amely a tényleges fejlődés valóságos képét kívánja adni, egyebek között ezért sem mondhat le a szóban forgó jogforrások elemzéséről.

3. A legfőbb okot azonban nem ebben látjuk. Egy intézménytörténeti tanulmány – mint mondtuk – nem vállalkozhat azoknak a formáknak és módozatoknak a felkutatására, amelyek között az egyik jogrendszer feltételezett hatása a másakra általában vagy az egyes részkérdéseket illetően effektuálódott. Az intézménytörténeti kutatás az adott intézmény fejlődésének dogmatikai kiépülését, azonos és nem azonos vonásait keresi az egyes államok jogában – kevésbé a formai áttételeződésre, hanem elsősorban a kérdéses intézmény fejlődését meghatározó gazdasági-társadalmi tényezőkre tekintettel. Az adott társadalmi rendszer felelősségi rendjéről a valósághoz hű képet pedig akkor tud adni, ha azt a valóságból, tehát a fontosabb államalakulatok társadalmi és jogi rendjéből absztrahálja, ha megragadja a jog szintjén jelentkező azonos és általános fejlődési tendenciák mögött rejlő gazdasági és társadalmi összefüggéseket. Az azonosságok okait illetően ugyanis ezek a meghatározók, ezek az alaki áttételeződés, a recepció hordozói, maga a recepció ennek csak formai kifejezője. Hogy ez mennyire így van, az a görögből a római jogba közvetlenül recipiált⁴¹ *Lex Rhodián* plasztikusan látható. A fejlett tengeri kereskedelemmel rendelkező Rodosznak fejlett tengeri joga is volt. A fejlődő római tengeri kereskedelem ezt készen találta és átvette. De nem csak úgy véletlenül, hanem mert szüksége volt ilyen jogra tengeri kereskedelméhez, mert *volt tengeri kereskedelme!* A hajókon nemcsak az áru ment át Rómába, hanem vele utazott a számára is jó tengeri jog. Íme a gazdasági tényezők mint a recepció hordozói.

4. Említésre méltó végül az a körülmény is, hogy olyan átfogó kép útján, amely Hammurábitól egészen Justinianusig terjed, alighanem a polgári romanisztika némely téves állítása és koncepciója is hitelét veszti.

⁴⁰ TAUBENSCHLAG egyik értékes munkájában (*Der Einfluss*, 427–428., 430. old.) a vonatkozó irodalom alapján mind a szerződéses felelősség (*receptum nautarum*, *receptum argentarii*, *foenus nauticum*, *depositum irregulare*), mind a deliktuális felelősség (*actio injuriarum*) területén kimutat – bár még eléggé az általánosság szintjén – bizonyos kelet-nyugat irányú hatásokat.

⁴¹ L. MITTEIS, *Römische Privatrecht*, 18. old.

3. §

AZ EGYES JOGFORRÁSOK KELETKEZÉSE ÉS HELYE A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMI REND FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBEN

1. A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOMRÓL ÉS A JELENTŐSEBB ÓKORI JOGRENSZEREKRŐL ÁLTALÁBAN

Ahhoz, hogy a kérdéses jogforrásokban megfogalmazott felelősségi rendszert igazában, sokoldalú összefüggésében megismerhessük, röviden vázolnunk kell az egyes jogforrások keletkezésének történeti-gazdasági viszonyait és azokkal összefüggésben az adott jogforrások általános jellegzetességeit. Szükséges ez emellett azért is, mert a vizsgált tételes jogi anyag irodalmunkban jórészt ismeretlen.

Ha a rabszolgatartó társadalom fejlődését – a fenti címben jelzett keretben – előbb *általánosságban* nézzük, akkor a fejlődés főbb vonalai a következő képet mutatják.

A *termelőeszközök*: a megművelt föld; a földművelésre és fogyasztásra tenyésztett háziállatok sora; a földműveléshez szükséges vasszerszámok (eke, ásó stb.), általában az egyszerű gépek alapján készített szerszámok, munkaeszközök (kocsi, malom, hajó, fémfeldolgozó szerszámok stb.); a kézműipar (szövés, építkezés, vasöntés és a bányaművelés munkaeszközei stb.).

A társadalmi, közelebbről a *termelési viszonyok* – ismeretes – arra adnak választ, hogy a társadalom egyes tagjai hogyan viszonyulnak a termelőeszközökhöz, általában a tulajdon tárgyaihoz. A termelőeszközök, mint láttuk, elég sokfélék. A legfontosabb azonban a föld. Ezért a legjelentősebb tulajdon a földtulajdon. Minden más termelőeszközre vonatkozó tulajdon – bár a fejlődés során egyre jelentősebbé válik – ehhez képest

másodlagos. A rabszolgatartó társadalmi rend alapvető sajátossága, amiért rabszolgatartó társadalmi rendnek nevezzük, hogy az emberek nagy többsége az emberek egy kisebb részének rabszolgája, tulajdona volt; jogilag csak tulajdon- és jogképtelen termelőeszköznek számított. Tulajdona semmiféle termelőeszközön nem lehetett. A legfontosabban, a földön sem. A rabszolgatartó társadalmi rend – bármennyire is a haladás útját egyengette, bármennyi kulturális értéket is produkált az egyetemes emberi kultúra részére – a világtörténelemben az egyetlen, amelyben az emberek kisebbsége az emberek többségétől azok emberi mivoltát is megtagadta. Az ősközösségi társadalom felbomlásával a rabszolgatartó társadalmi rend kibontakozásáig a rabszolgává süllyesztés a házi rabszolgaságtól az adós rabszolgaságon át a rabszolgaszerző háborúig számos formában történt. Ennek megfelelően kizsákmányolásuk is különböző volt (a házi rabszolgaság esetén a családon keresztül érvényesült; az adós rabszolga a hitelező „foglalkozásától” függően földbirtokon, bányában dolgozott vagy kereskedelmi áruvá vált; a háborúban szerzett rabszolgák állami birtokon, bányában, vagy az államvezetést közvetlenül kézben tartó magánhatalmasságok birtokán dolgoztak). A társadalom egy másik része, épp az, amelyik a rabszolgákat a termelés különböző területein alkalmazta és kizsákmányolta: a rabszolgatartók. Ők azok, akik egyre nagyobb részt szakítottak maguknak a korábban osztatlan társadalmi tulajdont képező földből, és más vagyontárgyaikat is mérhetetlenül megnövelték. – Egy további fontos rétege a társadalomnak: az ún. szabadok (földművesek, kézművesek, katonák), akik a második legnagyobb számú réteg voltak, közvetlen termelőmunkát végeztek, ill. katonai szolgálatot teljesítettek. Földjüket és egyéb tulajdonukat általában más munkájának igénybevétele nélkül hasznosították. – A rabszolgatartó társadalmi rend, a rabszolgatartó állam mechanizmusának működtetése szempontjából fontos és ezért általában privilegizált helyzetet élveztek a tisztviselők és a különböző jogi funkciók betöltői. Ezek többnyire jelentős földtulajdonnal és egyéb vagyonnal rendelkeztek.

A termelési viszonyokat illetően meg kell jegyezni, hogy a korai rabszolgatartó társadalmakban, különösen a keleti államokban, mintegy ősközösségi maradványként sokáig fennmaradt a földközösség intézménye, amely a szabadok termelési tevékenységének kollektív jellegében jutott kifejezésre. Nyugaton (pl. Rómában) viszonylag korán eltűnt.

A fenti termelőeszközök mellett a vázolt termelési viszonyok keretében a főbb termelési ágak az állattenyésztés, a földművelés (mező-, erdő- és kertgazdaság), a kézművesség, a bányaművelés, valamint a kereskedelem voltak. Ennek lényeges velejárója az árutermelés és az áruforgalom, amely egyre inkább kiterjedélyesedik, és a jogfejlődés egyik döntő formálója.

Az *államszervezetre* különböző formában a centralizált despotizmus, ill. görög és római vonatkozásban a fejlődés bizonyos szakaszában az uralkodó osztályok demokratikus államformája volt a jellemző. Az államapparátus kezdetben az uralkodó szűkebb környezetével azonos, később differenciálódik, feladattípusok szerint tagozódik. Ennek egyik jele a joggal hivatásszerűen foglalkozók rétegének kialakulása is. A fejlődés adott fokától feltételezetten differenciált államapparátus általában erősen centralizált, és mindenkor azonosult az uralkodó osztállyal – a rabszolgák és a szabad termelők kizsákmányolása és elnyomása végett. A helyi államszervek szerepe általában nem volt jelentős, de számtalanszor szolgált szeparatista törekvések – siker esetén önálló állam létrehozásának – eszközéül.

A *jogot* illetően kezdetben a szokásjog dominált. A szokásjog az ősközösségi társadalomból fennmaradt életképes szokásokból és új szokások állandósulásából, jogtétellé alakulásából tevődött össze. A központi államhatalom erősödésével a törvényjog fokozatosan és általában kiszorítja a szokásjogot.

Látni fogjuk, de egyébként sem kétséges, hogy a rabszolgartató társadalmi rend fejlődése során létrejött törvények, jogkönyvek – azok felelősségi szabályai is! – termékei és kifejezői mindannak, amit erről a társadalmi rendről a fentiekben általánosságban mondtunk. A kérdéses jogforrások azonban nem általában a rabszolgartató társadalom fejlődésének termékei (bár azok is), hanem egy meghatározott rabszolgartató állam jogfejlődésének termékei; nem általában fejezik ki a rabszolgartató társadalom gazdasági-társadalmi viszonyait (bár úgy is), hanem egy meghatározott fejlődési stádiumban levő meghatározott állam gazdasági-társadalmi viszonyait. Mindezekért – történeti sorrendben – röviden utalni kell az érintett jogforrások keletkezésének konkrét viszonyaira is.

2. A JELENTŐSEBB ÓKORI JOGRENDSZEREK

A) AZ ÉKÍRÁSOS JOGOK

1. Az ebben a körben érintett jogforrások – a Hammurábi Kódex, az Esnunnai Törvények, az Asszír és a Hettita Jogkönyvek – megismeréséhez a megfelelő tájékozódás végett mindenekelőtt a *politikai történet* főbb vonalait kell látni; azokat a jelentősebb eseményeket, amelyekhez a kérdéses jogforrások is kapcsolódnak. Ezekre vonatkozóan a gazdag irodalmi feldolgozások alapján⁴² az alábbi kép bontakozik ki az érdeklődő előtt.

Mezopotámia, s egyúttal a történelem első nagy rabszolgatartó állami szervezetei a földrajzi egység két etnikai területén az i. e. III. évezredben előbb az Akkád Birodalom, majd annak elpusztulása után a Sumér Birodalom alakjában jelentkeztek. Az Akkád–Sumér Birodalom felbomlása után Mezopotámia térségében az idegen hódítók nem tudtak „megegyezni” az egység kérdésében. A küzdelem fő résztvevői az amoriták és az elamiták voltak. Részt vett a küzdelemben a Tigris partján fekvő, az i. e. 1900-ig önálló esnunnai fejedelemség és Asszíria is. A küzdelemből a babilóniai királyság került ki győztesen, amelyben az ún. amorita dinasztia (i. e. 1894–1515) jutott uralomra. A babiloni amorita királyság virágkorát Hammurábi (i. e. 1792–1750) uralkodása alatt érte el, aki uralma alatt egyesítette egész Mezopotámiát, és így erős államot hozott létre. Részvévé vált Asszíria és az esnunnai fejedelemség is. Mind a Hammurábi Kódex, mind az Esnunnai Törvények viszonylag békés időszakokra esnek. Az előző keletkezésének ideje – kézenfekvő – Hammurábi uralkodásának időszaka. Az utóbbi vitás: egyesek az önállóság idejére, mások későbbre teszik, és azt mondják, hogy a Hammurábi Kódex után keletkezett.

A Babilóniai Birodalmat a hettiták dúlták először szét, és uralmuk alá hajtották Asszíriát is.

Az i. e. XIX. században állammá szerveződött hettiták erős birodalmat Telepin király idejében (i. e. 1535) alkottak. Ebben az időben erősítették

⁴² L. elsősorban AVGYIJEV, *Az ókori kelet története* c. munkájának megfelelő fejezeteit a babilóniaiakról, Esnunnáról, az asszírokról és a hettitákról, ill. ezek történetéről; l. továbbá DRIVER–MILES *babiloni és asszír*; NEUFELD *hettita*, SZLECHTER *esnunai* szövegkiadását kísérő tanulmányának történeti részeit – illetőleg az ezeknél a szerzőknél feltüntetett részletesebb történeti irodalmat. (A fenti kiadványok teljes bibliográfiáját l. a *Forrás és irodalomjegyzékben*.)

meg uralmukat mind kifelé, mind befelé. Ekkor keletkezett a Hettita Jogkönyv is, amely ránk maradt formájában egy – már az újbirodalom idejében készült⁴³ – gyakorlati célú kompiláció. Miután a korabeli jogalkotó jogkönyvét, ill. abban foglalt akaratát a régi jogi állapotok reformjaként jelentette meg, a jogforrás a régebbi jogot is tükrözi. Különös jelentőséget éppen az a jellege kölcsönöz neki, hogy két egymástól határozottan elkülönülő jogi réteg maradt fenn benne.

Az asszír monarchák kihasználták a hettiták és a Mitami Királyság háborúskodásait, és fokozatosan függetlenítették magukat Mitamitól, amelynek a hettita uralom után alattvalói lettek. Jó egyiptomi kereskedelmi kapcsolataik révén gazdaságilag konszolidálódtak, és hamarosan katonai sikereket is könyvelhettek el; Babilóniát is elfoglalták. Ez az idő AsszírIA első felvirágzásának korszaka. Ebben az időben – 1450 és 1250 között – jön létre az Asszír Jogkönyv is. AsszírIA második felvirágzása és igazi nagyhatalommá fejlődése – Babilónia XII. századi másodvirágzása (Nabukodonozor) után – az i. e. IX. században következik be. Ebből a korszakból azonban nem hagyott ránk örökül jelentős jogi emléket.

2. A *gazdasági-társadalmi viszonyokat* tekintve ezekről az államokról – egyrészt a már hivatkozott irodalmi feldolgozások, másrészt éppen a kérdéses jogforrások alapján – a következőket lehet mondani.

A *termelés főbb ágai* az öntözéses mezőgazdaság, állattenyésztés, a kereskedelem és a viszonylag fejlett kézművesség (ipar) voltak.

A *tulajdoni, ill. osztályviszonyokat* illetően a szóban forgó jogforrások keletkezési idejében már tipikus rabszolgatartó társadalmi renddel van dolgunk. A törzsi-nemzetségi szervezeti formák túlhaladása már az i. e. III. évezredre megtörtént,⁴³ bár bizonyos elemei viszonylag sokáig fennmaradtak (az öntözés és az öntözőberendezések karbantartása helyileg pl. a faluközösség feladata volt). A tulajdoni, illetőleg osztályviszonyokat az jellemezte, hogy az egyik oldalon állt az állam a vele (apparátusával) jórésztben személyileg azonosuló rabszolgatartókkal, az egyházzal (a templommal) és a gazdag kereskedőkkel. Ezek alkották a társadalomnak azt a részét, a kisebbik részét,

⁴³ Ismeretes ma már, hogy a Hettita Birodalom igazi virágkorát az i. e. XVII–XV. században élte, amikor Mitamit, AsszírIát, Babilóniát, Palesztinát is leverte, ill. befolyása alá vonta, sőt Egyiptommal is háborúzott (végül békeszerződéssel osztva meg vele Szíriát). A hanyatlás a XII. században kezdődött, míg nem a megerősödött AsszírIA sorozatos támadásaival teljesen fel nem morzsolta.

amely a nagyobb részt: a rabszolgákat, akiket igavonásra is használtak, és a szabad termelőket elnyomta, és óriási földjei, erdőállományai és nyájai megműveltetése, gondozása, ill. bérbeadása útján kizsákmányolta. A rabszolgaosztály feltöltésének forrásai a háborúk, ill. az eladósodás folytán való rabszolgasorba süllyedés voltak. Az esetenként eléggé számottevő félszabad réteg osztályméreteiben nem volt jelentős. A társadalmi struktúrára jellemző továbbá a férj teljes és korlátlan (rabszolgatartói) hatalma családjának tagjai felett.

Az államszervezet általános sajátja az ókori keleti államokra jellemző despotizmus. Ezt a kegyetlen elnyomás mellett az állandó rivalizálás, háború, királygyilkosság, belső torzszalkodás, nagyon sok rabszolgafelkelés jellemezte. Viszonylag nagy szerepük volt már ebben az államszervezetben is a hivatalnokoknak és egyházi tisztségviselőknek.

3. Az államapparátusnak, az erőszakszervezeteknek az volt a belső funkciójuk, hogy elnyomják a rabszolgák és más kizsákmányoltak tömegeit, és biztosítsák a rabszolgaságra jellemző egyenlőtlen személyi viszonyokat, megadják a forgalmi élet fegyveres nyugalalmát. Az egyes törvények és jogkönyvek szerepe pedig az egyenlőtlen személyi viszonyok pontos körvonalazása, a forgalmi élet szabályozása volt. Az uralkodók a régi jog írásba foglalásával, új szabályok alkotásával – a gazdasági és személyi viszonyok e közvetett „szervezésével” – uralmuk rendjét és alapjait védelmezték, ill. teremtették meg. Hammurábi határozottan kiemeli törvénykönyvében, hogy amit hadseregével tett kifelé, azt kívánja elérni törvénykönyvével befelé: rendet és biztonságot birodalmában.⁴⁴ Ez a rend és biztonság persze a rabszolgatartó birodalom rendje és biztonsága volt.

4. Az egyes jogforrások szerkezetüket és jellegüket tekintve eléggé eltérőek.

A sumér jogból kinőtt,⁴⁵ az i. e. 1792–1750 között keletkezett – 282 §-t, bevezetést és zárszót tartalmazó – *Hammurábi Kódexet* 1901–1902-ben

⁴⁴ „Az ellenségeket északtól délig kiirtottam, a harcokat befejeztem, az országot felvirágoztattam; az embereket bekerített (biztonságos) helyekre letelepítettem és őket a rendzavaróktól megkíméltem” – mondja Hammurábi (HK, Zárszó 2. bek.), mintegy kimondva: a külső kereteket immár megadtam, most jön a belső rend, a jog megalkotása. „Ezek azok az igazságos törvények – mondja ezért –, amelyeket Hammurábi, a király alkotott, amelyek által biztos kormányzást és jó jogot adott az országnak” (HK, Zárszó 1. bek.).

⁴⁵ A HK eredetéhez ebben a vonatkozásban l. AVGYIJEV, 43. old.; DRIVER–MILES, 13. old.; KMOŠKÓ, 15. old. stb.

fedezték fel.⁴⁶ A törvénykönyvben már jelentős tagoltság fedezhető fel. Különválasztja az általános deklarációkat (prológ, epilóg) a kifejezetten tételes jogi anyagtól, és az utóbbiban a szabályozás tárgya szerint elkülönülnek bizonyos nagyobb szabálycsoportok.⁴⁷ A vallási elemeket és a jogi normákat nem vegyíti össze. A későbbi értelemben vett büntetőjog és polgári jog azonban teljesen összefolyik benne (megvan benne még az önbíráskodás és a tálió is); sem rendszerében, sem az egyes kategóriák kimunkáltságában nem éri el a fejlett római jogot, bár – egészen heterogén rétegződésben – felfedezhető benne fejlett iudiciumra valló szabályok is.

Az 1935-ben, ill. 1947-ben felfedezett *Esnunnai Törvények* (Bilalma Kódex néven is ismeretesek) 60 §-t számlálnak. Keletkezésük idejét alighanem inkább Hammurábi Törvénykönyve után kell tennünk, bár többen vallják korábbi eredetüket is.⁴⁸ A kódex ugyan nem képez olyan átfogó rendszert, mint Hammurábi Törvénykönyve,⁴⁹ ehhez képest mégis fejlettebb jogalkotási termék benyomását kelti, ami a kódex tartalmi és formai vonatkozásaiban egyaránt megnyilatkozik.⁵⁰

⁴⁶ A törvénykönyvet – embernél alig valamivel nagyobb kőoszlopra vésve – I. DE MIRGAN és P. SCHEIL vezette francia expedíció fedezte fel Susanban. A kőoszlopot ma a Louvre-ban őrzik. Felfedezésének történetét, az oszlop leírását és keletkezésének történetét, a hiányos részeknek a susani és egyéb, később előkerült másolattörredékekkel való pótlását stb. lásd WINCKLER, K MOSKÓ, DRIVER–MILES idevonatkozó (az irodalomjegyzékben feltüntetett) munkáiban.

⁴⁷ K MOSKÓ pl. – általában helyesen – el is különíti az egyes szabálycsoportokat, abból kiindulva, hogy a rendelkezésekben van bizonyos logika: egy-egy kérdést ui. a törvény több, de egy-egy helyen behatódobban, több szakasszal szabályoz. Kmoskó ezeket a csoportokat fejezetcímmel és számmal látja el; a Bevezetést és a Zárszót nem számítva, 48 fejezetet alkot, ami által az egész törvény rendszere áttekinthetőbbé is válik.

⁴⁸ Az *ET-t* 1–1 agyagtáblán Bagdadtól délre, a mai Tell Harmnán fedezték fel. – Az *ET-re* vonatkozó fejtegetéseinkben egyrészt magára a Szelchter-féle francia fordításban ismeretes törvényszövegre, valamint SZELCHTER-nek a fordításhoz írott tanulmányára, BRÖSZ idevonatkozó (az irodalomjegyzékbe felvett) tanulmányára, illetve AVGYIJEV munkájának idevágó részére támaszkodunk. Ezekben és az általuk megadott irodalomban található részletesebb feldolgozás a törvények felfedezésének történetére, az agyagtáblák azonosítására, az eredeti szöveg paleográfiai feldolgozására, az egész törvény belső rendszerére, a két tábla egymáshoz való viszonyára, feltehető alkotójára (írásba foglalójára) stb. kérdésre vonatkozóan. – BRÖSZ (21. old.) és a nála hivatkozott szerzők, továbbá MONIER–CARDASCIA–IMBERT (34. old.) az *ET-t* az i. e. XX. századba teszi, és megalkotását Bilalma esnunnai királynak tulajdonítja (innen a Bilalma kódex megnevezés).

⁴⁹ Nem tartalmaz pl. rendelkezéseket az öröklésre, az öntözöcsatornák működtetésére vonatkozóan (az utóbbira csak utalás van a törvényben, *ET*, 50. §).

⁵⁰ SZELCHTER szerint az *ET* a *HK* után, vagy legalábbis azzal egy időben keletkezett. Paleográfiai, történeti és ortográfiai fejtegetései alapján összefoglalólag megállapítja: „En l’absence d’éléments particuliers relatifs à la date des Lois d’Eshnunna, on pourrait être tenté, en

A többnyire „újabbkori asszír törvények” (Middle Assyrian Laws) néven tárgyalt *Asszír Jogkönyv* (i. e. 1450–1250) különböző ékírásos táblákon 1903–1914 között került napvilágra.⁵¹ Az Asszír Jogkönyv erősen a Hammurábi Kódex hatását mutatja. Jellegéről erős vita folyik az irodalomban.⁵² A jogkönyv 90 olvasható §-a nagyjából a nők deliktuális felelősségi viszonyait szabályozza. Rendszer és jogi kultúra tekintetében nem éri el elődeit, mint ahogy az asszír kultúra más vonatkozásaiban is mögötte maradt a babiloni kultúrának. Erősen átszövik pl. különböző irracionális vallási tényezők.

Az i. e. XIII. században keletkezett kb. 200 §-nyi *Hettita Jogkönyv* tudományosan bravúros úton jutott az emberiség birtokába.⁵³

se fondant uniquement sur les dispositions qu’elles contiennent, de leur assigner une date très rapprochée du Code du Hammurabi, sinon même de les dater après le Code de Hammurabi” (9. old.). – Az *ET* későbbi eredete mellett szólnak a bennük tükröződő fejlettebb gazdasági viszonyok és azok fejlettebb jogi formái is. Az *ET* fejlettebb jellege mellett felhozhatók pl. olyan tények, mint: az áruviszonyok és a pénzgazdálkodás fejlettebb volta; a tálío hiánya, a törvényes kompozíció általános volta; a bérleti viszonyoknak az *ET*-ben tükröződő általános kibontakozása, a használó és a tulajdonos olyan szétválása (amire a római jogban is csak a principatus korában kerül sor), a sokfajta szerződés és a szerződéses felelősség helyenként a római jogra emlékeztető kidolgozottsága, a deliktuális felelősségnél az osztályszempontok közvetlen kifejezésének általában való mellőzése, amikhez Brósz is megjegyzi (23., 29., 35–36. old.), hogy ilyen vonatkozásokban a *HK*-nál fejlettebb joggal van dolgunk; de ezt a képet a *HK* és az *ET* azonos tárgyú szakaszainak összevetése egész sor vonatkozásban (pl. *HK*, 9., 116., 229–230., 250–256. §) igazolja (ennek részletezése azonban kívül esik e munka keretein). – Érdemes azonban még utalni arra, hogy az i. e. XIII. században leírt és újabb része tekintetében a XVI. században keletkezett *HJK* sokkal inkább az *ET* hatását tükrözi, semmint az *ET* a *HK* befolyását. Ha pedig a *HK* lett volna közelebb a *HJK*-hoz és nem az *ET*, ez a helyzet – ismerve a *HK* nagy hatását – aligha állhatott volna elő. Ez az, ami Neufeld-ben is kétséget támaszt (136. old.), amikor az *ET*-t a *HK*-hoz képest 200 évvel korábbra helyezi.

⁵¹ A „Middle Assyrian Laws” megjelölés arra utal, hogy ismeretesek az ún. „Old Assyrian Laws”, amelyek i. e. kb. 2350–2100 körül keletkeztek. 8–10 mondatnyi terjedelmük azonban számunkra nem mond sokat. Ezek jellegéről és keletkezéséről behatóbb tájékoztatást Driver–Miles, *AL* ad (1–3. old.); l. *uo.* az eredeti szöveg hiteles fordítását is (377–379. old.). – Az *AJK* a mai alakjában a felfedezett 9 tábla szerint A-tól J-ig jelzett 9 részből áll. Felfedezésük a Deutsche Orientgesellschaft Qal’at Sarqat-i (az ókori Assur) ásatásai során történt. A részleteket illetően l. Driver–Miles, *AL*, 4. old., Avgijev, 219. old. – A keletkezés idejét illetően l. Driver–Miles, *AL*, 4–12. old. („Date of the Laws”).

⁵² Koschaker szerint az *AJK* Digesta-szerű, de nem törvényerejű gyűjtemény (Rechtsbuch); Driver–Miles szerint „the Assyrian Laws are a series of amendments of the existing laws which were either the Babylonian code itself or a body of laws of a closely related character” (Driver–Miles, *AL*, 15. old.). Kevésbé valószínű Avgijev feltételezése, amely szerint egy „bíróági döntvénygyűjteményről” van szó (219. old.). Ennek ugyanis ellene szól, hogy az egyes §-ok – bár kazuisztikusak – jogszabályi formában vannak megfogalmazva.

⁵³ A *HJK* anyaga azoknál az ásatásoknál került elő, amelyeket H. Winckler a *HK* felfedezése után a Közép-Anatóliában levő Boğházköyben levő erődítményekben 1906–1907,

Jellegét illetően gyakorlati célra készült összeírása (kompilációja) egyrészt a régi szokásjognak (*lex antiqua*) és másrészt az azt enyhítő újabb szabályoknak (*lex emendenda*).⁵⁴ A jogkönyv e rétegződése miatt, hogy ti. egy-egy szakasza tartalmaz egy régebbi és egy újabb normát (szankciót) is, a jogfejlődés szempontjából különösen értékes. Egyébként az átgondolt rendszerezés híjával van,⁵⁵ még inkább, mint a Hammurábi Kódex vagy az Asszír Jogkönyv, bár ezek az Esnunai Törvényekkel együtt nagy hatással voltak rá.⁵⁶

A rabszolga felkelésekből folyóan a jogkönyv szellemét általánosságban jellemzi, hogy hangsúlyozottan kiemeli a királynak való feltétlen alávettség, a kizsákmányolt osztályok feltétlen engedelmességének gondolatát. Ugyanakkor jellemzője a jogkönyvnek, hogy a benne megnyilvánuló szigor

ill. 1911–1912-ben folytatott. Ennek során 1300 részben ép ékírásos agyagtáblát tárt fel (l. NEUFELD munkájának idevonatkozó részét és irodalmi forrásait, V–IX. old.). AVGYIJEV a táblák számát 2000-ben adja meg, és a gazdag gyűjteményt találóan „állami levéltár”-nak nevezi (172–173. old.). Minthogy azonban a hettita nyelv (ékírás) akkor teljesen ismeretlen volt, ez a nagy ékírásos levéltár némán magába zárta titkait. A titok megoldása – F. HROZNY bámulatos tudományos eredményével, a hettita ékírás megfejtésével – hamar, már 1915-ben bekövetkezett. (F. HROZNY neves orientalista erre vonatkozó munkásságát *Die Lösung des Hethitischen Problems* c. munkájával nyitotta meg. L. ehhez az irodalmat NEUFELD *The Law Tablets and the Hittite Language* c. fejezetében, 70–93. old.). Ekkor tárult fel a csoda: az ókori történelem egy eladdig ismeretlen fejezete, benne a Hettita Jogkönyv is. A *HJK* agyagtáblái tárták fel a Hettita Birodalomban uralkodó társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, és egyáltalán dokumentálták azt, hogy a hettiták nagy hatalmi szerepet játszottak az ókori Mezopotámia történetében, míg korábban a hettiták alig voltak több, mint néhány forrásban (pl. az *Özövetségben*) fennmaradt név (l. AVGYIJEV, 172–173. old. NEUFELD, 70–71. old.). A *HJK* szakaszainak pontos száma az egyes táblák rongált volta miatt nem állapítható meg. Ehhez, valamint az egyes táblák megjelöléséhez: (KBo = Keilschrfte aus Boğhazköy, KZB = Keilschrifturkunden aus Boğhazköy stb.), egymáshoz való időbeli viszonyához, a jogkönyv alaki rendszeréhez l. NEUFELD, 70–93. old. – A keletkezés adott formájának időpontjához, megállapításának mikéntjéhez l. NEUFELD, 110–124. old.; AVGYIJEV, 70–93. old.

⁵⁴ A jogkönyv jellegének részletes elemzését l. NEUFELD munkája *The Character and Date of the Laws* c. fejezetében (94–115. old.).

⁵⁵ Példákkal alátámasztva helyesen mutat rá erre a jelenségre NEUFELD („Lack of Order” c. rész, 103. old.). Ez természetesen nem jelenti, hogy ne lennének benne bizonyos belső egységek, amelyek néhány szakaszban ugyanazt az életviszonyt szabályozzák (pl. 28–32., 57–92., 101–113., 187–200. stb. §§). Csakhogy ez nem általános, és az esetek nagy részében az egyes viszonyok szabályozása különböző helyeken vissza-visszatér (pl. a tulajdon védelmének: 2., 3., 12., 24., 57–92., 98. stb. §§).

⁵⁶ A hettita kultúrának, ezen belül a *HJK*-nak a babiloni és az asszír kultúrától, ill. a babiloni és asszír, különösen pedig az esnunai jogtól való befolyásoltságához, emellett is érvényesülő individuális jellegéhez, kultúráközvetítő szerepéhez, általában és különösen a jog területén l. NEUFELD értékes fejtegetéseit (94–95., 104–106. old.); l. továbbá AVGYIJEV, 174–184. old.

– éppen a Telepin király idejében (i. e. XVI. sz.) keletkezett második, azaz későbbi réteg révén – enyhébb, mint a Hammurábi Kódexben és az Asszír Jogkönyvben, hogy e vonatkozásban, amint erre éppen utaltunk, erősen az Esnunai Törvények hatását mutatja.⁵⁷

5. A vázolt jellegű és szerkezetű jogkönyvek és törvények *egyes rendelkezéseik tartalmát* tekintve kifejezik mindazt, amit fentebb e jogforrások funkciójáról mondtunk. Szerteágazó és kazuisztikus rendszertelenségben számos személyi és forgalmi viszonyt szabályoznak, megannyi arra érdemesnek „talált” érdeket védenek. Nem feladatunk ezekről tárgy szerinti rendszerező elemzést nyújtani. Utalni azonban érdemes arra, hogy az ékírásos jogrendszerek sok évszázaddal a római jog előtt is milyen sok intézményt hoztak már felszínre. Skálájuk gazdagsága a mindent csak a római jogban látó érdeklődő számára – legalábbis a tárgy oldaláról nézve – meglepő. A következő intézmények jelenlétének tényét kell ugyanis megállapítania: tulajdon (rabszolga, föld és egyéb tulajdon), birtok, adományozott birtok, a szerződés különböző formái (adásvétel, vállalkozás, zálogszerződés, munkaszerződés, fuvarozás, letét, kölcsön, hitel, haszonbérlet), örökösödés és örökbefogadás, árak, bérek és napszámok tarifája, jegyesség, házasság, házassági vagyoni viszonyok, válás stb. És természetesen jelen van – a rabszolgatartó állam és a társadalom minden fontos érdekének védelmére – a felelősségi normák hosszú sora is. Ezekben is, mint számos más természetű rendelkezésben, még sok helyütt átütnek az ősközösségi viszonyokra jellemző normák.

B) A GÖRÖG JOG

Mint említettük, a görög jog tekintetében forrásként egyrészt *Taubenschlag* közel egy évezredre terjedő papírusfeldolgozását, másrészt a Dikaio-matába felvett *Halensis 1-et* és végül a *Gortyni Törvénykönyvet* használják.

⁵⁷ Ez többek között a következőkben jut kifejezésre: hiányzik belőle az atyai hatalomnak az a korlátlanága, amely a *HK*-ban és az *AJK*-ban is látható; ritkább a halálbüntetés; mint szankciót nem a kényszermunkát alkalmazza; nem ismeri az istenítéletet; a büntetési tételket, általában a szankciókat a Telepin-féle módosítás (a második réteg) a korábbiakhoz, az első réteghez képest legalább a felére csökkenti; a tálío helyébe többnyire a taksált kompozíció lép. Általában tehát azt lehet mondani, hogy míg egyrészt az állam korlátozza a magánbosszú korábbi korlátlanabb érvényesülését, addig másrészt a konszolidált gazdasági viszonyok a deliktuális felelősség rendszerében az áruviszony hatásait erősítik.

Taubenschlag nagy munkája részben első feldolgozásként – részben más feldolgozások átvétele alapján – felöleli lényegileg mindazokat az ismert papiruszokat, amelyek a görög jog fejlődése szempontjából számottevők, és az i. e. 332. évtől i. u. 640-ig keletkeztek. A görög–római Egyiptom ez, amelynek története jól ismert, s amelyből számunkra ezúttal a görög korszak a fontosabb.

A Taubenschlag-feldolgozás tehát felöleli az i. e. III. században keletkezett *Halensis 1-et* (az ún. 1. sz. Hallei papiruszt) is.⁵⁸ Ennek kiemelése azért látszik mégis célszerűnek, mert a nagy általános feldolgozás mellett, amely az egyes konkrét forrásokra szükségszerűen csak utalni tud, az egyedi, a különös vizsgálatát is lehetővé teszi. Minthogy olyan forrásról van szó, amely számos értékes kártérítési jogi rendelkezést is tartalmaz, módunk van arra, hogy a görög jog felelősségi rendszerét Taubenschlag feldolgozása révén általánosan, e jogforrás alapján pedig – egy területi egység vonatkozásában – mikroszkopikusan is megismerjük.

A lényegileg 12 §-ra oszló papiruszban tükröződő viszonyok⁵⁹ nem mondanak ellent, sőt kiegészítik azt a képet, amelyet Mitteis–Wilcken híres munkájukban (*Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*), ill. újabban Szergejev (*Az ókori Görögország története*) a Ptolemaiosz-kori gazdasági-társadalmi és politikai viszonyokról a papirusz kutatás korszakalkotó eredménye⁶⁰ alapján felvázolnak.

Az osztály-, ill. politikai viszonyokat, általában a társadalmi viszonyokat illetően egy, a despotizmushoz közel álló katonai-bürokratikus rabszolga-birodalommal van dolgunk, amely az alexandriai polgárok rabszolgaságba

⁵⁸ A *Halensis 1* görög jogi termék. Ez folyik egyrészt abból, hogy Alexandria a hellén Egyiptom privilegizált görög városa volt (l. SZERGEJEV, 305. old.), másrészt a *Halensis 1* elemzésével, az athéni joggal való összevetéssel kimutatta ezt a jogtörténet is (l. a *Dikaiomata* kiadónak idevonatkozó fejtegetéseit, 173. és köv. oldalak.). – Formai oldalról nézve a *Halensis 1* minden bizonnyal az érvényes törvények egyes részeinek bírósági használat céljára történt összeírása. Ehhez részleteiben l. a *Dikaiomata* kiadónak idevonatkozó elemzéseit és megállapításait a bevezető tanulmányban (3–15. oldalak) és a zárszóban (162–179. old.).

⁵⁹ A *Halensis 1* egyes részei által szabályozott viszonyok: I. A hamis tanúzás, II. Részek az alexandriai városi törvényből, III., VI. A tettleges becsületsértés, IV. Peres eljárás a privilegizált osztályok részére, V. A katonai beszállásolás, VII. A törvényes eskü, VIII. Az alexandriaiak rabszolgasorba süllyesztésének tilalma, IX. A kézizálog, X. Tanúk megidézése, XI. Házak és telkek adásvétele, XII. Színészek, sportolók és tanárok sóadó alóli mentesítése.

⁶⁰ Ma már általában ismeretes, hogy a hellenisztikus világ történetének megismerése szempontjából a papiruszok, ill. a papirusz kutatás szinte felbecsülhetetlen jelentőségű. Hangsúlyozottan emeli ezt ki a fejlett szovjet ókortudomány is. „A papiruszok felfedezése – mondja pl. SZERGEJEV – korszakalkotó az antik történet és kultúra kutatásában” (300. old.).

vetését ugyan ellenzi,⁶¹ alapjául azonban mégis a (korábról meglévő, a háborúban szerzett és másutt rabszolgasorba süllyedt) rabszolgák, valamint a nincstelen félszabadok nagy tömege szolgál.⁶² Az erősen centralizált államhatalom élén a katona-földbirtokos arisztokrácia uralma és érdekei kifejezéseképpen a király állt, akit az állami tevékenység vitelében a központosított szervezett, viszonylag fejlett államapparátus (közigazgatás, adó- és egészségügyi szervek, bíróság stb.) segítette.⁶³

A királyok kizárólagos hatalma a gazdasági viszonyok területén is megnyilvánul, amennyiben „a hatalmuk alatt levő országot egy nagy földbirtoknak vagy öröklött jószágoknak tekintették, amelyen ők voltak a teljhatalmú gazdák”.⁶⁴ Kifejezésre jutott ez a fejlett gazdasági élet minden területén. A király ui. vagy közvetlen alattvalók, vagy szigorú előírások mellett működő bérlők útján saját kezében tartotta az ország valamennyi legfontosabb monopóliumát: a bankmonopóliumokat, a hatalmas olajmonopóliumokat, a textilipari, sörgyártó, a kelmefestő, valamint egyéb ipari és kereskedelmi monopóliumokat, amelyek alkalmazásában többnyire képesített és nem képesített szabadok és félszabadok, valamint rabszolgák dolgoztak.⁶⁵ Találón mondja Wilcken, „hogy a király volt az ország legnagyobb nagyiparos és nagykereskedője”.⁶⁶ A monopóliumok bérleményei az ókori nagytőkések és a papság, a templomi szervezetek kezén voltak, amelyek emellett a gazdasági vállalkozások egy jelentős részét saját jogon is birtokolták.⁶⁷ – A királynak ez a monopóliumhelyzete a földtulajdon vonatkozásában is érvényesült, bár a használat tekintetében a földbirtok több formája is kialakult.⁶⁸

Természetes, hogy a gazdasági élet és a jogszolgáltató szervek vázolt fejlettsége, a magaskultúra, amelyről külön nem kell szólni, a jog területén

⁶¹ Ezt a *Halensis* I VIII. §-a kifejezetten is kimondja, amikor alexandriai nők és férfiak rabszolgaságba vetését *expressis verbis* tilalmazza. Igaz, hogy Alexandria ebben – mint privilegizált egyiptomi görög város (l. SZERGEJEV, 305. old.) – gazdasági, politikai és etnikai potenciálját kívánta védeni. Alexandriai polgárok rabszolgává válása és ilyenként való eladása ui. ellenkező hatást váltott volna ki.

⁶² SZERGEJEV, 299–310. old.

⁶³ *I. m.* 299., 301. old.

⁶⁴ *I. m.* 301. old.

⁶⁵ MITTEIS–WILCKEN, I/1. köt. 239. és kk., 249. és kk., 261. és kk., 339. és kk., 362. és kk., SZERGEJEV, 305–309. old.

⁶⁶ MITTEIS–WILCKEN, I/1. köt. 256. old.

⁶⁷ MITTEIS–WILCKEN, I/1. köt. 261., SZERGEJEV, 307–309. old.

⁶⁸ MITTEIS–WILCKEN, I/1. köt. 270. és SZERGEJEV, 302. és kk. old.

is megmutatkozott, és sok tekintetben a római jog szintjére emelkedett. Nemcsak általában, vagy közelebből a kötelmi jog területén, ahogy az Taubenschlag feldolgozása, a Halensis 1 és egyéb⁶⁹ források alapján élénk tárul, hanem a deliktuális felelősség területén is. Egészen differenciált rendszere alakult ki az olyan érdekek deliktuális szankciók útján való védelmének, mint az ember élete és testi épsége,⁷⁰ az emberi személyiség,⁷¹ a tulajdon,⁷² egyes nem vagyoni helyzetek, ill. jogok,⁷³ a közigazgatás „tisztasága”, az adófegyelem,⁷⁴ a király gazdasági monopóliuma⁷⁵ stb.

A *Gortyni Törvénykönyv* a görög jogfejlődés egy korábbi szakaszához visz bennünket vissza. Az idevonatkozó kutatások⁷⁶ szerint az i. e. V. században keletkezett. Gortyn (Kréta városának) városi törvényeit tartalmazza, és jelenlegi alakjában az eredeti gortyni városi jognak novellizált formája. Jelentősége abban van – mondja helyesen Kohler–Ziebart –, „hogy a görög jogalkotásnak egyetlen ránk maradt nagyobb darabja”.⁷⁷

Kréta szigetét a görög időkben a dórok népesítették be, és ha egységes országgá nem is tették, bizonyos sajátos egysége mégis volt.⁷⁸ Így pl. – mint látható – egyes városai saját joggal is rendelkeztek. Kétségtelen viszont, hogy ez a városi jog a „gemein griechisches Recht”-nek csak egyik, a lényegét illetően nem túlzottan eltérő variánsa.⁷⁹ A dórok, miként Spártában, a szigeten, így Gortynban is lényegileg spártai társadalmi rendben élnek.⁸⁰ Megvannak a dór phylék, amelyek ugyan területileg szervezett egységek, de számos vonatkozásban átszövik őket az azt megelőző nemzetiségi

⁶⁹ Pl. PARTSCH, *Juristische Urkunden der Ptolemäerzeit* c. feldolgozása, amely a freiburgi ptolemaioskori papírusgyűjteménynek a szerződések vonatkozásában gazdag jogi okmányait tartalmazza.

⁷⁰ TAUBENSCHLAG, 431–442. old., *Halensis I*, III., VI. §§.

⁷¹ TAUBENSCHLAG, 442–449., 262–263. old., *Halensis I*. §.

⁷² TAUBENSCHLAG, 452–462. old., *Halensis I*. II. §. 1–2. bek.

⁷³ TAUBENSCHLAG, 442–449., 463–464. old.

⁷⁴ *I. m.* 464–469. old.

⁷⁵ *I. m.* 469–473. old.

⁷⁶ L. KOHLER–ZIEHBART, III–VIII. old. SZERGEJEV a keletkezés idejét a VI. századra teszi (29. old.). A *GT*-t egy feltárt bírósági épület falaira vésve 1884-ben fedezték fel. Három részből áll. Az I. rész XII, a II. rész VII columnát tartalmaz. Ez a kettő alkotja magát a törvénykönyvet. Ehhez kapcsolódik azonban még 11 városi népgyűlési határozat (III. rész), amelyek ugyancsak részei a gortyni városi jognak.

⁷⁷ *I. m.* VII. old.

⁷⁸ Kréta politikai szervezetéhez l. KOHLER–ZIEHBART *Verfassung* c. fejezetét (44–49. old.).

⁷⁹ L. KOHLER–ZIEHBART *Beziehungen zum gemeingriechischen Recht* c. fejezetét (88–134. old.).

⁸⁰ SZERGEJEV, 115. old.

szervezet elemei.⁸¹ A szabad polgárok⁸² nem szabad földműveseket (klarotai) dolgoztatnak, akiknek azonban lényegesen több joguk van, mint a spártai heilótáknak.⁸³ Emellett létezett a vásárolt állami rabszolga is, aki viszont már teljesen jogtalan.⁸⁴ A rabszolgává válás formái egyébként a szokásosak (hadifogollyá válás, adórszolgátság, szerződéses rabszolgává süllyesztés).⁸⁵ A gazdasági életet illetően a törvénykönyv a mezőgazdaság mellett viszonylag fejlett kézművességre (iparra) és kereskedelemre utal, ami az árutermelés létét és kibontakozását bizonyítja. Folyik ez abból, hogy elég alapos körültekintéssel szabályozzák az egyes osztályok forgalmi jogképességét, az öröklést, a cselekvőképességet, a házassági vagyoni jogot, a szerződések különböző formáit, a deliktumért való felelősséget, a bírósági eljárást és a végrehajtási jogot. – A deliktuális felelősségi szabályok a deliktuális felelősségi szankciókkal való jogi védelmet kiterjesztik a tulajdonra,⁸⁶ a rabszolgátság intézményére,⁸⁷ a családra és erkölcsre,⁸⁸ a személyek jogaira⁸⁹ stb.

C) A RÓMAI JOG

A római jogi források és azok története az eddigieknél lényegesen ismeretebbek. Ezért itt nem is törekszünk általános és részletes alaki ismertetésükre. A feladat itt inkább az, hogy különböző, nézetünk szerint nem helyes

⁸¹ L. KOHLER–ZIEHBART *Verfassung* c. fejezet (44–49. old.).

⁸² Az uralkodó osztály tagozódásához (hetäria, phylé) l. KOHLER–ZIEHBART, 45–49. old.

⁸³ A klaroták egyrészt házi, másrészt mezőgazdasági, más néven „földbérő” rabszolgák voltak. Már a „földbérő” megjelölés is arra enged következtetni, hogy ez a kétfajta, egyébként egyenlő jogállású rabszolga nem volt a szó klasszikus értelmében rabszolga. Kifejezésre jut ez többek között a következőkben: 1. bár nincs aktív perképeessége (ami folyik abból, hogy ilyenekkel a félszabad sem rendelkezik, *GT*, II. rész VI. col.), bizonyos fokig az urával szemben is védelemben részesül (*GT* III. rész. No. 8. col. I., *GT*, I. rész. col. II. 4–15.); 2. van tulajdona, passzív perképeessége és ügyleteket köthet (*GT*, I. rész. col. IV. 35–40., II. rész. col. V., III. rész. No. 3. 2–6.); 3. érvényes házasságban él, a szabaddal kötött házasság sem kizárt, de az utóbbiból származó gyermekek a szabad rokonokkal szemben öröklésképtelenek (*GT*, I. rész. col. II. 25., col. III. 50., col. IV. 1., col. VII. 1–5., 5–10.). Részleteiben l. KOHLER–ZIEHBART „Sklaven” c. fejezetét (49–55. old.).

⁸⁴ KOHLER–ZIEHBART, 51. old.

⁸⁵ *I. m.* 51. old.

⁸⁶ *GT*, I. rész. col. III. 1–30., col. V. 35–38., col. VI. 13–26., 37–44., col. IX. 9–17., II. rész. col. I. 4–9., col. III. 4–5., III. rész. No. 6.

⁸⁷ *GT*, I. rész. col. I. 1–10., col. II., col. IV. 9–17., II. rész. col. IV.

⁸⁸ *GT*, I. rész. col. II.

⁸⁹ *GT*, I. rész. col. I. 1–10., col. IV. 9–17., III. rész. No. 1., II/2 rész. col. II., III. rész. No. 10.

nézetekkel szemben kifejtjük álláspontunkat a római jog ezeréves története egyes forrásainak és szakaszainak jellegét, fejlődéstörténeti értékét illetően. Nem lehet ui. szó nélkül elmenni a mellett az ellentmondás mellett, hogy a klasszikus kortól Justinianusig a római jog általában hanyatlott, a felelősségi rendszer tekintetében viszont fejlődött, minden korábbihoz képest magasabb szintre jutott. Az előző nézet elég általánosan elterjedt a polgári romanisztikában. Az utóbbi jelen munka szerzőjének véleménye, amelyre őt a fejlődés útjainak nyomon kísérése vezette (1). A feladat másik – az előbbivel szorosan összefüggő – része, hogy a fontosabb jogforrások keletkezésének gazdasági-társadalmi alapjait, politikai-történeti hátterét mint az egyes jogforrások felelősségi rendszerének meghatározó feltételeit általában bemutassuk. Az ezekben a tényezőkben megnyilatkozó fejlődési tendencia adja végül is annak a nézetnek az alapját is, amely a posztklasszikus, közelebbiből a jusztiniánuszi római jogban nem a római jog eltorzítását, hanem a római jog fejlődésének csúcát látja (2).

1. *Az egyes jogforrások, a római jog egyes fejlődési szakaszainak történeti értékelése* sokoldalú kérdés.

A kutatásokhoz szükséges források problémája alakilag nézve egyszerű. A Corpus Juris Civilisben ui. – egy-két forrástól eltekintve – lényegileg az egész római jog előttünk áll. A Corpus Juris Civilis mint formailag zárt egység ugyan meghatározott időben keletkezett, mégis tükrözi a római jog ezeréves fejlődésének. Bár a fejlődés különböző szakaszain létrejött intézményeket és jogi nézeteket a jusztiniánuszi kor igényeihez idomította, és ezért azokat retrospektív szemléletben mutatja, mégis magában hordja mindazokat az eredményeket, amelyek a római jogot a jogforrások időben és alakilag szövevényes rendszerén át (szokásjog, törvény, magisztrátusi edictumok, senatusconsultumok, iurisprudentia, császári constitutiók) a világjog szintjére emelték.

A kérdés másik oldala azonban nevezetesen az, hogy ez az évezredes fejlődés az egyes szakaszokat, ill. az egyes intézmények és nézetek történeti lokalizálását illetően a Corpus Juris Civilis anyagából hogyan rekonstruálható, már távolról sem olyan egyszerű. Hogy mennyire nem az, hogy a tudományos kutatás feladatainak milyen óriási hadát rejt magában, arra a modern romanisztika a legjobb példa. Ma már könyvtárakra rúg azoknak a munkáknak a száma, amelyek a rekonstrukció jegyében születtek. Tudott dolog, hogy ezek nagy része e rekonstrukciós tevékenységnek

arra a területére esik, amely az interpoláció-kutatás neve alatt ismeretes. E fejezet 1. §-ában már említettük, hogy ez az oly sok eredményt produkált tevékenység megérlelt egy olyan tendenciát is, amely szerint „igazi” római jogot már csak abban szabadna látni, amely – pontosan nem lehet tudni, de – legkésőbb még az i. u. II. században és a III. század elején keletkezett, és minden más csak erőszakos megváltoztatása és megrontása az addig létrejöttnek. Az említett helyen – és másutt is⁹⁰ – már azt is kifejtettük, hogy ezt a szemléletet nem tartjuk helyesnek. E fejezet későbbi részeiben ezt a felelősségi intézmények fejlődésén is ki fogjuk mutatni. Itt csak egy-két olyan általános megjegyzésre szorítkozunk, amelyeknek egy része e koncepció ellentmondásait tárja fel (a), egy másik része pedig a posztklasszikus római jognak a római jog fejlődésében betöltött tényleges szerepére utal (b).

a) A szóban forgó koncepció egyik belső ellentmondása, hogy ugyanazt a jogfejlődési formát a római jog történetének egyik szakaszára nézve erőszakosnak és hamisításnak tekinti, más szakaszaira nézve pedig nem. Ha ui. nem a jogfejlődés formájának, hanem hamisításnak, a jog megosztásának tekintjük mindazt a változást – nevezhetjük változtatásnak is –, amelyen a római jog az i. u. II. század végétől Justinianusig bezárólag átment, akkor alighanem az egész római jog nem más, mint egyetlen nagy hamisítvány. Bármelyik római jogi kézikönyvet vesszük kezünkbe, a történeti, azon belül a jogforrásokra vonatkozó bevezető részekben mást sem fogunk olvasni, mint hogy egyik szokásjogi tétel a másikat módosította, egyik törvény a másikat helyezte hatályon kívül vagy egészítette ki; hogy a klasszikus kor juriszprudenciája mint jogforrás nem egyszerre csak lett, és aztán volt, hanem a fejlődés menetében jött létre (már a köztársasági korban), és – saját tételeit is állandóan alakítva, szükség esetén elejtve – egyetlen funkciója az volt, hogy a jogot, ott, ahol elavult vagy hiányos volt, korrigálja, kiegészítse; hogy ebben az értelemben a praetori jog sem más, mint a jog állandó változásának példája – és sorolhatnánk még tovább. Ebben a gondolatmenetben minden későbbi jogi szabály csak a korábbi hamisítványa. Ebben az értelemben a klasszikus kori jog kibontakozása sem más, mint állandó önhamisítási folyamat.

A „megrontott jog” koncepciója egy további figyelemre méltó ellentmondással is terhes. Katalógus kellene azoknak az interpoláció-kutató

⁹⁰ MÁDL, 24. és köv. oldalak.

munkáknak a felsorolásához, amelyek egy-egy jogintézmény tekintetében először az interpolált szövegek egyes rétegein át kihámozzák a klasszikus magot, és aztán – de inkább párhuzamosan – kimutatják, hogy az adott jogintézmény dogmatikai kibontakozása, formai tökéletesedése, kazuisztikus létformából fogalmi alakzattá való átváltozása mégis később, az esetek jó részében éppen a posztklasszikus kori kodifikációs törekvések során következett be és a jusztiniánuszi kodifikációban teljesedett ki.

Szaporítani lehetne még az ilyen és ehhez hasonló ellenvetések számát. Hány tanulmány veszi pl. tárgyát részben vagy egészben abból, hogy a jusztiniánuszi kodifikátorok sokszor nagyon is konzervatívok voltak, szolgáiban ragaszkodtak a régi tételekhez és megfogalmazásokhoz? Hányszor hangzott el már az a bizony sokszor jogos megállapítás, hogy az interpoláció-kutatók nem egyszer ott is találtak interpolációt, ahol olyan sose volt?! De a „megrontott jog” koncepciójának már említett belső ellentmondásából is következik, hogy a koncepció képviselőinél a dialektikus látásmód hiányzik. A dolognak csak egyik oldalát, a formai oldalát látják. Márpedig önmagában is eléggé valószínű, hogy aminek csak az egyik felét látom, azt aligha látom a valóságnak megfelelően.

b) A másik oldal ui. egészen mást mutat. Egyebek között azt is, hogy a jogfejlődés ilyen vagy olyan formája miért nem pusztán az egyes jogászok esetleges és voluntarisztikus akciója, hamisítása, és miért mégis a „megrontott” jog az, amely oly sok tekintetben a réginnél tökéletesebbet alkotott. Közelebbről a következők miatt.

aa) Ha az i. u. II. század végétől kezdve az élet számos területén halványabb is volt Róma fénye, ha az adott társadalmi rend keretében az uralkodásnak a formái változtak is, ha a szüntelen osztályharc időnként produkált is nagyobb erupciókat vagy belső erőviszony-eltolódásokat, a gazdasági-társadalmi viszonyok alapján véve mégis azonosak, a rabszolgatartó társadalmi rend gazdasági-társadalmi viszonyai voltak. Azok, amelyek a klasszikus kori római jogot létrehozták. Az a lassú változás pedig, amely a gazdasági-társadalmi viszonyok struktúrájában főleg az i. u. V–VI. században kezdődött meg, és amely lassan belülről bomlasztotta szét a rabszolgatartó társadalmi rendet, ez a változás a társadalmi fejlődés hordozója és nem a visszafejlődés kifejezője volt. Ebből pedig két következtetés folyik. Az egyik az, hogy Rómának a II. századot követően is *alapjában* olyan jogra volt szüksége, amilyen a klasszikus korban kialakult. Nem fejletlenebb és

nem az árutermelő rabszolgotartó társadalmi rendre kevésbé jellemző. A másik pedig az, hogy ha a társadalmi struktúrában fellépő fokozatos változás a fejlődés irányába mutatott, ez a jog szintjén nem tükröződhetett visszafejlődés formájában.

bb) A juszteniánuszi kodifikáció jogpolitikai célkitűzései is arról tanúskodnak, hogy benne nem lehet egyszerűen csak a klasszikus jog szubjektív meglátásokon alapuló voluntarisztikus eltorzítását látni. Miről volt ui. szó? Arról, hogy a jog szintjén is megkíséreljék a Római Birodalom egységét visszaállítani; hogy abban a káoszban, amelyet a különböző időben keletkezett és részben elavult jogi normák (jogforrások) óriási szövete jelentett, rendet teremtsenek; hogy ennek során elejtsenek olyan régi rendelkezéseket, amelyek a megváltozott körülmények között már idejüket múlták, hogy egyes régi intézményeknek és fogalmaknak új tartalmat adva, azokat az adott gazdasági élet igényeihez igazítsák; hogy számításba vegyék azt a hatást, amelyet a görög és keresztény hatás a jogra addig is de facto tett, hogy a római jog különböző ágait, amennyire lehet, egy egységgé kovácsolják stb. „Az új törvényalkotó munka arra törekedett – írja helyesen a szovjet római jogi tankönyv –, hogy a klasszikus jogfejlődés folytatása legyen, és kiküszöbölje a klasszikus jognak azokat a hiányosságait, amelyek a jogászok műveiben és a császári constitutiókban a munkálatok megkezdéséig kiütköztek. Az összeállítók figyelemmel voltak az új jogi nézetekre; ennek következtében a római jog alkalmasabbá vált arra, hogy a továbbiak során újabb népek vegyék át.”⁹¹ Aligha lehet erre azt mondani, hogy mindez csak visszafejlődés, ill. a klasszikus római jog megrontása volt.

cc) Alighanem azt sem lehet mondani, hogy a klasszikus kort követően ne lettek volna Rómában képzett jogtudósok, és a jogtudomány fénye a poszt-klasszikus korban ezért kopott volna meg. Az ok – úgy tűnik – nem ebben, hanem a jogtudósok szerepének megváltozásában van. Míg a klasszikus korban a jogtudósok responsumai közvetlen jogforrások, a jogtudósok tehát jogalkotók voltak, addig a dominatus korában az imperátor akarata lett az egyetlen jogforrás, a jogászok főként a császári kancellária hivatalnokaiként dolgoztak,⁹² és jogképző szerepük közvetve – a császári constitutiók előkészítése útján – érvényesült. Természetes, hogy a jogtudomány művelői az előbbi esetben szükségképpen jobban előtérben állottak, mint

⁹¹ NOVICKIJ–PERETYERSZKIJ, 30. old.

⁹² *I. m.* 26. old.

az utóbbiban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. akár Hermogenianus, akár Tribonianus kevésbé volt képes a jog formai fejlődéséhez hozzájárulni, mint pl. Ulpianus. Alighanem inkább a fordítottja az igaz. Tribonianus és kodifikációs bizottsága a rendszerezés, a fogalomalkotás, általában a jogi forma képzése és fejlesztése terén – a Corpus Juris Civilis bizonyíték rá – a római jogfejlődés legkonceptiózusabb művét produkálta. Csak nem lehet rá hivatkozni mint jogforrásra, mint ahogy lehet pl. Ulpianusra, mert amit alkotott, azt a császár nevében alkotta, és a császár akarataként – törvényként – került kihirdetésre. De jogi képzettsége, amelybe bele kell tudni a klasszikusokra (általában az addigi jogfejlődésre) vonatkozó ismeretét, a keresztény és görög kultúra forma- és fogalomalkotó hatását, rendszerező képességét stb., aligha vitatható el, sőt bizonyosan felette állt az addig ismert legtöbb jogtudós képességének. Mindezekből logikusan következik, hogy a posztklasszikus jogtudományt a formaalkotási képesség terén a klasszikusokkal szemben elmarasztalni, és a klasszikus jogtudomány hanyatlását a képességek és a tudományos színvonal hanyatlásában keresni, majd ennek folytán, közvetlenül erre visszavezetve a jog visszafejlődéséről beszélni, nemcsak hogy nem tekinthető jogosultnak, de példája annak is, hogy a formalisztikus szemléletmód téziseinek igazolásához milyen akrobatikus konstrukciókhoz kénytelen folyamodni. Mint ebben az esetben látható, pl. olyanokhoz, amelyekben a nem létező okozatot (a jog állítólagos visszafejlődését, önkényes megváltoztatását és megrontását) nem létező okkal (a jogtudomány színvonalának, ezen belül elsősorban a jogászok formaalkotó képességének állítólagos hiányával) indokolnak. A jogtudománynak azonban kevésbé a színvonala, inkább a szerepe változott meg; anélkül azonban, hogy a római jog differenciáltabbá, formailag (és ezáltal bizonyos fokig tartalmilag is) kimunkáltabbá, rendszerezettebbé tételéhez szükséges képességét elvesztette volna. Hogy mennyire így van, azt igazolja az a korábban már említett körülmény, hogy a posztklasszikus jogtudomány nélkül, amelynek eredményei végső soron a jusztiniánuszi kodifikációban kulminálnak, a római jog nemcsak hogy nem kapta volna meg épületének zárókövét, nemcsak hogy alaktalan torzó maradt volna, de együtt pusztult volna a széthulló és soha fel nem támadó antik Római Birodalommal. Ismeretes azonban, hogy nem ez történt.

Még folytathatnánk az érvelést, még számos oldalról világíthatnánk meg álláspontunkat.⁹³ Az eddigiekből is látható azonban, hogy a dialektikus, azaz a jogfejlődés egyes jelenségeit a maguk teljességében és sokoldalú összefüggésében vizsgáló szemléletmód számára a római jog ezeréves története minden szakaszában az adott gazdasági-társadalmi viszonyok tükrözője, kifejezője és védelmezője. Mint ilyen, minden lényeges részében nem önkényes, hanem szükségszerű jelenség. Az interpolációk csak e szükségszerűség formai kifejezői, megjelenési formái. A klasszikus kori jogfejlődés többnyire nyersen, kazuisztikusan és rendszer nélkül színre hozta, megteremtette a római jog legtöbb fontosabb intézményét (mindig az éppen szükségeseket), a posztklasszikus kori jog pedig – részben új intézményeket is hozva – viszonylag korszerű rendszerré, egységes épületté építette, egyes részei tekintetében formailag tökéletesítette az addig életképesnek bizonyult római jog egészét.

2. A fent elmondottak mintegy kiemelik a római jog egyes szakaszainak fejlődéstörténeti értékelését. Erre, mint jeleztük, azért volt szükség, mert számot kellett vetni azzal – a felelősségi rendszer általunk vallott fejlődésmentével ellentmondásban levő – elterjedt nézettel, amely a justiniánuszi jogban a római jog eltorzítását, a posztklasszikus jogban a római jog hanyatlását látja. A jogfejlődés egyes szakaszainak, ezen belül az egyes jogforrások fejlődéstörténeti értékelése szükségszerűen az adott fejlődési szakasz gazdasági-társadalmi és politikai viszonyainak vizsgálatához vezet bennünket. Ezek előtérbe helyezése nélkül a felelősségi normák társadalmi funkcióját, változásuk végső okát sem lehet megérteni. Amikor ezért alább főbb vonásaikban felvázoljuk a felelősség rendje szempontjából vizsgált *jogforrások gazdasági-társadalmi és politikai hátterét*, egyben megerősítjük a római jog fejlődéstörténeti értékelésére nézve fent általánosságban kifejtett álláspontunk hitelét is.

Ami a római jogi források történetét, fejlődését, az egyes jogforrások tartalmát (rendszerét és tárgyát) általában illeti, ezekről nem kell külön

⁹³ Részletesen lehetne még utalni pl. arra, hogy a római jog rendszerbeli kiépítése, formai tökéletesedése miért következett be egy fázissal később, mint a rabszolgaságon alapuló római árutermelő gazdasági élet virágkora. Eddigi fejtegetéseinkkel szemben ui. látszólag eredményesen lehetne arra hivatkozni, hogy Róma gazdasági virágkora éppen az, amely a klasszikus római jog kora. Erre és egyéb momentumokra itt már nem térünk ki. A kérdés részletesebb feldolgozását l. PÓLAY, *Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des römischen Rechts* c. tanulmányát (különösen 330–337. old.), MASKIN utalásait (294. old.) stb.

szólunk. E tekintetben ui. a sok is sokkal kevesebb volna, mint amit erről az egyes tankönyvek és kézikönyvek nyújtanak.⁹⁴ Nem kell külön szólni arról sem, hogy a római jogi deliktumok milyen életviszonyokra terjednek ki. Különböző „System”-ekben és törvényekben ez is bőséges feldolgozást nyert. Ezért itt csak jelezzük azokat a jogforrásokat, jogfejlődési szakaszokat, amelyeket a későbbi elemzések során érinteni fogunk. Ezek a következők:

a) a XII Táblás Törvény (i. e. 451–449);⁹⁵

b) a Lex Aquilia (kb. i. e. 287);⁹⁶

c) a klasszikus kornak a Corpus Juris Civilisben és másutt (Gaius), valamint

d) a posztklasszikus kornak a Corpus Juris Civilisben és másutt (Collatio) felvett kártérítésjogi rendelkezései.

a) A „fons omnis publicii privatiue iuris”, a XII Táblás Törvény a társadalmi fejlődésnek abban a szakaszában keletkezett – olvashatjuk az idevonatkozó irodalmi utalásokban –,⁹⁷ amikor Róma már osztálytársadalomban élt. Az állattenyésztés és földművelés, valamint a kevésbé fejlett kézművesség és az árukereskedelem olyan osztályviszonyok közepette folyt, amelyekben patríciusok álltak szemben plebejusokkal és rabszolgákkal. Éles osztályharc dúl a gazdag patríciusok és a szegény plebejusok között a földért,⁹⁸ a plebejusok részéről a politikai jogok kiterjesztéséért, az uzsora korlátozásáért és a patríciusok kezében levő jogszolgáltató szervek önkényének írott törvény útján való megszüntetéséért. A XII Táblás Törvény ebben az összefüggésben nem más, mint e harc terméke, az antagonisztikus ellentmondások csökkentésének kompromisszumos eszköze. Érdekes, hogy ez a törvény hozza be a „proletár” szó fogalmát – annyi vonatkozásban téve különbséget a szegények (proletarii) és a gazdagok (assidui) között;⁹⁹ általánossá teszi az adós rabszolgaságot, és mint a magántulajdonon alapuló fiatal állam törvénye, krudélis szankciókkal védi a tulajdont mindenféle erőszakos cselekménnyel szemben. Kiepíti a magántulajdon és megszervezésének intézményeit, „a polgári

⁹⁴ L. pl. JÖRS (1–39. old.) vagy NOVICKIJ–PERETYERSZKIJ (14–34. old.) jogforrástanát, mindegyik azonban WENGER nagy munkáját a római jog forrásairól.

⁹⁵ Bár a vita ma már nyugvópontra jutottnak tekinthető, a XII TT keletkezésének idejére és jellegére nézve kialakult különböző nézetekhez l. MASKIN, 92. old., JÖRS, 4–6. old., VOIGT, II. köt. 526. old.

⁹⁶ L. e fejezet 1. §-ának idevonatkozó részét.

⁹⁷ L. pl. JÖRS, 4–6. old., MASKIN, 89–93. old.

⁹⁸ Így MARX és az ő nyomán MASKIN, 90., 94. old.

⁹⁹ XII TT, 1/4. §.

életben való meggyökeresedését (azonban) gátolja az, hogy még kollektív, nemzetiségi tulajdon is van”,¹⁰⁰ mint ahogy a nemzetiségi hagyományok a jog más területén (deliktumok, családi viszonyok) is tartották még magukat.

b) A pun háborúk küszöbén keletkezett Lex Aquilia, amely lényegében a történelem első kimondott ún. „Haftgesetz”-e, kártérítésjogi törvénye, és amely a deliktuális viszonyok legnagyobb része terén a XII Táblás Törvény helyébe lépett,¹⁰¹ az utóbbinál már fejlettebb viszonyokat tükröz. A termelési viszonyok terén a rabszolgotartó rendszer meggyökeresedése és a patriarchális viszonyok felbomlása a jellemző.¹⁰² Bár a gazdálkodás alapja a földművelés – méghozzá a földtulajdon erős koncentrálódásával, amely ugyan még nem rabszolgotömegek szervezett munkáján épülő „nagyüzem”, hanem kis parasztgazdaságok koncentrálódása¹⁰³ –, bontakozik a kézműipari termelés, az árucseré, erősödik az uzsoratóke.¹⁰⁴ Az Aquilius néptribun által adott plebiscitum¹⁰⁵ egyebek között ugyancsak egyik állomása a plebejusok és patríciusok harcának. Ha a plebejusok ki is harcolták politikai jogegyenlőségüket, a rabszolgákkal együtt mégis a kizsákmányolt réteg, ill. gazdaságilag elnyomott osztály voltak az időközben nobilettá tömörült patrícius nemzetségekkel és gazdagabb plebejusokkal szemben.¹⁰⁶ Bár ez a kor a római jog klasszikus korához képest még erősen fejletlen,¹⁰⁷ mégis itt kezdenek már megjelenni – ha sok tekintetben a régi formák terhével is – a később kibontakozó klasszikus római magánjog intézményei. A kártérítési jog fejlődésében ez az intézmény az *actio legis Aquiliae*, amely részben még a múltból táplálkozik, de már a fejlődő áruterelés hatásait mutatja. Ez azonban – ahogy erre már korábban utaltunk¹⁰⁸ – nem jelenti azt, hogy a Lex Aquiliát a klasszikus korról lehetne azonosítani, mint ezt többen teszik.¹⁰⁹

¹⁰⁰ MASKIN, 93. old.

¹⁰¹ L. ehhez VOIGT, II. köt. 527–528. old.

¹⁰² MASKIN, 108. old.

¹⁰³ MASKIN, 108. old., MOMMSEN, *Römische Geschichte*, I. köt. 506., 446. old., KUCZYNSKI, I. köt. 98. old.

¹⁰⁴ MASKIN, 109. old.

¹⁰⁵ *Inst.* 4.3.15., D.9.2.1.1.

¹⁰⁶ MASKIN, 107., 109–110. old.

¹⁰⁷ MARTON, *Római magánjog*, 18. old., LAWSON, 10–11. old.

¹⁰⁸ L. e fejezet 1. §-ának idevonatkozó részét.

¹⁰⁹ Ismeretes, hogy ezáltal nem preklasszikus, hanem klasszikus kori jogforrással bizonyítják a modern objektív felelősség intézményének római jogi eredetét.

c) A jogfejlődés ún. klasszikus korszaka – egészen pontos határokról nem lehet beszélni – a köztársaság utolsó és a császárság első két és fél századára esik. E századok történeti eseményei – a Spartacus vezette rabszolgafelkeléstől kezdve (i. e. 74–71), Caesar császárságán át (50-es és 40-es évek), Octavius győzelméig, a birodalom kiterjesztéséért folytatott külső háborúkig, és a Flavius–Antonius–Severus-dinasztiák idejére (i. u. 69–235) eső belső politikai harcokig – általában ismertek. A romanisztika művelői a római magánjog történetére vonatkozó kutatásaikban eddig többnyire csak a politikai történetnek ezekre az általában ismert kereteire és a jogfejlődés alaki elemeire voltak tekintettel. Kevés figyelemben részesítették azokat a gazdasági viszonyokat, a termelési viszonyokból fakadó azon belső ellentéteket, amelyek a kibontakozó Római Birodalom grandiózus épületének bázisát, ill. politikai eseményeinek hátterét adták. Így nem voltak figyelemmel arra, hogy Róma a jogfejlődés ún. klasszikus szakaszában alakult parasztállamból kereskedő világbirodalommá, az áru-termelés és áruforgalomnak az adott termelőeszközökhöz képest gigászián nagy egységévé. Pedig ez a körülmény volt az, amely a római magánjognak a klasszikus korra bekövetkezett nagyfokú kibontakozását szükségessé és lehetővé tette. Nem voltak továbbá figyelemmel arra, hogy a társadalmi termelés addig soha nem látott tömegű értékeit, valamint a társadalmi ellentétekből fakadó hol viharos, hol kevésbé viharos szeleket végül is nem valamiféle elvonatkoztatott római államszervező és államépítő génusz, hanem a nagy politikai gyakorlattal rendelkező uralkodó osztály fogta be az impériumépítés vitorláiba, mindenekelőtt saját uralmának kiterjesztése végett. Pedig a jogfejlődés nagymérvű kibontakozása ennek a nagyon is konkrét, sokszor nagyon is kíméletlen, de ugyanakkor valóban zseniális államszervező és államépítő tevékenységnek egyik eszköze, tükré és függvénye. A klasszikus római jognak a korábbihoz képest lényegesen fejlettebb jellegét nézetünk szerint két tényező határozza meg. Az egyik, hogy kiépíti az árutulajdon mozgása különböző formáinak jogi szabályait, szabályozza a tulajdon és az árutulajdonosok valamennyi lényeges viszonyát; mint Marx mondja, létrehozza az árutermelés első világjogát: az absztrakt tulajdon és az absztrakt személyiség jogát.¹¹⁰ A másik, hogy a tartalom kibontakoztatása végett a törvényjogot, a *ius strictumot* feloldják, ami a szokásjog

¹¹⁰ MARX–ENGELS, *Művei*. I. köt. 613. old. (oroszul) – idézi MASKINI (294. old.).

térhódítása és a *iurisprudentia* útján történik. A szokásjog törvényt ront és új jogot alkot – fejt ki Julianus;¹¹¹ másutt – Ponponiusnál – a jogtudósok magyarázatainak jogforrásjellegéről olvashatunk.¹¹² Ennek keretében a *ius aequum* nevében kap fokozottabb és differenciáltabb védelmet a tulajdonos.¹¹³ E cél érdekében kifejezetten hangoztatják, hogy a törvényekben sem annyira a szó szerinti tartalmat, hanem inkább azok erejét és hatalmát¹¹⁴ kell látni, ha bonyolult kérdések elbírálásáról van szó. Mindez azonban nemcsak a jog mindentől független, műkedvelő belső önfejlődése, hanem az adott gazdasági-társadalmi viszonyok folyománya. Annak, hogy a termelés mind a nagy *latifundium*okon, mind a paraszti kis gazdaságokban, mind a bányákban, mind a kézműipar műhelyeiben a régihez képest hihetetlenül megnőtt, hogy ennek következtében a kereskedelem, általában az áru- és pénzforgalom nagyon fellendült. Annak, hogy a termelő tevékenységet – az egyszerű gépek bázisán készült különböző termelő-, ill. munkaeszközökkel – a kizsákmányolt osztályok: a nagy tömegű rabszolgarend, a plebejusok, a parasztok és napszámosok végezték. Annak, hogy az uralkodó osztály a különféle magisztrátusok bürokráciája és a hadsereg segítségével mindenkor törekedett a benne egyesülő különböző rétegek (a nagybirtokos nobilitás és arisztokrácia, a szenátori rend, a kereskedelmi és uzsoratókék, sok tekintetben a lovagság stb.) érdekeit megvédeni, hatalmát az elnyomott osztályok felett fenntartani. Bár számtalanszor és számtalan formában törekedtek a rabszolgaosztály erőinek megkötésére, teljes alávetettségének stabilizálására, és bár a sikertelen agrárreformok nyomán a parasztok tömegeit felszívta a hadsereg és a városi plebs, és bár különböző reformokkal, cirkusszal, kenyér- és gabonaosztással próbálták a városi plebejus tömegeket a politikai életből kikapcsolni és harcuk élet elvenni, a rabszolgatartó társadalmi rend alapja állandóan ingott. Hol felkelés rázkódtatta meg, hol belső hatalmi harcban jutott kifejezésre az elnyomott tömegek elégedetlensége, amennyiben a feltörekvő rivális ezt használta ki céljai elérésére.¹¹⁵ Ez az a gazdasági, társadalmi és politikai helyzet, amely a klasszikus római jog kibontakozására vezetett, amelyen a

¹¹¹ D.1.3.32.1.

¹¹² D.1.2.2.12.

¹¹³ NOVICKIJ–PERETYERSZKIJ, 17. old.

¹¹⁴ D. 1.3.17.

¹¹⁵ Ismeretes pl., hogy „Sulla proskribált ellenfeleinek rabszolgái alkották a corneliusok tízezres csapatát” (MASKIN, 217. old.).

klasszikus római jog épülete nyugodott. Helyesen írja a szovjet római jogi tankönyv: „az osztályellentétek mindjobban elmélyültek és kiszélesedtek... Szakadatlanul nőttek a szabad népesség különböző csoportjai között levő ellentétek is. Másrészt az állam területének növekedése, a kereskedelmi forgalom kiszélesedése, valamennyi gazdasági viszony kifejlődése és bonyolódása azt eredményezték, hogy megfelelően meg kellett változtatni a jogi felépítményt. Feltétlenül *hajlékonyságot* (kiemelés tőlem – *M. F.*) kellett mutatni, és meg kellett oldani az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően a felmerülő kérdéseket, elsősorban azért, hogy megszilárduljon a rabszolgatartó korlátlan tulajdonjoga a rabszolgák felett, valamint a tulajdonjog a föld felett.”¹¹⁶ Hozzátehetjük: hogy tulajdona tárgyaival a jogi biztonság keretei között vehessen részt a forgalmi életben. Íme itt van annak a jogi hajlékonyságnak a gazdasági-politikai gyökere, amelyet – mint idéztük – a klasszikus jogtudomány a Digestákban úgy fejezi ki, „*nihil enim tam conveniens est naturali aequitati, quam voluntatem domini... ratem haberi*”, vagy amelyről Celsus azt mondja (*D. 1.3.17.*), „*scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*”.

Az ún. klasszikus korszak lényege tehát összefoglalólag az, hogy – részben a régi formák továbbvitelével, lényegileg azonban a régi formák értelmezésével és újak alkotásával – a gazdasági-társadalmi igények szintjére emelte az addig nehézkes és differenciálatlan római jogot. Eközben létrehozta és a római jog vérkeringésébe vitte a római jog legtöbb alapvető intézményét és nézetét. A posztklasszikus római jog, főképp a nagy kodifikációkra maradt az a feladat, hogy – az újabb kor igényeinek megfelelően részben újat is alkotva – differenciálja, aprólékosabban kimunkálja, áttekinthető rendszerré formálja mindazt, amit a római jog ezredéves fejlődése során produkált, és ami életképesnek bizonyult. Ez a kettő együtt jelenti a római jogot. Erre az *egészre* mondja Marx, hogy „a rómaiak tulajdonképpen elsőnek dolgozták ki a *magántulajdon* jogát, az absztrakt jogot, a magánjogot, az absztrakt személyiség jogát. *A római magánjog: a magánjog* a maga klasszikus tökéletességében.”¹¹⁷

¹¹⁶ NOVICKIJ-PERETYERSZKIJ, 24. old.

¹¹⁷ MARX-ENGELS, *Művei*. I. költ. 613. old. (oroszul) – idézi MASKIN (294. old.).

d) A posztklasszikus kor történeti eseményei ugyancsak ismertek.¹¹⁸ Ami a gazdasági-társadalmi viszonyokat illeti, azokról fentebb, a posztklasszikus jog megítélésére vonatkozó fejtegetéseknél már szóltunk. Ezek lényege az, hogy – legalábbis *alapjában* és legalábbis a dominátus nagyobb részében – jórészt azonosak a korábbiakkal; azokkal, amelyek a klasszikus római jog idején uralkodtak. Itt azokat az elemeket emeljük ki, amelyek a fejlődés új jelenségeinek számítanak.¹¹⁹

A IV. századtól a terménygazdálkodás jelei lépnek fel – lényegileg ugyanolyan termelési ágak mellett, mint korábban. Az állami szolgálatban szerzett érdemekért földbirtokkal és ranggal kitüntetett középbirtokosok (*curiales*), valamint a *colonusok* és az iparosok helyhez kötése, majd a *colonusok* teljes földhöz kötése, a földdel együtt történő eladásuk lehetősége (Arcadius és Honorius 396. évi ediktuma), a földbirtok nagyfokú koncentrálódása a császár és a szenátori rend kezében, a *patronatus*, ill. *patrocinium*¹²⁰ mind gyakoribbá válása, a háborúban szerzett rabszolgák *colonusi* minőségben való letelepítése és hazai rabszolgák egyre gyakoribb földre telepítése, és bizonyos olyan jogi védelme, amely a földhöz kötött *colonusok*hoz tette hasonlónvá őket¹²¹ – mindezek a társadalmi és termelési viszonyok feudalizálódásának jelei. Nem véletlen azonban, hogy a rabszolgák helyzete így javult. A dominátus mint a császár korlátlan hatalmát kifejező uralkodási forma, sok kegyetlen kísérletet tett, hogy a rabszolgatartó társadalmi rendet fenntartsa. Erre azonban nem volt képes. A korábbi sikeres hódító

¹¹⁸ A jelentősebbek: Diocletianus (i. u. 284–305) mint a dominátus első császárának uralkodása, reformjai és a keresztényüldözés, Constantinus trónra kerülése, háborúi és valláspolitikája, az új főváros megalapítása (i. u. 306–337), a Constantinus halálát követő belső háborúk (i. u. 337–383), harc a népvándorlás népei ellen, harcok a nyugati és keleti birodalom rivalizáló hatalmasai között, a gótok sorozatos győzelmei, Róma eleste, a Nyugatrómai Birodalom bukása (i. u. 378–476), a Keletrómai Császárság harca a barbár betörések ellen, Justinianus uralkodása mint az utolsó kísérlet Róma egységének helyreállítására, az egység időleges realizálódása, a nagy kodifikáció, majd Justinianus halálával az antik Római Birodalom végleges le hanyatlása (i. u. 408–565).

¹¹⁹ A részleteket illetően l. MASKIN „Késői császárkor” c. fejezetét. Ezen alapul az itt adott rövid összefoglalás.

¹²⁰ A *patronatus*, ill. *patrocinium* az az intézmény, amelynek keretében „közép- és kisbirtokosok, de egész falvak is ... a mágnások tulajdonába adták át birtokaikat és mint *precariumot* kapták vissza” – ezáltal védekezvén a hivatalnokok, a városi hatóságok és egyéb hatalmasságok sanyargatásaival szemben (MASKIN, 439. old.).

¹²¹ Pl. csak földdel együtt lehetett őket is eladni, a rabszolgatartóktól megvonták azt a jogot, hogy rabszolgáikat kivégezhessék, a rabszolga családot egyes tagjainak eladása útján szétszakítsák stb.

háborúkat a birodalom védelme és súlyos katonai vereségek váltották fel. Ez akadályozta a rabszolga-tömegeknek háború útján való feltöltését is. Emellett a birodalom különböző részein újabb és újabb rabszolga és colonus forradalmak törtek ki. A rabszolga-társadalom épületének összeomlását siettetette a gótok támadása is. A gótok Itália elleni támadásaik során ui. nem egyszerűen csak elfoglalták a nagy római impérium legfontosabb fellegrátját, hanem a rabszolgákat is felszabadították. Ennek hatására a rabszolga-tömegek a germán hódítókat támogatták. Egyes hírek szerint Róma kapuit Alarich előtt a rabszolgák nyitották meg. Már korábban kikezdte az antik Róma uralkodó – eladdig többnyire egységes – szellemi felfogását a kereszténység megjelenése is, amely – tudott dolog – éppen a szegény tömegek között terjedt legjobban, és nem egy vonatkozásban az elnyomott osztályok elégedetlenségének kifejezője volt. A kereszténység elleni véres harc egyúttal a kizsákmányolt tömegek elleni harccal esett egybe. Messze vezetne annak vizsgálata, hogy milyen társadalmi, történeti és szellemi összetevők folytán vált a kereszténység később Róma államvallásává, milyen sajátosságai tették lehetővé, hogy „az első lehetséges világvallássá váljék”.¹²² Annyi azonban tény, hogy először az elnyomott tömegekben vert gyökeret, és feltartóztathatatlan volt az a folyamat, amellyel a kereszténység az üldözések ellenére is úrrá lett Róma közvéleményén, szellemi életén.

Mindezeknek a jelenségeknek a feltartóztatására a nyílt katonai diktatúrát megtestesítő dominátus sem volt képes. Bár a principátus köztársasági formákat őrző katonai diktatúrája idején az állandó hódító háborúk, valamint az állandó polgárháborúk útján viszonylag hosszú ideig sikerült levezetni a társadalmi ellentmondásokból fakadó villámokat és viharokat, később ez – épp a jelzett körülmények miatt – már a nyílt katonai diktatúrával sem látszott lehetségesnek. A központi hatalom nem volt képes az uralkodó osztály uralmát a régi eszközökkel fenntartani. Nem volt képes a vulkanikus kitöréseket tartósan visszafogni. Nem tudta megakadályozni bizonyos középbirtokosok és hivatalnokok hatalmaskodását. Ez arra vezetett, hogy a nagy földesurak egyre több patrocínium aktív hordozói lettek, hogy a náluk védelmet keresőket és colonusaikat ezzel egyidejűleg személyes függőségbe is hozták, hogy – forradalmi kezdeményezéseiket leszerelendő – egyre inkább koncessziókat tettek a rabszolgáknak, a colonusok szintjére emelték őket stb. Ha ehhez

¹²² ENGELS, *Bruno Bauer és a korai kereszténység*. MARX-ENGELS, *Művei*, XV. köt. 609. old. (oroszul) – idézi MASKIN, 403. old.

még hozzávesszük az államvallássá vált egyház szervezetenként hierarchikus jellegét, hogy az egyház gyakran szembehelyezkedett bizonyos, a rabszolgák és a colonusok ellen foganatosított megtorló intézkedésekkel,¹²³ a megértést és a gyengék védelmét hirdette – akkor látható, hogy a rabszolgatartó antik Római Birodalmat egyre inkább egy új társadalmi rend, a feudalizmus csíráit feszegették, amelyek aztán a VI. század végén uralkodókká válnak.

Azt persze a fentiek után sem szabad hinni, hogy a posztklasszikus korban nem rabszolgatartó társadalmi renddel van dolgunk. Justinianus világosan megmondja: „Summa itaque divisio de jure personarum haec est, quod omnes homines, aut liberi sunt, aut servi... Servi aut nascuntur, aut finit... In servorum conditione nulla est differentia, in liberis autem multae.”¹²⁴ Ez a helyzet még a VI. század elején is! A társadalmi ellentétek két pólusa a dominátus korában is egyrészt a rabszolgatartók (mindazokkal a szervekkel és intézményekkel, amelyek uralmuk fenntartását szolgálták) és másrészt a rabszolgák (a társadalom más kizsákmányolt szegény rétegeivel). A terménygazdálkodás is csak később válik erősebbé. Változatlanul a pénzgazdálkodás az alapvető. A kereskedelem is virágzik, inkább csak a Nyugatrómai Birodalomban hanyatlik. A hadsereg ellátása, a „köz művek” működtetése, a nagy építkezések, a különböző termelési ágak változatlanul nagy forgalmat produkálnak.

Az a jog, amelyet az ún. posztklasszikus római jog, ill. a Corpus Juris Civilis megtestesít, a – fentiekben vázolt – gazdasági-társadalmi és történelmi viszonyoknak a kifejezőjeként jelentkezik. A posztklasszikus jog annyiban azonos, ill. annyiban nem azonos a klasszikus római joggal, amennyiben a posztklasszikus kori gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok azonosak a klasszikus kor hasonló viszonyaival, ill. amennyiben nem azonosak azokkal. Az azonosság főleg a magánjog területére esik. Egyszerűen azért, mert a vagyoni forgalomban kifejezésre jutó gazdasági viszonyok főbb vonásaik tekintetében a régiekkel azonosak. A nagyobb változás elsősorban az ún. közjog területére esik, mert hiszen elsősorban a politikai élet és a politikai szervezet síkján az, amelyen a dominátus korában beállt különböző változások a legélesebben kifejezésre jutottak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magánjogot ezek a változások nem érintették volna. Hogy csak néhányat említsünk: Már fentebb utaltunk a rabszolgák életének és jogainak

¹²³ L. Maskin, 442. old.

¹²⁴ Inst. 1.3.pr., 4–5.

védelmére, ill. e védelem első csíráinak megjelenésére, mint a rabszolgák fokozatos jobbágyvá válásának magánjogi vetületére. Ilyen értelemben – részben a keresztény hatásnak is tulajdoníthatóan – lehet utalni továbbá az atyai hatalom korlátozására. A továbbra is tartó áruforgalom szülte áruviszonyok hatása mellett a kereszténység szelleme is lényeges hatást gyakorol az egyes polgári jogi (pl. kártérítési jogi) kategóriák formai tökéletesítése, a vétkekesség különböző fokozatainak kiépítésével a vétkekességi felelősségi rendszer kibontakozására. Ilyen és ehhez hasonló új elemeknek a jogba való beépítése mellett a régi jogból kiküszöböltek számos olyan momentumot, amelyek a forgalmi élet szempontjából addig is terhesek voltak, de amelyekről a formaságokhoz ragaszkodó klasszikus jogtudomány nem tudott megszabadulni (mancipatio, in iure cessio, az öröklési jog bonyolult formaságai stb.). Jelentős változásnak minősíthető maga az a tény, hogy a posztklasszikus kor végén az egész kodifikáció keretében sor került a magánjog egységes rendszerbe foglalására, olyan diszciplináris, elméleti és rendszerbeli kidolgozására,¹²⁵ amire a klasszikus korban sohasem volt példa.

Ha egy mondatban akarnánk összefoglalni a jusztiniánuszi kodifikáció jogpolitikai céljait, a következőket lehetne mondani: kísérlet a Római Birodalmat – az elnyomott osztályoknak tett bizonyos koncessziókkal, a forgalmi viszonyok szabályainak egyszerűsítésével, a keresztény szellem, bár átfogó, de többnyire csak formális jellegű polgárjogosításával – egyáltalán fenntartani, a birodalmat egyáltalán megmenteni. Már más kérdés, hogy ezt a kísérletet a maga közvetlen céljában csak időleges siker kísérte, hogy tulajdonképpen időszerűtlen kísérlet volt. Mégpedig azért, mert nem pusztán egy birodalom széthullásáról volt szó (ezt, mint annyiszor, talán valóban meg lehetett volna akadályozni), hanem a rabszolgatartó társadalmi rend feltartóztathatatlan szétbomlásáról, mert a kezdeti üldöztetés után a hanyatló birodalom oltalma alá vont egyház – ha segített is ideig-óráig a birodalom fenntartásában – politikai síkon végső soron mégis a következő, az új és fejlettebb társadalmi rend lisztjének kovásza, és ami ezzel azonos, a régi bomlasztója volt.

¹²⁵ Érdemes ebben az összefüggésben utalni PÓLAY Elemér fejtegetéseire, amelyek szerint a római jog diszciplináris, elméleti és rendszerbeli kidolgozása Róma gazdasági felvirágzásához képest viszonylag késve következett be (PÓLAY, 330–337. old.). Ez mindenképp azt jelenti, hogy a római jog igazi elméleti és diszciplináris kiépítése a posztklasszikus korban teljesedik ki.

4. §

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG FOGALOM- ÉS NORMARENDSZERÉNEK FEJLŐDÉSE A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM JOGÁBAN

1. A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG FOGALMÁNAK MEGJELENÉSI FORMÁJA A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK JOGFORRÁSAIBAN

Ha valamelyik modern törvénykönyv deliktuális felelősségi rendszerének valamely alapvető intézményét akarjuk vizsgálni, a különböző (társadalmi, jogpolitikai, dogmatikai, logikai) összefüggések feltárása többnyire az adott törvénykönyv egy-két szakaszára vonatkoztatottan történhetik. Ismeretes ui., hogy a modern idők jogalkotója absztrakt jogtételekkel, jogi fogalmakkal operál, és pl. a deliktuális felelősség megítélése tekintetében elfoglalt álláspontját is lényegileg néhány szabatosan megfogalmazott mondatban fejezi ki. Ez elég ahhoz, hogy a kívánt jogpolitikai célok – a fejlett bírósági apparátus útján – a kártérítési felelősség minden területén biztosíthatók legyenek. De a tudomány számára is elég ahhoz, hogy az adott szabályokban mindazoknak a gazdasági-társadalmi és jogfejlődésbeli összetevőknek a tükröződését meglássa, amelyek között a kérdéses jogszabály született.

Nem így a rabszolgatartó államok jogában. Még a jusztiniánuszi kodifikáció is azon az állásponton van, hogy „omnis definitio im iure civili periculosa est”.¹²⁶ Ebben nemcsak az a tény jut kifejezésre, hogy a római jog sem jutott el a jogi fogalmak általános használatához, ahhoz, hogy bizonyos intézményeket egy helyen fogalomszerűen szabályozzon, hanem kifejezésre jut benne a fogalomalkotástól való tudatos tartózkodás

¹²⁶ D. 50.17.202.

is. Ez a római jognak végig sajátos kísérőjelensége volt. Elég néhány fejezetet elolvasni a Corpus Juris Civilisből, különösen a régebbi forrásokból, hogy erről bizonyosságot szerezzünk.¹²⁷ Egy római forrás, amely Gelliustól származik,¹²⁸ a következő jellemző esetet rögzíti: Gellius – így szól a forrás – a Fórumon egy tétlen társasággal ült együtt, amely éppen Enniust olvasott. Az egyik versszakban a „proletariatus” szó is szerepelt, és a társaság a szó értelme felől hosszabb vitába bocsátkozott. Gellius közben észrevette egyik jogász barátját (ius civile callentem, familiarem meum), és megkérte, hogy határozza meg a társaság számára a kérdéses fogalmat. Ez azonban azzal védekezett, hogy ő nem filológus, hanem jogász, és dehogy ért ő ehhez (se iuris, non rei grammaticae peritum esse). Ha lehet is vitatkozni a forrás történelmi értéke felől, a lényegre szellemesen rámutat. Mint előbb már jeleztük, a fogalmakkal szembeni tartózkodást még a jusztiniánuszi jog is őrzi. Pedig az egész rabszolgatartó társadalom jogfejlődésében éppen a jusztiniánuszi jog jutott a legmesszebb a rendszerezés, az egységesítés és bizonyos fogalmak kimunkálása terén. Olvashatunk benne olyan axiómaszerű tételeket, mint „res iudicata pro veritate accipitur”,¹²⁹ vagy „minus est actionem habere, quam rem”,¹³⁰ vagy pl. a felelősségi jog területére vonatkozóan, hogy „quod quis ex culpa sua damnum sentit, non intelligitur damnum sentire”,¹³¹ vagy a kötelelem különböző meghatározását,¹³² amelyek a jogszolgáltatás számára számos kérdésben egyszerű és világos választ adtak. A kártérítési jog viszonylag általános kiépítésére is sor került a római jog fejlődése során. A XII Táblás Törvény kazuisztikáját – tartalmával együtt – a Lex Aquilia legnagyobbbrészt hatályon kívül helyezte,¹³³ és bár maga a Lex Aquilia is terhes még a kazuisztikától,¹³⁴ mégis a fejlődés folyamán megfigyelhető a felelősség absztrakt fogalmának kiépülése. De e fogalom határai, a deliktuális felelősség fogalmának jegyei nem

¹²⁷ L. ehhez bővebben SCHULZ idevonatkozó, a római jog alapelveiről szóló könyvét (*Prinzipien*). Általános tételét így fogalmazza meg: „Die römische Abstraktionsfeindschaft zeigt sich... in der Abneigung gegenüber der juristischen Begriffsbestimmung” (30. old.).

¹²⁸ GELLIUS, Noct. 16.10. – I. SCHULZ-nál (*Prinzipien*, 70. old.).

¹²⁹ D. 50.17.207.

¹³⁰ D. 50.17.204.

¹³¹ D. 50.17.203.

¹³² *Inst.* 3.14., *D.* 44.7.3., 44.7.25., *G.* 4.4.2–3.

¹³³ D. 9.2.1. pr.

¹³⁴ *Inst.* 4.3. pr-1., *D.* 9.2.2. pr.

találhatók meg egy helyen a Corpus Juris Civilisben.¹³⁵ A Lex Aquilia sem öleli fel a római jog deliktuális felelősségének valamennyi szabályát. Még kevésbé találunk fogalomszerű szabályokat a Hammurábi Kódexben, az Esnunnai Törvényekben, az Asszír és Hettita Jogkönyvben vagy a vizsgálódás körébe vont görög jogforrásokban.

Ez természetesen nem valami véletlen, „másképp is lehetett volna” jelenség. Ennek számos – egymással is kölcsönösen összefüggő – oka van.

Az egyik ok nyilvánvalóan az, hogy – amint ezt a jogforrások történeti viszonyainak és formai sajátosságainak tárgyalásánál láttuk – az ókori ember, ezen belül az ókori kodifikátor szellemi fejlettségének állapota még nem volt azon a szinten, hogy a konkrét társadalmi viszonyok – köztük a deliktuális viszonyok – sokaságában az alapvető lényegest, a közöst meglássa, és az uralkodó osztálynak ehhez való viszonyát általánosságban, egy-egy általános érvényű tételben kifejezze. A forrástörténeti részben láttuk azt is, hogy a termelőeszközök köre nem túl széles; a föld és állatok mellett általában az ún. egyszerű gépek szimpla vagy összetettebb alkalmazását jelentik. A termelőeszközök és ezzel összefüggésben az emberi gondolkodás viszonylag fejletlen – inkább spekulatív és intuitív, semmint egzakt tudományos tevékenységre beállított – állapota, a társadalmi fejlődés alacsony foka, a társadalmi viszonyok kevésbé bonyolult jellege folytán a kultúra alsó fokán álló ember jogérzete, de az ellene irányuló támadások kapcsán az uralkodó osztály jogi formában megjelenő „nézete” is sok vonatkozásban a fájdalom és a belőle eredő közvetlen (akaratlan, még nem tudatos és nem átgondolt) reakció uralma alatt áll. Ennek megnyilatkozása az, hogy a kultúra alsó fokát képviselő állam „jogérzete”, tehát joga sem más, mint az egyes konkrét reakcióknak taxatív felsorolása, egyedi jellegű törvénybe foglalása. Annál is inkább, mert ez az állam még nem mindig olyan erős,

¹³⁵ Mint láttuk, kazuisztikus rendelkezéseket tartalmaz *Inst.* 4.3. pr.-1. és *D.* 9.2.2. pr., már általánosabb fogalmat ad *D.* 9.2.27.5.; a *D.* 7.1.13.2. az *actio legis Aquiliae*-t még a más dolgán való aktív cselekvéssel történő fizikai károkozásra korlátozza, Gaius már eltekint a *corpore* okozástól (*G.* 3.219.), majd a testi sértésből folyó vagyoni károkozásra is kiterjesztik (*D.* 9.2.7. pr. *squ.*); a kompilátorok aztán az *actio legis Aquiliae*-t – más helyütt megfogalmazottan – még tovább fejlesztik, amennyiben az okozások különböző formáira kiépítik az *actio legis Aquiliae* directát, utilit és *in factumot* (*Inst.* 4.3.16., *D.* 9.2.33.1.); egy további lépés a *legis Aquiliae* keresetnek a mulasztásos károkozásra való kiterjesztése (*D.* 9.2.11.5., 9.2.27.8-9.). Folytatni lehetne még azzal, hogy a károkozó magatartás jogellenességét és vétkes-nem vétkes jellegét ismét más helyekről lehet kielemezni; ugyanez vonatkozik a kimentés később fellépő szabályaira stb. Így is látható azonban, hogy a teljes kép csak mozaikszerűen áll össze.

hogy a különböző eredetű, alapvető érdekeit végső soron azért inkább védő, mint sértő szankciós szabályokat (tálió, kollektív felelősség, kompozíció), a már retrográd jellegűek társadalmi bázisát következetesen felszámolja, és a deliktuális felelősségnek egy olyan egységes szabályát alkossa meg, amely érdekeit tisztábban és azokhoz jobban simulva fejezi ki. Egyszóval: nem volt meg a szellemi képesség és nem volt meg az állam ereje ahhoz, hogy a felelősségi jogot fogalmakban kifejezetten egységes alapokra helyezték. Amire képes volt, az a sokszor nagyon is ellentmondásos kazuisztika.

A fogalom nélküli kazuisztikának egy további – az eddig vázoltakkal szintén szorosan összefüggő – okát az igazságszolgáltatási apparátus fejletlenségében kell látnunk. A bevezető forrástörténeti részre utalással itt is ki kell emelni, hogy a monarchától elkülönült államapparátus, mintegy hivatásos „közszolgálati” réteg csak fokozatosan alakul ki, igazán komoly formában pedig csak tartós birodalmakban jelenik meg. Ebben az összefüggésben az is nagy szó, hogy kialakul a jogászi hivatás, a jogászság rétege. Ez az, amely a korabeli viszonyokhoz képest bámulusos jogi dokumentumokat (pl. a római jog kodifikációjának egyik-másik termékét) egyáltalán létrehozhatóvá tette. Hogy az elméleti általánosítások szempontjából nem jutottak el a modern jog szintjére, inkább természetes, semmint elmarasztalható jelenség. A bíró, aki az ókori deliktumok elbírálásának nagy részében – éppen az igazságszolgáltatási apparátus munkájának még ki nem terjedt jellegénél fogva – mintegy csak statisztál a felek vitájánál, és egyfajta, meghatározott igazságot deklarál, aki a felek megidézését, az ítélet végrehajtását az esetek jó részében a perbeli felekre bízta, akinek a mai értelemben vett jogi képzettsége is alacsony fokon volt (vagy esetleg nem is rendelkezett ilyennel), ez a bíró csak liquid esetekre tudott jogsegélyt adni. Még nem volt azon a szinten, hogy a különböző konkrét eseteket egy általános szabály alá vonja: azok lényeges jegyeit kiemelje, a konkrét esetek így nyert absztrakt tényállását az általános szabály elemeivel összevesse, és ítéletét ennek alapján kialakítsa. Még nem volt azon a szinten, hogy – pl. a szokásjog útján – finomabb disztinkciókat adaptáljon a pozitív jog rendszerébe.

Látható tehát, hogy ennek a kornak gondolat- és jogvilága, die juristische Denkweise, ahogy Kaser kifejezi – a vázolt okok miatt szükségképpen fogalomszegény. Csak a legegyszerűbb és legáltalánosabb jogfogalmakat alakítja ki. Ezek is sokszor meghatározatlanok, elhatárolatlanok, szétfolynak a különböző szabályokban, ill. az egész jog különböző területein kialakult

elemekből tevődnek össze. Képletesen szólva úgy vagyunk velük, mint egy nagy képsíkkal, amelyre a művész – elszórtan az egész keretben – már felhelyezett számos mozaiklapocskát, és bár rendet, egységes kompozíciót még nem alakított ki, a főbb alakok kontúrjai a hozzáértő szem számára már felismerhetők.

Ami ebből a deliktuális felelősség intézményét illeti, a lényegét, a nagy kazuisztikában kifejezésre jutó lényegét itt is a hozzáértő szemnek kell megragadnia. Valószínűleg helyes úton járunk, ha ezt a deliktuális felelősség következő fogalmi elemeinek feltárásával kísérjük meg: milyen károkozó, ill. milyen érdeksértéseket jelentő cselekményeket tekintenek jogellenesnek (2), milyen a kár és a szankció viszonya, azaz a szankcióik fejlődése (3), és végül milyen a kárt okozó magatartás értékelése (4) a szóban forgó jogforrásokban. Ha ezeket az elemeket, ezek fejlődését, kölcsönös és az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal való összefüggését látjuk, alighanem előttünk van az, ami a rabszolgatartó államok jogának felelősségi rendszerében lényeges.

Felvetődhet a kérdés, hogy ez a módszer, amely a felelősség intézményének egyes elemeit különválasztva vizsgálja és vezeti végig az egyes államok jogrendszerén, nem formalisztikus-e, nem választja-e el túlságosan az egyes elemeket a többitől, és együttesen az adott állam adott konkrét viszonyaitól; nem mossa-e el túlzottan az ókori Kelet és az ókori Nyugat közötti lényeges különbségeket; a rabszolgatartó társadalmi rend különböző konkrét létformáinak vizsgálata helyett nem egy, minden vonatkozásban egységes világ helytelen látszatát kelti-e. Ha ezek az aggályok nem is alaptalanok, a választott módszerrel mégsem igazolhatók. *Egyrészt* azért nem, mert itt nem az egyes államok kártérítési jogának tankönyvszerű bemutatásáról, hanem egy olyan intézménytörténeti kísérletről van szó, amely a deliktuális felelősség genezisének, jogi kategóriáinak születését és alakulását kívánja nyomon követni a rabszolgatartó társadalmi rend különböző létszakaiban és formáiban. A hangsúly azon van, hogy a rabszolgatartó társadalmi rend különböző létszakaiban és formáiban gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyai hogyan hatottak a deliktuális felelősség fejlődésére, arra, ami az adott korszak jogalkotásaiban jogi megfogalmazást nyert. *Másrészt* azért nem, mert ez a módszer talán még fokozottabban megköveteli az egyes jogi formák konkrét – történeti, társadalmi és gazdasági – hátterének számításba vételét. Hiszen éppen ezeknek az összefüggéseknek: a jog és a társadalmi valóság összefüggésének feltárásáról van szó.

2. A JOGELLENESSÉG A RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK JOGÁBAN

A rabszolgartartó államok felelősségi rendszere tekintetében a jogellenesség az, amely látszólag a legkevesebb mondanivalót tartogatja számunkra. Ez a látszat mégis sok jelentős mondanivalót takar. Ezért szükséges a deliktuális felelősség ezen elemének alakulását is számításba venni. Részben mert ez a kép teljességéhez hozzátartozik, részben – és ez a fontosabb – mert a védeni kívánt érdekek *tényleges jogi* védelmének kibontakozása, differenciálódása a rabszolgartartó állam erősödésével és fejlődésével közvetlen összefüggésben van, mert a kár jogi meghatározása, fogalmának formálódása nagyon is összefügg a társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődés konkrét viszonyaival. Olyan társadalmi rendben, olyan jogrendszerekben, amelyek még nem jutottak el a jogellenesség valamilyen – néhány alapvető tételben kifejezhető – egységes fogalmához, az a tény, hogy milyen tényleges kárt tekintenek szankcionálандónak, azaz jogellenesen keletkezettnek, milyen érdekek védelmére alkottak kártérítési szabályokat, különösen jellemző a társadalmi fejlődés fokára. Nem kétséges ui., hogy ilyen feltételek mellett a kártérítési alakzatok sokasága, a vonatkozó szabályok kazuisztikájának kiterjedtsége az, amely fejlettebb viszonyokra: fejlettebb és bonyolultabb gazdasági forgalomra, bonyolultabb társadalmi és állami mechanizmusra utal.

Ahogy a rabszolgartartó társadalmi rend jogának fejlődése nem azzal kezdődött, hogy volt egységes deliktuális felelősségi forma, ugyanúgy híjával volt a jogellenesség, közelebbről a jogi értelemben vett káros magatartások valamiféle egységes meghatározásának, kifejezésének, egységes értelmezésének. Erre vonatkozó felfogása, illetőleg annak fejlődése azonban a különböző jogalkotásokból, jogforrásokból kiolvasható. Ennek alapján többféle csoportosítás lehetséges.

Számunkra itt kétféle csoportosítás lényeges. Az egyik, hogy a fejlődés különböző szakaszain, a fejlődés különböző tényezőitől függően milyen társadalmi viszonyok, milyen értékek azok, amelyeknek védelmére felelősségi normákat hoznak létre, amelyeknek megsértését szankcionálандó kárnak tartják (1). A másik csoport – az előbbi csoporthoz tartozó normák egy szűkebb köre – azokból a felelősségi szabályokból adódik, amelyek a jogellenes magatartás meghatározásában valamilyen formában közvetlenül

az osztályellentmondásokat, közvetlenül a rabszolgotartó társadalmi rend védelmét fejezi ki (2).

1. Előljáróban az első csoportot illetően is meg kell jegyezni, hogy az abban a keretben tárgyalt normák is természetesen egybeesnek az osztályuralom érdekeivel. Azok is az adott társadalmi rend biztonságát szolgálják, – pusztán a létükkel is. Csakhogy azt nem közvetlenül, hanem az általános forgalmi biztonság és a különböző anyagi és erkölcsi értékek korábban minimálisan szükséges, később egyre szélesebb körű védelmezése útján közvetve fejezik ki. Hogy milyen anyagi és erkölcsi értékek pusztulása vagy rongálása hol, miért és milyen magatartások¹³⁶ révén minősül jogellenessé – éppen erről lesz az alábbiakban szó.

a) A kártérítési szabályok egy csoportja a *jogellenességet, a káros emberi magatartásokat egyes egyedileg meghatározott érdekek általános sértésében, egyes egyedileg és kazuisztikusan megragadott értékek általános károsításában, elpusztításában* jelöli meg – a ténylegesen keletkezett sérelem tartalmi elemeire való utalás nélkül. A rabszolgotartó társadalmi rend joga e tekintetben is magán hordja az ösközösségi társadalom méhburkát: kazuisztika a jogellenesség körére vonatkozóan, homogén, általánosító szabályok a sérelem tartalmára vonatkozóan. Az esetek egy nagy részében, amikor nem kizárólag anyagi károsodásról, hanem olyan kárelemről van szó, amelyben fontosabb, az emberi érzésre közvetlenül hatóbb értékek pusztulásáról van szó, kezdetben még nem tudnak és nem is akarnak különböztetni. A nagyobb érték pusztulásától nem látják a más vonatkozásban ugyancsak komoly károsodást jelentő kisebb értékek pusztulását. Egy emberélet elpusztulása vagy az emberi test megcsonkítása során a védekezésben, a megtorlásban (a szankcióban) olyan homogén, differenciálatlan jogellenesség, ill. jogi kárfogalom jut kifejezésre, amely a későbbi differenciáltságot még embrionális egységben magába zárja. Az éppen osztálytársadalommá szerveződött társadalom fokozatosan kiépülő intézménye, az állam, nem tud még sokkal többet tenni, mint a jog síkjára emelni az addigi differenciálatlan, a sérelmet a maga legfőbb hatása szerint megragadó értékítéletét. De ez sokáig elégnek is látszik: mindaddig, míg a gazdasági viszonyok

¹³⁶ A „magatartás” milyenségén itt nem a magatartás vétkes vagy nem vétkes, okozatos vagy nem okozatos jellegét értjük, hanem hogy milyen „nevesített” károkozó típusban (deliktumban), pl. dologrongálásban, testi sértésben, lopásban stb. jutott kifejezésre. Hiszen az antik jogok egyik sajátja, hogy csak konkrétan nevesített károkozások ellen adnak védelmet.

fejlődése, a materiális értékek általános tudatosodása a sérelmek differenciáltabb kifejezését, az anyagi károk kumulatív vagy elkülönített értékelését napirendre tűzi.

A jogellenességnek azt a felfogását, típusát, amely szankcionálandó kárnak a védett dolog általános károsítását tekinti, a ténylegesen keletkezett materiális kárra való utalás nélkül – csökkenő mértékben a babiloni jogtól kezdve a preklasszikus római jogig megtaláljuk. Ezt láthatjuk megfogalmazva egyebek között az *emberölést* illetően a babiloni,¹³⁷ az eszunnai,¹³⁸ az asszír,¹³⁹ a hettita,¹⁴⁰ a görög¹⁴¹ és a korai római¹⁴² jogban, a különböző *testrészek erőszakos megsértése, csonkítása*, illetőleg az *egyéb tettelegességek* tekintetében a babiloni,¹⁴³ az eszunnai,¹⁴⁴ az asszír,¹⁴⁵ a hettita,¹⁴⁶ a görög,¹⁴⁷ a preklasszikus római jogban,¹⁴⁸ az *ember elrablását* illetően a babiloni,¹⁴⁹ a hettita¹⁵⁰ jogban, az emberi személyiség (becsület) vonatkozásában az asszír¹⁵¹ jogban és a római jog iniuria actioinak nagy részében.

Ha az ékírásos jogrendszerek hivatkozott helyeit, lényegileg a fent vázolt helyzetet és a görög, különösen azonban a klasszikus–posztklasszikus római jog idevonatkozó rendelkezéseit, az utóbbiak mondanivalóját az előbbiekével összevetjük, észlelhetjük, hogy ebben a körben is számottevő fejlődés nyilvánul meg.

A fejlődés egyik vonatkozása, hogy a gazdaságilag és a jogi kultúrát illetően messze fejlettebb görög és római állam – fejlettebb jellegéről a forrástörténeti részben volt szó – lassan túlnő a nevesített káresetek rendszerén, a kazuisztika mellett eljut bizonyos általános kategóriák kialakításához. Ezek kiépülése az egyik eszköze az államnak ahhoz, hogy az általa szolgálni

¹³⁷ *HK*, 116., 218–220. §§.

¹³⁸ *ET*, 23–24., 54–57. §§.

¹³⁹ *AJK*, A/10. §.

¹⁴⁰ *HJK*, 1., 3., 5., 44/A. §§.

¹⁴¹ TAUBENSCHLAG, 431–434. old.

¹⁴² *XII TT*, IX/4., D. 1.2.2.23.

¹⁴³ *HK*, 196–208. §§.

¹⁴⁴ *ET*, 42–47. §§.

¹⁴⁵ *AJK*, A/7., 21., 50., 53. §§.

¹⁴⁶ *HJK*, 7., 9., 11., 13., 15., 17., 74–78., 86–88. §§.

¹⁴⁷ TAUBENSCHLAG, 435–442. old., *Halensis 1*, VI/3–6 §§.

¹⁴⁸ *XII TT*, VIII/2–3. §§., G. 3.223.

¹⁴⁹ *HK*, 14–15., 19. §§.

¹⁵⁰ *HJK*, 19. §.

¹⁵¹ *AJK*, A/17–18. §§.

és megszilárdítani kívánt rendet minél szélesebb körben biztosítsa. Az általánosabb érvényű kategóriák révén ui. jogvédelmet tud nyújtani olyan károkkal szemben is, amelyek addig – eseti szabály hiányában – a jogi szankcionálás határain kívül estek, és ennél fogva a jogrend normái szempontjából kárnak nem minősültek, azaz nem voltak jogellenesek.

Ez a folyamat figyelhető meg a görög, még inkább a római jogban. A *Halensis* 1 pl. általános fogalomként használja a testi sértés fogalmát.¹⁵² Ez egyrészt fedi mindazokat a kereseteket, amelyekkel szemben pl. a babiloni,¹⁵³ az eszunnai,¹⁵⁴ a hettita,¹⁵⁵ vagy akár a preklasszikus római jog is azáltal tudott védekezni, hogy – mint ahogy a hivatkozott forráshelyekben látható – kimondta: aki másnak szemét kiüti, aki másnak fogát kiüti, aki másnak csontját töri stb., stb., azt ez és ez a büntetés sújtsa. Másrészt azonban jogvédelmet biztosított minden – ezek között fel nem sorolt – testi sértéssel szemben is. A testi sértés általános kategóriája mellett ismeri még a görög jog az erőszakoskodás (benne az erőszakos nemi közösülés) ugyancsak viszonylag általános tartalmú fogalmát.¹⁵⁶ Sőt megfogalmazza az ember elleni erőszakos cselekmények legszélesebb generálklauzuláját is, amikor a *Halensis* 1 VI/7. §-a kimondja: „Ha valaki más ellen olyan erőszakos cselekményt követ el, amelyről a törvény nem szól, a károsult... akkor is pereljen, de periratában kifejezetten jelölje meg a módot, amelynek formájában az erőszakoskodást ellene elkövették”. Mint Taubenschlag megállapítja, ezzel a görög jog is létrehozta azt az általános iniuria-fogalmat (*actio iniuriarum*), amelyet – különösen ha a szankciót is figyelembe vesszük – a római jogban is csak a klasszikus kor hozott létre.¹⁵⁷ A preklasszikus római jog, így a XII Táblás Törvény¹⁵⁸ a kazuisztikát illetően ui. a babiloni és a többi ékírásos jogrendszerrel egy szinten van. Erről a szintről indul el a praetori jog,¹⁵⁹ amely hamarosan eljut az iniuria általános fogalmához – átfogva a testi sértéseket és a személyiség ellen irányuló egyéb sérelmeket.¹⁶⁰

¹⁵² *Halensis* I, III/1. §.

¹⁵³ *HK*, 195–206. §§.

¹⁵⁴ *ET*, 42–47. §§.

¹⁵⁵ *HJK*, 7. §.

¹⁵⁶ *Halensis* I, III/1. §.

¹⁵⁷ „The two actions resemble to each other” (TAUBENSCHLAG, 436. old.).

¹⁵⁸ *XII TT*, VIII/2–4. §§.

¹⁵⁹ *D.* 47.10.15.2., 15. 25.

¹⁶⁰ *Coll.* 2.5.4., 2.6.4., *D.* 47.10.3., 47.10.11., 47.10.15.26., 47.10.1. pr.

A fejlődés másik vonatkozása abban jut kifejezésre, hogy – az áruviszonyoknak a forrástörténeti részben vázolt tömegessé válása hatására – az iniuria-cselekmények (a személy elleni deliktumok) tekintetében is megjelenik az anyagi kár értékelése, az iniuria-cselekmények keretében okozott anyagi károk jogellenessége is. Először közvetve úgy, hogy az iniuria-károk egy részében anyagi kompozíció váltja fel a táliószerű megtorlást,¹⁶¹ és az esetileg megállapított kompozíció nem független az iniuria következtében előállott materiális kár nagyságától. A következő lépés (a posztklasszikus római jogban), amikor az anyagi kár értékelése közvetlenül is kifejezésre jut azáltal, hogy ugyanazon deliktum tekintetében az addig egységes szankció felbomlik büntetőjogi és magánjogi szankcióra. A jog szankciója számára is szétválik tehát az erkölcsi értékekben esett kár (élet, testi épség, becsület) az azonos deliktumból folyó anyagi kártól.¹⁶² Íme a büntetőjogi és a polgári jogi jogellenesség szétválásának kezdetei.

b) A deliktuális felelősségi szabályok következő nagyobb csoportja a jogilag szankcionálandó kárt *materiális kár* okozásában jelöli meg. Bár természetesen az ilyen jellegű normák a joggal együtt születnek, hiszen anyagi értékek pusztulásánál az anyagi kár a jelenségeket a maguk közvetlenségében megragadó első jogalkotók számára közvetlenül adva van, mégis ezen a területen is nagy fejlődésnek lehetünk tanúi. A fejlődés két síkon játszódik le.

Az első és a szembetűnőbb: a nevesített kártérítési normák fokozatos sokasodása. Az a jogrendszer, amely a jogvédelmet konkrét tárgyra és cselekményformákra szabott normák útján biztosítja, szükségszerűen ezt az utat járja. A forrástörténeti részben láttuk, hogy a termelőeszközök új és új fajtái jelennek meg, a gazdasági tevékenység mind bonyolultabbá és differenciáltabbá válik. Ez az anyagi károkozással támadható társadalmi

¹⁶¹ Ez főleg a görög jogban és a fejlettebb római jogban általános, ahol a fix taksa helyébe az értékelt, a felbecsült kárértéknek megfelelő szankció lép (*Halensis 1*, VI/1-7 §§., TAUBENSCHLAG, 436. old., *Coll.* 2.6.1., *G.* 3.224., *D.* 47.10.17.2.).

¹⁶² A jusztiniánuszi korban – amikor, mint már korábban is, az ember élete és testi épsége elleni súlyosabb cselekmények a büntetőjog szankcióit váltják ki – az anyagi károkat illetően a törvény *actio legis Aquiliae*-t ad a károsultnak (*D.* 9.2.13. pr., *D.* 9.2.5.3., *D.* 19.2.13.4.). A jusztiniánuszi jogban az iniuria-cselekmények esetében a büntetőjogi üldözés (*C.* 3.26.9., *CT.* 10.4.1., *CT.* 9.34.7., *C.* 9.36.) hangsúlyozása a civilis actiók mellett ugyancsak arra utal, hogy a kár szempontjából általánossá vált az egyes erkölcsi értékek és az anyagi értékek elkülönülése, elkülönült jogi kifejezése akkor is, ha károsodásuk egyazon homogén cselekmény (deliktum) következménye.

viszonyok és egyéb értékek egész új sorát produkálja, amelyek már messze kinőnek az addigi eseti szabályok takarója alól, mégis védelmet igényelnek. A gazdasági-társadalmi fejlődés ilyen közvetlen hatására tehát új és új deliktuális felelősségi szabályokkal gazdagodik a jogrendszer, és ez – a fejlődés fokától függően – az eseti szabályok egész szövevényét eredményezi.

Míg az asszír, a hettita, a gortyni-görög és a XII Táblás Törvény római joga – részben a termelés egyes ágazatainak, részben (ebből folyóan!) a gazdasági és társadalmi viszonyoknak¹⁶³ kevésbé bonyolult volta miatt – a jelzett körben¹⁶⁴ alig halad túl az állatokban,¹⁶⁵ illetőleg lopással,¹⁶⁶ ingatlanhárborítással,¹⁶⁷ gyűjtogatással,¹⁶⁸ jogtalan zálogban tartással,¹⁶⁹ továbbá a terményekben¹⁷⁰ okozott kárra vonatkozó néhány egészen egyedi norma törvénybe foglalásán, ami plasztikusan mutatja az adott államok gazdaságának monokulturális jellegét,¹⁷¹ addig az eszunnai és babiloni, különösen azonban a későbbi görög és római jog már sokkal gazdagabb képet mutat. Amellett, hogy a fenti vagy az ahhoz hasonló tényállásokat is továbbviszi,¹⁷² több irányban kiegészül.

Egyrészt a különböző gazdasági tevékenységek és termelési ágazatok (kézművesség, építészet, bányászat, kereskedelem, fuvarozás) fejlődése az egész gazdasági életben olyan szinten válik általános jelenséggé, másrészt

¹⁶³ Társadalmi viszonyokon természetesen ebben az összefüggésben nem a termelési viszonyok értendők, hanem szélesebb értelemben azoknak a viszonyoknak az összessége, amelyek az embereket az élet különböző területen összekapcsolják. Amikor a „társadalmi viszonyok”-kal a termelési viszonyokra kívánunk utalni, ott ezt megfelelően kifejezésre juttatjuk.

¹⁶⁴ Mint jeleztük, azokról a felelősségi szabályokról van szó, amelyek a kárt anyagi értékek pusztulásában vagy károsodásában jelölik meg.

¹⁶⁵ *AJK*, C/8. §; *HJK*. 163. §.

¹⁶⁶ *AJK*, A/1., B/4., C/8, §§; *HJK*, 57–70., 96–97., 101–111., 119–143. §§; *GT*, III/14–15., V/35–38.; *XII TT*, VI/8., VIII/12–13., VIII/15–16. §§; *G*. 3.184.; *Paul. Sent.* 2.31.2.; *D*. 9.2.4.I.

¹⁶⁷ *AJK*, B/8., B/13. §§.

¹⁶⁸ *HJK*, 98–99. §§; *XII TT*, VIII/10. §.

¹⁶⁹ *GT*, Volksbeschlüsse No.6. és 8. (I. KOHLER–ZIEHBART, 36. és 38. old.)

¹⁷⁰ *AJK*, B/4. §; *XII TT*, VIII/11. §.

¹⁷¹ A gazdálkodás alapvető és szinte minden mást a jelentéktelenségig háttérbe szorító ágazata a növény- és állattenyésztés. Ehhez képest az ipar, kereskedelem stb. jelentős faktor-ként még nem jelentkeztek.

¹⁷² *HK*, 23., 57–58., 244–249., 263. §§; *ET*, 53. §; TAUBENSCHLAG, 452–458. old.; *G*. 3. 189., 4,111., *D*. 3.2.1., *Paul. Sent.* 2.31.15., *G*. 3.186., 187., 188., 191., *D*. 47.2.14.16., 13.1.20., 13.1.8.1., *Inst.* 4.1.4. stb. (furtomok); *D*. 4.2.14.12., 13.1.10.1., 47.8.2.pr., *G*. 4.8., 3.209., (rapina); *D*. 9.2.2.pr., 9.2.27.5., 9.2.27.9., *G*. 3.219., *Coll.* 12.7.7., 9.1.1.7–11. (actio legis Aquiliae); állatok károkozása stb.

az öntözéses mezőgazdaság egyes helyeken (Babilon, Alexandria) olyan fontossá válik, hogy az állam már nem mondhat le ezen a téren jelentkező kérdések rendezéséről, az állam mögött álló társadalmi tényezők érdekében való megfelelő szabályozásáról. A jelzett jogrendszerekben jelennek meg nagy számban az olyan deliktuális felelősségi normák, amelyek az építőipari tevékenység, a hajóépítés és hajófuvarozás, az öntözőművek és a kereskedelem, a letét, a „szállodaipar”, a házingatlan stb.¹⁷³ vonatkozásában előállott anyagi károk, illetőleg azok szankcionális következményeiről rendelkeznek.

Mindezekkel más oldalról együtt járt a tágabb értelemben vett állammapparátus fejlődése. Ez az államgépezet aztán az általa szolgáltatott biztonságát látta szolgálhatni abban, ha megfelelő jogi szabályozással a társadalmi viszonyoknak ezen új formáit is a maga képére alakítja, ha saját tevékenységének is egyre több területen nyújt hathatósabb védelmet. A jogrendszer szemében így minősült jogellenessé bizonyos tulajdoni viszonyokra vonatkozó dokumentumok megkárosítása,¹⁷⁴ a nem teljes korúakkal való ügyletkötés, a kereskedelmi forgalmi tárgyak meghamisítása, a csalás kereskedelmi ügyleteknél,¹⁷⁵ a zsarolás,¹⁷⁶ az adóügyi igazgatás deliktumokkal való gyengítése¹⁷⁷ a görög jogban, a káros eredményre vezető jogellenes magatartással okozott megtévesztés (dolus),¹⁷⁸ a káros eredményre vezető fenyegetés, fenyegetéssel történő jogügyletkötés (metus),¹⁷⁹ az anyagi előnyökért történő rosszhiszemű pervitel (calumnia),¹⁸⁰ a jogszolgáltatás rendjének veszélyeztetése,¹⁸¹ a gyám károkozó per- és ügyvitele,¹⁸² a városi hatóságok mint a gyámhatóságok kárt okozó mulasztása stb.¹⁸³ a római

¹⁷³ *HK*, 19., 120–125., 228–233. §§; *ET* 5–6. 36. §§; TAUBENSCHLAG, 315–316., 370., old.; *Halensis* 1, II/2., 5. §§; TAUBENSCHLAG, 461–462., 469–473. old.; a római jogot illetően minde- nekelőtt számításba kell venni e tekintetben az actio legis Aquiliae mulasztásos formáit (*Coll.* 12.7.7–9., *G.* 3.210. squ.; *D.* 9.2.27.8–11., 9.2.44.), továbbá: *D.* 4.9.1.pr., 4.9.3.pr., 4.9.3.I., 4.9.5.pr., 9.3.1.pr., 9.3.5.6., *Paul. Sent.* 2.12.6., *D.* 4.4.7.1.5., *G.* 4.4.7., *Coll.* 10.2.1., *C.* 4.34.11., *D.* 12.1.9.9., *Paul. Sent.* 2.12.9., *D.* 16.3.12.2., 16., 3.6. stb.

¹⁷⁴ TAUBENSCHLAG, 458–461. old.

¹⁷⁵ *Uo.* 461–462. old.

¹⁷⁶ *Uo.* 442–449. old.

¹⁷⁷ *Uo.* 464–469. old.

¹⁷⁸ *D.* 4.3.1.1–2., 3.2.8.

¹⁷⁹ *D.* 4.2.5., 4.2.3.I., 4.2.4., 4.2.8.2., 4.3.18.pr.

¹⁸⁰ *C.* 3.6.1., *G.* 4.174. squ.

¹⁸¹ *D.* 2.8.2.5., 5.1.15.1., 39.2.4.7.

¹⁸² *D.* 4.7.4.3–5., 27.6.7.pr.

¹⁸³ *D.* 27.9.1.pr. squ.

jogban. Ezzel függ össze az az atavisztikus jelenség is, hogy a szerződésekhez – a forgalmi biztonság végett – deliktuális szankciókat fűznek.¹⁸⁴

Mint látható, a fejlődés folyamán a deliktumokból folyó anyagi károsodásra vonatkozó szabályoknak egész nagy szövete, talán jellemzőbb szóval: alig-alig áttekinthető szövevénye alakul ki, holott nem is törekedtünk valamennyi egyedi szabály számbavételére. Láttuk, hogy a fejlődésre – a fejlődés egyik síkján – éppen ennek a szövevénynek fokozatos kibontakozása a jellemző. A jogellenesség takarója így fedi be a különböző értékek és társadalmi viszonyok egyre nagyobb körét.

Van azonban a fejlődésnek egy másik síkja is. Az előbb említett tendencia – a jogellenesség körét kiterjesztő egyedi kártérítési szabályok sokasodása – a jogalkotás szintjén szükségszerűen létrehoz egy ellentétes irányú tendenciát: a hovatovább áttekinthetetlen eseti szabályoknak bizonyos komprimálását, általánosabb érvényű normák fokozatos kibontakozását. Ezt figyelhettük meg az ember élete és testi épsége elleni deliktumoknál is, amikor ezt a forgalmi élet, a gazdasági és személyi viszonyok bonyolultsága egyrésztől szükségessé tette, másrésztől ennek lehetőségét is megteremtette. Mint ui. korábban már láttuk, a bonyolultabb gazdasági és személyi viszonyok – a nagyobb volumenű társadalmi termelés hátán – egyebek között megadják a fokozottabb szellemi kultúra, közelebbről a fejlettebb jogi kultúra, illetőleg a kultúrát megalkotó és hordozó társadalmi réteg létalapját is. A társadalmi együttélés adott viszonyainak és formáinak szabályait megfogalmazó réteg kezdetben azonos a monarchával, annak szűkebb környezetével, mint ahogy azonos vele a törvénykezési szervezet is. De ez a kör hamarosan bővül, és az osztályakarat formába öntése, alkalmazása egy viszonylag elkülönült réteg, a jogászság feladatává lesz. És ezzel adva van az – adott viszonyokhoz képest! – átgondoltabb, rendszerezőbb, viszonylag kevésbé ellentmondásos jogalkotás útja is. Az út persze hosszú. Megjelenésének nyomai elég korán feltűnnek, és a végét – amint látni fogjuk – még a fejlődés tetőpontján levő római jog sem jelenti. Bár ennek az útnak az egyik feltétele a termelőerők fejlődése, a gazdasági és személyi viszonyok differenciálódása, a másik a formaalkotó készség, tehát a viszonylag fejlett jogi kultúra megjelenése és kibontakozása volt, nem nehéz felfedezni egy harmadik elemet sem. Ez az elem – a fejlődés útjának nagyon is számottevő egyengetője – az uralkodó

¹⁸⁴ *HK*, 106–107., *XII TT*, III/1–6., VI/2. §§, *GT II*, III/15. pont. *GT 3. sz. Népgyűlési határozat*, 25–30. pont.

rend, bizonyos leszűkítéssel az uralkodó osztály érdeke volt. Ez az, amely az említett két feltétel mint ok, és a fokozatosan egységes érvényű normák mint eredmény között a nagyon is fontos közvetítő szerepét játszotta. Az uralkodó osztálynak ui. nem közömbös, hogy a jórészt az ő életszférájába tartozó sokrétű gazdasági és személyi viszonyok a szabályozás mikéntjétől függően részben vagy egészükben alakulnak-e céljainak megfelelően, hogy a merev eseti szabályok akadályozzák-e tevékenységének különböző területein vagy sem, hogy különböző viszonyaiban *minden* esetleges jogvitában egységesen adótnak tekinthetők-e a vita megoldását szolgáló szabályok vagy sem. Az uralkodó osztálynak az olyan szabályozás előnyös, amely általános, amely alkalmas az életviszonyok egészének átfogására. Plasztikusan érzékelhető ezen – az alábbiakban fő vonásaiban jelzett – folyamaton, ahogy az állam a jog eszközeivel a társadalmi viszonyok és értékek egészét – legalábbis a jogi szabályozás szintjén – ellenőrzése alá vonja, ahogy azok egésze tekintetében érdekeltnek deklarálja magát.

Az út messziről indul, mondtuk. Már a Hammurábi Kódex és az Asszír Jogkönyv, valamint a Hettita Jogkönyv is ismeri a lopás általános kategóriáját.¹⁸⁵ Tehát mindenfajta lopás útján okozott anyagi kár – a lopás általános jogellenessé nyilvánítása folytán – értékelést nyer, bár a lopásra tartalmazznak a kódexek számos eseti szabályt is.¹⁸⁶ Van szabálya a Hammurábi Kódexnek mindenfajta letétből eredő kárra,¹⁸⁷ továbbá a hajófuvarozás során a rakományt ért károokra is.¹⁸⁸ Ugyanazok a szabályok megtalálhatók az eszunnai törvényekben is.¹⁸⁹ Az egyéb kártérítési szabályok csak nevesített esetekre adnak védelmet; általános, mindenfajta anyagi károkozás ellen védelmet biztosító egységes szabály ezekben a kódexekben egyáltalán nincs. Jellemző, hogy a letét és a hajófuvarozás körében, a gazdasági tevékenységnek ezen a két fontos területén az uralkodó osztály szükségét látta általános jellegű deliktuális felelősségi szabályok megalkotásának, míg más területeken ez inkább még sporadikus vagy teljesen hiányzó jelenség.

¹⁸⁵ *HK*, 22–23., *AJK*, C/8., *HJK*, 94–97. §§.

¹⁸⁶ *HK*, 6–10., 21., 25., 259–260., *HJK*, 57–70. §§. Az általános kategória jelentősége akkor is kiemelendő, ha az eseti szabályok részben a szankciók különbözősége, azaz a védett értékek különböző jellege miatt fenn is maradnak. Mert mégis arról van szó, hogy a lopás általános kategóriája útján *mindenfajta* lopással elkövetett anyagi károkozás szankcionálásának lehetősége biztosítva van.

¹⁸⁷ *HK*, 112–113. §§.

¹⁸⁸ *HK*, 237. §.

¹⁸⁹ *ET*, 5., 36. §§.

A görög jogra még inkább az egyedi akciók sokfélesége, illetőleg a sokféleség útján elért teljesség a jellemző. Ezen a területen, az általános kategóriák kibontakozásának területén a legmesszebbre a római jog jutott. Amellett, hogy – amint erre fentebb már utaltunk – tételesjogilag „lefedez” mindenfajta lopást is, amellett, hogy a letét és a hajófuvarozás körében keletkező károkra, illetőleg ezek reparálására is ad – a szó szoros értelmében vett – pandekta szabályokat, lépésről lépésre bontakoztatja ki a deliktuális felelősség általánosabb érvényű normáit. Legszebb példa erre a dologrongálás, ill. a Lex Aquilia területe. Az *actio legis Aquiliae* – teljesen elhatárolt, szűk területtel – azzal indult el a fejlődés útján, hogy először csak olyan károkat fogott át, csak olyan károkat nyilvánított jogellenesen keletkezettnek, amelyeket valaki más dolgán (rabszolgát is beleértve) *közvetlen*, cselekvőleges rongálással, ill. elpusztítással okozott (*damnum corpore corpori datum*).¹⁹⁰ A Lex Aquilia első fejezete ugyan még csak rabszolgák és állatok ilyen értelmű „károsításáról” beszél,¹⁹¹ de a harmadik fejezet a jog védelmét a jelzett elkövetési forma keretében már minden dologra kiterjeszti.¹⁹² Hiányzik azonban akkor még a jog oltalma az olyan dologrongálásos károk esetén, mint a nem közvetlen cselekvéssel okozott károk. A klasszikus korban azonban kialakul ennek eszköze is az ún. *actio legis Aquiliae utilis* formájában, amelynek útján a *közvetve*, de *corpore* okozott károk ellen is védelmet nyújt a jog.¹⁹³ A következő láncszem az, hogy a „*corpore*” sem feltétel, és az *actio legis Aquiliae in factum* révén a klasszikusok védelmet adnak az olyan károkozó cselekmények ellen is, amelyek nemcsak hogy nem közvetlen tevőleges cselekvésben álltak, hanem dolgok rongálását (pusztítását) sem jelentették.¹⁹⁴ A jusztiniánuszi kodifikátorok még tovább tágították a kört. Míg korábban az *actio legis Aquiliae* (annak bármelyik fenti faja) csak cselekvő, tevőleges magatartással okozott kár esetén volt igénybe vehető, most a mulasztásos magatartás sem menekül a szankció elől, az így okozott kár is kár a jog szemében.¹⁹⁵ A kép végül azzal válik teljessé, hogy Justinianus olyan vagyoni károk esetén is adott

¹⁹⁰ G. 3.2.10–219., D. 7.1.13.2., 9.2.2.pr.

¹⁹¹ Inst. 4.3.pr., D. 9.2.2.pr.

¹⁹² D. 9.2.27.5.

¹⁹³ Coll. 12.7.7., D. 9.2.7.6., 9.2.27.9.

¹⁹⁴ D. 9.2.27.14., 9.2.33.1., Inst. 4.3.16. (Az utóbbi két forráshely ugyan többek szerint interpolált, az előző eredetisége azonban nem látszik vitathatónak.)

¹⁹⁵ D. 9.2.27.8–9., 11., 9.2.44., Coll. 12.7.7.9., G. 3.210. squ.

actio legis Aquiliae-t, amelyek szabad ember testi sértésével, ill. megölésével függték össze.¹⁹⁶

A deliktuális felelősségi szabályoknak abban a most vizsgált nagyobb csoportjában, amelyben a jogellenességet a törvényhozó materiális kár okozásában jelöli meg, a kibontakozás és a fejlődés főbb vonásaiban látható. A rabszolgatartó államok joga – a gazdasági-társadalmi fejlettség adott állapotától és a jogi kultúra mértékétől függően – néhány egyedi, egészen közvetlenül érzékelhető és konkrét megjelenési formájában kifejezésre jutó károsodás tilalmazásával indul, amit ezen egyedi károkozásokra vonatkozó tilalmak sora követ, a fejlődés pedig az egyes kártípusok tilalmazására vonatkozó általános szabályok fokozatos kibontakozásában kulminál.

Modern értelemben vett általános felelősségi szabály azonban semmilyen általunk ismert antik jogban nem alakult ki. Hiszen a jelzett általánosabb érvényű kategóriák is általában elég elhatárolt területekre vonatkoznak.¹⁹⁷ De egy, illetőleg néhány egységes polgári jogi felelősségi szabály kialakulásának ezen túl is még számtalan akadálya van. Az egyik mindenekelőtt az, hogy még nincs szó a mai értelemben vett polgári jogról, és ebből kifolyólag a szankciók sokfélesége is rendkívüli módon bonyolítja a képet, amint ezt később részleteiben is látni fogjuk. Minthogy az antik felelősségi szabályok rendszerében a büntetőjog és a polgári jog határa nehezen állapítható meg, ill. ezek a határok erősen összefolynak, a szankcionált károk, vagyis a jogellenesség körét illetően valamiféle reprezentatív kép kialakításához csak úgy juthatunk el, ha az idevágó normáknak legalább fontosabb csoportjait számításba vesszük. Az egész rendszer váza, az egész rendszert uraló elvek csak ezt követően lesznek rekonstruálhatók.

2. Az egész kép egyik nem lényegtelen következő eleme azoknak a felelősségi szabályoknak a csoportja, amelyek a jogellenességben valamilyen formában közvetlenül az osztályellentmondásokat, közvetlenül a rabszolgatartó társadalmi rend védelmét fejezik ki.

a) Ezen belül is – nem tulajdonítva most jelentőséget a rangsornak – az első csoport azokat a normákat foglalja magában, amelyek az apajogú család, a házasság, illetőleg az ezeken alapuló nemi erkölcs védelmét szolgálják.

¹⁹⁶ D. 9.2.5.3., 9.2.13.pr., 19.2.13.4.

¹⁹⁷ Az egyes területek határa feloldásának jelei itt-ott megtalálhatók, mint pl. az actio legis Aquiliae átvitele iniuria jellegű, a személyek elleni deliktumokból keletkező károkozásokra (D. 9.2.5.3., 9.2.13.pr., 19.2.13.4.), ez azonban nem általános.

E normákat azért kell kiemelkedő jelentőségűeknek tekinteni, mert az ősközösségi társadalom szétrombolása és túlhaladása – mint láttuk – egyebek között épp a család jellegének megváltozása, az apajogú család kialakulása útján történt. A vonatkozó deliktuális felelősségi szabályokban plasztikusan tükröződik az átmenet jellege, illetőleg az a tény, hogy milyen súlyos szankciók alkalmazása volt szükséges ellentétes irányú, azaz a még érvényesülő ősközösségi reminiscenciák elfojtására. Ebben az összefüggésben az sem véletlen, hogy az ebbe a körbe tartozó normák, különösen a még fejletlenebb, az ősközösségi társadalomhoz időben és struktúrában még közelebb álló államok jogában foglalnak el kiemelkedő és előtérben álló helyet.

Még a viszonylag fejlett Babilonban is szükség volt ebből kifolyólag a nemi erkölcs szigorú védelmére (házasságtörés, vérfertőzés tilalma stb.),¹⁹⁸ a többférjűség és a nők poligámia elleni egészen differenciált, a férfi primátusát e tekintetben is kifejezésre juttató jogi eszközökre,¹⁹⁹ bár a Hammurábi Kódex ezen a területen nem annyira deliktuális felelősségi szabályokkal, mint inkább a nők részéről feltétlenül monogám házasság és apajogú család sokoldalú körülbástyázásával operál.²⁰⁰ Ennek vizsgálata azonban – mint a továbbiakban, pl. a római jog vonatkozásában is – már kívül esik e munka keretein. A szóban forgó vonatkozások szempontjából jelentősebb és többetmondó az Asszír Jogkönyv. Nem véletlenül. Asszíria – mint ezt korábban vázoltuk – a jogkönyv keletkezésének idejében gazdaságilag is fejletlenebb volt, mint a Hammurábi Kódex Babilonja. Különösen újnak – értsd: az ősközösségi társadalmi rendhez még közelebb levőnek – hat azonban az a *társadalmi* képlet, amely az Asszír Birodalom történetét jellemzi. Közel van még a múlt, amelynek túlhaladása, amellyel szemben az új viszonyok védelme vitális kérdés. Olyannyira, hogy a jognak mint a múlt és a jelen közötti harc egyik eszközének a homlokterében is a múlt társadalmi formáiból fakadó tendenciák elnyomása, az új viszonyok és intézmények védelme áll. Innen az, hogy az Asszír Jogkönyv szinte kizárólag abból áll, hogy a házasság és a család új rendjét, benne a férfi feltétlen primátusát törvényessé tegye, és az ez ellen irányuló támadásokat

¹⁹⁸ *HK*, 127., 129–130., 155., 157–158. §§.

¹⁹⁹ *HK*, 137., 144–149., 170–171. §§.

²⁰⁰ *HK*, 128., 155–156. §§ (házasságkötési szerződés); 150–152., 176. §§ (házassági vagyoni jog); 134., 136–143., 148–149. §§ (válás); 134., 137., 172., 177. §§ (az asszony újbóli házassága); 175–176. §§ (rabszolgával való házasság); 159–161. §§ (jegyesség, házassági ígéret); 137–140. §§ (az asszony kitagadása) stb.

a jog súlyos szankcióival visszaverje. A jog által most már deliktumnak minősített támadások sokaságára utal az a tény, hogy e viszonyoknak ilyen sokoldalú és súlyos szankciókat tartalmazó szabályozására volt szükség. A jogkönyvnek ebben az összefüggésben való elemzése külön tanulmányt tenne szükségessé. A jogkönyv tartalmát és annak adott jellegét ui. nyilvánvalóan még számos tényező is motiválta. Ez azonban messze vezetne. Itt az e tanulmány szempontjából jelentős sajátosságokat és összefüggéseket emeltük, ill. emeljük ki. Amellett, hogy a jogkönyv krudélis büntetéseket helyez kilátásba mindenfajta olyan cselekményre (többnyire az asszony cselekményeiről van szó), amely a házasságnak valamiféle sértését (csók, házasságon kívüli nemi érintkezés, a férj házának hosszabb időre való engedély nélküli elhagyása stb.),²⁰¹ vagy más részéről történő megzavarását (az asszony házasságtöréssel, kicsapongó nemi élettel való rágalmozása)²⁰² jelenti, az asszonyt mindenfajta szankció erejéig kiszolgáltatja a férjnek. Attól kezdve, hogy a férjnek az asszony feletti feltétlen és korlátlan jogát általánosságban is deklarálja, mintegy magántulajdonnak, tárgyai egyikének minősítve őt,²⁰³ az asszonyi alávetettség megsértését számtalan vonatkozásban pönalizálja.²⁰⁴ Szankcionálandó kárnak minősül mindenfajta cselekvés vagy magatartás, amely az asszony részéről kiszolgáltatottsági viszonya ellen irányul.

Ha kevésbé állnak is előtérben, de a vázoltakhoz hasonló tartalmú rendelkezések találhatók a hettita,²⁰⁵ a gortyni görög²⁰⁶ és a későbbi görög²⁰⁷ jogban is. A hivatkozott forráshelyek alapján megállapítható egyébként az a jellemző sajátosság is, hogy a nem házasságban élők által esetileg vagy hosszabb ideig fenntartott nemi kapcsolatokat alig vagy egyáltalán nem pönalizálják. Folyik ez az említett rendelkezések vázolt rendeltetéséből, társadalmi funkciójából. Ezzel függ össze az is, hogy az időben később keletkezett jogforrások idevágó normái már kevésbé szigorúak. A házasság nélküli érintkezést a keleti jogok jobbára csak szabadok és rabszolgák

²⁰¹ *AJK*, A/9., 12–15., 22–24. §§.

²⁰² *AJK*, A/17–18. §§.

²⁰³ „Apart from the penalties for a married woman which are prescribed on the tablet, a man may scourge his wife, pluck her hair, may bruise and destroy her ears. There is no penalty” (*AJK*, A/59. §).

²⁰⁴ *AJK*, A/3–4., 5., 7. §§.

²⁰⁵ *HJK*, 189–198. §§.

²⁰⁶ *GT*, II/4–10., II/29–36.

²⁰⁷ TAUBENSCHLAG, 463–464. old.

közötti relációban szankcionálják. Meghatározott osztályérdekek azonban ezen a területen is hozhatnak sajátos megoldásokat. A XII Táblás Törvény római joga már szankcionálandó, sőt súlyosan szankcionálandó jogellenes helyzetet lát a házasság nélküli együttélésben a szabadok vonatkozásában is. Ennek okairól maga a törvény elég nyíltan beszél: „Hogy plebeiusok patríciussal teljes jogú házasságot ne köthessenek”.²⁰⁸

b) A szóban forgó körben a deliktuális felelősségi szabályok következő, viszonylag elhatárolt csoportja az, amely kifejezetten és közvetlenül az osztályviszonyok valamiféle veszélyeztetését, sértését tekinti szankcionálandó jelenségnek. Egységes szabály itt sincs, de lényegileg mind olyan magatartások szankcionálására irányulnak, amelyek a rabszolgasági viszony valamilyen jellegű sértése, támadása útján a fennálló társadalmi rend egyik legfontosabb bázisát támadják. Az ilyen deliktuális felelősségi szabályok természetesen – különböző változatban – valamennyi antik jogrendszerben megtalálhatók.²⁰⁹

c) A jelzett körben a deliktuális felelősségi szabályok harmadik faja az, amely olyan magatartásokat minősít jogellenesnek, amelyek a társadalmi rend adott struktúráját az állami mechanizmus, a jogszolgáltató apparátus működésének akadályozása és zavarása útján támadják. Nem kétséges – a forrástörténeti részben utaltunk rá –, hogy az antik állam erősödése, kiépítése és megfelelő funkcionálása a rabszolgasági társadalmi rend egyik legfontosabb tényezője. Ezért az ellene vagy mechanizmusa ellen irányuló deliktumok szankcionálása az adott társadalmi viszonyok formailag indirekt, valójában direkt védelmét jelentette. Az ebbe a körbe tartozó magatartások eredményének „kárrá”, ezáltal jogellenessé minősítése az adott társadalmi viszonyoknak a kármeghatározásban való közvetlen kifejezését jelenti. Ami ebben a keretben az egyes típusokat, illetőleg egyedi szabályokat illeti, a kép elég heterogén; csak vázolt tartalmuk közös. A jellegzetesebbek: a *babiloni* jogban a hivatali hatalommal való visszaélésre, a hamis tanúzásra,

²⁰⁸ XII TT, XI/1. §.

²⁰⁹ HK, 282. § (a rabszolga azt állítja, hogy nem rabszolgája senkinek), ET, 23–24., AJK, C/2–3. §§ (az adós rabszolgaság pozitív védelme), AJK, A/40. § (a rabszolganő szabad módjára nem takarja le arcát), HK, 15–20., HJK, 20–24. §§ (a rabszolgák szökésével, ill. szöktetésével kapcsolatos rendelkezések), HJK, 173. § (a rabszolga fellázad ura ellen), KOHLER–ZIEHBART, 29. old. (szökött rabszolga eladása, megvétele), C. 6.1.4. (szökött rabszolga vissza nem juttatása urának), CT. 4.8.5. (szabad ember szabadságának vitatása), D. 4.3.7.7. (rabszolgák szökésre felbujtása) stb.

a téves bírói ítéletért való felelősségre,²¹⁰ a *hettita* jogban a királyi méltóságok ítéletével való szembehelyezkedésre,²¹¹ a *görög* jogban a késedelmes bírói ítéletre, az adózással kapcsolatos deliktumokra, a hamis tanúzásra, a végrehajtói cselekmények meghíúsítására,²¹² a *korai római* jogban a bíró megtévesztésére, a hamis tanúzásra,²¹³ a *klasszikus és posztklasszikus* római jogban a calumniára (rosszhiszemű perlekedésre, hamis tanúzásra, rágalmazásra stb.), a jogszolgáltatáshoz való jog megtagadására, a bírói jogsértésre (törvénysértő ítélezésre),²¹⁴ illetőleg az ezekkel kapcsolatos deliktuális felelősségre vonatkozó rendelkezések.

Mindezekben a rendelkezésekben, különösen a görög és a római jogiakban is megfigyelhető az eseti kategóriák, az egészen egyedi esetek leírása és szankcionálása helyett az általános (valamennyi, az adott kategóriába tartozó esetekre alkalmazható) normák fokozatos kibontakozása.

*

A rabszolgatartó társadalom jogának az itt adott elemzésével szemben, amely a deliktuális felelősségi rendszer egyik elemének, a jogellenességnek és a rá vonatkozó jogi szabályozás fejlődésének bemutatását célozza, számos ellenvetés tehető. Egyebek között az, hogy sok olyasmi kerül egy asztalra, ami egészen máshová való. Keveredik itt a büntetőjog a polgári joggal, a büntetőjogilag pönalizálandó érdeksérelem a polgári jogi kártérítéssel reperálható károkkal – lehetne például mondani. Csakhogy az ilyen és hasonló esetleges ellenvetések történetietlen szemléletmódból származnak. A mátt vetítik vissza a múltba, ahol – a tények mutatják ezt – valóban sok minden még együtt van abból, amit ma már nem keverünk össze, ahol a differenciálódás máig vezető útjának még csak a csírái, első lépései vannak meg. De ezen túlmenően: e munka célja, hogy nyomon kísérje a deliktuális felelősségi rendszer kialakulását, ill. a deliktuális felelősségi rendszer és a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése közötti összefüggéseket. Látható volt az eddigi fejtegetések során is, hogy ez az összefüggés,

²¹⁰ *HK*, 3–5., 34. §§.

²¹¹ *HJK*, 173. §.

²¹² *GT*, 10. sz. *Népgyűlési határozat* (KOHLENER-ZIEHBART, 40. old.), TAUBENSCHLAG, 442–449., 462–469. old., *Halensis I*, 1/1–4.

²¹³ *XII TT*, IX/3., VIII/23. §§.

²¹⁴ *G*. 4.174–181., *D*. 2.3.1.1., 2.3.1.4., 2.7.5.1., 2.8.2.5., 5.1.15.1., 39.2.4.7.

a társadalmi-gazdasági viszonyoktól való meghatározottság milyen lényeges a deliktuális felelősség egyik elemének, a jogellenesség körének és mikénti meghatározásának fejlődésében. Láttuk a fejlődés tendenciáit és ennek meghatározó tényezőit. A következő láncszem az elemzés második fázisa, a kár és a szankció viszonyára vonatkozik. A deliktuális felelősségnek ez az eleme az, amelynek alakulása és fejlődése – egyéb hatásai mellett – a jogellenességre vonatkozóan fent megrajzolt képbe új elemet visz. Nevezetesen a büntetés és a kártérítés fokozatos szétválásának tendenciáját, a büntetőjog és a polgári jog viszonylagos elkülönülését, a polgári jogi deliktuális felelősség kiépülésének fontos mozzanatait.

3. A KÁR ÉS A SZANKCIÓ VISZONYA – A SZANKCIÓK FEJLŐDÉSE – A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMI REND JOGRENDszerében

Mint látható volt, a rabszolgatartó államok kártérítési jogának fejlődésében nem érdektelen folyamat a jogellenesség jelentkezési formáinak meghatározása, általában az, hogy milyen értékek és érdekek sérelme minősül kárnak, amelyekkel szemben a jogvédelem igénye merült fel. Ennél is jelentősebb azonban az a jelenség, amely egyrészt a kár és a szankció viszonyának alakulásában, másrészt abban jut kifejezésre, ahogy e viszony alakulása, más szóval a kártérítési jog fejlődése, a termelőerők és termelési viszonyok, általában a társadalmi viszonyok fejlődésével összefügg. Még az előző rész befejező bekezdésében utaltunk arra az esetleges ellenvetésre, hogy látszólag sok olyasmiről van egy keretben, amely mai elképzeléseink szerint egyáltalán nem tartozik egy asztalra (pl. mai értelemben vett bűncselekmények kártérítési szabályokkal). Már ott utaltunk ennek okaira. Itt ehhez csak annyit kell hozzátenni, hogy a ma divergálónak felfogható normákat kezdetben összefogta az uralkodó osztály által eltúrt vagy determinált, akkor egységes és differenciálatlan társadalmi reakció, az egységes szankció. Éppen a szankció és a kár (az elszenvedett sérelem) viszonyának területe az, amelyen a termelőeszközök fejlődése a jog síkján – a termelési viszonyok közvetítésével – valamiféle belső tagoltságra vezetett.

Ez végső soron a büntetőjog és a polgári jog, közelebbről a büntetőjogi és polgári jogi felelősség – legalább a főbb vonásokra kiterjedő – szétválásában nyilatkozott meg. Ez ellenben az út vége: a kifejlett római jog. Ez nem általában jellemzi a rabszolgartató társadalmi rend jogát. A Hammurábi Kódex és a Corpus Juris Civilis között nemcsak két évezred van, hanem a folytonos társadalmi fejlődésnek hosszú útja, amely a jog síkján is óriási különbséget rejt magában.

A fejlődésnek ezen az útján számtalan állomás van. Ezek *egy része* a deliktumok üldözésének és bírói döntések végrehajtásának síkján jelentkezik. Külön tanulmány tárgya lehetne például, hogy milyen feltételek mellett és milyen deliktumok vonatkozásában veszi át az állam a deliktumok elleni harc funkcióját mind a deliktumok üldözése, mind az ítéletek közhatalmi eszközökkel történő végrehajtása területén; hogy mikor, milyen tényezők hatására és milyen fokban válik anyagi természetű szankciók jogosultjává az állam, illetőleg a szankciók differenciálódása folytán kizárólag csak a sértett fél, míg az állam mintegy a maga részére – az eset súlyától függően – csak represszív szankciókat tart fenn. E munka keretében ezeket a kérdéseket külön nem vizsgáljuk. Az előtérben álló kérdéstől, a kár és a szankció viszonyának fejlődésétől azonban nem választhatók el, ezért adott összefüggéseknél ezekre a momentumokra is utalni kell.

A fejlődés útja említett állomásainak *másik része* a szankciók világában helyezkedik el. A rabszolgartató társadalmi rend jogrendszerei szankcióinak skálája a tartalmat illetően rendkívül széles. Megtaláljuk benne a civilizáció hajnalán esetenként még felbukkanó és érvényesülő vérbosszút, a kezdetben elég általános és elég sokáig élő táliót. Ezeket, különösen a vérbosszút, a már indulásnál jelen levő kompozíciós rendszer hamar a minimálisra csökkenti, később teljesen kiszorítja. Csíráiban korán megjelenik a szankciónak az okozott kárral történő egalizálása, illetőleg a szankciónak a felmerült kár értékével történő meghatározása. A szankciót itt is előbb a kár többszörösében jelölik meg, de legalább az okozott kárhoz viszonyítják. Ha a fejlődés felső szakaszán a reparáció gondolata kerül is a szankciórendszer központjába, teljesen kizárólagossá még a fejlett római jogban sem válik. A fejlődésnek jellemzője különben is nem az, hogy időrendi sorrendben előbb csak vérbosszú, majd csak tálió, csak kompozíció, csak reparáció van, hanem az, hogy a fejletlenebb formák vagy teljesen kikopnak, vagy – ha egyik-másik forma meg is marad – a szankciók rendszerét a fejlettebb formák majorizálják.

1. Mint jeleztük, a szankciók egyik, kétségtelenül legkezdetlegesebb, az ősközösségi társadalom „jogából” ittmaradt faja a *vérbosszú szigorát* őrzi. Ezekben az esetekben a szankciónak a keletkezett sérelemhez való igazítása még alig merül fel, és rendszerint a deliktuózus fél könnyörtelen elpusztításában vagy (kisebb részben) megcsonkításában, esetleg a közösségből való kitagadásában jelentkezett. Az ősközösségi vérbosszútól jórészt csak abban különbözött, hogy a szankciót az elkövető ellen és nem általában az elkövető által reprezentált közösség ellen alkalmazták. Ez alól ui. a társadalom egyedekre polarizálódása már kihúzta a talajt. Nyoma csak abban jelentkezik, hogy a szankciót esetileg a család vagy bárki is alkalmazhatja. A szankcióknak ez a faja – fokozatosan fogyó arányban – a Hammurábi Kódextől a XII Táblás Törvény római jogáig megtalálható. Annak megfelelő érzékeltetésére, hogy ezeket a szankciókat milyen társadalmi viszonyok és az ember szellemi fejlődésének milyen foka váltotta ki, érdemes néhány esetscsoportot kiemelni.

a) Az egyik csoport a magántulajdon különösen veszélyesnek mutatkozó elvonásának, elpusztításának, illetőleg megzavarásának területére esik. Tűz esetén történő lopásért a babiloni jog a tolvajnak bárki által eszközölhető tűzbe vetését írja elő;²¹⁵ a betörőt a ház színe előtt öljék meg és kaparják be.²¹⁶ Mindkét eset kizárja a bírói döntés közbenjöttét. A jogszabály a szankció alkalmazására közvetlen felhatalmazást ad. Ha a lopott dolgokért a tolvaj nem ad kárpótlást, haljon meg – mondja továbbá a kódex.²¹⁷ Az esnunnai törvények szerint arra, akit éjjel más mezején, ill. házában találnak – halál jár.²¹⁸ A szankció alkalmazására itt is és ott is a sérült fél a jogos. A termés éjjeli lelegeltetésére, az éjjeli, ill. nappal fegyverrel (lándzsával) történő lopásra a XII Táblás Törvény is halált ír elő.²¹⁹ Ugyanez a törvény a gyújtogató tűzbe dobásáról, a nem teljesítő kötelmi adósnak – adott esetben – a hitelezők közötti feldarabolásáról rendelkezik.²²⁰

b) Vérbosszújellegű szankciók fűződnek az apajogú család, ill. a házasság megsértését jelentő deliktumokhoz is. Hammurábi a házasságtörést vízbe

²¹⁵ *HK*, 25. §.

²¹⁶ *HK*, 21. §.

²¹⁷ *HK*, 8. §.

²¹⁸ *ET*, 12–13. §§.

²¹⁹ *XII TT*, VIII/24/b., VIII/12–13. §§.

²²⁰ *XII TT*, VIII/10., III/1–6. §§.

fojtással bünteti.²²¹ A városból, illetőleg a családból való elűzés (kitagadás) a sorsa annak, aki családon belüli nemi érintkezéssel követ el szexuális deliktumot.²²² Az asszír jog mindenfajta cselekményre, amely a monogám házasság ellen vét, illetőleg a férjnek a családon belüli korlátlan hatalmát lényegesen sérti – kegyetlen szankciókat, rendszerint halált ír elő. Azzal azonban, hogy azokat a férj – legalábbis a feleség vonatkozásában –, ha akarja, alkalmazza, ha akarja, elállhat tőlük. Előfordul, hogy a jogszabály a tárgyba vágó deliktum esetében csak azt mondja, hogy az asszonnyal a férj azt tesz, amit akar.²²³ Hasonló rendelkezéseket tartalmaz a hettita jog is, kimondva, hogy a férj házában elkövetett házasságtörés esetén a férj asszonyát és „partnerét” is megölheti, de kegyelemben is részesítheti őket.²²⁴ Gortynban a házasságtörés tettesével a sértett *család* azt tehetett, amit akart, ha rokonai, vagy rabszolga esetén, tulajdonosa, nem váltották ki. A váltságdíj, a kompozíció mértéke a szereplő felek társadalmi állása szerint alakult.²²⁵ Alighanem hasonló szankciót kell érteni a XII Táblás Törvény szavain, amelyek szerint „a házasság nélküli együttélést, hogy plebeiusok patriciussal teljes jogú házasságot ne köthessenek, embertelen törvénnyel szentesítették”.²²⁶

c) Az a tény, hogy ékírásos jogokban alig van rendelkezés az ember élete ellen elkövetett szándékos deliktumokra (gyilkosságra, szándékos emberölésre), arra enged következtetni, hogy ezeken a területeken a vérbosszú, illetőleg a tálió szokásjogi szabályai uralkodtak.²²⁷ A meglevő egy-két szabály is ezt mutatja.²²⁸

d) Ezeknek a normáknak egy további csoportja közvetlen állami érdekeket sértő deliktumokhoz fűz a vérbosszú szigorához hasonló szankciókat.²²⁹

²²¹ *HK*, 129–130., 155. §§.

²²² *HK*, 154., 158. §§.

²²³ *AJK*, A/3–4., A/9., A/12–15. §§.

²²⁴ *HJK*, 197–198. §§.

²²⁵ *GT*, II/20–36.

²²⁶ *XII TT*, XI/1. §.

²²⁷ L. ehhez: DRIVER–MILES, *AL*, 33. old.

²²⁸ Pl. az *AJK* szerint a gyilkost adják át a ház tulajdonosának, aki őt választása szerint megölheti vagy elveheti vagyonát; ha nincs vagyona, helyette odaadhatja fiát vagy lányát (A/10. §).

²²⁹ Pl. fegyverlopás a királyi udvarból (*HJK*, 126. §), a papság érdekét sértő mágia (*HJK*, 44/B., *XII TT*, VIII/1/a–b., VIII/8/a. §§), hamis tanúzás, passzív bírói megvesztegetés (*XII TT*, VIII/23., IX/3. §§).

A vázolt típusú szankciós normákban nem nehéz felfedezni azokat a viszonyokat, amelyek kisebb-nagyobb eltéréssel a hivatkozott jogforrások – a Hammurábi Kódex, az Asszír és Hettita Jogkönyv, a Gortyni Törvénykönyv, a XII Táblás Törvény – gazdaságát, társadalmát, államát, politikai és szellemi kultúráját jellemezték. És ebben az összefüggésben elsősorban azt kell kiemelni, hogy ezeken a viszonyokon egyrésztől még erősen érződött az ősközösségi társadalmi rend közelsége, másrésztől kifejezésre jut bennük az ezek túlhaladására irányuló erős tendencia is. Mik e kettősség főbb jellegzetességei? A forrástörténeti részben jórészt már szoltunk róla. Az egyik a magántulajdonon (mindenekelőtt a föld és a rabszolgák feletti tulajdonon) alapuló termelési viszonyok általánossá válása, illetőleg ennek nehéz, számtalan támadástól kísért útja. A másik a nők részéről keleten (az ékírásos jogokban) is monogám házasság és az apajogú család uralkodóvá válása a magántulajdon alapján, illetőleg az ez ellen ható ősközösségi reminiscenciák. Továbbá az a tény, hogy ezek jelentették az élet egzisztenciális feltételeit. A harmadik az állam szerepének kezdetlegessége. És végül a legfőbb termelőerő, az ember szellemi kultúrájának kezdetleges foka. Ezek a tényezők vezettek arra a „szankciópolitikára”, amelyre a fentebb vázolt képből következtetni lehet. Ennek főbb elemeit az alábbiakban lehet összefoglalni:

a) A magántulajdon, a házasság stabilizálása és az apajogú család intézményének megszilárdítása a legkegyetlenebb szankciókat igényelte.²³⁰

b) Az állam (általánosságban az uralkodó osztály) egyrésztől érdekében állónak tartotta ezeknek a szankcióknak a hatását, másrésztől nem is volt még meg az a szervezettsége, az az ereje, hogy közvetlen érdekei sértésének szankcionálásán túlmenően ezeken a területeken gátat vessen túl kegyetlen szankcióknak, esetenként az önbíráskodásnak.

c) Az állam nem rendelkezett még megfelelő apparátussal ahhoz, hogy a jogszolgáltatás minden szakaszában maga járjon el, csak odáig jutott, hogy a különböző szankciók érvényesülésének feltételeit deklarálja.

Így az ősközösségből még annyi mindent örökölt ember jogérzete volt az egyik döntő faktor a szankciók meghatározásában és alkalmazásában. E vonatkozásban pedig még sok tekintetben jellemző volt a bosszú korlátlan érvényesülése, az indulat uralma, amely az elkövetett sérelem orvoslásának

²³⁰ L. ebben az összefüggésben ENGELS értékelését (*A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 64. old.).

igénylésében teljesen megfelelkezik keletkezett anyagi kára reparálásáról, a sértő fél életére tör. Saját fennmaradásának biztonságát társadalmi méretekben nem annyira az okozott kár megtérítésében, tehát saját maga anyagi, ill. egyéb helyzetének restituálásában, hanem a sértő fél gyengítésében, elpusztításában látja. Az ősközösségi felelősségi elvek legősibb formája ez, aminek zsilipjét a civilizáció első kodifikátora sem tudta mindenestől lezárni, ha bele is fogalmazza az egyes szabályokba a megegyezésre való törekvés gondolatát.

Mindez együtt – mai fogalmakkal – azt is jelenti, hogy a deliktuális viszonyok feloldásának ilyen formáinál büntetőjogi és polgári jogi felelősségről beszélni nem lehet, hogy ezek a kategóriák még szét sem váltak; a jog csak egységes felelősséget ismer.

2. Már enyhébb formában, de ugyanezek a szankciópolitikai elemek, ugyanazok a gazdasági-társadalmi és kulturális tényezők jutnak kifejezésre a szűkebb értelemben vett *tájiójellegű szankciókban* is.

Az okozott sérelemmel azonos megtorlás elviselését írja elő a babiloni jog; sőt még a XII Táblás Törvény is az emberi test ellen irányuló különböző fizikai sérelmek (fog kiütése, végtagok törése stb.) elkövetőire.²³¹ A zálogban, időlegesen adós rabszolgaságban tartott személy (pl. szabad fia) halálának okozása a zálogtartó megfelelő családtagjának (fiának) halálát vonja maga után a babiloni és az eszunnai jogban.²³² Ha a rosszul megépített ház a háztulajdonos vagy fia halálát okozza, a babiloni jog szankciója az építőmester vagy fia halálát követeli.²³³ Sokban hasonló rendelkezést tartalmaz az eszunnai jog is.²³⁴ Ha valaki ütése által egy asszony abortál, a tettes felesége is veszítse el méhe gyümölcsét, mondja az asszír és babiloni jogforrás.²³⁵ Amikor ezekben a szankciókban egyrésről már jobban kifejezésre jut a vérbosszú korlátozása, a kiegyenlítő igazságnak valamiféle primitív parancsa, amennyiben nem lépnek túl az elszenvedett sérelem mértékén, másrésről hamisítatlan ősközösségi szemléletet tükröznek, amennyiben nem mindig közvetlenül a deliktum elkövetője, hanem esetenként a deliktum elkövetésében egyáltalán nem közreműködő személy ellen

²³¹ *HK*, 196–197., 200., *XII TT*, VIII/2. §§.

²³² *HK*, 116., *ET*, 24. §§.

²³³ *HK*, 229–230. §§.

²³⁴ *ET*, 58. §.

²³⁵ *HK*, 210., *AJK*, A/50. §§.

irányulnak. A meghatározott személy azért esik áldozatul a szankciónak, mert az elkövető családjához tartozik. A tálíojellegű szankciók árnyékában, ugyanabban a mondatban azonban már meghúzódik a kompozíció, illetőleg az államnak, a törvényhozónak az a törekvése, hogy a tálíót fokozatosan kiszorítsa. Ebben az értelemben a tálío Damoklész kardja a „jóvátételben”, a kompozícióban való eseti megállapodás kényszerét jelenti – természetesen az equilibrium szemléletének fenntartásával. Ilyen jellegzetes szabályok pl.: ha valaki belép más házába, és ott valakit megöl, adják át a ház tulajdonosának; ez választása szerint ölje meg, vagy állapotodjon meg vele vagyoni kompozícióban; ha a tettesnek nincs vagyona, fejében fiát vagy lányát is odaadhatja;²³⁶ ha az egyik testvér a még fel nem osztott hagyatékából valamely lényt (feltehetően rabszolgát – *M. F.*) megöl, másikat tartozik helyette adni; ezt a másik testvér választása szerint vagy megölheti, vagy kompenzációként elfogadhatja.²³⁷ Többször szóba került már a XII Táblás Törvény VIII/2. §-a, amely ebben az összefüggésben elég plasztikusan demonstrál: „si membrum rupsit, *ni cum eo pacit*, talio esto”.

A tálío- és a vérbosszújellegű szankciók azonban a termelőerők fejlődésével, az állam megszilárdulásával és apparátusának kibontakozásával kiszorulnak a szankciók világából. A klasszikus római jog már nem ismert ilyen szankciókat. A tálío csak olyan formákban konzerválódott, amelyek legfeljebb a forma síkján mutatnak bizonyos azonosságot.²³⁸ Ha az ékírá-

²³⁶ *AJK*, A/10. §.

²³⁷ *AJK*, B/2. §.

²³⁸ GENZMER hivatkozott tanulmányában és MITTEIS is (*Reichsrecht und Volksrecht*, 399–400. old.) számos olyan rendelkezését mutatja be a klasszikus és a posztklasszikus római jognak, amelyekben szerintük a tálío gondolata jut kifejezésre. Ilyenek: az i. e. I. században keletkezett *edictum quod quisque* (D. 2.2.); a szökött rabszolga orgazdaja a magánál tartott rabszolga mellett még egy ugyanolyan jó rabszolgát köteles adni (C. 6.1.4.); aki idegen személy szabadságát hamisan vitatja, annyi rabszolgát kell adnia, ahány személy szabadságát vitatta (CT, 4.8.5.); a posztklasszikus korban a calumniaért *similitudo poena* jár; aki korábban perel valamilyen szolgáltatásért, annyival később kap jogsegélyt, amennyivel az esedékesség előtt perelt (C. 3.10.1.) stb. (C. 3.9.7.10.7.). – Az igaz, hogy ezekben van valami formai hasonlóság a tálío konstrukciójához, de a kérdés más oldalról is szemlélhető; amellett, hogy nem is mindegyik példa megfelelő (CT, 4.8.5.-nél pl. annak kellene rabszolgáságba jutnia, aki más szabadságát vitatja). Az a tény, hogy egy deliktúozus félre esetileg ugyanaz a hátrány vár, mint amit másnak okozott (calumnia), tekinthető táliónak, de ilyen értelemben a tálío a mai napig is megvan (pl. a halálbüntetés az ember élete elleni bűncselekmények esetében). Azonkívül a *quod quisque* az adott körben éppen a korábbi, a keletkezett sérelemnél többszörösen súlyosabb szankciók túlhaladását jelentette olyan szankció irányában, amely az okozott sérelemhez igazodik. Emellett a posztklasszikus korban a vétkeiséget is megkívánták ehhez az *actiō*hoz (D. 2.2.2.). És hol van a tényleges táliónál a vétkeisége gondolata?! Helyesen utal

szos jogrendszereknek olyan folyamatos fejlődése lett volna, mint a római jognak, bizonyos ugyanilyen megállapításoknak szolgálnának alapul. Ahogy a római jogban is már a kezdeti szakaszban a kompozíciós szankciók dominálnak, ahogy ezek kiszorítják az ősközösségi időkből ittmaradt szankcióformákat, ugyanúgy az ékírásos jogrendszerekben is a vérbosszú és táliójellegű szankciók mellett a nagyobb területet az anyagi jellegű szankciók foglalják el. Nem kétséges, hogy az utóbbiak – hosszabb távú fejlődés esetén – ezekben a jogrendszerekben is általánossá váltak volna. Feltartóztathatatlan volt ui. az a fejlődési tendencia, hogy a jog a deliktumok esetén az anyagi reparációt állítsa előtérbe, vagy legalábbis az elszenvedett anyagi kár megtérítésére is tekintettel legyen.

3. Ez a fejlődés természetesen nem a mai értelemben vett egyszeri reparációval indult. Ez még a rabszolgotartó társadalmi rend legfejlettebb jogában, a fejlett római jogban sem volt általános és kizárólagos. A vagyoni felelősség első általánosabb jellegű formája a *kompozíció, a meghatározott taksá volt. Ennek lényege, hogy a jogszabály egy meghatározott deliktumhoz pontosan meghatározott vagyoni vagy (egyes esetekben) anyagi érdekek szolgálására alkalmas egyéb, avagy nem vagyoni szankciók mellett ilyeneket is fűzött.* Ez a taksált szankció a jogszabály által egyszer s mindenkorra rögzítve volt, s ha a jogszabályi rendelkezés tekintettel is volt a deliktum által általában keletkezett sérelem nagyságára, a konkrét eseteknél a kár és a vagyoni szankció mérlegelésére nem adott lehetőséget.

Miféle gazdasági, társadalmi és egyéb tényezők voltak azok, amelyek a jogfejlődésnek ezt a formáját kiváltották?

Mindenekelőtt a magántulajdonon és az egyre erősebben kibontakozó munkamegosztáson alapuló áruviszonyoknak – a forrástörténeti részben általánosságban már vázolt – térhódítása, és az életviszonyok különböző területeire való behatolása. A vagyoni dolgok már áruértéket képviselnek, és ennek társadalmi méretekben való tudatosodása oda vezetett, hogy – mindenekelőtt a vagyoni értékek döntő többségét kezében tartó uralkodó osztály – anyagi értékeinek sérelme esetén már nem elégedett meg pusztán

továbbá GENZMER is (129. old.) arra, hogy a tálió e kései utódaiban tulajdonképpen kiegyenlítő igazság tendenciáját (az azonos kárra azonos szankciót, áruviszonyt! – *M. F.*) kell látni. És végül: amennyiben anyagi kárról, ill. szankcióról van szó, ezekben a „maradványokban” annak is példáját láthatjuk, hogy a büntetőjogias szemléletmódot a római magánjog *teljesen* sohasem tudta levétközni.

erkölcsi értékű megtorló szankciókkal. A társadalom nagyfokú individualizációja és az áruviszonyok jelzett hatása folytán az egyénnek már nem annyira a súlyos, mint inkább az egyénileg hasznos megtorlás volt az érdeke. Ha az áruviszonyok hatása még nem is volt olyan átható és közvetlen, hogy a szankciók területén általánossá tudta volna tenni a reparációt, az egyenlő értékek cseréjének gondolatát, az első lépést – az anyagi szankciót – mégis kiváltotta.

A vérbosszúból és tálióból kinőtt egyezkedés (cum eo pacit – ahogy a XII Táblás Törvény mondja), az eseti szerződés gondolata társadalmi gyakorlattá válik, és törvényhozói aktusok közbejöttével a deliktuális felelősségi viszonyokra is áttételeződik, kötelezően általánosul.

Ha a vérbosszú- és a táliójellegű szankciók időleges fennmaradásának egyik oka a magántulajdon és egyéb intézmények megszilárdításában betöltött szerepében rejlett, akkor a vagyoni szankció csak ugyanennek a dolognak a másik és fejlettebb oldala. Ha ui. a kegyetlen megtorló szankció célja vagyoni pozíciók és értékek védelmében áll, kézenfekvő az a szankció is, amely ezeket a vagyoni pozíciókat és értékeket nemcsak megvédi, de még növeli is. A keletkezett kár értékével általában messze nagyobb vagyoni vagy vagyoni értékű szankció ugyanis épp ennek a képletnek jogi kifejeződése. A vagyon gyarapításának ez az íze különösen azokban a szabályokban domborodik ki élesen, amelyek vagyoni kárral nem járó erkölcsi károkra is tetemes vagyoni szankciókat írnak elő. De ezek a szankciók más területeken is hihetetlen mértékű vagyoneltolódáshoz vezettek; olyannyira, hogy a vagyoni polarizálódásnak ezek a szankciók számottevő eszközei voltak. Érthető ez, ha számításba vesszük, hogy egyes esetekben a károkozó a tényleges kár harmincszorosát volt köteles fizetni.²³⁹

Míndez a másik oldalon természetszerűleg együtt járt az ember jogérzetének és az emberek által reprezentált államrezon jogalkotó és jogszolgáltató apparátusának a vázolt tényezőkkel kölcsönhatásban történő fejlődésével. Ezáltal mód volt a korlátatlan bosszú uralma alatt álló normákat fokozatosan kiszorítani, és a gazdasági-társadalmi fejlődésnek fentiekben körvonalazott tartalmát az uralkodó osztály érdekeinek figyelembevételével a jog formájába önteni. A kompozíciós rendszer azonban azt is mutatja, hogy a jogalkotó és a jogszolgáltató, minden viszonylagos fejlettsége ellenére, még

²³⁹ *HK*, 8., *HJK*, 57–64., 67–70., 81–83. §§ stb.

nem jutott túl messze a differenciált jogi kategóriák kibontásában. A kompozíciós rendszer ui. olyan átalányrendszer, amely arra vall, hogy a korabeli igazságszolgáltatás apparátusa még nem képes a sérelemmel keletkezett értékcsökkenés, ill. értékpusztulás mérlegelésére.

a) A jogi normák egyik csoportja az anyagi kár külön értékelése nélkül anyagi vagy anyagi értékű taksált szankciót ír elő az ember élete, testi épsége és becsülete ellen elkövetett deliktumok jó része tekintetében. Esetleg más szankciók *mellett*, mint erről alább külön lesz szó. A babiloni és eszunnai jog különböző ezüstben, az asszír jog egyebek mellett ólomban, a görög és a korai római jogban ugyancsak pénzértékben állapítják meg a taksált szankciókat a kérdéses deliktuális viszonyokban.²⁴⁰ Ezek jelentik a többséget a fejlődés egy bizonyos fokán teljesen kiszoruló vérbosszú és táliószerű szankciókkal szemben. Itt is vannak jól érzékelhető átmeneti alakzatok. Pl. ha verekedés közben valaki meghal, vagy valakit tűzbe löknek, a felelősnek adnia kell egy személyt, adott esetben a fiát.²⁴¹ Ez már nem tálió. Az adóst vagy megfelelő családtagját nem azonos szankcióval – jelen esetben halállal – sújtják (a tálió ui. ez lenne), hanem noxális szankcióval. Ez másképpen azt jelenti, hogy a deliktuális viszony feloldása nem megfelelő értékek viszontelpusztításával, hanem a károsult javára történő transzferálásával történik. Ebben az esetben a személyek átadása részben vagyoni értékű szankciónak minősül. Mind itt, mind a fent hivatkozott esetben az anyagi szankció a kárvallott felé; ennek perlése, megítélés után végrehajtása is a károsult feladata.

Ebben a körben – az iniuria-deliktumoknál – is érdemes kiemelni, hogy a fejlődés honnan indul, és hová torkollik. Kezdődik a vérbosszú- és táliószerű szankciókkal, amint ezt fentebb láttuk, átvezet a jogszabályilag megállapított fix összegű kompozíciós rendszeren, amint ezt épp most jeleztük, és a közbüntetések esetenkénti elkülönülésével eljut a polgári jogi egyszeri reparációig, amint erre később még utalni fogunk.²⁴²

²⁴⁰ *HK*, 198–213., *ET*, 42–47., 54–57., *AJK*, A/7., A/18., A/21., *GT*, II/5–15., *Halensis I*, III/1., VI/1–6., *XII TT*, VIII/3–4. §§.

²⁴¹ *HJK*, 44/A., 174. §§.

²⁴² Az ékírásos jogrendszerek ui. a társadalmi fejlettség adott alacsonyabb foka miatt az iniuria-deliktumoknál a reparációt nem ismerik. Ebben a korban csak vérbosszú- és táliójellegű szankciókat, illetőleg jogszabályilag megállapított taksákat tartalmaznak. A hosszabb fejlődést megért görög és római jog azonban túljutott ezen, és általában ezen a területen is a reparáció gondolatát, mindenesetre az esetenkénti bírói kár-, ill. szankciómegállapítást juttatta érvényre (*Coll.* 2.6.1., *G.* 3.224., *D.* 47.10.7.pr. *sq.*, 47.10.17.2.). A kár és a szankció viszonyítása, egalizálása ilyen körülmények között természetesen általában lehetséges volt.

b) A kompozíciós szankciók egy másik érvényesülési területe a tulajdon,²⁴³ illetőleg a tulajdonnal összefüggő jogok²⁴⁴ elleni deliktumok szférája. A XII Táblás Törvény pl. előírja, hogy más fájának kivágásáért milyen fix összegű pénzt kell szankcióként fizetni.²⁴⁵ Ezekben a viszonyokban azonban – amennyiben vagyoni szankciókról van szó –, mint látni fogjuk, többnyire már *a kárhoz viszonyított* szankciók az uralkodók.

c) A kompozíciós szankcióknak is sajátja, hogy nemcsak alkalmasak, de fel is használták őket az adott osztályviszonyok megszilárdítására. Egyrészt közvetlenül, másrészt közvetve. Közvetlenül úgy, hogy a fennálló osztályviszonyok ellen irányuló deliktumoknál kerültek alkalmazásra,²⁴⁶ közvetve pedig úgy, hogy ugyanaz a deliktum súlyosabb vagy enyhébb szankciót vont maga után, aszerint, hogy elkövetője az elnyomott osztályhoz tartozott-e, és a kárvallott az uralkodó osztály tagja volt-e, vagy fordítva.²⁴⁷

4. *A szankciónak a kár értékében való kifejezése, azaz az áruviszonyoknak a kártérítési felelősségben való érvényesülése nem máról holnapra kialakult jelenség a rabszolgatartó társadalmi rend jogában. A szankciónak a kárhoz való viszonyításában két tendencia érvényesül. Az egyik: a szankciónak a tényleges kár többszörösében való meghatározása, általában fix kompozíciós tételek helyett. A másik: a szankciónak az egyszeri reparációban való megjelölése.*

Ha esetileg a többszörös szankció nagyobb is, mint a fix kompozíció, minőségileg mégis más, mégis fejlettebb. Előre megállapított rideg szankciók kimondása helyett ui. a tényleges vizsgálatát jelenti erre már alkalmas bírói apparátus részéről. A kárnak a szankció megállapításánál történő alapulvétele jelenti továbbá a bosszú és az indulat fokozatos kiszorítását, gazdasági hatásait illetően többnyire jól átgondolt, egységesebb jogpolitikai szempontok érvényesülését. Mindez más szóval nem más, mint a jognak az áruforgalom képeire való hasonulása – a termelési viszonyok adta keretekben, a jogi kultúra adta formában.

a) *Az indulásnál a kár többszörösében kifejezett szankciók az általánosabbak. A fix kompozíciótól idáig ugyancsak hosszabb-rövidebb átmenet vezet.*

²⁴³ HK, 24., ET, 6., AJK, C/8., HJK, 25., XII TT, VIII/11., VIII/14. §§.

²⁴⁴ ET, 12–13., AJK, B/8–9. §§.

²⁴⁵ XII TT, VIII/11. §.

²⁴⁶ AJK, A/40. §, GT, 1. sz. Népgyűlési határozata (KOHLEK–ZIEHBART, 33. old.).

²⁴⁷ HK, 189–214., ET, 55–57., GT, II/5–15., Halensis I, VI/1–6., XII TT, VIII/3., VIII/14. §§.

Jellemző erre a római jogban pl. az iniuria fejlődése, amelynek szankciója a tálíótól a többszörös kárértéken át a reparációig visz.²⁴⁸ Ami a fix kompozíciók rendszere és a kárérték többszörösében megállapított szankciók közötti átmenetet illeti, a hettita jog a legjobb példa. A Hettita Jogkönyv régebbi és ezeket enyhítő újabb szakaszaival ui. épp ezt az átmenetet példázza, a jogfejlődésnek éppen ezt az átmeneti szakaszát tükrözi. Mint e fejezetnek jogforrásokról szóló részében jeleztük, a Hettita Jogkönyv egy-egy szakaszban egy régi és egy új szankciót tartalmaz. Az új pedig vagy összegszerűen leszállítja a korábbi fix tételt alacsonyabb fix taksára, vagy az új szankciót a kárhoz viszonyítva, annak többszörösében fejezi ki.²⁴⁹

A rabszolgatartó társadalom jogrendszerének minden fájára, a babiloni jogtól kezdve a római jogig, a fejlődés arányában növekvő mértékben jellemző, hogy a kompozíciót kiszorítják a többszöröző – majd később egyszerűen reparáló – vagyoni szankciók. Az egyes jogforrásokra vonatkozó futólagos szemle is meggyőző képet ad erről.²⁵⁰ Kétségtelen tény – mint erre már fentebb utaltunk –, a vagyoni szankciók, különösen a kárhoz viszonyítottan megállapított többszöröző szankciók, az áruviszonyok hatására jönnek létre, az áruviszonyok jogi kifejezői. Az áruviszonyok térhódítása, az áruforgalom növekedése azonban tovább is hat. Nemcsak létrehozzák a vagyoni szankciókat, hanem alakítják is őket. Megmutatkozik ez a kárhoz viszonyított szankciók fejlődésének tükrében is. Megmutatkozik egyrészt a rabszolgatartó társadalmi rend jogának egészében, másrészt egy-egy állam jogrendszerén belül is. Mégpedig abban, hogy a társadalmi fejlődéssel összefüggésben az áruforgalom növekedésének hatására a többszöröző szankciók fokozatosan az egyszeri reparáció felé közelednek.

aa) A rabszolgatartó társadalmi rend jogának egészét tekintve: A babiloni jog még ismer tízszeres-harmincszoros szankciókat, hasonlóképpen a hettita

²⁴⁸ Itt az iniuriáról speciális értelemben van szó: nem a jogellenességről általában, hanem más ember személyének szándékos (dolozus) megsértéséről. Ennek szankciója előbb részben a tálíó, részben (a sértett fél társadalmi állásától, ill. a sérelem mértékétől függően) 300, 150, ill. 25. As. Később pedig a praetor actio iniuriarum aestimatoriát rendelt el. (L. mindezekhez: MARTON, *Római magánjog*, 223. old.)

²⁴⁹ *HJK*, 9., 19., 57–59., 60–64., 67–70., 81–83., 166–167. §§.

²⁵⁰ *HK*, 8., 106–107., 112., *ET*, 23., *AJK*, C/4., *HJK*, 1–24., 57–64., 67–70., 81–83., 166–167. §§. *GT*, II, III/15. pont, *GT*, 3. sz. *Népgyűlési határozat*, 25–30. pont (KÖHLER-ZIEHBART, 35. old.) *Halensis* I, 1/2–4., II/4–5. §§. TAUBENSCHLAG, 452–458., 461–462. old., *XII TT*, VI/8., VIII/15–16. §§, G. 3. 183–192., 4. 174. squ. stb., *Inst.* 4. 1. 4–5., *D* 9. 3. 1. pr., 44. 7. 5. 5., 47. 2. 50. pr., 47. 8. 1. pr.

jog is.²⁵¹ Ezekben a jogokban, amelyek a fejlődésnek egészen korai szakaszát képviselik, a 2-3-4-szeres szankció egyrészt még kivétel; másrészt a kisebb számmal többszöröző szankciók mellett többnyire van még más vagyoni értékű szankció is.²⁵² A fejlett viszonyokat tükröző eszennai jog, különösen azonban a görög és római jog a többszöröző szankcióknál általában a dupla, illetőleg négyszeres értékeknél marad.²⁵³

bb) Ha valamelyik állam jogának az adott területen való fejlődését közelebbről vizsgáljuk, hasonló eredményre jutunk. Vegyük pl. a lopás szankciójának fejlődését a római jogban. Elég hosszú fejlődés áttekintésére van mód, mert már a XII Táblás Törvény is tartalmazott idevágó rendelkezéseket.

A XII Táblás Törvény, Gaius szerint, négy furtum-akciót ismert. Ehhez csatlakozott később egy ötödik is, amelyet már a praetor rendelt el. Ezek a tetten ért lopásra (*furtum manifestum*), a tetten nem ért lopásra (*furtum nec manifestum*), a formális házkutatás során kiderült kétfajta lopásra (*furtum conceptum*, *furtum oblatum*) vonatkozó furtum-akciók voltak, amelyekhez a *furtum conceptumot* és *oblatumot* körülbástyázó *prohibiti actio* párosult.²⁵⁴

A preklasszikus korban egészen a császárság II. századáig – mint már korábban utaltunk rá – a *furtum manifestum* szankciója halál, illetőleg rabszolgaság volt,²⁵⁵ míg a *furtum nec manifestumot* a kérdéses dolog duplájának megtérítésével büntették.²⁵⁶ A *furtum conceptumra* és a *furtum*

²⁵¹ L. a *HK*, 8., *HJK*, 57–64. stb. lopásra vonatkozó szakaszait.

²⁵² *HK*, 106–107., *HJK*, 1–24. §§.

²⁵³ Ugyanazért a lopásért, amelyért Hammurábi még 10–30-szoros szankciót írt elő, a görög és a római jog már csak duplán fizettet. Hasonló a fejlődés más viszonyokban is. Idevonatkozó fontosabb rendelkezések: *ET*, 23., *GT*, VI/13–26., 37–44., IX/9–17., *GT II*, III/15., *Halensis I*, I/2–4., II/4–5. §§, TAUBENSCHLAG, 452–458., 461–462. old., *XII TT*, VI., VIII/15–16. §§ stb. A római jog hasonló természetű belső alakulására lejjebb külön történik utalás. – Ami az osztályviszonyoknak a többszörös szankciókban való közvetlen megjelenését illeti, általában nem szorul külön igazolásra. Amint a taksált szankcióknál, ez a jelenség itt is tapasztalható.

²⁵⁴ *G.* 3.183–187., 3.192., *Inst.* 4.1.3–4. – MARTON a római jogi *furtumokra* vonatkozó munkájában (23. és kk. old.) a vonatkozó irodalom számításba vételével kifejti, hogy a *XII TT* a furtumnak csak két fajtát ismerte, a többi – feltételezés szerint – Gaius betoldása. A fejlődésmenetnek fent vázolt tendenciája szempontjából azonban ez nem elsőrangú fontosságú kérdés.

²⁵⁵ *G.* 3.189.

²⁵⁶ *G.* 3.190., *Inst.* 4.1.5.

oblatumra a XII Táblás Törvény háromszoros,²⁵⁷ a prohibiti actio alapján pedig a praetor négyszeres²⁵⁸ büntetési tételt írt elő.

A furtumért való felelősségnek, illetve a szankcióknak ez a rendkívül erős büntetőjogi jellege, a szankcióknak ez a primitív aránytalansága azonban már Gaius korára megváltozott. A Codex Justinianus felvette két korábbi szerzőnek azt a megjegyzését, amely szerint a furtumos keresetek alapján előírt szankció már akkor „durior sententia”-számba ment, és infamiát sem vont maga után, mint korábban.²⁵⁹ Gaius azt mondja, hogy a furtum manifestum korábbi szankciója túl súlyosnak találtatott, miért is azt a lopott dolog, illetőleg a keletkezett kár négyszeresének megfizetésében állapították meg,²⁶⁰ míg a furtum nec manifestum régi taksáját („dupli”) a praetor fenntartotta („eamque etiam praetor conserva- vit”).²⁶¹ Sőt azok az akciók, amelyek a furtum conceptum és a furtum oblatum bizonyítását, illetőleg felderítését voltak hivatva biztosítani, még a klasszikus korban kimentek a gyakorlatból. A gyakorlat egyre inkább elfordult tőlük, úgy, hogy Justinianus már így ír róluk: „hae actiones ... in desuetudinem abierunt – feledésbe merültek.”²⁶²

Maga ez a kitétel: „in desuetudinem abierunt – feledésbe merültek”, erre irányított tudatosság nélkül is a legtalálhatóbb fogalmazás a mögötte rejlő átalakult társadalmi gyakorlat kifejezésére. Arra tudniillik, hogy a társadalom képe, az embereknek egymáshoz való viszonya gyökeresen átalakult; a szabályozni és védeni kívánt társadalmi viszonyok és értékek túlléptek a régi jogi formákon, szétfeszítették és elvetették a primitív kor primitív jogelveit. Tették ezt akkor is, ha azokat a jogalkotó nem is helyezte hatályon kívül. Találónan fejezte ki Ihering: „Elpusztultak saját életképtelenségük miatt – sie erlagen dem Urtheil der Zeit”.²⁶³

b) A két-háromszorosan többszöröző szankciók általánossá válását vázolva, most már meg kell állapítani: a történeti fejlődés eljutott a *tisztán reparatív szankciókig*, az *áruviszonyoknak a szankciókban való adekvát érvényesüléséig*

²⁵⁷ G. 3.191.

²⁵⁸ G. 3.192.

²⁵⁹ G. 2.12.4., 8., 12.

²⁶⁰ G. 3.189., *Inst.* 4.1.5.

²⁶¹ G. 3.190., *Inst.* 4.1.5.

²⁶² *Inst.* 4.1.4.

²⁶³ IHERING, *Schuldmoment*, 220. old.

is.²⁶⁴ Hogy idáig milyen tényezők vezettek, arra a fentebb – egyrészt a kompozíciós szankciók genezisének elemzésével – már utaltunk. Itt már csak ki kell emelni, hogy az áruforgalmat legnagyobb volumenében kezében tartó uralkodó osztálynak szinte üzleti érdeke volt az áruviszonyok megfelelő érvényesülése. Ahogy az alábbi rövid szemléből látni fogjuk, arra – távolabbról sem olyan általános jelleggel, mint pl. a római jogban – sor került már az ékírásos jogrendszerekben is. Mégpedig többnyire épp azokban a viszonyokban, amelyek az uralkodó osztály *üzleti érdekeinek* területére esnek.²⁶⁵ A fejlettebb viszonyokat elért görög és római jogban azonban a reparatív szankciók már sokkal általánosabbak.

aa) Az egyszeri reparatív szankciók körének alakulása röviden a következő:

A *babiloni* jog egyszeri kártérítést ír elő a lopás egy bizonyos fajánál, az öntözőcsatorna elhanyagolásából, a letéteményes gondatlanságából és sikkasztásából, a rosszul megépített ház összedőléséből, bérelt állat tönkretételéből, a pásztor hanyagságából a nyájban, a rossz hajóépítésből, a hajófuvarozásnál a hajóban keletkezett kár esetében.²⁶⁶

Az *esnunnai* jog is tartalmaz egy-két hasonló rendelkezést.²⁶⁷

Az *Asszír Jogkönyv* – ingatlan esetében – birtokháborításhoz fűz reparatív jellegű szankciót.²⁶⁸

Érdekes, hogy a *hettita jog* újabb rétegének – a jogforrásokra vonatkozó részénél már vázolt – enyhítő tendenciája milyen messzire megy, s reparatív szankciót állapít meg ott is, ahol más jogrendszer ezzel nem éri be (gyűjtogatás, különböző lopások stb.).²⁶⁹

²⁶⁴ A furtumok esetében erre általában nem került sor. Ez ellenben onnan adódik, hogy a furtumok vonatkozásában külön büntetőjogi és polgári jogi védelem nem alakult ki, miért is a civilis akciók represszív funkció betöltésére csak úgy látszottak alkalmasaknak, ha a reparáción túlmenő szankciókat tartalmaztak. A furtumokhoz kapcsolódó szankciók büntetőjogi jellegéhez, általában a furtum kérdéséhez l. MOMMSEN, *Römische Strafrecht* c. munkájának vonatkozó fejezetét: „Eigentumsaneignung (furtum)”, 733–783. old.

²⁶⁵ Ez persze kihatott néhány más, nagyobbbrészt eseti jelleggel szabályozott deliktális viszonyra is, amire különösen a fejlettebb és kevésbé fejlett viszonyokat tükröző hettita jogban találunk példákat. *HK*, 23., *HJK*, 10., 21., 98., 100., 106., 128. §§.

²⁶⁶ *HK*, 23., 53–56., 120., 124–125., 231–232., 235–238., 263–264., 267. §§.

²⁶⁷ Ilyen a hajófuvarozó hanyagságából, illetőleg a letéteményes dolozus magatartásából eredő kárra vonatkozó rendelkezés (*ET*, 5, 36. §§).

²⁶⁸ *AJK*, B/12–13. §§. Az ellenérték megtérítésére kötelezett az is, aki a nála zálogban levő személyt elidegeníti (C/2. §).

²⁶⁹ A hettita jog vonatkozó szakaszai: *HJK*, 10., 21., 28., 98., 100., 128. §§.

A görög jog reparatív szankciói a letétnél, a zálogból, az állatok károsításából, a bíró késedelmes ítélkezéséből, a szomszédjog megsértéséből, az emberölésből, a tulajdon elpusztításából és károsításából eredő károk területén jelentkeznek – már sokkal általánosabb jelleggel, mint az ékírásos jogokban.²⁷⁰ A deliktuális felelősségi szabályok egy része ui. már sokkal általánosabb érvényű, mint a fejlettség alacsonyabb szintjét képviselő ékírásos jogrendszerek kazuisztikája volt.²⁷¹

Különösen áll ez a fejlett római jogra, amikor a reparatív – a deliktuális sérelem mértékéhez igazított – szankcióról beszélünk az iniuria (edictum generale), a teljesen általános érvényű kategóriáig eljutott dologrongálás, a dolus és metus, a hajózás és a szállodaipar keretében átvett, ill. felvett ingóságok (receptae), jogszolgáltatás és az államigazgatási tevékenységből fakadó sérelmek és egyéb károkozó magatartások körében.²⁷² Ez nem jelenti azt, hogy e római jogból a többszöröző szankciók teljesen eltűntek volna.

bb) Külön ki kell emelni az elmaradt haszon (*lucrum cessans*) kategóriájának megjelenését és alakulását. Az elmaradt haszonnak a kár keretében történő értékelése az áruviszonyoknak már messzemenő hatásáról tanúskodik. Ezzel függ össze, hogy számításba vétele a fejletlenebb rabszolgajogokban csak szórványosan jelentkezik, és a fejlett római jogban sem általános jelenség.

A babiloni jog szerint, ha a pásztor a nyájban kárt okoz (azt kisebbíti), és a kikötött szaporulatot nem éri el, az utóbbiért is felelősséggel tartozik.²⁷³ Az öntözőárok elhanyagolásából eredő vízkár (a még be nem érett termés elpusztulása) esetében a deliktuózus fél a kieső gabonát is tartozik megtéríteni.²⁷⁴ A hettita jog testi sértés esetére előírja: a károkozó fél viseli az orvosi költségeket, valamint a sérült fél gyógyulásának idejére munkaerejének pótlására helyettesítőről köteles gondoskodni.²⁷⁵

A római jog klasszikus szakaszában már viszonylag elterjedt volt a szankcióban az elmaradt hasznot is követelni, általánosabbá azonban csak

²⁷⁰ *GT II*, III/6–15, *GT 3. sz. Népgyűlési határozat* 20–25. (KOHLENER-ZIEHBART, 35. old.), *GT II*, I/4–9, *GT II 2*, II/2–15. pontok, *Halensis I*, II/2.§, TAUBENSCHLAG, 431–434., 458–461. old.

²⁷¹ L. ehhez e fejezet 4. §-ának 2. pontját („A jogellenesség a rabszolgatartó államok jogában”).

²⁷² *Coll.* 2.6.1., *G.* 3.211–212., 3.224., *D.* 47.10.7.pr., 7–8., 47.10.17.2., 4.3.18.pr., 4.2.14.3., 4.2.9.8., 4.9.1.pr.squ., 2.3.1., 2.3.4., 2.7.5.1., 2.8.2.5., 39.2.4.7., 27.6.7.pr. 4.7.4.5.

²⁷³ *HK*, 264. §.

²⁷⁴ *HK*, 55–56. §§.

²⁷⁵ *HJK*, 10. §.

az interpoláció útján vált.²⁷⁶ Az *actio legis Aquiliae pl.* eredetileg csak a *damnum emergens* erejéig biztosított kártérítést,²⁷⁷ később azonban minden, a károkozó cselekményből származó anyagi hátrány reparálását is magában foglalta.²⁷⁸ „*Illud non ex verbis legis, sed ex interpretatione placuit*” – ahogyan Justinianus *Institutio*iban mondja.²⁷⁹ A kártérítési kötelezettség tartalmának általános érvényű meghatározására azonban a jusztiniánuszi római jogban sem került sor. Még a *lucrum cessans* érvényesülése sem általános. A keresetek sokfélesége mögött kibontakozó általános elvek erősödése a különböző akciókban megnyilatkozik ugyan, de eléggé széttördelten, eléggé következetlenül.

5. Korábban – jelen fejezetnek a kár és a szankció viszonyára vonatkozó részét bevezetendő – azt mondtuk, hogy a szankció az, amely a mai elképzelések szerint esetleg különbözőnek minősülő dolgokat összetartja. Itt elsősorban a *büntetőjogi és magánjogi felelősség* különbözőségére gondolkunk. A szankciók egészét, az azokban megmutatkozó elvek főbb vonásait átfogóan kell látnunk ahhoz, hogy az antik jogokat illetően a büntetőjogi, illetőleg magánjogi felelősség kategóriáit megfelelően használjuk. Az eddigiek már szolgáltatnak bizonyos alapot ahhoz, hogy néhány alapvető következtetést ebben az összefüggésben is levonjunk, illetőleg az elemzést ilyen irányba jobban konkretizáljuk.

a) Az első következtetés eléggé kézenfekvő. Az nevezetesen, hogy a rabszolgotartó társadalmi rend fejlődésének kezdeti szakaszában külön büntetőjogi és külön magánjogi jogszolgáltatás nem létezik, a jogszolgáltatás egységes. Nincs külön magánjogi és külön büntetőjogi felelősség.²⁸⁰ A vérbosszú- és a táliójellegű szankciók vonatkozásában ez már fogalmilag kizárt. A vagyoni szankciók egyidejű megjelenése sem jelenti még e kétfajta kategória különválását. Egyrészt, mert ezek is – többszöröző jellegüknel fogva – egységesen szolgálták a keletkezett anyagi károk megtérítését és a közrend megsértésének megtorlását. Másrészt azért, mert a szankció – tekintet nélkül annak jellegére és nagyságára – általában a konkrétan sérült felet illette, az is hajtotta végre, miután erre az esetek kisebb

²⁷⁶ L. JÖRS, 125., MARTON, *Római magánjog*, 189., KAUFMANN, 9. old.

²⁷⁷ *Inst.* 4.3.10.

²⁷⁸ *Inst.* 4.3.10., *D.* 9.2.21.2., 9.2.23.pr., 2., *G.* 3.212.

²⁷⁹ *Inst.* 4.3.10.

²⁸⁰ L. ehhez: MOMMSEN, *Römische Strafrecht*, 4., 14. old.

részében *ex lege*, nagyobb részében pedig a bírói döntés deklarálása után jogot nyert.²⁸¹ Az államnak még sem apparátusa nem volt differenciáltabb megoldásokhoz (differenciáltabb kodifikációhoz, elkülönített büntetőjogi igazságszolgáltatáshoz, állami kényszerintézkedések, pl. börtönbüntetés foganatosításához stb.),²⁸² sem olyan ereje, és mindezekből folyóan szükség-szerűen az az „akarata” sem, hogy a magánbosszú begyökeresedett intézményeit felszámolja. Ez az „akarata” már csak azért is hiányzott, mert e súlyos szankciók végső soron a rabszolgotartó rend megszilárdítása, a magántulajdon hathatós védelme és körülbástyázása irányában hatottak.

b) A második következtetés az, hogy bár a fejlődés arányában fokozatosan érték meg a feltételei annak, hogy kétfajta felelősségi rendszer alakuljon ki, hogy elváljanak a büntetőjogi szankciók a magánjogi szankcióktól, és bár a római jog – a maga módján – már élesen elválasztotta a *delictum publicumot* a *delictum privatumtól*, hogy külön bíróságokat is hozott létre ezek elbírálására,²⁸³ a két jogterületnek a mai értelemben vett következetes elválasztására a legfejlettebb rabszolgotartó rend jogában sem került sor. Számos, a római jog szerint magánjogi intézménynek volt mai értelemben vett büntetőjogi funkciója, és e funkció ellátására nem is hoztak létre más intézményt. Találhatóan állapítja meg Kaser, hogy az egyes szankciók, amellet, hogy reparatív oldaluk megerősödik, büntetőjogi funkciójukat is megőrzik.²⁸⁴

Ha az egyes deliktumok szankciói fokozatosan objektivizálódtak is, megtorló jellegüket több vonatkozásban megőrizték. Néhány példa szemléltető bizonyítékot szolgáltat erre. A *furtum*, a *rapina*, a *calumnia* stb. vonatkozásában a többszöröző szankciókra már utaltunk. Jellegzetes az *actio legis Aquiliae* fejlődésének útja is. Egyrésztől igaz, hogy a szankció reparációra irányult, hogy az akciónak a római jogon belüli forma szerinti fejlődése is

²⁸¹ L. az irodalomban: DRIVER–MILES, *BL*, I/493., 501., DRIVER–MILES, *AL*, 343., 351., NEUFELD, 116–117. old.

²⁸² L. az irodalomban: DRIVER–MILES, *BL*, I/501. old.

²⁸³ MOMMSEN, *Römisches Strafrecht* c. munkája részletes elemzést ad ehhez a kérdéshez (l. a „Die Strafbehörden” c. fejezetet, 135–139. old.). A szankciók alakulásához a görög jogban l. WEISS, 449–543. old.

²⁸⁴ „In dem mit der fortschreitenden Verwirtschäftlichung der Rachengedanke hinter dem Interesse am Erwerb der zurücktritt, entwickelt sich die Vorstellung, dass der Täter die Buszahlung schuldet, also zu ihr rechtlich verpflichtet ist. Damit wandelt sich auch der Charakter der Busse: Von einem Mittel zur Abwehr der Vergeltung wird sie selbst zur Straffe.” KASER, I. 509. old.

magánjogi irányú,²⁸⁵ mégis megőrzött számos büntetőjogi vonást. Nevezetesen: több károkozó esetén valamennyi az előállott kár egészét volt köteles megfizetni. Az egyik teljesítése a többit nem mentesíti, mert „büntetésről van szó – quum sit poena”, mondja a törvény.²⁸⁶ Aki tagadja, hogy a kár az ő tevékenységének eredménye, duplum szolgáltatásra köteles.²⁸⁷ Az esetek jó részében az akció, a keresetindítás joga nem száll át az akciójogosult utódaira, és a károkozó halála is sok esetben az igény elenyészését vonja maga után.²⁸⁸ A rabszolga elpusztítóját kétszeresen is felelősségre vonják, ha a rabszolgát annak megölése előtt meg is sebesíti.²⁸⁹ Sorolni lehetne még a példákat annak bizonyítására, hogy a fejlett római jog sem tudott teljesen eljutni a magánjog következetes kiépítéséig. Jellemző erre a római jog

²⁸⁵ Eltekintve attól, hogy az actio legis Aquiliae őse a XII Táblás Törvényben (VIII/9–10. §§) még halálbüntetést írt elő, születésekor maga az új akció is pönális jellegű volt, és büntetőjogi igények kielégítésére is szolgált. Pönális jellegét a klasszikus korban is megőrizte; Gaius ui. még az i. u. második században is tiszta pönális akciónak tartja (G. 4.112.). Ezen a minden bizonnyal történelmi tényen az sem változtat, hogy Gaius másutt viszont actio mixtának nevezi, másképpen actio rem et poenam persequens (G. 4.9.). Ehhez ui. meg kell jegyezni: az a kitétel, amely ebben az összefüggésben expressis verbis a Lex Aquiliára utal, a megtalált Gaius-szövegben olvashatatlan; behelyettesítése az egész szöveg kritikai elemzése után utólag történt. Történelmi hitele, mint általában ilyen esetekben, csak valószínű. De a 4.9. a maga egészében is későbbi szerző betoldásának látszik (GIRARD–SENN, 323. old.). „Tekintélyes írók vitatják, hogy Gaius neve alatt ismert institúció-könyvben két különböző – egy klasszikus és egy kevésbé nemes – stílusréteg ismerhető fel (MARTON, *Római magánjog*, 30. old.). „Justinian described the actio legis Aquiliae as an actio mixta (Inst. 4.6.18–19)... This idea was quite foreign to the classical lawyers, who simply styled the action a pure penal action (G. 4. 112.)... The classical actio legis Aquiliae was a penal action ... and not an action rem et poenam persequens as is said in Gai 4. 9.” – írja SCHULZ (*CL R. Law*, 4–5. old.). A posztklasszikus korban azonban egyre inkább erősödtek az actio legis Aquiliae magánjogi oldalai, és így találóan mondja Justinianus, hogy „... legis Aquiliae actio de damno mixta est” (az actiók felosztásához l. Inst. 4.6.16–19.). L. ehhez továbbá MARTON, *Római magánjog*, 226. old., SCHULZ, *Cl. R. Law*, 574. old.

²⁸⁶ D. 9.2.11.2., 9.2.23.8.

²⁸⁷ D. 9.2.11.3., 9.2.32.

²⁸⁸ D. 9.2.2.1., 9.2.23.10.

²⁸⁹ A vonatkozó forráshelyek (XII TT, V/9. §, G. 4.112., Inst. 4.6.9., D. 2.4.24., 3.6.4., 9.2.23.8., 10.2.25.13., 16., 3.7.1., 44.7. 58–59., 50.17.139.pr., 50.17.164., C. 2.3.26., 4.16.7.) egyébként elég ellentmondásos képet nyújtanak: már a XII TT is utal a megítélt kötelezettség átszállására, mint ahogy az később is megvan; a szerződéses kötelezettségek területén a klasszikus korban már általában átszállnak; a pönális akció általában sem aktíve, sem passzíve nem öröklődik; a passzív öröklésnek csak annyiban van helye, amennyiben a hagyatékban a deliktumból származó vagyontárgyak vannak, a hagyaték tehát a deliktumból kifolyóan gyarapodott. – Inst. 4.12.1., D. 4.2.16.2., 4.3.26., 9.2.23.8., 47.1.1., 47.8.2.27., 47.10.13.pr. (l. ehhez egyébként: KASER, I. köt. 511., IHERING, *Schuldmoment*, 228. old., MARTON, *Római magánjog*, 236. old., továbbá LANGE munkájának idevágó részét).

akciórendszere is. Már jeleztük, hogy egyes szerzők polgári jogi akciónak nevezték azokat, amelyeket mások a büntetőjog körébe soroltak. Valójában arról van szó, hogy az akciók átszőtték a jogrendszer egészét, és primitív „komplexitással” szabályozták, ill. védték a védeni kívánt értékeket, társadalmi viszonyokat. Míg tehát ma különböző jogágazatok tudatos együtt alkalmazásáról, komplexitásáról van szó, aminek végső alapja természetesen ma is az alapul fekvő társadalmi viszonyok komplexitása, ez ott, különösen a fejletlenebb antik jogokban, a kezdetlegesség állapota. A római jog – különösen a korai római jog – felelősségi, ill. kártérítési akcióinál a szó mai értelmében komplexitásról még nem beszélhetünk. A komplexitás ugyanis – fogalmának tartalma szerint – komplex módon érvényesülő, ill. alkalmazható, legalább viszonylag önálló jogágakat feltételez; az önállóság-
nak abban az értelmében, hogy egyes jogintézmények többé-kevésbé teljes magánjogi, büntetőjogi stb. jelleget öltsenek (vagy egyiket, vagy másikat), hogy a jogágazaton belül is megszilárduljanak. A korai római jognál erről még nem beszélhetünk. Az elkülönülés sem a jogágak, sem egyes intézmények tekintetében nem történt meg. A társadalmi viszonyok összetettségében rejlő komplexitás a jog nyelvén e korban a jogi homogenitás. Csak a klasszikus és posztklasszikus kor az, amely a jogágak önállósulását a főbb vonatkozásokban magával hozza, és ezt az akciók tekintetében is általában keresztülviszi. Mindezek ellenére sem alaptalan Justinianusnak az *actio legis Aquiliae*-re vonatkozó megállapítása, hogy az „*actio... mixta est*”. Hiszen fenn utaltunk arra, hogy a büntetőjogi elemek teljesen sohasem kopnak le a deliktuális civilis actiokról. Ebben az értelemben nagyon is helyes Marton Géza megállapítása, hogy „a fejlettebb római jog sem tudott teljesen elszakadni a régi felfogástól”.²⁹⁰

c) A harmadik következtetésnek tulajdonképpen meg kellene előznie a másodikat. Ez ui. azt a folyamatot kívánja nyomon követni és megfelelő elemzéssel szemléltetni, amelyre fent már utaltunk: a büntetőjogi és a magánjogi szankciók megjelenését, azaz az egységes jogi felelősség felbomlását, a kétfajta szankciórendszer kibontakozásának útját.

Kézenfekvő, hogy a büntetőjogi és a magánjogi szankció, tehát a büntetőjog és a magánjog szétválásának bölcsője abban a fejlődési fázisban ring,

²⁹⁰ MARTON, *Római magánjog*, 219. old.

amelyben a vagyoni szankciók megjelennek.²⁹¹ Egyrészt azért, hogy az anyagi szankció osztható, és ezért lehetséges egy részét a károsultnak juttatni (most még mindegy, hogy ez is nagyobb, mint a keletkezett kár), és a másik részét a közhatalom javára megítélni. Másrészt pedig azért, hogy az anyagi szankciók mellett a személy elleni szankciók is érvényesülhetnek, amelyekkel a közhatalom külön is kifejezésre juttatja azt a véleményét, hogy az adott deliktum a közrendet, a közérdeket is sérti. Ez tehát az első lehetőség a jogi delta-torkolat kialakulásához. Itt válhat ui. el az eddig egy mederben hömpölygő folyó, hogy külön utakon folyva táplálja a tengert: a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség differenciáltabb eszközeivel táplálja a különböző életviszonyok terén egyre differenciáltabbá váló társadalmi rend jogi védelme iránt jelentkező igényeket. Meg is találjuk itt ezt az elágazást. Jelentkezik abban, amire a jog geográfiájának ez a helye lehetőséget adott: a kétfajta – a közhatalom és a sérült fél javára szóló – szankció párhuzamos megjelenésének formájában: ugyanannál a deliktumnál kompozícióban és államilag „kimért” korbácsütésekben, kompozícióban és az állam javára teljesítendő közmunkában, vagyonelkobzásban és személy elleni megtorlásban stb.²⁹²

Így már a kompozíciós szankciók szférájában. Ez a jelenség sajátosan jelentkezik az ún. többszöröző és a reparatív szankciók világában. Nevezetesen olyan formában, hogy az egyes szabályok megjelölik: a többszöröző szankció megfelelő része reparálásra szolgál, a többi büntetésnek minősül; azzal együtt, hogy a szankció mindkét részében a károsult fél.²⁹³

Egy további normacsoport a kártérítés mellett megállapított represszív szankciót már nem a károsult félnek, hanem a közhatalomnak juttatja.²⁹⁴ A vagyoni szankciók körében általában tapasztalható tendencia, hogy nagyságukban fokozatosan az egyenértékű szankciók, tehát az egyszerű reparáció irányába közelednek.

²⁹¹ Érdemes felhívni itt a figyelmet MAINE a maga korában különösen értékes munkájának vonatkozó részére (297. old.). Meg kell azonban mondani, hogy mondanivalójával még túlzottan az általánosság szintjén mozog; nem minden állítását támasztja alá elemző vizsgálatokkal.

²⁹² *HK*, 202., *AJK*, A/18., A/21., B/8–9., C/8. §§. TAUBENSCHLAG, 464–469. old., *XII TT*, VIII/14. §.

²⁹³ *HJK*, 1–24. §§, *GT*, VI/13–26., 37–44., IX/9–17., *GT*, 3. sz. *Népgyűlési határozat*, 20–30. pont (KÖHLER–ZIEHBART, 35. old.), TAUBENSCHLAG, 461–462. old.

²⁹⁴ L. pl. *GT II*, III/15. pont, TAUBENSCHLAG, 431–434., 452–458. old.

Ezzel a tendenciával egy síkba esik az a Kaser által is kiemelt, jellemző – posztklasszikus kori – jelenség, amely az önsegély fokozatos visszaszorulásában és eljárásjogi eszközökkel való felváltásában jut kifejezésre.²⁹⁵ Más szóval a bíróság megállapított kártalanításra való jogosultság realizálásának fejlődése. Nincs már mód arra, hogy bármilyen adósság esetén a jogosult az adós egész vagyonára csődöt nyisson. A teljes eladósodottságot kivéve, csak az adós egyes dolgait lehetett elzálogosítani vagy elárverezni; bizonyos személyes szükségleti tárgyakat és más, bizonyos adósságok teljesítéséhez szükséges dolgokat meg is hagynak neki.²⁹⁶

A szankciók fejlődésére vonatkozó egész eddigi elemzésből jól látható, hogy a fejlődés a súlyos, személy elleni megtorló büntetésekből indul ki, és a reparatív szankcióig jut el. „A büntetés története nem más – mondja ebben az értelemben találóan Ihering –, mint annak permanensen tartó elhalása.”²⁹⁷

A másik – a tiszta polgári jogi kategóriák kialakulásával párhuzamosan futó – tendencia viszont a mai értelemben vett büntetőjogi eszközök erősödése. Amikor pl. az anyagi értéket illetően az iniuria leszáll az esetileg megállapított reparatív jellegű szankcióig, és a vagyoni kár reparálásához – emberölés, testi sértés, a személyiség sértése esetén –, Justinianus idejében *actio legis Aquiliae*-t adnak,²⁹⁸ a másik oldalon a súlyosabb személyisértéseket hamarosan büntetőjogilag üldözik,²⁹⁹ míg a személy elleni legsúlyosabb deliktum, az emberölés már korábban büntetőjogi jelenség volt.³⁰⁰

²⁹⁵ *D.* 9.2.5. pr.-1., 43.24.7.3., 48.7.7., 48.8.9., 50.17.155.10., *C.* 8.14.3., 9.5.1., 9.33.3., *Inst.* 4.3.2., *Coll.* 7.3.2.

²⁹⁶ *C.* 7.71., *D.* 17.2.63.3–5., 42.1.16. squ., 42.1.19.1., 42.3., 50.17.173.pr. – L. ehhez KASER, II/241. old.

²⁹⁷ IHERING, *Schuldmoment*, 158. old.

²⁹⁸ *D.* 9.2.13. pr., 9.2.5.3., 9.2.7. pr., 19.2.13.4.

²⁹⁹ *C.* 3.26.9., 9.36.2., *CT*, 10.4.1., 9.34.7.

³⁰⁰ A büntetőjogi elemek fokozatos kiépülését a különböző deliktumokat illetően lásd MOMMSEN híres – időtálló és megírása óta a maga nemében túl nem szárnyalt volta miatt – fotótechnikai eljárással 1955-ben újból kiadott *Das römische Strafrecht* c. munkájának vonatkozó fejezeteit. Különösen a „Die einzelne Delicte” c. negyedik könyvét (523–897. old.).

4. A MAGATARTÁS ÉRTÉKELÉSE AZ ANTIK JOGOK FELELŐSSÉGI RENDSZERÉBEN

Mint láttuk, a gazdasági-társadalmi és kulturális viszonyok hatására az egyedi normák kazuisztikájából bizonyos általános érvényű felelősségi szabályok alakulnak ki, és az ősközösségi szigort őrző megtorló szankciók fokozatosan anyagi és ezen belül – a büntetőjogi felelősség párhuzamos kibontakozásával – reparatív jellegű szankciókká alakulnak át. A fejlődésnek ehhez a tendenciájához kapcsolódik a károkozó magatartás, a kár és az emberi magatartás viszonyának értékelése, ill. e viszony értékelésének alakulása is. Az emberi magatartás értékelésében megmutatkozó fejlődés nem független ettől a tendenciától, ezek kölcsönös összefüggésben vannak egymással.

A károkozó magatartás értékelése kétféle módon történhet. Az egyik az az eset, amikor a jog az emberi magatartást objektív és szubjektív oldalról egyaránt értékeli. A másik, amikor az emberi magatartás értékelésénél a szubjektív elemek számításba vételétől részben vagy egészben eltekint. Ez persze így túlzottan elvonatkoztatottan hangzik. Ennek alapján még azt jogosnak látszanék mondani, hogy a veszélyes üzem objektív felelőssége ugyanaz a társadalmi és jogi jelenség, mint Hammurábi Törvénykönyvének táliószabályai, mert a jogalkotó mindkét esetben eltekintett a károkozó magatartás szubjektív elemeinek értékelésétől. Nem szabad azonban az ilyen – a szó szoros értelmében vett – felsőbb tudományos absztrakciók hitelét formalista módon aláásni, azok jogosságát történetietlen és formalista ellenvetések ellenében feladni. Történeti tény és kézenfekvő logikai képlet, hogy az emberi magatartás jogi értékelése az említett szempontok szerint lehetséges. Az ebből folyó helyes eljárás nem az, hogy formai hasonlatosságok címén hamis azonosságokat erőltessünk a jogfejlődés különböző tartalmú jelenségeire. A helyes módszer az, ha feltárjuk, hogy a jogfejlődés egyes szakaszai hogyan és milyen konkrét tartalommal, milyen társadalmi viszonyok kifejezésképp fogalmazták meg az emberi magatartás értékelésének lehetséges szempontját.

Ami ebben az összefüggésben a rabszolgatartó társadalom jogát illeti, a következőket lehet mondani.

A károkozó magatartás általános értékelésének első lépése annak jogellenessé nyilvánítása. Azáltal, hogy a jogalkotó bizonyos magatartásokat

jogellenesnek nyilvánít, azok objektív oldaláról való értékelésének bázisát és döntő elemét már megadta. Láttuk már, hogy a rabszolgatartó társadalom jogában ez milyen formai megoldásokkal és milyen magatartásfajtákra nézve történt meg. A felelősség jellege szempontjából akkor lesz teljes a kép, ha fejlődésében látjuk, hogy a jogalkotó a felelősség megállapításához – az objektív oldal mellett – a magatartás milyen szubjektív elemeit kívánta meg, ill. kívánt-e meg egyáltalán ilyeneket; ha igen, milyen mértékben, milyen formában és miért. Ennek megállapítására jogforrásainkat ebből a szempontból is alapos vizsgálatnak kell alávetni. Annál is inkább, mert ez az egész felelősségi tan egyik, ha nem a legfontosabbik pontja.

1. A tételes jog elemzésébe bocsátkozva előbb azoknak a jelenségeknek az érintése célszerű, amelyek csak a fejlődés korábbi szakaszában jelentkeztek, és a fejlődés korszerűbb megoldásaival szemben egyre inkább teret vesztek. Ebben az értelemben elsőnek arra kell utalni, hogy a hettita,³⁰¹ a héber,³⁰² a görög³⁰³ és a római jog³⁰⁴ forrásai is megőriztek olyan deliktuális felelősségi szabályokat, amelyek tényállásszerűen kizárnak mindenféle emberi magatartást, következésképp az esetleges szubjektív elemek értékelését is. A hivatkozott normákban ui. az *állatok felelősségére* történik utalás. A felelősség alapja maga a káros eredmény. Ez a jelenség is arra mutat, hogy az antik jogok fejlődésének útja – mint erre korábban más összefüggésben is utaltunk – az ősközösség primitív emberének jogérzetéből, gondolatvilágából indul ki. Közelebbről abból a gondolatvilágból, amely mindent a maga konkrét voltában ragad meg, amely minden cselekvés eredményét esetleges egzisztenciális vonatkozásain keresztül értékeli. Abból a jogérzetből, amely amellet, hogy a károkozó magatartás pszichikai elemeinek vizsgálatára nincs tekintettel, még egészen primitíven a megtorlás, a bosszú uralma alatt áll. Minden támadásban veszélyt

³⁰¹ *HJK*, 166. § (aki más földjét beveti, a munkára használt állattal együtt életével lakol).

³⁰² A héber jog szerint (Exodus 21.30–32.), ha valakit valakinek az ökre megöl, az ökröt is megkövezik – olvashatjuk DRIVER–MILES-nél (*AL*, 348. old.).

³⁰³ Plutarkhoszra utalással erről ad számot BEAUCHET (IV. köt. 391–392. old.). L. továbbá: WEISS, 141. old. Az állat felelősségének negatív megfogalmazását találhatjuk a gortyni jogban is (*GT II*, III/4–5. pont).

³⁰⁴ A római jog (reparációval vagylagosan) az állat noxába adását rendeli (*XII TT*, VIII/6.§, *D.* 9.1.1.pr., 9.1.1.2.), amiből kétségtelenül kiút az a gondolat, hogy a deliktum valamiképp az állaté. Olyannyira, hogy „cum etiam in quadrupedibus noxa caput sequitur: adversus dominum haec actio datur non cujus fuerit quadrupes, cum noceret, sed cujus nunc est” (*D.* 9.1.1.12.).

látni az egyik oldalon, minden támadást megtorolni a másik oldalon, az ősközösségi ember jellegzetes alapállása.³⁰⁵

2. Ugyancsak a történelem előtti idők emberének jelzett gondolatvilágát tükrözik azok a szabályok, amelyek nem létező összefüggéseknek a jogban való alkalmazásával olyan káresetekben is állapítanak meg felelősséget, amelyeknél az elmarasztalt nem okozott semmiféle kárt; az okozatosságot a káros eredmény és egy meghatározott személy közötti relációban természetfölötti vagy más irracionális tényezőkre utalással állapítják meg. Ez a *vélelmezett okozatosságra alapított felelősség* nyilatkozik meg egyebek között pl. abban, hogy súlyos szankcióval illetik azt, aki más természetének megrontását mágikus módon előidézi, aki más természetét ugyanilyen úton saját földjére „átcsalja” stb.³⁰⁶ A szubjektív elemek értékelését itt az zárja ki, hogy a feltételezett magatartás valójában nem is létezik, illetőleg teljesen alkalmatlan a neki imputált eredmény létrehozására. Feltételezett formájában is csak objektív oldaláról jelentkezik a jogban. Abban nevezetesen, hogy mágikus tevékenységet testesít meg.

3. Az ősközösségi társadalmi szerkezetből származik a felelősségi szabályoknak az a csoportja is, *amelynél az adott személy felelősségét nem okozatos magatartás, hanem az okozó félhez fűződő valamilyen viszonya alapítja meg.* Okozás tehát van, csak nem annak a részéről, aki – esetleg más mellett – helytállni tartozik.³⁰⁷ Ez az ún. Gesamthaftung: a jog a passzív oldalon nem egyedi személyt, hanem egy közösséget terhel helytállási kötelezettséggel. A szubjektív elemek számításba vételét ez a konstrukció szintén kizárja. Hiszen a szankció *közvetlen* címzettje semmiféle okozatos viszonyban nincs a káros eredménnyel. A szankció közvetlen címzettjévé rajta kívül álló objektív tényezők miatt válik. A Hammurábi Kódex egyik szakasza pl. előírja, hogy a község és vezetője kártérítéssel, illetőleg kompozíció fizetésével tartozik a községben elkövetett lopásért, ha a tolvaj nem kerül elő.³⁰⁸ A hettita jog is, meghatározott esetben, az egész családot teszi felelőssé a

³⁰⁵ Az állatok felelősségének létrejötténél természetesen közrejátszanak vallási elemek is (különböző primitív elképzelések szerint az állat lélekkel rendelkezik, megszállják a rossz szellemek stb.), ezeknek vizsgálata azonban már kívül esik feladataink határán.

³⁰⁶ *XII TT*, VIII/1/a–b., VIII/8/a., *HJK*, 72. §§.

³⁰⁷ A rabszolgák noxába adása nem esik ebbe a körbe, mert a rabszolga a rabszolgatartó tulajdonának számított, akivel éppúgy teljesítette deliktumból származó kötelmeit, mint a tulajdon bármilyen más tárgyával.

³⁰⁸ *HK*, 23–24. §§.

családfő deliktumáért.³⁰⁹ Mitteis a római és görög jogban is felfedezte a család passzív vérbosszú-kötelezettségének maradványait.³¹⁰ Ebbe a körbe tartoznak azok a felelősségi normák, amelyek valamely személy felelősségét, fizikai helytállási kötelezettségét ugyancsak a deliktuózus félhez fűződő valamilyen adott viszonyára alapítják, de a tálío elvének közvetítésével. Ui. nem általában írják elő a deliktuózus fél családjának felelősségét, hanem a felelősséget, annak materializálódását a család *megfelelő* tagjára vonatkoztatják. Az antik jogok számos ilyen³¹¹ rendelkezése közül szemléltetés végett csak egy-kettőt idézünk. Ha az építőmester által épített ház összedől, és a háztulajdonos fia a romok között halálát leli, az építőmester fia ölessék meg – írja elő a Hammurábi Kódex.³¹² Ha egy férfi megüt egy asszonyt és az abortál, a bántalmazó felesége is veszítse el méhe gyümölcsét – parancsolja az asszír jog.³¹³ Az eddig vázolt felelősségalapító tényezők azonban a rabszolgatartó társadalomban nem voltak tipikusak. Ahogy nem voltak tipikusak azok a társadalmi-gazdasági jelenségek sem, amelyek – mint láttuk – ősközösségi eredetük ellenére a rabszolgatartó társadalom viszonyai között is éltek egy ideig. Korábban láttuk, hogy már az ősközösségi időkben megjelent az egyéni felelősség gondolata. Még inkább így az osztálytársadalomban, amelyre épp a korábbi szoros közösségi kapcsolatok szétesése, a társadalom egyénekre polarizálódása a jellemző mind személyi, mind pedig anyagi vonatkozásban. A kár és a károkozó magatartás szubjektív elemeinek értékelése, illetőleg ennek a felelősségi jogban való tükröződése feltételezi tehát a kollektív felelősség, valamint különböző irracionális tényezők túlhaladását. Miután ez általában megtörténtnek tekinthető, a vétkességi felelősség előtt az út elvileg nyitva áll. Csakhogy ez a feltételeknek csak egy része volt. A vétkességi felelősség nem lett *azonnal* és nem lett *általánosan* úrrá az egyéni felelősség alapján sem; ez

³⁰⁹ HJK, 173. §.

³¹⁰ MITTEIS, *Römische Privatrecht*, 94. old. Igaz, hogy meglevő források – pl. a XII TT, VIII/24. § – elég kevés támpontot adnak ennek megfelelő bizonyításához.

³¹¹ HK, 116., 229–230., 210., ET, 24., AJK, A/50., HJK, 1–2., 19., 44/A., 174. §§. NEUFELD más jogforrásokat illetően is kimutatja (116–117. old.), hogy – mint ezt több jogirodalmi megállapítás ugyancsak alátámasztja (WESTERMARK, *The Origin and Development of the Moral Ideas*, KELSEN, *Society and Nature*, LÉVY–BRUHL, *How Natives Think*) – az ún. „joint or collectiv responsibility” általános jelenség volt minden primitív, illetőleg fejlődése első szakaszában levő jognak.

³¹² HK, 230. §.

³¹³ AJK, A/50. §.

csak a fokozatos fejlődés formájában következett be. Koordináta-rendszerben kifejezve: a fejlődés időértékének, koordinátájának növekvő értékeihez egyre nagyobb számban kapcsolódnak olyan felelősségi normák, amelyek a felelősséget a magatartás objektív és szubjektív oldalainak értékelése alapján állapítják meg, és egyre kisebb számban olyanok, amelyek a magatartás szubjektív vonatkozásaira nincsenek tekintettel.

4. A fejletlenebb gazdasági-társadalmi fejlődési fokon létrejött ékírásos jogforrásokban jelen levő, az ugyancsak még fejletlen viszonyokat tükröző XII Táblás Törvényben is még megtalálható *táliószabályok a különböző személy elleni deliktumokat illetően nélkülöznek minden utalást a károkozó magatartás szubjektív elemeinek értékelésére.* Az idevonatkozó normák rögzítik a konkrét tényállást, és vagy általánosságban állapítják meg a táliószankciót, mint a XII Táblás Törvény,³¹⁴ vagy minden esetben konkrétan körülírják, mint pl. a babiloni jogban és más ékírásos jogforrásokban.³¹⁵ A jogszabály semmi mást nem tartalmaz, mint sérelmes eredményt és az ahhoz minden körülményre tekintet nélkül fűződő adekvát szankciót. A szándék vagy gondatlanság, illetőleg a vétlen okozás kérdéseire ezek a szabályok nem utalnak, bár az ebbe a körbe tartozó deliktumokat az esetek többségében nyilván vétkesen követték el, de a szankciót ettől függetlenül alkalmazták.

5. *Nem terjeszkedtek még ki a károkozó magatartás szubjektív oldalának értékelésére a deliktumoknak egy, az eddigieknél még nagyobb, alighanem legnagyobb csoportjánál, az emberi élet, a testi épség és a személyiség elleni – nem tálióval fenyegetett –, valamint a tulajdon elleni számos deliktum esetén sem.* Ezeket a szerteágazó deliktumokat a felelősségalapító tényező oldaláról nézve a táliószabályokban meghatározott deliktumokkal együtt lehetne tárgyalni. Hiszen az egyéni felelősség keretében a szubjektív elemek számításán kívül hagyása egyformán sajátjuk. A szankciók oldaláról nézve azonban mégis fejlettebb kategóriákkal van dolgunk, amennyiben az egyéni felelősség alapján ezekhez a deliktumokhoz most már – az esetek túlnyomó többségében – reparációs célokat is szolgálni képes vagyoni szankció járul. A fejlődés sajátos útja ez: az egyik síkon, a szankciók síkján megtett lépést nem mindjárt és minden deliktuális viszonyban követi megfelelő lépés a felelősségalapító tényezők síkján. A jog fejlődésének azzal a dialektikus

³¹⁴ XII TT, VIII/2. §.

³¹⁵ HK, 195–214., 229–230., XII TT, VIII/2. §§ stb.

mozgásával állunk itt szemben, ahogy a társadalmi fejlődés szabta feltételek és meghatározók hatására a reparatív és az emberi magatartást is számba vevő polgári jogi felelősség képződik. Itt még mindkettőtől távol állunk, de a reparációs igény már megjelenik. A fejlődés dinamizmusa azonban akkor érzékelhető igazán, ha számításba vesszük a következőket: holnap csak reparáció lesz ott is, ahol ma csak – ugyan reparációra is alkalmas – kompozíció van, mint ahogy már ma is vannak szabályok, amelyek csak a reparáció erejéig ismernek el szankciót; holnap megjelenik a szubjektív szempontok számításba vétele ott is, ahol ma ez még hiányzik. Égy ilyen átalakulás azonban még modern időkben sem történik máról holnapra, bár a mai kodifikátor tisztában van jogalakító szerepével; jobban fel tudja mérni, mi az, ami rendszere számára jó, mi idegen, mi ellentmondásos; jól tudja, hogy jogi nézeteiben nem helyezkedhet közömbös, amolyan „ez is jó, az is jó” álláspontra. Fokozottan így van ez a rabszolgatartó társadalmi rendben. Itt az állam nem jutott még el szervezettségének arra a fokára, mint ma. A kodifikátor nem ismerte még annyira a jog társadalomépítő szerepét, a jog felépítményjellegéből adódó követelményeket; nem is volt még ereje ahhoz, hogy az oly sokféle tendencia között valamennyinek pontos egyenirányítását megvalósítsa. Amit tett, az általában, de nem ellentmondásoktól mentesen szolgálta ezt a célt. A jog formálásával ott egyengette a fejlődés útját, ahol ez a gazdasági-társadalmi igényekből mint a jogfejlődés végső motívumaiból közvetlenül adódott, illetőleg ahol ehhez megfelelő apparátussal rendelkezett.

Jelen fejtegetések egyik alapját az olyan szabályok adták, amelyek a szankciót illetően már túlléptek a tálión, de a felelősség megalapításánál a magatartás értékeléséig még nem jutottak el. Jeleztük, hogy a felelősségi szabályok nagy részét ezek alkotják – kezdve a babiloni jogtól a római jog fejlődésének egy jelentős szakaszáig. Ilyen tartalmú szabályokat adnak – csak a fontosabbakat kiemelve – az egyes jogforrások az ember élete, testi épsége, becsülete ellen, a tulajdon ellen, a tulajdoni jogosítványok ellen, a férji primátus ellen, az igazságszolgáltatás rendje ellen elkövetett deliktumok esetén a babiloni, az eszunnai, az asszír, a hettita és a korai görög jogban.³¹⁶ A római jogon belüli helyzetet, minthogy az maga is hosszú

³¹⁶ *HK*, 3., 5–6. (6. § második fordulat), 7., 9., 35., 201., 205., 209–214., 263–264., *ET*, 12–13., 23–24., 42–47., *AJK*, A/4., A/21., A/52., B/8–9., *HJK*, 7–17., 24., 44/A., 74., 77/A–B., 87., *Halensis* 1, II/2., III,1., VI/1–3. §§. TAUBENSCHLAG, 435–442., 458–463. old.

fejlődési szakaszt reprezentál, külön vizsgáljuk. Látni fogjuk, vajon tükrözi-e azt a fejlődést, mint amilyenek a babiloni jogtól a görög jogig tartó folyamatban vagyunk tanúi. Annyi tény, ezt már itt is megállapíthatjuk, hogy a XII Táblás Törvénytől kezdve a felelősségalapító tényező sokáig többnyire ugyancsak maga a sérelmes cselekmény.³¹⁷

Elég – az említett körben – néhány idevágó jogszabályformulát megnéznünk, hogy láthassuk: a károkozó magatartás szubjektív oldalának értékelése az esetek nagy részében még nem jelenik meg a felelősségi jogban. Ha valaki egy felszabadított fogait kiüti, fizessen 1/3 mina ezüstöt – mondja a Hammurábi Kódex (201. §); ha egy polgár napközben más mezején találta, fizet 10 sekel ezüstöt, ugyanez éjjel: halál – rendelkeznek az Esnunnai Törvények (12. §); Asszíriában egy rabszolga bármit elfogad egy férjes asszonytól, a férj, ha akarja, levágja a rabszolga és az asszony fülét és orrát, ha akarja, elnézheti nekik (*AJK*, A/4. §); ha valaki megüti a juhász kutyáját és az elpusztul, fizessen 30 sekel ezüstöt és feleljen egész vagyonával – írja a hettita jogalkotó (*HJK*, 87. §). Sehol egy szó a vétlenségről (véletlenről, önhibáról, jogos védelemről, tévedésről, esetleges vétőképtelenségről). Az adott jogszabályoknak három eleme van: kár, okozás és felelősség. A negyedik – ami később, és különösen ma természetes –, a károkozó magatartás szubjektív elemeinek jogi értékelése hiányzik.

Miről van itt szó? Az első benyomás – formalista szemléletmód mellett – az lehetne, hogy ez a képlet tulajdonképpen azonos a modern objektív felelősség alapképletével. Ott is megvan az a három elem, amely itt, ott is az hiányzik, ami itt. Ez azonban még a forma oldaláról sincs így. Amikor a modern kodifikátor objektív felelősséget alkot, a magatartást a jogszabály egészével értékeli. Kimondottan vagy ki nem mondottan (indoklásban, parlamenti vitában, a tudományban) közli, hogy ilyen és ilyen viszonyban a kártérítési kötelezettség megállapításánál erre és erre ezért és ezért nem lehet tekintettel. A kodifikátor tehát meghatározott jogpolitikai célból tudatosan, mások által is tudottan mellőz valamit, ami egyébként megvan és általánosan kötelező. Nem is beszélve az egészen más életviszonyokról (indusztrializmus, gépek, nagyüzemek, a munkaadóval szemben álló munkások balesetei stb.), amelyek tekintetében a modern idők kodifikátora újfajta álláspontját deklarálja.

³¹⁷ *XII TT*, VI/8., VIII/3–5., VIII/23. §§.

Az antik jog esetében másról van szó. Ott még nem a vétkekesség meghaladásáról van szó, hanem arról, hogy általában el sem jutottak odáig. A helyzet közelebbről a következő képet mutatja:

Ezeknek a normáknak keletkezési ideje – mint láttuk – a társadalmi fejlődés történetében jórészt egybeesik azzal az átalakulással, amelynek keretében az adott területi egységek népessége a különböző tényezők hatására³¹⁸ végképp belefejlődik a rabszolga-társadalmi rend keretei közé. Az osztályokra és ezek különböző rétegeire polarizált társadalom alapvető belső mechanizmusa ebben az időben bontakozik ki.

A termelőeszközök fejlettsége viszonylag alacsony szinten áll ahhoz képest, amilyenné ezek a termelőeszközök a rabszolgatartó társadalom fejlettebb szakaszában a tömeges használat és tökéletesedés útján váltak. A viszonylag egyszerű termelőeszközök mellett a másik oldalon forgalmi viszonyok – mindenekelőtt az áruviszonyok – viszonylagos egyszerűsége, kevésbé bonyolult jellege áll.

Ilyen körülmények között még nem érlelődött általános tudati tapasztalattá, hogy az áru- és egyéb forgalmi viszonyok egyben akarati viszonyok, az emberek akaratlagos cselekvése útján érvényesülnek, és hogy ennek következeként – jogvita esetén – ezek fontosabb elemeire is tekintettel kell lenni. Ilyen viszonyok mellett az ember szellemi képessége, gondolati tevékenysége is korlátozott. A használt termelőeszközök és termelési eljárások nem igényelnek bonyolultabb szellemi tevékenységet, és nem is eredményeznek ilyent. A fejletlen termelőeszközök a gyakorlati gondolkodás differenciálatlanságát is jelentik; minden, a fejlődés alacsony fokán álló nép szellemi arculata – irodalma, joga – ezért egyrészt naiv, másrészt fogalomszegény és differenciálatlan. „A jogellenességet (Unrecht) nem az oka, hanem a hatása szerint értékeli, megítélésénél nem a tettes személyében rejlő momentumokból, hanem kizárólag a sértett álláspontjából indulnak ki. A kő eltalálta, fájdalmat érez, és a fájdalom bosszúra sarkallja. Hogy szándék, elvétel vagy véletlen áll-e a kő hajítása mögött, mit törődik ezzel a felzaklatott szenvedély. A vétlentől is bűnhődést követel... Hogy a tettes bűnös-e, nem mondott igazat, vagy talán igazat mondott, csak ezt nem tudta bizonyítani... mindegy!... megbüntették.”³¹⁹ De ez nemcsak az egyéni

³¹⁸ L. e fejezet „Az egyes jogforrások keletkezése és helye a rabszolgatartó társadalmi rend fejlődésének történetében” c. 3. §-át.

³¹⁹ IHERING, *Schuldmoment*, 164–165. old.

akciók elszigetelt jelensége volt. Általánosságban a társadalmi gyakorlatot is ez az elv uralta. A jog – mint a példákából láttuk – csak hű tükörképe volt ennek. Egyre ment, hogy – mai fogalmakkal élve – a sankciók alkalmazása objektív felelősséget, szubjektív felelősséget, jogi vagy morális képtelenséget (állatok és dolgok felelősségét) jelentette, illetőleg vetítette a kártérítési viszonyba. Mindezt a kor embere és jogalkotója még nem ilyen analizáltan fogta fel. Szellemi képességei, kialakított jogi formái erre még nem tették alkalmassá.

Ilyen tendenciák, ilyen társadalmi gyakorlat érvényesülését tette lehetővé az államapparátus fejlettségének adott – a forrástörténeti részben jelzett – állapota is. A kodifikátor technikailag sem volt felkészülve arra, hogy elvileg egységes, hatásait illetően egzakt módon analizált felelősségi szabályokat alkosson. Más oldalról hiányzott még az ereje az államnak ahhoz, hogy minden, esetleg már időszerűtlen tendenciát – a jog eszközeivel is – következetesen elnyomjon. A jogszolgáltató apparátus sem volt azon a szinten, hogy élni tudjon olyan normákkal, amelyek alkalmazásához elemző készséget igénylő minősítés szükséges, hatásos működéséhez liquid, egyszerű jogszabályok kellettek.

A kodifikációt illetően, amint már jeleztük, számba kell venni még azt is, hogy a jogfejlődés adott szakaszában a jogalkotó előtt még nem volt olyan ismeretes a jognak a társadalmi viszonyok tudatos szabályozására, alakítására és fejlesztésére hasznosítható sajátossága, mint amennyire ismeretes ma. A jogalkotó e korban még alapvonalaiiban sem, vagy csak alig ismerte fel a társadalmi fejlődés objektív tendenciáit. Ennek következtében a jogalkotás során, különösen az egyes részletrendezések területén nem mindig törekedett következetesen az új társadalmi rendnek a jog eszközeivel is történő elősegítésére, kialakítására. Ilyen körülmények között a jogalkotás tudatosan felfogott végső kauzája a kérdéses történelmi pillanatnak az adott területen mutatkozó ad hoc körülményei, a kérdéses pillanatra vonatkozólag már történelmileg felgyülemlett és feszítő igényei voltak. Az alkotandó jog tehát tartalmilag jórészt a múltból táplálkozik, formáját tekintve pedig még fokozottabban a múlt gyermeke, amennyiben megalkotása során döntően a már meglévő, sokszor évszázados jog fogalmai, kategóriái és nyelve kerülnek felhasználásra.

Az adott tényezők által meghatározott és az adott feltételek mellett megkonstruált jog a felelősséget illetően az *eredményfelelőség* volt, amely még

nem tekinthető valamiféle tudatos szintézisnek és a modern objektív felelősséggel azonos kategóriának, ahogy ezt az irodalom, mint korábban jeleztük, feltünteti. Hiányoztak ehhez az analízis és az absztrakció alapvető lépései, amelyek pedig minden tudatos szintetizáló tevékenységhez szükségesek. Az eredményfelelősség kategóriájában nagyon messze vagyunk még a mai értelemben vett objektív felelősségtől. Ez nem olyan tárgyi felelősség, amely a kétféle felelősségi alakzat – a szubjektív és az objektív felelősség – egyike, mintegy a szubjektív felelősség tudatos ellenpárja, hanem olyan forma, amely a későbbi vétkességi és tárgyi felelősség még differenciálatlan egységét testesíti meg.

6. Amikor az osztálytársadalom konszolidálódott, a társadalom meghatározott érdekeltségű rétegekre polarizálódott, amikor az államszervezet a maga apparátusával és jogszabályokba foglalt „gondviselésével” a különböző társadalmi viszonyoknak már nagy számát volt képes átfogni, már nem lehetett és nem is volt szükséges eltérni a szokás által szentesített és az első kodifikátorok által kezdetben megtűrt magánbosszú kötetlen és közelebbi feltételekhez szabott érvényesülését. A nyers ad hoc reakción túl *előtérbe lépett* a büntetés – általában a szankció – törvényes feltételekhez kötése, és a cselekmény szubjektíve is elmarasztalható jellegének értékelése.

Milyen társadalmi-gazdasági okok és egyéb tényezők érvényesülését kell ebben látnunk? Már a szankciók fejlődésénél rámutattunk, hogy *végző soron* az áruviszonyok kifejlődése, tömegessé, majd általánossá válása volt az, amely egyrészt az egyenértékű szankciók kifejlődésére, másrészt a polgári jogi és a büntetőjogi felelősség fokozatos szétválására vezetett. Valahol itt kell keresni a felelősség szubjektív alakzatának objektív meghatározóit is. Az egyes jogforrások, különösen a római jogi források történeti-társadalmi háttérének vizsgálatánál láttuk, hogy az áruviszonyok a fejlődés folyamán milyen tömegesen, milyen általánosan jelentkeztek. Jelentőségük a fejlődés folyamán egyre nőtt, és hogy Rómában, ebben az első áruterrelő világbirodalomban mennyire eluralták az életviszonyok nagy részét, nem kell külön hangsúlyozni. Az áruviszonyok általánosodásának szükségszerű velejárója, hogy fokozatosan általános mértékben tudatosodnak. Az első mozzanat, amelyet az árutulajdonos saját társadalmi tevékenységében, csereviszonyaiban, gazdasági létében észrevesz, hogy a dolgok nem mennek maguktól a piacra, hanem ehhez a cserélő felek akarati aktusára, illetőleg mindkettőjükben közös akaratra van szükség.

Ez a vétkes felelősség központi mozzanata: felismerni, hogy a forgalmi élet számtalan viszonyában az akaratnak döntő szerepe van. Az árutulajdon sokban különböző illúziókat is ébreszt, ami természetes velejárója annak, hogy az akarat a csereaktus objektív folyamatának *szubjektív* kísérelője. Tény azonban, hogy az árutulajdon és az árutermelés az aktív ember, a vállalkozó mozgási szabadságának biztonságát követeli meg, függetlenül attól, hogy ennek kapcsán az emberben milyen valós vagy hamis illúziók keletkeznek. Ez a biztonság pedig nem más, mint annak biztonsága, hogy a cselekvés közvetlen mozgatóját, az akaratot, ill. annak jellegét és fogyatékoságait mindenütt egyformán ítélik meg, hordozóját egyforma feltételek mellett szankcionálják, ill. mentseék fel a szankciók viselése alól.

„Felfedezték” tehát a vétkes felelősséget. Felfedezték a *jog számára*, mert az akaratlagos árukapcsolatok tömegessé válásával nem lehetett nem észlelni azt, hogy az akaratnak vannak olyan sajátosságai, amelyekről függően egy-egy adott gazdasági-társadalmi viszony különbözőképpen alakulhat, és következményeiben is különbözőképpen ragadható meg. Az áruviszonyoknak ez a tudatosodási folyamata a jogi formák nyelvén kifejezve a szubjektív felelősség jogi-formai elemeinek kiépülését jelenti. A formai elemek ilyen értelmű kiépítését könnyűvé és szinte természetessé tette, hogy az áruviszonyok nagymérvű kibontakozásával párhuzamosan erősödött az állami apparátus, amely épp a vagyoni forgalom „jelentősebb résztvevőinek” érdekeit képviseli, fejlődik a jogi kultúra és a jogtudomány, amely céljaiban ugyancsak nem volt független az említett módon kötött állami tevékenységtől. Az emberi magatartás szubjektív elemeit is számba vevő felelősség jogi formájának, a vétkes felelősség polgári jogi intézményének megjelenését és érvényesülését immáron semmi sem akadályozta. Ellenkezőleg: kibontakozásának döntő feltételei és mozgatói már a történelem színpadára léptek. Az ok létrehozta az okozatot: a rabszolgakor méhében megszületett és a fejlődéssel párhuzamosan egyre általánosabbá vált az az elv, hogy nincs felelősség vétkekesség nélkül. Ha a fentiekhez még számításba vesszük a kereszténységnek – az emberi cselekvések szubjektív elemeit különösen előtérbe állító – világszemléletét, akkor az is teljesen érthető, hogy miért éppen a posztklasszikus római jog építette ki a vétkes felelősség rendjének legátgondoltabb épületét.

Mindez azonban a fejlődés felső szakasza, közelebbről a fejlett római jog. A fejlődés azonban nem egy csapásra és nem mindjárt általános jelleggel

realizálódott. Ha *általában vizsgáljuk a rabszolgotartó államok jogát*, láthatjuk, hogy *a magatartás szubjektív elemeinek kifejezett számításba vétele* ugyan már kezdettől fogva ismeretes volt, de nem általánosan. Elsősorban olyan deliktuális viszonyokban jelent meg, amelyek valamilyen gazdasági tevékenységgel, a forgalmi étellel, tehát valamiképp az áruviszonyokkal voltak közvetett vagy közvetlen összefüggésben.

A *babiloni jog* néhány vonatkozásban egészen meglepő finomsággal épít a szubjektív felelősség elvére. Egyebek között ilyen szabályai vannak: aki nem tulajdonosi címen használja más földjét, csak akkor felel a nem megfelelő használatból eredő károkért, *ha lusta* volt a föld megműveléséhez;³²⁰ ha valaki *lusta* az öntözőmű megfelelő részének rendben tartására, és a víz elönti más mezejét, ha valaki *gondatlan* valamely vízárok használatában, és ebből másnak vízkára származik, kártérítéssel tartozik;³²¹ ha a letéteményes *gondatlanságából* tűnik el a letevő ingósága a letéteményesnél, az utóbbi felel, és a tolvajok üldözése, perlése – saját maga kártalanítása céljából – az ő feladata;³²² ha valaki más „vita” közben megüt és megsebesít, esküdjön meg, hogy nem *akarattal* sebesítette meg, s akkor csak gyógykezelését tartozik fizetni (más esetben kompozíció is van);³²³ a hajós és az építőmester is csak *gondatlanság* esetén felel a tevékenysége során keletkezett károkért.³²⁴ Más esetben a felelősség *kimenthető vis major jellegű eseményekkel*, ami ugyancsak arra utal, hogy az emberi magatartás kifejezett értékelése nem ismeretlen a babiloni jogban. A lejárt kötelelmre moratórium jár, ha az adós vetését, termését elemi erők pusztítják el; ha valaki állatot bérel és azt oroszlán elpusztítja, a kár a tulajdonosé (*casus nocet domino!*); ha valaki ökröt bérel és az istenek (*acts of God!*) elpusztítják, a bérlő nem felel.³²⁵

Az *esnunnai jog* is *hanyagságra* építi a hajós felelősségét.³²⁶ Hajó foglalásához is csak akkor fűződik szankció, ha az „*de façon illégale*” történt.³²⁷ A letéteményes, illetve fogadós is csak akkor felel az eltűnt dolgokért, ha *vétkes*

³²⁰ *HK*, 44. §.

³²¹ *HK*, 53., 55. §§.

³²² *HK*, 125. §.

³²³ *HK*, 206–207. §§.

³²⁴ *HK*, 229., 237. §§.

³²⁵ *HK*, 48., 244., 249., 266. §§.

³²⁶ *ET*, 5. §.

³²⁷ *ET*, 6. §. E szakasz eredetijét többféle módon magyarázzák. Goetz pl. így fordítja: „without that the emergency exists”. L. ehhez a kérdéshez: SZELCHTER, 15. old. 28. jegyzet.

azok eltűnésében.³²⁸ Mint a babiloni jogban,³²⁹ az állat által okozott kárért az esnunnai jogban is – a fogalmazásig azonos módon – csak a *vétkesség* alapítja meg a felelősséget.³³⁰ Egyes ellentétes nézetekkel³³¹ szemben tehát megállapítható, hogy az esnunnai jog ismerte és számos vonatkozásban alkalmazta már a vétkesség elvét.

A másik két ékírásos jogforrás, az *Asszír* és a *Hettita Jogkönyv* is több deliktuális szabályban kodifikálja a szubjektív felelősséget.³³²

Ami a *görög jog* tárgyalta forrásait illeti, már a Gortyni Törvények is utalnak a vétkesség számításba vételére.³³³ A vétkesség elvének általánossá válásáról pedig Taubenschlag forrásértékű, későbbi időszakra vonatkozó feldolgozása ad számot.³³⁴ Mint az eddigiekből látható, az emberi magatartás szubjektív oldalának értékelésére épített felelősség fokozatosan bontakozik ki az alacsonyabb szintű felelősségi elvek rovására. Igazán általánossá azonban csak a fejlődése végéhez jutott római jogban vált. Számos összefüggésben már eddig is utaltunk rá, az alábbi külön elemzés azonban alkalmas lesz annak bemutatására, hogy: a római jog a felelősség alapját illetően ugyanazt az utat járta végig, mint a többi tárgyalta jogrendszer, csak – a Római Birodalom fejlődésével együtt – azon lényegesen tovább jutott.

7. Az emberi magatartás értékelésére alapított felelősség a római jog posztklasszikus szakaszában általában érvényesülő elv, amit senki sem vitat. Ennek klasszikus megfogalmazása így hangzik: „Omnes obligationes aut ex contractu nascuntur aut ex culpa”.³³⁵ A római jog posztklasszikus szakaszát azonban sok minden megelőzte, az út idáig nagyon is hosszú volt. Amit pedig a deliktuális felelősség alapja, ill. fejlődése vonatkozásában az utókor számára megőrzött, könyvtárakra terjedő tudományos viták tárgya. A problémát az okozza, hogy a római jog fejlődésének évezredes útja egy

³²⁸ *ET*, 36–37. §§ (a 37. §. vis major miatt mentesíti a letéteményest).

³²⁹ *HK*, 250–251. §§.

³³⁰ *ET*, 54–56. §.

³³¹ Brósz Róbert egyébként értékes tanulmányában kifejti, hogy a felelősség alapja mind a szerződéses, mind a szerződésen kívüli viszonyokban objektív, a szubjektív momentumokat az *ET* nem veszi számításba (BRÓSZ, 35–36. old.).

³³² *AJK*, A/12–15., B/12–13. §§ (L. ehhez: DRIVER–MILES, *TL*, 371–373. old.), *HJK*, 1, 3. és 174. §§ (e három paragrafus összevetése a szubjektum, a szándék figyelembevételére utal), 28., 66., 71., 106., 163. stb. §§.

³³³ *GT 3. sz. Népgyűlési határozat*, 17–30. pont (KÖHLER–ZIEHBART, 34–35. old.), *GT*, IV/9–17. pont, *GT 2. sz. Népgyűlési határozat* (KÖHLER–ZIEHBART, 32. old.).

³³⁴ TAUBENSCHLAG, 315–316., 370., 431–434., 442–449. old.

³³⁵ *GE (Gai Institutionum Epitome)*, 2.9.pr.

olyan műben tükröződik – a Corpus Juris Civilisben –, amely már a fenti elvet tette magáévá, amely a fejlődés betetőzése, de nem maga a fejlődés. A Corpus Juris Civilisbe felvett klasszikus kori szerzők a kompilátorok kezén erősen módosultak. Az interpoláció-kutatás tudománya az, amely azzal foglalkozik, hogy az egyes forráshelyeket a fejlődés valamely konkrét szakaszához kösse. Eléggé ismeretes azonban, hogy az egyes forráshelyek értelmezésében milyen különböző és egymásnak ellentmondó következtetésekre jutott. Az idevágó kérdések és viták köre ma már szinte meghatározhatatlan és áttekinthetetlen. Mégis van valami remény arra, hogy a felelősségalapító tényezők alakulását a római jog vonatkozásában is bemutassuk.

Mindenekelőtt adva van a fejlődés elején a XII Táblás Törvény, amely nem oldódik fel a Corpus Juris Civilis sajátos műfajában, töredékekben tőle függetlenül is fennmaradt. Adva vannak továbbá Gaius Institutiói, valamint a Collatio és egyéb források is, amelyekre ugyan szintén kiterjesztették már az interpoláltság vádját, de amelyek mégsem részei a Corpus Juris Civilisnek, ezért tartalmuk a maguk korára nézve a fejlődés egy-egy állomásának tekinthető. És itt van végül maga a jusztiniánuszi törvénytörvény, amelynél lehet vitatni azt, hogy a benne hivatkozott egyes korábbi szerzők neve alatt közölt normatív rendelkezés eredeti-e, azaz a megjelölt szerző korának szaváról van-e szó vagy sem, ahhoz azonban már nem fér kétség, hogy a törvénytörvényben megfogalmazott jogelvek a jusztiniánuszi korra nézve korszerűek voltak. Korszerűek abban az értelemben, hogy azokat a jogalkotó ebben a korban alkotta, vagy – ha korábbi nézetekről és intézményekről volt szó – a maga korára nézve is elismerte. A Corpus Juris Civilis ebben az értelemben a fejlődés utolsó állomása, amelyet a XII Táblás Törvénytől egy évezred választ el. A különböző deliktumokra vonatkozó szabályok fejlődése ez utóbbival kezdődik, átvezet a még mindig preklasszikus kori Lex Aquilián, továbbá a klasszikus kor jogtudósainak – részben a Corpusban feldolgozott, részben attól függetlenül megmaradt – alkotásain, más jogforrásokon, és befejeződik a jusztiniánuszi kodifikációval.

Az egyes deliktumok tekintetében ez a fejlődés a jogforrások fenti sorában – a főbb vonásokat illetően – az alábbiak szerint tükröződik.

Már korábban utaltunk arra, hogy a XII Táblás Törvény számos olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek a vétkességtől függetlenül állapítanak

meg felelősségi szankciókat. Ilyenek a tálióval fenyegetett deliktumok, a furtumok és más deliktumok esetére megállapított szabályok.³³⁶ Az irodalomban sem vitás továbbá, hogy az iniuria fogalma kezdetben csak általában jelentett jogelleneséget, ahhoz még nem kapcsolódott a szubjektív elemek mérlegelése, és teljesen hiányzott belőle a mulasztás, a negligentia jogi értékelése.³³⁷ A Lex Aquiliát illetően a romanisták jó része – így Marton Géza is – azon az állásponton van, hogy az minden szubjektív elemet nélkülözött, konstrukcióját illetően a modern vétkesség nélküli felelőséggel volt azonos. Ez ma szerintük közvetve bizonyítható; közvetlenül azért nem, mert a Lex Aquilia Corpus Juris Civilis-beli szövege interpolált. Ha ez nem is fogadható el mindenestől, annyi bizonyos, hogy a Lex Aquilia mint tényállási elemet eredetileg csak az követelte, hogy a kárt iniuria, azaz de facto jogellenesen kövessék el (quod non iure factum est). Minthogy a Lex Aquilia a római jog preklasszikus szakaszában az általa szabályozott kérdések körében a XII Táblás Törvény helyébe lépett, bizonyos, hogy magán hordta annak elemeit is; valószínű, hogy nem volt általános sajátja a deliktuális felelőséggel szubjektív tényezőkre való alapítása, mint ahogy az ma Corpus Juris Civilis-beli szövegéből következik.³³⁸

Tekintélyes irodalmi nézetek szerint a szubjektív felelősség gondolata a klasszikus korban, a klasszikus kor jogtudósainak munkáiban kezd nagyobb teret hódítani, általánosabban érvényesülni.³³⁹ A XII Táblás Törvényben elvéve már felbukkannak az eredményfelelőségtől való eltávolodás

³³⁶ XII TT, VIII/2., III/1–6., VI/8., VIII/15., VIII/1/a–b., VIII/8– a–b. §§. Más kérdés, hogy az egyes deliktumokat, amelyek ellen a fenti szakaszok jogorvoslatot adtak, többségükben de facto vétkes magatartással követték el. A lényeg: erre a jelzettel rendelkezések nem voltak tekintettel.

³³⁷ L. pl. JÖRS, hivatkozott munkájának megfelelő részét (179. és kk. old.) és az ott megadott irodalmat. L. továbbá MARTON, *Római magánjog*, 85. old. A jogforrásokban l. pl. a XII Táblás Törvény egyes rendelkezéseit (VIII/2., VIII/1/a–b., VIII/8/a–b. §§ stb.). VOIGT ugyan azt mondja (II. köt. 517. old.), hogy a szubjektív vétkességet a XII TT azért nem deklarálja expressis verbis, mert azt természetesnek tartották. Ez azonban nem hű tükrözése a helyzetnek. Először is számos esetben már kifejezetten megkövetelik a vétkességet. Ahol pedig nem, *hát ott nem!*, akkor sem, ha – mint már többször jeleztük – a kérdéses deliktumokat az esetek többségében bizonyára a későbbi értelemben vett vétkességgel követték el.

³³⁸ Kezdetben pl. nem terjedt ki a mulasztásos cselekményekre (D. 71.1.13.2.); tényállási elemként eredetileg csak azt követeli, hogy kárt iniuria (quod non iure factum est) okozzák. *Inst.* 4.3.pr., 4.3.2., 4.3.13., D. 9.2.2.pr.

³³⁹ KASER, II/254., JÖRS, 119. old.

jelei.³⁴⁰ A klasszikus korban az *actio legis Aquiliae* szubjektív elemekkel telítődik.³⁴¹ A vétkesség gondolatának fokozatos kiépítése, jogi megfogalmazása megkezdődik. Nemcsak a jusztiniánuszi törvénytől hivatkozott különböző klasszikus szerzők szerint, de Gaius Institúciói szerint is, a fiatakorúak, elmebetegek deliktuális felelősségét a jog kizárja; a károsult fél vétkes közrehatása, továbbá más olyan körülmény, amely nem írható a károkozó terhére, mentesít a felelősség alól.³⁴² A *furtum*hoz Gaius szerint is nemcsak egyszerű *dolus* kell, hanem annak egy fejlettebb gondolkozást tükröző formája: felelni a *furandi animussal dolo malo* elkövetett *furtum*-ért kell.³⁴³ A *dolus* a továbbiakban sajátos kártérítési akcióvá is fejlődik, amely szerint, ha a károsult másképp nem jutna kártalanításhoz, az előírt szankció azon a címen illeti meg, hogy a kárt rosszhiszemű megtévesztéssel párosult jogellenes magatartással (*Gegen Treu und Glauben*) okozták neki. A jusztiniánuszi jog akciót adott az *alienatio in fraudem creditorum* útján okozott kár esetében is.³⁴⁴ Vétkesség kellett a *calumniához* is, amely a jusztiniánuszi korban a korábbi kompozíciós szankciók után már csak reparatív szankciót vont maga után.³⁴⁵ A posztklasszikus jogban a *culpa in eligendo* kategóriájának beiktatásával a vétkesség alapjára helyezték a *noxalis* felelősséget is, amit megelőzött, hogy a gyermekek tekintetében a

³⁴⁰ A cselekmény szubjektív elemeinek számításba vétele jelenik meg a következő szakaszokban: *XII TT VIII/8.*, 10., 14., 24/a. §§. Meg kell jegyezni, hogy eddig le nem zárt *vita* folyik arról (I. VOIGT, II. köt. 806–809. old), hogy a *XII TT VIII/10.* §-a, amely Gaius útján maradt reánk, és amely most kifejezetten vétkességi felelősséget inkorporál, vajon eredetileg is ilyen volt-e, avagy Gaius fogalmazásában vált szubjektív felelősséget követelő rendelkezéssé. Annyi azonban ebből mindenképpen bizonyos, hogy legalább maga Gaius ezt az elvet vallotta, szemben sokak állításával, akik Gaius korára nézve csak vétkesség nélküli felelősséget hajlandók elismerni.

³⁴¹ *G.* 3.211., *Coll.* 12.7.7–9., *Inst.* 4.3.3., 4.3.14., *D.* 9.2.5.2., 9.2.27.8–11., 9.2.30.3., 9.2.44.pr., 9.2.45.4.

³⁴² *G.* 1.196., 3.106., 3.208., *Inst.* 1.21.pr., *C.* 5.60.3., *D.* 19.1.13.29., 44.4.4.26., 9.2.5.2., 9.2.29.3., 9.2.49.1., 43.24.7.4., 9.2.52.pr., 21.2.56.3., 50.17.23., 50.17.203.

³⁴³ *G.* 3.197., *D.*, 47.2.43.5., 47.2.50.2.

³⁴⁴ *D.* 4.3.1.pr-1., 4.3.18.pr., 22.1.38.4.

³⁴⁵ *G.* 4.174. squ. Itt külön is érdemes megjegyezni – és ebben utalunk GENZMER hivatkozott munkájára (128. és kk. old.) –, hogy politikai tényezők mennyire meghatározták az egyes deliktuális felelősségi szabályok tartalmának alakulását. *Calumnia* esetére egészen a keresztényüldözések idejéig fix szankciók vannak („k” betű besütése, ostorozás stb.); kb. i. u. 100-tól kezdve – éppen a keresztényüldözési perekben – a büntetési tételek nincsenek fixen meghatározva, sőt szinte iparaggá fejlődött ki mások feljelentése, rágalmozása az erre kitéűzött „*Accusatoren Prämien*” elérése végett. A „*similitudo poena*” Constantinus óta vált – most már szigorú – szankcióvá.

noxalis felelősség teljesen elesett.³⁴⁶ Az alább még külön tárgyalandó custodia-felelősség alapján a posztklasszikus korban szintén jelentős változások történnek: magát a „custodia” szót is kiszorítja a „diligentia”, illetőleg annak ellentétele, a „culpa”.³⁴⁷

A fentiekből látható, hogy a római jog egész fejlődésének keretében az egyes deliktumok vonatkozásában hogyan bontakozik ki a szubjektív felelősség elve. Ha csak az elvek, az absztrakció szintjén vizsgáljuk a római jog deliktuális felelősségi rendszerének fejlődését, az lényegileg azonos képet mutat. A fejlődés lényegét e tekintetben abban kell látnunk, hogy a puszt okozás mellett mint felelősségalapító tényezők hogyan és milyen formában jelennek meg különböző más kategóriák; a fejlődés az okozás köré milyen feltételek jogi formáit építik ki; a vétkességet jelző kategóriák hogyan finomodnak.

Az első kategória nem vitásan a dolus, amely előbb általában csak jogellenességet jelent, és csak később minősül csalásnak. Azután a dolus malus jelenik meg mint a bona fides, a tisztességes emberek gondolkodása szerinti magatartással szemben álló, általánosan rosszallt emberi magatartás.³⁴⁸

A fejlődésnek ebbe a menetébe kapcsolódik be a culpa megjelenése, feltehetően már a Lex Aquilia korában.³⁴⁹ A culpa első, szélesebb formájában nemcsak objektív jogellenességet, hanem szubjektíve is jogellenes magatartást jelent.³⁵⁰ Itt még átfogja a dolus kezdetlegesebb kategóriáját is. Előbb csak pozitív magatartással elkövetett deliktumok formájában jelentkezik, később azonban a mulasztásra is kiterjed. A culpa mint a diligentia megsértése, mint olyan magatartás, amely ellenkezik a diligens pater familias magatartásával, nyomaiban már a klasszikus korban megjelenik.³⁵¹ Általánosan persze csak később érvényesül. Kaser szerint a culpának ez az értelmezése, illetőleg a gondosság fogalomnak ez a „kodifikálása” a

³⁴⁶ G. 4.80., *Inst.* 4.8.7., *D.* 4.9.7.4., 25.2.21.1., 43.24.11.7., 44.7.20., 47.5.1.5., 47.10.17.6–7., 50.17.157.pr. squ.

³⁴⁷ A commodatariusra (*D.* 13.6.5., 44.7.1.4.), a conductorra (*D.* 19.2.25.7., 19.2.60.7., 47.2.14.12.) a nautae, cauponae, stabularii viszonyaira vonatkozó és egyéb (*D.* 18.6.2.1., 18.6.3., 19.1.36., 39.2.18.8., 47.2.82.pr.) szabályokban.

³⁴⁸ A fejlődésnek ezt a leírását majd minden római jogi kézikönyvben megtalálhatjuk (L. pl. JÖRS, 119–120. old. és a korábban már idézett forráshelyeket.)

³⁴⁹ L. JÖRS, 120. old.

³⁵⁰ *D.* 9.2.5.1.

³⁵¹ Ezt a változást tükrözik a következő forráshelyek: *D.* 7.1.13.2., 7.1.65.pr., 9.2.31., 18.6.12., 19.1.54.pr., 45.1.91.pr., 45.1.137.2–3. L. továbbá JÖRS, 120–121. old., KASER, II. köt. 256–258. old.

görög szociáletikából, illetőleg a kereszténységből származik.³⁵² Megállapításának, ha kiegészítjük azzal, hogy a bázist az áru- és egyéb forgalmi viszonyok adták, aligha lehet ellentmondani. Ami a klasszikus korban új elemként jelenik meg, azt a jusztiniánuszi kodifikáció során – az említett tényezők hatására – általánosítják, belőle különböző, a jogszolgáltatás szintjén differenciáltabban hasznosítható kategóriákat képeznek ki. E tendencia termékei a culpa különböző fokozatai, a culpa lata, a culpa levis, a culpa levissima, illetőleg a másik oldalon a diligentia, az exactissima diligentia stb.³⁵³ A posztklasszikus korban a culpa egyre inkább a negligentia szinonimájává válik, és nemcsak a szerződésen kívüli, de a szerződéses felelősség területén is szinte kizárólagossá lesz.³⁵⁴ A culpa fogalma annyira általánossá válik, hogy szinte teljesen azonosul a delictum privatum fogalmával. Így jut el a jogi forma fejlődése odáig, hogy kimondják: „omnes obligationes aut ex contractu nascuntur aut ex culpa”.³⁵⁵

A fentebben vázolt kép természetesen nem tudja tükrözni mindazokat a különböző irodalmi nézeteket, amelyek egyes vonatkozásban ennek a képnek, de ezen túlmenően egymásnak is sok vonatkozásban ellentmondanak. A különböző nézeteket szerzőik sem tartják mindig feltétlenül helytállóaknak. Számos fenntartással élnek, általában olyan formában, hogy adott megállapításuk azzal a feltételezéssel helyes, hogy a kérdéses forráshely eredeti, avagy fordítva, amit viszont maguk sem tudnak mindig egyértelműen megállapítani. Korábban már utaltunk pl. a Seckel–Martón-féle elméletre, amely minden vétkes felelősséget tartalmazó forráshelyet interpoláltnak tekint, mert – az elmélet szerzői szerint – a római jog csak objektív felelősséget ismert; amit ma ismerünk, az ennek csak utólagos erőszakos eltorzítása. Ismeretes viszont az is, és ezt a jelzett szerzők is érezték, hogy elméletüknek számos olyan jogforrás mond ellent, amely ugyancsak a klasszikus korból származik, ezért elméletüket nem is tekintették véglegesen lezártnak.³⁵⁶ Max Kaser is számtalan ellentmondásba ütközik, amikor

³⁵² L. KASER, II. köt. 257–258. old. és az itt megjelölt szerzőket.

³⁵³ *D.* 9.2.44.pr., 50.16.213.2., 50.16.226.

³⁵⁴ Ez tapasztalható a commodatum (*D.* 44.7.1.4.), a depositum (*D.* 44.7.1.5.), az adásvétel (*D.* 18.6.2.1) stb. vonatkozásban. Ez azonban – mint KASER mondja – igazán csak a posztklasszikus korban és főleg csak Keleten következik be. „Die negligentia – folytatja tovább – wird... zu einem Haftungsmaßstab, und zwar gleichsinnig mit »culpa«, als Gegenbegriff zur »diligentia«” (II. köt. 256. old.).

³⁵⁵ *Ge (Gai Institutionum Epitome)*, 2.9.pr.

³⁵⁶ MARTON, *Felelősség a custodiáért*, 6. old.

a római jog felelősségi rendszerének fejlődésmenetét körvonalazza nagy tudományos apparátussal megírt, értékes munkájában.³⁵⁷

A fejlődés abszolút pontos feltérképezése alighanem lehetetlen is. A különböző forráshelyek időbeli beazonosításának alig eliminálható nehézségeiből ez, mondhatnám, közvetlenül folyik. Annyi azonban bizonyos, hogy a római jog felelősségi rendszerének fejlődése a felelősségalapító tényezőket illetően a pusztá okozáshoz fűzött táliószerű feltétlen helytállással kezdődik; a társadalmi-gazdasági, valamint a szellemi és kulturális fejlődés hatására fokozatosan alakul, differenciálódik; újabb és újabb kategóriák jelennek meg benne, mígnem a jusztiniánuszi jogban egészen differenciált vétkességi felelősség áll előttünk. A fejlődés törvényszerűségeiből, de számos nem vitás római jogi forrásból is nyilvánvalóan következik, hogy az eredményfelelősségre alapított szabályokat fokozatosan felváltják olyan akciók, amelyek egyre differenciáltabban fejezik ki az uralkodó nézeteket arra vonatkozóan, hogy az okozás ténye mellett más feltételek is szükségesek a kártérítési felelősség megállapításához. A fejlődésnek ez az útja a lényegét illetően azonos azzal, amely a deliktuális felelősség rendszerének fejlődésére vonatkozóan a rabszolgatartó államok jogában általában látható volt. Amivel a római jog fejlődése gazdagabb, az az, hogy általánosságban diadalra vitte azt az elvet, hogy az embert csak olyan cselekményekért lehet felelősségre vonni, amelyek elkövetéséért szubjektíve elmarasztalható, amelyek szankcionálásával olyan magatartását pönalizálja a jog, amiért vétkesnek mondható. A többi rabszolgatartó állam jogrendszere is felszínre hozta már ezt a gondolatot, fejlettségének adott állapotától függően kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmazta is, de általános érvényre juttatásáig nem ért el. Ezt csak a római jog mondhatta magáénak.

8. Már korábban – a jelen fejezetet bevezető irodalmi szemlében – utaltunk rá, hogy a római jogi irodalom legkiemelkedőbb és legáltalánosabb konstrukciója a klasszikus római jog mai értelemben vett objektív felelősségének bizonyítására a *Seckel-Martón-féle custodia-elmélet* volt. Mint jeleztük, ennek lényege az, hogy a római jog a custodia kategóriájának általánosan érvényes tartalmával, míg a kompillátorok kezén el nem

³⁵⁷ Egy helyen azt mondja, hogy ahol a jusztiniánuszi törvénytől szubjektív felelősséget tükröz, ott általában interpolált, ugyanakkor nem egy szubjektív felelősséget előíró szabályt eredetinek mond (KASER, II. köt. 257. old.). JÖRS is nem egyszer szakítja meg elemzését az „insoweit echt” szócskákkal (pl. 119. old.).

torzult, a deliktuális viszonyok minden fájára az objektív felelősség elvét alkalmazta. Ennek az elméletnek egyik legfontosabb indítéka az volt, hogy a modern korban általánossá teendő objektív felelősségi rendszerhez a római jog voksát is megszerezzék.

Mint ahogy ez az elmélet munkánk tárgyával szorosan összefügg, legalább főbb vonásait illetően érintenünk kell. Eddigi, a rabszolgotartó rend egészére, valamint további, jórészt csak a római jogra vonatkozó vizsgálódások alapján, a custodia-elmélethez az alábbiakat kívánjuk megjegyezni.

a) Először is azt, hogy a custodia-felelősség lényegileg szerződéses kategória, szorosan a szerződéshez tapad; a dolog visszaadásának kötelezettsége – végtére a custodia-felelősség nem más! – legalább implicite tartalmi eleme, *conditio sine qua non*ja minden olyan szerződéstípusnak, amellyel custodia jár. Kifejezetten erre utal az eredeti szövegek szóhasználata. A hajófuvarozó és a szállodás felelősségére vonatkozó szabályok, amelyeket igazolására a custodia-elmélet szintén felhasznál, *Digesta*-beli címe így hangzik: „*Nautae, cauponae, stabularii ut recepta restituant* – hogy a kapott, ill. elfogadott dolgokat *visszaadják*” (kiemelés tőlem – *M. F.*).³⁵⁸ De ezt a gondolatot fejezi ki az egész fejezet, különösen azonban a *D.4.9.5.* szakasz. Bár nem azért kapják a díjat, hogy őrizzék a dolgokat, amelyek náluk vannak, ez is a szerződés elemét képezi. A szerződéses jellegre utal továbbá az is, hogy custodia-felelősség, illetőleg maga a custodia alku tárgyát képezte, szerződéses megállapodással lehetett elvállalni, illetőleg kizárni.³⁵⁹ Több vonatkozásban járulékos szerződéshez (bérlet, haszonkölcsön, adásvétel stb.) kapcsolódóan.³⁶⁰ A szerződéses felelősség alakját öltik a megfelelő viszonyok az ékírásos jogokban is.³⁶¹ A custodia-felelősség szerződéses eredetét egyébként Marton is kiemeli.³⁶²

Abból a tényből, hogy a custodia-felelősség szerződésből ered, az is folyik, hogy ha általa egyes szabályokra vonatkozóan az objektív felelősséget bizonyítani is lehetne, ez akkor sem jelentené a római jogi deliktuális felelősségi rendszer tekintetében azt, hogy általánosan az objektív felelősséget tette magáévá. Egészen más dolog a felelősség alapjául szerződésileg szigorú

³⁵⁸ *D. 4.9.*

³⁵⁹ *D. 4.9.1. pr., 4.9.1.1., 4.9.7. pr.*

³⁶⁰ *D. 16.3.1.12. squ., 19.1.31. pr., 47.2.14.1.*

³⁶¹ *L. pl.: HK, 122–123. §§. L. továbbá KOSCHAKER idevonatkozó, ugyancsak ilyen értelmű fejtegetéseit (Rechtsvergleichende Studien, 8. old.).*

³⁶² MARTON, *Római magánjog*, 189., 214. old.

vagy kevésbé szigorú feltételeket elfogadni – ebben ugyanis a szerződő felek vagy megállapodnak, vagy nem –, mint a deliktuális felelősség területén szigorú vagy kevésbé szigorú felelősségi feltételeket érvényesíteni. Az utóbbi viszonyokban ugyanis a szigorú vagy kevésbé szigorú feltételek a deliktuális viszonyba kerülő felek akaratától függetlenül érvényesülnek – a jogot alkotó és jogszolgáltató államhatalom e vonatkozásban elfoglalt és általánosan érvényesített állásfoglalása szerint. A szerződéses felelősség elemeit így vagy úgy belevetíteni a szerződésen kívüli felelősség világába, és ebből a szerződésen kívüli felelősség területére általános érvényű tételeket megállapítani, méghozzá akkor, amikor azokat a deliktuális felelősségre vonatkozó forráshelyek nem mindenben, vagy sokszor éppen negatíve támasztják alá, nem vezethet minden tekintetben megnyugtató eredményre. Már jeleztük, hogy a római jog a szerződésen kívüli felelősség területén előbb a differenciálatlan eredményfelelősség talaján állt, amelyet fokozatosan váltott fel a szubjektív felelősség elve. Márpedig – mint korábban látható volt – a Seckel–Marton-féle elmélet a római jog vélt objektív felelősségét csak a szerződéses felelősség körébe tartozó forráshelyekkel tudja dokumentálni.³⁶³

b) Egyáltalán kétséges, hogy a custodia-felelősség objektív volt-e.

E téren a custodia-elmélet szerzőinek megállapításaiból lehet kiindulni. Marton Géza egy vonatkozásban maga is kifejezésre juttatta elméleti konstrukciójának bizonytalanságát. Marton Géza szerint is vannak ui. olyan klasszikus eredetű forráshelyek, amelyek custodiánál is culpát, vétkességet követelnek meg.³⁶⁴ A Seckel–Marton-féle custodia-elmélet azonban csak egy ilyen klasszikus kori forráshely valóságával néz szembe.³⁶⁵ Marton Géza custodiáról írott munkájában vázolta e probléma nehézségeit, kilátásba helyezvén későbbi megoldásukat, de e kérdésben – bizonyára a Seckel–Marton-koncepción belüli megoldás nehézsége miatt – további lépéseket nem tett.³⁶⁶

³⁶³ L. e fejezet 1. §-ának 1. pontjában.

³⁶⁴ MARTON, *Felelősség a custodiáért*, 6. old.

³⁶⁵ *Coll.* 10.2.1–4.

³⁶⁶ E forráshelynek a custodia-elmülethez viszonyított nehézsége abban áll, hogy – „de deposito” cím alatt – a commodatarius custodia-felelősségének megállapításához kifejezetten culpát követel meg („culpam praestare cogitur”, „propter culpam condemnatur”, „in mandati vero iudicium dolus, non etiam culpa deducitur”), – szemben a Gaius 3.206-tal, amely a custodia-kötelezettségénél a culpát nem említi. Tehát az ellenkezőjét, helyesebben többet mond, mint a Gaius-szakasz, amely egyik fő pillére a SECKEL–MARTON elméletének.

Érdemes megemlíteni, hogy számos neves szerző ellenkező tartalmú elemzése és következtetése ugyancsak gyengíti a custodia-elmélet hitelét. *Mitteis* pl. kifejti, hogy a hajófuvaros a klasszikus jogban csak a *diligentia* szintjéig felel, ebben a korszakban a custodiaiért való felelősség csak akkor állt be, ha a kötelezett a *diligentia* tekintetében elmarasztható. Szerinte a hajófuvaros felelősségét a jusztiniánuszi korban szigorították, terjesztették ki kötelezően az objektív felelősséggel határos szintig.³⁶⁷ *Brecht* hosszasan érvel amellett – számos szerzőt sorakoztatva fel ehhez –, hogy a *nautae*, *caupones* és *stabularii* custodia-felelőssége csak a jusztiniánuszi kodifikációban vált általánosan törvényessé, addig a szerződéses viszonyok szférájába tartozott.³⁶⁸ Szerződéses kategóriának tartja a custodia-felelősséget a szovjet római jogi tankönyv is.³⁶⁹

Amikor viszont a jusztiniánuszi korban külön kikötés nélkül is érvényesült, ahogy ezt *Brecht* és más szerző is állítja, a custodia-felelősség már teljesen szubjektivizálódott, a vonatkozó forráshelyek szerint vétkes magatartást – a *culpa in custodiendo* formájában – incorporált.³⁷⁰ Felmerül a kérdés, hogy az ezekben a forráshelyekben hivatkozott klasszikus kori szerzők is vétkességet kívántak-e meg a custodiaihoz, avagy a kérdéses forráshelyek ezt a jelleget csak a jusztiniánuszi kodifikációk során nyerték. Ez az, amit nehéz eldönteni, és amit különböző szerzők különbözőképpen értelmeznek. A magunk részéről úgy véljük, hogy a szubjektív felelősség gondolata ezekben a viszonyokban nem egyszerre a jusztiniánuszi kodifikáció idejében, hanem fokozatosan hatotta át a római jogot; úgy, ahogy az a deliktuális felelősség vonatkozásában is történt. Emellett szól az is, hogy

³⁶⁷ MITTEIS, *Papyruskunde*, II. köt. 259–260. old. MITTEIS itt kimutatja, hogy azok az interpolációs megállapítások, amelyekre Seckel teóriáját építette, nem állnak meg. A papiruszokon, amelyek nem estek át semmiféle kompiláción, SECKEL tételei nem állják ki a próbát. KASER is kiemeli (II. köt. 256. old.), hogy a custodia, ahol egyáltalán olyan formában szerepel a *Corpus Juris Civilis*ben, mint olyan felelősség, amely nem a *diligentia* szintjén mozog, ott ez kodifikációs technikai hiba (KASER által felhívott, egymásnak is ellentmondó forráshelyek: *D.* 13.6.5.3., 23.3.17.pr., 30.47.5., 50.17.23.).

³⁶⁸ BRECHT, 391. és kk. old.

³⁶⁹ NOVICKIJ–PERETYERSZKIJ, 243. old.

³⁷⁰ A custodia szubjektív tartalommal töltődik fel, amit olyan forgalmak megjelenése, illetőleg a custodiaival való párhuzamba állítása fejez ki, mint: *diligentia* (*D.* 44.7.1.4., 13.6.5.2., 19.6.5.9., 19.6.5.15. – *commodatum* esetében: *D.* 47.2.14.12., 19.2.25.7., 19.2.60.70., 9.2.27.34., a *conductor* vonatkozásában: *D.* 18.6.2.1., 18.6.3., 18.6.11., 19.1.36., 39.2.18.8., – az adásvétel stb. esetében), *exactissima diligentia* (*D.* 44.7.1.4.), *diligentissimus paterfamilias* (*D.* 13.6.18. pr., 39.2.18.9.), „*talis custodia desideranda est... qualem bonus paterfamilias suis rebus adhibet*” (*D.* 18.1.35.4.).

azokra a viszonyokra, amelyekhez a római jogban custodia tapad, a papi-rusok, valamint a jelen munkában tárgyalt még korábbi eredetű ékírási jogok általában csak a vétkesség esetére írnak elő felelősséget.³⁷¹

Mindent egybevetve: a Marton–Seckel-féle custodia-elmélet stabilnak, feltétlenül helytállóknak aligha tekinthető.

c) Fenti fejtegetéseinkkel azonban végtére nem a custodia-felelősség mindenkori szubjektív jellegét kívántuk bizonyítani. A magunk részéről a következő megállapításokat látjuk jogosultnak.

aa) Akár így, akár úgy értelmezzük a klasszikusoknak tulajdonított különböző forrásokat, annyi bizonyos, hogy a jusztiniánuszi korban a custodia-felelősség szubjektív felelősség volt. Akár azért, mert már mint ilyen vette át, akár azért, mert a maga igényeinek megfelelően ilyenre formálta.

bb) A custodia-felelősség kizárólag szerződéses kategória. Ezt a jellegét azzal sem veszítette el, hogy a jusztiniánuszi jogban külön kikötés nélkül is érvényesült, amikor a szerződés cogens erejű elemének tekintették. Tény viszont, hogy ezzel a változással egyidejűleg, mint láttuk, szubjektív elemekkel töltődött fel.

cc) Ha mint szerződéses kategória a fejlődés valamely szakaszában objektív vagy ahhoz közel álló felelősséget is jelentett, és ezt nézetünk szerint nem is lehet tagadni, ez a klasszikus korban volt, akkor erre *a forma, a modell oldaláról nézve* azért volt szükség, mert a kérdéses forráshelyekben olyan forgalmi viszonyokról van szó, amelyeknek során az áru kikerül a tulajdonos vagy a jogos birtokos felügyelete és hatalma köréből, más nyelven felette ellenőrzést. Ez pedig indokoltá teszi, hogy a tulajdonos vagy a jogos birtokos dolgait illetően fokozott biztosítékokkal rendelkezzen. A megkonstruált formában, a custodia-felelősségben a római jog kétségtelenül az objektív felelősség mai kategóriájával forma szerint legrokonabb konstrukcióját alkotta meg. Ebben a relációban is azonban elsősorban a fuvarozó felelősségének modern kori változataival lehetne összevetni, semmint a veszélyes üzem felelősségével. Ez azonban a polgári irodalom számára nem volt olyan érdekes, mert a szóban forgó képviselői nem a szerződéses, hanem a deliktuális felelősség tárgyi felelősséggé történő átalakításáért harcoltak.³⁷²

³⁷¹ HK, 125., 236–237., ET, 5., 36. §§, MITTEIS, *Papyruskunde*, II. köt. 259–260. old. Hasonló állásfoglalásra jut KOSCHAKER is egyik idevágó munkájában (*Rechtsvergleichende Studien*, 27. old.).

³⁷² L. JÖRS idevonatkozó elemzéseit (123–124. old.).

Tartalmilag és a keletkezés végső oka tekintetében *azonban egészen másról van szó*, mint a modern objektív felelősség intézménye esetében. Míg a modern korban az objektív felelősség szülője – gazdasági-társadalmi vonatkozásban – a nagyüzemi, gépi termelés, az industrializmus és az ennek talaján sarjadt osztályellentétek ténye volt,³⁷³ addig a hajós és társai felelőségének az objektivitásig történő fokozását egy egészen másfajta veszélyes tevékenység, másfajta gazdasági-társadalmi helyzet tette szükségessé. Mégpedig elsősorban a köztársaság utolsó és a császárság kibontakozásának első szakaszában óriási méreteket öltött tengeri kalóztevékenység. Ennek megszüntetése Rómától egy időben az egész flotta bevetését követelte, már azért is, mert a kalózcsoportok nem egy helyen a szárazföld uraivá is váltak, és általában veszélyeztették a közbiztonságot, következőképp a szárazföldi forgalmi biztonságot is.³⁷⁴ Sőt, Róma hatalmának sorsa maga is válságos helyzetbe jutott. Bár a császárság első éveiben a hatalom összpontosításával („ad unum omnia deferri”) sikerült a fő veszélyt elhárítani: a szárazföld és a tenger urává lenni,³⁷⁵ a kalóztevékenység, annak hatása a közbiztonságra végleg így sem szűnt meg. Sok hajófuvarozó tartott fenn kapcsolatokat kalózkodó hajóssal, ami a hajófuvarozás biztonságát nagyon veszélyeztette. Ugyanilyen okokból megrendült a bizalom a „szállodaipar” biztonságában is.³⁷⁶ Amit Pompeius a római flottával az állam érdekében a tengeren tett, ugyanazt tette más eszközökkel és más síkon a praetor: a rendet és

³⁷³ Marx azt mondja, hogy a római jog az egyszerű árutermelőkből álló társadalom első világgója (idézi MASKIN, 295. old.). Más ez még, mint a kapitalizmus korának joga. Itt már nem „egyszerű”, izolált árutermelőkről van szó. Itt a termelőeszközök a korábban elő nem forduló casusok tömegét produkálják olyan termelési folyamat keretében, amelyben a munkásság mint osztály áll szemben a gyárak és egyéb üzemek fenntartóinak „rendjével”. A tömegesen előforduló károk viselése, azaz a szubjektív felelősség túlhaladása vagy megőrzése osztályérdekekbe vág. A római jogi custodia-felelősség egészen más tényezők produktuma.

³⁷⁴ „In der Zeit vom Jahre 72 bis zum Jahre 62. v. Chr. nahmen die Krise im Seeverkehr und damit zusammenhängend die Nöte in der Versorgung derartige Ausmasse an, dass die römische Regierung zur undankbarsten aller aussergewöhnlichen Massnahmen ihre Zuflucht ergriff, nur um der unhaltbaren Lage ausgesetzter Lähmung allen Lebens ein Ende zu bereiten: sie ernannte einen Diktator zur See, der mit allen Vollmachten ausgestattet wurde” – írja MAFFI érdekes munkájában (19. old.). Utal rá, hogy PLUTARCHOS is arról tudósít *Pompejus élete* c. munkájának VII. fejezetében, hogy a tengeri kalózkodók sok helyütt rendelkeztek kiépített kikötőkkel, fegyvertárakkal, tapasztalt hajóssokkal. Hajóik teste aranyozott, vitorlájá bíborszövet, evezőik ezüstözve voltak. Gazdag római polgárok is szolgálták ezt az „ipart”, mintha az a becsület és a jó hír propagálója lett volna.

³⁷⁵ MAFFI, 15–34. old. („A kalózháborúkról”).

³⁷⁶ A custodia-felelősség eredetének erre a sajátos tényezőjére utal IHERING is (*Schuldmo-*
ment, 204. old.).

a biztonságot kívánta helyreállítani és biztosítani. A praetori edictum a szigorú felelősségi szabály életbelépését *expressis verbis* a forgalmi biztonság fent vázolt veszélyével, ill. veszélye elleni küzdelem szükségességével indokolja.³⁷⁷

Ha továbbá a római jog *custodia*-felelőssége a forma tekintetében – egészen más társadalmi tartalommal ugyan – hasonlít is az objektív felelősség mai intézményére, van egy régebbi múltba néző sajátos arca is. A *custodia*-felelősséget ugyanis, mint az eredményfelelősséget, sok tekintetben az a célszerűségi gondolat hatja át: a tulajdonost mindenhogyan vagyonához, ill. annak értékéhez juttatni. *Custodia* van vagy nincs, azonnal félredobják, ha nem vezet a kívánt gazdasági eredményhez. Így bár *custodiával* tartozik, teljesen felmentik a ruhatisztítót a hozzá adott és tőle ellopott öltöny értéke kifizetésének kötelezettsége alól, ha ezúton az öltönytulajdonos – pl. a ruhatisztító fizetéképtelensége miatt³⁷⁸ – nem jutna hozzá ruhájának értékéhez. Akkor is felmentik, ha talán éppen maga is vétkes a ruha eltűnésében. Mindegy, ezt nem vizsgálják. Az öltönytulajdonosnak a tolvajt kell kutatnia és – ha megtalálja – perelnie. Itt nem vitathatóan a célszerűségnek abszolút alárendelt, bizonyos fokig technikai kérdésről van szó, egy rugalmas sorrendi szabályról; a keresetet ott megnyitni, ahol a felperes viszonylag egyszerűen biztos kielégítést nyerhet. Mindez inkább tulajdonsága az eredményfelelősségnek, mintsem a modern objektív felelősségnek.

Összegezve az eddigieket, azokból az alábbi következtetések adódnak: 1. A *custodia*-felelősség a társadalmi viszonyok, a termelőerők és a gazdasági háttér oldalról nézve egészen más jogi jelenség, mint az industrializmus korának objektív felelőssége. A forma szintjén azonosítani olyan dolgokat, amelyeket a tartalom tekintetében – képletesen szólva – egy évezred mérföldjei választanak el, a hamis logikai azonosítás hibájának elkövetését jelenti. 2. A *custodia*-felelősség szerződéses kategória, szerződésileg ki is lehetett zárni. 3. Amikor a *custodia*-felelősség szerződéses megállapodástól függetlenül is megjelenik, azonnal megjelent az az elv is, hogy a kötelezett csak olyan károkért felel, amelyeket megfelelő gondossággal elháríthatott volna, amelyekért szubjektíve elmarasztható. Egyszóval:

³⁷⁷ *D.* 4.9.1.1. „... et nisi hoc esset statutum, materia daretur cum furibus adversus eos, quos recipiunt, coeundi, quum ne nunc quidem abstineat huiusmodi fraudibus.” Pedig szükséges, hogy az ember tisztességükben hinni tudjon – mondja ugyanott a praetor.

³⁷⁸ *G.* 3.205–207.

a custodia-felelősségben is megjelenik az emberi magatartás értékelése: előbb csak az objektív oldalra, később a szubjektív oldalra nézve is. Találón mondja Ihering: „A vétkesség gondolata, valamint az objektív és szubjektív jogellenességnek általa meghatározott ellentéte az egész jogrendszert átjárja: nincs olyan jogviszony, amelyben ne jutna megfelelően kifejezésre, amelyben a vétkesség jelenléte vagy hiánya a felelősség tekintetében ne más-más eredményre vezetne; a fejlett római jogban a vétkesség-fogalom a felelősség általános mértéke”.³⁷⁹

³⁷⁹ IHERING, *Schuldmoment*, 177–178. old.

5. §

ZÁRÓKÖVETKEZTETÉSEK

1. *A rabszolgatartó társadalmi rend jogának felelősségi rendszerére vonatkozó irodalom*, amely azonban mind ez ideig lényegileg csak a római jog vizsgálatára terjeszkedett ki, könyvtárakra menő, értékes feltáró munkákkal párhuzamosan a felelősség jellegét illetően különböző elméleti konstrukciókról ad számot. Ezek többsége azonban túlzottan formalisztikus jellegű, amennyiben a felelősség alakulására kiható társadalmi-gazdasági és egyéb meghatározó tényezőkre többnyire nincs megfelelően tekintettel. A különböző elméleti konstrukciók egyike arra vonatkozik, hogy a római jog deliktuális felelősségi intézményei mennyiben azonosak a modern kor felelősségi intézményeivel, avagy mennyiben különböznek ezektől. A szerzők nagy része pl. azon az állásponton van, hogy a római jog megteremtette azt a felelősségi intézményt, amelyet a modern jog a veszélyes üzemek felelőssége, általában az objektív felelősség néven ismer. Egy szintre kerül így a preklasszikus kori római Lex Aquilia, a múlt századi kapitalizmus Haftgesetzeinek sora és a szocialista építés viszonyait tükröző Magyar Polgári Törvénykönyvnek a veszélyes üzemekre vonatkozó 345. §-a. Egy további probléma, amelyet szükségszerűen érint minden szerző, hogy a római jogi deliktuális felelősség büntetőjogi vagy polgári jogi kategória volt-e. Egyesek minden további nélkül büntetőjogi, mások polgári jogi felelősségnek deklarálják. A római jogi actio mixta így egyrésztől modern büntetőjogi, másrésztől XX. századi polgári jogi kategóriákkal esik egy megítélés alá.

2. Ahhoz azonban, hogy ilyen és más kérdésekben megnyugtató eredményre jussunk, más szemlélet érvényesítésére van szükség. Ha a rabszolgatartó társadalmi rend jogáról beszélünk, nem elég csak a római jogot érinteni. Tekintettel kell lenni más ókori jogrendszerekre is; akkor is, ha azok egyike-másika kevésbé fejlett társadalmi viszonyok talaján keletkezett. Egy alapvető közös vonásuk a fejlettebb ókori joghoz képest ui. mindenhogyan van. Az nevezetesen, hogy egyformán a rabszolgatartó társadalmi rend termékei. Egyformán sajátjuk az is, hogy – korábban vagy később – az

őskori, szokás útján megerősödött társadalmi szabályok rendjéből nőttek ki. És végül, de nem hogy nem utolsó-, hanem elsősorban: ha a rabszolgatartó társadalmi rend jogrendszerének egyik-másik intézményét kívánjuk feltárni, nem elég csak a formai-dogmatikai jelenségeket vizsgálni, hanem mindig keresni kell azoknak a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyokkal való összefüggését is. Ha ilyen módon kívánjuk az ókori jogrendszerek felelősségi rendjének főbb elemeit bemutatni, akkor annak fejlődéséről sok vonatkozásban egészen más kép tárul elénk, mint amelyet a hivatkozott irodalom nyújt.

3. *Az ősközösségi társadalom szétesése – mint az előző fejezet végén láttuk – olyan jelenségek fellépésével kezdődik, amelyek a rabszolgatartó társadalom csíráinak, első elemeinek megjelenését jelentik. A fejlődésnek ezt a formáját a jog síkján is megfigyelhettük.*

A termelőerők és a termelési ágak (a föld, az állatok, a kézművességhez szükséges munkaeszközök, a föld megművelése, az állattenyésztés, a kézművesség, a csere) és az ember szellemi fejlődése, ezek bonyolult kölcsönhatása a társadalmi lét vonatkozásában számos konzekvencia megérleléséhez vezet. A főbbek: a közösségek szűkebb csoportjain belül a termékeknek nagyobb tömege halmozódik fel; a közösségek egyes tagjai körül egyre több olyan dolog gyülemlik fel, amelyeknek mások részéről történő használata már nem természetes; a kérdéses dolgot előállító és használó személy valamiféle kizárólagos – több oldalról már természetesnek vett – „jogot” szerez a termékek ilyen tárgyaira; a termékek nagyobb tömege jórészt a közösség vezetőjének, vezető rétegének kezén halmozódik fel; megindul a vezető rétegeknek, személyeknek a közösségektől való fokozatos elkülönülése; a vérségi kapcsolatok mellett más kapcsolatok is megjelennek; a család apajogú, a házasság általában, a nő részéről azonban feltétlenül monogám jellegű lesz. A régi egységes organizmus tehát megbomlik. Mindezt a deliktuális viszonyok feloldásának területén olyan jelenségek kísérik, mint a vérbosszú intézményének enyhülése, a vérbosszú és a tálío mellett és helyett az anyagi szankció megjelenése, az egyéni felelősség elemeinek, továbbá az emberi magatartás értékelésének bizonyos kezdetleges fellépése, a bírói funkció nyomainak felbukkanása stb. A rabszolgatartó társadalmi rendben ezeknek az elemeknek és jelenségeknek hegeli értelemben vett „Aufhebung”-ja megy végbe: egyrészt fokozatosan elhalnak azok a formák, amelyek az ősközösségi társadalomra tipikusak (vérbosszú,

tálió, totemisztikus eredetű felelősségalapító tényezők, a szerződések súlyos deliktuális szankciókkal való védelme), másrészt itt nyernek jogi formát az olyan jelenségek, mint az egyéni felelősség, az anyagi felelősség, a vétkes felelősség, a deliktumok bírói út közbeiktatásával történő szankcionálása, a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség szétválása stb., amelyek az ősközöségi társadalomban csak csíráikban jelentkeznek; részletes és differenciált jogi kiépítésükre is a rabszolgatartó társadalmi rendben kerül sor.

4. *Mindez azonban a rabszolgakorban sem egyszerre, hanem hosszú fejlődés útján történt.* A fejlődés a civilizáció – sok vonatkozásban nem pontosan ismert – hajnalán kezdődik, és olyan állomások jelzik, mint Hammurábi Kódexe, az Esnunnai Törvények, az Asszír és a Hettita Jogkönyv, a görög és a római jog számtalan jogforrása. Az utat Justinianus nagy törvénykönyve, a Corpus Juris Civilis zárja be. Ez is azonban csak kísérője annak, ami a civilizáció hajnalától Justinianusig a termelőerők, a termelési viszonyok és a kultúra fejlődésének struktúrájában végbemegy. Megjelenik és megszilárdul a magántulajdon, az erre épülő társadalmi viszonyok rendje; kiszorulnak az ősközöségi társadalmi rendet meghatározó olyan jelenségek, mint a közösségi tulajdon, mint a vérségi kapcsolatoknak a társadalmi szervezetet meghatározó szerepe, megszilárdul az apajogú család és az általában monogám házasság stb. Az új társadalmi-gazdasági alapon sarjadó termelőerők és termelési viszonyok fokozatos fejlődése, az áruviszonyok sokasodása, az állam megjelenése és szerveinek fejlődése, a szellemi, azon belül a jogi kultúra növekedése az, ami a jog síkján az említett kódexek sorát az emberi kultúra színpadára hozta. Ezek a törvények, kódexek és egyéb jogi eszközök mellett, hogy tükrözik keletkezésük gazdasági-társadalmi viszonyait, funkciójukban arra voltak hivatva, hogy a szerteágazó társadalmi viszonyok szabályozásával megszilárdítsák, biztosítsák és az adott keretekben fejlesszék az új társadalmi rendet. A társadalmi viszonyoknak egyik ilyen nagy területe: a deliktuális viszonyok területe. Az idevonatkozó szabályok fejlődése, amely hosszú évezredekre terjed, nemcsak része, de jellemzője is az általános jogfejlődésnek.

5. *A vizsgálódás körébe vont jogforrások alapján a deliktuális felelősségi rendszer fejlődése az alábbi képet nyújtja.*

A rabszolgatartó államok jogrendszerének egyikében sem jött létre a deliktuális felelősség valamilyen mai értelemben vett egységes fogalma. Különösen áll ez a keleti ékírásos és preklasszikus római jogra. A jogforrások

itt még nem tükröznek jogilag és technikailag kimunkált elveket; a nem absztrakt szabályok az egyes tényállásokat intuitív kazuisztikával építik fel; nem is mutatnak logikai előmunkálatokra. A jogszabályok csak az egyszerű ember gondolkodásának rezonációi, és ennek megfelelően a törvényhozás a formákat illetően lényegileg intuitív utakon jár, állapítja meg helyesen Neufeld.³⁸⁰

A fejlettebb római jog természetesen már továbbjutott a kodifikációs technika, a jog tudományos művelése terén. A felelősségnek mai értelemben vett egységes fogalma azonban még a fejlett római jogban sem jött létre. Mindezekért az csak az egész fejlődés áttekintésével, az erre vonatkozóan uralkodó és állandó mozgásban levő elvek szétszórt elemeinek feltárásával ismerhető meg. A deliktuális felelősségi rendszer fejlődése – ilyen elemzés alapján – a felelősség fontosabb elemeit illetően a következőkben foglalható össze:

a) A jogellenesség, azaz egyes károkozó magatartások szankcionálandóvá nyilvánítása szempontjából a fejlődés abból indul ki, hogy nem differenciálnak a jogellenesség tulajdonképpeni tartalmát illetően. Nincs büntetőjogi vagy magánjogi jogellenesség. Nincs általános jogellenesség, ill. ennek megfelelően általános kárfogalom sem. A jogellenessé nyilvánítás egyedileg történik egyes dolgok, ill. értékek károsításának egyedi tilalmazása útján.

A fejlődés útja az, hogy az egyedi jellegű szabályok közé fokozatosan benyomulnak olyan normák, amelyek egy szabály keretében a károkozó magatartásoknak már egy szélesebb típusát szankcionálják. Ez különösen a vagyoni viszonyokban figyelhető meg. A társadalmi és forgalmi viszonyok bonyolultabbá válása ui. különösen ebben a körben igényli, hogy az egyedi normák helyébe általános érvényű szabályok lépjenek.

Meg kell jegyezni, hogy a fejlődésnek ebben a tendenciájában egymás mellett futó jelenségekről van szó. Közelebbről nem arról, hogy kezdetben csak a kazuisztikus, később pedig csak az általános szabályokban megfogalmazott jogellenesség fogalmat ismerték. A valóságos helyzet az, hogy mindkettő mindvégig megvan, csak a súlypont toródik el az utóbbi javára, az előbbi rovására.

A jogellenesség fogalmának ez a fejlődése, a különböző érdekek minél átfogóbb védelme természetesen szorosan összefügg – ha nem is jelenti

³⁸⁰ „In point of fact the stage of intuitiv legislation seems never to have been outgrown in the Ancient World. All these laws are lacking in jurisprudence or legal science” (NEUFELD, 103. old.).

annak közvetlen megfogalmazását – az adott gazdasági és társadalmi viszonyok védelmével. A jogellenesség mibenlétének meghatározásában a tulajdonviszonyok, az osztályellentmondások, általában a rabszolgatartó társadalmi rend védelme azonban közvetlenül is megjelenik. Mint ősközösségi reminiscenciákat súlyosan szankcionáló kárnak deklarálják a jogforrások, egyebek között a monogám házasság és az apajogú család elleni akciókat (ez a fejlődés korábbi szakaszát képviselő jogokra jellemző), a rabszolgaság mint társadalmi viszony, továbbá a fejlődő államapparátus elleni deliktumokat.

b) A kár és a szankció viszonyának mint a deliktuális felelősség másik fontos elemének fejlődése is ősközösségi elemekkel indul. A vérbosszú szigorát őrző személy elleni szankciók fűződnek kezdetben a magántulajdon, az apajogú család és a monogám házasság, valamint az államapparátus ellen elkövetett deliktumokhoz. Fokozatosan csökkenő számban, de megvan még a tálío is. Minthogy kezdetben a rabszolgatartó társadalmi rendben is érvényesültek még olyan társadalmi jelenségek, amelyek az ősközösségi viszonyok maradványai, ugyanígy a jog is őrzött ilyen örökséget. A fejlődés dialektikájának sajátos megnyilvánulása azonban, hogy az államhatalom – nem tudván még minden vonatkozásban levetni a korábbi rend „jogának” eszközeit – az ősközösség szigorát őrző szankciók tüzét elsősorban épp azok ellen a támadások ellen irányítja, amelyek a túlhaladott társadalmi rend maradványaiként jelentenek veszélyt az új viszonyok konszolidációjára.

A fejlődés mikéntjére utal, hogy nem egy helyen már a tálío is olyan megfogalmazásban szerepel, amely a tálío Damoklész kardjával kényszeríti ki a sérült és a károkozó fél kompozícióban való megegyezését. Az áruviszonyok hatására a szabályok egy nagyobb tömegében a kompozíciós szankciók már *ex lege* érvényesülnek. Az áruviszonyok sokasodása egyre inkább áttételeződik a szankciók világába; mégpedig abban az értelemben, hogy a szankció mértékét a kárhoz viszonyítottan állapítják meg. A fejlődés a nagy számban többszöröző szankciókkal indul, és végül eljut az egyszerűen csak reparatív szankcióig. A reparatív szankciók fokozatos sokasodásával, általánossá válásával a fejlődés felső szakaszán a *damnum emergens* mellett a *lucrum cessans* külön értékelése is megjelenik.

Az anyagi szankciók megjelenésével adódik az a lehetőség, hogy *külön büntetőjogi és külön polgári jogi szankciók* jöjjenek létre. A büntetőjogi és a polgári jogi szankciók elkülönülése a fejlődés lényeges állomása. Már a

korábbi jogrendszerek is, de főleg a római jog az, amely ezen a téren a legmesszebb jutott. Meg kell azonban állapítani, hogy a deliktuális felelősségi szankciók területén – a szankciók funkcióját illetően – a pönális sajátosságok sohasem tűntek el teljesen és általánosan a magánjog területéről. A magánjogi szankciók esetenként elláttak olyan funkciókat is, amilyeneket mai viszonyok között büntetőjogi szankciók hivatottak ellátni.

c) A károkozó magatartás értékelése – a deliktuális felelősség következő fontos eleme – ugyancsak a messzi múltból indul. A fejlődés azzal kezdődik, hogy a magatartást előbb csak objektív oldalról értékelik. A szubjektív elemek értékelésére csak fokozatosan kerül sor, a fejlődés későbbi szakaszán azonban általános jelleggel.

Az állat felelőssége, a totemisztikus szemléletre alapított vélt okozásra épülő felelősség, a kollektív felelősség olyan elemek, amelyek az ősközösségi társadalomból, az ősközösség „jogából” maradtak fenn. A rabszolgartató társadalmi rend jogának tipikus jelensége, hogy elég általános jelleggel és elég sokáig ismeri a felelősségnek azt a formáját, amely szerint az *okozó személy* felelősségét állapítják ugyan meg, de egyelőre magatartásának szubjektív elemeire tekintet nélkül (az *eredményfelelősség*). Az egyéni felelősség azonban az emberi magatartás szubjektív elemeinek bontakozó számításba vételével fokozatosan más tartalmat nyer.

A szubjektív felelősség megjelenése és diadalra juttatása – mint a tömegessé, majd általánossá váló áruviszonyok tudatosodásának jogi formája – a rabszolgartató társadalmi rend jogának egyik legfontosabb eredménye. A károkozó magatartás szubjektív elemeinek kifejezett számításba vétele már a babiloni jogban megjelenik, és minden – jelen munkában vizsgált – jogforrásban megtalálható. Csírájában fellelhető a XII Táblás Törvényben is, általánossá azonban csak a római jog fejlettebb szakaszában, teljessé, jogilag kimunkálttá pedig a jusztiniánuszi korban lesz.

aa) Viszonylag – a vonatkozó irodalomra tekintettel – külön kérdésként merül fel a *custodia-felelősség* problémája.

Ha feltételezzük annak az eléggé elterjedt irodalmi állításnak a helyességét, hogy a custodia-felelősség a mai objektív felelősséggel azonos, amit sem a források, sem az irodalom nem támaszt egyértelműen alá, ez – a kevés számú és ellentmondásos forráshely alapján – csak a római jog klasszikus korára vonatkozóan állhat meg. A modern jogok objektív felelősségével azonban legfeljebb csak mint forma hozható párhuzamba. Tartalmilag a

párhuzamot nem lehet helyeselni. A modern objektív felelősség vagy az ahhoz szigorban közel álló felelősségi alakzatok ugyanis mindenekelőtt a deliktuális felelősség kategóriái. Tartalmilag pedig olyan jelenségek, amelyek a kárveszélyt objektíve magával hozó nagyüzemi termelés, valamint a tőkével szembeni gazdasági és politikai harc jogi tükröződéseként jelennek meg a klasszikus kapitalizmus korában.

Az irodalomnak az az álláspontja, amellyel a jogfejlődésnek több mint kétezer éves processzusát összezsugorítja, és az e processzusban létrejött és ma is alakuló kategóriákat, jelen esetben a veszélyes üzem objektív felelősségét megmervítve visszavetíti a római jog egy-két évszázadot kitevő preklasszikus, klasszikus vagy posztklasszikus korszakába, aligha helyeselhető. Történetietlen szemlélet azon vitatkozni, hogy a preklasszikus és a klasszikus római jog deliktuális kártérítési szabályai a mai objektív felelősséggel, ill. a mai szubjektív felelősséggel azonos felelősségi rendszerre épültek-e – pusztán azon az alapon, hogy volt egy olyan intézménye, amely a szerződések szférájában fokozott felelősség elvállalását tette lehetővé. A fejlődés menete nem az volt, hogy már kezdetben, a preklasszikus korban adva volt az objektív és a szubjektív felelősség intézménye, és azok a történelem során különböző okoknál fogva csak váltogatták egymást, vagy éppen egyszerre léteztek. Nem. A fejlődés első szakaszában egyik sem létezett. Ami volt – a nyers eredményfelelősség –, az embrionálisan és differenciálatlanul mindkettőt magában foglalta. De nem különállóságukra utalóan, hanem *még ki sem alakultan, el sem különülten*. Nem mint önálló létezőket, hanem inkább mint jövőbeni létrejöttük nyílt lehetőségét. Egy differenciálatlan, ezért általános, széles értelmű kategóriával állunk tehát szemben – az eredményfelelősség intézményével, amely nem tekinthető azonosnak sem a szubjektív felelősség, sem az objektív felelősség mai kategóriáival, és nem tekinthető e két kategória mechanikus egységének sem. A máig tartó történelmi fejlődés volt az, amely ezeket a kategóriákat fokozatosan létrehozta és kifejlesztette.

Ami ebből a rabszolgatartó társadalmak jogfejlődésére esik, az lényegileg a következő. A deliktuális felelősség, miután megszabadult a maguk egészében ősközösségi eredetű jelenségektől, az eredményfelelősség szintjéről lassan átfejlődött a szubjektív felelősség szintjére. A custodia-felelősség nézetünk szerint a szerződések világába tartozik; a szerződő felek akaratól függött, hogy azt konkrét viszonyokban alkalmazzák-e vagy sem. Ami

ebben a keretben a felelősség alapját illeti, az a posztklasszikus korban feltétlenül a vétkesség volt. A klasszikus korra vonatkozóan nézetünk szerint az az álláspont a helyes, amely a custodia-felelősségben az objektivitásig felfokozott vétkességi felelősséget lát. Ennek oka az a sajátos történelmi helyzet, amely Rómában egy bizonyos időben a forgalmi viszonyok bizonytalanságában nyilvánult meg. Más, nem római jogi jogforrások a kérdéses szerződéses viszonyok területén már korábban vétkességi felelősséget mutatnak, ami alkalmas ezt a megállapítást kívülről megerősíteni.

bb) Ami a jogtudománynak, a római jogi irodalomnak a római jogi fejlődési folyamat feltárásában betöltött szerepét, illetve elért eredményeit és álláspontját illeti, meg kell állapítani a következőket:

Ez az irodalom, így különösen annak legnagyobb hazai művelője, Marton Géza, amikor óriási tudományos értékű erőfeszítéseket tett annak bebizonyítására, hogy már a Justinianus előtti római jog is az objektív felelősség talaján állt, első lépésként lerombolta azt az alaptalan felfogást, amely a római jog felelősségi rendszerét a fejlődés minden korszakára nézve a jusztiinianuszi törvénykönyvek rendszerével azonosította, és így sommásan szubjektív alapúnak minősítette. Fontos tudományos eredmény volt ez, amellyel akarva-akaratlanul a fejlődés gondolatát a római jogi kutatások középpontjába állította. Minthogy azonban ez a tudományos irány a fejlődés gondolatát – elméleti vonatkozásait tekintve – bizonyos fokig mechanikusan fogta fel, okait tekintve pedig nem kizárólag egy helyesebb történelem-szemlélet kialakítása, hanem sok tekintetben a modern objektív felelősség jogintézményének legalizálása iránti törekvésből táplálkozott, a fentiekből kiinduló és azon túlmenő eredményei és megállapításai vonatkozásában nem egészen helyes utakon járt; azon túl is, hogy a Justinianus előtti római jog felelősségét minden elhatárolás nélkül objektív felelősségnek minősítette. Uí. nem mindenben lehet egyetérteni Marton Gézával az interpoláció szerepének értékelését illetően sem. Az igaz – és ez a következő eredménye és nagy érdeme a modern romanisztikának, benne Marton Gézának is –, hogy a klasszikus római jog Justinianus kodifikátorai interpolációs tevékenységének *útján* vált a felelősség vonatkozásában általánosan szubjektív felelősségű rendszerré. De nem *emiatt* vált azzá, és volt uralkodó elve a következő évezreden át az európai jogrendszereknek. Ez csak a forma volt, a római jog fejlődésében éppúgy, mint egyes ékírásos jogrendszerek fejlődésében. Valóban, a jusztiinianuszi kodifikátorok interpolálták, változtatták,

ha tetszik, hamisították a régi jogot, de amikor ezt tették, végső soron csak koruk gazdasági, társadalmi és szellemi következményeinek, a jogot is meghatározó íratlan törvényeinek engedelmessé váltak.

cc) Összefoglalva: az áruviszonyok fokozatos sokasodásának, általánossá válásának és tudatosodásának, az államapparátus fejlődésének, továbbá a szellemi kultúra fejlődésének volt a következménye a kártérítés jogalapja tekintetében az emberi magatartás tudatos, akaratlagos mivoltának számbavétele; az embernek az okozott kárhoz való belső, akaratlagos viszonyának előtérbe állítása, ill. ennek jogi következményeként a szubjektív felelősség kialakulása. Az áruviszony jellegéből folyó akaratlan elem és kölcsönösség megnyilvánulása jelentkezik abban, hogy absztraháltan jogintézménnyé alakul az a társadalmi gyakorlat, amely számításba veszi, hogy mindenki, a károsult is lehet károkozó, mert mindenki, a károsult is áruviszonyok hordozója, és ebben a minőségében olyan cselekvések alanya, amelyek az ő akaratától függően lesznek károsak vagy hasznosak. Az ellenérdekű fél cselekményének jogi megítélésében is előtérbe lépnek a károsultnak azok a szempontjai, amelyeknek érvényesülését arra az esetre is biztosnak és szilárdnak kívánja tudni, ha ő kerül a károkozó, a kártérítésre kötelezett pozíciójába. Egyáltalán: az áruviszonyban részt vevők gazdasági önállósága személyiségük kiépülésével, öntudatuk megnövekedésével jár; előtérbe lép az emberi magatartásnak a tudattól, az akaratától való függősége, és ez a felelősség alapját illetően egyet jelent a szubjektív felelősség szükségszerű megjelenésével. Találóg megállapítás, hogy „elterjed az a büszke és emberi gondolat..., hogy a felelősség alapja nem csupán a természeti erőkhöz hasonló lélektelen mechanikus részvétel valamiféle oksági láncolatban, de tudatos, akaratlagos, felróható emberi magatartás, az ember vétkes vagy bűnös mivolta”.³⁸¹ Egy másik síkon ez a fejlődési irány nyilvánvalóan megegyezett a kereszténység eszméinek a jogra vonatkozó igényeivel is, sőt kialakulásában a kereszténység szellemének le nem becslhető szerepe volt.

Ennek a régi, az eredményfelelősség kereteiben megindult fejlődésnek az elemei, mint láttuk, már egészen korán megjelentek, teljes kibontakozásuk azonban csak később, a nagy római kodifikációk korában következett be. A jusztiniánuszi jogalkotásban, amely rendszerét tekintve mint nagy záróaktus kibontakoztatta és kiépítette a római magánjogot, uralkodóvá tette

³⁸¹ EÖRSI, 12–13. old.

a szubjektív felelősség elvét, és a kártérítés eszméjével legyőzte a büntetés gondolatát.³⁸²

³⁸² Mádl Ferenc e tételéről írta Nizsalovszky Endre, hogy „a szerzőnek azt a végső megállapítását, hogy a justinianusi jog a magánjogban a büntetés gondolatát egészen legyőzte volna, nem tudom egészen a magamévá tenni. Az pl., hogy a durva hálátlanság elkövetőjétől az ajándékot vissza lehet követelni, vagy hogy bizonyos cselekmények miatt a szükséggörököt is ki lehet tagadni, a justinianusi jogban is büntető jellegű magánjogi következmény.” Vö. Állam- és Jogtudomány, 1965/4, 590. old. (a szerk.).

III. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDSZERÉNEK FŐBB ELEMEI ÉS AZOK ÁTALAKULÁSA A FEUDÁLIS TÁRSADALMI REND JOGÁBAN

1. § A deliktuális felelősség középkori fejlődésének két útjáról általában.
2. § Az irodalom a feudális társadalom jogának deliktuális felelősségi rendszeréről. **3. §** A deliktuális felelősség fejlődése a feudális államok nem római eredetű jogforrásaiban: 1. A korai középkor jogforrásainak felelősségi rendje: *a)* Az egyes jogforrások és azok keletkezésének viszonyai. *b)* A deliktuális felelősség jellege és alakulása az érintett jogforrásokban. 2. A deliktuális felelősség rendszere a fejlett feudalizmus és a késői középkor jogában: *a)* A jogfejlődés általános útja, a jellegzetesebb jogforrások és azok születésének viszonyai. *b)* A felelősség rendjének útja Franciaországban és Németországban a polgári kor hajnaláig. **4. §** A deliktuális felelősség a középkori és recipiált római jogban: 1. A középkori római jog felelősségi rendszerének viszonya a nem római jog eredetű jogok felelősségi rendszeréhez. 2. Források. 3. A felelősségi intézmények főbb elemeinek átalakulása a római jog középkori történetében. **5. §** Zárókövetkeztetések.

1. §

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG KÖZÉPKORI FEJLŐDÉSÉNEK KÉT ÚTJÁRÓL ÁLTALÁBAN

A Római Birodalom és a népvándorlás népeinek viszonya az emberiség társadalmi és kulturális fejlődésének, benne a jog fejlődésének is sajátos jelensége. Mint ismeretes, különböző germán törzsek meg-megújuló támadásainak a belülről is bomlásnak induló Róma nem tudott sokáig ellenállni. Míg Kelet és a Keletrómai Császárság viszonylag jól állta a szláv népek állandó rohamait, addig Nyugaton a germánok áradata feltartóztathatatlan volt: Nyugat- és Közép-Európa barbár örökösei Róma hatalmát hamarosan végleg és teljesen szétzúzták. Ami azonban Rómában nem volt végleg és teljesen szétzúzható, az a viszonylag fejlett termelőeszközök és a fejlett áruforgalom gazdagsága által teremtett kultúra, az Róma joga és vallása volt. A kereszténység már a barbárok támadása előtt a jövő társadalmi rendjének útját egyengette. A római jog is már számos elemet felszívott a kereszténységből ahhoz, hogy a későbbiekben még jobban asszimilálódjon szelleméhez. Lehetett siettetni a rabszolgotartó római társadalom bomlását, sőt lehetett törni az antik Róma politikai hatalmát és államszervezetét, mint ahogy ez meg is történt, Róma szellemi örökségét azonban semmivé tenni nem lehetett. Annyira nem, hogy a Rómából kiindult kereszténységet nemcsak felvették az európai történelem színpadán megjelent új népek, de hosszú évszázadokra egységes szellemi, sőt részben szervezeti keretet adott nekik. Viszonylag lassabban és más formák között, de hasonló szerep jutott osztályrészül a római jognak is.

A barbár germán törzsek magukkal hozták az életviszonyaikat uraló saját szokásaikat. Életviszonyaik fejlődésével párhuzamosan saját szokás-, ill. jogrendszerük is nagy fejlődésen ment keresztül. Kezdődött a nemzeti szervezeti keretei között kialakult, állandósult szokásokkal, amelyek alapjaiban azonosak az ősközösségi viszonyokra vonatkozóan már kifejtettekkel, folytatódott a frank korszakra nézve „leges barbarorum” név alatt ismert jogkönyvekkel és királyi rendeletekkel, és befejeződött a középkori

jogfejlődés sajátos termékeivel: Németországban a szokásjog fokozatos írásba foglalásával (Sachsenspiegel stb.), a városi és tartományi kodifikációval (Landrechte), Franciaországban ugyancsak a szokásjog különböző félhivatalos összeírásával, királyi rendeletek szaporodásával és később az országos szintű kodifikáció napirendre kerülésével (ordonnance-ok).

Már a frank időben a megfelelően „adaptált” római jog használatát rendelték el az egyes frank uralkodók római alattvalóikra is (Lex Romana Visigotorum, Lex Romana Burgundionum). Az egyház a maga viszonyában a római jog szerint jár el (ecclesia vivit lege romana). Ezzel párhuzamosan, különösen az évezred fordulójától kezdve a római jog sokkal többre tört: az áruforgalom fejlődése elvitte a római jogot Európa legtöbb egyetemére, sőt elvitte a jogszolgáltató szervek fórumára és a kodifikátorok hivatalába is.

Mínt hogy a középkorban ez volt a jogfejlődés sajátos útja, a feudális társadalmi rend deliktuális felelősségi rendszerének feltárásánál is ezt kell követnünk. Ennek értelmében alább – rövid irodalmi szemle után – először a nem római eredetű jogforrásokban tükröződő felelősségi elvek alakulásáról, majd pedig a középkori római jog e részének fejlődéséről lesz szó.

2. §

AZ IRODALOM A FEUDÁLIS TÁRSADALOM JOGÁNAK DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉGI RENDSZERÉRŐL

Rövid szemle alapján is meg lehet állapítani, hogy a jogtörténetnek erre a lapjára is felírtak már egyet-mást a jogtudományok művelői, ha kevesebbet is, mint a római jog vonatkozásában. Ha azonban csak azokat a munkákat vesszük számításba, amelyek kifejezetten erre a korszakra, továbbá – esetleg más korszakokra is kiterjedve, de – kifejezetten erre a jogintézményre vonatkoznak, amelyeknek tehát általános megállapításokon túlmenően is van valami mondanivalójuk a deliktuális felelősség középkori fejlődésének alapvető kérdéseiről, akkor már lényegesen szűkebb a kör. Annyira, hogy még a rövideg követelménye mellett is lehet mindegyikről – már mint minden jelentősebből – néhány jellemző szót szólni. Különösen ha tekintetbe vesszük, hogy vizsgálódásaink – a rabszolgakori jogfejlődés csúcsát jelentő római joghoz való mintegy organikus kapcsolódásuk folytán – a frank, illetve a francia és a német jog, valamint a római jog középkori felvirágzásának jelentősebb szakaszaira vonatkoznak.

a) A prefeudalizmus korszakának felelősségi normáit tárgyaló munkákat az ősközösségre vonatkozó fejezetben érintettük. A *korai feudalizmus*, a frank korszak felelősségi jogát illetően elsősorban *Schröder–Künssberg* megfelelő fejezetére lehet utalni.¹ Schröder–Künssberg feldolgozása minden érteke mellett sem mentes a szemléletbeli hibáktól. Ezek egyike pl., hogy minden idevonatkozó normát – különösebb indoklás nélkül – „büntetőjogi”-nak jelez. Hogy pedig valóban tisztán büntetőjogi felelősségi alakzatról volna szó, azt nem indokolja. A *Mazeaud*-feldolgozás idevágó része² már viszonylag többen szól arról, hogy számára ugyanaz a matéria miért minősül polgári jognak. *Sargorodszkij* „A büntetés a korai feudalizmus büntetőjogában” cím

¹ SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 369. és kk. old.

² MAZEAUD, I. köt. 29. old. („L'ancien droit français”).

alatt³ megint csak büntetőjogot lát mindenben. Általános jellegű megállapításai hasznosítható gondolatokat tartalmaznak. Nem törekszik azonban szisztematikus feldolgozásra, nem vizsgálja a jogi formák fejlődését. Ezért a behatóbb elemzés számára többnyire csak indításokat ad. Célja inkább az, hogy a jogi kényszereszközök osztályjellegét általánosságban és főbb vonalaiban bemutassa. Az osztálytartalom és a gazdasági-társadalmi viszonyok feltárása *Gierke Schuld und Haftung im älteren deutschen Recht* c. munkájában, *Mazeaud* és *Schröder-Künssberg* már említett feldolgozásában viszont csaknem teljesen hiányzik. Hiányzik továbbá *Schmidt* egyébként alapos, a frank korszak két-három jogforrására vonatkozó feldolgozásából,⁴ és az eléggé általánosságban mozgó Meyer-monográfiából is.⁵ A legalaposabbak, mint *Schröder-Künssberg* és *Schmidt*, elég részletes, de pozitivistá leírását adják egyik-másik jogforrás felelősségi rendszerének, de szemléletmódjuk formalista, nemigen tekintenek a jogon túlra. *Schröder-Künssberg* pl. csak a keresztény szellem javára írja, hogy a kegyetlen szankciók általában enyhültek, és esetenként a reparáció irányába tendáltak.⁶ Félig igaza is van, de ezt a tényt, hogy emögött az áruviszonyok fokozatos érvényesülése az egyik hajtóerő, nem veszik észre. *Schmidt*nél is egy kicsit, erősebben *Mayernél*, de különösen *Gierkénél* az embernek úgy tűnik, mintha valahol tértől és időtől függetlenül, a hegeli *Geist* egyik külön kis tartományában élne valami, amit a jog és a jogi kategóriák pazar belső gomolygásának, önkifejlődésének lehetne nevezni. *Gierke*, aki eredeti forrást nem is igen használ,⁷ nem jelöli meg pontosan, hogy tételeit milyen korszak jogforrásaiból absztrahálja. Elemzése a formáljogi és dogmatikai elemekre desztillált kategóriákkal és normákkal való csillogó, polgári elméleti produkció. Ezzel bizonyára sokban hozzájárult a századforduló német magánjogi elméletének gazdagításához, hiszen kifejezetten arra irányult, hogy annak valamiféle ősgermán történeti bázist szolgáltatasson.⁸ A kora középkori jogforrások deliktuális felelősségi rendszerének tényleges képe, az e kép kialakulását befolyásoló és meghatározó tényezők jellege azonban nehezen ismerhető meg munkájából.

³ SARGORODSZKIJ, I. köt. 51. és kk. old.

⁴ L. a „Forrás- és irodalomjegyzék”-ben (SCHMIDT).

⁵ L. a „Forrás- és irodalomjegyzék”-ben (MAYER).

⁶ SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 369. old.

⁷ Ezt és ennek okait jelzi is (GIERKE, 5. old. 14. sz. jegyzet).

⁸ Munkájának célját maga GIERKE ebben jelöli meg (6. old.).

b) A *fejlett középkortól a feudalizmus alkonyáig terjedő időszak* jogforrásainak felelősségi rendszeréről – az említett szemléletben – Gierke is ír. Jó forrás elemzése miatt ki kell emelni *Hammernek* a *Sachsenspiegelre* és a vele rokon forrásokra vonatkozó munkáját.⁹ Adatainak és forráselemzésének értéke mellett viszont Gierkénél erősebben vezeti az a gondolat, hogy mindenben valami ősi germán megoldást lásson.¹⁰ Nacionalista szemléletmódja miatt nem veszi észre, hogy a sajátosan németnek vélt jogintézmények többségükben és alapjaikban ugyanúgy a francia jogban is megtalálhatók. A felelősségi jog fejlődésének és a felelősségi intézmények kialakulásának igazi társadalmi okait ő is éppoly kevésbé ismeri, mint a franciáknál említett monográfiájában a két *Mazeaud*, jogtörténetében *Glasson* és *Olivier-Martin*.¹¹

c) A *római jog középkori fejlődésében* megmutatkozó, az antik római joghoz képest új felelősségi elvekhez, illetőleg azok recepciójához *Lange* és *Kaufmann* igen alapos forráselemző munkájára kell utalni.¹² Lange a deliktuális felelősség középkori római jogi útját kutatja a fontosabb jogforrásokban, Kaufmann a glosszátorok és a kommentátorok által átformált római jogi felelősségi rendszer recepciójának kérdéseit vizsgálja. Mindkettő alapos, anyagában jól használható, a nemükben azonban – különösen Langét illetően –, színszemléletében azonban tisztán szellemtörténeti munka. Ebben vonalas munkákról van szó. A „német” pandektajog felelősségi elveinek pontos leírását *Windscheid* „Pandektenrecht”-je szolgáltatja – jó forráshivatkozásokkal, de tételes jogi és nem fejlődéstörténeti szemléletben.

d) A feudális társadalmi rend jogának deliktuális felelősségi rendszerére vonatkozó irodalomról *összefoglalva* a következőket lehet megállapítani:

- átfogó, monografikus jellegű munka a jogfejlődésnek erről a szakaszáról nincs;
- az egyes államok egy-egy vagy akár több jogforrására vonatkozó feldolgozások nem nagy száma az adott területen általában értékes tárgyi anyagot és forráselemzést tartalmaz, ami e munka számára is jelentős segítségnek bizonyul;

⁹ L. „Forrás- és irodalomjegyzék” (HAMMER).

¹⁰ L. pl. HAMMER, 86., 98. old.

¹¹ L. „Forrás- és irodalomjegyzék” (GLASSON, OLIVIER-MARTIN).

¹² L. „Forrás- és irodalomjegyzék” (LANGE, KAUFMANN).

- a munkák egy része azonban nem eredeti források elemzésén alapszik, és kevésbé használható általánosságokban mozog;
- még az általában alapos és színvonalas feldolgozások is kissé a lokál-patriotizmus hibájában szenvednek, amennyiben gyakran nem észlelik, hogy másutt esetleg hasonló intézmények hasonló módon alakultak ki;
- ez az egyik szimptomája annak, hogy a kérdéses munkák általában sem konkrétan, sem általánosságban nem vizsgálják a jog, ezen belül a felelősségi jog fejlődésének gazdasági és társadalmi okait, hogy a jogot az adott állam szellemi kultúrájának a társadalmi valóságtól elvonatkoztatott, önmagában fejlődő részeként fogják fel, amely legfeljebb szellemi tényezőktől kap külső impulzust (kereszténység, reneszánsz, humanizmus);
- a szóban forgó munkák a kapitalista jog éppen domináló szemléletét tükrözik, és így az általuk vizsgált matéria – a deliktuális felelősség rendszerének alapjai a feudális társadalmi rend jogában – az olvasó előtt eltorzultan jelenik meg.

Ezeknek – talán nem jogtalanul – megállapítása mellett, sajnos, azt is meg kell állapítanunk, hogy a szocialista jogtudomány sem rendelkezik mind ez ideig olyan munkával, amely a deliktuális felelősség rendszerének ezt a fejlődési szakaszát a szocialista jogszemlélet megvilágításába helyezné.

3. §

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG FEJLŐDÉSE A FEUDÁLIS ÁLLAMOK NEM RÓMAI EREDETŰ JOGFORRÁSAIBAN

Az egyes feudális államok jogának fejlődése az ősközösségi viszonyok bomlásának idejében indul – Caesar és Tacitus írásai, korhű feljegyzései mutatják ezt –, és tizennyolc századon által tart. Kézenfekvő, hogy ezt a hosszú időszakot a fejlődés fontosabb jellemzői alapján több szakaszra lehet osztani; úgy, hogy a köztörténet ezt már rég megtette a prefeudalizmus, a korai középkor, valamint a fejlett, illetőleg a hanyatló feudalizmus korszakára. Fejtegetéseinkben ezt a periódusbeosztást követjük.

1. A KORAI KÖZÉPKOR JOGFORRÁSAINAK FELELŐSSÉGI RENDJE

A) AZ EGYES JOGFORRÁSOK ÉS AZOK KELETKEZÉSÉNEK VISZONYAI

1. A történelem sorrendjét követve, először a prefeudalizmus korszakáról kellene szólni, amelyben a germánok a Rajna, a Duna, a Visztula és a Balti-tenger között megtelepedtek és – különböző, itt nem vizsgálható tényezők folytán nem előbb rabszolgatartó társadalommá, hanem annak kihagyásával – feudális társadalommá szerveződtek. Ettől azonban itt eltekintünk. A germán törzsek prefeudális fejlődési szakasza ui. lényegileg a barbárság felső fokát jelenti, amelyről az ősközösségi fejezetben már volt szó.

A prefeudális kort követő fejlődési szakasz a korai középkor, amelyre a közép- és nyugat-európai történelem vonatkozásában a *frank korszak* megjelölése is használatos. Ez a korszak az V. századtól a IX. század közepéig terjed.

A fejlődésnek ebben a szakaszában létrejött jogforrások hosszú sora kifejezi mindazt, ami magára a korszakra jellemző. Olyannyira, hogy a kérdéses jogforrások a történetírás legmegbízhatóbb és legtöbbet használt kútforrásoknak bizonyulnak.¹³

Mik is azok a jellemző tényezők, amelyek az egész korszakot, benne a jogot is átfogják és alapvető vonásaiban meghatározzák? A fontosabbakat a következőkben lehetne megfogalmazni. A földművelés általánossá válik. A naturális gazdálkodás keretében ugyan, de már van társadalmi munkamegosztás, ennek folytán bizonyos áruforgalom, és elterjed a pénz használata. Megjelenik az írás. A feudalizmus mint termelőmód uralkodóvá válik, de számos prefeudális maradványtól terhelten. Kialakul a nagybirtok, a szabad parasztok és a faluközösségek fokozatosan jobbágysorba süllyednek. Az osztályok kialakulása az osztályharc különböző formáinak megjelenését hozza magával; lényege a jobbágysorba süllyesztés és következményei elleni harc a jobbágyság részéről, és az ellenállás megtörése a földbirtokos osztály részéről. E harc eredménye az állam erőszakszerveinek kiépülése, egyáltalán az állam megjelenése. Az állam a legtöbb népcsoport keretében kis politikai egységek alakjában lép a színre, nagyobb államalakulatok hódító háború vagy hűbéri viszonyok alapján keletkeznek. A kereszténység általánosan érvényre jut, és formája lesz az egész középkor szellemi kultúrájának.¹⁴

2. A politikai történet síkján az államalakulás az, amely a kor első részében előtérben áll. Messze vezetne ennek részletes bemutatása. Ez alól a szocialista államokban és másutt folyó jogtörténeti és köztörténeti kutatások eredményei is felmentenek bennünket.¹⁵ Itt csak azokra a főbb tényekre és vonásokra utalunk, amelyek a jogforrások történeti elhelyezését és értékelését megkönnyítik.

¹³ L. pl. *A középkor története* c. szovjet egyetemi tankönyv megfelelő részét (81. és kk. old.). Ezt a módszert követi valamennyi idevágó más könyv is. Kár, hogy nálunk a jogtörténetírás és az egyetemes jogtörténet oktatása kevesebb figyelmet szentel a kérdéses jogforrások monografikus szintű értékelésére és bemutatására, mint a köztörténetírás.

¹⁴ L. ehhez részletesebben: *A középkor története*, 10–11., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 101. és kk. old.

¹⁵ Utalunk ebben az összefüggésben *A középkor története* és az *Egyetemes állam- és jogtörténet* c. munkák megfelelő részeire (80. és kk., ill. I. köt. 102. és kk. old.), a polgári jogtörténeti munkák közül SCHRÖDER–KÜNSSBERG munkájának vonatkozó fejezetére (97. és kk. old.), valamint a *Historia Mundi* megfelelő részeire és az ahhoz kapcsolódó gazdag forrásjegyzékre (ENSSLIN, 78–133., TELLENBACH, 393–451. old.).

Az első barbár állam a *nyugati gótok*, más néven a vizigótok állama. Ez a kelet felől érkező germán törzs – első nagy fejedelme, I. Alarich vezetése alatt – azzal írta be nevét a történelembe, hogy szétverte Rómát. A Rómán aratott győzelem után a nyugati gótok vesztettek hódító erejükből. I. Alarich halála után a római csapatok elől északra szorultak, és 419-ben megtelepedtek Délnyugat-Galliában (a mai Spanyolországban és Délnyugat-Franciaország területén).¹⁶ Ide ugyan a római császárnak alávetett hadseregeként telepedtek, valójában azonban önálló királyság voltak. A római államhatalom gyenge volt már ahhoz, hogy alattvalói sorban tartsa őket. Eurich és II. Alarich király alatt Tolosa (Toulouse) fővárossal fokozatosan kialakult a nyugati gótok önálló feudális állama, amely egészen az arabok hódításáig (VIII. század) fennmaradt.¹⁷

A *burgundok* Gallia keleti részében (a mai Közép- és Délkelet-Franciaország területén) telepednek meg.¹⁸ 474 és 516 között már törvényalkotó királyuk van (Gundobad). A burgund királyság 534-ben azonban már a frank hódítás áldozata lesz.¹⁹

A legnagyobb birodalom, mint ismeretes, a *frankok birodalma* fejlődött. A száli és ripuári frankok Észak-Galliában (a mai Északkelet-Franciaország, Hollandia déli, és Németország egy része területén)²⁰ kezdték meg államalapítási munkájukat. Királyságuk először Észak-Gallia római birtokainak rovására erősödött. Chlodvig király felvette a kereszténységet, és még életében a maga vezérlete alatt egyesítette az összes frank törzset. A Frank Birodalom nagyhatalommá válása, Nagy Károly birodalmának arányai és szétesése (843) a köztörténetből részleteiben is ismeretes.²¹

A nyugati gótok és a frankok birodalma mellett a legéletképesebb barbár államalakulat az Itáliában megtelepedett *longobardok királysága* volt. Ők voltak azok, akik Pannónia felől érkezve – a nyugati gótok, a hunok, a vandálok és a keleti gótok pusztító hódításai után – a VI. század második felében a Nyugatrómai Birodalom területén végképp felszámolták a római

¹⁶ L. *A középkor története* c. munka térképmellékletében „A Római Birodalom és a barbárok a IV–V. században” c. táblát.

¹⁷ *A középkor története*, 43–48., 54., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 102. old.

¹⁸ L. a 16. sz. jegyzetben jelzett térkép megjelölt tábláját.

¹⁹ SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 256–57., *A középkor története*, 54., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 102. old.

²⁰ L. a 16. sz. jegyzetben megjelölt térképet.

²¹ *A középkor története*, 54., 56., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 102. old.

arisztokrácia hatalmát, általában a rabszolgotartó rendet. Királyságuk egészen 774-ig fennmaradt, amikor is a frank hódítás áldozatául esik.²²

A jogforrás szempontjából jelen összefüggésben kevésbé jelentős népek, mint a szászok, a ripuári frankok, az alemannok, a bajorok, a frízek stb. politikai történetének akármilyen rövid taglalása is már kívül esik e munka keretein.²³

A magántulajdon kialakulása mellett az államalakulás a fejlődés legjelentősebb állomása az őskorból a civilizáció korába való átmenet folyamatában. Az állam volt az, amely a szervezett kereteket és az erőszak fegyverét biztosította a feudális viszonyok megszilárdításához és fenntartásához. A legütőképesebb eszköz az állam kezében a jog, amelyben az állami akarat megnyilvánul, amelyben a társadalomtól immár elidegenedett erőszakszerv írja elő: mi az, ami az uralkodó rend érdekében áll, és mi az, amit kényszerintézkedésekkel üldözni fog. A jog ezért tükrözi az államhatalom fokozatos kiépülését, az új osztályuralom kibontakozását. Hiszen a jog ennek formája, formai kifejezése, írásban és szóban való megfogalmazása.

3. *Az állammal párhuzamosan megjelenő jog születésének formái*, azaz a jogforrások különbözőek voltak. *a)* A legfontosabbak és legáltalánosabbak az ún. *népjogok* (*Volksrechte*) voltak, amelyeket az irodalom, de maguk a források is „leges”-nek jelölnek. Ezek rendszerint jogértő férfiak (sapientes, legislatores, iudices) által feljegyzett és népgyűlés által törvényerőre emelt szokásjogi gyűjtemények voltak. A korabeli jogértő emberek számára ezek a gyűjtemények általában mint a nép és a szuverén együttműködése, mintegy megegyezése jelentkeznek, miért is az így leírt jogot gyakran pactumnak, pactusnak is nevezik. A vázolt formában keletkezett jogforrásokat aztán esetenként királyi rendeletek vagy más „emendata” egészítették ki, sőt több jogforrás vonatkozásában az évszázadok alatt sor kerül ún. „Neuredaktion”-ra, egy-egy jogszabálygyűjtemény átszerkesztésére is. Az átszerkesztés rendszerint együtt járt a korábbi jog bizonyos módosításával, fejlesztésével. A római jogra vonatkozó posztklasszikus kori interpolációs tevékenység középkori változatával állunk itt szemben.²⁴ *b)* Jelentős jogforrások még az ún. birodalmi törvények (Reichsgesetze),

²² *A középkor története*, 52–54. old.

²³ L. ehhez: *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 102. és kk., *A középkor története*, 41. és kk., SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 97. és kk. old.

²⁴ A fent vázoltakhoz l. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 248. és kk. old.

amelyeket az egyes királyok uralkodásuk idejére bocsátottak ki. Nevük *capitula* vagy *capitularia* volt, és többnyire – egyes részek vonatkozásában – vagy átmentek a népjogokba, vagy hatályukat veszítették.²⁵ c) A jogtörténet számára még hasznos forrásokat jelentenek a korabeli okiratok és formulagyűjtemények,²⁶ a tudománytörténet szempontjából sem jelentéktelen gazdag jogirodalmi hagyaték,²⁷ de ezek értékelésére, elemzésére ebben a keretben nem kerülhet sor.

Általánosságban még annyit kell megjegyezni, hogy az egyes jogok a frank korszakban törzsi, személyi jellegűek voltak, amennyiben hatályuk nem bizonyos territóriumra, azon belül valamennyi emberre terjedt ki, hanem kire-kire annak a népnek a joga volt érvényes, amelyhez tartozott.²⁸

4. Ami már most az egyes jogforrásokat illeti, csak a fontosabbak bemutatására törekszünk; azokra, amelyeket a felelősségi rendszer feltárásához elsősorban számításba vettünk.

Ezek a 475-ben útjára indult *Lex Visigotorum*, az V. század végén keletkezett *Lex Burgundionum*, a VI. század első éveiben leírt *Lex Salica* és a keletkezés szempontjából két évszázadot (643–866) felölelő *Leges Longobardorum*. Számításba véve azokat a jogforrásokat is, amelyek jelentősége nem oly nagy, mint a fentieké,²⁹ helyes az a megállapítás, hogy törvényt, írott jogot legelőször azok a germán törzsek teremtettek, amelyek római területen telepedtek meg. Ez, amellet, hogy már gyorsabb gazdasági-társadalmi fejlődésükből is következik, olyan jelenségekből is adódik, mint a római jog példája, kapcsolat az egyházzal és a római provinciák igazgatási szerveivel, a vérbosszú és az önbíráskodás visszaszorítására irányuló államhatalmi tevékenység kibontakozása stb. Lassan azonban – kölcsönhatások eredményeképp is – minden nagyobb „törzs” feljegyezte, megteremtette a többé-kevésbé saját jogát. A 803. évi nagy aacheni országgyűlésen Nagy Károly megerősítette a meglevő lexeket, és törvényt „adott” az olyan

²⁵ *I. m.* 280–287. old.

²⁶ *I. m.* 287–291. old.

²⁷ *I. m.* 291–295. old.

²⁸ *I. m.* 246. old. A *Lex Ribuaría* pl. kimondja (31. § 3. bek.): „Hoc autem constituemus, ut infra pago ribuario tam Franci, Burgundionis, Alamanni, seu de quacumque natione conmotus fuerit, in iudicio interpellatus, sicut lex loci continet, ubi natus fuerit, sic respondeat”.

²⁹ *Lex Ribuaría* – VI. sz. vége, *Lex Alamannorum* – VIII. sz. eleje, *Lex Baiuvariorum* – VIII. sz. közepe, *Lex Saxonum* – VIII. sz. vége, *Lex Francorum* – VIII. és IX. sz. fordulója, *Lex Frisiomom* – IX. sz. eleje, *Lex Angliorum et Werinorum* – IX. sz. eleje.

népeknek is, amelyek eddig ilyennel nem rendelkeztek, ahogy erről egy korabeli „jegyzőkönyv” tudósít.³⁰

Ha közelebbről megvizsgáljuk az említett négy jogforrást és keletkezésének körülményeit, a következőket állapíthatjuk meg.

a) A *Lex Visigotorum* első megjelenési formájának, a Codex Euricianusnak keletkezése névadója – Eurich nyugati gót király – uralkodásának idejére (466–484) esik. Ezt az időszakot alig előzte meg a nyugati gótok államalakulásának kora, sőt valójában maga a Codex Euricianus sem volt más, mint az államalakulás, az új állami és társadalmi rend megszilárdításának eszköze.³¹ A frank korszaknak ez az első írott joga.³² A környező népekkel való érintkezés folytán elég nagy hatást fejtett ki más jogokra is.³³ Fejlődésében osztotta a birodalom sorsát.³⁴ Ennek leglényegesebb állomása az volt, hogy 653 és 672 között (Rekeswind király idejében, valószínű 654-ben) – a *Lex Romana Visigotorum*³⁵ hatályon kívül helyezésével – újra kodifikálták az egész korábbi és új elemekkel kiegészített nyugati gót jogot. A korabeli viszonyokhoz képest nagy kodifikáció eredménye „*Liber iudiciorum*”, illetőleg „*Lex Visigotorum (Recesvindiana)*” néven vált ismertté. A nyugati

³⁰ L. SCHRÖDER–KÜNSSBERG utalását (247. old.) a Monumenta Germaniae Historicában közzétett korabeli annalesre, amely szerint Nagy Károly összehívta a nagy aacheni országgyűlést, hogy mindenkinek, minden népnek jogot adjanak a nagy birodalomban.

³¹ Eurich volt az első nyugati gót király, akinek idejében a végleg megtelepedett nyugati gótok állami berendezkedése igazában kibontakozott, akinek uralkodása alatt a nyugati gót királyság határai a legkiterjedtebbek voltak. A nyugati gótok ismert királyai közül egyébként sorrendben a hetedik volt, de a hét király uralkodásának ideje együttesen alig haladta meg az ötven évet. L. WOHLHAUPTER, V–VII. old.

³² Van hiteles adat arra nézve is, hogy a nyugati gótok már Eurich előtt is rendelkeztek törvényekkel (I. WOHLHAUPTER, VII. old.), de ezek nem maradtak fenn. Az az állítás azonban, hogy a *Lex Salica* lenne a germánok legkorábbi törvénykönyve (SARGODSZKI, I. köt. 52. old.), mindenhogyan téves, hiszen a *Lex Salica* még csak a VI. században, míg a Codex Euricianus az V. században keletkezett. – Fennmaradását a Kódex egy párizsi palimpszesz-kéziratnak köszönheti (SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 252., WOHLHAUPTER, XI. old.).

³³ Hatása különösen a száli frankok, a burgundok, az alemannok és a bajorok jogára volt jelentős (I. m. 252., ill. IX. old.).

³⁴ 572 és 586 között (Leowigild király idejében) sor került a kódex első jelentősebb átszerkesztésére. A LVR-ből ismeretes átszerkesztett és „felújított” törvényt („In legibus... correxit, plurimas leges, praetermissas adiciens plerasque superfluas auferens” – I. SCHRÖDER–KÜNSSBERG-nél, 253. old.) „Codex revisus”-nak, ill. „Leges Visigotorum Antiquiores”-nek hívják, az egyes átalakított szakaszok az „antiqua” megjelölést viselik (I. m. 253. és kk., ill. XIII. old., l. továbbá magát a LVR-t).

³⁵ A *Lex Romana Visigotorum* (más néven: Breviarium Alaricianum) Eurich utódja, II. Alarich nyugati gót király által a birodalom római alattvalói részére 506-ban összefoglalt római eredetű joganyag. L. bővebben: SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 252–253. old.

gót birodalomnak ez az egységes törvénykönyve a századok folyamán még átment több kisebb-nagyobb változáson, használatáról még a XIII. századból is van adat,³⁶ az alap azonban – a Reccesvindiana – változatlan maradt.³⁷

E jogforrások általános dogmatikai és kodifikációs-technikai jellegéről szólva:

A Codex Euricianus minimálisan 336 §-ból állt, mert a fennmaradt fragmentumokban az a legmagasabb szakaszszám. A fennmaradt töredék a kódexnek az a része, amelyet a szerződések jogának és örökjognak nevezhetünk.³⁸ Ez is tükröz azonban bizonyos nézeteket a deliktuális felelősségre vonatkozóan. Közvetlenül a szerződésen kívüli felelősségre vonatkozó szabályai a Lex Baiuvariorumban maradtak fenn, mindazonáltal csak töredékes formában.³⁹

A Lex Visigotorum Reccesvindiana már egységes nagy törvénymű benyomását kelti, amely 12 könyve és belső tagolása (titulusok) révén Justinianus Codexéhez kíván hasonlítani. Kodifikációs-technikai módszere lényegesen fejlettebb a Codex Euricianusnál.⁴⁰ Ha rövid szemlét tartunk a törvény

³⁶ „Lex Visigotorum renovata” néven ismeretes a Liber iudiciorum 681-ben újjászerveztett formája, amely ugyan megtartotta a Liber iudiciorum rendszerét, de új rendelkezésekkel egészült ki, és jogi nyelvében, jogi kulturáltságában nagymértékben mögötte maradt elődeknek. A Lex Visigotorumnak későbbiekben újabb kiegészítésekkel és novellákkal szaporodó előbbi, egyébként utolsó „kiadása” „Lex Visigotorum Vulgata” néven ismeretes. A Vulgata további átszerkesztéseket már nem ért meg. – A Lex Visigotorum életképességére és hatására jellemző, hogy az arab hódítók visszaszorítása után még a XIII. században is élő jogként jelentkezik. L. ezekhez WOHLHAUPTER, XIV–XV. old., továbbá az ugyancsak WOHLHAUPTER nevéhez fűződő *Altspanisch-gotische Rechte* c. kiadványt (Verlag Herm. Böhlau Nachf., Weimar 1936. LV+220. old.) és abban WOHLHAUPTER 55 oldalra terjedő bevezető tanulmányát.

³⁷ Amikor a továbbiakban Lex Visigotorumról beszélünk, azon – a megfelelő jelölésekkel – a Codex Euricianust (EC) és a Lex Visigotorum Reccesvindianát (LVR) értjük. – A LVR egyébként két kéziratban is fennmaradt az utókor számára (l. WOHLHAUPTER, XIII–XIV. old.).

³⁸ A fennmaradt 62 § viszonylag részletes szabályozását adja a szomszédjognak, az elévülésnek, a letéti és kölcsönszerződésnek, az adásvételnek, az ajándékozásnak és az öröklésnek (CE, 274–336. §§).

³⁹ A vonatkozó forráshelyek kigyűjtött összeállítását l.: WOHLHAUPTER, 32. old.

⁴⁰ Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy a fejlődésnek így korai szakaszában keletkezett jogforrás milyen magas szintjére jutott a jog szerepének felismerésében, az ennek megfelelő kodifikációs munkálatokban és így tovább. Erdemes pl. utalni arra, hogy a jogalkotás, a jogszolgáltatás és a jog művelése a társadalmi munkamegosztás során a társadalmi létnek már egy elkülönült jelensége, a felépítménynek már egy viszonylag önálló területe. A jogalkotást a törvény művészetté deklarálja – felsorolva ennek requisitumait is (LVR, 1.1.1–9.). A törvény felvet olyan elvi kérdéseket, hogy (a törvény szóhasználatával élve): „törvények előkészítésénél mire kell a törvényhozónak tekintettel lennie”, „mi a törvény”, „mi a törvény hatása”, „milyennek kell lennie a törvénynek” stb. (LVR, 1.2.1–6.). A törvény kimondja a törvényesség elvét (LVR, 2.1.1.), hogy „a jogot mindenkinek ismernie kell” (LVR, 2.1.2.), részletesen beszél a

fontosabb intézményein,⁴¹ láthatjuk, hogy a feudalizmus teljesen kibontakozott társadalmi képletével állunk szemben – mindazokkal a személyi, vagyoni, forgalmi és kulturális viszonyokkal, amelyek kialakulására az adott társadalmi struktúra keretében lehetőség volt. A jogi kultúra, általában a kultúra gyors fejlődésének kellett jelen lennie ott, ahol alig 200 évvel a nomád életmód feladása és a letelepedés után ilyen átfogó, viszonylag jól szerkesztett törvény megalkotására voltak képesek.

b) A *Lex Burgundionum* a burgundok törvénykönyve, amelyet első összefoglalója, Gundobad király (kb. 474–516) után *Lex Gundobad*ának is hívják, ma ismert formájában bevezető rendelkezésekből, 105 változó számú szakaszt tartalmazó titulusból és három zárórészből (*Extravagantes B–C–D*) áll. Szerkesztésében, belső rendszerében és jogi kategóriáinak jellegében a nyugati gótok törvényétől messze elmarad.⁴² Ebben az összefüggésben sokkal inkább egyes – az idők folyamán keletkezett – rendeletek konglomerátumának tűnik. A törvénykönyv forrástörténetét illetően az irodalomra utalunk.⁴³ Itt röviden csak azt jegyezzük meg, hogy a hatályá-

bírák és az ítélet szerepéről stb. (*LVR*, 2.1.3–31.). Mindezek természetesen sajátosan jelentkeznek, a kor társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális viszonyainak tükröződéseként. Hogy ez valójában miben áll, hogy a jogi forma és a társadalmi valóság közötti összefüggéseket minden egyes jogforrásra nézve részletesen feltárjuk, már nem lehet e munka feladata.

⁴¹ Ilyenek (a törvény rendszerében): a bírósági eljárás szabályai (2.2.), a perbeli képviselő (2.3.), a tanúk és tanúvallomás (2.4.), a különböző okiratok (2.5.), az eljegyzés (3.1.), a tiltott házasság (3.2.), a házasságon kívüli nemi közösülés (3.3.), házasságtörés (3.4.), vérfertőzés (3.5.), a házasság és jegyesség felbontása (3.6.), az egyenes ági leszármazás (4.1.), a törvényes öröklés rendje (4.2.), a gyámság (4.3.), a gyermekkítétel (4.4.), az egyházi javak (5.1.), az ajándékozás (5.2–3.), a csere és az adásvétel (5.4.), a kölcsön és a letét (5.5.), a zálog (5.6.), a szabadságról és a szabadon bocsátásról (5.7.), a vádról (6.1.), a magzatelhajtásról (6.3.), a testi sértésről (6.4.), az emberölésről és gyilkosságról (6.5.), a lopással kapcsolatos feljelentésről (7.1.), a lopás (7.2–3.), a letartóztatás és ítélelhozatal (7.4.), az okirathamisítás (7.5.), pénz- és egyéb áruhamisítás (7.6.), a rablás (8.1.), gyűjtogatás (8.2.), termények károsítása (8.3.), állatok és más dolgok károsítása (8.4.), eltévedt állatok és méhek károkozása (8.5–6.), a szökevények és azok elszállásolása (9.1.), a hadkötelezettség megsértése (9.2.), a menedékjog (9.3.), a földek osztásáról és a placitum szerződésekről (10.1.), az elévülésről (10.2.), a tengerentúli kereskedők tevékenységéről (11.3.) stb. A jelzett tárgyak és intézmények köré csoportosuló szabálycsoportok részben magatartási szabályokat, részben – megsértésük esetére – szankciókat tartalmaznak. Amellett, hogy a legrészletesebb szabályozásban a vagyoni forgalom viszonyai részesülnek, a törvény egészében – a különböző rendelkezések egész sorában – nyíltan kifejezésre juttatja osztályjogjellegét: hogy a jobbágyság alsóbbrendű és elnyomott osztálynak minősül.

⁴² L. ehhez: BEYERLE (I), XV. old.

⁴³ L. BEYERLE (I), V. és kk., SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 256–257. old. – Megjegyezzük, hogy a törvény kihirdetésére valószínűleg 490 és 501 között került sor, Gundobad és elődei rendeleteinek összeszerkesztése után [BEYERLE (I), VI. old., *LB-Praefatio Gundobadi*].

ban sokáig fennmaradt⁴⁴ törvény – mint Beyerle megállapítja – a rendért és a jogbiztonságért,⁴⁵ hozzátehetjük: a feudális társadalmi rend megszilárdításáért folytatott harc jegyében született.⁴⁶

c) A száli frankok jogszabálygyűjteménye, a Lex Salica fejlődéstörténete két lényeges állomásra oszlik.

Az első állomás: a 65 titulusból és egyéb csatlakozó részekből álló *Pactus Legis Salicae* (kb. 507–511). Ez a törvénykönyv – a kereszténység szellemét ugyan még nélkülözve – szintén birodalomalapítás és a belső rend megszilárdítása jegyében született.⁴⁷

A második állomás: a *tulajdonképpeni Lex Salica*, amely a *Pactus Legis Salicae*-nek 714 és 717 között bekövetkezett átszerkesztése, második kiadása. Ez a munka a Karoling-dinasztia megalapítójának és az Európa ellen irányuló első arab támadás elhárítójának, a bomló Frank Birodalom megszilárdítójának: Martell Károlynak (714–741) nevéhez fűződik. A Lex Salicának ez a változata első jelentős állomása a Karolingok nagyszabású kodifikációs tevékenységének, amely Nagy Károly idejében, a nagy aacheni országgyűlésen fejeződött be, és hatását minden későbbi jogforrásra érezte.⁴⁸

⁴⁴ A *CE* és a római jog erős hatását mutató törvény – mint a burgundok személyes joga – a frankok (534) után is, egészen a IX. századig élő jog volt. L. BEYERLE (I), VII., XIII., SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 256–257. old.

⁴⁵ BEYERLE (I), XIII. old.

⁴⁶ Részletes szabályozást tartalmaz a királyság alkotmányjogi berendezkedéséről, a jogról, a bírósági szervezetről és a peres eljárásról, a deliktumokról, a gyámságról, a tulajdoni rendről stb. A szabályozás felsorolt tárgyait a kodifikátor a törvényben szétszórta tárgyalja. Valamiféle lehetséges szisztémát Beyerle állított össze „Sachlich geordnete Inhaltsübersicht” c. alatt [BEYERLE (I), 148–189. old.].

⁴⁷ A törvénynek ezt a szerepét a *prológ* első mondatai kifejezetten kiemelik. – A törvény két eredeti példányát, amely a keletkezés történeti viszonyaihoz is sok ismeretet szolgáltat (l. ehhez ECKHARDT (I), V. és kk., SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 257. és kk. old.), Párizsban őrzik. – Szerkezeti elemei: egy prológ és 65 különböző számú szakaszt tartalmazó titulus, amelyhez a kereszténység felvétele után keletkezett két kiegészítő rész (a IV. részből álló „Leges Extravagantes” és a VI. részből álló „Novelae”) csatlakoznak.

⁴⁸ A Lex Salicáról, valamint a Frank Birodalom egyes népeinek ezt követően keletkezett törvényeiről részletes leírást, alaki fejlődéstörténetet ad ECKHARDT (II), V. és kk., SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 257–278. old. Az irodalomban (pl. SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 257. és kk. old.) beható elemzést találunk a Lex Salica hiteles szövegéről, különböző, egymástól bizonyos fokig eltérő tartalommal fennmaradt kéziratok egymáshoz való viszonyáról stb. Az általunk használt formában a törvény 70, egyenként több szakaszra tagolódo titulusból áll. A hozzá csatlakozó „Capitulare Legibus Additum” 803-ból, a „Capitula Legi Addita” 816-ból, a „Capitula Legibus Addenda” 818–819-ből származik [l. ECKHARDT (II), 100., 106. és 112. old.].

A két törvény korpusza, a 65 titulusból álló „Pactus” és a 70 titulust számláló „Lex” alig tér el egymástól. Az egyes titulusok címe is azonos. A különbség inkább a jogi és nyelvi kultúrában, ill. az egyes titulusok tartalmában van, többnyire az egyházi hierarchia megjelenése, általában a kereszténység szemléletének fokozatos terjedése folytán. A fejlődés adta különbség különösen a „Lex”-hez kapcsolódó „capitula”-ban jelentkezik. Igaz viszont, hogy ezek még a „Lex”-nél is későbbi keletűek. Ki kell emelni továbbá, hogy mind a „Pactus”, mind a „Lex” túlnyomóan deliktuális jellegű szabályok gyűjteménye. A gazdasági és forgalmi életre utaló szabályok szinte teljes hiánya a forgalmi élet fejletlenségére utal. A száli frankok joga ebben is, mint a jogi és kodifikációs technikában, alatta marad a nyugati gótok jogalkotásának.⁴⁹ Viszonylag más a helyzet a „Lex”-hez kapcsolódó „capitulak”-kal. Ezek amellett, hogy fokozottabb egyházi befolyást mutatnak,⁵⁰ már valamivel többet foglalkoznak a gazdasági forgalom viszonyaival.⁵¹

Mindez persze nem véletlen jelenség, hanem közvetlenül összefügg a száli frankoknak az adott korra jellemző gazdasági és társadalmi viszonyaival, amik épp a száli törvények alapján rekonstruálhatók.⁵² Ennek *gazdasági vonatkozásban* a főbb vonása, hogy a földművelés és állattenyésztés, konyha- és gyümölcskertészet, továbbá a méhészet és baromfitenyésztés az uralkodó termelési ágazat. A *tulajdonviszonyok* szempontjából jellemző, hogy kezdetben még nem ismeretes a földmagántulajdon, a föld a

⁴⁹ A „Pactus” és a „Lex” által szabályozott fontosabb viszonyok: a bírói eljárás (1/1, a törjtjel előtti szám a „Pactus”, a törjtjel utáni szám a „Lex” megfelelő titulusát jelzi), állatlopások (2–8/2–9), egyéb tulajdon elleni deliktumok (9–15, 27, 33–35, 38–41, 61, 65/10–17, 29, 35–36, 40, 42, 64, 68), gyűjtogatás (16/18), személy elleni deliktumok (17–25, 29–32, 36, 41–45, 54, 58, 62–64/19–27, 31–35, 37–39, 41, 43–46, 56, 58, 61, 65–67), szabadon bocsátás (26/28), öröklés (46, 59–60/48, 62–63), a perbeli bizonyítással kapcsolatos eljárások (48–50, 56–57/50–52, 59–60), kölcsön (52/54), szolgánokkal való nemi közösülés (25/27), a végrehajtás megghiúsítása („Lex”: 69), a jegyesség egyoldalú felmondása („Lex”: 70). – A „Lex” már erősen tükrözi az egyház és személyeinek kiemelt védelmét (pl. 58. tit.). Ahogy a „Pactus” és a „Lex” túlnyomóan deliktuális jellegű szabályok gyűjteménye, ugyanúgy csak deliktuális jellegű viszonyokat szabályoz a „Pactus”-hoz csatlakozó „Extravagantes (I–IV)” és „Novellae (I–IV)” is.

⁵⁰ *LS, Capitulare legibus additum*. 1., 3., 6., *LS, Capitula legi addita*, 1., *LS, Capitula legibus addenda*, 1–2. §§.

⁵¹ L. pl. *LS, Capitula legibus addenda*, 6., 17. stb. §§.

⁵² Viszonylag részletes elemzést olvashatni erről *A középkor története* c. munkában (81. és kk. old.).

falusi közösség tulajdona.⁵³ Az ingóságok magántulajdona viszont már a „Pactus” korában nagyon erős, és nagyon komoly törvényi védelemben részesül. Az ingatlan egyéni használata is már ismeretes ebben az időben, és a faluközösségen belül fokozatosan kialakul a föld magántulajdona is. A *társadalmi kép* a nemzetiségi társadalom felbomlásának képe. Már a nemzetiségi szervezet tagjai között is van vagyonskülönbség.⁵⁴ A nemzetség már beolvadt a Mark-közösségbe,⁵⁵ a Mark-közösségen belül kezdetben csak az ingó, később az ingatlan vagyona nézve is nagy különbségek keletkeztek. Az osztálytagozódást a száli törvények egész szankciórendszere már plasztikusan mutatja.⁵⁶

d) A *longobardok törvényei*, Itália longobard lakóinak ún. népi joga 643-tól 866-ig két évszázad jogfejlődését öleli fel. Az első és legfontosabb törvény, Rothar király ediktuma 643-ban kelt „Paviában – ahogy az edictum bevezető szavai megállapítják –, 76 évvel a longobardoknak Itália földjére történő megérkezése után, ahová divina potentia feliciter adducti sunt”.⁵⁷ Rothar ediktuma 866-ig további, a későbbi longobard királyoktól származó törvényekkel egészült ki.⁵⁸

Ami a longobard törvényeket alaki, kodifikációs technikai szempontból illeti, a vonatkozó irodalom részletesebb feldolgozásaira,⁵⁹ valamint a törvények általános jellegű elemzésére utalva, a következő főbb jellegzeteségeket lehet kiemelni.

A longobardok függetlenségük során, amit a 774-ben bekövetkezett frank hódításig a szlávok, a pápaság és a frankok hódító törekvései ellenében két évszázadig tudtak fenntartani, nemcsak a gazdasági és szellemi kultúrában,

⁵³ Férfiörökös hiányában pl. a szomszédok, a faluközösség öröklő az ingatlant (*PLS*, 59., *PLS, Extravagantes*, IV/59, 5.), l. továbbá *A középkor történetében* adott elemzést (83. old.). A földközösségekről részletes és monografikus feldolgozást ad Horváth Pál munkájának „A falusi földközösség a feudalizmus takarója alatt” c. fejezete (HORVÁTH, 105–152. old.).

⁵⁴ L. pl. a *PLS* 58. titulását, amely a nemzetiségi szervezet egyes tagjai közötti vagyonskülönbségre utalással rendezi a deliktuális felelősség kérdését.

⁵⁵ A nemzetségből való kiválás folyamatának egyes alakzatait a *PLS* is rögzíti (60. tit.). L. továbbá: ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, 154. és kk. old.

⁵⁶ A szankciórendszert l. „A deliktuális felelősség jellege és alakulása az érintett jogforrásokban” c. résznél (275. és kk. old.).

⁵⁷ *LT, Ro*, Bev. rendelkezés.

⁵⁸ Ezek: Grimvaldi Leges (668), Liutprandi Leges (713–735), Rathis Leges (745–746), Ahistulfi Leges (755), Aregis Principis Capitula (774–787), Adelchis Principis Capitula (866).

⁵⁹ L. Beylerlének a szövegkiadáshoz fűzött bevezetőjét [BEYERLE (II), IX–XVI. old.], továbbá: SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 265–268. old.

de a jogfejlődésben is magas fokot értek el. Jelentkezik ez az egyes normák jogpolitikailag tiszta formálásában, a kodifikációs technika viszonylag fejlett fokában, egyáltalán az egész törvénykomplexum viszonylag átgondolt szerkezeti megalkotásában.⁶⁰ A törvényekre a belső fejlettségi viszonyok mellett nagy hatást gyakorolt a nyugati gótok jogalkotása, főleg a Codex Euricianus. Nem lebecsülhető természetesen a római jog hatása sem. A jogi fejlettség szempontjából Rothar ediktuma mellett a kiegészítő törvények közül különösen Liutprand törvénye emelkedik ki. Rajta keresztül az egész longobard jogfejlődésre erősen érvényesült a kereszténység szelleme. Ezzel szoros összefüggésben erősödött a jusztiniánuszi római jog befolyása is.⁶¹

A longobard törvények fejlett jellegét mindazonáltal viszonylagos értelemben kell felfogni. Arról ui. szó sincs, hogy a mai értelemben vett egységes kódexszel volna dolgunk – a jogági elkülönülés hiányáról nem is beszélve. A törvényeknek fent hivatkozott tárgyi váza a kazuisztika óriási szövetében él.

A longobard jog jellegéről és fejlettségéről elmondottak azonban csak akkor teljeseek és igazak, ha hozzátesszük, hogy a fejlettség nem elsősorban a viszonylag fejlett jogi kultúra, a képzett jogászok terméke – az is! –, hanem mindenekelőtt az adott gazdasági és társadalmi viszonyok sajátja. Ez nem egy nép jogi kultúrájának a szocialista jogszemléletből folyó valamiféle erőltetett megideologizálása. A törvények beszélnek arról, hogy a longobardok olyan társadalmi berendezkedés talaján verték szét végleg a rabszolgatartó Rómát, amelyet a földközösség, a szabad longobard parasztság viszonyai jellemeztek. A törvények beszélnek arról, hogy

⁶⁰ *Rothari edictumának* belső tagoltsága pl. ex lege adva van: 1–152. §§; a király, az ország és a személyek elleni deliktumok, 153–226. §§; öröklés, család, személyi viszonyok, 227–368. §§; dologi jog, kötelmi jog, vagyoni deliktumok, bírói eljárás. – Ha az egyes részek szerkezetét nem egyenként, hanem az egész komplexumot összességében vizsgáljuk, akkor a következő főbb egységek emelhetők ki: a longobard királyság állami és társadalmi rendje, továbbá a kereszténység mint államvallás és ezek védelme; a tulajdoni rend, tulajdon- és birtokvédelem; jogalkotás és jogszolgáltatás; a deliktumok általánosságban és különböző típusaik; rokonság, család, házasság, öröklés; forgalmi ügyletek; vagyoni végrehajtás [a *LT* rendszeréhez l. BEYERLE nagyon alapos és részletes „Sachlich geordnete Inhaltsübersicht” c. függelékét, BEYERLE (ii), 405–406. old].

⁶¹ Bár a longobardok 774-ben elvesztették függetlenségüket, irodalmi feldolgozások kimutatták (SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 267–268. old.), hogy a longobard jog egészen a XIII. századig (az itáliai városállamok felvirágzásáig, a római jog reneszánszáig) fennmaradt, hogy hatását a római jog középkori fejlődésére is érezte (a longobard jogból sarjadt a Páviai iskola terméke, a Liber Papiensis).

megtelepedés után kialakultak a szomszédsági Mark-közösségek, hogy főbb termelési ágak: a földművelés és állattenyésztés a longobardoknál még a vándorlás idejében megkezdődött, hogy a fejlődés során egyik oldalon megjelennek a nagy földbirtokosok, a másik oldalon a földesúri függésbe kerülő jobbágyok; sőt a törvények számtalan szakaszát kifejezetten ennek a „differenciálódásnak” a súlyos szankciókkal való megvédése céljára hozták. A törvények fogalmazzák meg a tulajdoni viszonyoknak, a termékgazdálkodásnak azt a rendjét, amely az új, a megtelepedett longobardok társadalmi képletét jellemzi. A törvények bástyázzák körül az új állami rend, benne az új vallás, a kereszténység intézményeit. A törvények adnak keretet a forgalmi viszonyoknak. És mert mindezek a gazdasági-társadalmi viszonyok olyanok voltak, mint ahogy ezt a törvények látni engedik, mert ezek évszázadokon át megszilárdultak, szerkezetileg és organikusan kiépültek, mert később elvezettek az itáliai városállamok ismert felvirágzásához, ezért, és elsősorban ezért fejlődhetett a jog arra a szintre, amelyet a fentiekben adott kép sziluetszerűen mutat.

B) A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG JELLEGE ÉS ALAKULÁSA AZ ÉRINTETT JOGFORRÁSOKBAN

A fentiekben vázolt kép rendeltetése, hogy a további elemzések nagyobb kereteit, premisszáit megadja: az adott fejlődési szakasz fontosabb jogforrásait és fontosabb jellegzetességeit, illetőleg ezeknek az adott gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyokkal való összefüggéseit. Ez a kép a nagyobb összefüggések perspektíváit nyújtja az egész részeként jelentkező egységek kimunkálásához. Az *egész* terület csak távolabbról és ugyanakkor csak lényegesebb elemeit illetően látható át. Ha közelebb megyünk a képhez, többet is látunk meg kevesebbet is. Többet, mert részleteiben látjuk az egésznek egyik elemét, kevesebbet, mert nem látjuk a kérdéses elem szerepét és elhelyezkedését az egészben. Ezért a vagy-vagy rossz kötőszó itt. A szóban forgó kép minél jobb – azaz a valóságnak minél inkább megfelelő –, megismeréséhez mind a két látásmódra szükség van. Ahogy a jó stratégiához is egyaránt kellene tízezres és milliós mértékarányú térképek, ugyanúgy egy jogintézmény fejlődési képének felderítéséhez is nélkülözhetetlen, hogy a közvetlenül érintett konkrét jogi rendelkezéseket azoknak a nagyobb egységeknek a részeként lássuk, amelyeknek ezek

alkotóelemei, és amelyekkel együtt egy adott nép általános társadalmi fejlődésének termékei és megjelenítői.

Az általános kép megrajzolása után a következő feladat: az egyedi, a különös megragadása, közelebről – a prefeudalizmus szakaszát külön nem érintve⁶² – a frank korszak felelősségi rendjének és fejlődésének a gazdasági-társadalmi és egyéb tényezőkkel összefüggésben való dogmatikai rekonstruálása.

A historiográfiai észrevételeket tartalmazó 2. §-ban jeleztük, hogy az eddigi kutatások jelentenek ugyan segítséget a középkori jog felelősségi rendszerének feltárásában, belőlük kiindulni mégsem lehet. Az általuk nyújtott kép mellett, hogy sokszor súlyos szemléletbeli kifogás alá eshetik, még a forma oldaláról is töredékes. Áll ez a frank korszakra vonatkozó irodalomra is. Ezért elsősorban közvetlen forráskutatások alapján kell a deliktuális felelősség főbb vonásainak felvázolására törekedni. Alább ez történik. Az irodalmi utalások többnyire csak kiegészítő jellegűek lesznek.

1. Az első kérdés, ami felvethető: milyen értékrendet ismernek a kérdéses jogforrások, ezeket a jog eszközeivel hogyan fejezik ki. Más szóval: a frank korszakban *milyen értékek megsértése minősül szankcionálandó kárnak, azaz jogellenesnek, és hogyan történik ennek kifejezése.*

a) A kérdés egyik oldala tehát a jogellenesség mibenléte. A frank korszak jogalkotóinak különböző deliktuális viszonyokra vonatkozó értékítélet-rendszere egy darabokra törött tükör sajátosságaival jellemezhető. A különböző tükördarabkák mind mutatnak valamit a bennük tükröződő tárgyból. Ahhoz azonban, hogy a kérdéses tárgyat a valóságnak megfelelően lássuk, a tükörnek fontosabb darabkáit össze kell raknunk; legalább annyit belőlük, amennyi már képes a tárgy fontosabb jellemzőit a valóságnak megfelelő rendben közvetíteni. A mi esetünkben a tükördarabkák a kazuisztikus jogszabályok sokaságát jelentik. Ahhoz, hogy az adott kor értékrendszerét a valóságnak megfelelően megismerjük, az egyedi szabályok tömegéből felszínre kell hozni azokat, amelyek a korabeli viszonyokat megfelelően reprezentálják. A korabeli értékrendszer spektrumának

⁶² A prefeudalizmus mind a társadalmi fejlődés, mind a jogfejlődés szempontjából még az ősközösségi korszakhoz tartozik, bár annak utolsó és sajátos fejezete. A népvándorlás kori germán népek deliktuális felelősségi viszonyaiban uralkodó elvekre utaló jogforrásokat az ősközösségi fejezet megfelelő helyein vettük tekintetbe, ill. használtuk ismeretforrásként. Ezeknek – számos szemléletbeli hibától kísért, az általánostól elkülönült – bemutatása, feldolgozása, részletesebb irodalma egyébként megtalálható SCHRÖDER–KÜNSSBERG megfelelő fejezeteiben (63–90. old.).

ilyen bemutatásánál figyelmen kívül hagyjuk, hogy a kérdéses deliktum a mai értelemben vett polgári jogi vagy büntetőjogi deliktum-e. Általában figyelmen kívül hagyják ezt a kérdéses jogforrások is. Arról, hogy az egyes deliktuális viszonyokban hogyan kezdődik meg a jogági differenciálódás, a kár és a szankció viszonya kapcsán lesz szó.

aa) Az első olyan deliktumfajta, amely így vagy úgy minden jogforrásban megjelenik: az ember ellen elkövetett deliktum. *A jogellenesség ezekben belső differenciáltság nélkül* jelentkezik. A kérdéses cselekmények ui. erkölcsi értékpusztuláson túl mind vonhatnak maguk után anyagi károsodást. A jogszabályok még alig, vagy egyáltalán nem tesznek elvi különbséget az ilyen deliktumok büntetőjogi, ill. polgári jogi oldala és jellege között, a jogellenességet sem bontják ennek megfelelő elemekre.

Az ebbe a körbe tartozó deliktumok köre elég tág. Egyik típusa mindegyiknél az *ember élete ellen elkövetett deliktumok*.⁶³ További, ebben a körben jelentkező, jogilag szankcionált károk: az ember testi épségének,⁶⁴ *személyiségének, illetőleg állapotbeli (pl. szülői) jogainak és szabadságának*⁶⁵ megsértése. Az ebbe a körbe tartozó jogszabályok a jogellenesség megjelölésében többnyire csak közvetve fejezik ki az adott társadalmi rend szolgálatát. Közvetve abban, hogy eszközei valamiféle közbiztonság, ill. viszonylagos társadalmi béke biztosításának, közvetve abban, ahogyan a jogalkotó az idevágó szabályokat megalkotta, amiről alább még szólunk. Igazi osztálytartalmukat az általuk meghatározott szankciók jelzik. Maga az a tény, hogy az ember elleni deliktumokra vonatkozó rendelkezések elég részletességgel szerepelnek a frank korszak jogforrásaiban, osztálytartalmat elsősorban abban demonstrál, hogy az adott rendelkezéseket tartalmazó jogszabályok egyáltalán megalkotásra kerültek, és részévé váltak az új rend kifejezőjének,

⁶³ Ezek kazuisztikusan megfogalmazott különböző egyedi v. általánosabb eseteit (előre megfontolt, nem előre megfontolt emberölés, emberölés magzatelhajtás folytán, rablással párosulva, szabadnak szolga által történő megölése és fordítva stb.) l. a következő helyeken: *LVR*, 6.3.2–3., 6.4.8., *LB*, 2.1–6., 50.1–5., 10.1–6., 29.1–2., 46.4., *PLS (Novelae)*, 2.1., *PLS (Extrav.)*, 3.55., *PLS (Extrav.)*, 1.24., 1.41., 4.65 d., *PLS (Novelae)*, 3.1.2., 5.5.1–2., *PLS*, 15., 24., 35., 36., 41., 42., 43., 54., 62–63.; *LT*, Ro. 41. 141., 142., 374., Lpr. 20., 136–137., Ro. 387., 14., 163., Lpr., 17., Ro. 200–203., Ro. 13.; *LS*, 25., 26., 37., 38., 43., 44., 45., 56., 58. stb.

⁶⁴ *LVR*, 6.4–5., 6.4.8., 6.4.9., 6.4.10–11., *LB*, 11.1–2., 48.1–4., 26.1–5., 37.1–2., *PLS*, 17., 20., 29., *LT*, Ro. 78., 79., 82–84., 87., 89., 94., 96., 101–102., 128., 44., 382., 383., 46., 47–48., 377., 50–54., 58–75., 383–384., Lpr. 123., 141., Ro. 378., 77–127., *LS*, 19., 31.

⁶⁵ *LVR*, 6.4.4., 7.3.3., *LB*, 5.1–6., 76.1., 33.1–4., 92.1–5., 32.1–4., *PLS*, 13., 30.; *LT*, Ro. 42., 26–29., 277–278., 30., 31., Ai. 15., Ro. 257., Lpr. 141., Gr. 8., Ro. 381., 376., 198., Lpr. 135., *LS*, 14., 32., 33., 67.

a feudális állam fegyvertárának. Ebben az értelemben nemcsak osztálytartalmukat, de progresszív jellegüket is ki kell emelni.

bb) Már közvetlenül a feudális állam, a feudális társadalmi rend érdekei jutnak kifejezésre azokban a deliktuális felelősségi szabályokban, amelyek a szankcionálandó jogellenességet *a feudális társadalmi viszonyok megsértésében* jelölik meg. Amellett, hogy ezek is elég sokfélék, és a deliktum elkövetésének konkrét tárgya más és más, közös vonásuk éppen abban található meg, hogy olyan viszonyok, intézmények vagy értékek sérelmét minősítik jogellenesnek, amelyek a feudális, a korábbihoz képest új társadalmi rend sajátos tulajdonságai.

A tipikusabb formák egyik csoportját azok a cselekmények jelentik, amelyeket a jogalkotó azért minősít jogellenesnek, tehát deliktumnak, mert a hűbéri függőségi viszony ellen irányulnak. Ilyenek: a szökőfélben levő szolga támogatása, bűjtatása, a szolgának szökésre való felbujtása, és egyéb, a függőségi viszonnal kapcsolatos cselekmények, amelyeknek részletes szabályozását a törvényhozó nem véletlenül látja szükségesnek.⁶⁶ Egy további csoportba lehet sorolni azokat a szabályokat, amelyek tilalmazzák (jogellenessé nyilvánítják) a felszabadított és a hűbérúr leszármazóinak házasságát,⁶⁷ továbbá azokat, amelyek kizárják, hogy felszabadítottak szabadok ügyeiben tanúskodjanak,⁶⁸ és másokat, amelyek viszont előírják, hogy a társadalmi rend szempontjából különösen fontos ügyekben a szolgák akár kínzással is kényszeríthetők arra, hogy szabadok perében tanúskodjanak.⁶⁹ Idetartoznak a jogszolgáltatás rendjét megsértő cselekményeket jogellenessé minősítő rendelkezések,⁷⁰ a polgári és katonai igazgatás,⁷¹ a

⁶⁶ *LVR*, 9.1.1–18., *LB*, 4.1., 56.1., 6.1. (a szökő vagy megszökött szolga feljelentője jutalmat kap!), 6.2–11., *PLS*, 10., 26., *LT*, Lpr. 11., *LS*, 41.

⁶⁷ *LVR*, 5.7.17.; jellegénél fogva idesorolandó, hogy: a *LB* (35.1–3) szigorúan bünteti a szabadok és nem szabadok közötti erőszakos nemi érintkezést, míg a szabadok egymás közötti ilyen viszonyairól nem tartalmaz előírást: *LT* Ro. 221., Lpr. 24., 98.

⁶⁸ *LVR*, 5.7.12.

⁶⁹ *LVR*, 6.1.3. (Kínzással kényszeríthető a szolga tanúskodásra szabad ügyében, ha az házasságtörést követett el, a birodalom, a nép és a haza ellen vétett, ha pénzt hamisított, ha gyilkolt stb.).

⁷⁰ Anyagi előnyökért való igazságtalan ítékezés (*LVR*, 2.1.19); a nulla poena sine lege elvének ősi megfogalmazása is megtalálható a vizigótok törvénykönyvében, megsértését deliktummá minősítik („Nullus iudex causam audire presumat, que in legibus non continetur...”, *LVR*, 2.1.11.), hasonló és más idevágó rendelkezéseik: *LB*, Prima Constitutio pr. – 10., 90.2., 81.2., 54.3., *PLS* 57., *LT* Ro. 22., Lpr. 35., Ras. 10., Ras. 1., Ro. 243., 25., 150., Lpr. 28., *LS*, 50., 59.

⁷¹ *LVR*, 9.2.1., 9.2.3., *LB*, 50., *LT*, Ro. 21., Ras. 4., Ro. 6., Ai. 7., 21., Lpr. 83., Ai. 6., Ras. 13., Ro. 244., 259., 266., 267., 374., Lpr. 119., Ras. 7.

pénzforgalom terhére elkövetett jogellenes cselekmények,⁷² a különböző okiratok meghamisítása,⁷³ mint olyan jelenségek, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy az új társadalmi rendet komoly veszélynek tegyék ki. Ebbe a körbe tartoznak – végül, de korántsem utolsósorban! – az atyai hatalom és a monogám házasság, továbbá általában a nők erkölce ellen (*corrumpere mulierem*) irányuló különböző cselekményekre vonatkozó szabályok.⁷⁴ Jelentős teret foglalnak el a frank korszak későbbi jogforrásaiban az egyház és intézményei elleni cselekményekre vonatkozó szabályok.⁷⁵

cc) A jogilag értékelt károkozó és jogellenessé minősített cselekmények következő nagy csoportja *az ingó és ingatlan vagyon, általában a tulajdon terhére előidézett károk* világába tartozik. Az idevágó jogi rendelkezéseket sem lehet függetleníteni az előző csoportnál mondottaktól. Attól nevezetesen, hogy az ott hivatkozott szabályok priméren osztálytartalmúak, mert olyan érdekeket védenek, amelyek a fennálló társadalmi rend közvetlen kifejezői. Ha számításba vesszük, hogy a magántulajdon, különösen az ingatlan tulajdon általánosan kibontakozott rendszere a frank korszakban a prefeudális kor viszonyaihoz képest új jelenség, sőt, hogy éppen ez az egyik meghatározója az új társadalmi rendnek, akkor nem férhet kétség ahhoz, hogy mindazok a szabályok, amelyek a magántulajdon, általában a tulajdoni rend elleni támadások elnyomására, megtorlására voltak hivatva, priméren osztálytartalmúak. Társadalmi funkciójuk lényege ui. az volt, hogy a jog eszközeivel járuljanak hozzá új, a magántulajdonon alapuló feudális társadalmi rend konszolidálásához, kibontakozásához. A korabeli jogforrások deliktuális szabályainak nagy kazuisztikus rendszere ebben az összefüggésben az uralkodó osztály fegyvertárának egyik igen jelentős eszköze volt. Akkor is, ha abban nem volt katonás rend, azaz ha az uralkodó rend érdekeit a kauzisztika ellentmondásos összevisszaságában fejezte is ki.

A tulajdon elleni deliktumokra vonatkozó szabályoknak jelzett társadalmi funkciójuk mellett természetesen volt – az adott elkövetési tárgy és módozat szerint – konkrét, egyedi funkciója is. A határjelző létesítmények elpusztítását a kodifikátor a tulajdoni rend elleni sérelemnek minősítette,

⁷² *LVR*, 6.1.3., 7.6.1–3., *LB*, *extrav.*, *D.* 6., *LT*, *Ro.* 242.

⁷³ *LVR*, 7.5. (királyi okiratok, végrendeletek és egyéb iratok megmásítása, meghamisítása).

⁷⁴ *CE*, 319.; *LVR*, 3.1.2., 3.2.2–3., 3.3.1., 3.4.1., *LB*, 30.1., 30.2., 35.1–3., 12.1–5., 61., 100., 101.; *PLS*, 25.; *LT*, *Ro.* 155., 186–189., 205–207., *Lpr.* 114., 60., *Gr.* 6., 8., *LS*, 22., 27.

⁷⁵ *LT*, *Lpr.* 84–85., 30., 76., 95., *Ar.* 12., *LS*, 58.

és ennyiben a megfelelő jogszabály a benne előírt szankció kilátásba helyezésével a tulajdoni rend útján általában a fennálló társadalmi rend védelmét kívánta szolgálni. A határjelző létesítmény elpusztítása azonban ugyanakkor egy meghatározott személy jogainak és vagyoni érdekeinek megsértését, és az erre az esetre előírt szankció a konkrét deliktum megtorlását, a konkrét sérelem reparálását is jelentette.

A tulajdon rendje elleni jogellenes cselekményekre vonatkozó szabályoknak többféle csoportosítása lehetséges⁷⁶ – annak megjegyzésével természetesen, hogy a kérdéses törvények rendszerezése éppen az elvi rendszerezés hiánya miatt nem követhető. Itt természetesen nem annyira a rendszerezés mikéntje a fontos, hanem az, hogy bizonyos racionális rendszerezés után megismerjük azoknak a jogi eszközöknek a spektrumát, amelyeket a kérdéses jogforrások a tulajdoni rend védelme céljára tartalmaztak.

A szabályok egyik csoportja az *erőszakos cselekmények* útján elkövetett olyan jogellenes cselekményekre vonatkozik, mint amilyen mások tulajdonának önkényes igénybevétele, elfoglalása vagy használata,⁷⁷ a rablás és a lopás különböző esetei,⁷⁸ határjelzők és egyéb ingó és ingatlan dolgok elpusztítása, rombolása,⁷⁹ gyűjtogatása.⁸⁰ Egy további szabálycsoport a *mai értelemben vett ún. gondatlansági deliktumalakzatokra* vonatkozik. Ilyenek:

⁷⁶ Jelentős segítséget nyújtanak ebben a vonatkozásban bizonyos már meglevő rendszerezések [BEYERLE (I), 151. és kk., BEYERLE (II), 407. és kk. old., továbbá SCHMIDT munkája]. Csak-hogy ezek egyike sem fogja át valamennyi érintett jogforrást. Ezért *csak* rájuk támaszkodni nem lehet.

⁷⁷ LVR, 8.3.1., 8.3.5., 8.4.1–2., 8.4.9., LB, 25.1., 25.2., 4.7–8., 49.3., PLS, 9.5., 23., 65., LT, Ro. 150., 280., 354–356., Lpr. 46., 47., 86., 111., 134., 148., 150., LS, 23., 25. Az e körben jelentkező deliktumtípusok: más állatának munkára fogása, más fájának kivágása, behatolás más kertjébe, más földjének bevetése, betelepítése szőlővel, a birtokosna valamely földről bírói döntés nélküli elűzése, más hajójának engedély nélküli használata, vitatott tulajdonon emelt malom bírói ítélet nélkül történő lebontása stb.

⁷⁸ LVR, 6.4.2., 7.2.11.2., LB, 70.1–5., 4.1–4., 94.1–2., 97., 98., 27.9., 29.3., PLS, 2–8., 11–14., 21–22., 27., 33–34., 38–40., 55., 61., LT, Ro. 14–16., 31., 236–242., 253–255., 281–302., 313–321., 340–342., 351., Lpr. 40., 80., LS, 2–9., 11–17., 24., 29., 35., 40., 57., 64. Ezek a forráshelyek a lopás számos típusát ölelik fel. A jellemzőbbek: betöréses lopás, rablás, a lopás különböző formái méhek lopásától hajók lopásáig, bünszövetkezetekben elkövetett lopás, lopás elemi csapások alkalmával, felbujtás lopásra, orgazdaság stb.

⁷⁹ CE, 274–275., LVR, 10.3., 8.3.2., 8.3.6., 8.3.7., 8.3.17., 8.4.3–8., 8.4.13., 8.4.15., LB, 73.3., 55.5., 27.1–4., PLS, 16.5., LT, Ro. 285., 288., 294., 295., 300–302., 332–338., 379., LS, 10., 36. Idevágó jelentősebb deliktumtípusok: határjelző kövek, árkok és kerítések lerombolása, elégetése, károsítása, más kertjének letarolása, állatok károsítása és elpusztítása stb.

⁸⁰ Házak, erdők, szőlőhegyek stb. felgyűjtása: LVR, 8.2.1–2., 8.3.5., PLS, 16.1–4., LT, Ro. 146., 149., Lpr. 72., LS, 18.

a víz- és tűzkárokozás,⁸¹ a fa dőlése és kivágása, ingó és ingatlan létesítmények⁸² útján okozott kár, állatok károkozásaért való felelősség⁸³ stb. Eléggé általános a jogforrásokban azoknak a szabályoknak a jelenléte, amelyek jogellenessé nyilvánítják az eltulajdonított tulajdon és a tolvaj felkutatásának megakadályozását.⁸⁴

Jogellenesnek és ezért deliktumnak minősül bizonyos vállalkozások rosszhiszemű teljesítése (pl. hamis ötvözet készítése), ez azonban már a szerződések, ill. a szerződéses felelősség világa. Habár a szerződéses viszonyok területe mutatja a legjobban a bontakozó áruforgalom méreteit,⁸⁵ ennek vizsgálata mégis már kívül esik e munka keretein. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy a szerződéses felelősséghez többnyire deliktuális szankciók járulnak,⁸⁶ hogy a római jog ún. custodia-felelősségének megfelelő felelősségi viszony jogszabályi megfogalmazásához a leges barbarorum fejlettebb képviselői is számos példát szolgáltatnak.⁸⁷

b) Annak felvázolása után, hogy a frank korszak jogforrásai az adott gazdasági-társadalmi viszonyokból kifolyóan mit tekintenek jogellenesnek, hogy az idevonatkozó szabályoknak milyen spektrumát ismerik, néhány szót kell szólni arról is, hogy ezek *milyen formában jelennek* meg, milyen formát választott a korabeli jogalkotó ahhoz, hogy értékítéleteit kifejezze?

⁸¹ LVR, 8.2.3., LB, 41.1., LT, Ro. 147., 148.

⁸² LVR, 8.3.3., 8.4.22–23., 8.4.29., LT, Ro. 305., LB, 46.1–3., 72. Egyes típusok: vadállat számára emelt csapda, verem által okozott kár (csapdába zuhanás stb.); a folyó medrének halászás céljából gáttal történő elzárása, ami általa okoz másnak kárt, hogy halászati jogait nem tudja realizálni: nem tud halat fogni.

⁸³ LVR, 8.3.10–16., 8.4.16., 8.4.19–20., 8.6.2., LB, 23.1–5., 27.1–5., 49.1–3., 89.1–5., 73.1–3., PLS, 9.4., 36., LT, Ro. 344–350., 357., 324–327., Lpr. 137., Ro. 380., Lpr. 82., 86., 151., LS, 38. Az állatok károkozásának esetei lényegileg a következő csoportokra oszlanak: az emberben, termőföldön (réten, mezőn, kertben, szőlőben) és más állatban okozott károk csoportjára.

⁸⁴ LVR, 7.20.20., LT, Ro. 262., Ai. 1.9.

⁸⁵ A fontosabb szerződésfajták: adásvétel, kölcsön, letét, csere, ajándékozás, vállalkozás, „felelős őrzés”, zálog stb. A különböző szerződésfajtákhoz l. WOHLHAUPTER feldolgozását (301. és kk. old.) a LVR-ra, BEYERLE „*Sachlich geordnete Inhaltsübersicht*”-jét a LB-ra [BEYERLE (I), 151. és kk. old.] és a LT-re [BEYERLE (II), 407. és kk. old.], valamint ECKHARDT tárgymutatóját a PLS-re [ECKHARDT (I), 189. és kk. old.] vonatkozóan.

⁸⁶ Közelebbről arról van szó, hogy egyes szabályok nemcsak a szerződésszegés folytán előállott kár megtérítését, hanem ezen túli szankciót is előírnak. L.: CE, 289., 295., LVR, 5.4.8., 5.4.17., LS, 54., LT, Ro. 233., Lpr. 87., 37–39.; érdemes megjegyezni, hogy előfordul az előre kikötött kártérítésen túli szankció, a „kötér” is (LT, Lpr. 107.).

⁸⁷ A custodia-felelősség egyes típusai a jogforrásokban: felelősség a kölcsönvett dolgok károsodásáért, felelősség a deponált dolgokért, felelősség a zálogban levő dolgok károsodásáért, felelősség az őrzésre átadott dolgokért (CE, 278–285., LVR, 5.5., 5.6.2., 7.2.17., Lpr. 131. stb.).

aa) Az első kérdés az lehetne: van-e a jogforrásoknak legalább valamely deliktumcsoportra vonatkozóan átfogó, általános jellegű szabálya? Más szóval: a jogellenesség legalább részleges általánosságban megjelenik-e?

Sajátos terméke a fejlődésnek, hogy erre a kérdésre *igennel és nemmel kell válaszolni*.

Az *igen mellett* mindenekelőtt tényeknek, azaz olyan szabályok jelenlétének kell szólnia, amelyek megfogalmazása alkalmas arra, hogy minden, illetőleg a deliktumok egy jelentős csoportjára alkalmazható legyen. Vannak is ilyen tények. Pl.: a nyugati gótok törvénykönyve az állatokon okozott károk egy típusára vonatkozó számtalan szabály közül az egyik egyedi (egy konkrét állatra vonatkozó) szabályhoz hozzáteszi, hogy „ezt a szabályt minden négy lábúra alkalmazni kell – hec et de aliis quadrupedibus forma servatur”.⁸⁸ Az állatok által okozott károkért való felelősségre vonatkozóan is van egy általános jellegű szabály a nyugati gótok jogában: „Si animal cuicumque faciat quodcumque damnosum..., in domine potestate consistat, utrum quadrupedem noxium tradat, an ei, qui damnum pertulit vel aliquid excepit adversi, iuxta iudicis extimationem componat”.⁸⁹ Található általános jellegű szabály – római jogi szóhasználatlaltal – a custodia-felelősségi alakzatok között is, mégpedig éppen a hajófuvarozás körében.⁹⁰ A longobard ediktum is tartalmaz önmagában nézve egységes érvényűnek ható rendelkezést, egyebek között pl. a személy elleni erőszakos cselekmények tekintetében („si quis homini libero violentia iniuste fecerit”).⁹¹ Lehetne még sorolni az ilyen ténybeli bizonyítékokat a szóban forgó állítás mellett, hogy ti. a frank jogforrások eljutottak a deliktuális szabályok – lényegileg a jogellenesség – bizonyos általánosításáig.

Ezt az állítást még számos egyéb körülmény is erősíti. Az pl., hogy megkonstruálták az ún. tiltott cselekmény (az ún. unerlaubte Handlung) kategóriáját is, amelynek nyelvi kifejezője többnyire az előbb már hivatkozott

⁸⁸ LVR, 8.4.6.; talán még ennél is általánosabb a 8.4.13. szakasz, amely már nem az állatokon okozott egyfajta kár típusáról beszél, hanem még általánosabb jellegét a bevezető bekezdésben azzal emeli ki, hogy azt mondja: „Si quocumque animal quacumque percussione debilitetur vel occidatur”.

⁸⁹ Ha valamely állat valakinek bármilyen kárt okoz, az állat tulajdonosa választhat: a károkozó állatot kiszolgáltatja, vagy a kárt a károsultnak a bíró becslése szerinti tételben jóváteszi (LVR, 8.4.12.).

⁹⁰ LVR, 5.5.5.

⁹¹ LT, Ro. 31.

„violentia iniuste” v. még inkább az „inlicitum”.⁹² Másrésztől – bár ez a szankciók kérdéséhez tartozik, de ebben az összefüggésben itt is utalni kell rá – kialakultak az anyagi kártérítési kötelezettség terminológiai formulái is, mint „capitale” (eredetileg az elrabolt nőkért, később dolgok elrablásáért fennálló kártérítési kötelezettség), „mancipium restituere”, „componere”, „damnum componere” stb.⁹³ A legkorábbi jogforrásokban olvashatók olyan elméleti szintű megállapítások is, hogy a tulajdonos azért felel a felizgatott állatai által okozott károkért, mert a károkozást úgy kell tekinteni, mintha a tulajdonos maga okozta volna a kárt (si ipse vulnus intulerit).⁹⁴ Más vonatkozásban éppen a szabályok sokfélesége – valójában a differenciáltság – az, ami az adott deliktuális viszony mélyebb és többoldalú megragadására vall. Ilyen pl. a különbségtétel az egyes szándékos és nem szándékos deliktumok között, azok elkülönült szabályozása, amiről még külön fogunk szólni.

A jogi formaalkotásnak ezek a jelenségei azt mutatják, hogy a gazdasági-társadalmi és morális fejlődés nemcsak a deliktuális felelősségi szabályok kazuisztikus sokaságának, de azokon belül bizonyos általános kategóriák kialakulására is vezetett.

A dolog másik oldala azonban ugyanakkor azt mutatja, hogy *egységes szabályok, általánosan érvényesülő jogellenességi kategóriák nem tudtak uralomra jutni*. Mégiscsak a kazuisztika, az egyedi szabályok nagy halmaza uralta a kérdéses kódexeket a deliktuális viszonyokra vonatkozóan. Az embernek szinte úgy tűnik, hogy a jog mint forma, a jogászok mint formaalkotók képesek lettek volna a deliktuális viszonyok egészét egységes szabályoknak alávetni, de ebben valamiféle külső okok megakadályozták őket. Csak néhány rendelkezést kell átolvasni ahhoz, hogy ezeknek a „külső okoknak” a mibenléte a napnál világosabban előttünk álljon. Azonnal kiderül, hogy nem külső, hanem a feudális társadalmi rend számára nagyon is immanens okokról van szó. Hiába konstruálják meg pl. a jogtudósok az állatokon okozott kárért való felelősség általános szabályát, hiába tapasztják azt oda egy adott törvénykönyv valamely titulusához, mint azt a hivatkozott forráshely mutatja,⁹⁵ a feudális osztálytársadalomnak más érdekei vannak. Egyebek között olyanok, hogy ezekben a deliktuális viszonyokban is

⁹² *LT*, Ro. 31., *LVR*, 7.2.3.

⁹³ *LS*, 27.4., 61.1., *LT*, Ro. 270., 271., 272., 325–327., *LVR*, 6.5.12., 8.2.1.

⁹⁴ *LVR*, 8.4.19.

⁹⁵ *LVR*, 8.4.6.

másképp alakuljon a felelősség, ha szabad emberről, földesúrról, és ismét másképp, ha nem szabadról, hanem mondjuk szolgáról van szó.⁹⁶ Ezért a kazuisztikában kifejezésre jutó speciális szabályokra van szükség. Hiába kristályosodik ki általános szabályforma az állatokért való felelősség viszonyaira, mint fent láttuk,⁹⁷ a feudális osztálytársadalom más mércével mér, ha földesúr a sértett, és mással, ha nem az uralkodó osztály tagjáról van szó.⁹⁸ Hiába áll össze a custodia-felelősség egységesnek ható kategóriája egy helyen, ha a feudális osztálytársadalomnak az az érdeke, hogy a felelősség ebben a viszonyban is a kérdéses személy személyi státusa szerint alakuljon.⁹⁹ Ha számításba vesszük, hogy a frank korszak egyes birodalmainak társadalmi tagoltsága a jogállás szempontjából milyen sokrétű aszerint, hogy nemesekről és főrangúakról, középszabadokról (*mediocres*), közsabadokról (*minores personae*), szolgákról, királyi szolgákról, szabadon bocsátottakról, rómaiakról, germánokról, nőkről vagy férfiakról van-e szó,¹⁰⁰ hogy mindezek szerepelhetnek a kárt okozó és a károsult pozíciójában, akkor kézenfekvő, hogy az egységes felelősségi szabályok érvényesülésének hiánya közvetlenül honnan adódik. A rendi tagoltság, a legális jogegyenlőtlenség az a primér tényező, amely a deliktuális felelősségi viszonyok tekintetében a kazuisztika felszámolásának útját állta.

Természetesen nem szabad azt gondolni, hogy a jog mint forma és a jogászok mint formaalkotók valamiképp függetlenül lettek a társadalmi valóságtól, és azt – általános érvényű, a társadalmi tagoltságot áttörő kategóriákkal – mintegy túl akarták haladni, hogy talán a forma készült forradalmasítani a tartalmat. Nem, erről nem volt szó. Hiszen a jogegyenlőtlenségnek a kazuisztikában megjelenő megfogalmazása is a szóban forgó jog és jogászok műve. Arról van itt szó, hogy egyes jogforrások, főleg az erős római jogi

⁹⁶ *LVR*, 8.4.11., de mutatja ezt a kazuisztikát az egész 4. titulus.

⁹⁷ *LVR*, 8.4.6., 8.4.12.

⁹⁸ L. a 83., 88. és 89. sz. jegyzetekben meghivatkozott forráshelyeket.

⁹⁹ L. *LVR*, 5.5.5-öt szemben 5.5.6-tal.

¹⁰⁰ Külön tanulmány tárgya lehetne feltárni, hogy a személyi jogállás szempontjából a frank korszak jogforrásai – akár az uralkodó osztályon belül, akár a másik oldalon – milyen sokrétű tagoltságot mutatnak. A fentiekben jelzett tagoltság eléggé általános, és végigvonul a deliktuális felelősség világán. A felelősség aszerint alakul másképp és másképp, hogy a felelős mely csoporthoz tartozik, sőt továbbá aszerint is, hogy milyen jogállású az, aki ellen a felelős a deliktumot elkövette. A személyi jogálláshoz, annak a jogforrásokban adott hierarchiájához l. az idevágó feldolgozásokat [WÖHLHAUPTER, 301. és kk., BEYERLE (I). 165. és kk., BEYERLE (II), 445. és kk., SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 230. és kk. old.].

hatás alatt álló nyugati gót és longobard törvények bizonyos deliktumtípusok keretében számos olyan kategória kiképzéséről tanúskodnak, amelyek az általános jellegű szabályok irányába hatnak, és viszonylag magas jogi kultúrára vallanak. És amiről továbbá még szó van, az az, hogy mégis a kazuisztika jellemző e kor jogának kifejezésformájára, mert a jogegyenlőtlenség eleve lehetetlenné tette egységes érvényű szabályok uralomra jutását. Természetesen más tényezők is felfedhetők a kazuisztikus „formanyelv” mögött. Ilyen a jogszolgáltatató apparátus fejletlensége, amely csak egyedi szabályok tömegével tudott még úrrá lenni feladatán. Ilyen a hagyományok hatása, amely a kazuisztikus kifejezés mód továbbélését táplálta. Ilyen maga a jogi kultúra, általában a kor szellemi fejlettségének állapota, amely ugyan úton van az absztrakcióképes, differenciált szellemi tevékenység kibontakozása felé, de még-még úrrá lenni feladatán. Ezek a tényezők azonban lényegileg ugyanolyanok, mint azok, amelyeknek jellegéről és összefüggéseiről a rabszolgatartó társadalmi rend jogfejlődését tárgyaló előző fejezetben – hasonló problémák keretében – már részletesebben szóltunk. Ott azt is kifejtettük, hogy ezek a tényezők sem önmaguktól adódnak, hogy végső soron ezek is a fejlődés adott viszonyainak következményei.

bb) A korabeli jogalkotó jogellenességi értékítéleteit kifejező jogi parancsok formai oldalának egyik részéről, a kazuisztika és az általános kategóriák viszonyáról szólva, még egy kérdés érdemel nagyobb figyelmet. Nevezetesen az, hogy a *deliktumokra vonatkozó felelősségi szabályok szerkezetileg hogyan helyezkednek el a kérdéses jogforrások egészében*. A válasz részben már a fent elmondottakból folyik. Elég egy törvénykönyvet szemügyre venni, hogy a válasz lényegét elmondhassuk. Erre alighanem a nyugati gótok törvénykönyve a legalkalmasabb. Bár szerkezetileg a legfejlettebb az összes közül, ebből a szempontból azonban kis hibaszázalékkal általánosítható következtetések levonására alkalmas.

A jogforrásokra általában vonatkozó §-nál már utaltunk arra, hogy a *Lex Visigotorum Recesvindiana* hármas tagolást követ. Egész anyaga 12 – főcímeikkel ellátott – könyvre, azokon belül ugyancsak címeikkel ellátott titulusokra, és további bekezdésszerű számozott pontokra oszlik. Kodifikációs technikai fejlettsége nemcsak ebben a formai tagolásban, de az egyes szabálycsoportok tartalom szerinti hova-sorolásában is megnyilatkozik. Ha a jogszabályszerkesztő közlését elfogadjuk, akkor a kártérítési, illetőleg deliktuális felelősségi szabályokat a „Deliktumokról és

büntetésekről – De iscleribus et tormentis” c. hatodik, a „Lopásokról és csalásról – De furtis et fallaciis” c. hetedik és az „Erőszakos cselekményekről és a károkról – De inlatis violentiis et damnis” c. nyolcadik könyvben kellene megtalálnunk. A többi könyv címe ui. más tartalmat ígér. Kis vizsgálódás után azonban kiderül, hogy nem támaszkodhatunk mindenben a jogszabályszerkesztő közléseire, nem hihetjük el neki, hogy technikai koncepciója olyan tökéletes, mint amilyennek feltünteti.

Amellett, hogy a kártérítési felelősség oldaláról nézve a szisztematizálás még így is sántít, hiszen ilyen értelemben a megfelelő szabályozás egy könyvben, vagy legalábbis a jelzett 6–8. könyvben elhelyezhető lett volna, mégis számos más könyvben is találunk kártérítési szabályokat. Ilyenek a második könyvben a tudatosan helytelen bírói ítéletért, a magánokiratok meghamisításáért,¹⁰¹ a harmadik könyvben a monogám házasság és a nők erkölce elleni deliktumokért, az ötödik és kilencedik könyvben a függőségi viszony ellen elkövetett deliktumokért,¹⁰² a tizedik könyvben a határjelző létesítmények elpusztításáért¹⁰³ való felelősségre vonatkozó szabályok, hogy csak néhányat említsünk.

Továbbá: A kérdéses három könyv a címben ígért deliktuális szabályok mellett sok más szabályt is tartalmaz. A lopásról és csalásról szóló hetedik könyv pl. rendelkezik a feljelentőkről (1. titulus), a letartóztatásról és az ítélet kihirdetésének módjáról (4. titulus), az okirat-hamisításról (5. titulus) és így tovább.

Ha egyik-másik könyv tartalmát tekintve többé-kevésbé homogén is, a szabályok mégis messzemenően osztódnak. Az osztódás alapja láthatóan a kézenfekvő elkövetési tárgy vagy mód. A nyolcadik könyv ilyen titulusokat ismer: „A behatolásról (magánlaksértésről) és rablásról” (1. tit.), „A gyűjtogatásról” (2. tit.), „A fákon, kertekben és gabonában okozott károkról” (3. tit.), „Az állatokon és különböző dolgokon okozott károkról” (4. tit.), „A disznólegelőről és az eltévedt állatok bejelentéséről” (5. tit.), „A méhekről és méhkárokról” (6. tit.).

A tagozódás az elkövetési tárgy vagy mód szerinti csoportosításnál nem áll meg, hanem még tovább megy. Külön szabály van ui. ugyanannál a cselekménynél szabadra és nem szabadra; eszerint váltakoznak a szankciók is.

¹⁰¹ LVR, 2.1.18–20., 2.5.8.

¹⁰² LVR, 5.7.3., 9.1.

¹⁰³ LVR, 10.3.2.

Ha össze akarjuk foglalni azokat a fontosabb tényezőket, amelyek ilyen rendszerű kodifikációhoz vezettek, akkor a következőket lehet mondani. Az egyik tényező mindenekelőtt a rendi tagoltság, a polgári jogegyenlőtlenség, amely szükségszerűen arra vezetett, hogy formailag homogén típusok is szétdaraboltan jelenjenek meg. A másik, és ez talán az általánosabb jellegű, hogy a tulajdoni és forgalmi viszonyok nem olyan sokrétűek, nem annyira bonyolultak, mint a későbbi idők fejlett áruviszonyai mellett. Egyszerűbb, kevésbé bonyolult tulajdoni és forgalmi viszonyokat lehet egyedi, taxatív jellegű jogi normákban kifejezni. Bonyolult viszonyok esetén ez lehetetlen, a taxációt szükségszerűen az absztraktabb jogi kifejezés, ill. szabályozás váltja fel. A harmadik – az előbbiektől nem független – tényező a szellemi és jogi kultúra olyan fokának hiánya, amely a jelenségek lényegének megragadására és a típusok általános jegyeinek kifejezésére, illetőleg az általános jogtételek útján való kodifikációhoz szükséges. Innen az, hogy a jogalkotó bizonyos általános elhatároló ismérveken belül nem absztrahál, hanem a deliktumokra vonatkozó szabályokat konkrét egyedi megjelenési formájukban ragadja meg és fejezi ki. Mégpedig a törvénynek abban a részében, amelyben a kérdéses társadalmi viszony, szellemi vagy anyagi érték főbb szabályait elhelyezi. A jogszolgáltató apparátus sem volt még elég fejlett ahhoz, hogy általános jogtételekből álló kódex alapján teljesítse feladatát. És végül még egy nagyon fontos tényező: amelyik jogrendszer még nem választja szét szisztematikusan a büntetőjog és a polgári jog eszközeit, az nem is mondhat le az egyes deliktumtípusok külön-külön szabályozásáról. A modern jog alkothat egységes polgári jogi felelősségi normákat, amelyek mindenféle károkozásnál alkalmazást nyernek, legyen az pusztán polgári jogi ügy, vagy büntetőjogi deliktum, mint amilyen a lopás, a rablás, csalás, a testi sértés stb. A büntetőjog modern viszonyok között sem mondhat le arról, hogy más szabályt adjon a dologrongálásra, a lopásra, a rablásra, a csalásra, a testi sértésre és így tovább. Minthogy pedig a vizsgált jogrendszerek felelősségi szabályai általában egyszerre teljesítettek büntetőjogi és polgári jogi funkciót, eredendő kazuisztikájuk természetes jelenség volt. Szerkezetileg és más vonatkozásokban is egységes polgári jogi deliktuális felelősségi rendszer kialakulásának egyik alapvető feltétele a polgári jog és a büntetőjog szétválása. Ennek folyamata – mint alább látni fogjuk – már a frank korszakban kezdetét vette, de általános érvényesülésre csak a fejlődés későbbi szakaszán jutott.

2. A jogellenességre és formai kifejezésre vonatkozó vizsgálódások után felmerülő következő nagyobb kérdéscsoport *a kár és a szankció viszonya*. A vizsgált jogforrások szankciórendszere ui. egyik legelemibb közvetítője a kérdéses kor gazdasági-társadalmi viszonyainak, politikai és jogi elveinek.

a) *Ami mármost a szankciórendszert önmagában illeti*, annak skálája a vérbosszú maradványaitól a tisztán reparatív kötelmek nagyfokú kibontakozásáig nagyon széles.

aa) *A vérbosszú, a tálió és általában az önbíráskodás* nyomai elszórta még megtalálhatók a frank kor jogforrásaiban. Nem véletlen azonban, hogy a *kodifikátor* olyan viszonyokban hagyta meg, amelyeknek súlyos szankciók útján történő védelme neki is célja volt. Az ilyen jellegű szabályok száma és jelentősége azonban elenyésző.¹⁰⁴ Lényegük a hivatkozott forráshelyek tanúsága szerint az, hogy a tettessel vagy mindenki, vagy a sértett fél vérrokonai, vagy éppen csak a sértett megtorlásképp azt tehetett, amit akart.¹⁰⁵ A jogforrások a kérdéses intézményeket többnyire már csak negatív tükrözik, amennyiben tiltják azok alkalmazását, az önhatalmú eljárásokhoz való folyamodást. Ezeknek a formáknak túlhaladása a célja azoknak a szabályoknak is, amelyek, mint láttuk, a vérbosszút és a hasonló intézményeket pozitíve fogalmazzák meg. Azzal a formulával, hogy a tettes addig prédája mindenkinek, ameddig meg nem egyezik a sértett vérrokonaival, a tettet megegyezésre, azaz megváltási összeg felajánlására kényszerítik. A vérbosszú emlékéét őrző szabályok többsége azonban a megállapodást szinte már *ex lege* létrejötnék tekinti, és csak azt mondja ki, hogy az önbíráskodás formái tiltottak, az adott cselekményre a megfelelő helyen megállapított

¹⁰⁴ A házasság és a házias nő házastársi hűsége elleni deliktumoknál a jog a férj belátására bízta, hogyan jár el a harmadik személy, illetőleg felesége ellen (*LVR*, 3.4.1–3., 3.4.9. stb.); a halottak meggyalázása, megrablása esetén a tettessel mindenki azt tehet, amit akar, el is pusztíthatja mindaddig, amíg a halott hozzátartozóival meg nem állapodik, és azok nem kérik a közösséget, hogy a tettet ismét fogadják be; súlyos büntetés vár arra is, aki a bosszú súlyával kiüldözött személynek bármilyen támogatást ad (*PLS*, 52.2., *LS*, 57.5., *LR*, 85.2.); Gundobad kivételesen megengedi, hogy az emberölés tettesét a vér szerinti rokonok üldözhesék (*LB*, 2.7.); ha egy szabad nő szolgarendűhöz megy feleségül, a szolgarendű halállal bűnhődik, a szabad nővel a rokonok úgy járnak el, ahogy akarnak: vagy megölik, vagy a határon túlra eladják; ha ezt nem teszik, át kell adni a királyi udvarnak örökös szolgálai munkák teljesítésére – rendelkezik Rotharus (*LT*, Ro. 221.).

¹⁰⁵ Az ún. abszolút és relatív Friedlosigkeit részletesebb elméleti kifejtéséhez l. GIERKE, 14. és kk., 63. és kk. old.

szankciót kell alkalmazni.¹⁰⁶ A szankciók enyhítésének tudatos és kötelező tendenciáját egyik-másik jogszabály általánosságban is kimondja.¹⁰⁷ Nem szólva arról, hogy többnyire az egyházi intézmények, főleg templomok körül kialakult ún. asylum (menedékhely) szankcióenyhítő jellegét a jogforrások több helyen kiemelik.¹⁰⁸

bb) A szankciók másik nagy csoportja: *törvényesen megállapított, személy elleni megtorló szankciók*, amelyek a keletkezett kár megtérítéséről nem intézkednek; a megtorló szankció a reparatív szankciót mintegy konzumálja. Ezek a különböző módon végrehajtott halálbüntetéstől a nemesi rang elvesztésén és örökös szolgaságba jutáson át a különböző testi fenyítésekig terjednek.¹⁰⁹ Elhelyezkedésük súlyosságuknak megfelelően igazodott az egyes deliktumfajtákhoz, úgy azonban, hogy az elnyomottak büntetése ugyanannál a deliktumnál többnyire súlyosabb volt, mint a szabadoké és főrangúaké. Ezeknél sem volt azonban enyhe a jog, ha az uralkodó rend vitális érdekeiről volt szó.

Már átmeneti jellegűek a személy elleni megtorló és a vagyon terhére megállapított anyagi szankciók; az olyanok, mint az adósszolgaság, a zálograbszolgaság, az adósrabság és ezek különböző variánsai.¹¹⁰ Ezek ui. érintik a deliktuózus fél személyes szabadságát is, és ilyen értelemben megtorló jellegűek, de alkalmasak arra is, hogy a károsultnál reparatív eredményt váltsanak ki, és ilyen értelemben anyagi jellegűek.

cc) Jelen vizsgálódások szempontjából *a vagyoni szankciók* jelentősége a nagyobb. Hogy ezek jellegét a valóságnak megfelelően lássuk, a kérdéskör néhány jellemzőbb elemét kell kiemelnünk.

*Az anyagi szankciók egyrészt a személy elleni megtorló szankciók mellett jelennek meg, azaz a reparáció gondolata az egységes szankció méhburkában csírázik ki. Más házába jogtalan behatolás és kis kár okozása pl. egyrészt 10 schilling anyagi szankciót és 100 korbácsütést von maga után.*¹¹¹ Más jog-

¹⁰⁶ *LB*, 2.7., *LT*, Ro. 75., 138., 143., 326., 387., 389., Lpr. 136., *LSax.*, 27., 38., 56.; l. továbbá SCHMIDT munkájának idevágó részét, valamint SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 373. és kk. old.

¹⁰⁷ „De conmonitione principis, qua iubetur, ut iudicium temperem iudices” (*LVR*, 12.1.1.).

¹⁰⁸ *LVR*, 3.2.2., 6.5.18., 9.3., *LB*, 70.2., *LT*, Ro. 269–273.

¹⁰⁹ Részleteiben l. GIERKE, 63. és kk. old., valamint az egyes jogforrások tartalom szerinti részletes és nagyon hasznos tárgymutatóit: BEYERLE (I), 151–189., ECKHARDT (I), 179–195., BEYERLE (II), 407–496. old.

¹¹⁰ L. a 86. és 109. sz. jegyzetekben mondottakat.

¹¹¹ *LVR*, 6.4.2.

talán feltartóztatása 5 schilling vagy 50 korbácsütés.¹¹² Más megsebesítése 20 schilling, illetőleg 200 korbácsütés.¹¹³ Az emberölés szankciója halál (amit csak templomi asyllum útján lehet örökös száműzésre váltani) és teljes vagyonekobbzás az áldozat visszamaradtjai javára.¹¹⁴ A tűzvészokozás – az eset súlyosságától függően – halállal vagy különböző számú korbácsütéssel és anyagi szankcióval jár.¹¹⁵ Sorolhatnánk még a példákat,¹¹⁶ de a lényeg már így is látható. Egyebek között az is, hogy az anyagi szankció még általános anyagi taksa, amely nem igazodik pontosan a keletkezett kár mértékéhez.

Az anyagi szankciók világának egy másik jellegzetessége az, hogy a deliktum megtorlására és reparálására, tehát kettős funkció teljesítésére a jogszabály szankcióként *kizárólag anyagi szankciót ír elő, mégpedig törvényesen taksált, pénzürtékben megállapított tarifarendszer keretében*. A törvényesen tarifált pekuniáris szankciók egyik-másik törvénykönyvben szinte hihetetlen méreteket öltöttek. A nyugati gótok kódexe általában megtorló, tehát mintegy közbüntetést is fűzött olyan deliktumokhoz, amelyeknek ártalma a dolog természeténél fogva túlnőtt a konkrétan károsult érdeksérelmén. Az előbbieknél a példákat többnyire ebből a törvénykönyvből vettük. De ez a kódex is, különösen azonban a burgundok, a száli frankok és a longobardok törvénykönyve egy kicsit hasonlít egy árukkal telezsúfolt kirakathoz, amelyben minden kis cikkre gondosan ráhelyezték az árcédulát. Mindennek szabott ára van, legyen az emberélet, a nők jóhíre, pofon, hajtépés, kéztörés vagy más. A teljes részletesség helyett inkább egy kis ízelítőt érdemes itt papírra vetni.¹¹⁷ A longobard törvények elvileg is kimondják, hogy szükséges „az emberek pénzürtékét közelebbről megállapítani”,¹¹⁸ és ennek alapján a következőket rendelik: az emberölés – az áldozat és az elkövető rangjától függően – 16-tól 1200 schilling, testi sértés három ütésig 3 schilling, öklözés 3 schilling, pofon 6, földhözvágás 6, haj- és

¹¹² LVR, 6.4.4.

¹¹³ LVR, 6.4.8.

¹¹⁴ LVR, 6.5.18. Egy korábbi eredetű rendelkezés a halálbüntetés mellett más szankció alkalmazását kifejezetten kizárja (LB, 2.1.).

¹¹⁵ LVR, 8.2.1–2.

¹¹⁶ LVR, 6.4.8., 6.4.11., LB, 50.4., 29.1., 92.5., 4.1., 4.2., LT, Ro. 163., Lpr., 17., 20. stb.

¹¹⁷ A részletekről alapos kimutatászerű feldolgozást adnak WOHLHAUPTER, 301. és kk. (LVR), ECKHARDT (I), 189. és kk. (PLS), BEYERLE (I), 351. és kk. (LB), BEYERLE (II), 407. és kk. (LT) old.

¹¹⁸ „Nunc autem statuere previdemus, quomodo sit ipsa qualitas (personae) consideranda” (LT, Lpr. 62.).

szakálltépés 6, a fej megsértése három csontszilánkig 12 schilling, miközben a 12 schilling csak akkor jár, ha az egyik csontszilánk 12 láb távolságról egy pajzsra dobva még zörgő zajt hallat; és ez így folytatódik az orron csapás, a fülön csapás, a fogkiütés, az ajak felsértése, a végtagok különböző megsebesítése, a házasságon kívüli nemi közösülés, a hamis tanúzás megfelelő taksájának felsorolásán át¹¹⁹ egészen a vagyon elleni deliktumok jó részének szankciórendszeréig.¹²⁰

Mint mondtuk, ezek a fix taksák egységes szankciók, ún. pönális és reparatív szankciók voltak egyszerre. Pönális jellegüket kiemeli az a körülmény is, hogy nemegyszer többszörözve jelennek meg egy-egy deliktum kapcsán.¹²¹

A vagyoni szankciók ugyan jelentős megnyilvánulásai a reparatív gondolat, azaz a polgári jogi eszközök kialakulásának, mégsem ezek a jelentősek. *A polgári jogi és büntetőjogi szankciók elkülönülésének vannak jelentősebb megnyilatkozásai is.*

Az egyik: *a törvényesen tarifált pekuniáris kompozíciók belső megoszlása.* Az idevágó rendelkezések egy jó részében a törvényalkotó a szankció egyik részét az államnak (a királynak) juttatja, és a másik részt a károsultnak ítéli. Előfordul ez a személyek és a tulajdon elleni deliktumok esetében egyaránt.¹²²

A másik és fontosabb: *a pusztán reparatív szankciók nagymérvű elterjedtsége, illetőleg azoknak a megtorló jellegű büntető szankcióktól való határozott elkülönülése.* Ennek a jelenségnek egyik tipikus esetcsoportját azok a szabályok alkotják, amelyek a kérdéses deliktum címén nemcsak a konkrétan károsult személyt, de a jogrendet is megtámadottnak deklarálják – éppen azért, hogy kártérítés mellett megtorló büntetést is előírják. A fent tárgyalt, hasonlóan kettős jellegű szankciós szabályoktól ezek abban különböznek, hogy itt nem valamilyen fix tarifáról, hanem az anyagi kárnak megfelelő reparációról van szó.¹²³ A másik nagyon gazdag esetcsoportba azok a szabályok tartoznak, amelyek kizárólag reparatív szankciót írnak elő. Ilyenek

¹¹⁹ Az egyes személy elleni deliktumok tarifájának részletekbe menő felsorolását l. BEYERLE (II), 434–445. old.

¹²⁰ A vagyon elleni deliktumok hasonló részletezését l. uo. 477–490. old.

¹²¹ *LVR*, 6.4.2., 7.2.10. és kk., valamint 8.1.6., 8.1.12., *LT*, Ro. 253., 146., 149., *LB*, 70.4., 4.3.63. stb.

¹²² *LT*, Lpr. 20., Ro. 163., Lpr. 17., Ro. 13., Ai. 15., Gr. 8., Ro. 186., 208–209., 191., 249., 25. stb.

¹²³ A fontosabb és jellemző forráshelyek: *LVR*, 2.1.19., 7.2.5–6., 8.2.1., 6.4.9., 7.2.12., 8.1.9., 8.3.2., 8.3.5–7., 8.6.2., *LB*, 70.4., 4.1.1–4., 94.1., 73.3., *LT*, Ro. 78., 79., 87., 94., 96., 101., 102., 106., 107., 109. kk., 253., 254., 146.

általában a vagyonrongálásokra, az állatok és ingó-ingatlan létesítmények által okozott károokra vonatkozó, az ún. custodia-viszonyok keretében keletkezett, korábban már tárgyalt felelősségi szabályok.¹²⁴

A harmadik és az előzővel szorosan összefüggő jelenség, hogy a *damnum emergens* mellett széles körben *megjelenik az elmaradt haszon (a lucrum cessans) számításba vétele* is, amire a deliktuális szabályok számottevő sokasága szolgáltat meggyőző bizonyítékot.¹²⁵

A büntetőjogi és polgári jogi szankciók elkülönülésének egy további – felsorolásunkban negyedik – megnyilvánulása a forrásokból kielemezhető azon elv, hogy a *vagyoni kártérítési szankciók aktíve és passzíve örökletessé válnak*.¹²⁶

Végül nem közömbös annak kiemelése sem, hogy a *kártalanítás eszköze többnyire a pénz*, ami mellett természetesen nem ritka a természetbeni kártalanítás sem.¹²⁷ Érdemes továbbá arra is utalni, hogy a *kárösszeg megállapítása bírói úton történik*; a bíróság vagy maga állapítja meg a kár nagyságát, vagy a károsult szomszédjainak, esetileg magának a károsultnak a megállapításaira hagyatkozik.¹²⁸

b) Korábban azt mondtuk, hogy a *szankciórendszert is meghatározó gazdasági-társadalmi viszonyokat* maga a szankciórendszer közvetíti a leghívebben, ezért ezek logikusan csak a szankciórendszer főbb jellegzetességei útján érzékelhetők. A szankciórendszer által – a forma és a tartalom szoros összefüggéséből adódóan – a kérdéses meghatározó tényezők is jórészt kirajzolódnak. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

aa) A társadalmi és tulajdonviszonyok struktúrájában élnek még prefeudális, részben ősközösségi elemek, de ezek általában már túlhaladtak.

¹²⁴ A fontosabb és jellemző forráshelyek: *CE*, 274., 278., 280., 282., *LVR*, 2.1.30., 5.4.20., 5.5.1., 5.5.3., 7.2.2., 8.3.2., 8.3.3., 8.3.6., 8.3.11., 8.4.13., 8.4.23., *LB*, 64.1., 23.4–5., *LT*, Ro. 128., 147., 148., 304., 305.

¹²⁵ A jellemzőbb forráshelyek: *CE*, 281–285., *LVR*, 5.5.4., 8.4.29., 5.5.8., 5.5.9., *LT*, Ro. 78., 79., 82–84., 87., 89., 94., 96., 101., 102., 106., 107. kk.

¹²⁶ A kötelmek aktív és passzív öröklését részben általános, részben egyedi szabályok mondják ki: *LVR*, 2.3.8., 7.2.19., *LB*, 65., 82.2., *LT*, Ro. 365., Ar. 3., 10., Lpr. 57., 59. Ezek és más hasonló szabályok az örököst az örökölt vagyon erejéig teszik felelőssé az örökgyógy kötelezettségéért. A személy elleni megtorló szankciók, más szóval a büntetőjogi felelősség általában már nem száll át az örökösökre; ezt egyik-másik szabály (pl. *LVR*, 6.1.7.) kifejezetten tiltja. Ez persze annak is jele, hogy még nem teljesen kihalt, hanem nyomaiban még meglevő jelenségről van szó.

¹²⁷ Jellemző forráshelyek: *LVR*, 8.3.2., 5.5.3., 8.4.12., 8.4.9., 7.3.1., 8.3.5., 8.3.11., *LB*, 21.2., *LT*, Ro. 148., 325., 344., 262., 270., 274., 328., Lpr. 132., *LS*, 36., 9.1–2. stb. L. továbbá mindazokat a forráshelyeket, amelyekre a vagyoni szankciókról szóló fejtegetések keretében utalás történik.

¹²⁸ Néhány tipikus jellegű forráshely: *LVR*, 6.4.11., 8.2.1., 8.3.2., 8.4.12., 8.3.6., *PLS*, 50.3., *LT*, Ro. 146., 149., 332., 137., *LA*, 71.1–2., 74.1., 76.2., 70.2., *LFris*, 4.1–2.

Túlhaladottak a tulajdonviszonyok és társadalmi viszonyok területén is. Hiszen a feudális magántulajdon már konszolidálódott, és általánosan uralkodóvá vált. A jogforrások és jórészt éppen a szankciós rendelkezések tanúsága szerint a frank korszakban a feudális magántulajdon keretében fejlett mezőgazdasági kultúrával, számottevő kézműiparral, jelentős kereskedelemmel és pénzforgalommal van dolgunk. Társadalmi szinten, az emberek egymáshoz való viszonyának szintjén még van ugyan jelentőségük a vérségi kapcsolóelveknek, a tágabb és szűkebb vérrokonság tényéhez az öröklésen és a családjogi viszonyokon túlmenően is fűződnek bizonyos jogilag megfogalmazott következmények, ezek mégis elhaló jelenségek. Minden jogforrás az embereknek egymáshoz való viszonyát, adott esetben felelősségi kötelezettségét a tulajdonviszonyok közvetítésével, azaz az osztályviszonyok alapján határozza meg.

A fejlett és kiépült állam ezen az alapon – a jogforrásokból láthatóan – rendeltetését abban látja, hogy az új viszonyokat minden erővel konszolidálja, fejlessze, az újjal ellentétes hatású elemeket pedig visszaszorítsa. A viszonylag fejlett munkamegosztás már létrehozta a joggal hivatásszerűen foglalkozók rétegét; fejlett a kodifikáció, fejlett a jogszolgáltatás is; legalábbis már annyira, hogy az új rend konszolidálását a forgalmi élet és a különböző deliktumok differenciált szabályozásával volt képes szolgálni. Elterjedt a kereszténység, amely mind óriási szervezete, mind szellemi tartalma révén nagy hatással volt az egyes társadalmi jelenségekre.

Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ezek voltak azok a gazdasági-társadalmi és egyéb tényezők, amelyek a vázolt szankciórendszer kialakulására vezettek, amelyek ebben a szankciórendszerben tükröződnek. Ezek jutnak kifejezésre a vérbosszújellegű szankciók visszaszorításában, az önbíráskodás tilalmazásában, a csak bíróságilag kimondott szankció érvényében, a „nulla poena sine lege” már korán kimondott, de később „elfelejtett” elvében, az asyllum intézményének kialakulása mellett a szankciók súlyának általános csökkenésében, az anyagi szankciók kialakulásában, a büntető és reparatív szankciók szétválásában, az anyagi szankciók pekuniáris jellegének előtérben állásában, a büntető szankciók átörökítésének tilalmazásában, a vagyoni szankcióknak az utódokra való átszállásában és így tovább.

bb) Az előbb hangsúlyoztuk, hogy az emberek közötti viszonyokat a vagyoni forgalomban már döntően a feudális tulajdonviszonyok uralják. Hosszú volna azoknak a szabályoknak a listászerű felsorolása, amelyek a

felelősségi szankciót aszerint fogalmazzák meg, hogy az elkövető, illetőleg a károsult milyen osztályhelyzetű volt.¹²⁹ Ha ezt tennénk, aligha maradna érintetlen forráshely a kérdéses törvényekben. Az adott kor törvénytípusai általában is, de a szankciórendszerben különösen nyíltan a jogegyenlőtlenség talaján állnak. Ebben az értelemben a frank korszak jogforrásainak szankciórendszere jórészt közvetlenül is osztálytartalmú, azaz osztályellentmondásokat fejez ki; úgy azonban, hogy az adott szankció az elnyomott osztály fékentartását célozza.

3. A frank korszak jogforrásainak felelősségi rendszerére vonatkozó elemzéseink harmadik nagyobb kérdéscsoportja a *felelősségi kötelezettség és az emberi magatartás viszonya, általában az emberi magatartás szubjektív elemeinek szerepe a deliktuális felelősség körében.*

Az emberi magatartás értékelése nem teljesen egysíkú a jogforrásokban. Fejlődésére és alakulására ugyanazok a tényezők voltak meghatározók, mint a szankciórendszer esetében. Eléggé kézenfekvő, hogy ahol van vérbosszújellegű szankció, ott megtalálhatók a vétkesség, sőt okozás nélküli felelősség elemei is. Az eddigiek, különösen az önálló polgári jogi szankciórendszer viszonylag kialakult volta után viszont az sem hathat a meglepetés erejével, hogy a felelősség megállapításánál az emberi magatartás szubjektív oldalának értékelése is előtérbe került. Ha a keletkezett kár és az anyagi szankció pontos kitárázásánál a bírói mérleg serpenyője már jelen van, aligha maradhat el annak megmérése, ami a káros következményekhez vezetett. Nevezetesen a károkozó emberi magatartás különböző elemeinek értékelése. Ebben a vonatkozásban a meghatározó tényezők közül különösen hármat kell kiemelni. Az egyik a feudális tulajdoni viszonyok talaján megjelenő áruviszonyok elég jelentős kibontakozása. A másik a jogszabályalkotó és jogszolgáltató szervek fejlettsége, amely a jog rendeltetészerű feladatainak teljesítéséhez viszonylag differenciált eszközök kiépítését tette lehetővé.

A harmadik a kereszténység szellemének nagy hatása, amely különösen olyan területen kézenfekvő, mint a különböző emberi magatartások

¹²⁹ A szemléletesség végett utalunk néhány ilyen szakaszra (*LVR*, 3.2.2., 6.3., 8.4.29., 3.3.1., 3.4.1., *LB*, 4.1., 48.1-3., 30.1-2., 35.1-3., 12.1-5., 61., 100-101., *CE*, 319., *PLS*, 25., *LT*, Ro. 221., 279-280., Lpr. 62. stb.), de az egyes rendelkezések szemléletessége szempontjából ennél is többet mondanak azok a tárgymutatók, amelyek az egyes deliktumoknál végig bemutatják, hogyan alakulnak a szankciók a deliktuális viszonyba jutottak osztályhelyzete szerint [l. pl. BEYERLE (I), 160. és kk., BEYERLE (II), 434. és kk. old.].

morális tartalmának értékelése. E három tényező természetesen bonyolult kölcsönhatásban volt egymással. A vétkeességi felelősség megkonstruálása szempontjából az utóbbi kettő az elsővel a forma és a tartalom viszonyában állt.¹³⁰

Ha a vizsgálódás körébe vont jogforrások rendszerét a felelősség alapja, azaz a felelősségre kötelezett személy magatartásának egyes elemei szerint elemezzük, a következő kép tárul elénk.

a) Elsőnek ebben az összefüggésben az *eredményfelelősséget* kell megemlítenünk, amelynek megjelenési formái viszonylag a legszórványosabbak; érvényesülése egyedi esetekre korlátozott. Ebben a körben a magatartás szubjektív elemei még nem játszanak minősítő szerepet.

aa) Már korábban utaltunk arra, hogy a *vérbosszú-jelenségek* szóhasználata szerinti gyakori előfordulása többnyire korlátozó, tiltó értelmű. Teljes túlhaladásuk azonban a frank korszakban nem valósult meg.¹³¹ Nem valósulhatott meg, mert még közel volt az a kor, amelynek méhében született, mert még a frank korszakban is éltek olyan társadalmi jelenségek, amelyeknek genezise a kollektív felelősség eredetéig megy vissza, mert a frank korszak végén hatályos törvénykönyvek anyaguk jó részét abból a korból vették át, amely éppen „vízvázalasztó vonal” volt egyrészt a szervezett osztálytársadalom és megszilárdult állami rend, másrészt az állami organizáció és osztály nélküli társadalom között, mert a kodifikátor minden igyekezte ellenére sem tudta magát függetleníteni a múlt tovább élő elemeitől. Annyi azonban mégis bizonyos, hogy passzív oldalon a vérbosszú-jelenségek erősen korlátozottak voltak. A nem-okozó felelőssége ui. általában már nem merülhetett fel;¹³² ezt az a kevés rendelkezés is kifejezetten kizárja, amely a tettesre vonatkozóan a vérbosszút megengedi.¹³³ Egyebekben pedig a vérbosszú,

¹³⁰ Lényegileg ugyanazokról a tényezőkről van szó, mint az antik jogrendszerek vétkeességi felelősségének kialakulásánál. Éppen ezért e tényezők behatóbb elemzéséhez l. az előző fejezet megfelelő részeit.

¹³¹ Az egyik legfejlettebb törvénykönyv, a nyugati gótok törvénye a vérbosszú intézményét egyáltalán nem ismeri. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a frank korszak egészében is ismeretlen lett volna.

¹³² Ez alól csak a száli frankok törvényei kivételek, amelyek megőriztek egy olyan rendelkezést, amely a kollektív felelősség szellemében fogant – kiterjesztvén a felelősséget olyanokra is, akiknek a károkozó deliktumhoz csak annyi közük van, hogy a deliktuózus félnek közelebbről vagy távolabbról rokonai: l. *PLS*, 58., *LS*, 61.

¹³³ *LB*, 2.7., *PLS*, 55.2., *LS*, 57.5.

és ezáltal a kollektív felelősség – még az aktív oldalról nézve is – feltétlen tilalom alatt áll.¹³⁴

bb) Részben az eredményfelelősség gondolata tükröződik azokban a rendelkezésekben, amelyeket jórészt a károsult *minden áron való kártalanítására* törekvés motivál. Ezek ui. mindenhowan keresnek felelőst, esetileg olyant, akinek a károkozó deliktumhoz nem volt köze. Ez a szemlélet üt vissza pl. a letét és kölcsön körében, ha a letett, ill. kölcsönadott dolgok más deliktumából kifolyólag kárt szenvednek és a deliktuózus fél ismeretlen.¹³⁵

b) Már a rabszolgatartó társadalmi rend jogforrásaiban is láthattuk, hogy amikor a szubjektív felelősség gondolata még nem tud minden egyes korábban született normát áthatni, szép számmal vannak – a cselekmény szubjektív oldala szempontjából – ún. *semleges, átmeneti rendelkezések*.

aa) Ezek egy részének lényege az, hogy a keletkezett kárhoz szankciót fűznek, tekintet nélkül arra, hogy a kérdéses károkozó cselekmény szubjektíve felróható-e annak, aki *ténylegesen elkövette*. Az ilyen jelleggel szabályozott deliktumok jó része természetesen fogalmilag vétkes cselekmény, de nem kis részük vétlenül is elkövethető. Általában fogalmilag vétkes pl. a gyújtogatás, illetőleg a gyújtogatás útján elkövetett károkozás, de nem szükségképpen vétkes a tulajdonos abban, hogy valamely állata másnak kárt okoz. Márpedig sok olyan rendelkezés van a jogforrásokban, amely ezekben és sok más esetben minden megkülönböztetés nélkül kártérítést, deliktuális szankciót ír elő.¹³⁶

bb) A differenciálatlan eredményfelelősség üt át azokon a rendelkezéseken is, amelyek a fátumra (eskü, vízpróba), valamelyik fél ügyességére (párbaj), mindenesetre a deliktuális magatartás tényleges elemeitől egészen független tényezőre bízzák annak eldöntését, hogy tartozik-e a kérdéses fél szankciót adni (elszenvedni) vagy sem. A kiindulás az, hogy tartozik, tekintet nélkül a deliktuális magatartás jellegére. A szóban forgó igénybe vehető eszközök útján azonban ezt a kiindulást mintegy ki lehet védeni. És ez a körülmény már maga is mutatja, a kérdéses forráshelyek pedig még inkább ezt indikálják, hogy itt tulajdonképpen már a vétkesség gondolata

¹³⁴ *LT*, Ro. 19., 45., 74–75., 138., 143., 162., 326., 287.

¹³⁵ *LT*, Ro. 143.

¹³⁶ Az ilyen jellegű rendelkezések elszörtan többféle deliktumtípus kapcsán előfordulnak. A jellegzetesebb forráshelyek: *LVR*, 8.2., 8.3.2., 8.3.6., 8.3.11., 8.3.13., 8.3.15., 8.4.12., 8.6.2., *LS*, 10.8., *LB*, 23.1., 64., 89.4., *LT*, Ro. 325–328., 331., 343., 344., 346., Lpr. 137., *LR*, 46.1–2., *LSax*, 57., *LA*, 74. stb.

tört magának utat. A ténybizonyítás mellett ui. többnyire arról van szó, hogy egy személy vétkességét vagy vétlenségét megállapítsák.¹³⁷ A sikeresen kiállott vízpróba, párbaj és eskü ui. sok esetben nemcsak a kérdéses személy általi okozás hiányát, hanem a vétlenség bizonyítását is jelenti, ami a felelősség elhárítását vonja maga után.

c) Ami az állatok, az alárendelt személyek, valamint a lelketlen dolgok által okozott kárért való felelősséget illeti, a *vétkes felelősség* megjelölése ezen a területen is kimutatható, bár az eredményfelelősség uralma itt a legkézenfekvőbb.

aa) Vadállat esetében csak akkor van felelősség, ha a vadat normális nyugalmában vadász megzavarta; szelíd állat esetében, ha a tulajdonos kifejezetten vétkes (ha tudta pl., hogy kutyája mérges, és mégsem ügyelt rá); nem felel viszont a tulajdonos, ha a kár a sérült önhibájából következett be (pl. uszította, bősztette az állatot).¹³⁸ A másnak valamilyen címen átadott állat által okozott kárért a kedvezményezett felel,¹³⁹ ami egyik oldalról a forgalmi élet követelménye ugyan, de a felelősség oldaláról a vétkes fél megkeresésének formája is.

bb) Hasonló tünetek eluralkodásának lehetünk tanúi a szolgák és családtagok károkozásáért való felelősség körében is. A családfő jogi „főség”-ét és hatalmát természetesen a deliktuális szabályok is kifejezésre juttatják, amennyiben a szolgák és alávetettek cselekményei az úr cselekményeinek számítanak. „Die Hand des Sklaven gilt juristisch für die verlängerte Hand des Herren” – mondja találóan Schmidt.¹⁴⁰ Ha írnak is elő szankciót az alávetettre, az többnyire csak személy elleni és megtorló jellegű, hisz anyagi reparációt a károsult általában csak az úrtól várhat.¹⁴¹ Ami azonban itt lényeges, hogy a közvetett cselekményekbe is beleviszik a vétkesség gondolatát: az úr azért felel szolgája károkozó cselekményeiért, mert nem oktatta, nem nevelte arra, hogy kárt ne okozzon; az utasításra történő cselekvés az úrra hárítja át a felelősséget; a longobard törvények általános

¹³⁷ CE, 279., 280., LVR, 5.5.2., 5.5.3., 5.5.7., 8.2.1., LB, 8.1., 8.2., 8.4., PLS, Novellae Legis Salicae II. 15.2., PLS, 53.1–2., 56., Leges Extravagantes I. a/14., 16./, LS. 55., LT, Ro. 9., 198., 202., 213., 368., Lpr. 11., 71., 118. stb.

¹³⁸ LVR, 8.4.16–20., 8.4.49., LB, 18., LT, Ro. 309–311., 324., LBaiuv., 20.9. stb.

¹³⁹ LVR, 5.5.2., LT, Ro. 307., 308., 327., LR, 72.4.

¹⁴⁰ SCHMIDT, 43. old.

¹⁴¹ Szépen mutatják ezt a szemléletet a következő forráshelyek: LVR, 6.4.11., 6.5.20., 8.2.23., 8.1.6., 8.3.10., LB, 4.2., 70.1., LBaiuv., 1.6.

hatállyal leszögezik, hogy az úr vétkessége nem vitatható, ha szolgálja a kárt kíséretében okozta; egyik-másik törvény mentesíti az urat a kártérítési kötelezettség alól, ha a jobbágy elmenekült (a vétkesség tehát a tényleges tettesnél van) stb.¹⁴²

cc) A szubjektív felelősség elve tört át az ingatlan és ingó létesítmények útján keletkezett károkért való felelősség területén is. Példaként érdemes egy idevágó forráshelyet idézni. Ha valaki vadak elejtése végett vermet ás, vagy más csapdát épít, értesítse erről a közelben lakókat és a szomszédokat; ha a figyelmeztetés ellenére valaki figyelmetlenségből mégis kárt szenved ilyen létesítménynél, a veszélyt maga idézte magára, és a csapda létesítője felelősségre nem vonható; messziről jött ember esetében azonban igen, mert hiszen tudni kellett, hogy távoli idegenek esetleg saját hibájukon kívül is „csapdába esnek”. Ilyen és hasonló rendelkezés a forrásokban több is található.¹⁴³

d) A deliktuális felelősség viszonyait rendező szabályok nagy többsége *a felelősség megállapítását elvileg és következetesen az elkövető vétkes magatartásához köti*. Ezt az elvet az egyes jogforrások egyik-másik helyen általánosságban is deklarálják. „Ille solus iudicetur..., qui culpanda committit, et crimen cum illo, qui fecit, moriatur” – olvashatjuk pl. a nyugati gótok törvénykönyvében.¹⁴⁴ Ha fel kívánjuk vázolni azokat a szempontokat, amelyek összessége a vétkesség elvének nagyfokú kibontakozását tanúsítja, akkor – a teljesség igénye nélkül¹⁴⁵ – a következőkre kell utalnunk.

aa) Az önvédelem keretében, illetőleg a szükséghelyzetben elkövetett kár-
okozó cselekmény számos rendelkezés értelmében nem von maga után kár-
talanítási kötelezettséget. A nyugati gótok törvénye megtámadtatás esetén
a támadónak okozott sérelemért a felelősségre vonást kizárja.¹⁴⁶ Hasonló
rendelkezés a longobardok kódexében is található.¹⁴⁷ De itt már nemcsak az

¹⁴² A vázolt korra jellemző forráshelyek: *LVR*, 8.1.1., *LB*, 2.5., *LBaiuv.*, 2.5., 8.2., *LT*, Ro. 241., 249., Lpr. 21., *LSax.*, 50., 52., *LFris.*, 1.14. – Az alávetettek önálló felelősségének kérdéséhez l. részletesebben: SCHMIDT, 43. és kk., valamint GIERKE, 12. és kk. old.

¹⁴³ L. pl: *LVR*, 8.4.22–23., *LT*, Ro. 303., 305., *LBaiuv.*, 14.1–2., *LSax.*, 58., 60., *LR*, 70.3., 70.5. stb.

¹⁴⁴ *LVR*, 6.1.7.

¹⁴⁵ A vétkesség gondolatát jelző valamennyi megoldás, illetőleg valamennyi forráshely feltüntetése nem lehet feladatunk. A *c)* pontban már eddig is érintetteknek túlmenően itt ismét csak a jellemzőbb megoldások és forráshelyek bemutatására törekszünk.

¹⁴⁶ *LVR*, 6.4.6.

¹⁴⁷ *LT*, Ro. 280.

élet és a testi épség elleni támadás, hanem a tulajdon elleni deliktum kárt okozó elhárítása is megengedett.¹⁴⁸

bb) A sérült önhibája és harmadik személy cselekménye mentesít a felelősség alól – mondják ki több helyen a jogforrások.¹⁴⁹

Mind ez, mind pedig az előző pontban jelzett körülmények tulajdonképpen a jogellenesség körébe tartozó kategóriáknak is tekinthetők; fennforrásuk esetén a jogellenesség hiányáról is lehet beszélni. A lényeg ebben az összefüggésben azonban nem éppen a kérdéses tényezők jogdogmatikai értékelése, hanem az a tény, hogy a felsorolt esetekben az okozó felelőssége azért esik el, mert a jogalkotó csak szubjektíve is elmarasztalható, tehát vétkes károkozás esetében ismeri el a kártérítési felelősséget. Minthogy az adott esetekben a károkozó emberi magatartás vétkes jellegéről általában nem lehet beszélni, felelősségről sem lehet szó.

cc) A megfelelő belátási képesség hiányának mint kimentő körülménynek elismerése sem ismeretlen a vizsgálódás körébe vont törvényekben.¹⁵⁰

dd) A deliktuális viszonyokat rendező szabályok nagy sokasága a felelősségre vonáshoz *expressis verbis* szándékos vagy gondatlan magatartást ír elő,¹⁵¹ avagy – ami ezzel azonos – lehetővé teszi az exkulpációt arra hivatkozással, hogy a károkozó tettét nem rosszakaratból követte el.¹⁵² Mindezekből következően az is logikus, hogy a források a vétlen kártétel, a *casus* következményeit általában nem rendelik reparálni, „*quia quod casus operatur non debet ad damnum aut inquietudinem hominis pertinere*”.¹⁵³

¹⁴⁸ További jellegzetes forráshelyek: *LVR*, 6.5.19., 8.4.8., *LB*, 2.2., *PLS*, 47., 50.3., *LS*, 49., 52.3., *LT*, Ro. 323–324., 330–331., Lpr. 20., 62., 141., 146., Ai. 2. Egyes rendelkezések átmeneti jellegére vall, hogy tartalmaznak ugyan még kártalanítási utasítást, de csak részleges vagy jelképes jelleggel.

¹⁴⁹ *LVR*, 7.2.6., 8.4.23., *LT*, Ro. 138., 274., 307., 311., 322., 327., 352., Lpr. 110., 136., *LB*, 18.2., 46.2., *LBaiuv.*, 9.6., 20.9., *LA*, 83. stb.

¹⁵⁰ *PLS*, 24.5., *LS*, 26.9., *LT*, Ro. 323. Ebbe a körbe sorolhatók azok a rendelkezések is, amelyek vétlennek minősítik és minden szankció alól mentesítik azt a szolgát, aki feljebbvaló utasítására követett el károkozó cselekményt (*CE*, 323., *LVR*, 7.3.5., 4.2.15., 6.4.2., 8.5.3., 11.2.2., *LT*, Ro. 259. stb.).

¹⁵¹ *CE*, 274., 278–285., 323., *LVR*, 2.1.19., 4.4.2., 5.5., 6.5.1–2., 6.5.19., 7.2.15., 8.4.16., 8.4.18–19., 8.3.3., *LB*, 18.1–2., 41.1., 46.4., 72., *PLS*, 9.3., *LS*, 10.6., *LT*, Ro. 9., 75., 138., 146., 149., 201., 248., 264., 303–305., Lpr. 71., 136., 148., 153., *LR*, 70.2.kk., *LBaiuv.*, 14.1–2. stb.

¹⁵² L. pl.: *LVR*, 6.5.2.kk., *LB*, 6.2., *LT*, Ro. 248., 324., 342., 348., 387., *LBaiuv.*, 9.10.

¹⁵³ L. *LB*, 18.1., továbbá: *LVR*, 5.5.5., 8.3.4., *LB*, 18.2., 41.2., 46.1., 72., *LT*, Ro. 309.; ha a kártérítési kötelezettséget mégis megállapítják, a vétlen kártétel alakzataiba is beleviszik a vétkesség gondolatát (pl. *LVR*, 8.4.19–23.).

e) *A vétkességi custodia-felelősség* egyes alakzataira (letét, kölcsön) vonatkozóan Schmidt feldolgozása alapos és pontos.¹⁵⁴ A vétkesség elvének nagyfokú térhódítására – Schmidt megállapításainak megfelelően – jellemző, hogy bár a letéteményes (vagy a kölcsönvevő) korlátozott körben vétkesség nélkül is felel (ha az ügylet visszerthes volt), a felelősség megállapításához azonban általában vétkesség kell.¹⁵⁵

2. A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDSZERE A FEJLETT FEUDALIZMUS ÉS A KÉSŐI KÖZÉPKOR JOGÁBAN

A) A JOGFEJLŐDÉS ÁLTALÁNOS ÚTJA A JELLEGZETESEBB JOGFORRÁSOK ÉS AZOK SZÜLETÉSÉNEK VISZONYAI

A történettudományban két szakaszra osztott, szóban forgó időszak¹⁵⁶ a frank korszak végétől a feudalizmus alkonyáig, a polgári társadalmi rend kibontakozásának kezdetéig tart. Az előző korszak – mint láttuk – mind a gazdasági viszonyok fejlődése, mind a politikai történet, mind pedig a jogfejlődés szintjén a középkori Európa kialakulásának első, mintegy bevezető fázisát jelentette. A következő korszak a kibontakozás ideje volt, amit egyre több nyílt ellentmondás kísért, majd pedig a hanyatlás, illetőleg a polgári társadalmi rend elemeinek fokozatos térhódítása követett.

1. Gazdasági-társadalmi vonatkozásban ezt az időszakot a következő tényezők jellemzik: a termelőerők általános fejlődése, a feudális osztályviszonyok teljes kibontakozása, a kereszténység általános elterjedtsége, a munkamegosztás fokozódása, az ipar és a mezőgazdaság elválása; a feudális városok kialakulása, az osztályharc kiéleződése (parasztfelkelések), a feudális monarchiák megerősödése; később – a XV. századtól kezdve – a kapitalista termelési mód megjelenése; a nemzetek kialakulásának kezdete, az ipar és kereskedelem gyors térhódítása; a tőkésosztály és a proletariátus megszületése; az abszolút monarchia mint a feudális osztály sajátos uralkodási

¹⁵⁴ SCHMIDT, 25. és kk. old.

¹⁵⁵ A jellegzetesebb forráshelyek: *CE*, 278–279., *LVR*, 5.5.1–5., *LT*, Lpr. 131., *LBaiuw.*, 15–1–5., *LFris.*, 10.1.

¹⁵⁶ *A középkor története*, 11. old.

formájának kialakulása, amely a polgárságnak tett engedményekkel törekedett annak főleg anyagi támogatását megszerezni a kizárólagosan nemesi osztályuralom további fenntartásához, és amelynek legklasszikusabb kifejezője XIV. Lajos és Colbert politikai és gazdasági programja volt; de hasonló jelenségek uralták a XVIII. századi porosz abszolutizmust is; végül az osztályharcnak forradalmi jelenségekben megnyilatkozó éleződése, a polgári forradalmak előkészítése volt az, ami ezt a korszakot jellemezte.¹⁵⁷

2. *A politikai történet síkján* a Frank Birodalom széthullása után megindult és főbb vonalakban befejeződött az európai szárazföld állami és etnikai arculatának végleges kialakulása. Legalább a főbb kontúrokat illetően néhány évszázadra kialakul valamiféle területi rend Európa térképén, akkor is, ha ezt a rendet számos háború zavarja meg. Tény, hogy Anglia már Anglia, Franciaország már Franciaország, Németország már Németország, Skandinávia a skandináv népeké, a Duna-medence a magyaroké, a cseh medence a cseheké, elfoglalják helyüket a déli szlávok, létrejön és kirajolja helyét Oroszország, és így tovább. A későbbi századok folyamán már legalábbis viszonylag megszilárdult államok állnak egymás mellett vagy egymással szemben, és a gazdasági-társadalmi fejlődés folyamán az abszolút monarchia lesz általánossá.

Mindez a nagy kontúrok képe. Ha közelebbről megvizsgálunk egy-egy területi egységet, láthatóvá válik belső összefüggésének lazasága, az uralkodó társadalmi és állami formáció belső tagoltsága, feudális jellege. Már jeleztük, hogy ez a feudális jelleg még akkor is megvolt, amikor a polgárság már jelentős tényezője volt a politikai életnek. Mint Engels szellemesen kifejti,¹⁵⁸ a polgári társadalmi rend csírái már korán kezdték erjeszteni a feudalizmust. Míg a polgári rend hívei gyengék voltak, a hűbéresekkel szemben a királlyal szövetkeztek. Ami utána következett, már a polgári kor története.

Történeti tények mutatják, hogy a jognak a feudalizmus hanyatlásában és túlhaladásában egyaránt jelentős szerepe volt. Találón mondja Engels, hogy „a királyok és polgárok egyaránt hatalmas támaszt találtak egy feltörő rendben, a jogászokban”.¹⁵⁹ Engelsnek ez a megállapítása különösen kézen-

¹⁵⁷ L. részletesebben: *A középkor története*, 11–12., *Az újkor története*, 139. és kk., valamint 224. és kk., ENGELS, *A feudalizmus hanyatlásáról*, 141. és kk. old.

¹⁵⁸ ENGELS, *A feudalizmus hanyatlásáról*, 141. és kk. old.

¹⁵⁹ *Uo.* 148. old.

fekvővé válik, ha a római jogot európaivá tevő jogtudósok és gyakorlati jogászok sokaságára, és ezen keresztül arra gondolunk, hogy a feudalizmus méhében alakították ki az európai áruterelés egységes áruviszonyokra szabott új jogát; ha számításba vesszük, hogy megfogalmazták az áruforgalom éppen szükséges jogát a francia coutume-ben, a német jogkönyvben is, hogy akarva-akaratlanul egyenesen a polgári rend malmára hajtották a vizet a XIV. Lajos korabeli francia ordonnance-okban.

3. Az elmondottakkal nincs ellentétben (sőt!), hogy a *jogfejlődés útját* a középkorban is végső soron az uralkodó gazdasági-társadalmi és politikai tényezők határozták meg. A jog is követte a területi elhatárolódás, az azon belül jelentkező állami és társadalmi tagoltság kereteit.

Itt – jelen munka célja szempontjából – nem terjeszkedhetünk ki valamennyi új területi egység jogának vizsgálatára. Korlátozzuk magunkat arra a két államra, amely a Frank Birodalom legközvetlenebb utódja volt: Franciaországra és Németországra. Először, mert a frank jogforrások átörökölt hatása ezekben az államokban a legerősebb. Másodszor azért, mert a római jog egységesítő hatása és recepciója a francia és a német jogrendszer vonatkozásában a legközvetlenebb. Harmadszor pedig azért, mert a francia és német jog az, amely a későbbiek során az európai jogfejlődésre – sőt azon túlmenően is – a legnagyobb hatást gyakorolta. Egyszóval azért, mert e két jogrendszer szolgáltatja a jelen munka célját jelentő feladatok megoldásához a legtipikusabb modelleket, mert leghasznosabban tanulmányozható állomásai annak az útnak, amelyen az európai jogfejlődés főbb intézményei a polgári korszak uralkodóvá válásáig létrejöttek.

a) *Németország* jellegzetesebb középkori jogforrásait mind átvizsgálni aligha szükséges.

aa) Az irodalomra utalva¹⁶⁰ a *jogi formák fejlődésének általános menetéről* elég a következőket mondani.

Hosszú ideig a sok tekintetben a frank vagy – főleg keletebbre – más hasonló jellegű írott jogforrás elemeire támaszkodó szokásjog az uralkodó, amely szájhagyományyszerűen élt tovább. Ez a szokásjog terület és társadalmi osztály szerint változott (Landrecht, Stadtrecht, Dorfrecht, Lehenrecht, Dienstrecht, Hofrecht). Vita esetén az erre a célra választott emberek (Schöffen = esküdtek) mintegy „megtalálták” a jogot.

¹⁶⁰ *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 181. és kk., SCHRÖDER–KÜNSBERG, 707. és kk. old.

Elég hamar, már a XIII. század első felében megjelent az írásos jog iránti igény, amivel kéz a kézben járt a territorialitás elvének térhódítása is. Az írott jognak különböző formái voltak. Ilyenek a különböző, hatásukban eléggé másodrangú királyi törvények,¹⁶¹ a sokkal fontosabb és a jogfejlődés szempontjából alighanem legjelentősebb ún. jogkönyvek,¹⁶² a különösen a későbbiek folyamán jelentőssé váló Landrechtek,¹⁶³ a polgárosodás sajátos termékei a városi törvények,¹⁶⁴ az ún. „Weistümer”-ek,¹⁶⁵ valamint különböző gyakorlati céllal összeállított formulakönyvek.¹⁶⁶ A későbbiek során – a XVI–XVIII. században – a fenti jogforrások köre már szűkül, amennyiben a jogkönyvek, a formulakönyvek és a Weistümereket kiesnek. A római jog recepciójából új jogforrásként megjelenik viszont a római jog,

¹⁶¹ Ilyenek a különböző Landfriedengesetzek (ún. treugák), a bullák, a későbbiek során egyes nagyobb kódexek (pl. az 1532-ben keletkezett Constitutio Criminalis Carolina) stb. L. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 712–718. old.

¹⁶² A jogkönyvek megszámlálhatatlan sokasága és újrakiadása egyik domináló sajátossága a középkori német jogfejlődésnek. A fontosabbak a Sachsenspiegel, a Deutschespiegel, a Schwabenspiegel. A továbbiakat és a részleteket l. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 718–732., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 182–183. old.

¹⁶³ A Landrechtek az egyes önálló német tartományok territoriális érvényű kodifikációs termékei, amelyek a korábbi, nem territoriális jellegű népi jogokból nőttek ki. Ezért kezdetben – a Reichsfriedengesetzek analógiájára – az egyes tartományok Landfriedengesetzeiként szerepelnek. Később azonban ezt a jellegüket, erre vonatkozó utalásait elvesztik, és rendes, csak tartományi hatályú tartományi kódexként jelennek meg. Hosszú soruk a XIII. században kezdődik, és egyik utolsó nagy képviselőjük az „Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten” (1794). L. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, *Landrechte und Landesgesetze* és *Die Landesgesetzgebung* c. fejezeteit (733–739., 972–978., 1015–1019. old.).

¹⁶⁴ A városi jogkönyvek többnyire az egyes városok királyi privilégiumlevelei, ill. azok kiegészítői voltak – a város saját jogállásának elismeréseképpen. A legjelentősebb a *Blume von Magdeburg* volt, amelyet számos város átvett, és amely a Sachsenspiegel városjogi változatának is tekinthető. A városi jogkönyvek a városi élet sajátos viszonyait szabályozták. Részleteiben l. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 739–757. old. Érdemes ebben az összefüggésben utalni arra, hogy a városi jogfejlődésnek magyar termékei is vannak, az ún. *Ofener Stadtrecht* a XV. sz. elejéről (l. *Das Ofener Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Herausgegeben von KARL MOLLAY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 235. old.), amely anyagát részben éppen a Sachsenspiegelből és a magdeburgi városi jogból vette (l. ehhez MÁDL, 35–37. old.).

¹⁶⁵ A „Weistum” nem más, mint egy vitás jogi kérdésre adott válasz a Schöffe, a király vagy olyan más személy részéről, aki a jogviták eldöntésére valamilyen címen hivatott. A „Weistum” a fejlődés során jelentős változáson ment át, amennyiben már nem az orális választ, a „megtalált” jog élőszóban történő deklarálását, hanem az egyes válaszok írásba foglalt, rendszerezett és „Weistümer” címen kiadott változatát jelentette. L. ehhez: SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 760–763. old.

¹⁶⁶ Feldolgozásukat és a vonatkozó irodalmat l. *l. m.* 770–774. old.

és az azt hozzáférhetővé tevő, a gyakorlat számára feldolgozó pandektista irodalom.¹⁶⁷

bb) Ebből a folyamatból a továbbiakban – a deliktuális felelősség fejlődés-menetének vizsgálatánál – két jellegzetes és a jogfejlődés szempontjából jelentős jogforrást ragadunk ki.¹⁶⁸ Az egyik a Sachsenspiegel, a másik az Általános Porosz Landrecht.

A *Sachsenspiegel* számos római jogi és kánonjogi beütés ellenére a német feudális jogfejlődés sajátos terméke, amely 1215 és 1235 között keletkezett. Alkotója Eike von Repkow (Repgau) nemesi származású, Hoyer gróf miniszteriális szolgálatában állt vazallus. Az előbeszédből és három könyvből, a könyveken belül összesen 234 artikulusból álló előbb latin, majd német nyelven írott jogkönyv az élő szokásjog írásba foglalása. Szakaszainak számát tekintve (kb. 900) tekintélyes alkotás. Különböző új kiadásai, glosszált változatai, más jogforrásokba történt átvétele és a széles körű bírósági alkalmazása útján időtálló, nagy tekintélyre és területi hatályra tett szert.¹⁶⁹

Ami pedig a jogkönyvben szabályozott viszonyokat, általában a jogkönyv társadalmi funkcióját illeti – erről az egyes rendelkezések elég beszédesen szólnak. A jogkönyv fontosabb elvei és intézményei világosan mutatják, hogy a Sachsenspiegel a feudális osztályuralom jogi kifejezője, a feudális társadalmi rend különböző társadalmi és politikai viszonyainak konzerválója.¹⁷⁰

Az ún. Landrecht kialakulásáig – egyes városi jogkönyvek mellett – a Sachsenspiegel a német középkor viszonylag hosszú évszázadainak legjelentősebb jogforrása. Vonatkozik ez a benne tükröződő élő jog átfogó jellegére,

¹⁶⁷ *I. m.* 964–980. old.

¹⁶⁸ Ez nem jelenti azt, hogy más jogforrást egyáltalán nem érintünk. A hangsúlyt azonban ezekre fektetjük, míg más forrásokra – irodalmi feldolgozások alapján – többnyire csak kiegészítő jelleggel utalunk.

¹⁶⁹ A Sachsenspiegel keletkezésének részleteiről, alkotójáról, jellegéről, elterjedtségéről l. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 719–725., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 182–183., továbbá H. CH. HIRSCH-nek a Sachsenspiegel kiadásához fűzött bevezető tanulmányát (1–84. old.).

¹⁷⁰ Ezt mutatják az egyházi és világi hatalom közötti viszonyra (*Ssp*, 1.1., 12.1–4., 1.3.3.), a kis és nagy családra, az öröklésre, valamint a tulajdonra (*Ssp*, 1.5–15., 1.17., 1.19–20., 2.30.), a gyámságra (*Ssp*, 1.23., 1.41–48.), a papok és szerzetesek jogállására (*Ssp*, 1.25–26.), a házassági vagyonyjogra (*Ssp*, 1.31.), a hűbéri kapcsolatokra (*Ssp*, 1.20., 1.27., 1.34., 1.56–57., 2.34., 2.42–43., 2.58., 3.55., 3.57.), a különböző deliktumokra és az ezzel kapcsolatos felelősségre (*Ssp*, 1.65., 2.1–2., 2.8., 2.13., 2.26–28., 2.32., 2.34., 2.40., 2.46–48., 3.45.), a bírói eljárásra vonatkozó (*Ssp*, 1.62–64., 1.66–70., 2.10., 3.33.) és más itt ki nem emelt rendelkezések.

hosszú évszázadokra terjedő gyakorlati érvényesülésére, más jogkönyvekre tett hatására, és így tovább.

A Sachsenspiegelhez viszonyítottan már egy újabb korszak terméke az *Általános Porosz Landrecht*. Ez a deliktuális felelősség középkori fejlődés-menetének egyik utolsó állomása, amely a több évszázados törvényjog (Landrecht) fejlődését számos vonatkozásban – mivelhogy nem tartozott éppen a forradalmi jogalkotások közé – retrospektíve is magában sűríti.

Bár a porosz Landrecht 1794-ben – tehát alig néhány évvel a francia Code Civil előtt – keletkezett, burzsoá jogalkotásnak még nem mondható. Szemléletét jobbra a feudális korszak levegője hatja át. Terméke volt annak a Frigyes Vilmos-i abszolutisztikus porosz államiságnak, amely a gazdaságpolitika területén balkezes módszerekkel kívánt valamiféle totálisan „nagyyszerű” eredményt produkálni – adminisztratív és hatalmi eszközökkel, az ipari fellendülés természetes fejlődésének majdnem minden útját elzárva. Terméke volt annak a szemléletnek, amely hadseregben és mindenben a legnagyobbat akarta.¹⁷¹ Annak a magát felvilágosodottnak mondó „kulturáltság”-nak, amelyben sokáig és sokan – mint I. Frigyes Vilmos is – ki nem állhatták a tudományt; amelyben Leibniz semmirevaló embernek minősült, aki őrtállásra is képtelen; amelyben sok professzort „feleslegessé” tettek vagy az udvari bolond szerepére kárhoztattak; amelyben Christian Wolff ismert filozófust és jogászt racionalista nézetei miatt 24 órás határidővel „kötél terhe alatt” utasították ki Poroszországból, és amelyben korábban hasonlóan jártak el a másik nagy természetjogással, Thomasiusszal szemben is.¹⁷² E jelenségek fényében nem csodálatos,

¹⁷¹ L. *Az újkor története*, 222. old.

¹⁷² I. m. 222. old. Christian Wolff és Thomasius sorsához l. „Der Grosse Brockhaus” leírásának vonatkozó részét (a megfelelő két címszót), különösen azonban FLEISCHMANN tanulmányát („Christian Thomasius”). Érdemes utalni arra, hogy THOMASIUS-t azért tiltották el minden előadástól, vitától, azért égettették el helyenként hóhérral egyes írásait, azért kellett az elfogatás elől menekülnie, mert felfogása szerint a királyi hatalom nem közvetlenül Istentől származik, mert ezzel a felfogásával felségárulást követett el minden fejedelem ellen, mert tiltakozott a cenzúra ellen, mert síkraszállt a nemzeti nyelv hivatalos használatáért, mert francia eszmékért rajongott és azokat hirdette írásaiban, mert a jogot és jogtudományt függetleníteni akarta az aulikus protestáns teológiától stb. (L. ehhez: FLEISCHMANN, 18., 20., 25., 28., 30–31. old.) Meg kell azonban jegyezni, hogy II. Frigyes trónra lépésével az udvarnak a tudományhoz való viszonya jelentősen megváltozott (így visszahívták Wolffot is, 1740-ben a hallei egyetemen a természetjog és a nemzetközi jog professzora lett, és egy évszázaddal korábbi előde, Thomasius sorsa sem volt végig reménytelen, ő is a hallei egyetem katedrájára került), de a régi szellem még sokáig kísértett.

hogy a Porosz Általános Landrechtet a királyi kancellária olyan óriásira méreteztette. A teljességgel, a mindent átfogni akarással a cél ui. az volt, hogy hatályba léptetése után minden jogtudóst és jogászt világgá lehessen kergetni.¹⁷³

Amit az eladdig hasznosíthatónak vélt jogászok sora a porosz Landrecht formájában összekompilált, természetesen a kor és a helyzet tükre volt. Mind abban az értelemben, hogy alapjaiban feudális társadalmi viszonyok talaján sarjadt jogalkotásról volt szó, amelyet a feudális társadalmi rend valami monstruózan nagy és aprólékosan részletes védelmi eszközének szántak, mind pedig abban, hogy bőséges teret volt kénytelen engedni a polgárság személyi és anyagi viszonyainak. Ebben az összefüggésben utalni kell arra is, hogy a jogszemlélet síkján nem tudta elzárni kapuit a thomasiusi természetjog szemléletétől sem. A porosz kispolgári félf feudális társadalom magánjogát, félf feudális társadalmi berendezkedését szabályozó, több ezer §-t számláló, kínosan részletes kódex a polgári életviszonyoknak nagy teret volt kénytelen szentelni, különösen a tulajdonjog és a kötelmi jog kb. 7000 §-ra terjedő részében. A középkorhoz képest fejlett az árugazdálkodás, nagyfokú a munkamegosztás, széles körben alakulnak ki a polgári forgalmi viszonyok. A polgárságnak jelentős rétege van már jelen, és jelenléte érződik a törvénykönyv intézményein és elvein. A kódex egész épületét átlengi a wolffi és thomasiusi természetjog is, a maga – a feudális reakcióhoz képest – mégiscsak haladó elveivel, morális kategóriáival. A porosz Landrechtet azonban mindez még nem tette valamiféle burzsoá-forradalmi törvénykönyvvé. Annak egésze mégis a nemesi osztályuralom konzerválását szolgálta, koncessziók útján is. És ezen kívül: több ezer szakaszában természetesen nem csak koncessziók voltak.¹⁷⁴

¹⁷³ L. ehhez SAVIGNY *Berufjában* (87–88. old.) közölt eredeti dokumentum, egy 1780. évi Kabinetordre szövegét, amelyben II. Frigyes annak a reményének ad kifejezést, hogy a törvénykönyv elkészülte után a jogászok nagy része haszontalanná és feleslegessé fog válni.

¹⁷⁴ Az *ALR* keletkezésének, szerkezetének, jellegének és politikai funkciójának megítéléséhez l. SCHRÖDER–KÜNSSBERG, 1015–1017, *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 185–186. old. Az *ALR* egyébként két részre, az első rész 23, a második 19 titulusra, minden titulus több fejezetre, és minden fejezet §-okra oszlik. Egy-egy titulus néha 7–800 §-t is számlál, és ebből adódik, hogy az egész *ALR* szakaszainak összege a 14 000-et is eléri.

Az első rész – néhány általános, a jogokra, a cselekményekre, a személyekre vonatkozó megállapítás után – kb. 7000 §-ban a tulajdont és annak forgalmi viszonyait szabályozza (a tulajdon és a birtok fajtái, védelme, a szerződések minden faja általában és különösen), a második rész első 6 titulusa a család, a házasság és a gyermekek viszonyait tárgyalja. Az *ALR* a polgári jogi anyaga után, a II. rész 7. titulusát követően, az ún. rendi jogot szabályozza (a parasztság, a polgárság,

b) *Franciaország* jogfejlődése a lényeket illetően kb. ugyanazokat a formákat követte, mint a német jog fejlődése.

aa) *A francia jogfejlődés általános képében* az egyik eltérő sajátosság, hogy a déli részen az írásos jog uralma szinte megszakítatlan volt. Egyébként azonban – mint Németországban is – a frank törvényekből és a gyakorlatból sarjadt szokásjog, a helyi *coutume*-ök elég nagy sokasága volt az uralkodó. A területiális hatályú *coutume*-ök írásba foglalása már a XIII. század elején megindult, és a XVI. század végére kb. 300 különböző nagyságú gyűjtemény volt ismeretes.¹⁷⁵ A XVI. századtól kezdve nő a királyi rendeletek, az ún. *ordonnance*-ok szerepe. Az abszolutizmus korában ezek jelentik a jogfejlődés és a jogrendszer szinte kizárólagos forrásait.

bb) *A vizsgálódásaink során használt jogforrások* körében a szokásjog világából az egyik legjelentősebb *coutume*-gyűjteményt, a *Coutumes de Beauvaisis*-t emeljük ki. A *Coutumes de Beauvaisis* a kiváló francia jogász, Beaumanoir alkotása. Maga a gyűjtemény – bevezető szavai szerint – a XIII. században, kb. 1280-ban keletkezett.¹⁷⁶

A 70 fejezetre és 1982 szakaszra oszló feldolgozásban leírt jog is tükrözi, hogy Közép-Franciaország, amelynek egy részére a kérdéses *coutume*-ök vonatkoztak, ebben az időben már a felfejlődő Franciaország gazdag és legfontosabb része volt, amely a kereskedelem, az ipar és a kultúra központjává vált.¹⁷⁷ A fejlett kultúra, a római jog alapos ismeretét tükrözi Beaumanoir munkássága is, ha gyűjteményes feldolgozása nem is a római jogra vonatkozik. „Stílusa világos, pontos, sőt néha kifejezetten elegáns, az egyes kérdéseket minden tárgykörben jól és helyes következtetésekkel csoportosítja; Beaumanoir minden kétséget kizáróan korának legjogászbibb szelleme” – állapítja meg a munkáról a francia jogi irodalom.¹⁷⁸

a tisztviselők, a nemesség, az egyházi személyek és intézmények jogait, kötelességeit, rendi kiváltságait, ill. terheit). Sor kerül a község, a város, a céhek, az ipar, a kereskedelem, a váltó, a vízi- és országúti forgalom, a biztosítás területének bőséges tárgyalására és az államigazgatás feladatainak, benne a közszolgálati pragmatika törvénybe iktatására is.

¹⁷⁵ A *coutume*-gyűjtemények feldolgozásához, szövegkiadásainak megjelöléséhez és jellegéhez, érvényesülési területének leírásához l. GLASSON, 169–181., OLIVIER-MARTIN, 86. és kk. old.; általánosabb jellegű megállapítások erejéig az *Egyetemes állam- és jogtörténet* (I. köt. 126. old.) is ad eligazítást.

¹⁷⁶ A *CB* történetének, szerkezetének, Beaumanoir munkásságának feldolgozását l. SALMON, II. köt. I–XLVIII. old.; l. továbbá GLASSON, 179. old. OLIVIER-MARTIN hangsúlyozza, hogy „les Coutumes de Beauvaisis... sont le chef-d'oeuvre de la littérature coutumière” (89. old.).

¹⁷⁷ *A középkor története*, 249. és kk. old.

¹⁷⁸ L. GLASSON, 179. old.

A gyűjteménybe felvett, ófrancia nyelven írott szokásjogi szabályok az adásvételtől a deliktumokon át a hűbérúr és a vazallus viszonyáig átfogják szinte az összes „élő”, a korra jellemző társadalmi viszonyokat.¹⁷⁹

A királyi rendeletek (*ordonnances royales*), akárcsak a parlamenti határozmányok (*arrêts*) a XVI. századig másodrangú jelentőségűek. Szerrepük a királyi hatalom növekedésével terebélyesednek. Felvirágzásuk a XVII. században, a feudális osztályuralom centralizálása, az abszolutizmus tetőpontján következik be. Ekkor, XIV. Lajos korában, Colbert munkássága nyomán az *ordonnance*-ok jellege és szerepe is megváltozik.¹⁸⁰ Korábban egyes kérdések egyedi szabályozásáról volt szó, éppen a központi hatalom kiépítésére. Most már a (jórészt a polgárság pénzén) megerősödött abszolutizmus a jogpolitika háttere. Felnövekvőben volt a francia természetjogi gondolkodás, amelyet már 1625-ben olyan munka párizsi kiadása jelzett, mint Grotius *Három könyv a háború és a béke jogáról*. A XIV. Lajos királyságát is megért Grotius ugyan a királyt dicsóíti, mondván, „Te legdicsőbb király, ez a könyv a Te felséges nevedet merészkedik első lapjára írni”,¹⁸¹ de a többi lapon „az igazság érdekében” – mint mondja – mégis már egy új világ szavait hirdeti.

Ilyen körülmények között XIV. Lajos jogászai már többre törekedtek. Arra, hogy – bár a király feltétlen alávetettsége mellett – a különböző jogterületek egészét az abszolutizmus politikai és gazdasági törekvéseinek céljára szisztematikus egységbe, kódexbe foglalják. Rövid időn belül átfogó *ordonnance*-ok egész sora jön létre 1667–1669-ben a polgári jogról, 1669-ben az erdőkről és vizekről, 1670-ben a büntető eljárásról, 1673-ban a szárazföldi kereskedelemről (a *Code Savay*), 1681-ben a tengeri kereskedelemről (a híres *Code de la Marine*) és 1685-ben az ominózan *Code*

¹⁷⁹ A *CB*-ben szabályozott társadalmi viszonyok áttekintéséhez l. SALMON „*Table analytique*” c. feldolgozását (II. köt. 531–541. old.).

¹⁸⁰ Ehhez, valamint az egyes *ordonnance*-ok történeti leírásához l. OLIVIER-MARTIN „*Les grandes ordonnances de Louis XIV et de Louis XV*” c. fejezetét (233. és kk. old.), továbbá GLASSON, 311–315. old. – Tény, hogy nagyméretű kodifikációs folyamat indul. A hetenként ülésező kodifikációs bizottságot, amelynek első nagy produktuma az *Ord. civile*, Colbert vezette. A kodifikáció jogpolitikai célját világosan látják. Az *Ord. civile*-ben olvasható: „Comme la justice est le plus solide fondement de la durée des Etats,... nous avons employé tous nos soins pour la rétablir par l'autorité des lois au-dedans de notre royaume, après lui avoir donné la paix par la force de nos armes...” (*Ancien nes lois françaises*, XVIII. köt. 103–104. old.).

¹⁸¹ GROTIUS, *Ajánlás XIII. Lajosnak*.

noir-nak, fekete kódexnek nevezett ordonnance a tengeren túli gyarmatok bennszülötteiről.¹⁸²

Ez a kodifikáció amellett, hogy nagy hatással volt a napóleoni kodifikációra, főleg a Code civilre,¹⁸³ mint látható, iskolapéldája volt az egy századdal későbbi porosz jogfejlődésnek is, amely – mindezeket a területeket is belevéve – ugyancsak az általános kodifikáció útjára lépett. Benne az abszolút monarchia a feudális rend utolsó kísérletét tette, hogy a polgárságnak számos koncessziót tevő (annak fontosabb forgalmi viszonyait szabályozó) törvényekkel a nemesi osztályuralmat a pusztulástól, amire a fejlődés feltartóztathatatlanul erősödő új elemei ítélték, megmentse. Tudvalevő, hogy a kísérlet csak átmeneti eredményeket hozott: a feudalizmus így vagy úgy mind Franciaországban, mind Németországban összeomlott, és helyébe a polgári rend lépett. Az új rend nemcsak a kodifikáció, nemcsak az általános jogfejlődés, de a deliktuális felelősség területén is sok újat hozott. Alább a jogfejlődésnek arról az útjáról lesz szó, amely ezt az újat megelőzte, illetőleg előkészítette.

B) A FELELŐSSÉG RENDJÉNEK ÚTJA FRANCIAORSZÁGBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN A POLGÁRI KOR HAJNALÁIG

1. Mint láttuk, a frank korszak jogfejlődése már egészen messze eljutott azon az úton, amely egy vétkességi alapon nyugvó tiszta polgári jogi felelősségi rendszer kialakulása felé vezet. *A fejlett középkor* ezen még tovább megy, vagy legalábbis ezen az úton halad.

a) Általánosságban szólva az egyes jelenségekről röviden csak a következőket jelezzük: Tovább folytatódik a szankciók differenciálódása, erősödik a két pólus: a büntetőjog és a polgári jog (ha ez még nem is teljesen lezárt folyamat, de mindenesetre erősen kibontakozott jelenség). Fokozódik az általánosabb érvényű szabályok szerepe és területe – mind a német, mind a francia jogterületen. A *lucrum cessus* fontos elemévé válik a kár megállapításának. A kártérítési felelősség aktív és

¹⁸² L. GLASSON, 313–314., *Egyetemes állam- és jogtörténet*, I. köt. 126–127. old.

¹⁸³ Ennek tényét minden francia jogtörténeti munka, amely a napóleoni kodifikációval foglalkozik, megállapítja, pl. OLIVIER-MARTIN, 235. old.

passzív átöröklése fokozottan előtérbe kerül, ha még nem is teljesen általános.¹⁸⁴

b) *Részletesebben* talán csak a *deliktuális magatartás, közelebbről a magatartás szubjektív elemeinek értékeléséről* kell szólni.

Kiindulásként – idevágó irodalmi feldolgozások alapján¹⁸⁵ – megállapítható, hogy – ha nem is következetes szóhasználattal – ismert volt a szándék és a gondatlanság, a vétkesség és a vétlen kártétel (Zufall casus) kategóriája. *A felelősséget általában* a vétkes magatartás alapította meg.¹⁸⁶ Közelebbről az alábbiak szerint.

Saját cselekménnyel okozott kár esetében lehetett hivatkozni a rosszakarat, a gondatlanság és a szándék, egyáltalán a károkozásra irányuló akarat hiányára, és ez mentesített a kártérítési kötelezettség alól.¹⁸⁷ Mentésített a felelősség alól a szükséghelyzet vagy az a körülmény, hogy a cselekmény

¹⁸⁴ E jelenségek igazolásához a *német jogban* I. a *Ssp* számos szakaszát (pl. 2.47.1., 2.47.2., 3.47.1., 3.51.), HAMMER forrásfeldolgozásának vonatkozó részét (1., 5., 63., 75–79., 97. és kk. old.). A *francia jogot* illetően általában MAZEAUD viszonylag gyenge forrásfeldolgozására (I. köt. 29–31. old.) lehet utalni. Ennél sokkal meggyőzőbb azonban az, amit a *CB* mond: a polgári jogi és büntetőjogi felelősség különállásához a 42. fejezet számos megállapítást tesz; kimondja, hogy „il a grant difference entre piene d’anrgant et peine de cors” (1306. §), és utal a 30. fejezetre, amely ezt a különbséget az egyes deliktumokon („mesfes”) végigvezeti (207., 350–352., 823–936. §§); az általános érvényű deliktumfogalmak, a különböző definíciók kiépítése a *CB* egyik jellemzője (683., 717., 825., 827–828., 933., 939., 941–942., 956., 958. §§); a deliktuális felelősség átszállását illetően világos a *CB* álláspontja: a büntetőjogi felelősség nem száll át (242. §), de az anyagi felelősség igen, mondván, „se aucune lesse ses muebles, ses conques et le quint de son eritage a une personne ou a pluseurs, et cil (ceux – *M. F.*) qui les lais (legs – *M. F.*) fet detes ou torfes (dommage – *M. F.*). ... pour ce doit l’en avant prendre les muebles (et conques) pour paier detes et torfes” (368. §). MAZEAUD forrásfeldolgozása: (I. köt. 29–31. old.).

¹⁸⁵ L. pl. HAMMER, 5–10., 44. old.

¹⁸⁶ Jellemző forráshelyek a német jogban: szándékos – corpori datum és vétkes, nem corpori datum – károkozások: *Ssp*, 2.27.4., 2.28., 2.46.4., 2.47.1., 3.47.1., 3.48.2.; *Ssp* rokon jogforrásainak hasonló rendelkezéseit I. HAMMER, 67. old.; mulasztásos károk a *Ssp*-ben 2.38. a rokon jogforrásokhoz e vonatkozásban I. HAMMER feldolgozását (68. old.). – MAZEAUD (I. köt. 32. és kk. old.) és GLASSON (302. old.) általánosságban – hiányos forrásmegjelöléssel – ugyanilyen megállapításokra jut a francia jogfejlődés megfelelő szakaszát illetően. A *CB* a vétkesség gondolatát messzemenően kibontakoztatja, akár mulasztásos, akár tevőleges magatartásról van szó; a szándék és gondatlanság fontosságát határozottan kiemeli, a jóhiszeműség pedig ugyancsak hosszú fejtegetések tárgya (611. és kk., 860., 879., 905–906., 1110., 1135., 1350. kk. §§).

¹⁸⁷ L. ehhez: *Ssp*, 1.11., 1.23., 3.5.3., 3.5.5. (custodia-alakzatok), 2.38., 2.49.2., 3.48.3–4., *Blume von Magdeburg*, 1.124. (idézi HAMMER, 15. old.), *Ssp-glossza*, 3.45. (idézi HAMMER, 17. old.); *CB*, 860., 905–906., 1110. kk., 1135. (custodia-alakzatok), 1350. kk. §§.

elkövetése a jog szerint nem volt jogellenes.¹⁸⁸ A gyermek és örült felelősége vagy messzemenően korlátozott, vagy teljesen hiányzik.¹⁸⁹ Mentésít a felelősség alól a kívülálló cselekménye és a sérült önhibája is.¹⁹⁰ Bár a felsorolt mentesítő körülmények egy része forma szerint a jogellenesség körébe is sorolható, ebben az összefüggésben mégis arra kell utalni, hogy a felelősség alóli mentesítés végső oka a károkozó magatartás szubjektív elítélhetőségének hiánya.

A mások cselekményéért viselt felelősség körében is többnyire a vétkekesség elve az uralkodó. Gyermekes esetében az apa hivatkozhat arra, hogy fia nem cselekedett vétkesen.¹⁹¹ Figyelemre méltó, hogy a ház ura nem felel azért a kárért, amelyet szabad alávetettjei okoznak; de már felelőssé teszik, ha maga is vétkes szabad alávetettjei károkozó cselekményeiben (ha nem ügyelt eléggé rájuk, ha tudtával vagy különösen utasítására cselekedtek).¹⁹² Nem szabad alávetettek esetében az önálló cselekvést a jog nem ismeri el, miért is károkozó cselekményeik közvetlenül uruk terhére esnek.¹⁹³ A várúr felel bizonyos, a vár igénybevételével mások által elkövetett deliktumokért, de vétlenséggel kimentheti magát.¹⁹⁴

Állatok károkozása esetében a források egyrészt a derelictiót, a noxa sajátos formáját,¹⁹⁵ másrészt a kártalanítást ismerik. Szelíd állat esetében az állat tulajdonosa választhat a kétféle szankció között. Sajátságos jelenség, hogy a tulajdonos vétkekességét, általában a vétkekesség elvét – nemegyszer

¹⁸⁸ *Ssp*, 2.14., 2.69.; a rokon jogforrások idevágó rendelkezéseit, ill. azok feldolgozását l. HAMMER munkájában (105–108. old.); a *CB* a 49. fejezetben kifejezetten kimondja: „coutume ne doit pas estre gardee pour cause de necessités qui avienent”; l. továbbá 716., 1510. kk., 1966. §§.

¹⁸⁹ *Ssp*, 2.65.1., 3.3.; az egyéb korabeli német forrásokra utal HAMMER, 26–27., 30–31. old. A szóban forgó jogforrások a német jog esetében a gyám járulékos vagy önálló vélelmezett vétkekességét is felvetik.

¹⁹⁰ *Ssp*, 2.54.4., 2.48.2., 2.49.2., l. más jogforrások hasonló rendelkezéseire HAMMER, 72–75. old.

¹⁹¹ *Ssp*, 2.17.2., rokon jogforrásokhoz l. HAMMER, 80–81. old.

¹⁹² *Ssp*, 2.32.; HAMMER, 81–82. old.

¹⁹³ L. HAMMER feldolgozásának vonatkozó részét (82. old.).

¹⁹⁴ *Ssp*, 2.72.; a *Ssp*-vel rokon jogforrások hasonló rendelkezéseire utal HAMMER, 83. old.

¹⁹⁵ A „derelictio” lényegében a noxába adással azonos. Azaz a tulajdonos az állat által okozott kár megtérítése fejében a károkozó állatot a károsult tulajdonába adja. A derelictio ettől annyiban különbözik, hogy a tulajdonos az állatot nem átruházza a károsultra, hanem elhagyja (derelinquere), tulajdonát megtagadja, a károsult pedig mintegy eredeti tulajdon-szerzéssel lesz ura az állatnak. Ebben a formai különbségben alighanem az a régi primitív elképzelés ölt testet, amely az állatnak is vétőképeséget tulajdonított, amely szerint a tulajdonos mintegy kitagadta „bűnös” állatát, és a károsult rajta állt bosszút sérelméért.

képtelen megoldással – ezekbe a viszonyokba is beleviszik.¹⁹⁶ Vad, ill. veszélyes állat esetén csak kártalanításról lehet szó. A tulajdonos vétkességét pedig minden esetben vélelmezik, mondván, hogy elmulasztotta az őrizetet, vagy azt a kötelezettségét, hogy az embereket az állat veszélyességére figyelmeztesse.¹⁹⁷

2. *A feudalizmus záró szakasza* a felelősség rendszerében, különösen ami a felelősség alapját illeti, újat annyiban hozott, hogy az újabb törvények különböző jogon kívüli tényezők – az áruszemlélet erősödése, az újkor racionalizmusának és humanizmusának jogi kifejezője: a természetjogi szemlélet – hatása folytán tisztázták, kiépítették azt, ami addig is már úton volt: a vétkeségen alapuló polgári jogi felelősség intézményét. A hivatkozott jogforrások – XIV. Lajos ordonnance-ai és a Porosz Általános Landrecht – tulajdonképpen már nem is tisztán a feudális kor termékei.

a) Mint ahogy a politikai, a gazdasági és a társadalmi élet színpadán már jelen volt a harmadik rend, a polgárság, ugyanúgy az ekkor keletkezett törvények sem nélkülözték jelenlétét. Ehhez számításba kell még venni azt is, hogy a jogászok nagy többségének gondolkodását a természetjog olyan magisterei alakították, mint Grotius, Thomasius vagy Wolff, akik lényük egy részében, talán nem is kicsi részében hozzájárultak ugyan korukhoz, de mégiscsak a polgári kor harsonásai voltak – hogy csak úgy intermezzoszerűen utaljunk a középkori coutume-ök és az újkori ordonnance-ok között „törtétek”-re.

Grotius először *Franciaországban* megjelent *A háború és a béke jogáról* szóló nagy művében „A jogellenesen okozott kárról és az ebből keletkező kötelemről” címmel külön fejezetet szentel a deliktuális felelősség kérdésének.¹⁹⁸ Csak néhány – a természetjogra alapított – megállapítása is sokat sejtet a tételes jog későbbi fejlődéséről. „A vétkesség kötelez a kár megtérítésére”,¹⁹⁹ „a természetjog szerint vétkessége nélkül senki sem felel állatja vagy hajója cselekményéért”²⁰⁰ – írja a felelősség alapjáról. „A káron értjük mindazt,

¹⁹⁶ *Ssp*, 2.40.1–2., 2.40.4., 2.47.2., 3.49.; az egyéb korabeli német jogforrások, HAMMER feldolgozása szerint (90–91. old.) a kérdéses területre vonatkozóan hasonló rendelkezéseket tartalmaznak; *CB*, 879., 1563.

¹⁹⁷ *Ssp*, 2.62.2.; HAMMER, 96. old.

¹⁹⁸ GROTIUS, 2. könyv, 17. fejezet.

¹⁹⁹ *I. m.* 2.17.1.

²⁰⁰ *I. m.* 2.17.21.

ami sérti valakinek szoros értelemben vett jogát”,²⁰¹ történt ez „akár tevésből, akár nem tevésből álló vétkességgel”,²⁰² és vonatkozzék ez a jog akár az életre, akár a testi épségre, akár a becsületre, akár a tulajdon dolgaira, akár más jogokra²⁰³ – állapítja meg a felelősség általános körét. „A felelősség kiterjed a kár következményeire is”,²⁰⁴ és „az elmaradt haszon is számításba jön”,²⁰⁵ restitutionális vagy pénzbeli kártérítésnél ezt is számításba kell venni – mondja a szankció és a kár viszonyáról.

A német *Thomasius* talán még alaposabb, amikor *Fundamentajának* 5. fejezetében – „De non laedendis aliis, et de damno dato resarciendo” cím alatt – hosszan kifejti a kártérítési felelősségre vonatkozó álláspontját. Állásfoglalásait természetjogi tételeiből vezeti le. Ennek megfelelően a polgári jogi deliktuális felelősség alapjai²⁰⁶ az emberi természet és az egyenlőség megőrzésének törvényeiből fakadnak.²⁰⁷ A továbbiakban – általános szabályok felállításával – körülhatárolja a kártérítési felelősség körét,²⁰⁸ leszögezi, hogy a deliktummal okozott anyagi károkat – az elmaradt hasznot is – meg kell téríteni,²⁰⁹ megállapítja, hogy a kártérítési kötelezettség akkor áll be, ha a kárt vétkesen okozták,²¹⁰ a kártérítésnél pedig az eredeti állapot helyreállítására kell törekedni, ha ez lehetetlen, a pénzbeli kártalanítást kell választani.²¹¹

b) Ha – mint az előbb már jeleztük – meg is állapítható, hogy *mind az ordonnance-okban, mind a Landrechtben*, ezek jellegének meghatározásában

²⁰¹ *I. m.* 2.17.2.

²⁰² *I. m.* 2.17.1. (3. bek.).

²⁰³ *I. m.* 2.17.2.1.

²⁰⁴ *I. m.* 2.17.12.

²⁰⁵ *I. m.* 2.17.5.

²⁰⁶ A polgári jogi felelősségtől elvileg elválasztott büntetőjogi felelősséggel a 7. fejezet foglalkozik.

²⁰⁷ „Ex statu humanitatis et praecepto de custodia aequalitatis profluit” (THOMASIVS, 5. fej. 1. §).

²⁰⁸ A károkozás lehetséges formáit fogalmakba öntve beszél az élet, a testi épség, a személyiség, a tulajdon, a szabadság és jogok ellen elkövethető deliktumokról (THOMASIVS, 5. fej. 2–12. §§).

²⁰⁹ THOMASIVS, 5. fej. 14., 15., 19. §§.

²¹⁰ A vétkesség szükségességét általában is és az egyes deliktumoknál is kimondja: a kártérítési kötelezettség beáll, ha „damnum malitia et dolo”, „vel per omissionem diligentias debitas datum est”, „casus autem... sentit dominus”, az önhiba is mentesít stb. (THOMASIVS, 5. fej. 16., 20–21., 32–38. §§).

²¹¹ A kártalanítás úgy történik, hogy a kötelezett a károsultat „vel per restitutionem ipsius rei, vel... eius aestimationis cum omni interesse satisfiat” (THOMASIVS, 5. fej. 26. §).

egyaránt szerepet játszott a kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyok térhódítása, valamint ezek jogi rokona, a természetjogi szemlélet és dogmatika, ez még nem jelenti azt, mintha a kérdéses jogforrásokban kapitalista kódexekkel lenne dolgunk. Csak arról van szó, hogy ezek a kódexek a középkor alkonyán jöttek létre. Erre pedig épp az volt a jellemző, hogy a feudális rend igyekezett életét az új renddel szemben kompromisszumok árán is meghosszabbítani.

aa) Ami mármost a szóban forgó jogforrások felelősségi rendszerét közelebbről illeti, előljáróban utalni kell annak *rendszeretani oldalára*. A korai középkor jogforrásainak felelősségi elvei kazuisztikus és egyedi szabályok tömegében jutnak kifejezésre, azokból rekonstruálhatók. A rekonstrukció eredménye sok tekintetben ellentmondásos képet mutat mind a felelősség-alapító tényezőket, mind pedig a szankciókat illetően. A fejlett középkor már továbbjut. Kialakulnak általánosabb érvényű szabályok, nagymértékben bekövetkezik a büntetőjogi és a magánjogi szankciók elkülönülése, és kevésbé ellentmondásos a kép a felelősség alapja szempontjából. Rendszeretani egységről, általánosan érvényesülő absztrakt megfogalmazásban adott szabályok egy helyen, egy fejezetben történő elhelyezéséről azonban még nem lehet beszélni. A feudalizmus alkonyán és a kapitalista társadalmi rend hajnalán megszületett törvénykönyvek ezen a téren nagy lépést jelentenek, amit különösen a francia *ordonnance*-okhoz képest egy évszázaddal későbbi porosz *Landrecht* mutat. A polgári jogi felelősséget élesen és általánosan elkülönítik a büntetőjogi felelősségtől,²¹² a polgári jogi felelősség elveit absztrakt szabályokba öntik, és különböző részletszabályait önálló, logikusan felépített szerkezeti egységbe foglalják.²¹³

bb) Az így megalkotott deliktuális felelősségi rendszer épülete a következő főbb pilléreken nyugszik:

²¹² *ALR*, II. rész 17. tit. 4–6. §§; *Ord. civile*, Titre XXXII, art. 1. 4; *Ord. sur les eaux et forêts*, Titre XXXII, art. 10; külön titulus szól a büntetőjogi (XII) és külön a polgári jogi (II) deliktuális felelősségi eljárásról; sőt később – 1670-ben, Ord. No. 623., *Anciennes lois françaises*, XVIII. köt. 371. és kk. old. – külön *ordonnance criminelle*-t is alkottak (a kétfajta törvénykezési eljárás elválasztásának precizírozott elvi indoka a preambulumban olvasható, *uo.* 371–372. old.).

²¹³ Az *ALR* pl. a jogellenes magatartással okozott károkért való felelősség általános elveit önálló fejezetben (I. rész 6. tit.) helyezi el, amely az általános szabályok rögzítése után az egyes deliktumfajták sajátos szabályait is leírja. A még előforduló taxáció mellett a francia *ordonnance*-okban is az általános szabály kerül előtérbe (*Ord. sur les eaux et forêts*, Titre XXXII, art. 1–5., 8.).

*A kár olyan általánosságban kerül megfogalmazásra, amelynek alapján a bíróság minden esetben jogsegélyt adhat a károsultnak. „Kárnak számít az ember teste, szabadsága, becsülete és vagyona adott állapotának bármiféle rosszabbodása, hátrányosabb helyzetbe kerülése” – akár ténylegesen beállott sérelem, akár közvetett úton, elmaradt haszon formájában jelentkezék is az.*²¹⁴

Ha ez a kár – mondják a *felelősség alapjáról* a jogforrások – más szándékos vagy súlyosan gondatlan magatartásából (cselekményéből vagy mulasztásából) okozatosan származik, az illető köteles a keletkezett kárt teljes egészében megtéríteni. Kiegészül ez azzal, hogy jogellenes cselekmény esetén a vélelem a cselekvő vétkessége mellett szól.²¹⁵ Jogellenes pedig – mint láttuk – mindaz a magatartás, amelyet az általánosság jelzett fokán a jog szankció alá helyez, illetőleg ezáltal közvetve tilalmaz.

A károsult *kárelhárítási kötelezettségének* súlyosan gondatlan elmulasztása, valamint enyhe gondatlanság folytán okozott kár esetében a károsult csak a tényleges kár megtérítésére tarthat igényt.²¹⁶ Ha a két tényező együtt van – a károsult a kárenyhítési kötelezettség elmulasztásában súlyosan gondatlan, a károkozónak pedig csak enyhe gondatlanság vethető a szemére –, a kártérítési kötelezettség teljesen elesik.²¹⁷

Nem felel a kárért az, aki a kárt jogszerű eljárása során vagy azért okozta, mert más választása nem volt; aki akaratlanul cselekedett; aki felettesének a törvényben kifejezetten nem tilalmazott utasítására jár el; az általánosnál enyhébb a felelősség a gyermek és elmebajos esetében.²¹⁸

A mások károkozásáért való felelősséget is a vétkesség elve uralja. Így: csak culpa in eligendo et inspiciendo esetén felel az úr a szolgák, az iparos, a segédek és inasok,²¹⁹ a háziúr a házból kidobott és kiöntött dolgok által okozott kárért;²²⁰ a vétkesség az uralkodó elv az állatok károkozásáért való felelősség területén is.²²¹

²¹⁴ Ezt a szabatos megfogalmazást adja az *ALR* (I. rész. 6. tit. 1., 5–8. §§); *Ord. sur les eaux et forêts*, Titre XXXII, art. 8.

²¹⁵ *ALR*, I. rész 6. tit. 10–11., 25. §§; *Ord. sur les eaux et forêts*. Titre XXXII, art. 13., 20–21., 27.

²¹⁶ *ALR*, I. rész 6. tit. 12–20. §§; *Ord. sur les eaux et forêts*, Titre XXXII. art. 8., 13.

²¹⁷ *ALR*, I. rész 6. tit. 21. §.

²¹⁸ *ALR*, I. rész 6. tit. 36–37., 39., 41–43., 45. §§.

²¹⁹ *ALR*, I. rész. 6. tit. 60., 64., 65. §§.

²²⁰ Ui. csak akkor felel, ha tudta, hogy a ház bérlői általában gondatlanul járnak el ilyen cselekmények során (*ALR*, I. rész 6 tit. 66. §).

²²¹ *ALR*, I. rész 6. tit. 70–78. §§.

A kártérítési kötelezettség teljesítésének módja a károkozó magatartásától való elállás, az okozott sérelem – ha lehet – természetbeni visszaadása vagy helyreállítása (helyreállíttatása), avagy – ha ez nem lehetséges – pénzbeli megtérítése.²²²

Többek közös károkozása esetén, ha szándékosságról és súlyos gondatlanságról van szó, az okozók egyetemlegesen felelnek; ha enyhe gondatlanság forgott fenn, és a károkozó, cselekménye és azok eredményei elkülöníthetők, a kötelezettek részarányosan felelnek. Egyetemleges felelősség esetén csak az a teljesítő fél fordulhat visszkérésrel a többi károkozóhoz, akit a károkozó magatartás tanúsításában csak gondatlanság terhel.²²³

3. A jogi formának az a fejlődése, amely a fejlett feudalizmus és az abszolutizmus idejében a felelősségi jog területén, mindenekelőtt a vétkességi, felelősségi rend kibontakozása és általánossá válása formájában jelentkezett, nem tükrözi közvetlenül a feudális társadalmi és gazdasági viszonyokat. Ha azonban számításba vesszük, hogy az áruviszonyok a feudalizmusban sem jelentéktelen jelenségek, hogy továbbá a polgári életviszonyokkal szembeni kompromisszumok – akár az erősödő polgári osztály forgalmi viszonyainak szabályozásáról, akár a természetjogi szemlélet bizonyos fokú tolerálásáról és átvételéről van szó – hozzátartoznak a feudalizmus záró szakaszához, a társadalmi valóságnak a felelősségi jogban való tükröződése mindjárt nyilvánvalóbbá válik. *A vétkességi felelősség egyik döntő okát* ui. az áruformák, az áruviszonyok fokozatosan kiépülő „világuralmá”-ban, illetőleg az általánossá váló áruviszonyok „jogi tudatosodásában” kell látni. Az árukapcsolatok tömegessé válása „parancsolta” a jogalkotónak, hogy azt a már eddig ismert tény, miszerint bizonyos károkozó vagy hasznos cselekmények a magatartás szubjektív elemeitől függően alakulnak, a jogi norma általánosságának szintjére emelje. Bonyolult áttételek útján az áruviszonyoknak ez a „jogi tudatosodása” jelenik meg a kereszténység szellemétől is inspirált középkori római jog felelősségi normáiban, illetőleg abban a tényben, hogy ezek jelentős hatással voltak a tárgyalt nem római jogi jogforrások vétkességi felelősségi rendjének kialakulására. Egyéb okok mellett ennek a jelenségnek a megnyilatkozását kell látnunk továbbá a természetjogászok fent érintett tételeiben, ill. azoknak a tételes jogra kifejtett hatásában is.

²²² ALR, I. rész 6. tit. 79–97. §§; *Ord. sur les eaux et forêts*, Titre XXXII. art. 8, 13.

²²³ ALR, I. rész 6. tit. 29–34. §§.

4. §

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG A KÖZÉPKORI ÉS RECIPIÁLT RÓMAI JOGBAN

1. A KÖZÉPKORI RÓMAI JOG FELELŐSSÉGI RENDSZERÉNEK VISZONYA A NEM RÓMAI JOGI EREDETŰ JOGOK FELELŐSSÉGI RENDSZERÉHEZ

Messze, nagyon messze vezetnek annak a – Vinogradoff kifejezésével élve – „szellemhistóriának”²²⁴ az elbeszélése, különösen pedig a szocialista jogszemléletnek megfelelő értékelése, amely a római jog középkori újjáéledésében, felvirágzásában és recepciójában jut kifejezésre. Tény azonban, hogy megtörtént: a római jog az ezredfordulón feltámadt, virágzásnak indult, és meghódította fél Európát. Hatását még azokra a jogrendszerekre is éreztette, amelyek kifejezetten nem recipiálták. Röviden érdemes utalni azokra a feltételekre, amelyek a római jog középkori másodvirágzását a jogi forma szempontjából lehetővé tették. Érdemes ezekre utalni egyebek között azért is, mert kiemelésük által nemcsak a jusztiniánuszi jog értékelésére vonatkozóan az előző fejezetben kifejtett álláspontunkat támasztjuk alá, hanem a római jog középkori tudósainak szerepét is megfelelőbben helyezhetjük el a jogfejlődés menetében.

Ami ebből a jusztiniánuszi kodifikációt illeti, a jogfejlődés történetében betöltött szerepének jelentőségét – egyebek között – az emeli ki, hogy nélküle a forma oldaláról nézve a római jog recepciójára aligha kerülhetett volna sor.

Joggal mondja Koschaker sűrű egymásutánban már a harmadik kiadást megért *Europa und das römische Recht* c. munkájában, hogy minden recepció – mint nélkülözhetetlen szubsztrátumot – feltételezi az átveendő jog körének írásos meghatározhatóságát és meghatározását. Recipiálni

²²⁴ „The story I am about to tell is, in a sense a ghost story... It treats of a second life of Roman Law after the demise of the body in which it first saw the light” (VINOGRADOFF, 1. old.).

ezért csak törvénykönyveket, a kodifikátor által pontosan meghatározott jogot lehet. Szokásjogot recipiálni nem lehet, mert az különböző és szét-szórt, távolról sem egységes konkrét bírósági döntésekben, ítéletekben él. Állaga állandóan változik, állásának pontos helyzetét egy meghatározott időpontra vonatkoztatva még érvényesülésének országában sem lehet megállapítani. Egy idegen, különösen egy későbbi kor embere számára meg, aki saját érdekeivel nem ütközően szeretné átvenni, teljesen áttekinthetetlen. Szükségtelennek tekintjük az olyan további indokokat, hogy nem vehető át az olyan jog, amely máig sem pontosan felderített ún. tekintélyek, az élettől nemegyszer elszakadt jogi írók különböző műveiben, császári rendeletek és praetori edictumok – kódexbe foglalásuk nélkül jó részükben soha nem rekonstruálható – ezreiben, teljes rendezetlenségben, egymásnak tömredék kérdésben ellentmondóan él. Lehet-e valahol és valaha recipiálni az angol–amerikai jogot, amely mint esetjog kötetek ezreiben és ítéletek még nagyobb számában jut kifejezésre? Nyilvánvaló, hogy nem lehet. Koschaker említi azt a példát, hogy Japán, amelyet sokkal erősebb kulturális kapcsolatok fűztek Amerikához, mint Európához, polgári jogának megalkotásakor mégis a svájci, ill. a német polgári törvénykönyvre támaszkodott.²²⁵

Ami pedig a római jog középkori művelőinek szerepét illeti, azt elsősorban a recepció materiális feltételei vonatkozásában kell kiemelni.

Feltehetően senki se fog ellentmondani annak a megállapításnak, hogy a Corpus Juris Civilis nehézkessége, óriási terjedelme miatt – amit a korabeli „nyomdatechnika” állapota szerint kell értékelni! – már keletkezése pillanatában sem volt a gyakorlat számára közvetlenül használható. Ezért, mint ismeretes, már akkor készültek belőle kisebb ún. excerptumok. Majd egy évezreddel később még inkább felmerült annak szükségessége, hogy a jusztiniánuszi törvénykönyveket pusztán ilyen technikai vonatkozásokban hozzáférhetőbbé tegyék. Az eltelt évszázadok után létrejött új társadalmi viszonyok, az élet megváltozott anyagi feltételei azonban – anélkül talán, hogy ennek jelentőségét a kommentátorok tudatosan érzékelték volna – beleszivárogtak ezekbe az első látszatra technikai jellegű kommentárokbá. És a kommentátorok nagy érdeme az, ami egyúttal a recepció materiális előfeltételének is számít, hogy amikor glosszálták a glosszák glosszáit (glossant glossarum glossas), fél füllel meghallották a Corpus születéséhez képest

²²⁵ KOSCHAKER, *Europa und das Römische Recht*, 162. old.

megváltozott viszonyoknak a jogot illető igényeit, és – pirulva vagy a végén már természetesnek véve – „meghamisították” Justinianust, azaz a római jogot a kor igényeihez igazították. Irnerius tevékenysége az első megtesztetője annak, ahogy a didaktikai szövegből jog, a magister in artibusból a középkor egyik legnagyobb jogásza lesz. Megérezte a kor igényét. Azt, hogy az adott gazdasági és jogi viszonyok a meglévőnél tökéletesebb jogot sürgetnek, és hogy a római jogi szövegek bizonyos „adaptálással” e sürgetésnek eleget tudnak tenni.²²⁶ Íme, ez volt a kommentátorok történelmi tette, amely kihatott egész Európa magánjogi rendszereinek fejlődésére.

A római jog a vázolt feltételek folytán – mint Ihering mondja – másodsor is világtörténelmi jelentőségű szerepre tett szert, mert szemléletében – mint Ihering tovább mondja – túlnőtt a nemzeti korlátokon, mert az egyetemesiséget mondhatta magáénak.²²⁷

Mint mondtuk, a római jog másodvirágzásának leírása nem feladata e munkának. Utalunk ebben az összefüggésben Savigny *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, Windscheid *Lehrbuch des Pandektenrechts*, Vinogradoff *Roman Law in Mediaeval Europe*, Sohm *Institutionen. Geschichte und System des römischen Privatrechts*, Engelmann *Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien*, végül Koschaker *Europa und das römische Recht* c. munkájára, továbbá Ihering *Geistjének* megfelelő részeire. Ezek a munkák, továbbá azok, amelyeket a jelzett szerzők a témához műveikben megjelölnek, a római jog középkori fejlődéstörténetének minden lényeges részletét feltárják, a római jog hanyatlásától kezdve észak-itáliai felvirágzásán, a glosszátorok és posztglosszátorok tevékenységén és szerepén át egészen a római jognak különböző országokban bekövetkezett – különböző áttételek útján történő – részleges vagy teljes recepciójáig. Elsősorban az indokok és

²²⁶ Ismeretes, hogy a Nyugat-Római Birodalom bukása utáni századokban a régi római jog szinte meghalt, a római törvénykönyvek egyes megmaradt példányait egyrészt nyersanyagként használták más szövegek leírásához, másrészt retorikai és grammatikai tananyagul szolgáltak. Joggá – Irnerius korában – az észak-itáliai kereskedelem és kultúra felvirágzása során váltak. Találón mondja SOHM (157. old.) Irneriusról: „Er war es, der in einer Abschrift der Pisana (Florentina) den Urtext des Digestenwerkes neu entdeckte und mit Riesenkräften seines Inhalts sich bemächtigte. Er war in Bologna Lehrer der Grammatik und Dialektik (magister in artibus) und hat die Digesten zunächst von diesem Standpunkt aus bearbeitet. Aber der Philolog ward zum Juristen.” A Corpus Juris Civilis egyes részeinek felfedezéséhez és újraéléséhez l. továbbá: SAVIGNY, III. köt. 388. és köv. oldalak; NOVICKIJ–PERETYSZKIJ, 33. old.

²²⁷ IHERING, *Geist*, I. köt. 1. old.

a különböző meghatározó tényezők megítélése az, amely ebből az irodalomból a szocialista jog- és történetiszemlélet számára nem minden esetben elfogadható.

Savigny és Ihering talán a legtöbbet tették a római jog recepciójának feldolgozása terén. Idevonatkozó mai ismereteink jó része tőlük származik. De azért aligha elég a recepciót alapvetően csak a római jog egyetemességének javára írni, mint ezt Ihering teszi. Ez még akkor is kevés, ha ehhez – mint Ihering – hozzátesszük, hogy a középkor fejlett szakaszán a kor szelleme ilyen jogot követelt. Savigny nagy római jog szeretetében és páratlanul nagy történeti feldolgozásaiban mindig ott kísért a német történeti jogi iskola szelleme, amely a római jogban is igazolást keresett valamiféle haladó kodifikáció ellen. Ihering egyetemesség-gondolatában viszont már a modern polgár szemlélete tükröződik. Koschaker a római birodalmi gondolat tovább élésében látja a recepció legjelentősebb alapját. Nem lehet azt mondani, hogy állításában ne volna igazság. Hiszen a különböző felépítményi kategóriák – mint amilyen pl. a római birodalmi gondolat is – hatnak a jog alakulására. Csakhogy ezeknek együtt valami eredetibb oka van. Van igazság azonban – a recepciót voltaképpen „szégyenlő” – századvégi munkákban is, gondoljunk csak Gierke már említett munkájára, amelyek különböző magánjogtörténeti relációban azt állították, hogy a német nép idegen „segítség” nélkül maga is képes volt megteremteni a különböző jogi intézményének egyfajta többé-kevésbé egységes rendszerét. Csakhogy ezt a szemléletet annyira az éppen időszerű politikai eszmeáramlat – a német polgári nacionalizmus – motiválta, hogy a recepciót értékelő megnyilatkozásai aligha tekinthetők kellően objektívnek, tudományosan megnyugtatónak. Áll ez az idevágó francia munkák nagy részére is. Még lehetne folytatni a recepció irodalmában megnyilatkozó különböző tendenciák leírását, általános, szinte csak futólagos értékelését. Az eddigiek is mutatják azonban, hogy a recepció indokaként felhozott tényezők hiányosak, és a kifejtett nézeteket többnyire az adott kor politikai eszméi színezték. A legfőbb hiányosság a meghatározó gazdasági és társadalmi tényezők elhanyagolásában rejlik.

Mint mondtuk, Ihering az egyetemesség szemléletében látja a római jog hódításának egyik okát. Az okok elejét, a legalapvetőbbet azonban akkor ragadjuk meg, ha ehhez hozzátesszük, amit Marx és Engels ennek az egyetemességnek a tulajdonképpeni háttéréről, mondhatnánk lényegéről

mond. Azt tudniillik, hogy a római jog egyetemességének alapja a magántulajdonon alapuló áruforgalom viszonyainak nemzetek feletti, egyetemes jellege. A római jog a tiszta árutulajdon valamennyi fontosabb aspektusát, valamennyi fontosabb ütközési lehetőségének jogi feloldását kifejezte, ahhoz képest sok újat a kapitalista magánjog sem tudott mondani – állapítja meg egy helyen Engels.²²⁸ Marxnak a római jog jellegére vonatkozó állásfoglalásait, hogy „a római jog a magántulajdonon alapuló, általunk ismert legtokéletesebb jogi forma”, hogy a római jog „az egyszerű árutulajdonosok valamennyi lényeges viszonyát” szabályozta stb., már korábban láthattuk.²²⁹ Az pedig már a köztörténetben is ismert, a fent hivatkozott római jogi munkák is bőven szólnak róla, hogy az első évezred végén az észak-itáliai városállamokban fellendült a kereskedelem, az áruforgalom, az adott időhöz képest jelentős kézműipar, és életre keltek „az egyszerű árutulajdonosok valamennyi lényeges viszonyai”, hogy az újkor hajnalán európai, sőt „tengerentúli” méreteket öltöttek, hogy megindult az eredeti tőkefelhalmozódás, hogy a kapitalista áru- és pénzviszonyok beleszivárogtak a rendi széttagoltságra és a kötött tulajdonra épülő feudális társadalmi rend organizmusába, mígnem teljesen átformálták, avagy fel nem robbantották annak egész mechanizmusát. Ebben a folyamatban nőtt fel újból a római jog, amelyet az észak-itáliai városokban kibontakozó áruviszonyok „fedeztek” fel, amelyet az Európa-szerte erősödő áruviszonyok vittek magukkal – harcba a különböző helyi és partikuláris jogok ellen. Egyetemes áruviszonyoknak egyetemes jog kellett. Ehhez járult, hogy a politikai élet síkján a Német-római Császárság növelte nimbuszát a római joggal, a kulturális és szellemi élet síkján a továbbplántáló a Rómából táplálkozó egyházi kultúra, majd a mindent az antikoknál kereső reneszánsz volt. Íme a római jog másodvirágzásának fontosabb meghatározó tényezői.

Mint látható, azok a tényezők, különösen az alapvető jellegűek, azaz a gazdasági-társadalmi viszonyok (az áruforgalom és áruviszonyok), amelyek a római jog másodszori felvirágzását eredményezték, lényegileg azonosak azokkal, amelyek az egyes nemzeti jogrendszerekben a felelősségnek már bemutatott fejlődéséhez vezettek. Ezeket a meghatározó tényezőket, a gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi viszonyok fejlődését már vázoltuk a

²²⁸ ENGELS, *A feudalizmus hanyatlásáról*, 148. old.

²²⁹ L. a II. fejezetnek a római jogra vonatkozó részénél.

római jog középkori felelősségi elveinek vizsgálatánál, ezért erre már nem térünk ki.

Amikor bemutattuk, hogyan alakultak ki a deliktuális felelősség elemei, egységes rendszerének csirái, majd határozottabb körvonalai a feudális államok jogában, többször utaltunk arra, hogy ebben a fejlődésben is nagy hatása volt a római jognak, hogy a nem római jogi eredményekben is számos római jogi elem húzódik meg. Láttuk, hogy a *leges barbarorum* „szerzői” sem voltak intaktak a római jogtól. Beaumanoir és Eike von Repkow is fejükben hordták a római jog ismeretét, amikor a francia, ill. a német szokásjog útjait egyengették. Felelősségre vonatkozó fejtegetésekben Grotius és Thomasius is sok tekintetben a római jog tételeire építettek.²³⁰ A porosz Landrecht és a XVII. századi francia ordonnance-ok sem tudják megtagadni, hogy felelősségi elveikben valamiképp ők is rokonai a római jognak. Messze vezetne azonban, ha most ezt a kölcsönhatást külön akarnánk vizsgálni. Ebben a vonatkozásban megint csak a már hivatkozott munkákra, valamint Halban *Das römische Recht in den germanischen Volksstaaten*, továbbá Lange *Schadenersatz und Privatstrafe in der mittelalterlichen Rechtstheorie* és Kaufmann *Rezeption und usus modernus der actio legis Aquiliae* c. művekre utalunk.

Ami a lényegét illeti: kézenfekvő, hogy a két síkon végbemenő fejlődés egymással szoros kölcsönhatásban volt akkor is, ha a középkori és újkori magánjogi rendszerekben több a római jog, mint a középkori és újkori római jogban a kívülről jött elem. Kézenfekvő és ismert az is, hogy a középkori és újkori római jog, nevezzék azt német pandektajognak vagy francia coutume-nek, nem a jusztinianuszi római joggal azonos. Az újkori római jog egy évezredes fejlődés eredménye. Ez áll a deliktuális felelősség intézményére és elveire is. A fejlődés a glosszátoroknál kezdődött, és mint római jogi jogfejlődés ott és akkor fejeződött be, ahol és amikor a római jog formálisan hatályát veszítette, ahol vagy megszűnt létezni, vagy más köntösben élt tovább. Ez a kor – Németországot kivéve – körülbelül azonos azzal, amelyben a feudalizmus egyes államainak saját jogfejlődése zárul: a feudalizmus alkonya, a kapitalizmus és jogi formáinak megjelenése.

²³⁰ L. GROTIUS, 2. könyv, 17. fejezet 5. (e. jegyzet), 14. (15. jegyzet), THOMASIVS, 5. fejezet.

2. FORRÁSOK

Mint ismeretes, a római jog reneszánszának kezdete az észak-itáliai városok ipari, kereskedelmi és kulturális felvirágzásától datálódik.²³¹ Az egyik legjelentősebb kereskedelmi és kulturális központ világhírű egyetemével Bologna volt. Egyetemén magyar diákok is tanultak.²³²

1. A bolognai jogi „iskola” alapítása a császárság és a pápaság közötti küzdelem egyik hajtása: a ravennai császári egyetem hatásának ellensúlyozására jön létre VII. Gergely támogatásával. Hamarosan Európa-szerte hírnevet szerez. Ennek egyik oka, hogy itt tanít 1088 körül az első nagy glosszátor, Irnerius, majd sokan mások, és itt működik jó százötven évvel később, 1250 körül – sok, ugyancsak híres jogtudós után – a középkor egyik legnagyobb jogi szelleme: *Accursius*. Bologna hírnevét öregbítette a szintén nagy jogász, *Azo* is.²³³

2. A glosszátorok századai után a XIV. század a posztglosszátoroké. Ezek közül messze kiemelkedik Padua, Pisa és Perugia professzora, Dante és Petrarca kortársa, a jogi fogalomrendszer, a jogtudomány kibontakoztatásának egyik legnagyobb alakja: *Bartolus*, akinek tevékenysége a XIV. század első felére esik.²³⁴

3. A másik oldalon, az egyházi oldalon ebben az időben *Gratian* bolognai szerzetes alkot nagyot: 1140 körül megveti a kánonjog alapjait. A világi nagyhatalomra szert tett egyház a glosszátoroknál talán még hatásosabban vette kezébe a római jog „adaptálásának” ügyét.²³⁵

4. A későbbi századok nevei már az egyes feudális államok sajátos és önálló jogfejlődéséhez kapcsolódtak.²³⁶ Hordozóik a jogi forma felszínén a római

²³¹ Az észak-itáliai városok gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi viszonyaihoz l. *A középkor története*, 143., 372. és kk. old., SAVIGNY, III. köt. 90. és kk. old. („Die lombardische Städte seit dem XII. Jahrhundert”).

²³² L. a bolognai egyetem könyvtára egyik kimutatását az olvasók nemzeti megosztásáról – közli SAVIGNY, III. köt. 170. old. Bologna társadalmi, politikai, főleg azonban közéleti és szellemi viszonyairól, jogi kultúrájáról beható képet rajzol SAVIGNY „Bologna” c. fejezetében (121. és kk., 143. és kk. old.).

²³³ L. ezekhez: VINOGRADOFF, 44. és kk., SOHM, 157. és kk., MARTON, *Római magánjog*, 39. old.

²³⁴ L. MARTON, *Római magánjog*, 39., SOHM, 163. és kk. old.

²³⁵ L. SOHM, 160. és kk. old.

²³⁶ Ilyenek a francia *Cujacius* és *Donellus* (XVI. sz.), a holland *Voet* és *Bynkershoek* (XVII–XVIII. sz.), a német *Zasius*, *Mynsinger*, *Carpzow* és *Mevius* (XVI–XVII. sz.) stb. L. ehhez SOHM, 173. és kk. old., továbbá SAVIGNY munkájának megfelelő részeit.

jog útját már „nemzeti” viszonyok között egyengették. Az eredmény ismert: a római jog előbb párhuzamosan futott a korábban inkább partikuláris, majd nemzeti jogokkal, később összeolvadt velük. Egyik helyen úgy, hogy a nemzeti jog ruhájában járult hozzá a modern civilizált kialakulásához, másutt formálisan is adaptálták.

A vizsgálódásaink alapjául szolgáló jogforrásokkal a vázolt folyamatot követjük.

ad 1. A glosszátorok vonatkozásában Accursius 1256 körül keletkezett összefoglaló nagy glosszáját: a Corpus Juris Glossatumnak is nevezett *Glossa Ordinaria*t, a jusztiniánuszi Corpus Juris Civilis glosszált változatát tekintjük alapvetőnek.²³⁷ Fontos és jól kiegészíti a képet Azonak ugyancsak a jusztiniánuszi gyűjteményre vonatkozó *Summaja*, amelynek keletkezési ideje ugyanaz (kb. 1250).

ad 2. A kommentátorok közül természetesen Bartolusnak a XIII. század első felében keletkezett *Operai* emelkednek ki, amelyek a római jogi szövegektől már függetlenültebb felfogásban adnak „felvilágosítást” arról, hogy hogyan is kell Justinianust a XIV. században érteni.²³⁸

ad 3. A kánonjog esetében egyedüli forrásként adva van a XII. sz. közepétől a XIV. század elejéig kialakult *Corpus Juris Canonici*, amelynek néhány részét vizsgálódásainkban érintjük.²³⁹

ad 4. A kommentátorokat követő időszak jogforrásainak a deliktuális felelősségre vonatkozó részéhez *Kaufmann* és *Lange* feldolgozásait vettük alapul,²⁴⁰ a XIX. századi német pandektajoghoz pedig *Windscheid Pandektenrechtjét*.

A források feldolgozásánál nem törekedhettünk a teljességre. A kiválasztott jogforrások azonban így is alkalmasak arra, hogy a római jog felelősségi rendszerének középkori fejlődését reprezentálják.

²³⁷ Belső tagolásához és használt kiadásaihoz l. a „Forrás- és irodalomjegyzék”-et (*GL* és *ACCURSIVS*).

²³⁸ Az *Opera* használt kiadásához l. a „Forrás- és irodalomjegyzék” megfelelő tételét (*BARTOLUS*).

²³⁹ Belső tagolásához, egyes részeinek keletkezési idejéhez, kiadásához l. a „Forrás- és irodalomjegyzék”-et (*C. J. Can.* és *FRIEDBERG*).

²⁴⁰ L. a „Forrás- és irodalomjegyzék”-nél (*KAUFMANN, LANGE*). Lange munkája értékes és megbízható forrásfeldolgozás, amelynek útbaigazításai jelen munka számára is jelentős segítséget jelentettek.

3. A FELELŐSSÉGI INTÉZMÉNYEK FŐBB ELEMEINEK ÁTALAKULÁSA A RÓMAI JOG KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉBEN

Amint a II. fejezetben láttuk, a deliktuális felelősség rendszerének fejlődésében a rabszolgatartó társadalom viszonyai között a római jog jutott a legmesszebb. Azt is láttuk azonban, hogy mint más, alapjaiban hasonló társadalmi viszonyok között született jogrendszer, a római jog sem zárult egy következetesen végigvitt egységes polgári jogi felelősségi rendszer kiépítésével.

Az irodalomból tudott dolog (az előző pontokban utaltunk rá), hogy a jusztiniánuszi római jog a középkori római jogi iskolák közvetítésével erős jelentésváltozáson ment át. Vonatkozik ez a római jog felelősségi elveire is. Az alábbiakban ennek a jelentésváltozásnak főbb vonásait kívánjuk röviden felvázolni.

a) Elöljáróban általánosságban meg kell állapítani: *a glosszátorok tevékenységét – számos következetlenség mellett – a Corpus Juris Civilis kazuisztikájának túlhaladására, absztrakt jogtételek kiképzésére, rendszerezésére való törekvés jellemezte.*²⁴¹ Találóa mondja Sohm: „A római jogászok a hézagokat jogászai művészetük eszközeivel hidalták át. A glosszátorok és kommentátorok voltak az elsők, akik ehhez a feladathoz a mai értelemben vett *tudomány* eszközeivel nyúltak. Az egyedi jogtételekből kiindulva, absztrakt *fogalmak* kialakítására törekedtek, amelyekkel a jog világa feletti hatalmat elhódították.”²⁴² Ilyen értelemben nemcsak az igaz, hogy a glosszátorok a modern polgári jogtudomány kezdetét jelentik, de az is, hogy hozzájuk nyúlnak vissza a rendszeralkotó modern polgári jogi dogmatika kezdetei is.²⁴³ Az a hosszú és fáradtságos út, amely arra irányult, hogy a jogalkotás ne egyedi cselekmények eljárásjogi színezetű reflexhatásainak kazuisztikus megfogalmazása, hanem általános érvényű anyagi jogi tényállások, a kor morális felfogásának egységesen érvényes kifejezése legyen, történetileg valóban innen indul. Ez az út persze hosszú, mint a hegyek között eredő, síkságokon

²⁴¹ Itt persze nem arról van szó, hogy mintegy „otthagyták” a Corpus Juris Civilist, ill. annak kazuisztikáját, hiszen glosszáikat éppen a Corpus Juris Civilis egyes passzusaihoz fűzték. Ami mégis érdemük, hogy éppen ilyen keretek között is képesek voltak általános jellegű nézeteket a jogba belevinni.

²⁴² SOHM, 171. old.

²⁴³ LANGE, 151. old.

át folyó és végül a tengerbe ömlő folyam. Kezdetben alig nagyobb, mint egy patak, még nincs olyan nagy felszín- és környezetalakító hatása. De később új vizekkel gazdagodik. Egyebek között olyanokkal, mint a Corpus Juris Civilis rendszerét a humanizmus eszmeáramlata jegyében támadó és új elemekkel gazdagító XVI. századi jogtudósok,²⁴⁴ mint a természetjogászok, mint a kibontakozó modern civilisztika és mint a mindezek mögött álló, egyre áthatóbb érvényű új termelési viszonyok, a megszületett és általánosan győzelemre jutott polgári társadalmi rend érdekei. Mindez azonban nem csorbítja a római jog középkori tudósainak érdemét, amelyet ebben a vonatkozásban a kánonjog is gazdagított.

Ami mármost az általános kategóriák kiépítésének intenzitását közelebb-ről illeti, ez a felelősségi jog területén különösen világosan észlelhető mind a kártérítési kötelezettség köre és tartalma, mind a vétkesség elve, mind pedig a polgári és büntetőjogi elemek szétválasztása tekintetében.

b) A kártérítési kötelezettség köre és tartalma általános érvényű kategóriáinak kiképzését a következő állomások jelzik.

A kártérítési kötelezettség köréhez a Glossa Ordinaria egy helyen „in factum” megfogalmazással mintegy általános civiljogi felelősségi tételt konstruál.²⁴⁵ Ismeretes, hogy az „in factum” akciók egy-egy nevesített akció keretében a jusztiniánuszi római jogban is a legszélesebb értelmű jogsegélyt jelentették.²⁴⁶ Másutt az „actio poenalis ad interesse” általános tételként jelenik meg.²⁴⁷ Lange kimutatja, hogy a kánonjog is kidolgozta általános tételét a kártérítési kötelezettség körét illetően.²⁴⁸ Legjelentősebb azonban az actio legis Aquiliae teljesen egységessé és általánossá válása: kiterjed most már nemcsak a közvetlenül, de a közvetve okozott károkra, a fizikai dolgokon és egyébként (iura et res incorporales) okozott károkra egyaránt, mintegy generálklauzulává válik anélkül, hogy megjelölnék, hogy actio directaról, utilistról vagy actio in factumról van-e szó.²⁴⁹

²⁴⁴ L. LANGE, 31–32., 157. és kk. MÁDL, 27–28. old.

²⁴⁵ *Gl. Ex publicis* ad D. 17.2.56., *Gl. Poenali* ad D. 48.10.32.

²⁴⁶ L. II. fejezet, 4. § 2. pont, 170. old.

²⁴⁷ *Gl. Poenali* ad 48.10.25., BARTOLUS hasonló szemléletéhez l. LANGE, 12. old. *Gl. Condemnatur* ad D. 48.10.32.

²⁴⁸ LANGE, 12. old.: 1. különösen *C. J. Can.*, c.12.q.5.C.XXII., valamint 2.1.CXV. (ez utóbbi teljesen általánosságban foglalkozik a deliktuális felelősség kérdésével).

²⁴⁹ L. ehhez KAUFMANN alapos és sokoldalú feldolgozását mind a középkori joggyakorlatot, mind pedig a jogtudomány álláspontját illetően (46. és kk. old.).

A legjelentősebb lépést azonban a *kártérítési kötelezettség mibenlétének, a kárfogalomnak általános kiképzésében* tapasztalhatjuk.

Mint a jusztiniánuszi római jogról szóló fejezetben jeleztük, a korabeli római jognak nem volt általános szabálya a kártérítési kötelezettség tartalmáról, de nem is törekedett minden keresetre vonatkozóan a kártérítési igény tartalmának egységes meghatározására. Az a két forráshely, amely az adott kereset viszonylatában „*quanti ea res erit*”, ill. „*quanti eam rem par esse*” kitévelt tartalmazza”,²⁵⁰ eléggé egyedi jellegű, és jelentősége alighanem kisebb, mint amennyire megfogalmazásából következtetni lehetne – állapítja meg helyesen Lange.²⁵¹ Az „*id quod interest*” – tartalmából folyóan sokkal jelentősebb formula – megfogalmazása hiányzik. Az irodalom kimutatta, hogy a római jog ennek közelebbi meghatározását kifejezetten elhárította, mondván: „*Quatenus cuius intersit, in facto, non in iure consistit*”.²⁵²

A glossátorok ellenben kialakították a kártérítési kötelem tartalmának strukturáját. Az „*interesse*” kategóriájának használata a glossátoroknál már korán megjelenik,²⁵³ de fogalmának meghatározása Accursiusra várattott. Annak előrebocsátásával, hogy tökéletes meghatározás aligha lehetséges, „*dicere tamen potest: interesse est singulare rei pretium secundum quosdam. Vel dic interesse est damnum emergens et lucrum cessans ex eo quod aliquid fieri oessatur*”.²⁵⁴ Később beható vita bontakozott ki főleg Bartolus és a francia iskola egyik korai képviselője, Jacobus de Ravanis között. A vita, amelyben többen kifejtették álláspontjukat, egyrészt a fogalom tágítására, másrészt annak a fentiekben megadott keretekben való tartására irányult. Bartolus és Accursius igyekeznek minden lehetséges kár esete fölé a jogvédelem takaróját kifizíteni, ezért megkonstruálják az elég tág értelmű „*interesse inaestimabile*” kategóriáját.²⁵⁵ Tény azonban, hogy megszületett a kártérítési kötelezettség tartalmának meghatározása,

²⁵⁰ *D. 50.16.179., D. 50.16.193.*

²⁵¹ *LANGE*, 14. old.

²⁵² *D. 50.17.24.*

²⁵³ *L. LANGE* feldolgozását (14. old.).

²⁵⁴ *Gl. Possibile est ad C. 7.47.* Érdemes megjegyezni, hogy a *Corpus Juris Civilis* 1688. évi jegyzetelt GOTHOFREDUS kiadása a *Codex* szóban forgó titulusához egész nagy irodalmat sorolt fel az „*interesse*” kérdéséhez. A meghivatkozott szerzők természetesen mind a glossátorok és kommentátorok közül kerülnek ki.

²⁵⁵ *L. Gl. Et rei publicae interest ad D. 24.3.1., BARTOLUS ad D. 9.3.1.5.* A vita feldolgozását *L. LANGE*-nél (15. old.), valamint *D. Gothofredus Corpus Juris Civilis* kiadásának már említett helyén.

általánosan érvényes fogalma, ami a jogdogmatikai fejlődés szempontjából jelentős eredmény. Vizsgálódásaink szempontjából már kevésbé jelentős, hogy ehhez – mint Lange kimutatja²⁵⁶ – hogyan viszonyulnak az olyan használt fogalom párok, mint az „interesse intra rem” és „interesse extra rem”. Accursiusra utalva Lange is arra az álláspontra jut, hogy tulajdonképpen szinonim fogalmakról van szó: interesse intra rem egyenlő damnum emergens, interesse extra rem egyenlő lucrum cessans.²⁵⁷

A kártérítési kötelezettség tartalmának kiépítésével és általánossá tételével párhuzamosan tehát *sor került a lucrum cessans általános érvényű tételé emelésére is*. Részben a fentiek, részben pedig azért, hogy a glosszátorok azokat a jusztiniánuszi forráshelyeket általánosították, amelyek a lucrum cessans elismerték, míg az ellenkező értelmű forráshelyeket vagy negligálták, vagy „átértékelték”.²⁵⁸ Különösen ki lehet ebben az összefüggésben emelni Azo megállapításait, amelyek a lucrum cessans megtérítésének általános kötelezettségét hangsúlyozottan kiemelik.²⁵⁹ Jelentős, de már kevésbé fontos ebben az összefüggésben, hogy többek között Baldus előtérbe állította a méltányosság szempontját is, mondván, hogy csak a „verum” és „iustum lucrum” megtérítését szabad megítélni.²⁶⁰

Végül utalnunk kell arra, hogy a kártérítési kötelezettség vázolt tartalmát a későbbi középkori római jogi munkák is átvették, és mint átglosszált római jogi megoldás a „német” pandektajogban a XIX. század végéig elvitte a glosszátorok iudiciumát.²⁶¹

c) Jelentőset alkottak a glosszátorok és a későbbi szerzők a *magánjogi kártérítés és a büntetőjogi felelősségre vonás elkülönítése* területén is.

²⁵⁶ 19. kk. old.

²⁵⁷ A *Gl. Aestimandam* ad *D.* 19.1.21.3. váltakozva használja ezeket a fogalmakat, más fogalom párok hasonló értelmű használatához l. a *D.* 19.1.1.pr. „b” jelzettel felvett „Interest” kezdetű, e fogalmakat behatóan taglaló Accursius-glosszát.

²⁵⁸ Mindezeknek részletes, valamennyi fontosabb forrásra utaló feldolgozását l. LANGE munkájában (35. és kk. old.). Felfogását az egyes glosszákból mutatkozó inkonzekvenciákra vonatkozóan is osztani lehet. Ennek lényege ui. az, hogy – mint annak idején a kompilátorok – most a glosszátorok sem tudtak teljesen uraivá lenni az óriási anyagnak. Határozottan emellett szól, hogy Accursius az Institutiókat kétszer is átdolgozta, másodszor azért, hogy a következetlenségeket feloldja, hogy tervbe vette a Corpus Juris Civilis többi részének újbóli átdolgozását is (*Diplomaticus* erre vonatkozó tudósítását l. LANGE, 37. old.).

²⁵⁹ L. Azo *Summájában* a *C.* 7.47-hez fűzött, hosszan elemző glosszát, amely a lucrum cessans jogosultságát mintegy elvileg megalapozza.

²⁶⁰ L. LANGE, 45. old.

²⁶¹ A későbbi középkori római jogi munkákban betöltött szerepéhez l. KAUFMANN, 29. kk., a németországi pandektajogban való érvényesüléséhez WINDSCHEID, II. köt. 628. és kk. old.

aa) Megmutatkozik ez mindenekelőtt a *szankciók már említett objektivizálásában*. Abban, hogy az anyagi kártalanítás mértékét a valóságos kárra korlátozták. Jelentős mértékben az objektív kárhoz közelítették a korábban duplumos vagy többszöröző szankciókat is,²⁶² a későbbi pandektajog pedig a kártalanításon túlmenő szankciókat teljesen elejtette.²⁶³

bb) A tisztán magánjogi felelősség kialakulásának egy jelentős további lépése, hogy a glosszátorok általános elvvé emelték a felelősségi kötelek passzív örökletességét, amely szerint a hagyaték erejéig az *örökösök is felelnek az örökhagyó deliktumaiért, ha azok kártérítési kötelemet eredményeztek*.

A jusztiniánuszi jog álláspontját²⁶⁴ a Glossa Ordinaria ezen a téren alig lépi túl,²⁶⁵ de Bartolus már messzebb megy. Rámutat ugyan arra, hogy a római jog csak korlátozottan rendeli el a deliktuális kötelek átszállását, de megfelelő új megoldásért – mint a kánonjog jeles ismerője – a kánonjoghoz folyamodik. Így az intézménytörténet vonalán a modern kártérítési jognak ez az eleme a kánonjogból származott át a középkori római jogba, azon át más európai jogokba.²⁶⁶ A római jog álláspontjára utalva Bartolus így ír: „Nam de iure civili non datur nisi quatenus ad heredem pervenit, sed de iure Can. datur iusolidum”; vagy ugyanott: „Item hic dicitur civilis constitutio est. Quaero, quid de iure naturali? dicit gl. idem Cont. hoc videtur, quod de iure naturali teneantur heredes satisfacere de delicto defuncti”.²⁶⁷

²⁶² L. ehhez LANGE „Vermögensschaden und objektive Kriterien” c. fejezetét, amely ennek a tendenciának alapos feldolgozását adja (97. és kk. old.).

²⁶³ L. pl. WINDSCHEID, II. köt. 635–637. old.

²⁶⁴ Ismeretes, hogy a jusztiniánuszi jog szerint a deliktumból származó kártérítési kötelek általában nem szálltak át az örökösökre, ha igen, akkor is csak meghatározott időig bezárólag, és csak annyiban, amennyiben a hagyaték a deliktumból kifolyóan gyarapodott (*Inst.*, 4.11.1., D. 3.6.4–5., 4.2.16.2., 4.3.26., 5.1.15.1., 9.2.23.8. stb.).

²⁶⁵ Az *actio Legis Aquiliae* esetében egyszer kimondja a kötelek átszállását, máskor következtelen, illetőleg megmarad a jusztiniánuszi állásponton (l. LANGE, 147. old.).

²⁶⁶ *A. C. J. Can.* (c.2/3., q.6.C.16.) tisztán kimondja (már a XII. sz. elején!, hiszen a *Decretum Gratiani*-ről van szó – l. SOHM, 161. old.): ha az elhunyt károkozó deliktumot követett el, „ab herede eius... iniuste ablatae sunt, sine excusatione reddantur”; más helyen még határozottabban fogalmaz (*Liber Extra* cap. 9. tit. 19. lib. 5.): „... Tuae igitur quaestioni literis praesentibus respondemus, quod filii ad restituendas usuras ea sunt districtione cogendi, qua parentes sui, si viverent, cogerentur. Id ipsum etiam contra heredem extraneos credimus exercendum”. Hasonlóan rendelkezik a *Liber Extra* másutt, más összefüggésben is (cap. 5. tit. 17. lib. 5., cap. 28. tit. 39. lib. 5.). – L. ehhez továbbá IHERING (*Schuldmoment*, 228. old.) és LANGE (148. old.) ebben a körben mozgó feldolgozását.

²⁶⁷ Bartolus megjegyzései az *Opera omni*-ában ad D. 47.1.1.1., C. 4.17., idézi LANGE, 149. old.

Későbbi római jogi források,²⁶⁸ majd a pandektajog²⁶⁹ már mint természetes elvet vette át, hogy az örökösök az örökség erejéig kötelesek helytállni az örökhagyó deliktuális tartozásaiért.

c) A büntetőjogi elemek túlhaladására vall a passzíve kötelezettek anyagi felelősségére vonatkozó kumuláció elejtése. *Többek közös károkozása esetén az egyik teljesítése feloldja a többi kötelmét.*²⁷⁰

d) A jusztiniánuszi jagon való továbblépés egy következő fontosabb területre a *vétkesség elvének általánossá tételében mutatkozik meg.*

Azt lehetne mondani, hogy ebben nincs sok új, hiszen már a jusztiniánuszi római jog is a vétkesség elvének diadalra juttatásával zárul. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nem mindig következetes, mégiscsak nagy kazuisztikatömeget jelentő római jogi akciórendszerben ez a diadal nem egyformán érvényesült. Vonatkozik ez az olyan akciókra, mint az *actio de deictis et effusis*, az *actio furti adversus nautas, caupones, stabularios*, az *actio de recepto* és az *actio de pauperis*. Ezekben a vonatkozásokban a fejlődés a következőkben látható.

Az *actio de deictis et effusis* jusztiniánuszi megfogalmazása²⁷¹ a vétkesség kérdését illetően nem elég világos. A *Glossa Ordinaria* egyértelműen válaszol, amikor azt mondja, hogy itt vétkesség van, mert megfelelő gondossággal a kár elkerülhető lett volna. „*Quia culpam admittit, qui utitur opera malorum hominum*” – mondja *Accursius*. Másutt meg oda nyilatkozik, hogy a ház tulajdonosa előre láthatta volna, hogy kár bekövetkezése fenyeget, de nem gondolt vele, ezért vétkesen felel. A felelősséget csak előre nem látható *casus* (földrengés, árvíz) menti.²⁷² – A jusztiniánuszi római jogban is meglévő szabályokat tehát a vétkességre igyekezzenek visszavezetni, és a jogi műveltséget ezáltal is a vétkességi szemlélet irányába terelni.

Az *actio furti adversus nautas, caupones, stabularios* és az *actio de recepto* esetében is továbblépnek a glosszák. Előírják, hogy a kötelezettnek ismernie kell a behozott dolgokat,²⁷³ és ott, ahol egyes forráshelyek még a vétkes-

²⁶⁸ L. KAUFMANN-nak a későbbi középkor egyes szerzőire vonatkozó feldolgozását (99–100. old.).

²⁶⁹ A pandektajoghoz l. WINDSCHEID, II. köt. 630., 635., 645. old.

²⁷⁰ L. LANGE alapos forrásfeldolgozását („*Passive Personenkonkurrenz*” c. rész. 134. és kk. old.).

²⁷¹ *D. 9.3.1.4.*

²⁷² *Gl. Culpa* ad *D. 9.3.1.4.*, *Gl. Iniuria* ad *D. 39.2.24.3.*, *Gl. Fortuito* ad *D. 39.2.24.3.*

²⁷³ L. *Azo Summa Institutionum* 4.5., idézi LANGE, 120. old.

ség nélküli felelősség elvét demonstrálják,²⁷⁴ azt mondják, hogy „culpa levissima tamen intervenit”.²⁷⁵ Bartolus az *actio de recepto* vonatkozásában több helyen is kiemeli, hogy a felelősség megállapításához minimálisan culpa levissima kell.²⁷⁶

Az *actio de pauperie* területén a jusztiniánuszi forrás²⁷⁷ ugyancsak az eredményfelelősség előszobájában „feledkezett”. A *Corpus Juris Canonici* glosszája azonban már azt mondja, hogy felelős az állatod által okozott kárért, mert „non custodivisti animalia tua”.²⁷⁸

Megállapítható tehát, hogy a glosszátorok mindenütt a vétkesség elvét hirdették, még ott is, ahol a jusztiniánuszi jog – az irodalomban olyan sokat vitatott módon²⁷⁹⁷ – az eredményfelelősség talaján maradt. Ez a későbbi középkori irodalomban még tovább erősödött, odáig pl., hogy a felelősség fokát a vétkesség mértéke határozta meg (dolus és culpa lata esetén teljes kártérítés, culpa levis esetén csak *damnum emergens*).²⁸⁰ A későbbi „német” pandektajog aztán teljesen erre a szemléletre épült.²⁸¹

Ha a középkori római jognak ezt a mindent a vétkesség számlájára író alapállását a forrásig végigkísérjük, akkor a formaadó szemlélet síkján valóban odajutunk, amit Lange is mond kiváló munkájában: a kereszténység nagy szellemi befolyásához. „A középkornak ez a legerősebb szellemi hatalma azáltal, hogy az emberi lelkiismeretnek központi helyet tulajdonított, a belső kritériumok jelentőségét még ott is fokozta, ahol jogtételt közvetlenül nem alkotott. *Canonistae considerant animum magis quam actum* – mondja Bartolus.”²⁸² Ez igaz. Igaz az is, hogy ezt a moralizáló álláspontot a természetjog is továbbvitte – nemcsak az elmélet szintjén, de a

²⁷⁴ *D.* 4.9.3.1., 4.9.5. pr.

²⁷⁵ *A Gl. Etiam si sine culpa* ad *D.* 4.9.3.1. részletesen kifejti culpa-állásfoglalását – mondván, hogy ha valamilyen casusról nem lehet beszélni – és „furtum non est casus fortuitas” –, a culpa levissima mindig megáll. Megáll akár idegen munkaerő alkalmazásával, akár családtagokkal folytatja a vállalkozó tevékenységét („... quia familia mala utitur” – mondja a *Gl. ludicium* ad *D.* 4.9.3.1.).

²⁷⁶ *Bartolus* ad *D.* 4.9.3.1. (tulajdonképpen az egész 9. tit. idevág), *D.* 19.2.27., 1. különösen a „culpa autem” és a „vis major” kezdetű glosszákat a *D.* 19.2.27.-nél.

²⁷⁷ *D.* 9.1.1.3–4.

²⁷⁸ *Gl. Animalia tua* ad *C. J. Can.*, Liber Extra cap. 9. tit. 36. 5.; idézi LANGE, 121. old. De már maga a kánonjogi forráshely is kifejezetten a vétkesség elvén áll. Különösen pregnáns megfogalmazást nyer a vétkesség elve a *C. J. Can.*, 2.1.C.15-ben (1. c.10).

²⁷⁹ L. ehhez: II. Fejezet, 4. § 4. pont, 220. és kk. old. (custodia-felelősség kérdése).

²⁸⁰ L. LANGE, 127–128., KAUFMANN, 74. és kk. old.

²⁸¹ L. WINDSCHEID, II. köt. 628–629., 631., 642., 660., 700. old.

²⁸² *Bartolus* ad *D.* 43.10.17., ill. LANGE, 155. old.

tételes jogban is sokáig érvényesítette.²⁸³ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a polgári forgalmi viszonyok csíráiból táplálkozó túlzottan moralizáló, a vétkesség foka szerint cizellált tételek – mint látni fogjuk – az áruviszonyok későbbi totalitásán már megtörtek. Ahogy később – újabb tényezők hatására – megtört maga a fundamentális elv, a vétkesség is. Ez azonban már az industrializmus és a kapitalizmus világa.

²⁸³ Az *ALR*, I. rész 6. tit. 12–21. §-ai szerint a kötelezett vétkessége fokának megfelelően tartozik a kár egészét – a tényleges kárt és az elmaradt hasznot – vagy csak egy részét – a tényleges kárt – megtéríteni. L. e fejezet idevonatkozó részét (III. Fejezet, 3. §, 2. pont).

5. §

ZÁRÓKÖVETKEZTETÉSEK

1. *A deliktuális felelősség fejlődéstörténetének Közép-Európában a középkorban két útja van.* Ezt a két utat a politikai történet eseményei határozták meg.

A Római Birodalom lehanyatlásával egyidejűleg a rabszolgatartó társadalmi rend is megdőlt. Vele együtt lehanyatlott a római jog, a rabszolgatartó társadalmi rend legfejlettebb joga is. A Róma által uralt Európát a népvándorlás népei vették birtokukba, amelyek ebben az időben az ősközösség felső fokának társadalmi viszonyai között éltek. Fejlett és átalakulóban levő rabszolgatartó társadalmi viszonyokkal, az azok keretében kialakult magasabb termelési és szellemi kultúrával való találkozásuk olyan állami és társadalmi formációk kialakulására vezetett náluk, amelyek a társadalmi fejlődés magasabb fokán helyezkednek el, mint a rabszolgaság. Az átmeneti jellegű prefeudális viszonyok után létrejöttek a feudális társadalmi rend alapvető viszonyai – a gazdasági, a társadalmi és a politikai élet síkján egyaránt.

Az egyes germán törzsek állammá alakulásának jelentős kísérője, az új viszonyok fontos védelmezője volt azoknak a kódexeknek a sora, amelyeket a frank korszak törvényeinek szokás nevezni. A római jog lehanyatlásával egyidejűleg megindult tehát a jogfejlődésnek egy másik útja: Európa új államai új jogának fejlődése képében. Bár a római jog már kezdetben éreztette hatását a jogfejlődésnek erre az útjára, egészében véve mégis egy új, a római jogtól alapjaiban független jogrendszer kibontakozásáról van szó. Ez az új jogrendszer tulajdonképpen számos kisebb jogrendszer nagy, laza szövete, amelyben azonban az alapvető vonások közösek. Akkor is, ha kezdetben még a territorialitás elvét is nélkülözték. E jogrendszereknek a római jogtól eltérő jellege a későbbiekben – a Frank Birodalom szétesésével, a német és francia állam kialakulásával – még erősödik, egyebek között azáltal is, hogy a frank törvények többségével szemben nemzeti nyelven jelenik meg.

A második évezred első századaiban előbb Észak-Itáliában, majd jórészt Európában erősödött az áruforgalom, amely a feudális tagoltságnak alávetett partikuláris jogok helyett egyetemesebb jellegű jogot igényelt. A római jog az áruforgalom alapvető jogi formáit már kiépítette, a partikularizmussal szemben az egyetemesség pozitívumával bírt. Az áruforgalom és az áruviszonyok hatására ugyan az egyes nemzeti jogok is új és új intézményeket építettek ki, de a római jog újbóli felvirágzását és térhódítását nem tudták megelőzni, ill. feleslegessé tenni. A fejlődés ettől kezdve a nemzeti jogok és a római jog kölcsönhatásában zajlott. Mindaddig, míg a nemzeti jogok vagy ki nem alakították az áruforgalom igényelte új intézményeket és elveket, vagy át nem vették azokat a glosszátorok és a posztglosszátorok által modernizált római jogból.

A deliktuális felelősség intézményének középkori fejlődéstörténetében is ez a kétszatornás rendszer nyilatkozik meg. A fejlődésnek ezt a kétsíkúságát a tudományos kutatásnak is figyelembe kell vennie.

2. A feudális társadalmi rend deliktuális felelősségi rendszerének az *egyes feudális államok partikuláris – később nemzeti – jogában való kialakulásához a jellegzetesebb jogforrásokat* kell számításba venni.

A Római Birodalom jelentősebb „utódállamaiban” a jogforrásoknak három ilyen típusát vizsgáljuk. A korai középkorra (frank korszak) nézve az ún. *leges barbarorum* fontosabb képviselőit. A fejlett középkorra nézve francia viszonylatban az egyik legjelentősebb Coutume-gyűjteményt, a *Coutumes de Beauvaisis*-t, német viszonylatban a *Sachsenspiegel*t és – kiegészítő jelleggel – egyes rokon gyűjteményeket. A feudalizmus alkonyát és a polgári kor hajnalát elemzéseinkben *XVI. Lajos ismert ordonnance*-ai, illetőleg az *Általános Porosz Landrecht* képviselik. Ezek a jogforrások általában is, de a deliktuális felelősségről vallott nézeteikben is alkalmasak arra, hogy bennük keletkezésük gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi viszonyainak tükröződését lássuk.

3. Jellegzetes, hogy a *deliktuális felelősség intézményének főbb vonásai tekintetében* a feudális államok jogrendszere hamar a római jog szintjére emelkedett, és azután tovább fejlődött, mint ahogy persze a középkorban a római jog is továbblépett egyet. A jog szintjén is lejátszódott az, ami a társadalmi fejlődés síkján történt: Európa ifjú népei – a prefeudalizmus átmeneti jellegű hídján – az ősközösségi viszonyokból, éppen a fejlett termelőmód és fejlett kultúrával való találkozás révén, közvetlenül a feudalizmusba léptek.

A deliktuális felelősség rendszerét illetően ugyanonnan indultak, mint születésekor a rabszolgatartó társadalmi rendjoga. A feudalizmus alkonyára mégis olyan felelősségi normarendszert és elveket építettek ki, amilyeneket a rabszolgarend joga fénykorában sem ismert, és amelyeknek elérésére a római jognak még egy életre volt szüksége.

a) *A frank korszakban* a prefeudális, lényegileg ősközösségi viszonyokra jellemző felelősségi alakzatok, ill. elemek hamar kikopnak: vagy csak tiltó értelemben szerepelnek (pl. a kollektív vérbosszú felelősség), vagy csak eseti jelleggel jelentkeznek.

A „jogfejlődés egyébként gyors lépésekkel halad. Már az államalakulást követő években a *jogellenesség, a védendőnek nyilvánított érdek* nagy spektruma bontakozik ki. A kazuisztikában a fiatal feudális társadalmi rend ellen irányuló minden támadás a jog tilalma alá kerül. A kodifikáció fejlettségére jellemző, hogy a törvénykönyvek szerkezeti beosztásában általában megtalálható a szabályozás tárgya parancsolta rend, hogy korlátozott érvényesülési körrel kialakulnak általánosabb érvényű szabályok. Az általános érvényű szabályok *uralmának* kibontakozását elsősorban a feudális társadalmi tagoltság, a formális jogegyenlőtlenség gátolja. A kazuisztika túlhaladása továbbá feltételezi a büntetőjogi és magánjogi felelősség elkülönülését is, amely egészében csak egy jó évezreddel később következett be.

A kár és a szankció viszonyában a források a szankciók objektivizálódásának, enyhülésének tendenciáját mutatják. A „közállapotok” elleni deliktumoktól eltekintve, a szankciók enyhítését egyes jogszabályok kifejezetten és általános jelleggel is előírják. Ez mutatkozik meg a konkrét jogszabályanyagban is. A vérbosszú és a tálíójellegű szankciók szinte csak azáltal ismertek, hogy tilalom alatt állnak. A személy elleni megtorló szankciók törvényileg előírottak – súlyuk az osztályhelyzettől függően más és más. Erős mértékben kialakulnak az anyagi természetű szankciók – a személy elleni megtorló szankciók mellett, azokkal párhuzamosan. Megindul a magánjogi és büntetőjogi felelősség szétválasztása. A pénzgazdálkodás nagy fejlettségére, a pénzviszonyok elterjedt voltára utal, hogy az anyagi szankciók többnyire pénzben megállapított fix taksában, illetőleg szubszidiáriusan pénzbeli reparációban jelennek meg. A magánjogi és büntetőjogi felelősség elkülönülése egészen előrehaladott állapot; a szankció egyrésztől csak reparáció, míg a közbüntetés ettől független, és ha netán pénzben állapíthatná meg, a jogszabály akkor is kimondja,

hogy a fix taksa X részben az államé, Y részben a károsulté; a reparatív szankciók aktív és passzív öröklése bevonul a felelősségi rendszer elveibe. Mindez a viszonylag fejlett gazdasági élet és termékforgalom, a viszonylag magas jogi kultúra eredménye. A feudális társadalom azonban mindenre rásütötte bélyegét, amennyiben az osztálytagozódás védelme érdekében sok esetben eltekintett a reparatív szankciótól, és más szankciót írt elő a földesúrra és mást a jobbágyra, amennyiben még a fent vázolt elvek is – kisebb-nagyobb különbségekkel – másképp jelentkeztek az egyik jogforrásban és másképp a másikban, amennyiben külön jog volt érvényes a római alattvalókra, külön az egyházi személyekre. A territorialitás elve csak nehezen tört utat.

A *felelősség alapját* illetően a differenciálatlan eredményfelelősség nem jelentéktelen számú nyomai, az eredményfelelősség és a vétkes felelősség közötti átmeneti alakzatok jelentős száma mellett a vétkesség elvének általánossá válása a tendencia. A vétkesség gondolata megjelenik a másokért való helytállási kötelekben is (állatok, alattvalók, ingó és ingatlan létesítmények által okozott kár), a bevezetőleg említett nem jelentéktelen kivételektől eltekintve, a vétkesség elve szinte általános jelenséggé válik. Kiepül egész – távolról sem mai értelemben vett – dogmarendszere. Ennek egyes jellegzetes elemei: az önvédelem és a sükséghelyzet, a sérült önhibája mentesít a kártérítési kötelezettség alól; a beszámítási képesség híjával levő személy felelősségre nem vonható; a felelősségi kötelelem okozás mellett szándékot vagy gondatlanságot feltételez stb. A vétkességnek ez az elve uralja az ún. custodia-felelősségi alakzatokat is.

b) *A fejlett középkorban* a fejlődés ezen az úton ment tovább, és a *feudalizmus alkonyán, az abszolutizmus idejében* alkotott kódexekben már a kapitalista jog polgári jogi felelősségi rendszere bontakozik ki.

A büntetőjogi és a magánjogi felelősség elkülönülése a XII–XIII. században még tovább jut. Szélesedik az általános érvényű szabályok területe. A vétkesség elve a deliktuális felelősség központi elemévé válik – ahogyan a középkor szellemi hatalma, a kereszténység az emberi magatartások értékelése szempontjából az emberi akaratot állította a kör középpontjába.

A feudalizmus alkonyán és a kapitalista társadalmi rend hajnalán keletkezett jogforrások felelősségi rendszere az áruviszonyok tartalmát és a természetjog szisztematikáját hozta a jog színpadára. Ez a büntetőjogi és magánjogi felelősség következetes elkülönítését, általános érvényű

szabályok rendszerének uralmát, a formális jogegyenlőség alapján kiképzett egységesen reparatív szankciókat és a vétkességi elv szinte erőltetetten végigvitt diadalát jelentette.

4. A fejlődés másik síkja a *római jog középkori története*. A római jog már a frank korszak nem római jogi törvényeire is érezte hatását. Igazán történeti szerephez azonban a XI–XII. századtól kezdve jutott, amikor az észak-itáliai városállamok áruforgalmának igényeit kielégítendő, másodszor is virágzásnak indult. Az áruviszonyok és az Európa-szerte felvirágzó árukereskedelem egyetemes jellegű jogot igényelt; hozzá olyant, amely az áruviszonyok jogi formáit ismeri. Így indult útjára a római jog, hogy újból meghódítsa Európát. De miközben feltámadt, miközben átszivárgott az egyes államok nemzeti jogába, át is alakult, megváltozott, fejlődött. Miközben az addiginál erősebben érezte hatását az egyes európai államok jogának felelősségi rendszerére, nagy fejlődésen is ment át: a glosszátorok és posztglosszátorok a kor igényeit, egyebek között a kánonjog szellemét, későbbi formálói pedig szintén számos új elemet közvetítettek számára. Ezt dokumentálják a római jog középkori történetének olyan dokumentumai, mint Accursius, Azo, Bartolus nagy római jogi feldolgozásai, glosszált corpus juris civilisei (Glossa Ordinária, Summa, Opera Omnia), olyan inspirálói, mint a Corpus Juris Canonici, olyan további forrásai, amilyeneket már csak a részletekbe menő jogtörténeti irodalom ismer, és olyan, a római jogot formálisan is életben tartó joganyagok, mint a „német” pandektajogi „System”-ek.

5. A feudális társadalmi rend felelősségi rendszere fejlődésének római jogi síkján e dokumentumok tanúsága szerint a következő jelentősebb változások figyelhetők meg.

a) A juszteniánuszi Corpus Juris Civilis kazuisztikus esetrendszerének árnyékában megindul és már a posztglosszátorok idejében egészen jelentős méreteket ölt *az általános kategóriák kiképzése – mind a kártérítési kötelelem fennállását, mind pedig a kár mibenlétét és a kártérítési kötelezettség tartalmát illetően* (damnum emergens, lucrum cessans). Az antik Róma nagy jogászai a jogot konkrét problémák, konkrét esettípusok fejlett judíciummal való megoldásában, másképpen az esetjog kulturált bírójának körütekintő döntései formájában adták. A glosszátorok, különösen azonban a posztglosszátorok a tudomány, a tudományos általánosítás eszközével vélték feladatukat jól megoldani. Egyes adott jogtételekből indultak ki, de eljutottak absztrakt

jogtételek és fogalmak kimunkálásáig, amelyekkel a jogi formák világa feletti uralmat meghódították.

b) A jusztiniánuszi római jogot túlhaladva, a középkori római jog *általános jelleggel szétválasztotta a büntetőjogi és a magánjogi felelősséget*. Mint jeleztük, a kárfogalom, ill. a kártérítési kötelezettség tartalma vonatkozásában ez a szankció objektivizálásában jutott kifejezésre; a kánonjogból adaptált gondolattal kimondta, általános elvvé emelte a felelősségi kötelemeknek a hagyatéék erejéig történő passzív örökletességét; elejtette azt az elvet, amely szerint többek közös károkozása esetén valamennyi kötelezett külön-külön teljes kártérítéssel tartozott (passzív kötelemek kumulációja).

c) A jusztiniánuszi római jog által is már deklarált vétkesség elvét a középkori római jog általános elvvé emelte. Ezáltal azokban a keresetekben is egységesen érvényesítette, amelyek a jusztiniánuszi jogban még kivételként, vagy – az akciók tömegében – még következetlen megoldásként jelentkeztek. Az áruforgalom inspirálta magánjogi jogfejlődés a keresztény szellem közvetítésével oda jut, hogy központba az emberi magatartást, és abban is az akaratot állítják. A magatartást aszerint értékeli, hogy abban az akarat milyen szerepet játszott. Most már félreérthetetlenül kimondják, hogy a custodia-felelősség sem áll meg vétkesség nélkül. A vétkesség elvét itt is, mint a nem római jogi jogforrásokban, szinte erőltetetten a végletekig viszik, amennyiben a kártérítés mértékét a vétkesség fokában állapítják meg.

6. Összefoglalólag a következőket lehet mondani. Az egyik: nem volt célunk a római jogi elvek nem római jogi jogforrásokba való áttételeződé-
sének formai elemeit kutatni, és nem törekedtünk e jelenség fordítottjának feltárására sem. Erre – jórészt egyes irodalmi termékekre hivatkozással – többnyire csak utalunk. *A másik és a fontosabb:* a feudalizmus viszonyai között keletkezett jogforrásokban a deliktuális felelősség rendjének azt a képét kerestük, amely ebben a társadalmi rendben általános – lényegében függetlenül attól, hogy római jogi vagy nem római jogi jogforrásban jelent-e meg. Az elemzés bebizonyította, hogy ez az általános kép mind a római jog, mind egyes feudális államok jogának középkori fejlődésében megtalálható, és lényegileg azonos. Ugyanannak a tárgynak, ugyanannak a jelenségnek két vagy több tükörben való tükröződéséről van szó. A tárgy, a jelenség pedig – mind a római jog, mind az egyes feudális államok jogának tükréről van szó – lényegileg azonos. Nevezetesen: a feudális termelési viszonyok és

termelőerők, az ebben a keretben kibontakozó egyre erősebb áruforgalom, majd a kapitalista termelési viszonyok megjelenése – a gazdasági és társadalmi viszonyok oldaláról, a fejlődő és differenciálódó állami mechanizmus, az emberi magatartás szubjektív jellegét előtérbe állító és absztrakt fogalmakban mozgó egyházi kultúra, majd a humanizmus és a természetjog által alakított jogi kultúra – a felépítményi jelenségek oldaláról. Ebből következik, hogy a deliktuális felelősség rendjének lényegileg ugyanazt a képét fedezhetjük fel a római jog feudalizmus kori jogfejlődésének történetében, mint az egyes feudális államok nem római jogi jogforrásaiban. A fejlődés azonos eredménye: a rendszertanilag kimunkált, a vétkesség elvére épített, tisztán magánjogi felelősségi rendszer létrejötte.

IV. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDJE A KAPITALISTA TÁRSADALOM JOGÁBAN

1. § A kapitalista jogfejlődés két szakasza és ezek jelentősebb jogforrásai. A) Rész. A deliktuális felelősség intézménye a klasszikus kapitalizmus időszakában. **2. §** A felelősség az első jelentősebb kapitalista polgári kódexekben (a francia és az osztrák polgári törvénykönyvben). **3. §** Az objektív felelősség megjelenése a modern jogban: az 1838. évi porosz vasúttörvény. **4. §** Az 1871. évi német törvény egyes ipari üzemek kártérítési felelősségéről. B) Rész. A deliktuális felelősség intézményének további alakulása a századfordulótól napjainkig (az imperializmus korszaka). **5. §** Az objektív, ill. a fokozott felelősség kibontakozása a kapitalista államok magánjogában a XIX. század utolsó évtizedeitől napjainkig. **6. §** A XX. századi polgári jogi törvénykönyvek felelősségi rendjéről általában, különös tekintettel a méltányossági felelősségre. 1. A XX. századi polgári jogi kódexek felelősségi rendjéről általában. 2. Új elem a kártérítési jogban: méltányosság általában – felelősség méltányosság címen. **7. §** Felelősség és biztosítás. 1. A biztosítás és a felelősség összefüggése általában. 2. A felelősségbiztosítás. **8. §** Az atomenergia és az anyagi felelősség. 1. Az atomenergia által igényelt felelősségi normák és a hagyományos felelősségi rendszer viszonya általában. 2. Az atomenergia felhasználása során keletkezett károkért való felelősség fontosabb elemei. **9. §** Zárókövetkeztetések.

1. §

A KAPITALISTA JOGFEJLŐDÉS KÉT SZAKASZA ÉS EZEK JELENTŐSEBB JOGFORRÁSAI

1. *A kapitalista jogfejlődés egészét a szocialista jogirodalom két nagyobb szakaszra osztja: a klasszikus kapitalizmus és a múlt század végétől máig tartó modern kapitalizmus, más néven az imperializmus szakaszára.* Ismeretes, hogy a kapitalista társadalomfejlődés két korszakáról van szó, amelyeknek különbözőségét és egyezését a politikai gazdaságtani és a történettudományi irodalom már részleteiben feltárta. Minthogy a jogfejlődés szükségszerűen közös úton jár a társadalomfejlődés menetével, a jogfejlődés hasonló tagozódása kézenfekvő. Ahogy a közgazdasági és köztörténeti irodalom a társadalmi és politikai fejlődés szintjén, úgy a jogtudomány a jogfejlődés általános menetére nézve már feltárta e tagozódás sajátos jegyeit.

A kapitalista jogfejlődés idevágó fontosabb jogforrásait a deliktuális felelősség rendjének alakulása szempontjából vizsgálva, a két fejlődési szakasz viszonylagos elkülönülése ugyancsak megállapítható. Kimutatható ez a deliktuális felelősség jogának irodalmán¹ és tételes jogi fejlődésében egyaránt. A továbbiakban ezért ezt a felosztást követjük.

¹ Az irodalomhoz ebben az összefüggésben két általános, indokoltnak tűnő megjegyzést fűzünk.

Az egyik: A rabszolgakor és a középkor felelősségi rendjének feltárásánál viszonylag nagy figyelemben kellett részesíteni az irodalmi feldolgozásokat, mert ezek hozzásegítettek annak megismeréséhez, mi van az adott kor jogforrásaiban egyáltalán (azok egyes rendelkezéseit és szabályait milyen fejlődési szakaszhoz kell rögzíteni, a tömérdek egyéni szabály egyes csoportjai hogyan kapcsolódnak, milyen általános elveket tükröznek stb.). A kapitalista korszak jogalkotásai esetében az irodalom ilyen értelmű segítségül hívására már kevésbé van szükség. A jogforrások keletkezése pontosan ismert, szerkesztési technikájuk az absztrakció, amelynek útján a jogalkotó már elég egyértelműen szögezi le álláspontját. Mindezekért ebben a fejezetben az irodalom értékelése és felhasználása számos irodalmi utalás ellenére kevésbé áll előtérben, mint az előző fejezetben, hiszen – mint a bevezetőben jeleztük – célul mindenekelőtt a tételes jogi források fejlődéstörténeti mondanivalójának feltárását, és nem irodalmi feldolgozások újrafeldolgozását tűztük ki.

A másik: A kapitalista kor óriási felelősségi irodalmának kritikai feldolgozása, ami önmagában is komoly vállalkozás volna, műfajilag is kívül esik e munka keretein. Gondoljunk csak

2. *A klasszikus kapitalizmus* idejére eső jelentősebb jogforrások közül mindenekelőtt a francia Code civilre és a magyar jogfejlődést is jelentősen befolyásoló osztrák Polgári törvénykönyvre kell kitérni. A polgári jogrendszerek felelősségi jogi felfogását először ezek a kódexek fogalmazzák meg. – Még a klasszikus kapitalizmus idején megjelennek azok a törvények, amelyek hosszú harcok után – az ún. veszélyes üzem felelősségét hozták a jogfejlődés színpadára. Ezek közül – részben időbeli elsőbbségük, részben megjelenésük tipikus és a kapitalista felelősségi jog fejlődésére jellegzetes feltételei miatt – az 1838. évi porosz vasúttörvényt és az 1871. évi német Haftpflichtgesetzet emeljük ki.

A klasszikus kapitalizmus utolsó szakaszában indul meg, általánosabb jelleggel azonban már a XIX. század végén és a XX. században (*az imperia- lizmus szakasza*) beálló nagyarányú változások során következik be a veszélyes üzem tárgyi felelősségének, vagy legalábbis a hagyományos vétkességi felelősséghez képest szigorúbb felelősségi alakzatok kibontakozása. Ennek jogforrásai: egyrészt az egyes kapitalista államoknak a német Haftpflichtgesetzekhez hasonló belső törvényei, ill. ezek újabb és újabb viszonyokra való kiterjesztése,² másrészt a vasúti személy- és árufuvarozással, a hajófuvarozással, valamint a légi forgalommal kapcsolatos nemzetközi egyezmények.³ – Mindenekelőtt a méltányossági felelősség formájában új elemet hoztak a kapitalista jog felelősségi rendjébe a XX. századi törvénykönyvek: a német, a svájci, az olasz polgári törvénykönyvek és a magyar MTJ. – A XX. századi kapitalista jogfejlődés sajátja a deliktuális felelősség és a biztosítás nagyfokú

arra, hogy az olyan nevek esetében, mint Savatier, Binding, Ihering, Mazeaud, Josserand, Unger, Merkel, Ehrenzweig, Oftinger, Hedemann, Marton stb. nemcsak azokat a munkákat kellene elemezni, amelyek felelősségi nézeteiket és teóriáikat tartalmazzák, hanem különböző összefüggésekben értékelni kellene tevékenységük egészét, annak jellegét, filozófiai és társadalmi szemléletét, nézeteik eredetét, egyszóval annyi mindent, ami jórészt már messze túl van e munka célkitűzésein. Ebben az összefüggésben a magyar irodalomban utalunk MARTON *Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból* c. munkájára (*Kártérítési kötelmek*, 809. és kk. old.), amely hosszan foglalkozik a különböző felelősségi elméletekkel; nemcsak bemutatja, de beható kritikában is részesíti őket. Jelentős továbbá EÖRSI *A jogi felelősség alap-problémái; a polgári jogi felelősség c. monográfiája*, amely – bár elég szűk keretben (388. és kk. old.) – kemény bírálatot nyújt a jellegzetesebb polgári felelősségi elméletekről.

² Mint Németországban, ezek a kártérítési rendelkezések más államokban is többnyire a polgári törvénykönyveken kívül – résztörvényekben – helyezkednek el; Magyarországon és Olaszországban azonban a polgári jogi kodifikáció sáncain belülré kerültek. A fontosabb – a jogforrásjegyzékben teljes névvel felsorolt – idevágó jogszabályok: *EG, Vaspálya-tc., LAT, ELG, EHG, KFG, LVG, Code de l'air, MFG, LFG, SRHG* stb.

³ L. pl. *BHfE, BVáfE, BUSZpfE, VLE, RE.*

összekapcsolódása, ill. e jelenség tételes jogi megnyilatkozása is. Végül sajátos – az addigi megoldáshoz képest sok vonatkozásban új – utak keresését tette szükségessé az atomenergia felhasználásával kapcsolatos felelősségi viszonyok sajátos jellege. Ezek jogforrási megjelenése a fejlett kapitalista államok atomenergia-törvényeiben és az ebben a tárgykörben keletkezett nemzetközi egyezményekben található.⁴

Vizsgálódásaink a fentiekben körvonalazott jogforrásokra terjednek ki. Úgy gondoljuk – a kifejtésnél részleteiben is látni fogjuk –, hogy ezek a jogforrások tartalmazzák a kapitalista jogalkotás választát mindazokra a kérdésekre, amelyeket a modern technika, a kapitalista társadalmi, termelési és egyéb gazdasági viszonyok eddig felvetettek.

⁴ L. a jogforrásjegyzékben (*AEA, AA, AEAA, PAA, NJA, EKG, Atomgesetz, EURATOM, Convention de l'OECE*).

A) RÉSZ

**A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG
INTÉZMÉNYE A KLASSZIKUS
KAPITALIZMUS IDŐSZAKÁBAN**

2. §

A FELELŐSSÉG AZ ELSŐ JELENTŐSEBB KAPITALISTA POLGÁRI JOGI KÓDEXEKBEN: A FRANCIA ÉS AZ OSZTRÁK POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYVBEN

1. A polgári törvénykönyveket, tőkés viszonyok között, méltán lehet a kapitalizmus alkotmányainak nevezni. Nemcsak a szó szoros, de általánosabb értelmében is. Kapitalista viszonyok között ui. sokkal inkább a polgári törvénykönyvek, semmint az alkotmányok azok, amelyek a kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyok lényegét és védelmét kifejezik, a kapitalista életforma sajátosságainak ábc-jét megtestesítik. Ők a kapitalista társadalmi rend Magna Chartái – ahogy Szabó Imre találóan megjegyzi.⁵ Nem véletlen, hogy mind a polgári törvénykönyv szükségességének elismertetése, mind – ha ez sikerült – a törvénykönyv jellegének meghatározása mindig harci kérdés volt.⁶

Áll ez az itt érintett jogforrásokra, az 1804-ben egységes törvénykönyvvé szerkesztett *Code civilre*, és – bár nem olyan egyértelműen – az 1811-ben, jórészt feudális politikai viszonyok között keletkezett *Osztrák Polgári Törvénykönyvre* is.

E törvénykönyvek jellege és keletkezési viszonyai ismertek, kapitalista jellegüket a polgári irodalom is vallja. Igazi funkciójukat, gazdasági-társadalmi meghatározóikat, osztálykötöttségüket a szocialista jogtudomány és történetírás már feltárta.

Tudott dolog, hogy a *Code civillel* Napóleon a gazdasági-társadalmi viszonyok szabályozása terén megtette azt, amit hadserege élén a nagypolgárság támogatásával a politikai történet síkján már korábban megtett: megszilárdította a polgárság uralmát. Ismert mondásában – „Az én dicsőségem nem

⁵ SZABÓ, 576. old.

⁶ L. ennek részletesebb bemutatását a szerzőnek már többször hivatkozott *Magyarország első polgári törvénykönyve... a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében* c. tanulmányában (MÁDL, 8. és kk. old., továbbá SZABÓ Imre előbb jelzett munkájában (575. és kk. old.).

az, hogy negyven csatát nyertem, hanem ami sosem múlik el, az én polgári törvénykönyvem”⁷ – nemcsak hangoztatta, hogy a *Code civil* emlékezetes tettei közé sorolja, de magatartása a törvénykönyv megalkotásánál is ezt tanúsította. Az államtanácsi jegyzőkönyvek az „Első konzul” (Le Premier Consul) megjelölés alatt Napóleon számos határozott fellépését őrzik, amelyekben félreérthetetlenül kifejezésre juttatta: a polgári rend törvénykönyvét alkotjuk, és nem feudális reminiscenciák átmentése végett ülünk együtt.⁸

A következetesen végigvitt polgári forradalom magánjogi kódexe ez, amelyet nem véletlenül nevez Engels a kapitalista társadalom klasszikus magánjogának.

Tudott dolog az is, hogy az *OPTK* sem marad feudális törvénykönyv azáltal, hogy alapjában feudális politikai és sok tekintetben feudális társadalmi viszonyok között született, hogy nem tekinthető a következetesen végigvitt polgári forradalom magánjogi törvénykönyvének. 1811-ben az áruviszonyok már eléggé uralkodóvá váltak a gazdasági élet terrénumán, ha a polgárság még nem is volt egyenrangú fél a feudális urak társaságában. A kapitalista termelési formák már eléggé elterjedtek, az ipar is fejlett, ha nem is áll Franciaország szintjén. A francia „vándorló”-tól, a forradalomtól való félelem, annak megelőzése, a Habsburg Birodalom jogegységének megteremtése is egy polgári törvénykönyv mellett szólt, amelyben szelídebb formában, de elmondhatónak látszottak az éppen divatos jogelvek a természetjogról. Ezek a tényezők polgári törvénykönyvet szültek Ausztriában anélkül, hogy a polgárság ténylegesen hatalomhoz jutott volna. Tény, hogy az *OPTK* – polgároskodó természetjogi deklarációival együtt – a kapitalista forgalmi viszonyok igényeit szolgálta. Akár azzal, hogy mint a francia Code, deklarálta a jogegyenlőséget, a feudális személyi viszonyok, így a jobbágyrendszer felszámolását,⁹ akár azzal, hogy a tulajdoni viszonyok polgári szellemű szabályozásával megteremtette a szabad ingatlanforgalmat, a tulajdont majdnem olyan abszolút szabad rendelkezési

⁷ Közli KOSCHAKER, 136. old. 7. sz. jegyzet.

⁸ L. az államtanácsi ülések jegyzőkönyvének megfelelő részeit: JOUANNEAU–SOLON, I. köt. 13., 15., 17., 19., 31–32., 39., 41., 317. és kk. old. (az utóbbi Portalis előadása a házasság felbonthatatlanságának kérdéséről, illetőleg Napóleonnak ahhoz kapcsolódó egymondatos „igen”-je).

⁹ *OPTK*, 16. §.

jognak deklarálva, mint a Code,¹⁰ akár pedig a forgalmi viszonyok beható kodifikálásával.

Lehetne itt részletes fejtegetésekbe bocsátkozni arról, hogy ez a két kódex, amely majdnem egy időben keletkezett, és alapjában egyaránt kapitalista igények terméke, társadalmi funkcióját, általános jellegét, egyes rendelkezéseit és keletkezésének sajátos viszonyait illetően miben különbözött egymástól és miben volt azonos.¹¹ Ehelyett csak a következőkre szorítkozunk. Alább bemutatjuk, hogy a következőket végig nem vitt polgári forradalom magánjoga a felelősségi jog terén milyen, szinte improvizált esetlegességgel (az általános igénnyel fellépő normával szemben jelentkező taxáció mankójával) járja azt az utat, amelyet a következő forradalom eredményeként megfogalmazott francia magánjog átgondoltabban és egyszerűbben tett meg. Itt pedig hangsúlyozni kell, hogy az indíték és a cél végül is közös volt mindkettőben (mind a felelősségi jogra nézve, mind általában): a kapitalista termelési viszonyok térhódítása, ill. uralomra jutása, a kapitalista forgalom, a kötetlen tulajdon, a szerződéses szabadság és így tovább.

2. Mi az, amit ezek a kódexek a deliktuális felelősség terén hoztak?

a) *A dogmatikai kép* tekintetében a következőket mondhatjuk.

aa) Logikailag első helyen kell megemlíteni a *polgári jogi felelősség következő önműködését*, a büntetőjogi felelősségtől való teljes elválasztását.¹²

bb) A polgári jogi deliktuális felelősség belső rendje szempontjából a legjellemzőbb sajátosság a *kazuisztika végleges felszámolása, a szabályok absztrakta megfogalmazása és általános jellege*. Az egységes felfogás már annyira kialakult, hogy mindegyik törvénykönyv egy, szinte szóhasználatra azonos című fejezetben mond el mindent, amit a deliktuális felelősségről mondani

¹⁰ Vö. *Code civil*, 544., OPTK, 354. §§.

¹¹ Utalunk ebben az összefüggésben EÖRSI GYULA *A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és a burzsoá jogban* c. tanulmányának ezzel a kérdéssel foglalkozó részére [Állam- és Jogtudomány, V. (1962) köt. 3. sz. 287. és kk. old.].

¹² A kódexek alább hivatkozott fejezetei kizárólag kártérítési kötelezettségek keletkezését ismerik el, büntetőjogi követelményekről nem szólnak; vagyoni és személyi viszonyokat szabályozva maguk a törvénykönyvek is kizárólag *polgári* jogokat és kötelezéseket tartalmaznak – szemben minden korábbi kódexszel, amelyek anyaga jogági szempontból heterogén, amelyek nem is lépnek fel a jogági elhatároltság igényével. – Az *ALR* pl. – mint az előző fejezetben láttuk – elvben elkülöníti a polgári jogi felelősséget a büntetőjogitól, de maga az egész kódex áttekinthetetlen, és laza konglomerátumban szinte minden mai értelemben vett jogágot átfed, és a deliktuális felelősségre vonatkozó fejezet is tartalmaz büntetőjogi utalásokat. Az itt tárgyalt kódexek közül csak az *ALR*-hez legközelebb álló *OPTK* tartalmaz büntetőjogi utalásokat (1319., 1338–1339., 1341. §§).

akar.¹³ Az OPTK fogalommeghatározó kitérőit nem tekintve, mindegyik kódex ad egy általános tételt a deliktuális felelősségről, a felelősség alapvető feltételeiről, amit annak kifejtése (a kártérítés módja, a kár megállapítása, többek károkozása stb.) és az általánoshoz képest speciális alakzatok (önvédelem, önhiba, cselekvőképtelenek felelősségének kérdése stb.) az adott körben szintén általános jellegű, az egyes kódexekben eltérő részletességgel történő megfogalmazása követ.

A két szóban forgó kódex felelősségi rendjét ilyen általánosan megfogalmazottnak mindenekelőtt a feudalizmus kori jogi szabályozással összehasonlítva jogosult mondani. Közelebbről nézve, a kép már nem annyira homogén.

A károkozás jogszabályi tilalmazásának módja ebből a szempontból a fő kérdés.

A következőes polgári forradalom törvénykönyve, a Code civil ebben a kérdésben a következők szerint következőes, amint azt Eörsi Gyula előbb hivatkozott tanulmányában is helyesen kifejti.¹⁴ Az 1382. és 1383. szakaszok kimondják, hogy a mulasztásos és az aktív cselekvéssel okozott kárhoz egyaránt a reparáció szankciója járul, ha a káros eredmény relációjában „faute” fennforgásáról van szó. (A „faute” abban a korban egyformán magában foglalta az objektív jogellenességet és a vétkességet, ezek tudatos szétválasztására a későbbiekben került sor.) Ezt az általános szabályt már csak kiegészítik az 1384–1386. §-ok, amelyek speciális viszonyokra adaptálják az 1382–1383. §-okban adott fő szabályt.¹⁵

A heterogén összetételű társadalmi képlet kereteiben keletkezett Osztrák Polgári Törvénykönyv 1295. §-a – az ember talán nem is várná – egy szakaszban absztrakt módon kifejezett általános károkozási tilalmat deklarál (mind a szerződéses viszonyokban, mind az azokon kívül okozott károk tekintetében). Lehet, sőt valószínű, hogy ez – mint erre az irodalom utal¹⁶ –

¹³ *Code civil*, liv. III. tit. IV. chp. II., §§ 1382–1386. (a jelenleg hatályos számozásban: 1240–1244. §§ – a szerk.); *OPTK*, Teil II., Abteil. II., Hauptstück 30., §§ 1293–1341.

¹⁴ L. 293. és kk. old.

¹⁵ A nem tevészel okozott kárért való felelősség határaitra és az egész problematika részletesebb elemzésére, valamint a francia felelősségi jog XIX. és XX. századi fejlődésére vonatkozóan utalunk MAZEAUD–TUNC művének megfelelő részére (I. köt. 262. és kk. old.: „Le Préjudice. Premier élément constitutif de la responsabilité civile”, 419. és kk. old.: „La faute. Deuxième élément. constitutif de la responsabilité civile”), továbbá EÖRSI előbb említett tanulmányára (294. old.).

¹⁶ L. pl. EÖRSI előbb említett tanulmányát (299. old.).

a kódex előkészítésében közreműködő természetjogászok hatására alakult így. Emellett szól az is, hogy az 1295. §-t követőleg a törvénykönyv úgy szabályozza a kártérítési felelősség más kérdéseit, mintha az általános tételt a jogalkotó nem is vette volna fel a törvénybe. Nem szabad persze elfelejteni, hogy a legmodernebb kódex sem képes valamennyi deliktuális viszony szabályozását egyetlen fő szabállyal megoldani.

cc) *A felelősség alapja* – más feltételek fennforgása esetén (kár, okozatosság, jogellenesség) – *általános jelleggel a vétkesség*, akár saját magatartással történt okozásról, akár másért (gyermek, alkalmazott stb.) való felelősségről van szó.¹⁷ Az idevonatkozó általános szabályoknak a vétkesség fogalmát meghatározó kitételei (a XX. századi kódexek terminológiáját is idevéve) – *faute, négligence, imprudence, Verschulden, böse Absicht, Wissen und Willen, schuld bare Unwissenheit, Unaufmerksam keit, Vorsätz lichkeit, Fahrlässigkeit, dommage causé d'une manière illicite, soit intentionnellement, soit par négligence ou imprudence* – vagy szó szerint azonosak, vagy tartalmilag esnek egybe.¹⁸ Minden standard kézikönyvben olvasható – itt ennek külön igazolására nincs szükség –, hogy a francia „faute” a fejlődés első szakaszán feltétlenül vétkességet inkorporált,¹⁹ az osztrák „Verschulden” pedig nyelvtani értelemben sem jelentett – akkor sem és később sem – mást.

¹⁷ A méltányosság mint felelősség alapító tényező igazában a monopolkapitalizmus korára jellemző, és ekkor nem választható el az ún. generálklauzulák fellépésétől, ezért erről később külön lesz szó (6. §).

¹⁸ *Code civil*, 1382., 1383., 1384., 1385., 1386. (a jelenleg hatályos számozásban: 1240., 1241., 1242., 1243., 1244. – a szerk.), *OPTK*, 1295., 1297., 1300., 1302–1304., 1307–1320., *BGB*, 823–853., *CO*, 41., 44., 52., 53., 55–56. §§. – Ismeretes, hogy a Code civil alapvető felelősségi szakaszának értelmezése körül sok vita volt. Minthogy a „faute”-nak semmiféle jelzője nincs a törvénykönyvben, sokan mintegy ex tunc hatállyal objektív felelősségi jelleget véltek neki tulajdonítani (l. ehhez MAZEAUD–TUNC, I. köt. 53. és kk. old.). A többségi vétkességi álláspontot mindenekelőtt a gyakorlat támogatta, amely vétkességet követelt az 1382. § alkalmazásához. (l. Code civil 1950. évi Dalloz kiadását: *Code civil annoté d'après la doctrine et la jurisprudence*, quarante-neuvième édition entièrement refondue et mise à jour, 491. és kk. old.). A vétkesség elvét deklarálják – már minden félreértés nélkül – az 1383–1386. §-ok, továbbá (már kevésbé egyértelműen) a szerződéses felelősségre vonatkozó szabályok (1137., 1147., 1148. §§); a gyakorlat a maga álláspontját ezekre utalással alakította ki. A vétkességi elv uralmát indikálták a kódexek szerzőinek nyilatkozatai is (l. ezek ismertetését MAZEAUD–TUNC-nél, I. köt. 54. és kk. old.). – Az *OPTK* vonatkozásában a vétkesség kérdését illetően sohasem merült fel kétség.

¹⁹ L. MAZEAUD–TUNC-nél a „Définition de la faute délictuelle...” c. részt (I. köt. 449. és kk. old.), valamint a „L'évolution de la responsabilité civile depuis la rédaction des Codes” c. fejezetet (I. köt. 71. és kk. old.), továbbá G. RIPERT–J. BOULANGER *Traité de droit civil* (Paris, 1957, I–III. köt.) „Détermination de la faute” c. részt (II. köt. 347. és kk. old.).

dd) *A kártérítési kötelezettség tartalma a tényleges kár és az elmaradt haszon megtérítésére terjed ki.*²⁰ Ennek keretében kárnak minősül a nem anyagi jellegű morális sérelem is (fájdalom, női erkölcsön esett csorba, hozzátartozó elvesztésén érzett szomorúság stb.).²¹ *A kártérítési kötelezettség, a szankció a károsult és a károkozó társadalmi helyzetére tekintet nélkül mindenkire nézve azonos, és a valóságos, általában objektíve felmérhető kár megtérítését írja elő.*

ee) Az egyéni felelősség tükröződik már a vétkességi elvben is. Megjelenik ez még egy szinten. *A kódexek általában rögzítik az állami szervek felelősségét*, arra az esetre, ha harmadik személyekkel szemben fennálló hivatali kötelességük szándékos vagy gondatlan megszegésével kárt okoznak. A kártérítésre kötelezett azonban mindig az eljáró, hivatali kötelességét szándékosan vagy gondatlanul megsértő személy. A károsult keresetével nem az állami szerv, hanem a kárt ténylegesen okozó állami alkalmazott ellen fordulhat. A törvénykönyvek tehát az *államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősséget individualizáltan, az eljáró személy felelősségére korlátozottan fogják fel.*²²

²⁰ A *Code civil* nem beszél tényleges kárról és elmaradt haszonról, egyszerűen csak kárt („dommage”) mond a szerződésen kívüli felelősségre vonatkozó fejezetben. Az 1149. § (a jelenleg hatályos számozásban 1231–2. § – a szerk.) a szerződéses felelősség körében azonban már nem hagy kétséget az iránt, hogy a káron az elmaradt hasznot is érteni kell. A gyakorlat előtt ez nem is volt kétséges (a gyakorlat állásfoglalásának közlését l. a *Code civil*nek a fenti jegyzetben hivatkozott kiadásában, 491. old.). – Az OPTK ismeri mindkét fajta kárt, szét is választja őket (1293. §), de az ALR moralizáló szemléletének módjára a vétkesség fokától teszi függővé, hogy csak a tényleges kár vagy az elmaradt haszon megtérítésére is kötelezett-e a sértő fél (1323. §).

²¹ A *Code civil* erkölcsi kárról kifejezetten nem beszél, de a ráépített gyakorlat igen, l. a 18. jegyzetben hivatkozott *Code civil*-kiadásnak a gyakorlatra vonatkozó utalásait – 491. old., valamint MAZEAUD–TUNC, I. köt. 383. és kk. old.-on a *Code* alkotóinak véleményét, a kérdéssel kapcsolatos későbbi elméleti vitát és az eléggé egyértelmű polgári jogi gyakorlatot, amely – a *Code* egyik alkotójának (Tarrible) a törvényhozókhöz intézett szavaival szólva – az 1382. §-ról azt mondja, hogy „cette disposition embrasse dans sa vaste latitude tous les genres de dommages...”). Az erkölcsi kár anyagiakkal való kártalanítását az osztrák kódex kifejezetten előírja: OPTK, 1325. §.

²² *Code civil*, 1384. §; a 6. bek. csak az állami iskolák esetében engedi meg kivételesen az állami szerv perlését; a megoldás azonban itt sem volt megnyugtató, mert a tanárok és professzorok követelésére a fejlődés folyamán végre egyértelműen ki kell mondani, hogy „minden esetben, amikor állami iskola alkalmazottja felel mással szemben a tanítványokon vagy azok által a tanári felügyelet idejében okozott kárért...”, a polgári jog felelősségi viszonyba helyette az állam lép”, akkor természetesen, ha nem „faute personnelle”, hanem ún. „faute de service”-ről van szó; ezt tette az 1899. évi július 20-i, majd még következetesebben az 1937. április 5-i törvény (l. MAZEAUD–TUNC, I. köt. 902. old.); általánosságban az állam felelősségét – közigazgatási eljárás során okozott kár esetére – a XIX. sz. végétől kezdődően a bírói gyakorlat építette ki (l. RIPERT–BOULANGER, *Traité de droit civil*. II. köt. 361. old.); OPTK, 1295. és 1341. §§ (az állami szerv csak járulékosan felel).

ff) Egységesek a kérdéses törvénykönyvek – miként a XX. századi kódexek is – abban, hogy a bizonyítási teher a károsultra hárul.²³

b) Ha a fentiek után azt kívánnánk megállapítani, hogy a dogmatikai fejlődés területén a klasszikus-kapitalizmus szóban forgó törvénykönyvei *mi újat* hoztak a feudalizmus alkonyán született kódexekkel szemben, akkor – a teljesség és részletesség igénye nélkül – a következő fontosabb elemekre kell utalni.

aa) Ha a porosz Landrecht tétova kísérletét nem számítjuk, az első burzsoá kódexek azok, amelyek a *polgári jog egészének* épületén belül egy erre a célra szánt fejezetben a deliktuális felelősségről *a kizárólagos érvényesülés igényével mindent* elmondanak, amit a kibontakozó polgári rend Magna Chartájában ezekről a társadalmi viszonyokról a polgári morál alapján el lehet mondani. A feudalizmus alkonyán létrejött törvények egyrészt vagy résztörvények, amelyek nem is törekszenek minden felelősségi viszony tárgyalására, mint ahogy arra sem törekszenek, hogy a polgári jogok teljességét adják (ilyenek a francia ordonnance-ok), vagy mammutnyi gyűjteményei minden lehetséges jogszabálynak, amelyben a deliktuális felelősség szabályai részben ölelkeznek a büntetőjoggal és más természetű jogszabályokkal (ilyen a porosz Landrecht). Ezek a törvények továbbá – láthatóan – felelősségi szabályaikban sem tudtak teljesen szabadulni a feudalizmus levegőjétől, amelynek hatását számos stiláris sajátosság is mutatja. Hiába, mégiscsak az új világnak tett koncesszióról volt szó. És a másik: ezek a törvények nem kizárólagos jellegűek. Mellettük más jogok corpora is él: egyebek között a szokásjogé és a római jogé.

bb) Új a kapitalista kódexben, hogy véglegesen és minden területre vonatkozóan felszámolták a szankciók nyílt osztályjellegét; többé általában nem lehetséges, hogy a szankció nagysága a károsult, ill. a károkozó társadalmi állásától függjön.

²³ *Code civil*, 1315. § (a gyakorlathoz l. a hivatkozott törvénykiadás – 18. jegyzet – kommentárját 493. old. 17. pont); az *OPTK* esetében az 1298. §-ból a *contrario*, a *BGB* esetében a 345., 358., 442., 542., 638., 2336. §§-okból folyóan következik a károsult bizonyítási kötelezettségére vonatkozó általános elv; *CO* mint a *Code civil*, kifejezetten kimondja (42. §). A bizonyítási teher egész problematikájának részletes tárgyalásához, ill. ahhoz, hogy a nagy polgári kódexekben a bizonyítási teher a károsultnál van (a többször idézett elv: „actori incumbit probatio”) l. MAZEAUD–TUNC, II. köt. 667. és kk. old. („La preuve des éléments constitutifs de la responsabilité civile”), OFTINGER, I. köt. 154. és 447. old.

c) Új továbbá ezekben a kódexekben az *erkölcsi kár anyagi reparálásának általános elve*. A jogfejlődés iránya – a kapitalizmus koráig – mintha az lett volna, hogy az erkölcsi értékek védelme közvetlenül állami feladattá, közlebről a büntetőjog feladata lesz. A feudális magánjog kazuisztikájában mintha bennrejtett volna az erkölcsi értékek nem anyagi reparációval való védelmének ígérete. Nos, ha a kapitalista jog be is váltott sok mindent ebből az ígéretből, teljességgel sohasem szánta rá magát. Ami benne mégis új: hogy az anyagi reparációt még általánosítja is.

dd) Új az is, hogy a kibontakozó kapitalista rend *állami alkalmazottai hivatalos jogkörökben okozott károk esetére egyénileg felelősek*. A feudális társadalom hierarchiájában az „alkalmazottak”, a hűbéri alávetettségben levők cselekményeiért általában a hűbérúr felelt. Igaz viszont, hogy a bíró felelőssége akkor is egyéni volt. Ehhez azonban meg kell jegyezni, hogy ez a felelősség többnyire büntetőjogi. És ami még fontosabb: az alávetettségi viszonyból eredő felelősség nagy volumene nem a bíró károkozásának, hanem a jobbágyok és szolgák károkozásának területe. Ezen a területen viszont többnyire az „alkalmazó” felelősségét alkalmazták. A modern állam már nem ilyen nagylelkűen indul: alkalmazottaiért csak kivételesen ismeri el a maga anyagi felelősségét.

c) Mint látható: a klasszikus kapitalizmus kódexei a dogmatika terén – úgy önmagában – nem olyan sok újat hoztak. A kép azonban így hiányos. Mindjárt sokkal többet fog mutatni, ha a pusztá dogmatika mögé nézünk és rávilágítunk: milyen *gazdasági-társadalmi tényezők rejtőznek a dogmatika mögött*. Arról most itt nem szólunk, hogy mi a jelentősége, gazdasági-társadalmi bázisa annak, hogy sor került a polgári jog egészének, benne a deliktuális felelősség jogának egységes törvénykönyvbe foglalására. Röviden inkább azokra a tényezőkre utalunk, amelyek a konkrét szabályok mögött állnak.

aa) Az éppen, hogy a megszületett polgári kor jogászait büszkeséggel töltötte el, hogy a kapitalista jog rátette a koronát arra, amit a jogfejlődés számos vonatkozásban már előkészített: általános jogelvvé emelte, hogy a deliktuális felelősség hordozója egyedül a szabad akarattal rendelkező ember vétkes magatartása, hogy a felelősség mértéke egyedül a kár mértékétől meghatározott, és hogy ez minden emberre egyformán vonatkozik. El kell ismerni: nem kis dolog. Bertrand de Greuille, a Code civil egyik alkotója büszkén és a felszabadult polgár öntudatával mondja egyik jelentésében, amelyet a polgári jogi kodifikációval foglalkozó szekció nevében

a Tribunátushoz intézett: „Tout individu est garant de son fait; *c'est une des premières maximes de la société*; d'où il suit que si ce fait cause à autrui quelque dommage, il faut que celui par la faute duquel il est arrivé soit tenu de le réparer”.^{24,25}

Semmi kétség: hosszú út jelentős állomása ez. A forradalmat előkészítő gazdasági tényezők és politikai célkitűzések haladékot nem tűrő követelménye.

Szép politikai-jogi megfogalmazása ez az új világ gazdasági viszonyainak és életszéméletének. Az áruviszonyok, az áruforgalom tömegessé és általánossá válása – az új világnak ez a gazdasági „esprit”-je – szükségessé teszi, hogy az áruviszonyokat hordozó polgárt mindenkor akarata, akaratának uralma alatt álló magatartása szerint ítéljék meg. Íme: az áruviszonyok általánossá válása és a vétkességi felelősség mint ennek tudatosodása – kéz a kézben járnak. Az ifjú éveit élő korszak embere, a schilleri „Hinaus ins feindliche Leben” polgára a szabad verseny ezernyi csatája, ármánya, buktatója és lehetősége között mozog. Kell, hogy legalább egy törvényt mindenhová magával vihessen, hogy az étellel való mérkőzés során legalább egy biztos törvény szerint ítéljék meg. Ez – amint Greuille oly büszkén mondja – az a tétel, hogy mindenki ura cselekedeteinek, ezért azokat mindenkor az adott magatartáshoz kapcsolódó pszichikus viszony szerint kell megítélni.

A fenti tétel azonban kifejezése a társadalom atomizálásának, annak a negatívumnak is, hogy a polgári rend mindenkit egyenlő emberként beletaszít, mintegy beleindividualizál a fiatal és mohó kapitalizmus anarchiájába, amelyben aztán hamar kiderül, hogy ugyanaz az elv a valóságban mégis mindenkire másképp ragyog. Ez az individualizálás odáig megy, hogy az állam még apparátusával sem tartja magát annyira összenőttnek, hogy alkalmazottainak deliktumaiért az első lépésnél maga vállalná az anyagi felelősséget.

Greuille tételének negatívumai a gazdasági fejlődéssel csak növekszenek. A tételnek eredetileg az volt a fő célja, hogy a kapitalista magántulajdon és más kapitalista vagyoni viszonyok védelmét szolgáló jog teremtésére vezessen. A francia forradalom polgári forradalom volt, ezért ezt a szemléletet

²⁴ Idézi MAZEAUD–TUNC, I. köt. 54. old.

²⁵ „Minden egyén felelős a saját cselekedeteiért; ez a társadalom egyik legfőbb elve; ebből következik, hogy ha ez a cselekedet másoknak kárt okoz, akkor azt a személyt, akinek a hibájából történt, kötelezni kell a kár helyreállítására” (a szerk. fordítása).

nem lehet a belőle sarjadt Code civiltől rossz néven venni. Ami azonban felróható a kapitalista jognak, az az, hogy hosszú évtizedekig álszentül ezt a büszke tételt vágta oda munkaereje utolsó maradványáig „szabaddá” vált bér munkások százazrei elé: hiába a gép, a bánya okozta testi épségetek, életetek pusztulását; szabadon vállaltátok a munkát, minden individuum csak saját tetteiért felelhet, márpedig a jog nem lát vétkességet ezekben a káresetekben; ha mégis lehetne ilyent konstruálni, rajtatok áll: bizonyításatok! – Nyers megfogalmazásban, de hovatovább ez az ellentmondás vált az individualizált vétkességi felelősség igazi osztálytartalmává: a munkások élete és egészsége védelmének szinte teljes megtagadása. Hosszú harc kellett ahhoz, hogy az uralkodó osztály ezt az álszentté deformálódott elvet – kisebb-nagyobb koncessziók formájában – feladja.

bb) Mint már jeleztük: a deliktuális felelősség intézményének a kapitalizmust megelőző fejlődéséből az a tendencia látszott érlelődni, hogy a jog végül is tilalmazni fogja az *erkölcsi sérelmek anyagi reparálását*. Nos, a kapitalista jog és annak elmélete minden hangzatos, morális motivációt hirdető tézise ellenére sem tudott erre a szintre felemelkedni. Sőt: általános jogtétellel emelte az erkölcsi sérelmek anyagi reparálását. Ennek okai azonban nem pusztán és nem is elsősorban az elmélet szűkkeblőségében rejlenek. Sőt: a német jogtudomány még a BGB indokolásában is ellenezte az erkölcsi sérelmek anyagi reparálását – hiába.²⁶ Problematikus voltát a mai francia irodalom is érzi. Egyesek a polgári jogi jelleget is megtagadják tőle, mondván, hogy tulajdonképpen magánbüntetésről van szó, és hogy benne „a jogalkotó megtalálta az olyan faute-ok elnyomásának eszközét, amelyek nem mindig jelentenek egyúttal bűncselekményt is”.²⁷ Mindez jórészt igaz. Csakhogy egy tényezőről megfeledkezik a polgári civilizatika. Arról, hogy a nyomósabb ok a tőke uralmában és rendszerében van. A tőke az, amely előtt mindenekelőtt áru létezik, és mely mindenből pénzt akar csinálni. A tőke az, amely minden értéket áruvá igyekszik változtatni, amely mindennek a pénzértékét akarja tudni. Ez az érem egyik oldala. A másik: miután minden, vagy legalábbis majdnem minden áruvá változott, miután az atomizált élet forgatagában az élet anyagi feltételeit tekintve mindenki annyira boldogul, amennyi áruértéke van, és miután sokaknak életük és testi épségük majdhogynem az egyetlen értékük, előnyös számukra, ha

²⁶ *Motive*, II. köt. 751–752. old. Maga a Code civil sem beszélt még az erkölcsi kárról.

²⁷ L. ehhez RIPERT–BOULANGER, *Traité de droit civil*, I. köt. 377. old. („Dommage moral”).

annak csorbulásáért néhány „méltányosan” – azaz társadalmi állásuknak megfelelően – számított frankot, márkát vagy koronát a *keletkezett kárhoz igazították és osztály-hovatartozásra* valorizálásának.

cc) Ami végül annak okait illeti, hogy a *reparatív szankciókat a keletkezett kárhoz igazították és osztály-hovatartozásra tekintet nélkül* állapították meg, nem kell elemezni. Az egyenlőség eszméjét meghirdető polgárság nem kezdhetett azzal, hogy új világa Magna Chartájában nyíltan az osztály-egyenlőtlenség talajára helyezkedik. Már más kérdés, hogy sok tekintetben – így pl. az erkölcsi károk reparálása vonatkozásában – a vagyoni viszonyok honorálásának közvetett vagy közvetlen bevallására kényszerült.

3. Ha a fentiek után a kapitalista jog *felelősségi rendjének továbbfejlődéséről általánosságban akarunk képet alkotni, a következőket lehet mondani.*

A francia és az osztrák törvénykönyv ma is hatályban van. Ez azt is jelenti, hogy felelősségi rendszerük alapjai és keretei a döntő kérdések vonatkozásában ma is olyanok, mint amilyenek keletkezésükkor voltak. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ennek keretében nem történt volna sok változás. Ha kezünkbe vesszünk egy új Code civil- vagy OPTK-kiadást, az első látásra is két dolog tűnik fel. Az egyik: az egyes szakaszok egész soránál, vagy esetleg a bevezető részben összegyűjtve látható a szóban forgó kódex „novellizálásának története”, ha nem is a szó szoros értelmében vett novellákról, hanem kisebb módosítások és kiegészítésekről van szó. A másik: minden lényegesebb szakaszt nemegyszer több oldal kommentár követ arról, hogy mit csinált a gyakorlat a kérdéses szakaszokból. Áll mindez a deliktualis felelősségre vonatkozó szabályokra is. Az átalakulás, a változás olyan nagyfokú, hogy ezeknek ma már, ez egyes részkérdésekre vonatkozóan is, monográfiákat kénytelen az irodalom szentelni. Ebben a folyamatban készült pl. Stoll több száz oldalas munkája *Das Handeln auf eigene Gefahr* címmel, amelyben nem kevesebb, mint a következő áll. A bírói esetjog, amely a polgári jog szabályait egyre növekvő mértékben körülveszi, új jogi normákat és maga teremtette jogintézményeket hozott létre; a jogtudomány most az előtt a feladat előtt áll, hogy ezeket a jogi képződményeket dogmatikailag megragadja, és a túlhaladott polgári jog rendszerébe beleillessze.²⁸ Ilyen megállapítások után aztán négyszáz oldalon olvashatunk arról, hogy ez a jellegű folyamat – mint később még látni fogjuk – csak

²⁸ STOLL, VII. old.

a saját veszélyre való cselekvés címmel körvonalazott felelősségi kategória körében milyen változásokra vezetett. Történt tehát egy s más, Stoll munkájának tárgykörén kívül is, akár az alkalmazotttért és megbízotttért, akár az államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősségre, akár esetenként külön jogszabályban szabályozott – a tisztességtelen versenyből folyó – kártérítési felelősségre, akár a Code civil 1382. §-a „faute”-jának²⁹ és a már hivatkozott 1133. § „jó erkölcs”-einek értelmezésére,³⁰ akár más kérdésekre gondolunk. Nem is beszélve a XX. századi kódexek szemléletéről, az említett kérdésekkel kapcsolatos szabályairól, a generálklauzulák szerepéről stb. Mindezekről a későbbiekben lesz még szó – azokban a részekben, amelyek már az imperializmus korának jogfejlődésére vonatkoznak, hiszen a kérdéses jelenségek a történeti fejlődés rendjében odatartoznak. Látni fogjuk azonban, hogy a kapitalista jogfejlődés legjelentősebb új elemei – a deliktuális felelősség körében mindenestre – a nagy polgári jogi kódexeken kívül jelentek meg még a klasszikus kapitalizmus idejében. Polgárjogot csak a XX. század legújabb törvénykönyveiben kaptak.³¹ Hogy megjelenésük hogyan és miért történt – erre kívánunk a továbbiakban választ adni.

²⁹ *A jelenleg hatályos számozásban: 1240. §. Marton Géza szerint a francia jog csak látszatra tartotta meg a vétkeességi elvet, ugyanis szankcionálja „a legcsekélyebb elmaradást nemcsak a szorgalom és az igyekezet, de az előrelátás, intelligencia, éberség, cselekvési ügyesség és készség terén is”. Ez szinte a tárgyi felelősség magaslatáig fokozza fel az egyéni felelősséget. Vö. Marton Géza: A polgári jogi felelősség, Triorg, Budapest, 1993, 55. old. (a szerk.).*

³⁰ *A 2016. évi francia kötetmi jogi reform hatályon kívül helyezte a szerződési célra másképpen kauzára vonatkozó rendelkezéseket, így az 1133. cikket is (a szerk.).*

³¹ *A polgári jogi deliktuális felelősség új elemét – a veszélyes üzem felelősségének intézményét –, miután a polgári jogi kódexeken kívül, vagy azok nélkül kialakult, csak a XX. század egészen új törvénykönyvei veszik fel saját kereteik közé, így az 1928. évi MTJ, az 1942. évi olasz Codice civile, de legkorábban és legelőször az OSzFSzK 1922. évi polgári törvénykönyve. L. ehhez e fejezet 4–5. §-át, valamint az V. Fejezet megfelelő részét.*

3. §

AZ OBJEKTÍV FELELŐSSÉG MEGJELENÉSE A MODERN JOGBAN: AZ 1838. ÉVI POROSZ VASÚTTÖRVÉNY

1. Ma már semmi különöset nem látunk abban, hogy van vétkes és van objektív felelősség. Nem így volt azonban ez egy jó évszázaddal ezelőtt, amikor a szubjektív felelősségi rendszer általános diadalmaskodása mellett 1838-ban, a deliktuális viszonyoknak egy viszonylag szűk területén az objektív felelősség intézménye bevonult a történelembe. Korabeli szerzők „hallatlan, az általános jogelvektől teljesen idegen, elviselhetetlenül súlyos” felelősségi intézménynek tartották.³² Valóban jelentős lépés volt – mind a jogi dogmatika, mind pedig a jog társadalmi funkciójának és tartalmának fejlődése terén. Miről is van hát közelebbről szó? *A dogmatikai újdonság bemutatásához* a legegyszerűbb magát a kérdéses szabályt idézni. „A társaság köteles mindazon kárt megtéríteni, amely a vasúti szállításnál a szállított személyeken és dolgokon (Güter = áruk, értékek, vagyoni dolgok) vagy más személyeken és azok dolgain keletkezik, és ez alól a kötelezettség alól csak annak igazolásával mentheti ki magát, hogy a kárt vagy a károsult önhibája, vagy valamilyen más elháríthatatlan eset (Zufall), tényező okozta. A vállalkozás veszélyes természete nem tekinthető ilyen kártérítési kötelezettséget feloldó körülménynak” – mondja az 1838. évi Preussisches Eisenbahnhaftpflichtgesetz híres és annyiszor citált 25. §-a.

Ami itt dogmatikailag új: a vétkesség elejtése. A társaság csak két tényezőre utalással mentheti ki magát: a sérült önhibája, valamint valamilyen elháríthatatlan külső tényező, benne erőhatalom alapján.³³ Mindebből

³² D. HAUSEMANN, *Kritik des preussischen Eisenbahngesetzes vom 3. Nov. 1838.*, idézi GLEIM, 820. old.

³³ *Az erőhatalom fogalmát a hatályos magyar Ptk. sem határozza meg, és a szakirodalomban sem egységes a vis maior körébe sorolható esetek köre. A jogalkotónak a definiálásra nem vállalkozó döntése szándékos és védhető: a bírák számára biztosít rugalmasságot, hogy bizonyos tényállást a vis maior fogalma alá vonjanak-e vagy sem. A bírói gyakorlatban nemrég el is végezték az erőhatalom fogalmának elemzését. Így megállapították (BH 2014. 147.), hogy a „vis maior fogalmi elemeit a*

következik, hogy a károsultnak csak a jogellenesen okozott kárt és az okozatosságot kell bizonyítania.

Néhány sor az egész, és oda az a Greuille tollából vett büszke és morális hitellel hangzó tétel – hogy mindenki ura saját cselekményeinek, hogy ez a társadalom egyik legfontosabb axiómája, amelynek vétkes megsértéséből a sértőre kártérítési kötelezettség hárul! Más szelek fújnak tehát. Úgy látszik, ez a tétel mégsem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a társadalom mozgását egyensúlyban tartsa, hogy a társadalom legfontosabb axiómája legyen. Itt most már nem az felel, aki konkrétan cselekedett. Nem is lehet tudni, a kár visszavezethető-e egyáltalán valamilyen hibás magatartásra. Aki felel, semmi esetre sem vétkes, vagy legalábbis nem kell vétkesnek lennie; sokszor nincs is, aki így vagy úgy érezné, hogy felelősségre vonták, mert egy vagyontömeg felel, amelyről többnyire az év végi mérlegben mutatják ki: mi mindenért is kellett helytállnia.

A dogmatika, a jogelvek tehát jelentős új impulzust kaptak, hiszen nem önmagukban és önmaguktól változnak. Valami meghatározza, hogy változnak, hogy ilyené vagy olyaná alakuljanak. Így van ez a kérdéses porosz vasúttörvény útján „bejelentett” változással is.

2. Ha a XIX. századi Németország gazdasági, társadalmi és politikai arculatát nézzük, az első, ami szembetűnik: egész Németország – benne Poroszország is – nem más, mint számtalan partikuláris tartományra szét-darabolt feudális állam. Az viszont egy percig sem merülhet fel, hogy az objektív felelősség netán az egyszerű feudális viszonyok terméke lenne. Hát akkor mi? Azok a történelmi, gazdasági, társadalmi, szellemi és politikai körülmények, amelyek 1838 Poroszországra jellemzők, és amelyeknek vizsgálata a vasúttörvényben adott objektív felelősség igazi megismeréséhez nélkülözhetetlen volt, arról győznek meg bennünket, hogy *az idézett 25. § a feudális erők és feltörekvő ipari tőke közötti harc eredménye. A tények arról tanúskodnak, hogy a fiatal és még erőtlen ipari tőke volt kénytelen a szokásosnál*

Ptk. nem határozza meg. Jelentése: ellenállhatatlan erő, amely olyan mértékű erő, eseményt jelent, amelynek egyetlen ember sem tud ellenállni, amelyet senki sem tud elhárítani. Ilyenek bizonyos természeti csapások, de ebbe a körbe tartoznak az olyan emberi megmozdulások is, amelyek ellenállhatatlanul, elemi erővel hatnak (emberi eredetű vis maiornak tekinthető például a háború, a forradalom, illetve a pénznem megszűnése anélkül, hogy új pénznem lépne a megszűnt helyébe). A vis maiornak minősülő események abszolút jellegűek, tehát nem annak van jelentősége, hogy az adott személy tud-e ellenük védekezni, hanem annak: akad-e olyan ember, aki az adott eseményt el tudná hárítani.” A hivatkozott határozat szerint „a gazdasági válságjelenségek nem minősíthetők vis maiornak” (a szerk.).

nagyobb garanciákat adni a feudális érdekek javára: a deliktuális felelősség terén az objektív felelősség garanciáit.

a) *Az első tényező, amely emellett szól, az a gazdasági, társadalmi és politikai képlet, amely az adott időben Poroszországban a jogfejlődésre meghatározó volt. A vonatkozó források³⁴ erről a következő képet festik.*

A termelőerőknek és társadalomfejlődésnek az a bonyolult összetevők útján jelentkező impulzusa, amely a XVIII. század második felében és a XIX. század első éveiben a német kultúra bámulatos fellendülésére vezetett, nem volt elég a polgárság politikai győzelméhez. A szellemi gazdagság sohasem helyettesítheti azokat a tényezőket, amelyek a társadalmi fejlődés előbbre vitelére hivatottak. Az adott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokból magyarázható az is, hogy különböző Sturmok és Drangok nem is indultak azzal, hogy nyílt osztályharcba menjenek át, és felmentsék a fiatal polgári osztályt a határozottabb cselekvéstől. Sőt: e nagy kulturális felvirágzás politikai gyengéi is hozzájárultak ahhoz, hogy az ország ismét az agonizáló feudalizmus martaléka lett. Schiller korán meghalt, Kleist nem tudott kibontakozni Goethe mellett, Goethe pedig – a szellem egyik legnagyobb forradalmáraként – „civilben” elment egy feudális állam tartományi miniszterének. Hegel minden nagysága és intellektuális forradalmisága ellenére sem vált a plebejus tömegek kenyérévé, hiszen látszólag nagyon meg volt elégedve a porosz államrendszerrel. Franciaországban a nagypolgárság következetes burzsoá uralmat valósított meg, erős és központi államhatalommal modern törvényeket alkotott. Németország: több száz kisebb-nagyobb tartomány, amelyekben feudális fejedelmek voltak az urak. Az egyes tartományok különállóságában a nagybirtokos osztály nemcsak a központi uralom, de az iparosodás, a kapitalizálódás ellen is bástyát emelt. Bár Kuczynski szavaival a feudalizmus ebben az időben már a hanyatló, a széteső és pervertált feudalizmus bélyegét hordta magán,³⁵ a tőkésosztály mégsem tudott igazában kibontakozni, jóformán éppen saját gyengesége miatt. A feudális osztályuralom a XIX. század első felében nem adott teret a polgárság politikai szabadságának, és a kapitalizmusnak gazdasági

³⁴ Elsősorban KUCZYNSKI munkájának „Die Periode des frühen Industriekapitalismus 1800 bis 1850” c. fejezetére (13–87. old.) utalunk, amely részletes elemzést adja a korabeli Poroszország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak. Általánosabb jellegű leírást ad: JEFIMOV, 106. és kk., 148. és kk., valamint az *Egyetemes állam- és jogtörténet*, II. köt. 166. és kk. old.

³⁵ KUCZYNSKI, 13. old.

vonatkozásban is csak nagy óvatossággal biztosított némi életlehetőséget. Kuczynski kimutatja, hogy a XIX. század első felében a lakosság 80%-a mezőgazdaságból él, az ipari termelés 1913-hoz képest 1800-ban 1, 1830-ban 2, 1840-ben 3%.³⁶ A munkásosztály mint szervezett erő még a 48-as forradalom idejében is jelentéktelen volt – egyrészt számbeli gyengeségénél, másrészt politikai éretlenségénél fogva.³⁷

A tőkés gazdasági kezdeményezések, a termelőerők fejlődése azonban mégis megindult. Akkor is, ha a porosz állam szigorú gyámkodása alatt állt. A központi államhatalom, az uralkodó még remélt is valamit a gazdaságilag erősödő, de politikai függőségben tartott polgárságtól. Azt nevezetesen, hogy gazdasági bázist szervez a feudális osztály ellensúlyozására.

A *Faust* második részének van egy jelenete, amely alighanem találóan jellemzi a helyzetet. A császári palotában összegyűlt mindenki, aki az uralkodó körül valaminek is számít. A napirend: bajok vannak az országban, bajok vannak az államháztartással. Tanakodnak, mint lehetne segíteni a helyzetet. És ekkor a császár új bolondjaként előjön Mefisztó, a polgár, aki a császári környezet akarata ellenére férközött közel az udvarhoz, és eddig ismeretlen pénzszerzési lehetőséggel kecsegtetve mondja:

... a porból pénz nem szedhető fel, a bölcsesség tudja, hol a lelőhely.
 Falvájatokban, szirtekben
 Arany bújik, pénzzé verten s veretlen.
 Ki hozza fényre majd? Egy férfi, kit
 A természet s a szellem gyámolít.
 ... E kincs most mind a föld mélyén pihen.

A kancellár, a feudális úr azonban közbevág:

Természet? szellem? – nem hívő beszéd ez!
 S ilyesmi roppantul veszélyes:
 Ateisták égtek máglyán ezért.
 A természet: bűn, és a szellem:
 Ördög, s ők nemzik egybekelten
 A kételkedést, e korcs fekélyt.
 Nem úgy! – Császár urunk ősi
 Földjét s a trónt két bástya őrzi,
 Két rend: a papi s lovagi.
 Kitartanak, dacolva, bátran,
 S övék az egyház és az állam:
 Szilárdságuk jutalmi.

³⁶ *Uo.* 20. és kk. old.

³⁷ *Uo.* 31–32. old.

A kincstárnok, az udvarnagy, a hadszernagy, megannyi feudális copf mind óvja a császárt Mefisztó „aranyos csapdá”-jától. Mefisztó azonban érvel. Végül a császár, miután aranyat más nem tud ígérni, félig komolyan, mintha azt mondaná, „próbáljuk meg”, így szól Mefisztóhoz:

... jó: szerezz tehát hamar.
Próbáld ki hát hazug recepted:
Vezess nyomára e helyeknek!
S lerakva a jogart s a kardot
Kezdek, ha nem hazudsz, dologba
E két fölket kézzel, de hogyha
Becsapsz, én kergetlek pokolba.³⁸

Goethe jóslata igaznak bizonyult. A polgárság pénzt ígért. Politikai hatalmát lépésről lépésre, gazdasági erejének növekedésével vásárolta meg, és nem forradalmi akciókkal szerezte. Előbb még a porosz feudális állam gyámsága és szigorú terhei mellett vásárolta meg érvényesülésének újabb és újabb területeit, később – a XIX. század végén – már zsebre tette és a maga képére formálta az államhatalmat.

A porosz vasúttörvény korszaka még az első fázisba esik. Ismeretes, hogy a német kapitalizmus fejlődésének, benne a német egység megteremtésének egyik legjelentősebb első állomása az 1835-ben meginduló vasútépítés volt. Ez volt az első nagy mefisztói mű. A föld mélyén rejlő arany: a vas és a szén; a szellem műve: a gőz átalakítása hasznos energiává arra alkalmassá konstruált gép útján; a kettő együtt: anyagi javak új forrása! 1835-ben indult meg az első vonat Fürth és Nürnberg között. Az első modern nagyüzem, és 1838. november 3-án napvilágot látott a szóban forgó porosz vasúttörvény. Ahogyan a vasútépítés megindult, amilyen pénzt és gyámkodási jogot jelentő terheket erre a mefisztói ígéretre a feudális államhatalom, a császár törvénye rakott, fényesen bizonyítja, hogy ebben az időben az élet minden lényeges területén a feltörekvő polgárság áll szemben a földbirtokos osztállyal, s kettőjük harcában az uralkodó mintegy szentesíti a kompromisszum-szerű megegyezéseket.

b) Ahogyan a vasútépítés megindult, mondtuk. – Messze vezetne a legapróbb részletekig visszamenni. Tény az, hogy Angliában és Belgiumban már javában futkostak a mai szemmel ásatag, de akkor gazdasági forradalmat

³⁸ GOETHE, *Faust*. Tragédia két részben. Fordította Jékely Zoltán (I)–Csorba Győző (II). Magyar Helikon, Budapest, 1959, 559. old., 178–287. old.

jelentő mozdonyok. Gazdasági hatékonyságukról jó hírek érkeztek. A németországi bányák egyik-másik, többnyire még földesúr tulajdonosa, főleg azonban a kereskedők számára az „ötlet” kezdett legalábbis nem nevetségessé válni. A természettudomány és a sajtó az újat sürgette. És egyszer csak előállt egy vállalkozói csoport azzal a kéréssel, hogy vasutat kíván építeni.

Így kezdődött. A kormány, az udvar sokáig nem tudta eldönteni, hogyan is viszonyuljon ehhez az új dologhoz. Az első kérést – sok huzavona, gyanakvó félelem után – mindenesetre elutasította.³⁹ Ezzel persze a dolog nem volt elintézve, legfeljebb egy aktát tehettek irattárba. Az igény, a probléma változatlanul megmaradt, amit természetesen a kormány és tanácsadói is tudtak.

Hovatovább *két nézet* bontakozott ki. Az *egyik* szerint – és ez volt a császár fülének tetsző – a vasútépítést nem szabad elutasítani, de szigorúan állami kézben kell tartani, állami pénzzel kell dolgozni. „Állami utak, katonai utak! – szól a javaslat. – Ezek mind, mint a folyók és folyamok is, az állam tulajdonában vannak... Egy részvénytársaság mint kizárólagos tulajdonos új hatalmat jelentene az államban, és nem ritkán a kormány akarata ellenére cselekedne.”⁴⁰ A *másik*, a földbirtokos arisztokrácia hangja, gyakorlatilag az elutasítás álláspontját vallotta. Érvelésének lényege az volt, hogy az államháztartás szegény, nincs pénze. Hitel felvételét ellenezték, ehhez kapóra jött az a régebbi törvény, amely szerint csak az általános „közjó” érdekében szabad a kormánynak hitelt felvennie. Ez az álláspont is érvelt továbbá azzal, hogy magántársaságoknak ilyen nagy jogokat adni nem célszerű, mert veszélyes hatalommá nőhetik ki magukat. Különben is kétséges vállalkozás az egész, amely talán megy Belgiumban és Angliában, de a porosz nemzeti sajátosságok talaján biztosan el fog bukni. Nagy csalétek az egész, amely nem fogja a hozzá fűzött túlzott reményeket beváltani.⁴¹

Íme a fausti kép az élet tényleges valóságában. És mint ott, itt is bekövetkezett a szükségszerű fordulat. Mefisztót, az új szellemet visszatartani nem lehetett. A császárnak pénz kellett. Az udvari nemesek csak tartózkodást

³⁹ GLEIM, 798–800. old.

⁴⁰ A korabeli állásfoglalást közli GLEIM, 802. old.

⁴¹ *I. m.* 799., 804. old. (ugyancsak korabeli vélemények az ügyben érdekelt, ill. illetékes szervek részéről).

tudtak produkálni, de nem pénzt. A vége az lett, hogy a császár engedett: építsenek a magántársaságok.⁴²

A következő kérdés most már az volt, hogyan lehet ezt az egész vasút-építkezést – folyjék bár magántőkével – a kormánynak a lehető legjobban alávetni. Ez a „hogyan”, ami néhány év múlva a vasúttörvényben jutott a legjobban kifejezésre, az egyes koncessziók (építési engedélyek) keretében kezd kikristályosodni. Már az első nagyobb vasútvonalra (Magdeburg–Leipzig, 1835) vonatkozó koncesszió megadásánál megindult a nagy harc. A tartományi miniszter kikötötte: a társaság köteles a telkekért a legelőnyösebb vételárat fizetni, záros határidőben építkezni, minden, a hatóságok által erre kijelölt helyen biztonsági berendezéseket (sorompó) építeni és működtetni, önhiba és elháríthatatlan külső ok esetétől eltekintve, vétkeségre tekintet nélkül, minden kárt megtéríteni, ami a vasúti forgalomból kifolyóan másra hárul stb. Ezeket a feltételeket, az adott koncessziót illetően, a Staatsministerium is jóváhagyta. Sőt a társasághoz kormánybiztost (Staatskomissart) is kirendelt, akinek hatásköre a társaság ülésein való részvételre, a kormány tájékoztatására és a rendőrség és társaság közötti kapcsolat ápolására terjedt ki.⁴³

c) Ilyen előzmények után került sor az 1838. évi vasúttörvény, pontos fordításban „a vasút felelősségi kötelezettségére vonatkozó törvény” kidolgozására. Kodifikációja 1837-ben kezdődött. A kodifikációs bizottságban a vasútépítő vállalkozók nem is voltak képviselve. A kodifikációs munka elvi alapjai a korábbi koncessziók fent vázolt szigorú feltételei voltak, amelyek ellen a tőkés körök csak kívülről tudtak szót emelni.⁴⁴

Ami mármost az 1838. november 3-án kihirdetett törvény tartalmát illeti, az megerősíti mindazt, amit eddig a porosz feudális erők és a polgárság viszonyáról általában, a vasútépítés vonatkozásában pedig különösen mondtunk. Azt nevezetesen, hogy a fiatal és egyáltalán nem kombattáns burzsoáziának meg kellett fizetnie minden lépésért, amit lassú kibontakozása során tett. A sarcoló a feudális arisztokrácia volt.

Frigyes Vilmosnak ez a részletes és szabatos jogalkotása így kezdődik: „... hogy rendezzük a vasúttársaságoknak egyrészt az államhoz, másrészt

⁴² *I. m.* 804. old.

⁴³ *I. m.* 805–809. old.

⁴⁴ *I. m.* 817. old.

a közhöz (!) való viszonyát”.⁴⁵ Hogy az ún. „köz”-ön elsősorban a feudális osztályt érti, az kitűnik a törvény majdnem minden szakaszából. Az 1–11. § az engedélyezés pontos feltételeinek rögzítése mellett arra kötelezi a földesurakat, hogy vasútépítés céljára adják át a szükséges földterületeket megtérítés fejében. A föld értékének kedvezőtlen megállapítása miatt a földesúr fordulhat a bírósághoz, de a vasúttársaság nem! A további rendelkezések arról szólnak, hogy a földbirtokosnak – amennyiben a vasúttársaság mégsem építene vasutat – elő-, illetve visszavásárlási joga van.⁴⁶

A feudális államhatalom „erős keze” jut kifejezésre azokban a szigorú rendelkezésekben, amelyek a tarifák kógens megállapítására, az évi zárszámadásnak kormány elé terjesztésére, a kötelező üzemeltetés körülírására vonatkoznak.⁴⁷

Az állam gondosan ügyelt arra is, hogy adójövedelmével szemben, amelyet a társaságoktól szed, semmiféle anyagi ellenkötelezettségekbe ne bonyolódjék. Ezért került a törvénybe egy olyan rendelkezés, amely szerint az állam a társasággal szemben nem vállal felelősséget olyan károkért, amelyek a társaságot háborús viszonyok esetén az ellenség részéről vagy honvédelmi intézkedésekből kifolyólag érik.⁴⁸

Mindebből látható, hogy a törvény elég plasztikusan kifejezésre juttatja az osztályok erőviszonyait: a feudális osztály elismeri a polgárság térhódítását, viszont kiharcolja azt, hogy a nagybirtokosok rovására történő térhódításért, az eddig sértetlen érdekkörébe való belépéséért – ha tetszik a kifejezés – pénzzel fizessen.

E megállapítás igazolására már csak két körülményre utalunk.

Az *egyik* a korabeli haladó jogi sajtó megfogalmazásában olvasható. Eszerint nem kétséges, hogy „a törvényt a részvényesek a lehető legelőnytelenebbnek tartották, amely minden eszközt megad a kormánynak ahhoz, hogy a vasúttársaságokat tönkretégye; egyrészt a sok és részben korlátlan teher, az államérdekek részéről nem is érthető számtalan akadékoskodás a közigazgatási gyámkodás és hatalmaskodás által, másrészt mindezek tetejében azzal a jogalkotásban egyébként hallatlan szigorú felelősséggel,

⁴⁵ *Preussisch-Deutsche Gesetzsammlung*. 505. old.

⁴⁶ *EHpflG.*, 16–19. §§.

⁴⁷ *EHpflG.*, 24–34. §§.

⁴⁸ *EHpflG.*, 43. §.

amellyel a vasútvállalkozókat az általánosan érvényesülő joghoz képest, mintegy kivételes törvény alá helyezik”.⁴⁹

Bár ez igaz, az objektív felelősség szigorának társadalmi tartalmára világosan rámutató panasz, de mégiscsak taktikus kereskedői panasz. A vasútépítkezés ui. nemhogy csökkent volna, de az elkövetkező évtizedek legnagyobb beruházásait produkálta.⁵⁰

A másik körülmény, amely talán a leginkább hivatott tételünk igazolására, a bírói gyakorlat; az, amire ezt a híres 25. §-t a valóságban használták. Az ellentmondást nem tűrő bizonyítékok sorát tárják elének azok a másod- és harmadfokú bírósági ítéletek, amelyek az 1838-as vasúttörvényen alapulnak, és ezen belül is – rendelkező részükben – a törvény 25. §-át hívják fel.

A német legfelső bíróság (Reichsgericht) 150 kötetre terjedő polgári jogi döntvénytárában⁵¹ tömördek ilyen ítélet található. Elemzésük alapján megállapítható:

a) Az esetek döntő többségében szinte kizárólag földbirtokosok és vasúttársaságok jogvitájáról van szó;

b) Az ítéletek túlnyomó nagy többségükben a földbirtokosok javára igyekeztek teljesíteni a törvény amúgy is ilyen jellegű rendelkezéseit.⁵²

3. Úgy tűnik, elmondtunk mindent, ami a kérdés lényege szerint fontos. Láttuk, hogyan hozott új dogmatikai elemet az ipari kapitalizmus a polgári jogi felelősség rendszerébe. Láttuk azt is, hogy ez miként és miért történt.

⁴⁹ D. HAUSEMANN, *Kritik des Preussischen Eisenbahngesetzes vom 3. November 1838* c. művéből (Aachen–Leipzig 1841) idézi GLEIM, 820. old.

⁵⁰ KUCZYNSKI kimutatja (24. és kk. old.), hogy 1838 és 1848 között a vasútépítésbe a magántőke kb. tízszer annyi pénzt investált, mint bányákba és kohóművekbe; a fejlődés ezen a területen volt a leggyorsabb, 10 év alatt kb. 1000 km vasút épült.

⁵¹ *Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen*. Bd. 1–150.

⁵² Ilyen döntések találhatók egyebek között az 5–232., 7–265., 32–283., 53–25., 53–55., 55–149., 55–335., 58–134., 59–70., 59–74., 62–275., 65–69., 65–70., 65–72., 70–174., 73–340. stb. sz. alatt felvett ítéletekben. Az első szám az említett Döntvénytár kötetének, a második az ítéletnek kötetbeli sorszámát jelzi. Az egyes jogviták jellegének és tartalmának érzékeltetése végett célszerű néhány példát bemutatni.

5–232: A földbirtokos juhnyája a pásztor figyelmetlensége miatt vonat elé került és nagy kárt szenvedett. A bíróság kimondta: „A vasút csak akkor mentesül kártérítési kötelezettsége alól, ha a kárt a károsult saját hibája (vagy vis major) okozta” (1838. nov. 3. 25. §). A juhász hibája sehogyszem tekinthető a károsult saját hibájának. A vasutat elmarasztalták.

53–25: A Kyll folyó melletti vasúttöltés – a víz lefolyásának akadályozása miatt – árvíz folytán kárt okozott egy közeli földbirtokos gazdaságában. A vasutat a 14. § alapján marasztalták el; sőt a döntés kimondja, hogy a földtulajdonos, illetve a károsult attól függetlenül tarthat igényt kártérítésre, hogy a vasutat államosították-e vagy sem.

Sok új – legalábbis az európai jogok deliktuális felelősségi rendszerében – 1871-ig nem történt. Még olyan értelemben sem, hogy ezt az új felelősségi intézményt az egyes államok – Ausztria felemás kísérletétől eltekintve, amiről még lesz szó – legalább a vasutakra vonatkozóan bevezették, ill. átvették volna. Erre általában a 70-es években és ezt követően került sor. A nyitányt az egyes ipari üzemek kártérítési felelősségéről szóló 1871. évi német törvény jelentette.

4. §

AZ 1871. ÉVI NÉMET TÖRVÉNY EGYES IPARI ÜZEMEK KÁRTÉRÍTÉSI FELELŐSSÉGÉRŐL

Az 1871. évi német törvény egyes ipari üzemek kártérítési felelősségéről két szempontból is nyitánya az ún. veszélyes üzem felelőssége, illetőleg a hagyományos vétkességi felelősséghez képest szigorúbb és több védelmet jelentő felelősség térhódításának. Egyrészt azért, mert időben a második nagyobb szabású ilyen jogalkotás volt. Másrészt azért, mert megjelenése, annak körülményei (éppen a nyitány, e zenei műfaj tartalmának analógiájára) talán a legélesebben fogalmazzák meg, hogy milyen gazdasági és politikai tényezők rejlenek az objektív felelősség intézménye, illetőleg a kapitalista államok magánjogába való benyomulásának egyes felvonásai mögött. Belőle és születésének körülményeiből megtudhatjuk azt, ami más esetekben talán nem jelentkezik olyan élesen: a jogi formák színpadának szereplői közül éppen ezt milyen tényezők mozgatják. Érdeemes ezért ezzel a törvénnyel külön foglalkozni.

1. 1871. május 12-én – hosszú, napokra terjedő heves vita után, háromszori olvasásban – az egyesített Németország első birodalmi országgyűlése nagy többséggel elfogadta azt az összesen 10 §-os törvényt, amely a deliktuális felelősségre vonatkozó jogszabályok közül a leginkább került a politikai harc közvetlen homlokterébe. A vita – amelyen a polgári parlamentarizmus minden jó és rossz eszköze bevetésre került – a rövid törvényen belül is 2 §-ra, sőt valójában csak néhány szóra korlátozódott. Komoly és kevésbé komoly politikai beszédek és ellenbeszédek, petíciók és ellenpetíciók sora követte egymást. Különböző fogások, ugyanazoknak a céloknak változó eszközökkel való elérése bőven alkalmazott módszer volt. Javaslatok és ellenjavaslatok újra és újra való megszavazása és leszavazása sem hiányzott. Még az is megtörtént, hogy a parlament „semleges” elnöke felszólította a szocialista képviselőket, ne nézzék a tisztelt házat hazugnak és az elemi iskola első osztályának. A külső és talán laikus szemlélőre kb. ilyen összbenyomást gyakorol a kérdéses parlamenti ülések jegyzőkönyvének olvasása. Ha nem

hangzanának el benne olyan kitételek, hogy a szükséghelyzet óramutatója már 12-re jár, vagy hogy a bányaszerencsétlenségek árvái az égbe kiáltják az eddigi törvények bűnét stb., a laikus alighanem jogászai szörszálhasogatásnak, jó esetben szórakoztató parlamenti játéknak tekintené az egészet. Minthogy azonban nem erről, hanem nagyon is komoly dologról, a tőke és a munkásosztály vitális érdekeiről van szó, az ügy nemcsak a parlament minden tagját, nemcsak a közvetlenül érintetteket, hanem a közvélemény egészét érdeklő üggyé nőtt. Első megközelítésben ilyen atmoszférája van az 1871. június 7-én hatályba lépett német Reichshaftpflichtgesetz (RHG) születésének.

2. Miről is van azonban valójában szó ebben a rövidke törvényben? Honnan a nagy jelentősége? – Ennek megvilágításához röviden érintenünk kell az *előzményeket*.

a) A politikai események síkján jelentős változások történtek 1838-hoz képest Németországban. Ausztria kénytelen volt elismerni, hogy Poroszországgal szemben alulmaradt. Megalakult az Észak-Német Szövetség, az egységes Németország közvetlen elődje. 1871-re Németország már Franciaországgal szemben is győztes nagyhatalom; erejét azzal is demonstrálta, hogy császárat Versailles-ban koronázták meg. Bismarck hatalma tetőfokán állott. 1871. május 10., a frankfurti béke és az első birodalmi országgyűlés már javában ülészik. Bismarck meghajolva bár, de határtalan magabiztossággal adta át a császárnak a birodalmi országgyűlés első ülését megnyitó trónbeszédet. A trónbeszéd – valójában programbeszéd – Bismarck gondolatait tartalmazta a jóléti állam, a Wohlfahrtsstaat jogi kellékeinek szükségességéről, arról, hogy a külső győzelem után a következő feladat – jórészt a törvényhozás feladata –, hogy az egységes Németország belső problémáit rendezze, mert van ilyen is elég.⁵³ A szóban forgó felelősségi törvény keletkezésének körülményeire való felszínes utalás is mutatja, hogy a külső dicsőség alig-alig tudta elfedni a belső bonyodalmakat. Az a tény pedig, hogy a kérdéses törvény megalkotását az új parlament egyik legelső, az első ülészak keretében megoldandó feladatának tekintette, arra vall, hogy az uralkodó osztály az adott területen súlyos és rendezendő problémákat látott.

A törvény születésének és keletkezése okainak feltárása azt is megmutatja, milyen irányban is kívánta Bismarck az ország belső ügyeit, egyebek között

⁵³ *Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. 2–3. old. (Thronrede).

a deliktuális felelősség kérdéseit rendezni. Polgári szemléletű kézikönyvekben is olvasható, hogy Bismarck már a 70-es évek elején szembekerült két nagy ellenféllel, a „szocialistákkal és a klerikalizmussal; ezek ellen folytatott harca jellemzi a következő két évtized német történetét”.⁵⁴ Sokat olvashatunk ezekben az ún. kultúrharcról, a munkásmozgalom történetéből pedig jól ismert Bismarck munkásellenes programja, egyebek között a kivételes törvény. Ilyen politikai események között született a RHG, amely maga is csak formája annak a gazdasági és társadalmi mozgásnak, amely ezeknek a jelenségeknek a lényegét meghatározta.

*b) Ami a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok igazi tartalmát illeti – a 48-as forradalomra, illetőleg a forradalom bukásának okaira kell visszautalni.*⁵⁵ Ismeretes, hogy a forradalom a polgárság vereségével fejeződött be. 1848-ban – mint Európa-szerte történt – a német polgárságot is elfogta a forradalmi harc heve. A forradalom menetében azonban megijedt a plebejus tömegektől, félt attól, hogy mint Párizsban, Berlinben is a plebejus tömegek veszik kezükbe az események irányítását. Visszahökken. Ez elég volt ahhoz, hogy a feudális erők a harcot a maguk javára fordítsák. „Der Einwanderer – ahogy Fontane a forradalmat nevezte – war wieder ausgewandert.”⁵⁶ A politikai élet színpadán tehát a helyzet alig változott. A feudális arisztokrácia jól tudta, hogy győzelmét részben a burzsoázia magatartásának köszönheti. Ezért kész volt nagyobb gazdasági lehetőségeket biztosítani számára. Megkönnyítette azt is, hogy a polgárság a társadalmi életben az addigiaknál nagyobb elismeréshez jusson, hogy „szalonképessé” váljék. A burzsoázia tehát politikai másodrendűsége árán vásárolta meg gazdasági térhódításának lehetőségeit. *Így következett be – 1848 és 1870 között – a német ipari fellendülés első átmeneti hulláma, amely a 60-as évek végén, különösen azonban az egység után már a klasszikus, az érett kapitalizmus prosperitásába torkollott.*

⁵⁴ Ez olvasható pl. a *Propyläen Weltgeschichte* 8. köt. 279. oldalán.

⁵⁵ Németország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak fejlődésére vonatkozó áttekintésünkben EGELS, *Revolution und Gegenrevolution in Deutschland* c. munkájára, KUCZYNSKI már hivatkozott könyvére („Eine Übergangsperiode, 1850 bis 1870”, „Die Lage der Arbeiter in den Perioden des reifen – 1870 bis 1900 – und des dem Untergang geweihten Kapitalismus – 1900 bis 1914” c. részek, 87. és kk., 149. és kk. old.), továbbá JEFIMOV-ra („Az 1848-as forradalom Németországban” c. feji., 179. és kk., old.) és HVOSZTOV–ZUBOK munkájának „A német császárság a XIX. század végén” c. fejezetére (33. és kk. old.) utalunk.

⁵⁶ „A bevándorló megint kivándorolt.” – Idézi KUCZYNSKI, 87. old.

A lakosság létszáma két évtized alatt mintegy 20%-kal, az ipari össztermelés 300%-kal emelkedett. 1861-ig 89 nagy bánya és kohászati részvénytársaság alakult. 1825-ben Poroszországban 16, 1856-ban 102, 1870-ben már 295 nagyobb részvénytársaság működött, az 1848. évi 1000 km-es vasúthálózattal szemben, 1870-ben a porosz vasutak hossza 12 000 km volt.⁵⁷

A nagy gazdasági forradalom a 60-as évek végén indul el meredeken felfelé ívelő szakaszán. Mint Engels is mondja, Németország a XIX. század utolsó harmadában válik élvonalbeli ipari nagyhatalommá, amihez jelentős injekció volt a Franciaországtól kikényszerített hadisarc is. Az ipari fellendülésnek ez a folyama hordja a hátán azokat az eseményeket, amelyek a politikai történet síkján lezajlottak. Így az egységet is. Az ipari fellendülés megteremtette az egység feltételeit, az egység növelte az ipari fellendülést. Csak néhány adat. Az ipari termelés úgy felszökött, hogy 1902-re elérte az 1867. évinek háromszorosát, a termelőeszközök termelése terén az ötszörösét. 1907-ben pl. 506 olyan nagyüzem volt, amely 1000-nél több munkást foglalkoztatott, 1882-ben még csak 127. A néhány száz munkással dolgozó üzemek száma túlhaladta a 30 000-et. A vasutak hossza 1900-ban már 51 000 km. A bankforgalom 1876-ban 36, a századforduló első éveiben pedig 422 milliárd márka.⁵⁸

Mi ezzel szemben a munkásosztály helyzete? Az első hullámban a bérek 20%-kal emelkedtek, a létfenntartási költségek megduplázódtak. A korabeli írások olyan szomorú képet festenek a helyzetről, hogy az ember szinte csodálja, hogyan tudtak a munkások egyáltalán egzisztálni.⁵⁹ A munkaidő fokozódik, a nők és a kiskorú gyermekek rendkívül alacsony bérért való foglalkoztatása általános. A rossz egészség, a nagy munkatempó, a rossz munka- és balesetvédelem növeli a balesetek számát. A sérülések aránya kb. 12–14%-os, a halálos balesetek száma évenként 1000 munkás után 1,5–2,6, a bányászatban pedig 3 fölé megy.⁶⁰ A fellendülés második fázisában, a „Revolution von oben” időszakában, ahogy Kuczynski jellemzi ezt a

⁵⁷ Az adatokat közli: KUCZYNSKI, 89. és kk. old.

⁵⁸ Az adatokat közli: KUCZYNSKI, 152. és kk. old.

⁵⁹ KUCZYNSKI közöl (10. és kk. old.) néhány momentumot L. Jacobi írásából, amely a Porosz Királyi Statisztikai Hivatal lapjában jelent meg. Eszerint „a munkásoknak nincs is szükségük létminimumra, mert a fát az erdőben gyűjtögetik, ruházatuk koldulásból származik, mert – ha nincs elég ennivalójuk – egyszerűen éheznek”.

⁶⁰ Az adatokat közli KUCZYNSKI, 102–129. old.

gazdasági fellendülést,⁶¹ a munkásosztály helyzete, elsősorban a munkásmozgalom fellendülése és részben a polgárság preventív taktikája révén, valamivel javult.⁶²

Az ötvenes években megindult ún. Sozialgesetzgebung – az 1853. évi porosz, 1854. évi bajor, 1861. évi szász gyermekvédelmi törvény stb. – révén korabeli szociográfiai írások szerint a helyzet még alig változott.⁶³ *A javulás a német munkásmozgalom megerősödéséhez fűződik.* Ismeretes, hogy a 60-as évektől kezdődően a nagy ipari fellendülés által szült német munkásosztály szervezett erővé, páratlanul megszervezett mozgalommá, a tőke számára félelmetes hatalommá nőtt. A polgárság mindent megtett, hogy egy esetleges forradalom kirobbanását megakadályozza. Ennek érdekében tett bizonyos lépéseket a törvényhozás szintjén is. Ez éppen az általunk vizsgált felelősségtörvénnyel kezdődött, és a kivételes törvényen át a biztosítási törvényekhez vezetett. *Nagy ipari fellendülés, a munkásosztály számszerű és szervezeti megerősödése, a munkásosztály széles kibontakozó harca életfeltételeinek javításáért, a nagytőke félelme a proletariátustól, az uralkodó körök törekvése, hogy törvényhozás útján enyhítsenek a munkások helyzetén, és ezzel fogják ki a szelet a munkásmozgalom vitorláiból – ez az RHG közvetlen és igazi háttere, ez vonult be annak parlamenti vitájára is.*

c) Milyen funkciót szántak az ilyen feltételek mellett napirendre tűzött RHG-nek, mik voltak a javaslat felelősségi rendszerének új elemei?

Az RHG-nek szánt funkció. Gyárak tömege nőtt ki a földből. Azokat nap mint nap egyre több munkás töltötte meg. A munkások a rossz bérvizonyok miatt elégedetlenek voltak. Elégedetlenségük és radikalizmusuk különösen a nagyobb balesetek kapcsán mutatkozott meg. A gép, a bánya által okozott halál, a család teljes anyagi romlásba és kilátástalanságba zuhanása, a rokkantak koldusbotra jutása – mindez a tények zuhatagával adta értésükre, hogy a tőke mohóságában nem ismer kíméletet, hogy sorsukon csak elszánt fellépésük fog segíteni. A balesetek napirenden voltak, és az uralkodó osztály azt is tudta, hogy ezek a munkásosztály sporadikusan jellemző harci elszántságát ébren tartják. Az érvényes jog értelmében ui. semmiféle kártalanításhoz nem jutottak. A jog általános elve a szubjektív felelősség volt, a részvénytársaságok csak akkor feleltek az üzemük körében

⁶¹ KUCZYNSKI, 151. old.

⁶² *I. m.* 134. és kk. old.

⁶³ L. KUCZYNSKI utalásait az említett munkákra (134. old.).

keletkezett károkért, ha culpa in eligendo et inspiciendo terhelte őket. Ez de facto is az esetek kis részében forgott fenn, és minthogy bizonyítása a károsultak feladata lett volna, a károk reparálása szinte csak illúzió volt. Az 1838. évi porosz vasúttörvény 25. §-a először is csak Poroszországra vonatkozott. Másodszor pedig csak a vasútépítésből, vasúti szállításból keletkezett károkra korlátozódott. És harmadszor – micsoda rafinált taktika, micsoda harc minden fillér profitért – az 1871. évi RHG parlamenti tárgyalásánál a birodalmi országgyűlésnek is tudomásul kellett vennie, amit minden nagyobb megrendülés nélkül meg is tett, hogy a vasúttársaságok a szigorú felelősséget jelentő 25. §-t „elegánsan” félretették. A vasúti munkásokat – mert csak azokat tudták ezzel megrövidíteni – „legális jogi eszközzel” ui. durván becsapták, amennyiben csak olyan munkásokat alkalmaztak, akik a 25. §-ban adott kedvezményezett helyzetről szerződésileg lemondtak.⁶⁴ A munkásosztály tehát gyakorlatilag teljesen védtelen volt. A gazdaságilag megerősödött tőkésosztály ebben a helyzetben nagyon tartott a proletariátus komolyabb akciójától.⁶⁵ Ezért a helyzet javítását látta szükségesnek. A sajtó nap mint nap szörnyű áldozatokat követelő baleseteikről adott hírt, bár parlamenti vélemény szerint a nagy társaságoknak nagyon sok eszközük volt ahhoz, hogy a „sajtó száját” befogják. A parlament is bevallotta, „dass das wesentliche Motiv zum Erlasse des Gesetzes in den Massenfällen liege”.⁶⁶ Polgári körök is elégtelennek minősítették a jog adott helyzetét. Ezért törvényhozási „Notstand”-ról beszéltek, amelynek értelmében az általános kodifikáció bevárása nélkül, haladéktalanul törvényt kell hozni a vasutak, bányák és gyárak kártérítési felelősségéről.⁶⁷ „Az ember lehet közgazdász és a szabadkereskedelem híve, lehet elszánt ellensége minden szocialista törekvésnek – írja a korabeli szaksajtó –, és mégis azt kell mondania, hogy a jelenlegi viszonyok, amelyek mellett a legtöbb munkahelyen a baleset áldozatairól egyáltalán nem gondoskodnak, sokáig nem tarthatók

⁶⁴ *Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. 207., GLEIM, 824. old. Ez a jelenség olyan méreteket öltött, hogy a porosz kormány 1869-ben szükségét látta egy olyan törvény kiadásának, amely a 25. § szerződéses kizárását tilalmazza.

⁶⁵ „Bismarck maga is számolt egy forradalmi kirobbanás lehetőségével, és ha ettől komolyan nem is félt, mégis minden körülmények között el volt szánva, hogy – a polgárság félelmét és izalmát felhasználva – a szocialistákat, mint ahogy ezt már 1871 óta tervezte, kivételes törvény alá helyezze” – írja pl. a *Propyläen Weltgeschichte* (8. köt. 318. old.).

⁶⁶ *I. m.* 446. old.

⁶⁷ A „Notstand”-ra utalás az egész vitán végigvonul, összefoglalóan és a valóságnak megfelelően BEBEL foglalkozik vele (*Stenogr. Reichstagsberichte*, 580. old.).

fenn. A törvényhozás beavatkozása halaszthatatlan. Az adott viszonyok azt mutatják, hogy az ipar tömegeivel használja fel az emberek munkaerejét, és miután azt részben vagy egészében felemésztette, az utcára teszik a szerencsétleneket... A balesetek halottainak és sebesültjeinek hozzátartozói? ... Róluk sajnos sohasem, vagy csak nagy ritkán volt szó.”⁶⁸

A törvényjavaslat a következő lényeges elemeket tartalmazta:

1. § A vállalkozó felel a vasút üzemelése körében okozott halál és testi sérülés folytán keletkezett kárért. Menteseül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy az esetet erőhatalom vagy a károsult önhibája okozta.⁶⁹ – Ez a szakasz három új elemet tartalmaz az 1838. évi porosz vasúttörvény 25. §-ához képest: a) hatálya egész Németországra kiterjed; b) a „Zufall” (harmadik személy cselekménye, pl. a sínek idegen által történő megrongálása stb.) itt nem mentesít a felelősség alól; c) a dologi károkat kivonja a reparálandó értékek közül.

2. § Aki bányát (Bergwerk, Steinbruch, Grube) vagy gyárat üzemeltet, felel a halál vagy testi sérülés folytán keletkezett kárért, ha a halál vagy a testi sérülés bekövetkezésére a vállalkozó meghatalmazottjának, képviselőjének, az üzem vagy a munkások felügyeletére vagy vezetésére alkalmazott személynek szolgálati feladat teljesítése körében jelentkező vétkessége vezetett. – Ennek a szakasznak a lényege az addigi joggal szemben: elhatárolt körben – csak a bányák és a gyárak vonatkozásában – a felelősséget arra az esetre is megállapítja, ha a vállalkozót a culpa in eligendo és inspiciendo nem terheli, de vezető alkalmazottai vétkessége megállapítható (alkalmazottért való felelősség). A dologi károokra azonban változatlanul áll a vállalkozó culpa in eligendo et inspiciendojának követelménye; a bizonyítási teherről a törvény nem szól (ennek okáról alább még lesz szó).

3. § A kártérítési kötelezettség kiterjed a tényleges kár (orvosi költségek, temetkezési költségek) és az elmaradt haszon (keresetkiesés és -csökkenés, halál esetén a tartás) megtérítésére.

4. § Ha a károsult a vállalkozó anyagi hozzájárulásával valamely biztosító intézménynél baleset ellen biztosítva volt, akkor az utóbbi szolgáltatását

⁶⁸ J. FRÜHAUF, *Die Unglücksfälle beim Eisenbahnbetriebe und im Berufsbereiche der übrigen Gewerbe- und Industriezweige*. Zeitung des Vereins der Eisenbahnverwaltung, 1871. évf. 467. old.

⁶⁹ Minthogy az országgyűlés a törvényjavaslatot eredeti szerkezetében és tartalmában hagyta végül is jóvá, a javaslat és a törvény §-számai azonosak.

– amennyiben a vállalkozó anyagi hozzájárulása az összhozzájárulás egyharmadát elérte – a kártalanítási összegbe be kell számítani.

5. § Az 1–3. §-ban foglalt rendelkezéseket szerződésileg a vállalkozó javára korlátozni vagy kizárni nem lehet. Az ilyen értelmű megállapodások semmisek.⁷⁰

d) Az a funkció, amelyet az uralkodó osztály ennek a törvénynek szánt, *a parlamenti vita* megfogalmazásában pontosan az, aminek jeleztük. Amellett, hogy a munkásmozgalom elhatalmasodásától való félelem, ha burkolt megfogalmazású kitételekben is, minduntalan visszatér a vitában,⁷¹ néhány képviselő nyíltan is megmondja, miről is van szó. *Duncker* képviselő a jóléti állam kötelességére figyelmezteti a házat, amely nem engedheti meg, hogy azok, „akik bérért és kenyérért és mások nyereségéért életüket áldozzák, a nyilvánosság jótékonykodásától reméljék családjuk egzisztenciális fennmaradását”.⁷² Mások nyíltan,⁷³ ismét mások negatív megfogalmazásban utalnak a szocialista eszmék „veszélyére”. Gróf *von Bethusy-Huc* egyebek között a következőket mondja: „Uraim, én nemigen félek a szociális mozgalomnak itt annyiszor fenyegetve felidézett kísérletétől; ebben a vonatkozásban német népünkhöz nagy bizalmam van: ez a badarság csak nagyon sporadikusan hat rá... Legyen szabad azonban a figyelmet arra felhívni, hogy az ilyen betegség kitörésének az a legjobb preventív eszköze, ha a munkásság mindazon jogos panaszait orvosoljuk, amelyek méltánytalan és elviselhetetlen súllyal nehezednek rá.”⁷⁴ *Biedermann* képviselő is megerősíti ezt a szemléletet: „Itt a házban és azon kívül is többször lehetett már hallani azt a szót, hogy »szocializmus«; mintha azoknak, akik a törvénytervezet mellett szólalnak fel, valamiféle szocialista tendenciát akarnának a szemére hányni. Én magam minden ilyen szocializmus-felé kacsingatástól teljesen mentesnek érzem magam, és azt hiszem, szűkebb hazámban egyike vagyok azoknak, akiket a szocialista elvek képviselői a leginkább gyűlölnék és támadnak. De azt a kört sem lehet ilyenekkel vádolni, amelyből a lipcsei petíció származik, hiszen az nagyobbára vagyonos emberekből áll, akik sokkal inkább a szocializmus gondolatának megrekedésében és eltűnésében

⁷⁰ A javaslat következő 5 §-a a felelősség érdeme szempontjából nem jelentős, részben eljárásjogi kérdéseket, részben a javaslatnak más jogszabályokkal való viszonyát rendez.

⁷¹ *Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. 312., 215., 448., 473. stb. old.

⁷² *I. m.* 215. old.

⁷³ *I. m.* 473. old.

⁷⁴ *I. m.* 213. old.

érdekeltek... Éppen a szociális igazságtalanság megszüntetése az, amellyel minden szocialista terv alól ki kell húzni a talajt.”⁷⁵

A törvényjavaslat – minden itt röviden jellemzett ajánlásával együtt – nagy vihart váltott ki a parlamentben. A vita kölcsönös sértésektől sem volt mentes.

A támadások tulajdonképpen *három irányból* jöttek. – *Az egyik* a vasúttársaságok, ill. az azok érdekeit védő képviselők felől. Ezek az erők nagy tüzet nyitottak az ellen, hogy a javaslat a vasutakra sokkal szigorúbb felelősséget kíván, mint a bányá- és gyárüzemek esetében. Számos petíció hangzott el, sőt érkezett a parlamenthez a vasúttársaságoktól.⁷⁶ – *A támadás másik irányát* néhány haladó képviselő jelentette. Tiszteletre méltó nyíltsággal, bátorsággal érveltek amellett, hogy a munkásság nagyobb érdekvédelemben részesüljön. Pusztán a jóhiszemű jogérzet is megkívánná – mondták, hogy a munkások alkalmaztatási helyüktől függetlenül részesüljenek komoly jogvédelemben. Követelték: a) az objektív felelősség elvét a bányákra és gyárakra, sőt b) minden üzemre ki kell terjeszteni, c) a bizonyítási terhet általában le kell venni a munkások válláról.⁷⁷ – *A támadás harmadik iránya* a szocialisták vezetője, *Bebel* részéről jött. Ennek lényegéről alább külön szólunk. Részből azért, mert Bebel – letartóztatása miatt – csak a vita végén, és ezért kevés eredménnyel tudott abba beleavatkozni. Részből pedig azért, mert nagy beszéde – fejtegetéseink összefoglalásaképp is – a legjobb értékelését adja mind a törvényjavaslatnak, mind magának a vitának, amelyet jórészt, mint mondta, a sajtóból ismert meg.⁷⁸

Az említett támadásokra az alábbi beszédes ellenérvek hangzottak el.

A vasúttársaságok gazdagabbak, mint a bányá- és gyárüzemek, az utóbbiak nehezen tudnák a szigorú felelősség terhét viselni – volt az egyik érv.⁷⁹ A vasút már olyan tökéletesen megszervezett és olyan biztonsági határfokkal működő üzem, hogy ha mégis történik baleset, bizonyára vétkesség forog fenn, így lényegileg ugyanaz a mérce, mármint a szubjektív felelősség tágabb alakzata, a vasút esetében is.⁸⁰ Gyakorlatilag a vasúttársaság sem felel, csak akkor, ha valahol vétkes magatartás forog fenn, és ez a felelősség,

⁷⁵ *I. m.* 468. old.

⁷⁶ *I. m.* 202., 204. old.

⁷⁷ *I. m.* 201., 203., 214. old.

⁷⁸ *I. m.* 577. old.

⁷⁹ *I. m.* 211–212. old.

⁸⁰ *I. m.* 206. old.

amelyről szó van, csak arra készíti a vasúttársaságot, hogy még inkább harcoljon az üzembiztonságot zavaró mulasztások ellen. A válasz az volt, hogy ez az elképzelés abból indul ki, hogy minden mozdonyon üljön a vasúttársaság egy tagja vagy magasrangú megbízottja, és ügyeljen az üzembiztonságra. Márpedig ez távolról sincs így, mert a vasúttársaság tagjai csak azon veszik észre, hogy kártérítési kötelezettségeik voltak, hogy kevesebb az osztalék, és ebben a viszonylatban „a részvényes egyike a világ legtürelmesebb állatának”.⁸¹ Furcsa: mégis petíciók sorát intézték a vasúttársaságok és érdekképviselőik a parlamenthez, hogy enyhítse terheiket. Aztán jött a viszontválasz: a vasutat mindenki kénytelen használni, míg a bányákba és gyárakba egy szűkebb kör – a munkásság – jár, az is szabad elhatározásából.⁸² *Von Unruh* képviselő – mint többször a vitában – erre ismét keserű dolgokat közölt a házzal. „Engem itt arról oktattak ki – mondta –, hogy hiszen a bányász önként vállalja a munkát, hogy tudja, azzal milyen veszélyek járnak... Nos uraim, az önkéntességgel egészen különösen áll a dolog. Gondolom, hogy azok az urak, akik a bányafelügyelőkkel valamennyire is kapcsolatban állnak, nem hiszik komolyan, hogy a bányászok feltétlenül önként szállnak le a bányába; bányászok lettek, a szülei is azok voltak; nekik nincs választási lehetőségük, hogy a bányában dolgozzanak, vagy valami mást csináljanak; tulajdonképpen csak két dolog között választhatnak: vagy éhen halnak, vagy a bányában dolgoznak.”⁸³

Az ilyen megállapításokat az országgyűlés nem hallgatta nagyon szívesen. A beszédek jó része ezért a bánya- és gyárpar fejlesztésének szükségességére, nemzetgazdasági érdekekre appellált.⁸⁴ Az ipar nagyon érzékeny az ilyen terhekre – mondták.⁸⁵

A bizonyítási teher illuzórikussá teszi a munkások igényeit? A „gyár” fogalma nem tiszta, és ezért nem lehet a törvény hatályát pontosan ismerni? – A válasz: a modern kodifikáció tendenciája épp az, hogy tág teret enged a bíró mérlegelésének, hogy az igazságosságnak megfelelően döntsön, és a bíróságok biztosan helyesen fogják a gyár fogalmát értelmezni. Bízni lehet továbbá az igazságszolgáltatási és igazgatási szerveikben a tekintetben is,

⁸¹ *I. m.* 211. old.

⁸² *I. m.* 203., 206. old.

⁸³ *I. m.* 203. old.

⁸⁴ *I. m.* 206., 211., 212. old.

⁸⁵ „Die Industrie ist sehr empfindlich, ich bitte, schonen Sie diese Empfindlichkeit im Interesse Aller.” *I. m.* 586. old.

hogy segítségére vannak a munkásoknak a tényleges vétkesség bizonyításában.⁸⁶ És különben is el kell fogadni ezt a javaslatot, mondják az olyanok, akiknek csak érdekeik vannak, és kevés mondanivalójuk, mert „a még jobb a jó ellensége”.⁸⁷

Mert hogy csak érdekekről, a tőkés vállalatok érdekéről volt szó minden, a felelősség szigorának és körének korlátozására irányuló szóban, az – már az eddigiekből is – a napnál világosabb. Hiába mondták, hogy a részvényes osztaléka összegét illetően a világ legtürelmesebb állata. Nem volt türelmes, mert nem kis tételről volt szó. Érdekes ebben az összefüggésben néhány *statisztikai adata* utalni.

Szigorú, minden ipari üzemre kiterjedő objektív felelősség esetén, a vállalkozóknak kb. ugyanazokat az összegeket kellett volna kifizetniük kártérítés címén, mint amelyeneket a tíz évvel később létrehozott biztosítási intézmények rokkantság, baleset és betegség esetére fizettek. Sőt még többet is, mert a biztosítási intézmények az elmaradt haszonnak minősülő munkabérekiesést nem fizették ki teljesen. Még kisebb volt a hozzátartozóknak fizetett járadék, a családfenntartó halálos kimenetelű balesete alapján. Mindezek számításba vételével is hallatlanul nagy számokról és összegekről van szó. Volt év, amelyben a betegségi, baleseti és rokkantsági biztosító intézmények 5480 528, tehát majdnem öt és fél millió *eset* kapcsán fizettek támogatást, a támogatott személyek száma tehát ennél is jóval magasabb volt.⁸⁸ A befizetések hamarosan megtízszereződtek, elérték az évi 1–1,5 milliárd márkát; a kiadások, azaz a támogatások összege pedig csak az igazgatási költségekre fordított 9–10%-kal volt kevesebb.⁸⁹ Ha számításba vesszük, hogy a márka ebben az időben nagy vásárlóerőt képviselt, akkor tényleg minden tételről el lehet mondani Kuczynskivel: „Das ist eine enorme Zahl”.⁹⁰

Íme itt van a nagy parlamenti harc igazi háttere. Ezeket az összegeket, sőt ezeknél nagyobbakat kellett volna kifizetniük a gépi berendezéssel működő iparvállalatoknak és bányáknak, ha elfogadják azokat az indítványokat, amelyek a vitában – mint láttuk – elhangzottak. Már említett beszédében *Bebel* – akit a képviselők címjegyzéke „Bebel, Drechslermeister”-ként

⁸⁶ *I. m.* 204. old.

⁸⁷ *I. m.* 211. old.

⁸⁸ Az adatokat közli KUCZYNSKI, 229. old.

⁸⁹ KUCZYNSKI, 229–230. old.

⁹⁰ KUCZYNSKI, 229. old.

ismer⁹¹ – kifejtette: a helyes, logikus és egyetlen morális elv csak az lehetne, hogy a vállalkozók viselik mindazokat a terheket, amelyek üzemük vitelével felmerülnek. Ha tehát vállalkozói nyereség elérése céljából munkaerőt vesznek igénybe, viseljék mindazokat a következményeket, amelyek a munkaerő elfogyasztásával járnak.⁹²

Erre azonban csak kevesen mutatkoztak késznek. A vita menete azt mutatta, hogy a javaslatot eredeti formájában fogják elfogadni. Bebel beszédének elején mindjárt utalt is erre. A német munkásosztály – mondotta – örömmel fogadta a készülő törvény sajtóhíreit, reménykedett, hogy jogos igényei kielégítést találnak. A javaslatnak az országgyűlés elé terjesztett szövege ezeket a reményeket azonban már lelohasztotta, a javaslat vitája pedig minden reményt végképp összezúzott.⁹³

Az igazgatási szervezetben és a bíróságokban bízni – hangoztatta beszédében Bebel,⁹⁴ hogy azok majd kiterjesztő értelemben élnek a „gyár” fogalmával, hogy azok majd mindig megkeresik az egyes balesetekben az ún. vétkes magatartást, és hozzájuttatják a munkásokat a méltányos és igazságos jóvátételhez –, alig más, mint üres illúziókeltés. Maga a gyakorlat bizonyítja ezt. Pl. a nagy lugai bányaszerencsétlenség kapcsán a bányai igazgatási szervezetek vétlennek minősítették, holott tudott dolog volt, hogy a balesetért őket terhelte a felelősség.⁹⁵ Könnyen érthető, hogy mindez miért van így. A bíróságok a bányák vagy más iparág technikai és műszaki viszonyait nem ismerik. Ítéleteiket az illetékes felügyelők szakvéleményére alapítják. Ezek viszont jó viszonyban vannak a tulajdonosokkal és az üzemi igazgatás vezetőivel.

Rendszerint a baleseteket követő jó néhány nappal járják be a helyszínt, amikor „már semmi rendellenességet nem tapasztalnak”. Az áldozat vagy hozzátartozói kapnak egy kocsi szenet, néhány tallért, egy zsák krumplit, megígérik nekik az anyagi támogatást, így aztán aláírják a számukra nehezen érthető jegyzőkönyvet, amely az üzemi igazgatási szervek vétlenné minősítését szolgálja. Ha a jegyzőkönyvet aláírták, a támogatás elmarad,

⁹¹ *Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. XI. old.

⁹² *I. m.* 577. old.

⁹³ *I. m.* 577. old.

⁹⁴ *I. m.* 577–581. old.

⁹⁵ Bebelnek ehhez a megállapításához kapcsolódó parázs „fiókvita” is igazolta, hogy Bebel megállapítása az adott időben legalábbis megcáfolhatatlan volt, holott a lugai szerencsétlenség ügyében az illetékes szervek már kijelentették: a bányai igazgatási szervek vétlenségét nem lehet megállapítani (*Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. 580–582. old.).

a bírósági tárgyalás kimenetele pedig már nem kétséges. A tanúként idézett munkatársak munkájukat féltik, ezért ritkán merik a baleset igazi okát, a valóságot elmondani. Ügyvédhez menni? – nagy kockázat. A majdnem biztos pervesztés esetén még a perköltség is a szerencsétlenül járt munkásra vagy hozzátartozóira szakad. Körülbelül ennyi igaz azokból a vérmes reménységekből, amelyekkel a javaslat alapján sokan a munkásságot kecsgetteni vélik.

Ami pedig a vasúttársaságok szigorúbb, illetőleg a bányák és gyárak enyhébb felelősségét illeti – már többen rámutattak, hogy itt különböző érdekeltségek káráról van szó.⁹⁶ Továbbá arról, hogy a bányákban és gyárakban csak a munkások lehetnek károsultak, míg a vasúton még a képviselőház igen tisztelt tagjai is.⁹⁷

Kevés szó esett a vitában a javaslat 4. §-áról – mondta továbbá Bebel. Márpedig, ha ez a szakasz benne marad, az egész törvény fölösleges. Melyik vállalkozó ne törekednék arra, ha addig nem törekedett volna rá, hogy legalább 1/3-át fizesse annak a járuléknak, amelyet munkásai különböző biztosító szervezetnek fizetnek ki támogatásért baleset és betegség esetére, ha a vállalkozó ezen a címen enyhítheti egyébként sem súlyos terheit. Miért ne törekednék erre, amikor a hozzájárulás összegét vagy a munkabért a termelvényei árának megállapításánál úgyis a munkásokra vagy a fogyasztókra háríthatja.⁹⁸

e) Az RHG megszavazása és viszonya a biztosítási törvényekhez. Az RHG-hez és annak parlamenti vitájához már csak két körülményre utalunk. *Az egyik a javaslat megszavazásának mikéntje.* A vita végén öt módosító indítvány felett szavazott külön-külön az országgyűlés. Valamennyi arra irányult, hogy a 2. §-ban körülírt felelősséget terjesszék ki minden gépi berendezéssel működő, vagy egyébként veszélyes üzemre. A 2. §-t olyan kitételekkel javasolták kiegészíteni, mint „...oder gewerbliche Anlagen”, vagy „oder ein Gewerbe unter Anwendung von Elementarkräften... betreibt”.⁹⁹ Ezeket a javaslatokat mind elvetették, és a javaslatot nagy többséggel eredeti megfogalmazásban fogadta el az országgyűlés.¹⁰⁰

⁹⁶ *I. m.* 211–212., 218. old.

⁹⁷ *I. m.* 577. old.

⁹⁸ *I. m.* 580. old.

⁹⁹ *I. m.* 597. old.

¹⁰⁰ *I. m.* 597. és kk. old.

A másik körülmény, amelyre még utalni kell, az az RHG-nek a későbbi biztosítási törvényekkel való összefüggése. Még aznap, amikor az országgyűlés megszavazta az RHG-t, több petíciót nyújtottak be. A tárgyalás folyamán általános helyesléssel fogadott petíciók arra szólítják fel az országgyűlést és az illetékes szerveket, hogy haladéktalanul hozzák létre a kötelező biztosítási intézményeket.¹⁰¹ Így tehát nem tekinthető erőltetett kísérletnek, ha a 80-as években kidolgozott biztosítási törvényeket az uralkodó osztálynak már az RHG megalkotása során követett taktikája következő lépésének tekintjük. Az 1883. évi betegségbiztosítási, az 1884. évi balesetbiztosítási, az 1889. évi rokkantbiztosítási törvénnyel ui. – éppen az RHG 2. és 4. §-ának szellemében még továbbmenve¹⁰² – a szigorúbb deliktuális felelősség szinte valamennyi terhét áthárították a munkásságra. Egyszer azáltal, hogy az összes biztosítási hozzájárulás 50%-át közvetlenül a munkások fizették, a vállalkozó csak 50%-ot fizetett,¹⁰³ másodszor azáltal – mint Bebel már utalt rá –, hogy végső soron a másik 50%-ot is a munkások értékképző munkaereje produkálja.¹⁰⁴ A tények tiszteletét jelenti, és ezért Kuczynskyvel¹⁰⁵ meg kell állapítani: igaz, hogy a munkásság baleseti érdekvédelme terén a német jogfejlődés a múlt század harmadik negyedében világviszonylatban az élen járt; igaz, hogy ennek folytán a munkásosztály helyzete jelentősen javult; igaz azonban az is, hogy ez a munkásosztály harcának eredménye, hogy ez az ipari tőkétől kiharcolt koncesszió, hogy az uralkodó osztály még ilyen viszonyok között is maximálisan szűkkeblű volt, és anyagi terheiből – amit lehetett – áthárított a munkásosztály vállára.

¹⁰¹ I. m. 653. és kk. old.

¹⁰² A balesetbiztosítási törvény 95. §-a, ill. a későbbi Reichsversicherungsordnung (1911) 898. §-a értelmében a vállalkozó kártérítési kötelezettsége csak akkor áll meg, ha szándékosságát büntetőjogi eljárásban megállapították; a kártérítési igény ebben az esetben a társadalombiztosító által fizetett járadék és a tényleges kereset közötti különbözetre terjed ki (*Zivilrecht der DDR – Schuld. Bes. Teil*, 501. old.).

¹⁰³ KUCZYNSKI, 229. old.

¹⁰⁴ *Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. 580. old.

¹⁰⁵ KUCZYNSKI, 230–231. old.

B) RÉSZ

**A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG
INTÉZMÉNYÉNEK
TOVÁBBI ALAKULÁSA
A SZÁZADFORDULÓTÓL
NAPJAINKIG
(AZ IMPERIALIZMUS KORSZAKA)**

5. §

AZ OBJEKTÍV, ILL. A FOKOZOTT FELELŐSSÉG KIBONTAKOZÁSA A KAPITALISTA ÁLLAMOK MAGÁNJOGÁBAN A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEITŐL NAPJAINKIG

Már e fejezet bevezetőjében utaltunk arra, hogy bár a veszélyes üzem fokozott, esetenként tárgyi felelőssége¹⁰⁶ még a klasszikus kapitalizmus idejében jelenik meg, általános kibontakozása már a századvégi és a XX. századi kapitalizmusra jellemző. Ezt mutatják a történelmi fejlődés tényei.¹⁰⁷

¹⁰⁶ A „fokozott, illetőleg tárgyi felelősség” kitétel arra kíván utalni, hogy a tételes jogi fejlődés nem mindenütt ment el az emberi magatartás szubjektív elemeire tekintet nélkül megállapítandó tárgyi felelősséggig, viszont a vétkességi felelősség hagyományos kereteit mindenütt túl kellett lépnie. Hogy ennek hányféle formája volt, arra már az *RHG* is példa lehet (l. az *RHG* 1. és 2. §-ának különböző megoldását), a továbbiakban pedig még több variációnak leszünk tanúi.

¹⁰⁷ *Peschka Vilmos az 1980-as években a szubjektív és objektív felelősség kapcsán arra az álláspontra helyezkedett, hogy az objektív felelősség nem is sorolható a polgári jogi felelősség körébe. „Arról van szó, hogy egy történetileg kialakult normatív kategória, a felelősség, amely a legkülönfélébb társadalmi szabályozásokban, kiváltképpen az erkölcsben és a jogban jelentős helyet és szerepet töltött és tölt be, a polgári jogban a modern társadalmi fejlődés során egyre inkább háttérbe kerül, mind szűkebb területre szorul vissza, míg helyét más polgári jogi szabályozási módok és formák – amelyek elnevezése ugyan felelősség (például ún. objektív felelősség), de amelyeknek a felelősség igazi, a morálból és az etikumból a jogba nyomult fogalmához vajmi kevés a köze – foglalják el. Nevezhetjük ezeket a polgári szabályozási módokat és formákat felelősségnek, de ennek értelme csekély, hiszen éppen azzal a specifikummal nem rendelkezik, ami a polgári jogi felelősséget sajátos jogi szabályozási formává teszi: a magatartás belső oldalának, szubjektív mozzanatainak értékelésével s azzal a hatással, amit ez a cselekvő szubjektumában kivált. Megkísérelhetjük a polgári jogi felelősség fogalmát úgy kitágítani, hogy határai közé ezek az ún. objektív felelősségi alakzatok is beférjenek, csak akkor a felelősség tradicionális és bevett erkölcsi és jogi fogalmát olyanmilyra átalakítjuk, hogy az (...) a fogalomnak már nem gazdagítása, hanem detronizálása. Mindebből következők, hogy – megítélésünk szerint – a polgári jogi felelősség birodalmának határa ott van, ahol az ún. objektív felelősségi polgári jogi szabályozás kezdődik. Ezek a felelősségi alakzatok a polgári jogi szabályozásnak ugyan nagyon fontos intézményei, a polgári jogi szabályozásban nagyon jelentős és egyre növekvő szerepet és funkciót töltenek be, csak éppen nem tekinthetők a szó igazi értelmében vett polgári jogi felelősségnek. Következésképpen az ún. szubjektív és objektív polgári jogi felelősség egymásnak – nézetünk szerint sem – ellentéte, csakhogy nem azért, mert egy felelősségi skála végpontján helyezkednek el, hanem azért, mert polgári jogi felelősségnek csak az ún. szubjektív felelősséget tartjuk, minek folytán az ún. objektív felelősség a polgári jogi felelősség határain kívül reked.” (Vö. *Peschka Vilmos, A polgári jogi felelősség határai, Jogtudományi**

1. *A fokozott és objektív felelősség térhódításának okairól általában.* Fent, az egyes ipari üzemek kártérítési felelősségére vonatkozó 1871. évi német RHG-ről szóló fejtegetések bevezetőjében azt mondtuk, hogy ez a törvény mintegy nyitány a modern kor szigorúbb felelősségének térhódításához. Megfogalmazta a későbbi felvonások alapvető tételeit. Ezek a tételek – mint láttuk – a következők. A kapitalista termelőerők megszülték a tömeges árutermelés és áruforgalom óriásait, az áldozatok tömegeit követelő ipari és közlekedési nagyüzemeket. A kapitalista termelési viszonyok lényege szerint ezek a nagyüzemek kevesek tulajdonában vannak, és bennük a munkaerejét áruba bocsátó, minden feudális kötöttségtől megszabadított munkástömegek dolgoznak. Különösen fokozott mértékben jelentkezik ez a XX. században. A tömeges áldozatok alanyai – akár életben, akár anyagi javakban esett áldozatokról van szó – elsősorban és döntően a munkások. A tulajdonosok érdeke a minél nagyobb vállalati haszon, a munkások érdeke – csak az anyagi viszonyokra utalva most – élet- és munkafeltételeik javítása. A tulajdonosok érdeke, hogy a haszon minél csorbítatlanabb növelése érdekében a tömeges áldozatokból folyó anyagi terhek, minthogy azok keletkezésében a tulajdonosok szubjektíve el nem marasztalhatók, ne terheljék az üzemi kalkulációt. A balesetek és az áldozatok tömege azonban fokozza a munkásosztály kibontakozó harcát a fiatal és mohó tőke ellen. Az imperializmus szakaszában különben is erősödik a munkásmozgalom, fokozódik szervezett érdekvédelmi harca. A szigorúbb felelősségért folytatott harcot (annak társadalmi tartalmát is) egy kiegészítő tényező is

Közlöny, 1982/6, 432. old.). Ez nem jelenti azt, hogy az objektív „felelősség” ne tartozna a polgári jog körébe, viszont valós paradigmaváltást jelöl. Nem a felelősség kérdése, hanem a kockázattelepítés vált lényegessé, pontosan azért, mert a szubjektív felelősség már nem volt képes minden károkozási helyzetet egységes elméleti alapról rendezni, és pontosan a méltányosság diktálta az új megoldások keresését a tudományos-technikai fejlődés és a tömegtermelés korában. Eörsi Gyula egyébként nem fogadta el Peschka tételét (vö. Elmélkedések és álmélgodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi jogi száma kapcsán, Jogtudományi Közlöny, 1982/11, 838–839. old.). Eörsi úgy tekintette, hogy Peschka az objektív felelősség felszámolását, a „felelősségi paradicsomból” való kiűzetését sürgeti. Eörsi szerint az objektív felelősség mögött is a legtöbbször ott van a szubjektív elem; illetve a szubjektív felelősség sem tisztán szubjektív alapokon nyugszik. Ezért az objektív felelősség lementése a szubjektív felelősségről gyakorlatilag lehetetlen. Álláspontom szerint a két vélemény valójában nem zárja ki egymást. A megragadott jelenség, az objektív felelősség felelősségi jellegének az elhalványulása pedig egyértelműen valós jelenség. A hatályos Ptk. felelősségi alapállása az objektívizált szubjektív felelősség, vagyis a felróhatóságon alapuló felelősség, amely a tisztán szubjektív (vö. szándékosan okozott kár esetei) vagy a tisztán objektív felelősség (vö. veszélyes üzemi felelősség) eseteivel egészül ki. A hatályos Ptk. szabályozása a fenti két megközelítés kompromisszumaként is felfogható (a szerk.).

befolyásolta. Az nevezetesen, hogy a vasutak esetében mindenki, a polgárság is ki volt téve a károsodás különböző lehetőségeinek. Ezért – legalább e tekintetben – szélesebb front állt a szigorúbb felelősség mögött. A harc követelményei elől nagyobb „áldozatok” kockáztatása nélkül hovatovább nem lehetett kitérni. Az eredmény: az életviszonyok viszonylag nagy területén színre kerül a jogi formák egy nehezen befogadott jelensége, a fokozott, ill. az objektív felelősség intézménye. Egyik eleme ez azoknak a koncesszióknak és kedvezményeknek, amelyeket a XX. századi kapitalizmus a fejlettebb tőkés államokban a nem tulajdonos osztályoknak és rétegeknek ad.

Lényegileg ezek azok a tényezők, amelyek a következő felvonások eseményeit mozgatják. Persze nem mindig ennyire közvetlenül, sokszor alig láthatóan, bonyolult áttételek útján. Sokszor úgy, hogy az, ami 1871-ben harci kérdés volt, néhány évtizeddel később már majdnem természetes, amiért már nem kell társadalmi méretű harcot folytatni, ahogyan ma már a vállalkozó számára is éppúgy természetes a 8 órás munkaidő, mint egyéb más szociális intézkedés a XX. század korszakában. Ez sem változtat azonban azon, hogy az objektív felelősség megjelenése és léte mögött – a kérdéses tevékenységek veszélyes jellege mellett – elsősorban a bérből és munkából élők érdeke, ill. egy elhatároltabb körben (a gépi közlekedés terén) mindazok érdeke áll, akikre ebből a károsodásnak az általánosnál nagyobb veszélye származik. Ez az, ami az uralkodó osztálytól honorálást követel, ami a legújabb kor kapitalista jogfejlődésében kisebb vagy nagyobb mértékben honorálást nyert. Ez az, ami a régi formákhoz képest fokozott, ill. az esetek egy részében a következetes objektív felelősség intézményének a tartalmát a legújabb kor kapitalista jogfejlődésében megadja. Az állatok károkozása vonatkozásában esetenként elismert objektív felelősség ehhez képest messzemenően másodrendű.

Az elmondottak bizonyításaképpen alábbi fejtegetéseink célja: rövid áttekintést adni az 1871. évi nyitányt követő felvonásokról. Ennek keretében egyrészt arról, hogy az előbbieken körvonalazott érdek a modern kapitalista magánjogban az imperializmus idején miként és milyen fokban nyert honorálást, hogy mit mutat e téren a jogi formák színpada (2), másrészt pedig arról, hogy a jogi formák adott képét – a vázolt törvényszerű jelenség általános kereteiben – a főbb vonatkozásokban milyen konkrét viszonyok és tényezők határozták meg (3).

2. *Az objektív felelősség és más szigorúbb felelősségi formák térhódítása, és ennek megjelenése a tételesjog tükrében.* – A tételes jogi fejlődésnek nagy egészét áttekintve, a fokozott és az objektív felelősség intézményének térhódítása két, egymástól természetesen nem független síkon zajlott le. Az egyik az egyes államok belső jogfejlődésének területe (a), a másik a nemzetközi egyezmények világa (b).

a) *Az előbbi vonatkozásban azoknak az államoknak a belső jogfejlődését érintjük, amelyek a fejlődés irányát számunkra megfelelően jellemzik.*

aa) *Németországban az 1900-ban hatályba lépett BGB nem adott polgárjogot az RHG felelősségi szabályainak, önálló létjogosultságát azonban természetesen el kellett ismernie.¹⁰⁸ Ez azt jelentette, hogy az ún. veszélyes üzem felelőssége, az objektív felelősség igazi és társadalmilag jelentős viszonyai, illetőleg ezek szabályozása, tételes jogi fejlődése a BGB-n kívül történt. Ez alól egyedül az állatokért való tárgyi felelősségre vonatkozó BGB-szakaszok, az 1908-ban külön törvénnyel enyhített 833. és a 835. § kivétel.*

1871 után az első valóban jelentős lépés a *gépkocsik által okozott károkért való felelősség* 1909-ben bekövetkezett szabályozása volt. A törvény lényeges elemei: következetesen az objektív felelősség elvére helyezkedik;¹⁰⁹ a felelősséget a halál, testi sérülésből fakadó károk mellett dologi károkra is kiterjeszti;¹¹⁰ a kártérítés módja azonos az RHG-ben már ismertekkel, de új a kártérítési összeg limitálása.¹¹¹ – A következő lépés – 1922-ben és 1936-ban új fogalmazásban – a *légi fuvarozó anyagi felelősségének* a szabályozása volt.¹¹² A szabályozás értelmében a légi fuvarozót mind a személyi, mind a dologi károk tekintetében objektív felelősség terheli.¹¹³ A kártérítési kötelezettség felső határát ez a törvény is összegszerűen rögzíti.¹¹⁴ – Utalni kell végül arra, hogy a 40-es években sor került az *RHG 1. §-ának kiterjesztésére* a villamosokra, kötélpályákra, gáz és elektromosság vezetésére és leadására szolgáló létesítményekre. Ezzel egyidejűleg kimondták a vállalkozók

¹⁰⁸ *BGB Einf.-ges.*, 42. §.

¹⁰⁹ A felelősség alól csak a sérült önhibája, elháríthatatlan esemény, illetőleg harmadik személy vagy állat elháríthatatlan cselekménye mentesít – *KFG*, 7. §.

¹¹⁰ *KFG*, 7. §.

¹¹¹ *KFG*, 9–13. §§.

¹¹² Az *LVG* első fogalmazása 1922-ből, a második 1936-ból származik.

¹¹³ *LVG*, 19. és kk. §§.

¹¹⁴ 300 000 márkában. – I. HEDEMANN, 351. old.

felelősségét a dologi károkra vonatkozóan is, amit a kártérítés felső határának összszerszerű meghatározása kísért.¹¹⁵

Minden, nem az RHG 1. és 2. §-a, illetőleg nem a fenti rendelkezések szerint felelős üzem és vállalat anyagi felelősségére a BGB 831. §-a az irányadó.¹¹⁶

bb) Franciaországban a jogfejlődés más utakon járt. A tisztán vétkességi elvűnek elfogadott Code civil alapján a gyakorlat sokáig kitért a társadalmi valóság oldaláról annyira szorító tárgyi felelősség befogadása elől. A társadalmi valóság igényeit általános jelleggel először az elmélet honorálta, amennyiben hosszú küzdelemben kiépítette az ún. „théorie objective” elméletét.¹¹⁷

1902-ben történt az első kodifikációs kísérlet arra, hogy a tárgyi felelősségnek általános jelleggel polgárjogot adjanak. Egyetlen szóról volt szó: a képviselőház azt javasolta, hogy a Code civil 1382. §-ában¹¹⁸ szereplő „faute” (vétkes cselekmény) helyett a „fait” (cselekmény) szócska vétessék fel. Ez a kicsike szó óriási változást jelentett volna. Azt, hogy a Code civilbe bevonul a tárgyi felelősség, és hogy az 1382. §-t követő rendelkezések értelmében szinte egy csapásra megoldódott volna mindaz, ami pl. Németországban az ún. veszélyes üzem felelőssége kapcsán évtizedekre terjedő harcba került. Csakhogy a szenátus a javaslatot – egyáltalán nem véletlenül – nem fogadta el.¹¹⁹

¹¹⁵ Az 1940. évi *SRHG* 1. §-ában kimondja, hogy ha a vasút és villamos működéséből kifolyólag dologi kár származik, a vállalkozónak ezért is felelnie kell; a 10. §. (1) azonban ennek hatálya alól kivette a vasútnak, villamosnak szállításra vagy megőrzésre átadott dolgokat, ezekre a szerződéses felelősség szabályai voltak továbbra is irányadók. Az 1941. évi *VO zum SRHG* azonban már továbbment: a vasút tárgyi felelősségét minden útipoggyászra és dologra, amelyet az utas magán hord, kiterjesztette. Emellett egy-egy balesetre (nem személyre) 15 000 márkában állapították meg a dologi károkra vonatkozó kártérítési kötelezettség felső határát, és az *RHG* szerint esedékes életjáradék évi összegét ugyancsak 15 000 márkában limitálták (l.: *SRHG*, 4. §, *VO zum SRHG*, 1. és kk. §, HEDEMANN 350., *Zivilrecht der DDR – Schuld. Bes. Teil*, 531–532. old.). Az 1943. évi *ÄRHG* értelmében az elektromossági és gázművek vállalkozói az *RHG* 1. §-a értelmében felelnek elektromosság és gáz vezetésére és leadására szolgáló létesítményekből folyó személyi és dologi károkért; dologi károk esetén a kártérítési kötelezettség felső határa 25 000 márka (l. az *ÄRHG* szerint módosított *RHG*, 1a., 7b., 9a. §§).

¹¹⁶ A *BGB* 831. §-a szerint a vállalkozó, alkalmazó akkor felel az alkalmazottai által munkájuk teljesítése közben okozott kárért, ha culpa in eligendo et inspiciendo terheli.

¹¹⁷ A konzervatív és a progresszívebb álláspontot képviselő szerzők irodalmi küzdelmének leírását l. MAZEAUD–TUNC, I. köt. 75. és kk. old.

¹¹⁸ *A módosított, jelenleg hatályos Code civil 1240. cikke (a szerk.).*

¹¹⁹ L. ehhez MAZEAUD–TUNC, I. köt. 81–82. old.

Az út így itt is a külön törvényeké volt. Az első jelentős lépés 1898-ig váratott magára, mikor is megjelent az ún. *baleseti törvény*.¹²⁰ Ez a felelősség dogmatikai épületébe felemás megoldást hozott, amennyiben a károsultnak ugyan nem kellett bizonyítania a vállalkozó vétkességét, de ennek fejében kárának csak felét kapta meg.¹²¹ – Már tisztán az objektív felelősség talajára helyezte a kodifikátor az 1955. évi november 30-i kormányrendelettel megújított 1924. évi *légiforgalmi kódexet*, az ún. Code de l'airt, legalábbis azokat a károkat illetően, amelyek a légi forgalomból kifolyólag a földön keletkeznek.¹²² – Az az újból és újból megismételt kísérlet, hogy a *gépkocsik által okozott károkért való felelősségről* egy, a vétkességgel nem számoló rendelkezést vegyenek fel a Code civilbe, újból és újból elbukott.¹²³ A gyakorlat azonban nem lehetett sokáig tekintettel a törvénykezés splendid isolation politikájára. Előbb a méltányosság kategóriáját vetették be a bíróságok, és annak felhasználásával alkalmazták a Code civil 1384. §¹²⁴ (l)-át a gépkocsik által okozott károk megtérítésére. Ezt a Cour de Cassation azonban nem látta megoldhatónak.¹²⁵ Amire ellenben 1930-ban maga a Cour de Cassation tette rá a koronát, az az, hogy deklarálta: a Code civil 1384. § (l)-t – „mindenki felel azért a kárért is, amelyet az őrizete alatt levő dolgok okoznak” – tágan kell értelmezni, mondván, „même si le dommage est causé par une chose, la condamnation doit être basée sur la faute; mais – és ez a fontos, az előbbi csak a vétkességi elv mindenáron való fenntartásának tükröződése –, la victime n'a pas la charge d'établir cette faute”.¹²⁶ Megerősítette ezt a gyakorlat a Code civil 1384. § további bekezdéseinek törvényhozási úton eszközölt, 1937. évi ilyen értelmű módosítása is.¹²⁷ Az eredmény tehát az lett, hogy 1930-tól kezdve a *veszélyes üzemek*, egyebek között gépkocsik esetében is megállapították a felelősséget, amely alól csak az erőhatalom,

¹²⁰ A LAT 1898. április 9-én keletkezett.

¹²¹ A LAT-nak és a hozzá kapcsolódó, de a kereskedelemre, a mezőgazdaságra stb.-re vonatkozó későbbi törvényeknek ezt a megoldását vázolja MAZEAUD-TUNC, I. köt. 82. és kk. old. A hivatkozott helyen közölt rendelkezések szerint az 1946. évi okt. 30-i törvény 1-4. §-a számos relációra kiterjesztette ezt a speciális felelősségi alakzatot.

¹²² Code de l'air, 52–56. §§, a hivatkozott kormányrendeletben.

¹²³ A kísérletek és a törvénytervezetek leírását l. MAZEAUD-TUNC-nál (I. köt. 69–70. old.).

¹²⁴ A módosított, jelenleg hatályos Code civil 1242. cikke (a szerk.).

¹²⁵ Leírását l.: MAZEAUD-TUNC, I. köt. 84. és kk. old.

¹²⁶ L. MAZEAUD-TUNC, I. köt. 87–88. old.

¹²⁷ Loi du 5 avril 1937, modifiant les règles de la preuve en ce qui concerne la responsabilité civile; a törvény a Code civil 1384. §-át illetően a bizonyítási teher megfordítását, a felelősség vélelmezését mondja ki.

véletlen, a károkozónak fel nem róható külső tény vagy esemény adott felmentést.¹²⁸ Ettől kezdve a Code civil egyik „királyi” szakasza az 1384. § lett, bár nem jelentett következetes objektív felelősséget, bár csak veszélyes üzemek esetén lehetett felhívni, mert minden más esetben az 1382. § értelmében a károsultaknak kell bizonyítaniuk a károkozó vétkességét.¹²⁹

cc) Az objektív felelősség intézménye a *svájci* magánjogban is kívül szorult az évszázad elején összefoglalt nagy kódexeken. Térhódítása azonban ott sem maradt el. Jellemzője, hogy a vonatkozó törvények az adott területeken – a vasút, villamos, kötélpálya, hajó, repülő, gépkocsi, elektromos létesítmények területén – általában következetes tárgyi felelősséget írnak elő, és a felelősség általában a dologi károkra is vonatkozik.¹³⁰ A veszélyes üzemek tárgyi felelősségének általánossá válásával Svájcban is kéz a kézben jár a kötelező baleset- és betegségbiztosítás bevezetése.¹³¹

dd) *Ausztriában* az 1869. évi vasúttörvény, amely a vélelmezett vétkességre épült, a dologi károkért való felelősséget még kizárta.¹³² A gyakorlat és a törvényhozás útján azonban több vonatkozásban módosult. Legújabban 1959-ben szabályozták a vasutak és gépkocsi üzemeltetéséből eredő károkért való felelősséget. Ez a törvény az objektív felelősséget ismeri el, és azt a dologi kárra is kiterjeszti.¹³³

ff) Ami az objektív felelősség intézményét, ill. általában a deliktális felelősség fejlődését illeti, a burzsoá *magyar magánjog* nem maradt el a fejlettebb kapitalista államok jogfejlődése mögött. A fejlett kapitalista államok (Németország, Ausztria, Anglia) jogalkotására utalva,¹³⁴ de végtére mégis hazai igények miatt, már 1874-ben sor kerül *a vasutak felelősségére vonatkozó* – alapjában egészen az új Ptk. életbe lépéséig hatályban maradt – *törvény* megalkotására. A törvény a vaspályák felelősségét illetően – a törvény javára – elég hű mása a német RHG-nek. Következetes objektív felelősséget állapít meg a személyi károkra, az ismert három kimentési

¹²⁸ A fenti törvénnyel módosított *Code civil*, 1384. § (6), MAZEAUD–TUNC, I. köt. 87–88., LAWSON, 47. old.

¹²⁹ MAZEAUD–TUNC, I. köt. 88–89. old.

¹³⁰ *EHG*, 1. és kk., *LFG*, 64. és kk., *MFG*, 37. és kk., *ELG*, 27. és kk. §§. L. a részletekhez OFTINGER, II. köt. 294. és kk., OFTINGER, *Haftung ohne Verschulden*, 55. és kk. old.

¹³¹ A kötelező baleset- és megbiztosításról szóló törvény 1911-ben jelenik meg. L. a továbbiakban OFTINGER, *Haftung ohne Verschulden*, 59–60. old.

¹³² *EG*, 1–2. §§.

¹³³ *EKG*, 1. és kk. §§.

¹³⁴ *Irományok (I)*, XII. köt. 59., *OgyN (I)*, X. köt. 151. és kk. old.

lehetőséggel. A kártérítési kötelezettség mértéke és formája ugyanaz, mint az RHG esetében.¹³⁵ Ismeretes, hogy a *bírói gyakorlat a vasút tárgyi felelősségét még a század elején minden olyan üzemre* (gépkocsi, elektromos, gáz- és vízszolgáltatási létesítmények stb.) *kiterjesztette, amely „olyan üzemmódot alkalmaz, amely természeténél fogva másokra különös veszéllyel jár”*.¹³⁶ A dologi károk vonatkozásában azonban ez a szigorú felelősség nemigen tudott utat törni;¹³⁷ hiszen a vasúttörvény 11. §-a kifejezetten is kivonta a dologi károkat az objektív felelősség szigora alól; ebben a vonatkozásban csak az MTJ 1741. §-a deklarált változást.

A *légi forgalom* Magyarországon is hamarosan szükségessé tette a légi forgalomból eredő károkért való felelősség rendezését. Ez 1922-ben következett be. A jogszabály – legalábbis első látszatra – rendkívül szigorú mértéket alkalmazott. A minden kárra kiterjedő tárgyi felelősség alól még erőhatalom címen sem adott felmentést. Egyedül a sérült önhibája mentesítette az üzemeltetőt kártérítési kötelezettsége alól. A szigor jelentősége azonban mindjárt csökken, ha számításba vesszük, hogy a törvény szavai szerint a felelősséget szerződésileg korlátozni „csak” a szállított utasok és áruk, a kiképző repülésnél a növendékek, repülőbemutató esetén a fedélzeten tartózkodók tekintetében lehetett.¹³⁸ A varsói légifuvarozási egyezmény magyarországi becikkelyezése alkalmával a parlament is megtudta, mit jelentett ez a „csak”. A varsói egyezmény elfogadását, amely enyhe felelősségi kötelezettséget írt elő, az országgyűlésnek ui. egyebek között azzal is indokolták, hogy az 1922-es rendelet szigorú felelősségét a vállalkozók általában úgyis kizárták.¹³⁹

Azzal, hogy az *1928. évi MTJ 1741. §-a* a veszélyes üzem tárgyi felelősségét – minden veszélyes üzemre, a személyi károk mellett a dologi károkra is kiterjedően – felvette a kódexek keretei közé, a polgári magánjogi

¹³⁵ *Vaspálya-tc.*, 1–3., 11. §§.

¹³⁶ A kiindulópont a Kúria 84. sz. teljesülési határozata volt; a további fejlődésre nézve l. a *Térffy Igazságügyi zsebkönyvtár* negyedik (1940) kiadásában (388. old.) vázolt kúriai gyakorlatot: K.180.E.H. (1208/1909), K.181.E.H. (7437/1904), K.185.E.H. (3295/1908), K.546.E.H. (5363/1916), K.547.E.H. (6743/1915).

¹³⁷ Az előbb hivatkozott kiadványban (118. old.) közölt K.174.E.H. szerint a vasút mint veszélyes üzem pl. felel azokért a károkért is, amelyek a mozdony szikrája okozta tűzkárból származnak.

¹³⁸ Mindez egyetlen szakaszban elmondva: *Légi közl. rend.*, 19. §.

¹³⁹ L. a becikkelyezést javasoló indoklás „Részletes indoklás” c. részét – *Irományok* (2), I. köt. 69. old.

fejlődésben szinte egyedülálló. Ehhez képest a francia fejlődés is kevesebb. Az olasz Codice civile pedig – a vélemezett vétkesség elvével¹⁴⁰ – szintén mögötte marad. Történetileg legelőször az OSZFSZK 1922. évi polgári törvénykönyve adott törvénykönyvi polgárjogot a veszélyes üzemek objektív felelősségének. Azt azonban nehéz megállapítani, hogy ebben az egyébként nem túlzottan jelentős formai kérdésben az MTJ-re a felemás francia jog, illetőleg a következetesebb és korábbi modern megoldásra a szovjet kódex volt-e befolyással. Az akkori viszonyok, bár az 1922. évi szovjet törvénykönyv már a 20-as évek közepén Európa-szerte ismert volt,¹⁴¹ inkább az ellenkezőjére engednének következtetni. Az MTJ az objektív felelősség kodifikálásában a következetesség szempontjából az egyedüli, a történeti sorrend szempontjából pedig az első a polgári magánjog fejlődésében. Ha következetességén a gyakorlat ejtett is néhány csorbát (dologi károk, repülő felelősségének enyhébb alakulása), ezt a nem túlzottan jelentős elsőbbséget és következetességet mégis a magáénak mondhatja.

b) Az áruforgalom, főleg azonban a közlekedés tömegessé és tömegesen nemzetközivé válása már a századfordulón megérlelte a közlekedési eszközökkel kapcsolatos deliktuális felelősség egységesítésének, *nemzetközi egyezményekben való rendezésének* tendenciáit. Nagyobb mérvű nemzetközi kodifikációra az első világháború után került sor.

aa) Egy időben – 1924. év október 23-án Bernben – jött létre a *vasúti árufuvarozásra*, illetőleg a *vasúti személy- és poggyászfuvározásra* vonatkozó nemzetközi egyezmény.¹⁴² – Az *árufuvarozásra* a kérdéses egyezmény tárgyi felelősséget állapít meg, három kimentési lehetőséggel (önhiba, áru belső fogyatékosága, erőhatalom).¹⁴³ A felelősséget az egyezmény a kártérítés összegszerű limitálásával korlátozza.¹⁴⁴ – *A személy- és poggyászfuvározást*

¹⁴⁰ *Codice civile*, 2050., 2054. §§, az előző § általában a veszélyes üzemek, az utóbbi a *sín nélküli* gépi közlekedési eszközök felelősségére vonatkozik. Mindkét § kimondja, hogy az üzemeltető mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kár elhárítására mindent elkövetett.

¹⁴¹ Az OSZFSZK 1922. évi törvénykönyvét 1924-ben már Németországban és 1925-ben már Franciaországban is kiadták; számos tanulmány és nagyobb munka jelent meg róla – l. ennek leírásához: MARTON, *Kártérítési kötelek*, 850. old. 1. sz. jegyzet. Érdemes utalni rá, hogy a törvénykönyv kártérítési rendszerét Magyarországon is ismerték. L. éppen MARTON előbb hivatkozott munkáját (850–851. old.), amelyben a kiváló magyar civilista pozitíven értékelte a szovjet törvénykönyv felelősségi rendszerét.

¹⁴² Az előző, a *BVáFE* az annyi tekintetben túlhaladott 1890. évi vasúti árufuvarozási egyezmény helyébe lépett (Magyarországon becikkelyezve az 1892. évi XXV. Tc.-vel).

¹⁴³ *BVáFE*, 27. §. 1–2. bek.

¹⁴⁴ *BVáFE*, 29. és kk. §§.

illetően más a helyzet. Az egyezmény szerint ui. a személyi károk (halál, testi sérülés) vonatkozásában azok a jogszabályok irányadók, amelyek érvényesülési területén a károkozó tények bekövetkeznek.¹⁴⁵ Azoknak a kézipoggyászoknak a károsodása, amelyekre az utas tartozik felügyelni, a vasút csak vétkesség címen felel.¹⁴⁶ Tárgyi felelősség terheli a vasutat a szállításra poggyászvevény ellenében átvett poggyászok károsodásáért, amely alól a sérült önhibájával, erőhatalommal, a poggyász tartalmának romlandó jellegével mentheti ki magát.¹⁴⁷ Az egyezmény itt is meghatározza a kártérítési kötelezettség felső határát.¹⁴⁸

bb) Ugyancsak 1924-ben – Brüsszelben – jött létre a *hajófuvarozás* nemzetközi egyezménye, amelyet – többnyire csak a felelősség összegszerű korlátozásának mikénti meghatározására vonatkozó változásokkal – az ugyancsak brüsszeli 1957. évi egyezménytervezet volt hivatva felváltani.¹⁴⁹ Az egyezmény messzemenően korlátozza a hajófuvarozók felelősségét, amennyiben csak vétkességükért teszi őket felelőssé, a bizonyítási teher pedig a károsulté. Sőt e felelősséget még ki is zárja, ha a kár a hajófuvarozó alkalmazottainak fényeiből, hibájából ered. A felelősséget – amely összegszerűségében is korlátozott – további számos tényező is annullálja (önhiba, vis major, ellenség művelete, tűz, hadiesemények, zavargások, sztrájk, élet- vagy árumentés stb.).¹⁵⁰

cc) A *nemzetközi légi fuvarozás* szabályairól az ún. varsói egyezmény rendelkezik. A személyi és dologi károkért az egyezmény szerint a fuvarozó exkulpációs rendszerben felel. Mentésül ui. kártérítési kötelezettsége alól, ha bizonyítja, hogy ő és alkalmazottai minden szükséges intézkedést megtettek a kár elhárítására, vagy hogy a szükséges intézkedéseket lehetetlen volt megtenniök. Természetesen mentesít a felelősség alól a sérült önhibája. A felelősség felső határát az egyezmény összegszerűen limitálja.¹⁵¹ Minden kikötés, amely korlátozza vagy kizárja a fuvarozó vázolt felelősségét, semmis. A fuvarozó továbbá nem hivatkozhat az egyezménynek a felelősséget korlátozó vagy kizáró rendelkezéseire, ha részéről (vagy alkalmazottai

¹⁴⁵ *BVszpfE*, 28. §. 1. bek.

¹⁴⁶ *BVsZpfE*, 15. § 3. bek., 28. § 2. bek.

¹⁴⁷ *BVszpfE*, 29–30. §§.

¹⁴⁸ *BVszpfE*, 31. §.

¹⁴⁹ L. SAUVEPLANNE, 65., 67. old.

¹⁵⁰ *BHfE*, 4. §. 1–5. bek.

¹⁵¹ *VLE*, 17–22. §§.

részéről) szándékosság forog fenn.¹⁵² Itt kell megemlíteni idegen repülőök által a föld felszínén okozott kárért való felelősségre vonatkozó, 1930-ban kudarcot vallott és 1952-ben Rómában újból megfogalmazott nemzetközi egyezményt. Az egyezmény szerint, amely csak polgári repülőkre vonatkozik, a repülőgép fenntartóját az adott körben abszolút felelősség terheli, amely alól csak a károsult hibája címén van kimentés.¹⁵³ Az egyezmény a felelősséget ezen túlmenően csak összegszerűen limitálja. Szándékosság esetén a felelősség összegszerűségében is korlátlan. Az államok – mondja tovább az egyezmény – előírhatják, hogy a felségterületük felett átrepülő gépek a földfelszíni kárért való felelősségre biztosítást kössenek.¹⁵⁴ Feltehetően a felelősség szigorúságával függ össze, hogy az egyezményt olyan államok sem ratifikálták, mint a nagy légi forgalommal rendelkező Egyesült Államok.¹⁵⁵

c) Az 1871-ben napvilágot látott német Reichshaftpflichtgesetz kapcsán, de a fenti elemzéseknél pl. Franciaország és Svájc vonatkozásában is utaltunk rá, hogy a felelősség szigorításával, a tőkés vállalkozóknak a tárgyi felelősséggel való terhelésével szinte kéz a kézben járt a *baleset-, rokkantsági és betegségbiztosítási rendszerek kialakulása*. Ennek behatóbb tételes jogi bemutatása már túlhaladja e munka kereteit. Annyit azonban meg kell állapítani, hogy az üzemek működése során, ezzel összefüggésben keletkezett személyi károk (balesetnél és betegségnél gyógykezelés és bizonyos bérátalány biztosítása) biztosító útján részben vagy nagyobb részben megtérültek. Ez az ipari üzemek fenntartóinak tárgyi, ill. fokozott felelősségét jelentősen könnyítette, amennyiben az alkalmazott munkások és más dolgozók esetében csak a tényleges kár és a biztosító által adott szolgáltatás közötti különbségért állt fenn.

d) *A változás persze az ún. veszélyes üzemi felelősségi kategóriában is, a legmaibb napokban is tart.* Fentebb már általában is utaltunk arra, hogy a gyakorlat, a kapitalista államok magánjogában egyre erősödő esetjog, „das richterliche Fall-Recht”, ahogy Stoll egy nemrégén megjelent monográfiájában nevezi, mennyire körülveszi, lerontja, kiegészíti, átalakítja, túlhaladja a tételes jogot, mennyire gyúrható masszaként kezeli az írott szabályokat.¹⁵⁶

¹⁵² VLE, 23–25. §§.

¹⁵³ RE, 1–6. §§.

¹⁵⁴ RE, 15. §.

¹⁵⁵ L. JESSUP–TAUBENFELD, 244. old.

¹⁵⁶ STOLL, VII. old.

Az objektív felelősség körében – Stoll nyomán – ennek itt csak egy érdekes, rendkívül gyakorlati és jogilag izgalmas esetcsoportjára kívánunk utalni. A tételes jogban adott szabályokhoz képest eltérő, részben egészen új gyakorlati és elméleti konstrukció bontakozik ki a saját veszélyre való cselekvés (Handeln auf eigene Gefahr) tartalmában egyrészt az ún. szívességi fuvarok körében (autóstop, transports bénévoles, Gefälligkeitsfahrten), másrészt a veszélyes rendezvényeken való részvétel tekintetében (motorverseny, jégheki, lovaglóliskola stb.), végül pedig az idegen ingatlanokon és létesítményeken való tartózkodás felelősségi következményei vonatkozásában.

Kézenfekvő, hogy az esetek nagy részében már maga az is vitás, hogy szerződéses vagy szerződésen kívüli felelősségről van szó. A szerződéses jelleg mellett szólhat adott esetben a részvételért nyújtott ellenszolgáltatás. Pl. az autóversenyzőnek juttatott versenyzői díj, a jégkorongmérkőzés nézője által fizetett belépő. De még ennek elfogadása mellett is probléma, a veszély mily részét kellett a szerződés útján megvásárolnia az aktív résztvevőnek, pl. az autóversenyzőnek egyrésztől, illetőleg a passzív résztvevőnek, pl. a jégkorongmérkőzés nézőjének másrésztől. Általában szerződésen kívüli felelősségi konstrukciónak minősülnek a szívességi fuvarok körében fellépő felelősségi viszonyok. Itt is, mint az előző esetcsoportokban, probléma: a kárveszély milyen részét lehet a károsult részéről eleve elvállaltnak tekinteni, ha a kérdéses gépkocsi karambolja során a szívességet kért utas is károsodik? A vállalt veszély (Handeln auf eigene Gefahr, *acceptation des risques*, *voluntary assumption of risk*) mértékét az egyes kapitalista államok gyakorlata és elmélete nem egészen egyöntetűen értelmezi. Az aktív résztvevők (versenyzők, lovaglóliskolák tanulói stb.) esetében a rendező, az üzemeltető általában csak azokat a károkat vállalja, amelyeket valamilyen kötelességszegéssel okozott, míg a normális veszélyeket a másik fél terhére írja a bírói gyakorlat. A veszélyes rendezvények nézői már nem saját, hanem a rendező veszélyére nézik a kérdéses rendezvényt. Itt is van eltérés. Az amerikai jog pl. majdnem minden veszélyt a nézőkre hárít. A szívességi fuvarok vonatkozásában a német jog korábban alig-alig akarta szigorúan venni az okozó felelősségét, csak a szándékosság és a durva gondatlanság esetére korlátozva azt; a mai gyakorlatban a közúti forgalomban megkövetelt nagyfokú gondosság a felelősség végső korlátja.

Hasonló a francia megoldás is: a fuvarozó utasával szemben vétkesség esetén felel.¹⁵⁷

Messze vezetne, ha az itt jelzett folyamat minden jogi elemét, társadalmi és gazdasági motívumait, jogpolitikai tendenciáit végig kívánnánk elemezni. Nem beszélve azoknak a jogi bravúroknak a sokaságáról, amelyek a kapitalista államok felelősségi jogának más területein ejtik bámulatba azokat, akik azt hiszik, hogy a klasszikus polgári törvények és egyéb kiegészítő kártérítésjogi rendelkezések még ma is minden érdemes kérdésre választ adnak. Való igaz, amit Stoll mond: sok tennivaló van ahhoz, hogy az elmélet és a gyakorlat a különböző új jogi képződményeket (amelyek persze nem véletlenül jönnek létre) a polgári jog túlhaladott rendszerébe illesse. A lényeg persze nem a bravúrok finomságában keresendő. A fő tét a tételes jogban kibontakozott objektív felelősség szigorának megőrzésén, megtartásán, ill. gyengítésén van. A finomítás, a differenciálás a fent vázolt esetek egy részében (szívességi fuvarok) indokoltnak látszhatnak. A többi esetben azonban a tételes jogilag megerősödött objektív felelősség intézményének morálisan már kevésbé menthető gyengítéséről, lerontásáról van szó, elég egyértelműnek látszó gazdasági érdekek védelmében. A megindult folyamat tendenciája pedig még további negatív jelenségeket produkálhat. Tény, hogy míg Unger fél évszázaddal ezelőtt megjelent *Handeln auf eigene Gefahr*-ja a károkozók (értsd: tőkés vállalkozók) felelősségének szigorítását célozta, ma a károsultak saját veszélyre való cselekvésének előtérbe állításáról van szó. A kapitalista fogfejlődés egészét nézve persze nem lehet azt mondani, hogy a fenti jelenség miatt most már a fokozott, a tárgyi felelősség általános kudarcával állunk szemben. Hiszen az alább tárgyalandó atomkárokért való felelősség a szigorúbb felelősség szükségességének további impulzust adott. Azt azonban dokumentálja a fenti epizód, hogy a kapitalista felelősségi jog egyes alapelveinek érvényesülése és kibontakozása mennyire bonyolult, és milyen bonyolultan ellentmondásos.

3. Az objektív felelősség tételes jogi térhódításának gazdasági és társadalmi tényezői.

a) Ha a fentiek után – a gazdasági és társadalmi eredetű motívumok könnyebb bemutatásához – össze akarnánk foglalni, *miben áll általában a hagyományos vétkességi felelősséghez képest szigorúbb, legkövetkezetesebb formájában*

¹⁵⁷ A vázolt felelősségi alakzatok részletesebb elemzéséhez az itt írottak forrásaként l. STOLL 6–11., 27. és kk., 66–76., 104–108., 154. és kk., 176. és kk., valamint 229. és kk. old.

az objektív felelősség tételes jogi térhódításának helyzete, a következőket lehetne mondani: 1. Az ún. veszélyes üzemek károkozásáért való fokozottabb felelősség, bár általában a polgári jogi kódexeken kívül, benyomult a kapitalista államok magánjogába. 2. A fokozottabb felelősség megjelenési formája elég változatos, és a bizonyítási teher megfordításától a klasszikus objektív felelősségi formánál is szigorúbb, harmadik személyek elháríthatatlan cselekményéért és az erőhatalomért való felelősséget is magában foglaló kártérítési kötelezettség kimondásáig terjed; az egyenetlenség még egyes országokon belül is megmutatkozik. 3. Megjelenik a felelősség összegszerű limitálása. 4. Megjelennek a nemzetközi egyezmények, amelyek egy-egy területen egységesítik a veszélyes üzem felelősségének rendszerét – általában enyhítő tendenciával. 5. Megjelennek a különböző biztosítási rendszerek, amelyek a tárgyi felelősség súlyát jelentősen csökkentik.

b) Ami mármost a *gazdasági, társadalmi és egyéb motívumokat* illeti, a fokozottabb felelősség térhódításának általános és alapvető indokát – fentebb, e rész bevezetőjében – már vázoltuk. Ahhoz itt sokat nem is lehet már hozzátenni. A tételes jogi helyzetből folyó tanulságok eléggé nyilvánvalóan igazolják az ott elmondottakat.

c) *Az általános indokokat azonban egyes államokon belül is, különösen azonban nemzetközi szintről szemlélve, számtalan más, ilyen vagy olyan irányba eltérítő jelenségek motiválták.* Messze vezetne ezeket országonként és felelősségfajta szerint részleteiben feltárni. Ez azonban talán szükségtelen is. Néhány fontosabb és általánosabbnak tekinthető jelenség kiemelése, és – mintegy reprezentatív módszerrel – néhány konkrét motívumra történő utalás talán elégséges ahhoz, hogy a bonyolult szövetű összefüggéseken keresztül is meglássuk a veszélyes üzem fokozott felelősségének, esetenként következetlen megoldásainak valódi társadalmi hátterét és funkcióját.

Az egyes államok részben azonos, részben eltérő tételes jogi megoldásainak gazdasági-társadalmi okait és funkcióit nem szabad mechanikusan felfogni. Mindenekelőtt nem szabad feltételezni, hogy egy fajta termelőeszköz, legyen az bármilyen forradalmasító jellegű, mint a gőzgép és a robbanómotor, mindenütt és mindenhol következetesen azonos jogi szabályozásra vezet. A termelőeszközök fejlettségi foka lehet pontosan azonos, a jog mégsem pontosan azonos, a veszélyes üzemért való felelősség joga sem. A termelőeszközök fejlődését és meghatározó jellegét ui. megannyi tényező közvetíti. Mindenekelőtt a termelési viszonyok, amelyek más tényezőktől

befolyásoltan ugyanolyan termelőeszközök mellett mások lehetnek itt és mások ott. A társadalmi ellentmondások intenzitása lehet itt erősebb és ott gyengébb, ami a jogfejlődés szempontjából nem közömbös. A jog más ágainak fejlettségi foka is modulálja a kártérítési jog fejlődését. A jogtudománynak a szerepét sem szabad lebecsülni.

Ha ezek számításba vételével azt kutatjuk, hogy *mi lehet az oka a veszélyes üzem károkozásáért való felelősség országosan is, nemzetközi rálátásban pedig még inkább heterogén, következtelen jellegének*, és – ami ezzel egyet jelent – ha azt kutatjuk, milyen tényezők állnak az egyes belső jogok egy-egy megoldása mögött, a főbb vonatkozások a következők lehetnek.

aa) Az egyik tényezőt, a fontosabbikat a társadalmi osztályok erőviszonyának, az osztályharc intenzitásának különböző fokában kell látni. Németországban a múlt század 70-es éveiben a fokozottabb felelősség szélesebb területekre kiterjedően vetődik fel, és napirendre kerül az általános társadalombiztosítási rendszer bevezetése. E mögött, mint láttuk, egyrészt a szervezett munkásosztály széles kibontakozó harca, másrészt az uralkodó osztály taktikája áll, amely a „jóléti állam” tüneti orvosságaival igyekezett elejét venni nagyobb arányú társadalmi megrendüléseknek. Ugyanebben az időben Franciaországban más kérdések állnak a politikai élet homlokterében. A párizsi kommün elbukott, a francia munkásmozgalom veszített intenzitásából. Franciaország 1871. évi nemzeti megaláztatása a tömegeket inkább a nemzeti rezisztencia irányába terelte. Idő kellett ahhoz, hogy a munkásosztály harca megint szélesebben bontakozhassék ki. A század végére aztán meg is jelenik a baleseti törvény. Magyarországon erős és szervezett munkásosztályról még nemigen lehetett beszélni. A magyar munkásmozgalom még csak ekkor kezdett kibontakozni. Az 1874. évi vasúttörvény sokkal inkább a feudális arisztokrácia és a tőkés vállalkozók házi ügye volt; a törvény megalkotásánál azonban már számításba vették a német helyzet tanulságait és a nyugati polgári jog eredményeit és megoldásait, valamint a vasúti szerencsétlenségek kapcsán keletkező, „alulról” jövő elégedetlenség fokozódását.¹⁵⁸ Svájcban a proletariátus sohasem bírt olyan jelleggel, mint pl. Németországban, harca is másképp jelentkezett.

¹⁵⁸ A törvény parlamenti (képviselőházi) vitáján éles harc bontakozott ki egyrészt az arisztokrácia, másrészt a polgári erők részéről a felelősség szigorára vonatkozóan. Az arisztokrácia képviselői követelték, hogy a vasúttársaság harmadik személyek elháríthatatlan cselekményéért is feleljen. A másik oldal viszont példákat sorolt fel, hogy éppen az „úri osztály”

bb) A XX. században már természetesnek tűnt egyes üzemek fokozott felelősséggel való terhelése, egyszerűbb kérdésnek látszott, mint 1871-ben. Sok esetben azért sem jelentkezett olyan élességgel, mert a társadalombiztosítási intézkedések sok mindent megoldottak abból, amire eredetileg még az objektív felelősség intézménye volt hivatott.

cc) Nem közömbös tényezője az egyes államok egyenlőtlen jogfejlődésének a jogtudományok állásfoglalása, valamint a jogfejlődés általános helyzete. Németországban a múlt század utolsó évtizedeiben, 1871-ben nincs még nagy tekintélyt követelő polgári törvénykönyv, mint volt Franciaországban a Code Napoléon – a maga vétkességi elvével. Az egész francia irodalom a végsőkig védte a Code szemléletét. Korábban idéztük a Code egyik szerzőjének tételét, hogy ti. az ember szabad elhatározásának, a deliktumot illetően a vétkességnek elve az, amely a polgári társadalom egyik alapvető axiómája. A XIX. század fordulóján, amikor az ismert okokból már nagyon szorít egy fokozottabb felelősség igénye, az irodalom még a régi elvekhez való ragaszkodást hirdeti, mondván: „en suppriment l’appréciation des fautes dans les rapports humains, on détruirait toute justice”.¹⁵⁹ Németországban nem volt Code Napoléon, az út szabadabb volt, a BGB pedig meghajolt a deliktuális felelősség terén addig történtek előtt.¹⁶⁰ Franciaországban is erősödött azonban a társadalmi valóság hangját közvetítő szerzők szava.¹⁶¹ A hosszú, a Code keretében részeredményekre vezetett harc pozitív jogi megoldásai már ismertek.

dd) Az egyes ipari üzemek anyagi felelőssége egy-egy országon belüli egyenlőtlen rendezésének okaira – a különböző tőkés érdekeltségek

milyen „betyár” módon játssza a harmadik személy szerepét (vadásztársaságok elzavarják a sorompóórt, és összevissza lovagolnak a síneken), és még azért fizessen a vasút. Továbbmenve, a feudális erők még az erőhatalomért is felelőssé akarták tenni a vasutat. L. *OgyN(I)*, X. köt. 155. és kk., 368. és kk. old. – A vasutat sokan féltették az objektív felelősség súlyától, de a külföldi törvényhozás, a nagy kőbányai vasúti szerencsétlenség, amelyre a vitában utalás történik, az utazók, egyebek között az „úri osztály” érdekei, továbbá a „sajátságos” viszonyok, amelyekben sok kissebber szenved balesetet, és nem tudja a vasút vétkességét bizonyítani, már nem tűrtek haladékat, megszületett a három kimentési lehetőséggel tárgyi felelősséget kimondó törvény. – L. *Irományok (I)*, XII. köt. 57–58., *OgyN (I)*, X. köt. 151–156., 368–371. old.

¹⁵⁹ M. PLANIOL 1905. évi munkájának idézett tételét, egyáltalán az egész irodalmi harc lényegének leírását l. MAZEAUD–TUNC-nál (I. köt. 75–81. old.: „L’évolution depuis 1880 – Doctrine”).

¹⁶⁰ Az *RHG*-t ui. a *BGB*-t életbe léptető törvény (42. §) hatályában fenntartotta.

¹⁶¹ L. MAZEAUD–TUNC fent idézett munkájának ott hivatkozott részét, különösen 77. és kk. old.

konkurrenciájára, egymás közötti harcára, a közlekedési eszközök biztonságában való általános érdekeltségre – az RHG példáján már utaltunk. Nem kizárt persze a polgárság és a földbirtokos osztály közötti harc sem (pl. vadkárért való felelősség).¹⁶² A hajó- és légi fuvarozók előbb szigorú, majd korlátozott felelősségének okait sem lehet másban, mint a kapitalista állam gazdasági és politikai megfontolásaiban keresni. Miután a repülőgép már nem kuriózum többé, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a fuvarozásnak egy nagyon is jelentős új eszközéről van szó, a kapitalista állam igyekezett minden módon könnyíteni ennek az üzletágnak a fellendítését. Az ezt a célt szolgáló korlátozott felelősség útját megkönnyítette az a tény is, hogy a légi fuvarozás kodifikációja nemzetközi szintre terelődött. A nemzetközi egyezményhez való csatlakozás pedig minden állam légi közlekedésének fejlődése szempontjából lényeges feltétel volt. Így aztán nemigen lehetett vita afőlött, hogy a törvényhozó szervek az egyezményt – annak felelősségi rendelkezései miatt – becikkelyezik-e vagy sem.¹⁶³ A hajófuvarozásnak az általánosnál is enyhébb felelősségét ugyancsak gazdasági tényezők motiválták. Az nevezetesen, hogy a kapitalista állam nem akarta a hajófuvarozókat az anyagi pusztulásnak kitenni, amit egy kisebb vállalat számára pl. egy nagy hajó elpusztulása, ill. az ehhez kapcsolódó tárgyi felelősség jelentett volna.¹⁶⁴

¹⁶² A *BGB* parlamenti vitájának végeláthatatlan és kínos „Hasendebatte”-ja ismert. A junker arisztokrácia hihetetlen méretű harcot indított meg a vadkárért, ezenfelül főleg a nyúlkárárt való objektív felelősségnek a *BGB*-be való felvétele ellen. Nem kevésbé heves harc folyt az egyéb állatkárért való objektív felelősség ellen. A polgárság azonban, a vadnyulak által okozott kártól eltekintve, minden állatkárra (vadkárra is) tárgyi felelősséget követelt. Ez is történt (*BGB*, 833–835. §§). A junker arisztokrácia azonban nem nyugodott bele vereségébe. Újbóli kezdeményezései vezettek is bizonyos eredményre: 1908-ban (május 30.) külön törvénnyel módosították a *BGB* 833. §-át, és az objektív felelősséget – a vadkárért való felelősséget nem érintve – a luxusállatokra korlátozták.

¹⁶³ Beszédés példát nyújtanak a légi fuvarozó felelősségének ilyen alakulásához a *VLE* magyarországi becikkelyezésének körülményei. – A vitát eleve kizárták azzal, hogy nemzetközi egyezményről van szó, aminek tartalmán vitatkozni nem lehet, I. *OgyN* (2), II. köt. 121. old. Ez egyébként igaz, de ha az egyezmény jelentős tényezőknek nem tetszik, akkor a csatlakozás körül lett volna vita. A *VLE* minden vita nélküli elfogadásának okai a becikkelyező törvény indokolásából derülnek ki. Eszerint elsősorban arról van szó, hogy a magyar légi fuvarozás versenyképes legyen, és ezen a címen felelősségét az egyezmény szerint limitálni kell. Az objektív felelősség elviseléséhez a légi fuvarozás még nem elég tökeerős. De méltányos is, hogy a légi fuvarozást igénybe vevők maguk is részt vállaljanak a repülés kockázatából, hiszen nem kötelező repülőn utazni. – L. ezekhez: *Irományok* (2), I. köt. 65–69. old., *Irományok* (2), I. köt. 65–69. old.

¹⁶⁴ L. ehhez SAUVEPLANNE ismertetésében a nemzetközi hajófuvarozási egyezmény korlátozott felelősségének indoklását (65. és kk. old.).

ee) Azzal, hogy a nemzetközi egyezmények az általuk szabályozott életviszonyokban – a dolog természeténél fogva – nemzetközi szinten egységesítették az anyagi felelősség szabályait, a veszélyes üzemek felelősségének egyenlőtlen szabályozásának fokozásához vagy rögzítéséhez is hozzájárultak. Az MTJ mindent átfogó 1741. §-a is sok tekintetben jó szándék maradt az egyenlőtlen szabályozás mögött álló tényezőkkel szemben. De még a nemzetközi egyezmények is számolnia kellett azzal, hogy a belső jogok esetenként eltérő szabályainak egységesítését félre nem tehető „nemzeti” érdekek akadályozzák. A vasúti személyfuvarozás nemzetközi egyezménye pl. a nemzeti jog szabályaira utal a személyi károkra vonatkozó kérdések megoldásánál.¹⁶⁵

ff) A tőkésvállalat üzleti kalkulációjának stabilizációját, az egyes vállalkozóknak kalkulálhatatlan veszteségektől való megvédését szolgálta a felelősség összegszerű limitálása. Az összeg nagyságából, amelyeket a jogszabályok általában megállapítanak, arra lehet következtetni, hogy erről, és nem a vagyontalanabb tömegek kártalanításának megtagadásáról van szó.

¹⁶⁵ *BVszpfE*, 28. § 1. bek.

6. §

A XX. SZÁZADI POLGÁRI JOGI TÖRVÉNYKÖNYVEK FELELŐSSÉGI RENDJÉRŐL ÁLTALÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MÉLTÁNYOSSÁGI FELELŐSSÉGRE

1. A XX. SZÁZADI POLGÁRI JOGI KÓDEXEK FELELŐSSÉGI RENDJÉRŐL ÁLTALÁBAN

1. A XX. századi polgári törvénykönyvek felelősségi rendjéről szólva *jogforrásként* a német BGB-re, a svájci ZGB-re és CO-ra, az Olasz Codice civile-re és a magyar MTJ-re utalunk.

A több mint húsz éven át készült és 1900-ban hatályba lépett BGB, és a még hosszabb előmunkálatokra visszatekintő MTJ egyaránt keverékterméke részben a korai kapitalista viszonyoknak, részben pedig a jog szilárdságát feloldó monopolkapitalizmusnak. Egyaránt fellelhetők bennük a szabadjogi iskola törekvései és a múlt egyes bástyáinak szép dogmatikával való védelme. A hasonlóság egyrészt a történeti helyzet és társadalmi viszonyok bizonyos fokú hasonlóságából, illetőleg a BGB-nek az MTJ-re tett erős hatásából származik. Különösen a BGB sajátos keverékterméke a századvégi német pozitivisták és dogmatikai jogi gondolkozásnak egyrésztől, és a szabadjogi iskola gondolatainak másrésztől. Hallatlan precíz és ugyanakkor nagyon ellentmondásos jogi építmény, „Kunstwerk”, ahogy sokszor nevezik. Olyan jogi „remekmű”, amely a jogkereső egyszerű ember számára teljességgel áttekinthetetlen. Enyhén szólva „archaikus” jellege miatt már születésekor sokan elmarasztalták. Ennek csak egyik szimptomája, hogy 1896. évi parlamenti megszavazása során az egész szociáldemokrata frakció egységesen ellene szavazott. Mindezek ellenére a BGB-t mégis jelentős kapitalista törvénykönyvnek kell tekinteni, amely az egész európai jogfejlődésre nagy hatást gyakorolt. Az MTJ-nek a magyar magánjog fejlődésében nagy jelentősége volt, és bár mint kodifikációs termék torzó maradt, számosan

nevezték már akkor is egyik oldalról túlzottan radikálisnak, másik oldalról nagyon is maradinak.¹⁶⁶

A ZGB-t és CO-t úgy szokták jellemezni, hogy az két egymást kiegészítő, nyelvileg világos, rendszertanában egyszerűbb, kapitalista jellegében következetesebb, a monopolkapitalizmus szülte szabadjogi iskola szemléletétől erősen átitatott terméke a legújabb kor kapitalista jogfejlődésének. Ehhez ebben a keretben nem is kell többet hozzátenni. – Az olasz Codice civile sok közös vonást mutat a két svájci kódexszel, már ami a tételes jogi kategóriákat és intézményeket illeti. Nem beszélve most számos sajátos olyan szabályról, fogalmazási és egyéb beütésről, amelyek a fasiszta Olaszország politikai légköréből származtak át a törvénykönyvbe.

2. Ami mármost a jelzett kódexek *felelősségi rendjét a klasszikus kapitalizmus kori kódexekhez viszonyítva általában* illeti, a következőket állapíthatjuk meg.

a) *Azonos szinten* jelentkezik a kazuisztika végleges felszámolása, a szabályok megfogalmazása és általános jellege – bár bizonyos eltérés az egyes kódexek között e tekintetben is van.¹⁶⁷

b) A felelősség alapja, általános szabálya most is és ezeknél a törvénykönyveknél is a vétkesség,¹⁶⁸ bár – ahogy már korábban láttuk – a kódexen kívül (mint a BGB és a svájci kódexek esetében) vagy akár a kódexen belül (mint

¹⁶⁶ Mind a *BGB*, mind az *MTJ* keletkezési *történetéhez* l. MADL, 30., 57–73. old., a *BGB*-hez l. továbbá: *Zivilrecht der DDR Allg. Teil*, 45. és kk. old. („Überlick über die Entstehung des BGB und die Charakterisierung des BGB”).

¹⁶⁷ A károkozás tilalmának mikénti megfogalmazása, azaz a kártérítési felelősség tényleges körének kifejezése – nem azonos módon történik. A svájci *CO* pl. szerencsés ötvözete a Code civil és a BGB megoldásának: a 41 §-ban kifejezésre jut a francia általános kártérítési tilalom a vétkes cselekmények tekintetében és a BGB (ill. 1916. évi 3. novellája) szerinti jó erkölcsbe ütköző módon szándékosan okozott kár tilalmazása. A nemtevés tilalma cselekvési kötelezettséget feltételez. Az általánosításnak viszonylag magas fokáról van tehát szó, amin nem változtat az, hogy a 41. § után – a fejlett viszonyoknak megfelelően – a CO részletezi az általános kategóriát. – A *BGB* kifejezési, szerkesztési módja a „jó erkölcsök” (826. §) monopolkapitalizmus kori általános kategóriája ellenére is, részben régi gyökerekből eredően, részben a BGB precíz és helyenként túlzottan is absztrakt jogépitményjellegéből (az erre irányuló törekvésekből) folyóan, részletező-konkrét is és általános is. Általános jellegű szabályokat ad a 823. §, a 826. §, specifikus szabályok sokasága található a 825., 827–841. §§-ban. A magyar *MTJ* szerkesztési és kifejezési formái egyaránt hasonlítanak a CO és a BGB megoldásaira.

¹⁶⁸ *BGB*, 823–825., *CO*, 41., 42., 52., 53., 55–56., *MTJ*, 1709. és kk. §§.

az MTJ esetében) a tárgyi felelősség meghatározott formáját mint speciális felelősségi alakzatot kénytelen elismerni.¹⁶⁹

c) Azonosság, ill. hasonlóság van persze a XIX. és a XX. századi kódexek között még sok tekintetben, így pl. a polgári jogi felelősség következetes önállósítása, a kár és a reparáció egyenértékűsége, az államigazgatási jogkörben végzett tevékenység során okozott kár esetében az állam felelőségének vonatott (részben a bírói gyakorlat útján történő) kibontakozása, az erkölcsi kár anyagi reparálása vonatkozásában és még sok más fontos és kevésbé fontos kérdésben is. Ezek további vizsgálatától azonban már eltekintünk.

d) Ha azt nézzük, mi újat hoztak a felelősség terén a XX. századi kódexek, akkor – mint már fentebb is történt – arra utalhatunk, hogy törvénykönyvön kívül vagy belül honorálták a tárgyi felelősség következetes vagy kevésbé következetes formáit.

e) Új jelenség az is, hogy szabályozásuk átfogja a hitelrontás, a tisztességtelen verseny útján közvetve okozott kárt.¹⁷⁰ Kézenfekvő, hogy ez a szabály a kapitalista piaci anarchia, a tőke versenye által teremtett kinövésnek tüneti kezelésére szolgált. Arra, hogy a vállalkozókat a másik vállalkozó érdekeinek tiszteletben tartására szorítsa. Alig van tehát másról szó, mint a kapitalista termelés és forgalom funkcionálásának több-kevesebb sikerrel ható regulátoráról.

f) Jellegzetes sajátja a XX. századi kódexeknek, hogy nagymértékben adnak teret az ún. generálklauzuláknak. A Code civiltől és az OPTK-tól ezek a kategóriák még eléggé idegenek,¹⁷¹ bár egyik-másik vonatkozásában a német jogalkotóknak éppen a Code civil adott kész fogalmazást általános

¹⁶⁹ A *BGB* vonatkozásában az életbe léptető törvény kifejezetten utal az RHG fenntartására (*BGB Einf.-ges.*, 42. §); az *MTJ* felveszi anyagába a veszélyes üzem felelőségének szabályait (1741. §); bár ezt a svájci *CO* nem teszi, a svájci felelősségi jogban sem lehet elvonatoztatni attól, hogy a gépi termeléssel összefüggésben keletkezett szigorúbb felelősségi normák már a felelősségi rend részei.

¹⁷⁰ A *Code civil* és az *OPTK* megalkotása idején erre még nincsenek figyelemmel. A *BGB* és a *CO* azonban már tartalmaz erre vonatkozó rendelkezéseket: *BGB*, 824., *CO*, 48. §§; a tisztességtelen verseny tilalmazására külön törvények is keletkeznek, ill. a kereskedelmi kódexek szabályozási körébe vonják.

¹⁷¹ A *Code civil* 6., ill. az *OPTK* 7. §-ának hasonló hangzású kitételei nem ebbe a világba tartoznak. Az előző arról rendelkezik, hogy a Code civil szabályaitól, amelyek a közrendet és a jó erkölcsöt érintik, eltérni nem lehet. Az utóbbi végső lehetőségként megengedi, hogy a jogszabályok értelmezésének körében a jog természetes alapelveire is hivatkozzanak.

klauzulák felvételéhez.¹⁷² A BGB, a svájci kódexek, az olasz törvénykönyv és az MTJ azonban már erősen élnek velük. A felelősség szintjén ebben az összefüggésben a méltányosság kategóriája jut jelentős szerephez. Mint-hogy a generálklauzulák egyikével, a méltányosság címén új elem vonult be a burzsoá magánjogi felelősségi rendszerbe, minthogy a méltányosság hangzatos kategóriája általánosságban is széltében-hosszában használt kategóriája lett a modern magánjognak, az egész jelenségről külön kell szólni.

2. ÚJ ELEM A KÁRTÉRÍTÉSI JOGBAN: MÉLTÁNYOSSÁG ÁLTALÁBAN – FELELŐSSÉG MÉLTÁNYOSSÁG CÍMÉN

A fenti címben rejlő problematikával kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel. 1. *A méltányosságról mint pozitív jogi jelenségről általában:* Mikor, milyen történeti és gazdasági viszonyok között jelent meg a méltányosság mint pozitív jogi jelenség; mi volt általában a méltányosság funkciója a burzsoá magánjog, azon belül a kártérítési jog fejlődésében? Miben állnak a méltányossággal mint jogi kategóriával kapcsolatos elméleti és jogtörténeti állásfoglalások? 2. *A méltányossági felelősségről közelebbről:* Mi a méltányossági felelősség valóságos társadalmi tartalma? Mennyiben lett a kapitalista magánjog felelősségi rendszerének része?

1. Ahhoz, hogy a méltányosság kategóriájának a kártérítési jogban betöltött szerepét a maga társadalmi összefüggésében tárjuk fel, mindenekelőtt az szükséges, hogy lássuk, *mi volt általában a méltányosság funkciója a kapitalista magánjog, azon belül a kártérítési jog fejlődésében.*

a) Ennek keretében az első lépés aligha lehet más, mint röviden rávilágítani arra, *milyen történeti és gazdasági viszonyok között, milyen tételes jogi megfogalmazásban* jelentkezett a jognak ez az új jelensége.

Amikor a harmincas évek végén kiélesedett a gazdasági világválság, és ennek kapcsán Magyarországon – éppen a méltányosság kategóriájának

¹⁷² A BGB egyik legáltalánosabb és legtagíthatóbbnak felfogott szakasza a 138. §, amely a jó erkölcsökbe ütköző jogügyletet tekinti semmisnek, a Code civilben is megtalálható (1131., 1133. §§) (a 2016. évi francia kötelmi jogi reform hatályon kívül helyezte a szerződési célra másképpen kauzára vonatkozó rendelkezéseket, így az 1131. és 1133. cikkeket is – a szerk.), és a BGB alkotói kifejezetten erre utalással (és persze a mögöttes érdekekre utalással is) indokolják a 138. § felvételét. L. *Motive*, I. köt. 211. old.

bevetésével az ún. válságjog jelenségei árasztották el a magánjog területét,¹⁷³ sokan tápláltak olyan illúziót, hogy a *pacta sunt servanda* elvének feladása, a bírói kéznek a méltányosság címén adott nagy szabadsága csak időlegesen elviselendő szükséges rossz, a rendkívüli körülmények által teremtett átmeneti kényszerhelyzet, „betegség, amelyből előbb-utóbb ki fogunk gyógyulni”.¹⁷⁴ Ha igaz is, hogy a válság mintegy „napi igényeiből” fakadó egyes jelenségek hirtelen, a válság idején szaporodtak el, ez az illúzió akkor is, Magyarországon is alaptalan volt. Gondoljunk csak az MTJ 1149–1150. §-aira, az ebben az irányban kibontakozott bírói gyakorlatra.¹⁷⁵ A válság előtt fogalmazott MTJ kodifikálta, a ráépülő gyakorlat pedig megvalósította a bírói szabad kéz politikáját, a *pacta sunt servanda* elvének megtagadását, a törvényesség feladásának lehetőségeit. Különösen alaptalannak minősül ez az illúzió, ha a kapitalista jogfejlődésnek ezeket a jelenségeit általában vizsgáljuk.

A hatalomra törő polgárság egyik első politikai jelszava az volt, hogy a feudális osztályuralom önkénye és visszaélései helyébe a polgári jogbiztonság és jogegyenlőség, a törvényesség kerüljön. Már maguk az első kapitalista törvénykönyvek is – egyebek között – ennek a politikai követelménynek a jegyében születtek. Ezt a követelményt ezek a kódexek rendelkezéseik viszonylagos szilárdságával és egyértelműségével is kifejezték. A francia *Code civil* a kapitalista termelési és elosztási, valamint személyi viszonyok, különösen a forgalmi biztonság megszilárdítása, a polgári legalitás törvényi megfogalmazása volt. A monopóliumok megjelenése, a monopolkapitalizmus kibontakozása, a kapitalista társadalmi rendnek a XIX. század végén egyre jobban kiélesedő ellentmondásai, a sűrűsödő válságjelenségek azonban jelentősen megváltoztatták ezt a szemléletet. A klasszikus kapitalizmus korában meghirdetett törvényesség akadályokat jelentett mind a monopóliumok uralmának kötetlenebb érvényesülése, mind pedig a különböző ellentmondások, válságtünetek feloldása szempontjából. A kapitalista állam hamar levonta ennek következményeit, hamar belátta, hogy ha nem akar belepusztulni maga teremtette legalitásába, annak kereteit fel kell oldania. E konzekvencia levonása a magánjog vonatkozásában a századfordulón meg is kezdődött, és azóta is tart. A lényege: a bíró mérlegelési

¹⁷³ Ennek leírásához I. MÁDL, *Méltányosság*, 160., továbbá MÁDL, 72. old.

¹⁷⁴ SZLADITS, 275. old.

¹⁷⁵ Leírását I. MÁDL, *Méltányosság*, 160. old.

szabadságának a törvényhozói jogosultságig történő kiterjesztése – a méltányosság és az azzal rokon általános kategóriák címén.

A Code civil és az OPTK még kifejezetten tiltja a törvénykönyv szabályainak valamiféle tág, a méltányosságra utaló szabad értelmezését,¹⁷⁶ és a konkrét jogintézményekre vonatkozó szabályok is körülhatárolt kereteket adnak. Nem így a XX. század törvénykönyvei: a BGB, a svájci polgári jogi és kötelmi jogi kódex, az MTJ és az olasz Codice civile. A BGB, amely nem tartalmaz általános bevezető rendelkezéseket, az egyes részek keretében helyezi el a törvényességet fellazító klauzuláit. A kötelmi jogi részt bevezető egyik rendelkezése, a 242. § a modern polgári magánjog egyik legáltalánosabban ismert és elterjedt szabálya azt mondja, hogy a köteleket a kötelezetteknek úgy kell teljesíteniük, „ahogy azt a hit és becsület a forgalmi tisztességre tekintettel megkívánja” („wie Treu und Glauben mit Rücksicht auf die Verkehrssitte es erfordern”).¹⁷⁷ A svájci polgári törvénykönyv legelső §-ában hirdeti meg a törvényhozó intencióját az egyes szabályok szinte kötetlen értelmezéséhez. Sőt, adott esetben olyan szabály alkalmazására is felhatalmazza a bírót, „amelyet az akkor alkotna, ha törvényhozóként járna el”. Hogy egészen világos legyen, mit is kell érteni ezen a tág szabályon, mégis mik a keretei, mik indokolják, ugyancsak a svájci törvénykönyvre utalunk. A ZGB ugyancsak az általános rendelkezések között (4. §) kimondja, hogy „ha a törvény a bírót szabad mérlegelésre, a körülmények méltánylására vagy fontos alapokra utalja, határozatát a jog és a *méltányosság* alapján hozza meg”. „Ahol a törvény a bíróság belátására, az eset körülményeinek vagy fontos okoknak méltánylására utal, a bíróság méltányosság szerint határoz” – hangzik szinte szó szerint azonosan az MTJ egyébként ugyancsak 4. §-a. A méltányosságra ugyan közvetlenül nem hivatkozik, de hasonlóan tág értelmezési szabályt tartalmaz az olasz törvénykönyv is.¹⁷⁸

¹⁷⁶ A *Code civil*, 5., *OPTK*, 7. §§. Mindkét szakasz csak egészen szigorú értelmezést enged meg. Ezen az sem változtat, hogy az *OPTK* jelzett szakasza mintegy végszükség esetén a természetes jogi alapelvekre utal (a német természetjog külsőséges hatása az *OPTK*-ra ismeretes). A *Code civil* 1133. §-a (minden ügylet, amely a jó erkölcsökbe ütközik, semmis) kezdetben egy közönséges §-a volt a *Code civil*-nek. (A 2016. évi francia kötelmi jogi reform hatályon kívül helyezte a szerződési célra másképpen kauzúra vonatkozó rendelkezéseket, így az 1133. cikket is – a szerk.)

¹⁷⁷ A fejlődés során ilyen értelemben lett rendkívül gyakran hivatkozott § a *Code civil* 1133. §-a (a jó erkölcsökbe ütköző ügylet semmis). (A 2016. évi francia kötelmi jogi reform hatályon kívül helyezte a szerződési célra másképpen kauzúra vonatkozó rendelkezéseket, így az 1133. cikket is – a szerk.)

¹⁷⁸ A *Codice civile* 12. §-a szerint az értelmezés egyik alapjául az állam- és jogrendszer alapelveit kell elfogadni.

Kézenfekvő, hogy ezeket az általános kategóriákat a törvényhozó a konkrét viszonyokra történő alkalmazás végett alkotta. A svájci törvénykönyv, a ráépített gyakorlat és a hozzákapcsolódó elméleti tendenciák a példa rá, hogy a törvényalkotó célját teljes mértékben elérte. A bírói gyakorlat és az elmélet az 1. §-ban biztosított jogánál fogva mintegy törvényszöveggént veszi fel már a 4. §-hoz a kódex azon szakaszait is, amelyekre a 4. § rendelkezései csak értelmezés útján alkalmazhatók. A kommentált törvényszövegek speciális rendelkezéseket tartalmazó szakaszai pedig a maguk helyén visszautalnak a 4. §-ra. Bár a konkrét szabályt kimondó szakaszok rendszerint tartalmazznak olyan záradékot, hogy „a bíró saját mérlegelése és választása szerint dönt” (ZGB, 717. §), mégis a kiadott törvényszövegekben és a bírói gyakorlatban ez a 717. § már kifejezetten így hangzik: „... a bíró saját mérlegelése és belátása szerint dönt” (ZGB, 4. §).¹⁷⁹

Ha mindehhez számításba vesszük, hogy ezek a méltányosság címén adott tág klauzulák a kapitalista magánjog mely területein érvényesülnek a legjelentősebb súllyal, akkor e jelenség általános funkcióját, társadalmi tartalmát könnyű megérteni. A svájci magánjogban a méltányosság elve egyrészt a kötelmi jogi kódex III. részében, a társaságok és egyesületek jogvita ügyeiben, másrészt a szerződések területén kerül leginkább előtérbe.¹⁸⁰ Az MTJ esetében érdemes egy idevágó rendelkezést idézni. Az 1150. § így szól: „Ha kétoldalú szerződés esetében a szerződés megkötése után az *általános gazdasági viszonyokban* a szokásos szerződési kockázatot tetemesen meghaladó... *mélyreható változás állott be...*, a bíróság a felek kölcsönös kötelezettségeit a *méltányosságnak megfelelően módosíthatja*”. Lényegileg ez a jelenség jut kifejezésre az MTJ sok más §-ában, és – bár más megfogalmazásban – az olasz polgári törvénykönyvben is.¹⁸¹

Fentebb azt mondtuk, hogy a méltányosság az egyik és a legfontosabb kategória volt ahhoz, hogy a klasszikus kapitalizmus korában keletkezett legalitást fellazítsák. A most elmondottakból pedig az is látható, hogy a konkrét cél a tőke forgalmának, a monopóliumok tevékenysége

¹⁷⁹ L. ehhez a ZGB V. ROSSEL-féle, 1948. évi kiadásának megfelelő helyeit (4–5., 243. old.).

¹⁸⁰ L. a ZGB ROSSEL-féle kiadásában (1948) a kódex 4. §-a alatt hivatkozott és a CO-ban felvett szakaszokat, mint pl. a következők: 2., 8., 19., 20., 26., 39., §§, l. továbbá ROSSEL tárgymutatójában (590. old.) azokat a forráshelyeket, amelyek mind általános klauzulákra, illetőleg a bíró szabad belátására utalnak; óriási többségük a tőkés gazdasági egységek (egyesületek, társulatok) belső ügyeire és gazdasági viszonyaira vonatkozik.

¹⁸¹ MTJ, 995., 1084., 1149., *Codice civile*, 1175., 1176., 1126., 1129. §§.

zavartalanságának, továbbá az újból és újból előforduló válságtünetek jogi eszközökkel való feloldásának biztosítása volt. – A méltányosság elve pozitív jogi tétellel emelésének ez a legfontosabb és legáltalánosabb motívuma, amely csak a deliktuális felelősség területén egészül ki egy további, ugyancsak jelentős motívummal.

b) *A méltányosságra általában vonatkozó elméleti állásfoglalások.* Elsősorban a jelzett jogon kívüli tényezők azok, amelyek a méltányosság tartalmát kapitalista viszonyok között általában meghatározzák. És minthogy ilyen jogon kívüli, a kapitalista gazdasági rendet közvetlenül érintő és védelmező szempontokról van szó, *a polgári írók és elméleti állásfoglalások* – ezeket nem akarván megnevezni – kerülték a méltányosság igazi mibenlétének feltárását. Messze vezetne most a szabad jogi iskola idevonatkozó tanításait részleteiben értékelni. Néhány, a méltányosságra vonatkozó általános megállapítás is mutatja azonban, hogy a formális elemek megragadásán nem, avagy csak alig-alig jutottak túl. Windscheid még azt mondja, hogy a méltányosság fogalma természetéből folyóan meghatározhatatlan és a jogalkotó által nem szívesen látott jelenség. Mások (Burns, Eck, Mitteis) leszögezik, hogy a méltányosság a joggal ellentétes, kialakulása a jog rovására van. „Amennyit megtudhatunk a misztikus méltányosság tulajdonságairól, mondják egyes magyar szerzők (Szladits, Kauser), hogy a jogra diametrálisan, ellentétesen hat, hogy pozitív jogszabály félretételét képes előidézni.” Kant szerint „a méltányosság erőszak nélküli jog”, Hegel megállapítása pedig úgy hangzik, hogy „a méltányosság jogon kívüli szempontokra támaszkodik”.¹⁸² Stammeler jogfilozófiai megállapításai is többnyire az absztrakt megállapítások szintjén mozognak, és alig jutnak túl annak ismételtetésén, hogy a méltányosság a helyes jog követelményének egyik törvényi megjelenése.¹⁸³ Folytatni lehetne még a felsorolást, de a polgári irodalom szemléletét az eddigiek is jelzik. Hozzáfűzni sem kell sokat. Röviden csak annyit: Ha Windscheid megéli a XX. század magánjogának fejlődését, láthatta volna, hogy a jogalkotó nemhogy nem szívesen, hanem inkább igen szívesen folyamodik a méltányossághoz és a hozzá hasonló általános kategóriákhoz. Ha Burus, Eck, Mitteis, Szladits és Kauser jobban

¹⁸² Ezek feldolgozásához l.: MÁDL, *Méltányosság*, 161–162. old.

¹⁸³ STAMMLER, 136., 304., 580., 605., 672., 249., 713. old., főleg azonban WINDSCHEID ott meghivatkozott *Pandektenrechtjének* Kipp-féle kiadásában (1906) a 119–122. old.-on található „Strenges und billiges Recht” c. részt.

a dolog mélyére néztek volna, akkor azt kellett volna mondaniuk, hogy bár a méltányosság eddig idegen volt a jogtól, de most élő, tételes jogi jelenség lett belőle, a jogot már csak azért sem képes félretenni, mert saját maga is joggá változott. Ha Kant a XX. században él, a méltányosság mögött is megtalálta volna a kényszerítő erőt. Ha Hegel nagyszerű gondolataiban a gazdasági, társadalmi és politikai tényezőknek nagyobb előjogot biztosított volna, bizonytalannal eljutott volna odáig is, hogy melyek azok a jogon kívüli szempontok, amelyekre a méltányosság támaszkodik. Ha Stammler nem a jog színpadára helyezni kívánt absztrakt és a jogi valóságtól is elvonatkoztatott ideák művi világában mozog, talán többet lát meg a méltányosság lényegéről.

Nem szabad persze azt hinni, hogy az adott korban nem voltak tisztában a méltányosság, általában a generálklauzulák tulajdonképpeni rendeltetésével. Ha nem is hangoztatták úton-útfélen, a gyermek nevét mégsem lehetett teljesen eltitkolni. Egy korabeli forrásokból összeállított rövid kis párbeszéd szemléltetően példázza ezt.

A BGB szerkesztői egy generálklauzulát tartalmazó szakaszt¹⁸⁴ indokolva a következőket mondják: „Ez a jelentős jogalkotói rendelkezés alighanem kelt bizonyos aggodalmat... A bírói mérlegelésnek ui. olyan tág teret biztosít, mint semmilyen más eddigi norma. A német bírói kar lelkiismeretességét számításba véve bízni lehet azonban abban, hogy a kérdéses szabályt nagyban-egészben úgy alkalmazzák, ahogy azt a jogalkotó elképzelte.”¹⁸⁵ Aztán Fuchsé, a szabadjogi iskola egyik képviselőjéé a szó: „A BGB egyetlen helyen jó. Ott nevezetesen, ahol absztrakt kazuisztikájával felhagy, és csupán útmutatásokat ad. Ennék a résznek a felirata: Bejárat a forgalmi igények szabad jogi tengerébe. A 242. § ez. Ez a »királyi« szakasz – már a 157., 138., 226. és 826. §-okat is magában hordva – olyan archimédeszi pontnak bizonyult, amelynek útján a jog egész világát kiemelték sarkaiból.”¹⁸⁶ Következőnek szólaltassuk meg Bebelt, akinek a polgári német jogfejlődéssel sok dolga volt. *Das BGB und die Sozialdemokratie* c., 1896-ban megjelent munkájában azt írja: „Ha valami mutatja, hogy forrongó időkben élünk és bizonytalan

¹⁸⁴ A BGB 138. § 1. bekezdéséről van szó, amely szerint az a jogügylet, amely a jó erkölcsökbe ütközik, semmis.

¹⁸⁵ *Motive*, I. köt. 211–212. old. A gyakorlatra bízva a törvényhozó egy másik rendkívül rugalmas szabály (826. §) értelmezését és alakítását is; azt nevezetesen, hogy mikor lehet a kárt a jó erkölcsökbe ütköző magatartás eredményének tekinteni. – *Motive*, II. köt. 727. old.

¹⁸⁶ Közli: *Zivilrecht der DDR Alig. Teil*, 57. old.

jogi talajon állunk, akkor ez a BGB kifejezésformájának bizonytalansága és szabályainak nyújtható, szabadon tágítható jellege.”¹⁸⁷ És hogy végül egy gyakorlati példán lássuk, mennyire alapos volt Bebel aggodalma, hogy „nagyban-egészben” mire vezetett a „megbízható” bírói kar jogalakító tevékenysége, hogy az általános megfogalmazások mint archimédeszi pontok útján milyen értelemben lehetett a régi jogot a sarkából kifordítani – álljon itt egyetlen példa. Egy német felsőfokú bíróság 1926-ban úgy ítélezik, hogy a munka megtagadása május 1-jén a „jó erkölcsök”-be ütközik, ezért a munkások a BGB 826. §-a alapján kártérítés fizetésére kötelezettek.¹⁸⁸ Egy példa persze kevés, nem elég alap az általánosításhoz. Különösen, ha a benne kifejezésre jutó konkrét jogvitát nézzük. De ez az egy példa is mutatja azt, amit a méltányosságról, annak egyik legjelentősebb funkciójáról részben a rövid kis párbeszéd, részben a korábban mondottak tanúsítanak. Azt nevezetesen, hogy a generálklauzulák lényege a klasszikus kapitalizmus törvényességének fellazítása a monopolkapitalizmus érdekében.

c) A méltányosság jogtörténeti igazolása. – A méltányosság a jelzett formában és a vázolt funkcióval ugyan csak a századfordulón vonult be a magánjog történetébe, általános értelmű fogalmát azonban már a rómaiak is ismerték, középkori forrásokban is előfordul, az angolszász jogrendszer pedig fél lábbal rajta nyugszik. Csakhogy ezekben az összefüggésekben másról van szó. *Azok az elméleti törekvések, amelyek a méltányosságra alapított generálklauzulákat formai azonosságok címén a római jogi, a középkori vagy angolszász jogi előzményekkel kívánják azonosítani és történetileg magyarázni,*¹⁸⁹ *nézetünk szerint a hamis azonosítás utcájában járnak.*

¹⁸⁷ Közli: *Zivilrecht der DDR Alig. Teil*, 52. old.

¹⁸⁸ Az ítéletet közli: *Zivilrecht der DDR – Schuldr. Bes. Teil.*, 502. old. Hogy e § tekintetében milyen hosszú küzdelem bontakozik ki a munkások és a vállalkozók között, ahhoz l. a mai nyugatnémet kézikönyvek idevonatkozó utalásait is (pl. HEDEMANN, 345. old.).

¹⁸⁹ A különböző szerzők idevonatkozó nézeteinek részletes bemutatása messze vezetne. Röviden: Windscheid, Puchta, Unger, Kaser stb. kifejtik, hogy a római jog, különösen a poszt-klasszikus római jog is élt a *ius* és az *aequitas*, a *ius strictum* és a *ius aequum* fogalmaival. A felhívott forráshelyek alapján (C. 1.14.1., 4.1.3.1., 4.10.4., 4.34.11.pr., 4.44.5., 5.13.1.2., D. 2.14.52.3., 15.1.32.pr., 18.1.57.3., 39.3.2.5., 43.26.2.2., 45.1.91.3., 50.17.116.pr.) a jelzett szerzők kimutatják, hogy a római jog a méltányosságot, mintegy a jogot kívülről kiegészítő elemként elég széles körben használta. – Részleteiben l. WINDSCHEID *Pandektenrechijének* 9., Th. Kipp által átdolgozott 1906. évi kiadását, I. köt. 119–121., KASER, II. köt. 236–237., 244. old. A glosszátorokról és kommentátorokról is tudott dolog ma már, hogy az *aequitas* és a *ius* számukra sem volt teljesen azonos, hogy az *aequitas*, egyebek között Irnerius ellenzésére is, szinte módszerévé vált a glosszátorok és kommentátorok munkájának. – Részleteiben l. VINOGRADOFF, 55., 134., LANGE, 45. old.

A formai hasonlóság arra terjed ki, hogy a méltányosság ott is, itt is új, későbbi jelenség a már meglevő pozitív joghoz képest. Mintegy ideológiai kifejezője a régi jog tökéletlenségének, a meghaladás szükségességének és az új jog legalizálásának. A különbségek azonban alapvetőek.

A posztklasszikus római jogászok, de a klasszikusok is a jog dogmatikai fejlesztésében szinte teljesen szabadok voltak, hiszen egyetlen feladatuk volt, hogy mint jogalkotók a jogot a növekvő napi igények szintjére emeljék, egyszerűen: alkossanak jogot ott, ahol az még hiányos. A méltányosság ennél fogva általában mint az új, jogot igazoló általánosan ismert tényező jelent meg a római jogászok *responsum*aiban. Nem annyira a meglevő jog felborítását, hanem az új jog létalapját volt hivatva igazolni. Ez a jog aztán a mai értelemben lehetett nagyon is méltánytalan akár az egyik, akár a másik fél részére. A jogtudósok mindenesetre méltányosnak látták a jogot az adott formában továbbfejlesztteni.¹⁹⁰

Ami pedig a római jog középkori életét illeti, a méltányosság szerepe ott is a jog új viszonyokhoz való alkalmazásának, a jog átalakításának, általános érvényű kategóriák kiképzésének eszköze volt.

Az angol *equity*ről tudott dolog, hogy a szokásjog továbbképzésének, az angolszász jogrendszer kiépítésének, új, addig nem ismert jogi normák létrehozásának formája volt az adott kor igényeinek megfelelően.

Mindezekkel szemben a modern kapitalista magánjog generálklauzulái, benne a méltányosság is más tartalmat mutatnak. Amellett persze, hogy ez a jelenség a maga egészében a kapitalista jogra nézve is új elemek térhódítását, ha tetszik, a kapitalista magánjog továbbfejlesztését jelenti. Csakhogy más értelemben. Ez annyiban új, hogy a meglevő írott jog, a meglevő törvénykönyvek szabályainak fellazítását, kötetlen értelmezését teszi lehetővé. A kodifikált jog biztonságát a szokásjog labilitásának területére viszi. Nem azért, hogy a jog területén mintegy *l'art pour l'art* „kiszélesítse”, fejlessze, új viszonyokra kiterjessze, hanem hogy kritikus ügyekben és időkben a jog kész legyen az ellentmondások és krízisek feloldásában, a kapitalista gazdasági és társadalmi rend fennmaradása érdekében közreműködni. Egészen más a méltányosság a XX. század tőkés magánjogában azért is, mert itt mint

¹⁹⁰ Maguk a *Digesták* utalnak arra, hogy a gyakorlat nem mindig volt tisztában azzal, hogy a jogtudomány művelői meddig is akartak elmenni a „*bono et aequo*” szerinti jogszolgáltatásban (*D.* 45.1.91.3.). A jognak jelzett módon való fejlesztéséhez l. KASER, II. köt. 236–237., 244. old.

ún. generálklauzulák alapvető tényezője az egész magánjogot átszővi, míg a római és angolszász jogban eseti szabályokban jelentkezett.

Az eddigieket összefoglalva meg lehet állapítani, hogy a méltányosság a kapitalista magánjognak a monopolkapitalizmusra jellemző új jelensége. Az ún. generálklauzulák egyik legfontosabb eleme, amelynek felhasználásával a klasszikus kapitalizmus teremtette polgári törvényességet a monopolkapitalizmus érdekében feloldották. A méltányosságra vonatkozó irodalmi állásfoglalások ugyan kerülnek a jelenség igazi mibenlétének feltárását, a formai összehasonlítás felszínén mozognak a méltányosság történeti igazolására vonatkozó feldolgozások is, az olvasó mégis úgy érzi, hogy a méltányosság igazi mivolta – ha torz formában is – bennük is megnyilatkozik. Amellett, hogy számos érdekes formális konstrukciót produkálnak, néha maguk is az (egyébként fel nem tárt) lényegre utalnak.

2. A méltányosság azon túlmenően, hogy a generálklauzulák törvényességoldó szemléletét vitte a kapitalista államok hagyományos kártérítési jogába, egy további vonatkozásban is „gazdagította” a kapitalista magánjogot. Nevezetesen azzal, hogy a *felelősségnek egy új alakzatát, az ún. méltányossági felelősséget* hozta a kártérítési jog színpadára. A vétkességi felelősség és a veszélyes üzem felelőssége mellett egy harmadik felelősségi formát.

a) A méltányossági felelősség mibenlétéről természetesen a tárgyi jog ad hiteles tájékoztatást.

A méltányosság mint anyagi felelősséget moduláló tényező elszigetelten már a porosz Landrechtben és az OPTK-ban megjelenik. Ezek a törvénykönyvek egy-egy olyan szabályt tartalmaznak, amely szerint vétőképtelen személy is kötelezhető az okozott kár egészének vagy egy részének megtérítésére, ha a károsult a felügyeletre kötelezett féltől valamilyen okból nem kaphat kártalanítást, ha a károkozó vétőképtelen személy vétkessége valamilyen címen nem állapítható meg (sic!), és a károkozónak a károsulthoz viszonyított anyagi helyzete a kártalanítást méltányossá teszi.¹⁹¹

Míg azonban a méltányosság gondolata a porosz Landrechtben és az OPTK-ban is elszigetelt és csak végső soron érvényesülő jelenség, amelyet a legklasszikusabb kapitalista törvénykönyv, a Code civil nem is ismer, addig a monopolkapitalizmus korszakában keletkezett polgári jogi kódexeket, azok felelősségi rendszerét az úgynevezett méltányossági elv jelenléte

¹⁹¹ ALR, I. rész 6. tit. 41–44., OPTK, 1310. §§.

kifejezetten jellemzi. A méltányosság elve ezekben a törvénykönyvekben három vonatkozásban jut kifejezésre.

Először úgy – mint ezt a porosz Landrecht és az OPTK is teszi –, hogy a méltányosságot mint felelősségalapító tényezőt elismerik, de konkrét egyedi tényállásra, közelebbről a vétőképtelen felelősségére korlátozzák. A kérdéses törvénykönyvek eszerint a vétőképtelen személyt méltányosság címén akkor is felelőssé teszik, ha ezt a károsulthoz viszonyított jó anyagi helyzete és az indokolja, hogy a károsult a felügyeletre kötelezett féltől valamilyen okból kártérítést nem kaphat.¹⁹²

A méltányosság elvének *második* érvényesülési formája már nem egyedi, hanem általános jellegű. A svájci kötelmi jogi törvénykönyv ugyanis már nemcsak egy konkrét felelősségi viszonyra vonatkozóan, hanem általánosabb jelleggel teszi lehetővé a kártérítési összeg mérséklését – a méltányosságra, illetőleg a felek eltérő anyagi helyzetére tekintettel.¹⁹³

A méltányosság elvének *harmadik* jelentkezési formája a felelősségalapító tényezők körében merül fel. Ilyen értelemben a vétőképtelen személy méltányossági felelősségével azonos jelenségről van szó, azzal a lényeges eltéréssel azonban, hogy ott egyedi, itt pedig általános jellegű szabállyal van dolgunk. Amikor a BGB és a svájci kötelmi jogi törvénykönyv a jó erkölcsökbe ütköző módon okozott kárért felelősséget konstituál, általános érvényű szabályt alkot.¹⁹⁴ Általános szabály ezekben a törvénykönyvekben az is, hogy az erkölcsi kár megtérítésénél a méltányosságra kell tekintettel lenni.¹⁹⁵ A méltányosságnak a felelősségalapító tényezők közé sorolásában a magyar magánjog ment a legmesszebb. Az MTJ 1737. szakasza ugyanis kimondja, hogy „aki másnak jogvédte érdekét jogellenesen, de vétlenül sérti meg (vétlen kártétel), a sértettnek ebből eredő vagyoni kárát, ha máshonnan nem térül, annyiban köteles megtéríteni, amennyiben ezt tekintettel a körülményekre a méltányosság megkívánja”. Annak vizsgálatától eltekintve, hogy a méltányosság elve az MTJ, mely részszabályaiban jutott még kifejezésre, Marton Gézával meg lehet állapítani, hogy „a vétlen felelősség most már nemcsak kazuisztikusan, egyenként megnevezett

¹⁹² BGB, 829., CO 54., MTJ, 1737., *Codice civile*, 2047. §§.

¹⁹³ CO, 42–44. §§.

¹⁹⁴ BGB, 826., CO, 41. §§.

¹⁹⁵ BGB, 847., CO, 47. §§.

kivételes esetekben, hanem principaliter vonul be a szerződésen kívüli felelősségbe”.¹⁹⁶

b) Ha fentiek után arra kívánunk rávilágítani, hogy *a méltányossági felelőség milyen gazdasági és társadalmi viszonyok tükrözőjeként jelentkezett, milyen társadalmi funkció ellátására volt hivatott*, mindenekelőtt a tételes jog hivatkozott szabályaira kell utalni. Ezek ugyanis nyíltan „bevállják” születésük okát. Azt, hogy a kapitalista államok joga nem mehetett el közömbösen a társadalmi osztályok egyenlőtlenségének ténye, különösen azonban amellet, hogy a politikai és társadalmi élet színpadán jelen van már egy erős, hovatovább világméretekben szervezett munkásosztály. Deklarálnia kellett, hogy vannak vagyonos és vagyontalan osztályok, és „illő”, hogy ezek deliktuális viszonyaiban a vagyonosabbak viseljék a deliktuális felelőség látszatra nagyobb terhét. A polgári jogtudomány igyekezett a méltányossági felelőség intézményét a kapitalista jog szociális beállítottságának bizonyítékaként kijátszani. Stammler ebben a jog szociális ideálját látja, Hedemann szerint „a társadalmi kiegyenlítődség egy darabjával van dolgunk” („es liegt hier ein Stück sozialen Ausgleichs”), amelynek értelmében, mint a továbbiakban mondja, „a gazdagság kötelez” („richesse oblige”).¹⁹⁷ Ezek a törekvések azonban nem terelhetik el a figyelmet a lényegről. A XIX. század utolsó évtizedeiben már a vasutak és egyes üzemek objektív felelőségéért vívott küzdelemben is elhangzott, hogy a károsult tömegek kártalanítását a méltányosság gondolata is indokoltá teszi.¹⁹⁸ Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a jog hozzájáruljon az osztályellentétek élességének, a munkásosztály aktivitásának és harcának csökkentéséhez. A méltányossági felelőség mögött végső soron ugyanaz a hajtóerő jelentkezik, mint a veszélyes üzem tárgyi felelősége esetében. A kapitalista jog kis habozás után feladta a vétkekesség szigorú elvét egy újabb területen azért, hogy egy viszonylag csekély értékű koncesszió útján hozzájáruljon egy sokkal fontosabb érdek érvényesüléséhez, a kapitalista társadalmi rend funkcionálásának biztosításához.

¹⁹⁶ MARTON, *Objektív felelőség az MTJ-ben*, 53. old.

¹⁹⁷ HEDEMANN, 353. old. Stammler nézeteinek kifejezését l. WINDSCHEID *Pandektenrechtjének* fentebb hivatkozott Kipp-féle kiadásában (I. köt. 121–122. old.), részleteiben pedig magánál a szerzőnél (l. STAMMLER munkájának „Das soziale Ideal” és „Richtiges Recht” c. részeit, 470–481. old.).

¹⁹⁸ A német *RHG* (1871) parlamenti vitájában számtalanszor történik utalás a méltányosságra, amely a vasúti és egyes üzemek szigorúbb felelőségét indokoltá teszi, és amely ezen keresztül a német jogrendszert „szociális” színben tüntetné fel. L. pl. Graf von Bethusy-Huc képviselő beszédét (*Stenogr. Reichstagsberichte*, I. köt. 213. old.).

Eörsi Gyula kifejezésével élve, a méltányossági felelősség intézményében a kapitalista államok magánjoga „kényszeredetten barátságos arculatát mutatja a néptömegeknek”.^{199, 200}

¹⁹⁹ EÖRSI, 121. old.

²⁰⁰ *A méltányosság pedig a hatályos polgári jogban is visszatérő elem. Csak egyetlen példa: a Ptk. 6:522. §-a szerint a károkozó a károsult teljes kárát köteles megtéríteni, mégis a bíróság különös méltánylást érdemlő körülmények fennállása esetén a kártérítés mértékét a teljes kárnál alacsonyabb összegben is meghatározhatja (a szerk.).*

7. §

FELELŐSSÉG ÉS BIZTOSÍTÁS

1. A BIZTOSÍTÁS ÉS A FELELŐSSÉG ÖSSZEFÜGGÉSE ÁLTALÁBAN

A biztosítás ugyan a jogi jelenségek, közelebbről a kötelmi jog egy külön területe, a felelősségi jogtól mégsem független. Egyrészt azért nem, mert a biztosítási jog számos intézményét sok tekintetben ugyanazok a gazdasági és társadalmi tényezők hozták létre, mint a veszélyes üzemek fokozott felelősségét. Különösen vonatkozik ez a különböző társadalombiztosítási törvényekre. Másrészt pedig azért nem, mert a felelősségi jog dogmatikai szempontból is összefonódott a biztosítás intézményének különböző formáival. Az egyes üzemek, a veszéllyel járó tevékenységet folytató természetes vagy jogi személyek tárgyi felelősségére vonatkozó törvények mindenütt utalnak a biztosításra. Különösen élesen jelentkezik ez az atomenergia felhasználása kapcsán keletkezett károkra vonatkozó tételes jogi rendelkezésekben.

Általánosan és absztraháltan kifejezve, a biztosítás képlete a következő elemeket tartalmazhatja: *a)* ismétlődő kárveszély; *b)* veszélyközösség létrehozása a kár közös viselésére, – *aa)* az érintettek közötti közvetlen kapcsolat alapján a tényleges kár elosztására, *bb)* a biztosított kárösszeg fedezésére harmadik személy – a biztosító – bekapcsolásával a kártól független állandó biztosítási járulék fejében. A kárbiztosítás általában emberi magatartástól független károk (tűz, víz, jég, betegség stb.) esetére szóló biztosítás. Az emberi tevékenységből fakadó kárért való helytállási kötelezettség esetére szóló biztosítás a felelősségbiztosítás. A modern korban létrejött társadalombiztosítás e kettő keveréke. A biztosítás konkrét társadalmi funkciójának megismeréséhez azonban le kell szállni az absztrakciók magasságából. A tényleges tartalmat a történeti fejlődés és valóság tényei tárják elénk.

A biztosítás gondolatának megjelenése a történeti idők mélyéig nyúlik vissza. Különböző társadalmi viszonyok között más-más gazdasági és politikai tartalommal és más-más jogi formában ugyan, de lényegileg mindig az a gazdasági és morális megfontolás váltotta ki, hogy ha az emberek egy bizonyos csoportja ismétlődő azonos károk veszélyének van kitéve, és jobb az egyes kárát mindenki között elosztani, mint a sors szeszélyeitől függően esetleg teljes egzisztenciális pusztulásra jutni. A történeti fejlődés sok példája helyett itt csak egy-kettőre utalunk. Már Hammurábi idejében arra kötelezik magukat a lovaskaravánok, hogy közösen viselik a rablók által esetleg elszendvedendő kárt. A görög eredetű Lex Rhodia szerint a római jogban is gyakorlattá vált, hogy ha a biztonságos hajózás végett a hajórakomány egy részét tengerbe kellett dobni, a kárt valamennyi fuvaroztató közösen viselte. A középkorban különböző veszélyközösségek alakultak a tűz, a víz, az állatjárvány miatt keletkezett kár közös viselésére. Eléggé ismertek a történelemből a teljes védtelenségnek kitett munkások önszegélyezési kezdeményezései (betegség, baleset stb. esetére) a XVIII–XIX. században. Más gazdasági tartalommal és jogi formával jelennek meg az ilyen viszonyokban bizonyos tőkeerős személyek, később bankok – üzleti célokra használva ki a lehetséges veszélyközösségeket. Ezek állandó biztosítási járulékok befizetése mellett a meghatározott kár esetében meghatározott összegű kártalanításra kötelezik magukat. Igazán virágzásnak a biztosítás intézménye a kapitalizmusban indult. A további – és a fent hivatkozott – történeti részletek és a tételes jog alakulása tekintetében az irodalomra utalunk.²⁰¹ Itt még röviden a következőket kell mondani.

A kapitalista tételes jogi rendszerben meg kell különböztetni egyrészt az úgynevezett kötelező vagy egyébként általánossá vált munkás- vagy társadalombiztosítási rendszereket, és másrészt az úgynevezett magánjogi biztosítási intézményeket, mint a víz-, tűz-, jég- és egyéb kárbiztosítási formákat. A társadalombiztosítás intézményéről, annak társadalmi funkciójáról korábban, a tárgyi, illetőleg fokozott felelősség intézményeivel való összefüggésben már szóltunk. Történelmi kialakulásáról a fentieknél többet

²⁰¹ L. TURY SÁNDOR KORNÉL *A biztosítási szerződés szabályozásának alapvető szempontjai az újabb külföldi törvényalkotásokban* c. munkáját (Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged 1928. 71. old.); MÜLLER-ERZBACH munkájának a biztosítási jog irodalmára és történetére vonatkozó részeit („Literatur”, 691. és kk. old., „Die Geschichte der Versicherung und ihres Rechts”, 707. és kk. old.); OFTINGER felelősségi jogi munkájának megfelelő részét (I. köt. 331. és kk. old.).

itt aligha szükséges mondani. Jelen munka mondanivalójával a magánjogi biztosítás formái közül közvetlenül az úgynevezett felelősségbiztosítás intézménye függ össze.

2. A FELELŐSSÉGBIZTOSÍTÁS

a) A felelősségbiztosítás funkciója. – A felelősségbiztosítás esetében – mint ismeretes – a biztosított fél a tevékenységénél fogva kártérítési kötelek keletkezésének kített természetes vagy jogi személy. A közvetlen védelem pozíciójában általában a gépi termelőeszközökkel vagy gépi forgalmi eszközökkel rendelkező személyek vannak. Ebből kifolyóan a felelősségbiztosítás gazdasági, társadalmi és politikai jelentőségét elsősorban nem a kapitalista társadalmi rend antagonisztikus osztályellentéteiből lehet és kell magyarázni. Ezek, mint láttuk, a tárgyi felelősség térhódításában, illetőleg – azzal összefüggésben – a társadalombiztosítás intézményében jutnak közvetlenül kifejezésre. A felelősségbiztosítás gazdasági-társadalmi funkciója nézetünk szerint a következőkben van: 1. a veszélyes üzemi felelősségével terhelt vállalatok és az egyes gépi forgalmi eszközök tulajdonosai a felelősségbiztosítás közbeiktatásával egyenletessé tehetik az objektív felelősség terhét, egymás közt mintegy átlagolják a keletkezett összkárt; 2. függetleníthetik magukat az objektív felelősség, általában a magánjogi felelősség spontán, kalkulálhatatlan és az üzem folytatására adott esetben esetleg anyagilag veszélyes jellegétől; 3. a felelősségbiztosítás – más oldalról nézve – egyik formája a nagy tőkével rendelkező biztosítóintézetek üzleti haszonszerző tevékenységének; 4. a felelősségi kötelek realizálását biztosítja, és a károsultat függetleníti a kötelezett fizetéseképtelenségétől, anyagi nehézségeitől, a bírói döntések végrehajtásának komplikált formáitól. (Alapvetően másképp jelentkezik a felelősségi kötelek teljesítésének biztosítása az atomenergia felhasználása során keletkező károk esetében. Erről azonban külön lesz szó.)

A felelősségbiztosítással szemben különösen korábban nagy volt az idegenkedés (pl. a francia jogirodalomban is). Ettől az intézménytől ui. a felelősség szankciójának preventív szerepét féltették. A kártérítési szankció ui. az, mondták, amely a preventív hatás kifejtésére hivatott; ha a kárt a jövőben a biztosító fizeti, a prevenció lényeges eleme a felelősségből kiesik.

A felelősségbiztosítás fent említett funkciója mögötti tényezők azonban hovatovább legyőzték ezeket az ellenvetéseket. A technika fejlődésével, a károk – azaz a kártérítésre kötelezettek és jogosultak – számának tömegessé válásával az anyagi érdekek félretették a morális megfontolásokat. Előtérbe az a nézet került, hogy a gépek kezelői és üzemeltetői elsősorban nem a kártérítési kötelezettségtől való félelmükben, hanem sok más okból is tartózkodnak a károkozástól. Súlyos gondatlanság és szándékosság esetére pedig a biztosító visszkereseti joga életre hívja a preventív hatást.²⁰²

b) A felelősségbiztosítás tételesjogi kibontakozása. – A múlt század során keletkezett kereskedelmi törvények, ha szabályozták is a biztosítás intézményét, a felelősségbiztosításról még nem szóltak. Így pl. az 1875. évi magyar kereskedelmi törvény sem. A felelősségbiztosítás intézménye a biztosítási jognak XX. századi kodifikációja során jelent meg.²⁰³ Jelentősége kezdetben viszonylag kicsi volt,²⁰⁴ a fejlődés, különösen a gépkocsi- és légi forgalom fejlődésével párhuzamosan azonban szerfelett megnőtt. Számos államban kötelező biztosítási formává alakult át – főleg a gépkocsik és repülőgépek üzemeltetőire vonatkozóan. A felelősségbiztosítás mint kötelező biztosítási intézmény bevezetése szempontjából a svájci jogfejlődésre érdemes utalni. Eszerint kötelező volt a felelősségbiztosítás a gépkocsikra, trolibuszokra, kerékpárokra, motor- és autóverseny-rendezőkre, vadászatra és a légitársaságokra.²⁰⁵ A felelősségbiztosítás nem mindenütt vált azonban kötelező biztosítássá. A gyakorlat erre nézve államok szerint változott. A gépkocsi-forgalom tekintetében – különösen a második világháború után – kötelező jellege nélkül is eléggé általánossá vált. Hogy mennyire szükséges intézményről van szó, azt különösen a francia jog példázza szemléletesen. Különböző nehézségek után – hogy legalább a fizetésektelenség és a

²⁰² A polgári jogtudomány idegenkedéséhez, ezzel kapcsolatos érveikhez, az ellenérvek felülkerekedéséhez, a felelősségbiztosítás térhódításához, dogmatikai szerkezetéhez (súlyos gondatlanság, szándékosság, visszkereset) l. pl. az 1930. évi július 13-i francia törvény 12. cikkét, továbbá PLANIOL–BOULANGER, *i. m.* II. köt. 345–346. old., EHRENZWEIG, 3. és kk. old.

²⁰³ 1908-ban jelent meg a német és a svájci, 1917-ben az osztrák, 1927-ben a svéd biztosítási kódex. A felelősségbiztosítás intézményét ezek vezették be. Magyarországon a biztosítóintézetek gyakorlatában alakult ki. A felelősségbiztosítás tételes jogi fejlődésének feldolgozásához l. OFTINGER „Haftpflicht und Versicherung” c. fejezetét (I. köt. 331. és kk. old.); továbbá MÜLLER–ERZBACH, 698., 702., 724., 748., 760., 786. old.

²⁰⁴ L. MÜLLER–ERZBACH, 702. old.

²⁰⁵ Az erre vonatkozó tételes jogi szabályokhoz l. OFTINGER, I. köt. 400–402. old. Általánosságban pedig: EHRENZWEIG, 3. és kk., PLANIOL–BOULANGER, *i. m.* II. köt. 345–346., MÜLLER–ERZBACH, 702. old.

károkozó ismeretlensége ne legyen meghiúsítója a kártalanításnak – 1961-ben létrehozták az ún. „fonds de garantie”-t, és a jelzett esetekben ennek terhére fizették ki a kártérítési összegeket. Ez még mindig nem oldotta meg a felelősségbiztosítás útján letudható feladatokat, mint pl. a károsultak gyors kártalanítását a *fentiek* szerint nem kétséges egyéb esetekben. Emellett is a „fonds de garantie” rövid néhány év alatt 6 milliárd frank deficitet mutatott. Ezért aztán 1958-ban kibocsátották a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításáról szóló törvényt. Ennek útján az egyébként megtartott „fonds de garantie” is jelentős mértékben (fizetéseképtelenség esetében) megszabadult terheitől.²⁰⁶

A felelősségbiztosítás lényegéhez hozzátartozik a visszkereset lehetősége is.²⁰⁷

c) *Újabb tendenciák az irodalomban: felelősségbiztosítás helyett csak biztosítás?* – A felelősségbiztosítás intézményének jelentősége e század közepén hihetetlenül megnőtt. Általánosítása, egységes szabályozása a kapitalista államok viszonylatában ma már meg-megújuló konferenciák tárgya.²⁰⁸ A felelősségbiztosítás megnövekedett jelentősége kapcsán a polgári irodalomban kialakultak bizonyos új – és részben kevésbé új – elméleti koncepciók is. Az egyik ilyen koncepció a felelősségbiztosítás társadalmi funkciójának megragadására, elméleti kimunkálására törekszik. Eszerint a kérdéses intézményben társadalmi gondoskodást, szociális lelkiismeretet („soziale Fürsorge”, „soziales Gewissen”) kell látni. A társadalmi lét mai viszonyai mellett, amikor a tömeges méretű gépesítés, főleg a közlekedés és szállítás magasfokú gépesítettsége egyrészt a kárveszélyforrások növekedésének

²⁰⁶ A „fonds de garantie”-t az 1951. december 31-én kelt 51–1508. sz. törvény, míg a kötelező felelősségbiztosítást az 1958. február 27-én kelt 58–208. sz. törvény rendelte el (a törvényhelyeket közli: STOLL, 104. old.).

²⁰⁷ A tételes jogi szabályozáshoz l. OFTINGER, I. köt. 408. és kk. old.

²⁰⁸ Legutóbb 1960-ban Olaszországban az Európai Gazdasági Közösség országainak részvételével rendeztek ilyen kongresszust; l. a *Le colloque juridique international sur la responsabilité et l'assurance automobile (Nice, 20–24. septembre 1960)* ismertetését a *Revue Int. de Droit Comparé* 1961. évi 2. számában (371–373. old.). Ezt az UNIDROIT komoly kísérlete előzte meg; 1938-ban elkészült tervezetében egységesen és összefüggésében javasolta szabályozni a kötelező felelősségbiztosítást és a közlekedésben részt vevő gépjárművek üzemeltetőinek felelősségét; 1948-ban az egyes tagállamok jelezték, hogy a kötelező biztosítással egyetértenek, de az alapjául szolgáló felelősségre nézve a vélemények teljesen megoszlottak, ezért erre vonatkozó törekvéseivel az UNIDROIT egy időre felhagyott. L. *L'Unification du Droit. Aperçu général des travaux pour l'unification du droit privé.* (Projets et Conventions.) 1947–1952. Editions „Unidroit”, Rome 1954. 783 old., 44. és kk. old.

döntő tényezője, másrészt a társadalom egzisztenciális fennmaradásának nélkülözhetetlen eleme, az egyetlen kiút: minden kár társadalmosítása („the socialization of risk”).²⁰⁹ Ez az irodalmi állásfoglalás ma már olyan tételes jogi tényezőkre is támaszkodik, mint az állam vagy valamilyen biztonsági alap fizetési kötelezettsége a hagyományos veszélyes üzemek,²¹⁰ valamint az állam fizetési kötelezettsége az atomkárok körében.²¹¹

Egy másik irodalmi nézet még tovább megy. Eszerint a hagyományos felelősséget, azzal együtt a felelősségbiztosítás intézményét is, túlhaladta a fejlődés. Az anyagi károk reparálását a technikai fejlettség mai foka mellett célszerűen már csak az egyszerű biztosítási szerződés útján lehet biztosítani. Ez a szemlélet a következő indokokat sorakoztatja fel maga mellett: a hagyományos megoldás, amely a kártalanítást bírósági ítélet és adott esetben „adók módjára történő” végrehajtás útján ígéri, hovatovább akadályos lesz a tulajdonképpeni célnak, a kárigények haladéktalan és gyors kielégítésének. A hihetetlen autó-, repülőgép- és vonatforgalom a legnagyobb gondosság mellett is napról napra növeli a káresetek számát. Morális alapokon nyugvó felelősség megállapítását a nem kis számban fellépő országúti tömegkarambolok illuzórikussá teszik. Innen is, onnan is 50–60 kocsi egymásba szalad, 20–30 km-es dugó keletkezik; az utat fel kell szabadítani; az egyes károk személy szerinti okozói sem deríthetők mindig

²⁰⁹ Ezek a nézetek nem újak, már a 20–30-as években is ismertek, és hasonló kitételek kíséretében az objektív felelősség terhének állami viselését illetően is megjelentek. Magyar vonatkozásban I. ISTVÁNNFY, 118. és kk. old., valamint TURY SÁNDOR KORNÉL, *A biztosítási jog jelentősége a kötelmi jog fejlődésének újabb irányai szempontjából* c. munkáját (Grill kiadás, Budapest 1936. 78. old.). Mindkét munka, az előző a tárgyi felelősség, az utóbbi a biztosítás vonatkozásában emeli ki a társadalmi teherviselés, a közösségi érdek gondolatát. – A külföldi irodalomban I. OFTINGER, I. köt. 38., OFTINGER, *Haftung ohne Verschulden*, 61., MÜLLER-ERZBACH, 694. és kk. old. KIMBALL, a neves amerikai biztosítási jogász így ír egy legújabbán megjelent tanulmányában: „If insurance is to carry out fully its role in our society – if it is to provide security and the sense of security on a broad basis – it must include almost everyone, at least in certain key fields. Pressure for the extension of insurance coverage is an aspect of what one may call, very loosely, the socialization of risk. The desirability of extending coverage may transcend purely economic considerations” (KIMBALL, 512. old.).

²¹⁰ L. ehhez a svájci autótörvény felelősségi rendelkezéseit (MFG, 72–72. §§) – közli OFTINGER, *Haftung ohne Verschulden*, 61. old.: ha a károkozó ismeretlen, vagy a felelősségbiztosítás nem nyújt megfelelő kártalanítást a károsultnak, az állam kártalanítási kötelezettsége jelenik meg. L. továbbá a Franciaországban 1951-ben létrehozott „fonds de garantie”-t; az okozó ismeretlensége vagy fizetéseképtelensége esetén ennek terhére kártalanították a károsultakat (vö. 194/a sz. jegyzet).

²¹¹ Az államnak az atomkárok vonatkozásában jelentkező felelősségviselő funkciójáról l. e munka következő §-át.

fel, ami pedig a hagyományos felelősségi rendszer utolsó kapaszkodója. Amerikában pedig, ahol ez a nézet a leginkább kibontakozott, valamiféle szubjektív szemrehányhatóság jelenléte sem nélkülözhető a felelősség megállapításához.²¹² Ez pedig teljesen illuzórikussá teszi a hagyományos felelősségi elképzeléseket, amelyeket – mint Ehrenzweig írja – a mai amerikai jog nyújt az évi közel kétmillió baleset áldozatának, köztük 40 000 halott hozzátartozójának.²¹³ A perek hosszadalmassága, az illetékesség címén szükséges költséges utazás, különösen, ha számításba vesszük a személyforgalom nemzetközi jellegét, nehézkessé és gyakorlatilag sokszor lehetetlenné teszi a kárigény érvényesítését. A tömegforgalom és a technikai fejlettség mai foka mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hogy mindenkit érhet baleset. Mindenki kerülhet a károsult és a károkozó pozíciójába. Ezért mintegy közérdek, hogy egyszerű biztosítás útján érvényesüljön a tétel: mindenki egyért és egy mindenkiért.

A felelősségbiztosítás – Ehrenzweig kifejtése szerint – nem elég a kérdés megoldásához. Közelebről a következők miatt. A felelősségbiztosítás nem általánosan kötelező minden olyan tevékenység esetére, amely az ún. veszélyes üzem körébe esik. A véletlen szeszélyétől függ, hogy a károsult biztosított károkozótól szenved-e kárt, és eszerint biztosan kap-e kártérítést, vagy hosszú pereskedés eredményétől függően. A felelősségbiztosítás vívmányáért más oldalról fel kellett adni a felelősség döntő alapját, az anyagi szankciót az okozó oldalán, miáltal a prevenció hatás – legalábbis az, amit addig a kártérítési szankció jelentett – az adott viszonyokban

²¹² L. ehhez EHRENZWEIG *Negligence...* c. könyvét, amelyben részletesen és gúnyos szellemességgel mutatja be, hogy az amerikai felelősségi jog – a nagy technikai fejlődés ellenére – mennyire a múlt században feledkezett, amikor minden jármű még „devil wagon” volt, s amikor (akkor még joggal) a tiszta vétkesség volt a jelszó, és a mérce – mint egy 1852. évi állásfoglalásban olvasható –, hogy „when carriers undertake to convey persons by the powerful but dangerous agency of steam, public policy and safety require that they be held to the greatest possible care and diligence”; munkájában a szerző leírja, a vétkesség, a szubjektív elemek milyen torzító szerepet játszanak az amerikai felelősségi jogban; a kontinentális értelemben vett tárgyi felelősség csak kivételesen kerül alkalmazásra, érvényesülési köre csak vontatottan növekszik; a fejlődés útját a kötelező felelősségbiztosításban, a felelősség alapját illetően pedig a „negligence without fault” kategóriájában látja (1. 16–17., 21–24., 42., 55., 65–66. old., a fenti idézet a 22. oldalon).

²¹³ „All the law has to offer to them is the gamble of a law suit for »negligence«, which at worst may bring financial ruin to the hopeless victim, or at best a judgment after a protracted litigation replete with guilty or innocent perjury, with financial and emotional misery” – mondja egyik szellemes tanulmányában Ehrenzweig (EHRENZWEIG, 1–2. old., a fenti baleseti statisztikát is ő közli. Uo. 1. old.).

elesik. A felelősségbiztosítás esetén is meg kell alapítani a felelősséget, ami szükségszerűen felidézi a „negligence”, a „fault” körüli szárnalmas hazárdjátékot. A társadalmi nyomás elől sokáig kitérni nem lehet – mondja Ehrenzweig. „A hagyományos felelősséget (tort liability), az egész játéknak ezt a régi útonállóját fel kell számolni, cinkosával, a felelősségbiztosítással együtt. Biztosításra van szükség, de kárbiztosításra, tekintet nélkül arra, hogy a kár hol keletkezik.” Ez vezethet arra, hogy a károsult az okozó vétkességére tekintet nélkül részesüljön megfelelő védelemben.²¹⁴ Röviden ez Ehrenzweig szellemes és szenvedélyes tudományos érveléssel felépített gondolatmenete.

Kétségtelen, hogy ez a szemlélet keletkezésének adott viszonyai között számos komoly indokkal lép fel. Nem szabad azonban számításon kívül hagyni, hogy olyan tényezők táplálják, mint az általános társadalombiztosítás hiánya és a felelősségi rendszerek különbözősége az egyes országokban (éppen az Egyesült Államokban is), a biztosítótársaságok érdeke üzleti vállalkozásaik fejlesztésére, továbbá a vállalkozók érdeke, hogy a felelősség fokozódó igényeinek terheit biztosító útján átlagolva, ezáltal viseljék kalkulálhatóan.

Bár az utolsó szót ebben a kérdésben a jövő fogja kimondani, a polgári szerzők nagyobb része és a tételes jogi fejlődés ezt a szemléletet – mert a prevenció gondolatának és a felelősség intézményének szinte teljes feladását célozza – mindmáig nem tette magáévá.²¹⁵

²¹⁴ L. EHRENZWEIG, 3. és kk. old., az idézet a 4. oldalon. A szerző – részben költségvetési pénzre alapított – javasolt biztosítási rendszere („Full Aid Insurance”) leírásához l. a 6. és kk. old.

²¹⁵ Mint látni fogjuk, nem tették magukévá ezt a gondolatot a nukleáris energia felhasználása kapcsán keletkező károokra vonatkozó legújabb törvények sem. Nem jutott e vonatkozásban eredményre a fentebb említett, a gépkocsik felelősségbiztosítására vonatkozó 1960. évi nizzai konferencia sem (l. a 196. jegyzetben hivatkozott beszámolót, 371–373. old.), és kisebbségben maradt az Ehrenzweig-féle nézet az 1958. évi Bruxelles-i Nemzetközi Összehasonlítójogi Kongresszuson is, ahol Ehrenzweig tételeit egyrészt felszólalásában, másrészt az amerikai nemzeti referátum keretében előadta (l. PIRET, 31–32. old.).

8. §

AZ ATOMENERGIA ÉS AZ ANYAGI FELELŐSSÉG

1. AZ ATOMENERGIA ÁLTAL IGÉNYELT FELELŐSSÉGI NORMÁK ÉS A HAGYOMÁNYOS FELELŐSSÉGI RENDSZER VISZONYA ÁLTALÁBAN

A mai generáció az emberiség technikai és tudományos fejlődésének alighanem legnagyobb jelentőségű szakaszát mondhatja a magáénak. A mai generáció két-három évtizeddel ezelőtt még csak érdekes gondolati játéknak vélte a görög filozófus, Démokritosz „atomelméletét”, amelyet évezredek mosolyogtak meg. Ma még élnek azok az emberek, akik tegnap majdhogynem megtolták az utcákon megjelenő pöfékelő és zörgő automobiloikat. Ugyanaz a generáció, ugyanazok az emberek atomerőműről, atommeghajtású hajóról ma úgy beszélnek, mint alig néhány évvel ezelőtt a sarki fűszeres a heti petróleumkvantumról. A mai generáció, a mai emberek még néhány évvel ezelőtt a fantázia világába utalták az utazást a holdra, és az egész problémakör gyermekkorunk kedvenc Verne-regényeinek hamar elmúló világába tartozott. Íme, ugyanez a generáció, ugyanezek az emberek ma már millió kilométerekre hatolnak a világűrbe, a „szomszéd” planétákat ostromolják, és a Föld körül száguldó űrhajósokkal váltanak üzenetet. Valóra válnak a vakmerő álmok, és halomra dőlnek a szűk látókörű hagyományos elképzelések. Recseg-ropog a régi képzeleték világa; épül, erősödik az új. Goethe akkor jogosan büszke kijelentése, hogy a francia forradalom folytán jelen lehetett egy új világ születésénél, ma hatványozottan aktuális.

Vajon mindez csak a természettudomány, a műszaki tudományok és művészet terrénuma? Nem érintette-e ez a gigászi forradalom a jog hagyományos épületét, ezen belül a felelősség intézményét is? Az új és hatalmas termelőeszközök viharától nem recseg-ropog-e a javarészt klasszikus kapitalizmus korabeli felelősségi rendszer? Összhangba hozható-e még

a termelőeszközöknek ez a magas fejlettségi foka a magántulajdon által meghatározott termelési viszonyokkal és az ezeket tükröző jogi formákkal? Mindenekelőtt ez és a kapitalista jognak ezekre a kérdésekre vonatkozó válasza az, amiről – az eddigiek kiegészítéseképp – még röviden szólni kell, hogy a kapitalista társadalmi rend deliktuális felelősségi rendszerének képét a főbb elemek alapján megrajzoljuk.

Rodière francia jogtudós egy nemrég megjelent cikkében (*Polgári jogi felelősség és atomenergia*) plasztikusan mutatta be, hogy mennyire új a jog számára is az, ami az atomenergia felszabadítása során történt, mennyire képtelenek a régi felelősségi kategóriák az új világ új jelenségeit asszimilálni.

Egy kiló narancs vagy egy hajó megvételének jogi formái és szabályai azonosak – mondja.²¹⁶ Az évszázados modern jog meg tudott mérkőzni a gőz- és a robbanómotor új jelenségeivel, az elektromossággal is, miért ne tudna az atomenergiával? – tehetik fel sokan a kérdést. A felelősségi jog eddigi elveit igazában ismerő szakember azonban ezt nem hiheti. S ha hiszi is, tegnapi viszonyokban keletkezett hite azonnal csődöt mond, ha az atomkor vizsgakérdéseire kell válaszolnia. Ha egy autó elüt egy embert, felfedezhető legalább az okozatosság, sok esetben a vétkesség is; bízni lehet abban is, hogy az okozó a kárt megtéríti. Egyszóval az eset elhatárolható, és belefér egy kártérítési kereset kereteibe; a kártérítési norma az állam részéről adva van, meglelhető az illetékes bíróság is, és ezzel az állam a maga kötelességét teljesítettnek hiheti. Nem így az atomenergia felhasználása során keletkezett károk esetében. Ha valakiről kiderül, hogy atomártalmak áldozata lett, vajon mindig meg lehet-e állapítani, hogy ez honnan származik? Attól-e, hogy 10 évvel korábban egy atomreaktor mellett dolgozott, vagy attól az atomerőműtől, amelynél 5 évvel később nyert alkalmazást, avagy attól a halkonzervtől, amely Japánból származik, és olyan hal került bele, amely a Bikini-szigeteken végrehajtott atomkísérleteket éppen hogy csak megúsza? Az állam belenyugodhat-e abba, hogy egy nagyobb atomenergia-katasztrófa következtében a vállalkozó fizetéseképtelen lesz, és a károsultak sokaságát kielégítik egy kártérítést ígérő, de valójában csak illúziót jelentő bírósági ítélet annak rendjén-módján kézbesített másodpéldányával? Folytatni lehetne tovább ezeket a kérdéseket.

²¹⁶ RODIÈRE, 505. és kk. old.

Igaza van Rodière-nek. A hagyományos felelősségi rendszer elemei elégtelennek bizonyulnak az atomkor követelményei előtt. A régi értelmében vett okozatosság mint feltétlen felelősségi kritérium kétségessé válik;²¹⁷ a vétkesség még inkább, a vis major pedig a kőkor emlékének tűnik; az egyéni, a csak egyéni felelősség, legyen bár tőkés vállalkozásról szó, nem nyújt megfelelő garanciát a keletkezett károk megtérítésére.²¹⁸ – Kézenfekvő, hogy a jog eddigi elveinek áttörésére, illetőleg újak kialakítására volt szükség. Tudott dolog, hogy ez be is következett. Az egész problémakörnek ma már nemcsak nagy irodalma, de – a különböző atomtörvények formájában – számottevő kodifikációs gyakorlata is van. Ennek fontosabb vonásairól és az eddigi felelősségi rendszerhez képest új elemeiről lesz alább röviden szó – míg a kozmikus tér meghódításával összefüggésben keletkező károkért való felelősség problematikája egy külön fejezet tárgya lesz.²¹⁹

2. AZ ATOMENERGIA FELHASZNÁLÁSA SORÁN KELETKEZETT KÁROKÉRT VALÓ FELELŐSSÉG FONTOSABB ELEMEI

a) Jogforrások és irodalom. – Az egyes tőkés államokban az atomenergia-ipar méreteiben ma már vetekszik a legnagyobb iparágakkal. Ez az iparág az Észak-amerikai Egyesült Államokban már 1946-ban 150 000 embert foglalkoztatott.²²⁰ Ma ez a szám jóval nagyobb. A második világháború után a fejlődés ugyanis jelentősen meggyorsult, amit egyrészt katonai szempontok, másrészt az atomenergia békés felhasználásában rejlő beláthatatlanul nagy lehetőségek motiváltak. Míg a nukleáris anyagok termelése és akumulálása kezdetben a tőkés államokban, így az Egyesült Államokban is, kizárólagos állami monopólium volt, 1954-től kezdve – a hasadó anyagok állami tulajdonának fenntartásával – megnyitották e terület kapuját a magántőkének

²¹⁷ Okság persze van, csak az ok jogilag nem ragadható meg mindig teljes pontossággal.

²¹⁸ *Uo.* 506. és kk. old.

²¹⁹ *L. e.* munka VII. fejezetét.

²²⁰ ISENBERGH, 754. old.; az angol állami atomiparban 1960-ban 38 000 alkalmazott dolgozott, ezek közül kb. 10 000 tudományos és műszaki szakember (WEINSTEIN, 761. old.).

is.²²¹ Némi fáziseltolódással ez történt Angliában is.²²² A helyzet most már rohamosan fejlődött. Amellett, hogy ezekben az államokban az atomipar hirtelen óriási iparaggá nőtt, kibontakozása Franciaországban, Nyugat-Németországban, Svájcban és egyéb kapitalista államokban is kezdetét vette. Atomreaktorok sora jött létre, és a hasadó anyagok előállítására ma már minden jelentősebb tőkés országban iparágjellegű fejlődésben van. Az európai gazdasági integráció az atomkutatásnak és atomiparnak számos közös intézményét hozta létre. Ezek közül a legfontosabb az Európai Atomenergia Közösség (EURATOM), amely – alapokmányában kifejezetten – mindenekelőtt azért jött létre, hogy elősegítse a hat tagállam nukleáris iparának fejlődését, és biztosítsa ehhez a szükséges feltételeket.²²³ Jelentős intézmény az Európai Nukleáris Kutatások Szervezete is, amely az előzőnél ugyan lazább szervezetben, de szinte valamennyi európai kapitalista államot egyesíti.²²⁴

²²¹ Az 1946. évi *AEA* tilalmazta a magánosok tulajdonosi minőségét nemcsak a hasadó anyagok, de minden olyan berendezés vonatkozásában is, amely hasadó anyag előállítására alkalmas volt (pl. atomreaktor). Az 1954. évi *AEA* ezen túlmege: a hasadó anyagok változtatlanul csak állami tulajdonban lehetnek ugyan, de használatukra, nukleáris anyagok előállítására, feldolgozására szolgáló berendezések létesítésére az állami Atomenergia Bizottság (Atomic Energy Commission, AEC) engedélyt adhat; sőt az *AEA (1945)* egyenesen kívánatosnak tartja, hogy az AEC a magánvállalkozásokat mind hasadó anyagok rendelkezésre bocsátásával, mind más technikai segítséggel a vállalkozókra előnyös anyagi feltételek mellett, esetleg ellenszolgáltatás nélkül is támogassa. Ez persze nem azt jelenti, hogy 1954 előtt nem a magánipar útján folyt az AEC tevékenysége; az a 150 000 alkalmazott, akiről fent volt szó, nagyjából nem az AEC alkalmazottja volt (hozzá csak kb. 6500 ember tartozott), hanem azoknál a magánvállalatoknál dolgozott, amelyek az atomenergiával kapcsolatos tudományos, technikai és termelési tevékenységet az állammal való szerződés alapján szigorú állami ellenőrzés mellett folytatták (fokozott titkosság, kényszerszabadalmak stb.). Ezekhez és a további részletekhez l. *ISENBERGH*, 751–754. old.

²²² Az angol Atomenergia Hatóság (Atomic Energy Authority) hatáskörében mind a hasadó anyagok, mind az azokkal kapcsolatos berendezések az *AA (1946)* és az *AEA* értelmében is állami tulajdonban vannak (*WEINSTEIN*, 760., 761–764. old.); a magánipar „belépőjegyét” – az USA-ban azonos feltételekkel – az 1959. évi törvény (*NIA*) adta ki (*WEINSTEIN*, 765., *GAUTRON*, 740. old.).

²²³ *EURATOM*, 1. §; – az Európai Atomenergiaközösségre vonatkozó egyezmény – Treaty Establishing the European Atomic Community (EURATOM) – 1959. január 1-jén lépett hatályba, miután a tagállamok (Olaszország, Franciaország, Német Szövetségi Köztársaság, Belgium, Luxemburg, Hollandia) 1957-ben ratifikálták – l. *Multilateral Agreements* c. kiadvány (Published by the Int. Atomic Energy Agency; Vienna, 1959. 257. old.) 79. old.

²²⁴ Ez a szervezet 1953-ban jött létre, a vonatkozó egyezményt (Convention for the Establishment of European Organization for Nuclear Research) 1953. július 1-jén írták alá, de az államok többségének ratifikációs iratait csak 1954-ben deponálták az UNESCO-nál; tagállamok: Egyesült Királyság (1953), Svájc, Dánia, Hollandia, Görögország, Svédország, Belgium, Franciaország, NSZK, Norvégia (1954), Jugoszlávia, Olaszország (1955), Ausztria (1959); – l. a fent hivatkozott *Multilateral Agreements* c. kiadvány 17. old.

A hasadó anyagok feletti állami tulajdon fenntartása, illetőleg azok szigorú állami ellenőrzése a nyugatnémet atomtörvényre és az EURATOM-egyezményre éppúgy jellemző, mint az említett angol–amerikai törvényekre.²²⁵

Az atomenergia felszabadítása és a vele kapcsolatos tudományos és ipari tevékenység egyrészt rendkívül fontos katonai jellege, másrészt nagyfokú veszélyessége, óriási investícióigénye, számos régi termelési, szervezési és jogi formához képest forradalmian új jellege ezernyi szabályozást igénylő problémát vetett fel. Az ilyen problémák száma különösen abban a percben nőtt meg erősen, amikor az atomkutató és atomenergia-ipar megszűnt állami monopólium lenni, amikortól kezdve a termelésnek ezt az új és az egész társadalomra kiható formáját az állam már nem elsősorban közvetlenül, hanem jórészt a jogi szabályozás útján akarja uralni.

A jogi szabályozás iránti igény mindenhol utat tört, és egész kis kódexek formájában jutott kifejezésre, még az angolszász jogterületeken is. Az első atomkódex az amerikai 1946. évi atomenergia-törvény volt. Ugyanebben az évben kelt az első angol atomtörvény is. Menet közben azonban számos új probléma merült fel, különösen az 50-es években azoknak a viszonyoknak folytán, amelyeket az vetett fel, hogy a magánipar is teret kapott az atomenergia-termelésben. Ennek tudható be, hogy az Egyesült Államokban és Angliában is 1954-ben új atomtörvény jelent meg, hogy az amerikai atomkódexet 1957-ben ismét jelentősen módosították, és Angliában 1959-ben – a régi életben hagyásával – megint új törvényt hoztak.²²⁶ Jelentős lépések történtek a kontinentális európai államok jogalkotásában is. Ezek közül az 1959. évi német atomtörvényt lehet kiemelni.²²⁷ Figyelemre méltók továbbá azok a nemzetközi egyezmények is, amelyek az atomkutatással és az atomenergia gyakorlati felhasználásával kapcsolatban az európai kapitalista államok között létrejöttek.²²⁸ – Ezek azok

²²⁵ *Atomgesetz*, 5., 19. §§, *EURATOM*, 2. § (f), 86. § („fissionable materials shall be the property of the Community”).

²²⁶ A magántőkének az atomenergia-iparban való megjelenése tette szükségessé az engedélyezési feltételek, a hasadó anyagok használati viszonyainak, az anyagi felelősség, az állami és magánkézen levő atomenergia-ipari üzemek viszonya különböző elemeinek és egyéb problémák szabályozását; ennek jegyében született Amerikában az *AEA (1954)*, a *PAA*, Angliában a *NIA*; I. ISENBERGH, 751–753., WEINSTEIN, 765. old.

²²⁷ A német *Atomgesetz* 1959-ben keletkezett; a többi európai állam atomtörvényeihez I. GAUTRON feldolgozását (733. old.).

²²⁸ Ilyen a már említett EURATOM-egyezmény, mindenekelőtt azonban az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OECE) 1960-ban kelt egyezménye „sur la responsabilité civile dans le domaine de l'énergie nucléaire”.

a jogforrások, amelyekre az atomkárokkal kapcsolatban a felelősségi normák fontosabb elemeinek bemutatásánál támaszkodunk.

Az atomenergiával kapcsolatos jogi *irodalom* ma már olyan nagy, az atomfegyver-kísérletek és atomfegyvergyártás eltiltásával kapcsolatos politikai és nemzetközi jogi irodalomról nem is beszélve, hogy teljes áttekintése aligha lehetséges. Ezért itt csak azokat érintjük, amelyek közvetlenül az anyagi felelősség problémáira vonatkoznak, vagy azzal valamiképp összefüggnek.

Az egész problémakör jelentőségére utal, hogy alig néhány éven belül öt nagy nemzetközi kongresszus foglalkozott az atomenergia felhasználásával kapcsolatos jogi kérdésekkel, ennek keretében az atomkárokért való felelősség problémáival is. A kezdeményező az 1955. évi genfi konferencia megrendezésével, döntően a kapitalista államok javaslatára, az Egyesült Nemzetek Szervezete volt.²²⁹ 1958-ban olyan nemzetközi konferencia megrendezésére is sor került, amely kifejezetten az atomkárokért való felelősség problémáit tárgyalta.²³⁰ A nemzetközi kongresszusok száma és jelentősége ettől kezdve évről évre nőtt.²³¹ Az atomenergia felhasználásával kapcsolatos jogi kérdések tanulmányozására a kapitalista államokban ma már tudományos központ is működik.²³²

Az atomkárokért való felelősség tárgykörében megjelent munkák közül itt elsősorban azokra kell a figyelmet felhívni, amelyek olyan jelentős kérdéseket tárgyalnak, mint a hagyományos felelősségi rendszerek és az

²²⁹ International Conference on the Peaceful Uses of Atomic Energy Held in Geneva 8 August – 20 August 1955., 1. *Proceedings of the –*, Vol. 13, *Legal, Administrative, Health and Safety Aspects of Large-Scale Use of Nuclear Energy. United Nations, New-York 1956.* 393 old.; a „Legal and Administrative” c. részből (3–75. old.) megállapíthatóan a konferenciának ebben a szekciójában a szocialista államok nem vettek részt.

²³⁰ *Conference of the International Bar Association on Problems of Tort Liability and Financial Protection Arising out Use of Atomic Energy*, Cologne 1958. – I. RODIÈRE, 512. old.

²³¹ Példaként érdemes megemlíteni a következőket: *L'industrie devant l'énergie nucléaire. Conférence de Stresa, partie 2, Droit atomique: législation et administration* (I. GAUTRON, 733. old.); *Plenary Conference of the International Maritime Committee* (Rijeka, Jugoszlávia, 1959. szept. 20–27.) on the Draft of International Convention Relating to the Liability of Operators of Nuclear Ships (I. GAUTRON, 732. old.); *Legal and Administrative Problems of Protection in the Peaceful Uses of Atomic Energy. Proceedings of the International Symposium held in Brussels from 5 to 8 September 1960.* Euratom ed., Bruxelles 1961. 1264. old.

²³² Az egyik ilyen kutatóközpont a *Centre d'Études du Droit de l'Énergie Atomique*, amely az atomenergia felhasználásával kapcsolatos jogi kérdésekről sorozatosan rendez konferenciákat; ilyen konferencia keretében hangzott el a többször hivatkozott ISENBERGH (750. old.) és WEINTSEIN (760. old.) tanulmánya is.

atomenergia felhasználása folytán keletkezett károkért való felelősség viszonya,²³³ az atomiparban foglalkoztatott alkalmazottak fizikai és anyagi károsodásának problémája, illetőleg ezek kihatása a különböző társadalombiztosítási garanciákra,²³⁴ az atomkárokért való felelősség és a biztosítás kérdése²³⁵ és így tovább. Hasznos segítséget jelentenek a tudományos kutatás szempontjából a különböző összehasonlító jogi munkák.²³⁶

b) Az atomkárokért való felelősség tételes jogi szabályainak fontosabb elemei. – Az atomkárokért való felelősség tételes jogi szabályai rendkívül szerteágazók. Részletes bemutatásuk itt nem lehetséges. E tekintetben egyrészt magukra a jogszabályokra, másrészt a jelzett irodalomra utalunk. Az alábbiakban azokat az elemeket emeljük ki, amelyek jellegzetesen újak. Az Egyesült Államok, Anglia, Nyugat-Németország atomtörvényeit, továbbá az Európai Gazdasági Együtműködési Szervezetnek az atomkárokért való felelősségre vonatkozó egyezményét elemezve, négy olyan problémakört lehet kiemelni, amelyek keretében a hagyományos felelősségi rendszerekhez képest új jelenségek jelentek meg a kapitalista jog deliktuális felelősségi rendjében. Nevezetesen: *aa*) a felelősségbiztosítás sajátos és feltétlenül kötelező formái mint a nukleáris anyagok előállítására, feldolgozására, szállítására vonatkozó és egyéb atomenergia-ipari vállalkozások megkezdésének feltételei; *bb*) a felelősség alapja; *cc*) a felelősség mértéke; *dd*) a felelősségi kötelek elévülése.

aa) Mint már jeleztük, az 50-es években a kapitalista államok megnyitották az atomenergia-ipar kapuját a magántőke számára is. Az egyes atomenergia-ipari vállalkozások kezdeményezését, atomenergia-ipari üzemek létesítését azonban szigorú engedélyezési feltételekhez kötötték. E szigorú feltételek egyike, hogy a *vállalkozóknak bizonyos, e célra elkülönített fedezeti összegek rendelkezésre állásával biztosítaniuk kell, hogy az esetlegesen fellépő atomkárokért a törvény értelmében megállapított*

²³³ L. RODIÈRE és MITCHELL tanulmányát.

²³⁴ Ilyen GREENE tanulmánya (l. a Forrás- és irodalomjegyzékben), továbbá C. R. WILLIAMS, *Problems of Indemnity for Workers Injured by Radiation* c. referátuma a fent hivatkozott brüsszeli szimpózium kiadványában.

²³⁵ L. C. R. WILLIAMS egy másik tanulmányát *Insurance for Reactors* címmel (l. a Forrás- és irodalomjegyzékben), valamint H. LINTHE, *The Legal Aspects of Social Insurance in Connection with Radiations Injuries...* c. referátumát a brüsszeli szimpózium kiadványában.

²³⁶ L. pl. GAUTRON tanulmányát (*Législations nationales sur les risques nucléaires*).

kártérítési kötelezettségüket teljesíthessék.²³⁷ Így jött létre az ún. „réserves de couverture”, a „Dekkungsvorsorge” intézménye. Az Egyesült Államok törvényhozása ennek összegét 60 millió dollárban, az angol atomtörvény 5 millió font sterlingben, az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet Egyezménye 5–15 millió dollárban állapítja meg azzal, hogy az egyes tagállamok magasabb fedezeti összeget is előírhatnak. A nyugatnémet atomtörvény a fedezeti összeget nem számszerűen állapítja meg, hanem azt mondja, hogy azt esetileg, a kérdéses vállalkozás vagy üzem veszélyességétől, nagyságától és az egyéb gazdasági körülményektől függően kell megállapítani. Amennyiben a fedezeti összeget a vállalkozó felelősségbiztosítás formájában garantálja, a biztosítási összegnek akkorának kell lennie, hogy az a megállapított fedezeti összeget takarja.²³⁸ Ha az atomenergia-ipari vállalkozás, üzemi létesítmény fenntartója az állam, az Egyesült Államok és Nyugat-Németország vonatkozásában valamely szövetségi állam, a fedezeti összeget az állam kártalanítási kötelezettsége helyettesíti.²³⁹ Ha a kártérítési kötelezettségek összecsúszásukban meghaladják a jelzett fedezeti összegeket, az állam helytállási kötelezettsége („Einstandspflicht”) lép előtérbe, amiről a kártérítési kötelezettség mértékével kapcsolatosan a cc) pont alatt lesz szó.

bb) Bár a *felelősség alapját* illetően az egyes jogforrásokban bizonyos árnyaltság tapasztalható, amennyiben a szigorú felelősség alól lehetségesek bizonyos kivételek, a felelősség mércéjét nagyban-egészében az abszolút felelősség szintjére emelik. Mind a vállalat, mind – helytállási kötelezettségét illetően – az állam mindenfajta vétkességre tekintet nélkül felel a keletkezett károkért. A kártérítési kötelezettséget a kár ténye alapítja meg; a kártérítési kötelezettség beállításához magánvállalkozók esetében sem szükséges mindig az okozatosság, az állam felelőssége, helytállási kötelezettsége vonatkozásában pedig az okozatosság fel sem

²³⁷ A PAA engedélyezési eljárásához, amelynek költsége száztól ötszázezer dollárig terjed, l. GAUTRON, 736–738., 740., ISENBERGH, 751–752. old.; az angol joghoz l. NIA, 1., 4. §§; a némethez: *Atomgesetz*, 1. § (2), 4. § (2), 7. § (2)., a nemzetközi vonatkozásban: *Convention de l’OECE*, 1. § (a).

²³⁸ GAUTRON, 740., ISENBERGH, 752. old. (Az amerikai PAA rendelkezéseihez), NIA, 4., *Atomgesetz*, 13–16., *Convention de l’OECE*, 7., 10. §§.

²³⁹ ISENBERGH, 752–753., WEINSTEIN, 764–765. old., *Atomgesetz*, 13. § (4).

merül.²⁴⁰ A kimentési lehetőségek az egyes államok törvényhozásában eltérnek, de mindenesetre taxative korlátozottak. A kimentési lehetőségek között a hagyományos objektív felelősség intézménye keretében ismertek közül csak a sérült önhibáját ismerik el. Erőhatalom és harmadik személyek elháríthatatlan cselekménye általános jelleggel nem szerepel a kimentési lehetőségek között.²⁴¹ Kivételes esetben az abszolút felelősség helyébe a veszélyes üzem felelősségének hagyományos szabályai lépnek.²⁴²

cc) Az atomenergia a kártérítési kötelezettség összecszerű rögzítésének kérdését természetesen új színben vetette fel. Az egyik oldalon áll, hogy az atomenergia-ipar fejlesztését a kapitalista államok nemzetgazdaságuk szempontjából kívánatosnak tartják, és ennek érdekében jelentős erőfeszítéseket tesznek. A másik oldalon áll ugyanakkor az, hogy ennek le kell vonni azokat a következményeit is, amelyek az atomenergiában rejlő veszélyből, az atomenergia-iparnak abból a jellegéből folynak, hogy nemcsak az adott üzem alkalmazottaira, de a közre, az üzemen kívüli személyek épségére és vagyonára nézve is nagy kárveszélyek forrását jelenti.²⁴³ Ha ezeket a károkat

²⁴⁰ Az amerikai joghoz l. a PAA rendelkezéseit (GAUTRON, 742., 744. old.); az analógiát az amerikai jog az ismert angol Rylands v. Fletcher ügy amerikai változatától, az ún. „ultra-hazardous activities”-elvtől kölcsönözte, l. American Restatement of Torts, Section 159, idézi MITCHELL, 31–43. old.; az állam legszigorúbb felelősségéhez az amerikai jogban legalább a kormány képviselőjének, alkalmazottjának „negligence or wrongful act or omission” jellegű magatartását kell bizonyítania az *United States Federal Torts Claims Act* (l. MITCHELL, 32. old.) értelmében, ami sehogy sem hozható egy nevezőre az állam helytállási kötelezettségével atomkárok esetén, hiszen a helytállási kötelezettség keletkezése teljesen független az állam vagy alkalmazottjának bárminemű magatartásától, azt egyedül a 60 millió dollár fedezeti összeget meghaladó értékű kár ténye állapítja meg. – Az angol jog szabályai is hasonlóak (GAUTRON, 742., 744., WEINSTEIN, 764–765. old.); a német *Atomgesetz*ben l. a 25., 36. §-okat.

²⁴¹ Az állami Atomenergia Hatóság vonatkozásában az angol AEEA nem ismer semmiféle kimentési lehetőséget (WEINSTEIN, 764–765. old.), de magántőkés vállalatoknál és más államok jogszolgáltatásában vannak bizonyos kimentési lehetőségek, mint a fegyveres összeütközés, invázió, polgárháború, kivételes jellegű természeti katasztrófa az *OECE-Convention*ban (9. §), – az ellenség cselekménye, fegyveres összeütközés az országon belül a NIA-ban (3. § 1. bek.) – a sérült önhibája az *Atomgesetz*ben (27. §); az amerikai megoldás a common law gyakorlatában képződik, miután a törvényhozás erről nem rendelkezik (l. GAUTRON, 746. old.).

²⁴² Ilyen pl. az *Atomgesetz* szerint az az eset, amikor a hasadó anyag nem atomenergia-ipari üzemben, hanem pl. vasúti szállítás vagy más címen való egyszerű birtokolás (Besitz) közben okoz kárt (26. §), amelyet a birtokos és alkalmazottai minden gondosság ellenére sem tudtak megelőzni.

²⁴³ Viszonylag egyszerűbb problémát jelentett ui. az ún. társadalombiztosítási előírások módosítása, a társadalombiztosítási intézmények terheinek növelése az atomenergia-iparban foglalkoztatott alkalmazottak fokozott betegség- és balesetbiztosítási igényei tekintetében, bár ez is felvetett számos problémát, mint pl. az adott esetben különleges orvosi ellátásra való igény, az azonos táppénzjogosultság általánossá tételének kérdését, az ne legyen

minden korlátozás vagy anyagi támogatás nélkül a magánvállalkozókra hárítják, ez azok kezdeményező kedvét visszafogná, illetőleg korlátozná, a működő üzemeket az adott esetben teljes anyagi romlásnak tennék ki. Ez pedig pont az ellenkezője annak, amit az állam az atomenergia-ipar területén elérni akar. Nem lehet természetesen kitérni a károsultak igényeinek kielégítése elől sem. Hiszen a társadalmi fejlődés visszalépést nem enged. A veszélyes üzem felelőssége – illetőleg annak valamilyen, esetleg kevésbé következetes válfaja – már régen színen van, és az eddigi normákat nem lehet azon a címen megtagadni, hogy az atomkárok esetében szokatlanul sokan kerültek, ill. kerülhetnek a kártalanításra jogosultak pozíciójába. Az atomenergia ugyanis olyan méretű károk okozására képes, amelyek egyéb iparágakban eddig nem voltak elképzelhetők. Innen adódik, hogy az egyes tőkés vállalkozók már korábban említett fedezeti összegét a jogszabályok eddig nem ismert nagyságrendben állapítják meg. Ebből folyik továbbá az is, hogy a kérdéses fedezeti összegek által nem biztosított kártalanítási igények kielégítésére az állam belépési kötelezettségét („Einstandspflicht”) rendelik el a törvények. Ennek a kötelezettségnek összegszerű felső határa az egyes vállalkozók fedezeti összegéhez képest is sokszorosan magasabb: az Egyesült Államokban 500 millió dollár;²⁴⁴ Nyugat-Németországban 500 millió márka;²⁴⁵ Angliában összegszerű limitet nem állapítottak meg; az 5 millió font sterling fedezeti összegben túlmenő kártérítési kötelezettség teljesítésének elismerése, illetőleg elrendelése – sajátos állami aktussal – esetenként történik.²⁴⁶

Az atomkárokért való felelősség felső határának ilyen összegszerű megállapítása, amely egyben a kártérítési kötelezettség mértékének limitálását is jelenti, azonban csak általános és legfontosabb előírása az egyes jogforrásoknak. A felelősség alsó és felső határainak megállapítása

probléma, hogy van beteg, akire 100 000 dollárt fizettek stb. (l. ehhez pl. GREENE, *Workmen's Compensation Aspects of the Peaceful Uses of Atomic Energy* c. munkáját az amerikai viszonyokra 59–61. old.). Ez azonban a károk reparálásának egy másik világa, nem az, amelyre nézve az eddig nem ismert szintre fokozott felelősségi normák létrejöttek. Ezek a harmadik személynek okozott károkért való felelősség területére tartoznak, míg az előzőket döntően az országonként más és más társadalombiztosítási szabályok uralják (l. ehhez MITCHELL, 34., *Atomgesetz*, 13. § 5. bek., általában GUTRON tanulmányának „Dommages aux personnes” c. része, 742. és kk. old.).

²⁴⁴ A PAA rendelkezéseihez l. ISENBERGH, 752., GAUTRON, 740. old.

²⁴⁵ *Atomgesetz*, 36. § (1).

²⁴⁶ Az angol NIA 4. § 3. bek.-e szerint ehhez esetenként – az energiaügyi miniszter előterjesztésére – a parlament hozzájárulására van szükség; az állami Atomenergia Hatóság vonatkozásában az állam felelőssége nincs összegszerűen korlátozva (WEINSTEIN, 764–765. old.).

tekintetében további formák ismereteseek. Példaként a nyugatnémet atomtörvényre érdemes utalni.

A nyugatnémet atomtörvény megkülönbözteti – személyi károk esetében – az egyes személyeknek fizetendő járadékok összegszerű limitálását egyrészről és egy-egy atomkatasztrófa során fellépő kártérítési kötelezettségek teljes összegének limitálását másrészről.

Ami a járadékokra vonatkozik, azok összege legfeljebb évi 15 000 márka.²⁴⁷ – Érdemes megemlíteni, hogy az egyes személyek kárigényei körében a dologi károk tekintetében az elmaradt hasznot a törvény nem ismeri el.²⁴⁸

Az egyes káresetekből folyó kártérítési összkötelezettségeket tekintve, a kártérítés korlátozásának egész rendszere bontakozik ki a törvényből. Az abszolút felelősség zsinórmértéke alapján megállapított 500 millió márka összegű kártérítési kötelezettség mindenekelőtt csak az atomenergia-üzemekre vonatkozik.²⁴⁹ Ezen túlmenő felelősségi kötelezettséget a törvény csak abban az esetben ír elő, ha a káreseményt szándékos cselekmény idézte elő.²⁵⁰ A kártalanítás módját, a károk reparálására szolgáló pénzügyi alapok igénybevételének feltételeit erre az esetre külön jogszabállyal kell rendezni; ha olyan atomkár keletkezéséig, amely 500 millió márkát meghalad, ez a jogszabály még nem volna meg, az ügyben egyedi államigazgatási aktussal kell döntenie.²⁵¹ A kártérítés alapja szempontjából korlátozott a felelősség, ha a kár nem atomenergia-üzem keretében, hanem másként, pl. szállítás folytán keletkezett; ebben az esetben ugyanis a kötelezett mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kár megelőzésére mindent megtett, és az nem a berendezések hibájából, meghibásodásából származott. Amint már jeleztük, mentesít a felelősség alól a sérült önhibája is.²⁵²

dd) Az atomkárok és ártalmak természetéből kifolyóan módosítani kellett a kártérítési kötelezettségekre vonatkozóan a hagyományos felelősségi rendszerben, pl. a veszélyes üzem felelőssége kapcsán megállapított *elévülési szabályokat* is. Ismeretes ugyanis, hogy a sugárfertőzés káros hatása a

²⁴⁷ *Atomgesetz*, 31. § 1. bek.

²⁴⁸ *Atomgesetz*, 31. § 2. bek.

²⁴⁹ Az *Atomgesetz*, 36. § 1. bek. szerint a 25. § szerinti kártérítésre kötelezettek esetében lép csak be az állam ilyen magas összeg erejéig; a 25. § alanyai viszont a 7. § szerinti üzemek alanyai („Wer eine Anlage zur Erzeugung oder zur Spaltung von Kernbrennstoffen oder zur Aufarbeitung bestrahlter Kernbrennstoffe errichtet, betreibt oder sonst innehat”).

²⁵⁰ *Atomgesetz*, 38. § (3).

²⁵¹ *Atomgesetz*, 37. §.

²⁵² *Atomgesetz*, 26. §.

fertőzést követően esetleg nem mindjárt, hanem évek múlva jelentkezik. Az elévülést ebből kifolyóan az egyes államok – a kárról és a kötelezetről való tudomásszerzésre tekintet nélkül – 5–30 évben állapítják meg.²⁵³ Lényegesen rövidebb az elévülési határidő abban az esetben, ha a károsult egyrészt a kárról, másrészt a kötelezetről már tudomást szerzett.²⁵⁴

c) *Az atomkárokért való felelősség alapvető elemei és a termelési viszonyok.* – Messze vezetne, ha most azokat a jórészt irodalmi állásfoglalásokat és elméleti fejtegetéseket kívánnánk összefoglalni, amelyek az atomenergia felhasználása nyomán fellépett, fent vázolt, új felelősségi elveket elméletileg magyarázzák, azok szükségességét igazolják.²⁵⁵ Van bennük sok hasznos és helyes gondolat, de sok kevésbé hasznos és helyes is. Többségük az atomenergia természetére apellál, amely szétfeszíti az eddigi normákat, és ezért újak alkotása szükséges (elévülés, erőhatalom és harmadik személyek elháríthatatlan cselekményének kiiktatása, a kártérítési kötelezettség magas felső határa, az állam belépési kötelezettsége stb.). Ebben van is annyi igazság, hogy a jogfejlődést végső soron a termelőeszközök jellege, fejlettségi foka határozza meg. Csakhogy nem közvetlenül és nem kizárólag, hanem a termelési viszonyok és egyéb tényezők közvetítésével.

Mit jelent ez az atomenergia és az atomkárokért való felelősség tekintetében? Nem kevesebbet és nem többet, mint amit a jogi szabályozásban láttunk, ha azt a termelőeszközök fejlettségének termékeként és a kapitalista termelési viszonyok tükrözéseként fogjuk fel.

Elvileg ma is lehetséges, hogy a kapitalista társadalmi rend bármely polgára kis autómotor-javítóműhelyen kezdve előbb-utóbb egy nagy autógyár tulajdonosa legyen. Kezdetnek alig kell ehhez más, mint gépszerelő-mestervizsga, egy 5x5 méteres helyiség és annyi tőke, hogy a minimálisan szükséges szerszámok megvásárolhatók legyenek, és az első nehezebb

²⁵³ GAUTRON, 747., GREENE, 60. old. (az amerikai joghoz), NIA, 3. §. 4. bek., *Atomgesetz*, 32. §, *Convention de l'OECE*, 8. §.

²⁵⁴ L. pl. *Atomgesetz* 2 éves elévülési határidejét erre az esetre (32. §).

²⁵⁵ A felelősség alapja ilyen viszonyok mellett már nem morális színezetű, nem a szemre-hányhatóság valamilyen eleme, hanem nemzetgazdasági szempontok, amelyek az atomenergia fejlesztését szükségessé teszik, s amelyek – az állam kártalanítási kötelezettsége formájában – a kollektív teherviselést indokolják; annál is inkább, mert az egyes vállalkozók nem élvezik már a régi szabadságot, a hasadó anyagok tulajdona sem az övék pl. – írja RODIERE (512., 518. old.). Hasonló gondolatokat olvashatunk MITCHELL-nél is (34. old.), a teljes anyagi biztonságot ő is csak az állam által látja szavatolhatónak. WILLIAMS a társadalmi teherviselést – a vállalkozók fedezeti összegét illetően – a nagy biztosítótársaságok összefogása útján véli elérhetőnek (58. old.).

év adójára meglegyen a fedezet. Az atomenergia olyan minőségi változást jelent minden eddigi termelőeszközhöz képest, hogy feloldhatatlan ellentmondásba kerül a kapitalista termelési viszonyokkal. Az ugyanis elvileg is kizárt, hogy a kapitalista társadalmi rend bármely polgára ezt az új termelőeszközt valamiképp birtokába vagy tulajdonába vegye, és vele termelési tevékenységet folytasson. Erre vagy csak az állam, vagy csak olyan tőkeerős nagyvállalatok képesek, amilyen fejlett kapitalista államban is csak kevés van; de még ebben az esetben is csak az állam nagy anyagi támogatásával; az atomenergia-kutatásoknak az ipari felhasználhatóságig való fejlesztése pedig mindeddig az adófizetők pénzének felhasználásával az állam által történt. Hol vagyunk itt már a kapitalizmus alapelveitől? Hol vagyunk attól, hogy mindenki egyformán lehet a termelőeszközök tulajdonosa, és az állam csak arra ügyel törvényei és szervei útján, hogy ez az egyedekre atomizált szisztéma lehetőleg jól funkcionáljon? Az atomenergia olyan termelőeszköz, amely ezeket az elveket és illúziókat elvileg is megtörte, amely társadalmasítás után kiált, amely megköveteli, hogy a társadalom nagy anyagi energiákat fordítson fejlesztésére, egyebek között az atomkárok károsultjainak feltétlen kártalanítására is, amely ennek fejében minden gyümölcsöt a társadalomnak ígéri. Torz formában ez az, ami az atomkárokért való felelősség fent vázolt szabályaiban tükröződik. A kapitalista alap megteremtése mellett ugyanis nem lehetett mást tenni, mint hogy az állam tőkés atomenergia-ipari vállalkozók készfizető kezelésének deklarálja magát, esetenként a tulajdonosi pozícióban is azonosuljon velük, a termelésnek ebből az ágából az állampolgárok óriási többségét megfelelő tőkeerő hiányában deklaráltnan kizárja. Ebben a helyzetben aztán már minimálisnak látszott a tömegek részére a védelem maximális eszközeit biztosítani – ha kell, az állami pénzeszközök felhasználásával.^{256, 257}

²⁵⁶ E munka kéziratát már sajtó alatt találta az atomkárokért való felelősségre vonatkozóan az ENSZ keretében a szocialista államok közreműködésével készített azon egyezménytervezet, amelyet – szocialista részvétellel – a bécsi székhellyel működő Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, illetőleg annak égisze alatt kiküldött nemzetközi kormányközi bizottság készített és tett közzé 1963-ban (*Draft Convention on Minimum International Standards Regarding Civil Liability for Nuclear Damage*, as revised by the Intergovernmental Committee... at its second series of meetings, October 1962 and report of the Committee. CN-12/2 International Atomic Agency, Vienna, January 1963, 35 old.). A tervezet az eddigi atomenergia-törvények és egyezmények számos elemét továbbviszi, ezekhez képest mégis jelentősebb dologról van szó. Egyrészt azért, mert egyetemes nemzetközi igénnyel lép fel, és emiatt – ratifikálása esetén – a világ nagy részére, benne a szocialista államokra is ki fog terjedni. Másrészt mert

a szocialista államok idevonatkozó kodifikációs állásfoglalását is közvetíti. És harmadrészt azért, mert – részint épp a most említett körülmények miatt – az egyezménytervezetben körvonalazott felelősségi rend is bizonyos fókig eltér az eddigiektől. Az egyezménytervezettel és a vele kapcsolatos, itt csak futólag jelzett kérdésekkel e helyütt azonban már nincs módunk foglalkozni. Erre egyébként a természeténél fogva mozgékonyabb jogi sajtóban időközben részünkről sor került (l. MÁDL, *Az atomenergia*, 230. és kk. old.).

²⁵⁷ A témát Magyarországon jelenleg az atomenergiáról szóló 1996. évi CXVI. törvény szabályozza. A törvény értelmében atomkárnak minősül az emberélet elvesztése, a személyek testi épsége és egészsége megsértése folytán keletkezett nem vagyoni sérelem, minden anyagi kár, az ezekkel együttesen jelentkező környezeti kár észszerű mértékű helyreállításának költsége, valamint a nem vagyoni sérelem és a kár csökkentése vagy elhárítása érdekében ténylegesen végrehajtott, észszerű és szükséges intézkedéssel kapcsolatosan felmerült költség, amennyiben azokat a nukleáris üzemanyag, a nukleáris létesítményben lévő radioaktív termék, hulladék vagy a nukleáris létesítményből származó, abból kiszállított vagy oda küldött nukleáris anyag révén a nukleáris létesítményben vagy a szállítás során bekövetkezett rendkívüli esemény okozta. Nukleáris balesetnek számít minden olyan rendkívüli esemény, amely atomkárt okoz. Az atomkár megtérítésének mértékét, módját és esedékességét az emberélet elvesztése, továbbá a személyek testi épsége és egészsége megsértése folytán keletkezett nem vagyoni sérelem esetén a Polgári törvénykönyv sérelemdíjra vonatkozó rendelkezései, egyéb atomkár esetén a Polgári törvénykönyvnek a szerződésen kívül okozott károk megtérítésére vonatkozó rendelkezései alkalmazásával kell megállapítani.

A nukleáris létesítmény engedélyese köteles az atomkárt megtéríteni. Ha az atomkár megtérítésére való jogosultságot az emberélet elvesztése, a személyek testi épsége és egészsége megsértése folytán keletkezett nem vagyoni sérelem alapozza meg, az ezért való felelősség megállapításához a jogsértés tényén kívül további hátrány bekövetkeztének bizonyítása nem szükséges.

Objektív, és nem abszolút felelősségi alakzatról van szó, ugyanis főszabály szerint a felelősség alól kimentésnek helye nincs. Mégis léteznek kivételek, amikor a kimentés mégis lehetséges: ha az atomkár a nukleáris létesítmény tevékenységi körén kívül eső, elháríthatatlan külső ok (fegyveres összeütközés, háború, polgárháború, fegyver felkelés, rendkívüli méretű természeti katasztrófa) által közvetlenül kiváltott nukleáris baleset következménye. Az elháríthatatlan külső okok jegyzéke álláspontunk szerint kimerítő és nem példálózó felsorolás. Továbbá az engedélyes részben vagy egészben mentesülhet a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy az atomkár megtérítését követelő személyt ért atomkár részben vagy egészben az atomkár megtérítését követelő személy súlyosan gondatlan, vagy kifejezetten az atomkár előidézésére irányuló, szándékos elháríthatatlan cselekvésének vagy mulasztásának a következménye.

A törvénybe foglalt kivételektől eltekintve az atomkárokért való felelősség korlátozása vagy kizárása semmis.

A törvény az engedélyes felelőssége esetén maximálja azt az összeget, ameddig felel, az atomkár fennmaradó részéért pedig az állam felelőssége áll fenn, viszont itt is létezik felső limit. Ha a rendelkezésre álló, az atomkár megtérítésének fedezetéül szolgáló összeg nem elegendő valamennyi, az atomkár megtérítésére jogosult teljes kielégítésére, úgy az atomkár megtérítéseként valamennyiüknek járó összeg arányosan csökken.

Az atomkár megtérítésére jogosult megtérítési igényét hároméves elévülési határidő alatt érvényesítheti. Az elévülés attól a naptól kezdődik, amelyen az atomkár megtérítésére jogosult tudomást szerzett, vagy tudomást szerezhett volna az atomkár bekövetkeztéről és az ezért felelős engedélyes személyéről. Az engedélyest az atomkárokért törvényben meghatározott felelőssége a nukleáris baleset bekövetkeztének időpontjától számított tíz évig terheli, azaz ebben az időszakban az atomkárnak jelentkeznie kell, és az atomkárról való tudomásulvétellel elindul az elévülés folyása.

A kártérítési, valamint az atomkár megtérítése iránti igények elbírálása a Fővárosi Törvényszék kizárólagos illetékességébe tartozik (a szerk.).

9. §

ZÁRÓKÖVETKEZTETÉSEK

A deliktuális felelősségnek a kapitalista társadalmi rend jogában jelentkező alapvonásait keresni bizonyos leegyszerűsítéssel annyit jelent, mint a tételes jogi források idevonatkozó alapvető elveit és az ezek kialakulására vezető gazdasági, társadalmi, jogi és egyéb lényeges tényezőket feltárni. A tételes joghoz kapcsolódó, azokat igazoló vagy befolyásoló elméleti konstrukciók ebben az összefüggésben kiegészítő jelleggel jönnek számításba. Ebben a mederben a kapitalista jog deliktuális felelősségi rendszerének alapvető sajátosságait, ezeknek a jogon kívüli meghatározó tényezőit a következőkben lehetne tézisszerűen összefoglalni.

1. Kézenfekvő, hogy a *klasszikus kapitalizmus* magánjogi kódexei több-kevesebb következetességgel a klasszikus kapitalizmus gazdasági és társadalmi képletének jogi kifejezői. A kötöttségeitől megszabadított magántulajdonnak, a formális jogegyenlőségnek, a társadalom atomizálásának, a polgárság uralmának és szemléletének, az áruszemléletnek, továbbá annak a törekvésnek a megfogalmazói, amely valami általánosan érvényes keretben kívánja az új társadalom érdekeit kifejezni.

A deliktuális felelősség terén ez a felelősségi elveknek néhány alapvető rendelkezésbe való általános érvényű kifejezésében, az akciórendszer túlhaladásában, a szabályozás integrálódásának szinte lezárt folyamatában, a vétkesség mint alapvető felelősségi kritérium általános jellegű érvényesülésében, a kártérítési kötelezettség tartalmának következetesen a tényleges kárban és az elmaradt haszonban való megállapításában, az erkölcsi értékek anyagi reparálásában, a felelősség individuális jellegében mutatkozik meg.

Ezeknek az elveknek általános uralomra jutása jelentős lépés a jogfejlődés korábbi állapotához képest. Nem több azonban, mint az éppen megszilárdult kapitalista társadalmi rend viszonyainak tükröződése a felelősségi elvekben. Elég hamar kiderült, hogy hiába tekintették a társadalmi együttélés egyik alapvető axiómájának, hogy mindenki ura kell legyen tetteinek, és csak azokért felel, azokért viszont feltétlenül, amelyek elkövetésében

egyéni vétkekesség terheli. Ez a szemlélet hovatovább a társadalmi igazságtalanság, a társadalmi ellentmondások egész sorát hozta felszínre. Egyéni vétkekesség alapján felel mindenki: az emberek százaival dolgoztató tőkés vállalkozó éppúgy, mint egy-egy munkása. A vállalkozó érdekében végzett tevékenység körében megannyi kár keletkezik harmadik személyek rovására, de azoknak a jog csak annyit mond, hogy a vállalkozó nem volt szubjektíve vétkes. Elég hamar kiderült az is, hogy a kapitalista jog visszafogta azt a korábbi tendenciát, amely mintha azt rejtette volna magában, hogy erkölcsi értékeket anyagilag nem lehet reparálni. Az erkölcsi bázisra oly büszke kapitalista jog természetéből folyik, hogy meghajolt az áru-pénz szemlélet előtt. Ennek az lett a következménye, hogy az erkölcsi értékeket egyes államokban szinte a tőzsdéi árfolyamok uralma alá vonták. Aligha írható a kapitalista jog javára, hogy ezzel egy kevéskét „segített” azoknak is, akik vagyoni értékek birtokosaivá éppen erkölcsi értékeik valorizálásával lettek, mert hiszen egyebük, mint erkölcsi értékeik nem voltak.

2. Az első jelentős törés a klasszikus kapitalizmus kódexeiben integrált burzsoá felelősségi rendszerben a termelőerők ugrásszerű fejlődésével, a gőzgép alkalmazásával és a vasút elterjedésével következett be. 1838-ban – a porosz vasúttörvényben – megfogalmazták a modern objektív felelősség intézményét. Az adott történeti, gazdasági és osztályviszonyok mellett ez az intézmény a feltörekvő polgárság és a feudális arisztokrácia kompromisszuma volt. A polgárság – mondták – viselje vállalkozásainak minden költségét, a károkért is, hacsak nem bizonyítja, hogy a kárt erőhatalom, a sértett önhibája vagy harmadik személy elháríthatatlan cselekménye okozta.

3. Az ipari kapitalizmus fejlődésével, a munkásosztály harcának kibontakozásával a gépi termelőeszközök okozta károkért való felelősség még a klasszikus kapitalizmus idején a politikai harc porondjára került. Egyik oldalon állt az ipari tőke, amely profitjának növeléséért a végsőkig ragaszkodott a vállalkozók vétkekességétől függetlenül keletkezett károk reparálásának kizárásához. A másik oldalon állt a munkaerejét áruba bocsátó tömegek teljes védtelensége, mert illúzióknak is kevés volt, hogy elszenvedett kárát a vállalkozó vétkekességén visszanyerheti. A kapitalista állam ebben az ellentmondásos és feszült helyzetben nem maradhatott sokáig közömbös. Elsősorban azért, mert maga a tőkésosztály sem látta a helyzetet tarthatónak, mert a munkásosztály szervezetté és a politikai-társadalmi harcok egyik főszereplőjévé vált. Nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos koncessziókat

kell tenni. Ez elsőnek és a legélesebben az 1871. évi német felelősségi törvényben nyilvánul meg.

A századfordulón kezdődve és napjainkig tartóan (az imperializmus korszaka) – a történeti, gazdasági, politikai, jogi és egyéb sajátosságoktól függően más-más formában, kisebb vagy nagyobb politikai éllel – Európa-szerte megindult e kérdések jogszabályi rendezése, az ellentmondások „kiegyenlítése” – egyes relációkban (hajó-, vasút- és légi fuvarozás) nemzetközi egyezmények formájában.

A megoldások az említett tényezőktől függően más és más formát öltöttek, és tartalmilag sem voltak mindenütt azonosak. Bizonyos leegyszerűsítéssel a főbb közös vonások az alábbiakban jelölhetők meg:

a) a felelősség alapja vagy az okozás az ismert kimentési lehetőségekkel, vagy a vélelmezett vétkesség, vagy legalább a bizonyítási teher megfordítása a vállalkozó vezető alkalmazottainak vétlenségét bizonyítandó; a tendencia a tiszta tárgyi felelősségi forma térhódítása irányába mutat, bár vannak kifejezetten ellentétes, a tőkés vállalkozó helyzetét erősítő jelenségek is;

b) a fokozott felelősség kizárásának tilalma;

c) a dologi károkért való tárgyi felelősség lassúbb térhódítása a személyi károkért való tárgyi felelősséggel szemben;

d) a felelősség mértékének összecszerű limitálása a nagyobb összegű kártérítési igények kizárására;

e) a társadalombiztosítási szolgáltatásoknak a kártalanítási igénybe való beszámítása.

4. A századforduló és a XX. század kapitalista jogfejlődésének egyik sajátos jelensége a méltányossági felelősség, amely társadalmi és politikai funkcióját illetően ugyanabba az irányba esik, mint a veszélyes üzemek tárgyi felelőssége.

A vagyonos uralkodó osztály koncessziójaként lényegileg azt jelentette, hogy a gazdag károkozó vagyontalan károsultnak akkor is hajlandó kártérítést fizetni, ha a kártérítési jog egyéb normái alapján erre nem volna kötelezett. A jog megparancsolja: felelősséggel tartozik, mert anyagi teherviselő képessége ezt lehetővé teszi.

Amellett, hogy a méltányosság egyéb összefüggéseiben a klasszikus kapitalizmus teremtette törvényesség feloldásainak egyik jogcíme volt, a felelősségi jog területén a társadalmi ellentmondások enyhítését, a kapitalista jog osztályjellegének elkendőzését volt hivatva szolgálni.

A vétkesség nélküli felelősség intézménye különböző megjelenési formáinak társadalmi tartalmát – a fentiekből következően – alapvetően két tényező határozza meg. Az egyik a termelési eszközök tulajdonával nem bíró alkalmazott, elsősorban munkástömegek küzdelme helyzetüknek megjavítása érdekében: egyáltalán az egyik legnagyobb belpolitikai nagyhatalom, a szervezett munkásmozgalom ténye, a szervezett munkásosztály jelenléte. A másik a tőkésosztály és állam belátása, hogy az uralkodó rend fenntartása érdekében elkerülhetetlen bizonyos engedmények adása, a vagyontalan tömegek kártalanítási igényeinek bizonyos határon belüli messzebbmenő elismerése; általában az ellentétek élének tompítása, az ellentétek alapjának szűkítése. A tőkésosztálynak, a kapitalista államnak ezt a belátását egyidejűleg a kapitalista jog szociális beállítottságának, osztályfelettségének igazolására, a jóléti állam gondolatának ideológiai megerősítésére is felhasználták.

5. A tőkésosztály a fejlődés minden szakaszában igyekezett enyhíteni a tárgyi felelősség terhén. Ha kifejezett tilalom nem volt rá, szerződésileg kizárták, ha lehetett – nemzetgazdasági érdekekre utalással – törvényi úton mentették fel alóla az ipari tőke egyes szektorait és így tovább. A legjelentősebb jogi és gazdasági konstrukció azonban a biztosítás két, hamar általánossá vált útja volt.

Az egyik biztosítási forma a társadalombiztosítási intézmények létrehozása volt, amely mindenütt kéz a kézben járt a szigorúbb felelősségi elvek bevezetésével. Történeti tények mutatják, hogy ahol a vállalatokat a tárgyi felelősség kötelezettségével terhelték, a tőkés érdekeltségek parlamenti és egyéb állami képviselői azonnal felvetették a társadalombiztosítási intézmények létrehozását, amelynek terheit aztán, legalább részben, maguk a biztosítottak viselték. Ezen az sem változtat, hogy a társadalombiztosítás egyrészt a munkás önsegélyezés gondolatából is táplálkozott, és másrészt a szervezett munkásosztály politikai követelményei közé tartozott. Egyes helyeken a társadalombiztosítási intézmények meg is előzték a tárgyi felelősség bevezetését.

A biztosítás másik formája a felelősségbiztosítás. Létrehozását és általánossá válását tőkés gazdasági érdekek mellett részben a károsultak jogos igényei kielégítésének biztonságára való törekvés is motiválta.

Az egész biztosítási szemlélet ma már megérlelt egy olyan tendenciát, amely a felelősségi konstrukciók helyébe egyszerű biztosítást kíván állítani.

Ez a szemlélet az embert jórészt kirekeszti az emberi cselekvések értékelésének láncolatából; az embert döntően csak vagyoni érdekek vagy vagyoni jogosultságok csomópontjának, a hagyományos felelősségi konstrukciókat a prevencióba kapaszkodó illuzórikus morális tételeknek tartja. Nem változtat ezen az sem, hogy indokai között az emberek javát szolgáló ökonómiai szempontok is vannak, hogy tudniillik: a kártalanítást a mai forgalmi viszonyok mellett hihetetlen mértékben megnehezíti a peres út, hogy továbbá a „mindenki egyért, egy mindenkiért” szép elvet is szerepeltetik érvei között.²⁵⁸

6. Az anyagi felelősség hagyományos, már eddig is eléggé differenciált rendszeréhez viszonyítottan egészen új problémákat vetett fel az atomenergia tömeges méretű felhasználásának megjelenése. Az atomenergia olyan termelőeszköz, amely szétfeszítette a klasszikus kapitalizmus minden még ittlevő keretét. Természetéből és nemzetgazdasági jelentőségéből folyik – katonai szempontokról most nem beszélve –, hogy ilyen termelőeszköz csak nagy tőkeerővel rendelkező csoportok vagy az állam kezében lehet, hogy a nagy tőkeerővel rendelkező csoportok esetében is állami támogatásra van szükség, egyebek között az atomkárok megtérítésének biztosítása körében is.

Pontosan ez az, amit a megfelelő jogforrások kifejeznek, amikor a hosszú elévülési idővel megállapított és csak rendkívül magas értékhatár keretében korlátozott abszolút, esetenként okozás nélküli felelősség realizálását két úton garantálják. Az egyik: a keletkező károk reparálásának biztosítására a vállalkozónak vállalkozása megindítása előtt viszonylag jelentős nagyságrendű alapot kell létrehoznia (fedezeti összeg). A másik: ha a kártérítési kötelezettségek összegszerűségükben meghaladják a fedezeti összeg nagyságát, az állam helytállási kötelezettsége lép előtérbe. Az állam tehát készfizető keze az egyébként legtökéletesebb tőkésvállalatoknak. A deliktuális felelősség területén ez ma a kapitalista jogfejlődés legfrissebb terméke.

²⁵⁸ Meg kell jegyezni, hogy a kérdéses elmélet a legerőteljesebben az amerikai jogirodalomban bontakozott ki, ahol egyik legjelentősebb motívuma, hogy a közlekedésben (annak adott fejlettsége mellett) még máig sem tudott általánossá válni a tárgyi felelősség. A biztosítási gondolat hirdetőit így a „reparációt egyáltalán” elve vezeti, miután a balesetek millióinak szövevényes összetevői között valamiféle vétkesség keresése és bizonyíthatósága erősen illuzórikus törekvés.

V. FEJEZET

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDSZERÉNEK ALAPVETŐ ELEMEI ÉS SAJÁTOSÁGAI A SZOCIALISTA ÁLLAMOK JOGÁBAN¹

1. § Jogforrások és irodalom. **2. §** A szocialista társadalmi rend és a deliktuális felelősség rendjének viszonya általában. **3. §** A deliktuális felelősség egyes alakzatai a szocialista polgári jogban: 1. általános szabályok; 2. objektív felelősség – abszolút felelősség; 3. felelősség és méltányosság; 4. alkalmazott, szövetkezeti tag, képviselő és megbízott károkozásáért való felelősség. **4. §** A munkajogi és termelőszövetkezeti jogi felelősség, mint a szocialista jog anyagi felelősségi rendszerének sajátos formái: 1. az anyagi felelősség sajátosságai a munkajog területén. 2. a termelőszövetkezetnek tagjai által okozott kárért való anyagi felelősség alapvető vonásai. **5. §** Deliktuális felelősség és biztosítás a szocialista jogban. **6. §** Zárókövetkeztetések.

¹ A korban született tudományos munkákkal szemben elvárás volt, hogy tételesen vezessék le és bizonyítsák, hogy a szocialista államok jogfejlődésének eredményei meghaladták és felülmúlták a kapitalista jog szintjét és állapotát. Valójában a szovjet típusú diktatúrák magánjoga nem tudta a deliktuális felelősség terén azt a forradalmi változást megvalósítani, amit az egyébként irreális ideológiai elvárások támasztottak a polgári joggal szemben. A felelősségről való „beszéd mód” változott meg, a szocialista „megoldások” felsőbbrendűségét hirdetve. Valójában a szocialista államok deliktuális felelősségi szabályozását, az intézmények lényegét illetően, folytonosság jellemezte, vagy akár a károsultak védelmének korábbi szintjéhez viszonyított visszalépések. A deliktuális felelősségi jog valós fejlődését biztosító tudományos-jogalkotói műhelyek alapvetően nem a szovjet típusú diktatúrákban alakultak ki (a szerk.).

1. §

JOGFORRÁSOK ÉS IRODALOM

1. Jogforrások. – Kézenfekvő, hogy a szocialista jogrendszerek felelősségi rendjének bemutatásánál a jogforrásokat illetően azokból a törvénykönyvekből kell kiindulni, amelyek mint a szocialista jogfejlődés jelentős állomásai előbb a Szovjetunióban, majd más szocialista államokban létrejöttek. Kézenfekvő az is, hogy ezek a törvénykönyvek tükrözték, ill. tükrözik azokat az új gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat, amelyek a szocialista társadalmi rendre általában jellemzőek, és hogy ugyanakkor nem szakíthatók ki abból az időből, amelyben születtek. Természetes ugyanis, hogy a szocialista jogrendszer, benne a polgári jog is az idők folyamán nagy fejlődésen ment keresztül. Ezért az egyes törvénykönyveket egyidejűleg úgy is fel kell fogni, hogy azok a fejlődés adott szakaszának olyan viszonyait is tükrözik, amelyeket a fejlődés a későbbiek folyamán esetleg túlhaladott. Mindezek általános jellegű bemutatása és részletes taglalása a kodifikáció- és jogtörténet, illetőleg az egyes jogágazatok fejlődéstörténetének területére tartozik. Ez a megfelelő tankönyvekben és egyéb művekben (monográfiákban és tanulmányokban) jelentős mértékben meg is történt. Ebben a keretben azt jogosult és szükséges bemutatni, hogy a szocialista jogfejlődés processzusában létrejött törvénykönyvekben a deliktuális felelősségre nézve milyen új rendszer, milyen új elvek alakultak ki – egyrészt a kapitalista jogok felelősségi rendszeréhez, másrészt a szocialista jogfejlődés korábbi szakaszaihoz képest.

Ebben a szemléletben kerülnek alább vizsgálat alá az OSzFSzK 1922. évi, Csehszlovákia 1950. évi polgári törvénykönyve, az 1951. évi bolgár kötelmi jogi kódex, az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv és az 1961. évi szovjet polgári jogi alapelvek, valamint az 1953. évi lengyel, az 1959. évi csehszlovák és az 1960. évi magyar bányatörvény – a polgári jog területéről. Minthogy azonban – mint látni fogjuk – az anyagi felelősség szocialista rendjének egyes jelentős új elemei olyan jogterületeken jöttek létre, amelyek a szocialista jogrendszer keretében nem a polgári joghoz, hanem önálló jogágazatokba, jelesül a munkajog és mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogba tartoznak,

e jogágazatok kódexeire is figyelemmel kell lenni. Ezért terjeszkedik ki e fejezet – reprezentatív jelleggel – olyan jogforrásokra, mint a Szovjetunió és Magyarország munkatörvénykönyve, amelyek közül az előző 1922-ben, az utóbbi 1951-ben keletkezett, továbbá a magyar, a csehszlovák és a német termelészövetkezeti törvényekre (1959), illetve az 1958-ban törvényerejű rendeletként kihirdetett bolgár termelészövetkezeti minta alapszabályzatra. A fejlődés jobb érzékeltetésére utalunk egyes módosító és kiegészítő jogszabályokra, illetőleg esetenként a gyakorlat alakulására is.²

2. A *deliktuális felelősség irodalma* arra utal, hogy az anyagi felelősség, főleg a polgári jogi deliktuális felelősség szocialista viszonyok között is a jogtudomány egyik legjelentősebb területe. A jogtudomány művelői és ismerői számára ennek okait itt nem kell felsorolni. Tudott dolog, hogy olyan jogintézményekről van szó, amelyek kiemelkedően jelentős társadalmi funkció betöltésére hivatottak mind az anyagi viszonyok védelme és fejlesztése, mind az ember és személyisége védelme, mind pedig az ember nevelése és az új együttélés normáinak kialakítása és fejlesztése terén. Nem véletlen tehát, hogy a jognak ez a területe oly sok fontos, izgalmas és sokszor bonyolult kérdést ad fel a jog alkotójának, alkalmazójának és elméleti művelőjének egyaránt.

Tudománytörténeti munkának is beillenek mindazoknak az irodalmi termékeknek a feldolgozása és értékelése, amelyek a deliktuális felelősség területén felmerülő gyakorlati és elméleti problémákat az adott viszonyok igényeinek megfelelően vizsgálat alá vették, és a jobb és jobb megoldások útjait egyengették. Ez ellenben kívül esik e munka keretein.³ Mint ahogy

² A szovjet jogban nincs a termelészövetkezeti felelősségi jognak olyan sajátos és egységes forrása, mint a magyar, a csehszlovák és a német termelészövetkezeti törvény. Határozatok és részjogszabályok, illetőleg az *SzPTK*, az új *Alapelvek*, a munka törvénykönyve, legfelsőbb bírósági döntések az idevonatkozó jogszolgáltatás alapjai. A nehezen áttekinthető helyzet egységes rendezését a szovjet jogtudomány is sürgeti. (L. ehhez BELJAJEVA, 9. old.) A szovjet jogra vonatkozó forrásként adott helyen a fenti nehézség miatt inkább az összefoglaló irodalomra utalunk.

³ A korábbi szovjet irodalom nagymértékben járult hozzá az első szocialista polgári jogi kódex és ezen keresztül a szocialista felelősségi rendszer elveinek, főleg a vétkesség új fogalmazású elvének tudományos kimunkálásához, a gyakorlat ennek megfelelő alakításához. Pap Tibornak a szovjet kártérítési jog fejlődéséről szóló tanulmánya, amely az *SzPTK*-t követő elméleti munkát is ismerteti, ad számot azokról a tudományos érvekről, vitákról és elméleti munkákról, amelyek az új törvénykönyv kártérítési rendelkezéseinek egységes és helyes elvek szerinti alkalmazását elősegítették, például a felelősség vétkes jellegét, a nevelő és reparatív szemlélet összehangolását és egyéb problematikus kérdéseket illetően (PAP, 3. és kk. old.). A deliktuális felelősség problémakörébe vonatkozó kutatásokat a későbbi években is jelentős élénkség jellemzi. A sok kisebb tanulmányt nem is számítva, utalunk pl. ANTYIMONOV-nak

kívül esik a felelősség elméleti és gyakorlati részproblémáinak taglalása is. Kívül esik azért, mert ebben a munkában a fejlődés főbb elemeinek felvázolására, és nem elméleti és gyakorlati részkérdések feldolgozására törekszünk. Kívül esik továbbá azért is, mert a szocialista irodalom gazdagsága, amely a legutóbbi időkben is nem egy jelentős munkát szentelt e problémáknak, ez alól fel is ment.

a veszélyes üzem felelősségére vonatkozó, 1952-ben megjelent tekintélyes monográfiájára, amelyben a kérdéskomplexum első szocialista monografikus feldolgozását adja. Ilyen szinten ő munkálja ki elsőnek, hogy még ebben a körben is milyen nagy szerepe van a megelőzés gondolatának a pusztá reparáció mellett, ill. azzal szemben (ANTYIMONOV, I. fej., I. köt. 5. és kk. old.). Sokoldalú érveléssel dokumentálja, hogy a szerződésen kívüli károkozás leküzdése, ilyen jelenségek megelőzése és felszámolása a jogi eszközök komplexitásával, így a büntetőjog, a termelészövetkezeti jog, a munkajog, az államigazgatási jog stb. útján történik, és amikor prevencióról beszélünk, figyelemmel kell lenni arra, hogy a polgári jog helyenként látszólag a reparációt állítja is előtérbe, a reparációs hatást más jogi eszközök kiegészítik, messzemenően fokozzák (*I. m.*, I. fej., I. köt. 4–5. old.). – Sorolni lehetne még azokat a kérdéseket, amelyeknek Antyimonov munkája első szintetikus feldolgozását adja, nem beszélve most arról sem, hogy a munka egyes vonatkozásai ma talán már más megvilágításba kerülnek. Ugyanez vonatkozik JOFFE 1955-ben megjelent és a szovjet polgári jogi felelősség egészére kiterjedő monográfiájára, amely a szocialista jogtudomány nagy fegyvertárát vonultatja fel az olyan alapvető kérdések tárgyalására, mint a felelősségi normák társadalmi funkciója (JOFFE, I. fej., I. köt. 26. és kk. old.), a vétkesség és okozatosság különböző elméleti és gyakorlati problémái (*I. m.*, IV. fej., II. köt. 1. és kk., V. fej., III. köt. 1. rész, 149. és kk. old.), a felelősség mértéke, azaz a szankciókban kifejezésre jutó, jogpolitikai elvek (*I. m.*, VI. fej., III. köt. 2. rész, 1. és kk. old.) és így tovább. A népi demokratikus államokban is jelentős művek, jelentős irodalmi alkotások születtek a felelősségi problematika területén. Egyenesen igazságtalanság volna, ha egy-két mondatban akarnánk értékelni és elintézetnek tekinteni pl. a csehszlovák LUBY méreteiben is hatalmas munkáját a megelőzés és a felelősség viszonyáról és ezernyi elméleti és gyakorlati kérdéséről (magyar nyelvű ismertetését l.: TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ, *Két mű a polgári jogi felelősség köréből Csehszlovákiában*, Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, IV. köt. (1961) 1–2. sz. 281–285. old.), az ugyancsak csehszlovák SVESTKA könyvét a veszélyes üzemek okozta károkért való felelősségről (magyar ismertetéshez l. *I. m.*, 285–287. old.), EÖRSI GYULA hasznos gyakorlati kézikönyvei mellett a jogi felelősség és a polgári jogi felelősség alapproblémáiról szóló gondolatgazdag munkáját, ZOLTÁN ÖDÖN ugyancsak számottevő eredményeket tartalmazó, a szerződésen kívüli felelősség problémáit tárgyaló kisebb könyvét. Arról is nehéz utalásszerűen beszélni, hogy milyen sokrétűen bontakoznak ki az anyagi felelősség sajátos elméleti problémái az olyan munkajogi irodalmi termékekben, mint ALEKSZANDROV szovjet vagy WELTNER magyar munkajogi tankönyvében, magyar vonatkozásban azonban mindenekelőtt NAGY LÁSZLÓ és TÓTH IMRE munkáiban a dolgozók anyagi felelősségéről, KERTÉSZ ISTVÁN monográfiájában a fegyelmi felelősségről, vagy pedig az olyan termelészövetkezeti munkákban, mint a csehszlovák ÉLIÁS-nak és a magyar NAGY LÁSZLÓ-nak a termelészövetkezeti felelősség rendszeréről szóló, figyelemre méltó tanulmányai. A szocialista irodalom tanulmányozása adott indítékokat és számos szemléletbeli nézőpontot ahhoz, amit ez a munka magára vállalt: a deliktuális felelősségi intézményei fejlődéstörténetének feltárásához. Ezen belül ahhoz is, hogy a fejlődés szocialista szakasza mennyiben új és más minden korábinál, hogy továbbá milyen fontosabb összefüggések feltárásával és „szembesítések megrendezésével” demonstrálható ez leginkább.

2. §

A SZOCIALISTA TÁRSADALMI REND ÉS A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG RENDJÉNEK VISZONYA ÁLTALÁBAN

Ha a szocialista forradalom és a szocialista társadalmi rend kialakulása következtében a jogfejlődésben jelentkező forradalom súlya nem is a deliktuális felelősség, hanem elsősorban a tulajdonjog, az alkotmányjog, a személyek jogának, a szocialista gazdaság szervezésével közvetlenül összefüggő intézmények területére esik,⁴ ha az anyagi felelősség rendjének átalakulása nem is mutat látványos formákat,⁵ ha a szocialista jogforrások dogmatikája a kártérítési jog síkján nem is dobott le mindent a fedélzetről abból, amit az egyetemes jogfejlődés eddig produkált, sőt a hegeli „Aufhebung” értelmében megőrzött sok hasznosíthatót – az anyagi felelősség szocialista rendszere mégis más, sok vonatkozásban alapvetően új minden korábbihoz képest. Hogy miért és mennyiben, annak részletes bemutatása a fejezet 3. és következő §-aiban történik. Amire ezt megelőzően utalni kell: milyen társadalmi, gazdasági viszonyok és ebből folyó jogpolitikai célkitűzések az átalakulás hordozói.

Tény, hogy a felelősségi normák minden társadalmi rendben arra hivatottak, hogy az adott társadalmi rendet, annak egyes viszonyait, sajátos értékeit és egyéb érdekeit különböző deliktumokkal szemben szankciók kilátásba helyezésével és alkalmazásával védelmezzék, az okozott sérelmeket ennek megfelelően reparálják. A felelősségi normák, a felelősségi rendszer jellegét épp ezért az adott társadalmi rendszerre sajátos gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok határozzák meg. A szocialista jogok felelősségi rendszerének alapvetően új jellege – következőleg – a szocialista államokban uralkodó gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok alapvetően új jellegéből folyik.

Mit jelent ez közelebbről a felelősségi rendszert illetően?

⁴ L. JOFFE, I. fej., I. köt. 26. és kk. old.

⁵ L. EÖRSI, 18. old.

1. Mindenekelőtt azt, hogy a társadalmi tulajdon alapján megváltozik az emberek egymáshoz és az államhoz való viszonya. Megszűnnek azok a gazdasági alapon jelentkező objektív tényezők, amelyek a társadalom egyes tagjait elvileg és gyakorlatilag ellenérdekű egyedekké teszik. Az érdekellentétek helyébe alapvetően a társadalmi méretű érdekazonosság lép. A termelési viszonyok gyökeres megváltozása mellett az emberek egymáshoz való viszonya is átalakul. A tulajdon tárgyaihoz való átalakult viszony alapján egész társadalmi magatartásuk megváltozik. Persze nem egyszerre és nem valami közvetlen mechanikus okozati láncolatban. Az átalakulás – mind a tudatban, mind ennek tárgyasult formájában, az emberek társadalmi magatartásában – lassan és sokszor nagyon is bonyolult áttételek útján bontakozik ki. Éppen ebben az összefüggésben van jelentős szerepe a felelősségi jognak is.

A felelősségi jog funkcióját ui. – kézenfekvő – a következőkben lehet és kell látni. Normáival sietteti és érvényesüléshez segíti az olyan általános társadalmi magatartás kialakulását, amely az új társadalmi viszonyoknak leginkább megfelel. Segíti leküzdeni az olyan magatartásokat, amelyek megsértik a tulajdoni viszonyokat és az új együttélési szabályokat. Mindaddig ui., míg az emberek tudata és társadalmi magatartása végleg és teljesen át nem alakul, amíg a munka szerinti részesedés elve uralkodik és megvan a jogi értelemben vett személyi tulajdon, a társadalom érdekeivel ellentétes, azokat károsító magatartások lehetőségét nem lehet kizárni. Sőt, a fejlett technika teljesen ki nem zárható „rövidzárlatai”, valamint bizonyos tudatbeli aberrációk folytán a társadalomra káros magatartásokkal, ilyen értelemben vett deliktuális helyzetekkel az emberi társadalom végső határáig számolni kell. Más kérdés, hogy milyen eszközökkel kell ellenük adott helyzetben védekezni. Ami a jogi eszközök közül az anyagi felelősséget illeti, az mindaddig létjogosult és szükséges, amíg a végzett munka szerint történik a termelt értékek elsajátítása, és ameddig megvan a személyi tulajdon. Létjogosult és szükséges mind a reparáció, mind pedig a prevenció szempontjából. Mindaddig ui. minden károsult anyagilag érdekelt abban, hogy elszenvedett kárát reparálják. Hiszen a munkával szerzett személyi tulajdon az élet újratermelésének, az egzisztenciális fennmaradásnak egyik döntő alapja. Ha tehát személyi tulajdont károsodás ér, a keletkezett helyzet – kisebb vagy nagyobb fokban – az életfenntartás anyagi folytonosságát veszélyezteti. A kár reparálása, az adott „veszélyhelyzet” megszüntetése

tehát minden károsult objektív érdeke, az adott termelési viszonyokból folyó közvetlen következmény. Ez a dolog egyik oldala. A másik oldala pedig az, hogy ameddig az elmondottakból kifolyólag mindenfajta anyagi károsodás a károsultra nézve hátrányos és reparálandó helyzetet jelent, a károkozót is érzékenyen érinti, ha más károsult helyzetét az ő anyagi javai terhére kell helyrehoznia. Hiszen ő is ugyanolyan létfeltételek mellett biztosítja élete egzisztenciális alapjait: munkája, ill. tulajdoni tárgyai révén. A kártérítési kötelezettség teljesítése ebben teremt számára nehezebb, mindenképpen elkerülésre érdemes helyzetet. Ebben rejlik az anyagi felelősség preventív szerepe. – Röviden ennyit lehet mondani a termelési viszonyok alakulása és az anyagi felelősség közötti összefüggésről általában.

A szocialista országok fejlődésének máig adott konkrét viszonyai alapján is fennállnak már – amint erre fent utaltunk – a társadalmi méretű érdekazonosság objektív alapjai. Következésképp a jognak már most az a szerepe, hogy a társadalmi érdeket sértő, a társadalom érdekeivel szemben álló károkozó magatartásokért a felelősség szigorú mércéjével mérjen, és a társadalom tagjainak az elszenvedett kárért általában teljes reparációt biztosítson.

2. A szocialista társadalmi rendre jellemző a társadalmi tulajdon különböző formáinak döntő jelentősége, a szocialista gazdasági szervezetek jó működésének nagy szerepe, a személyi tulajdon fontossága, az a tény, hogy a szocialista eszme számára minden törekvés és cél központja, és utolsó állomása az ember, az ember élete és testi épsége, személyiségének kibontakozása, anyagi és erkölcsi felemelkedése. Ezért a szocialista jognak mindezeknek az érdekeknek és értékeknek védelmét kell biztosítania az ezekre káros magatartásokkal szemben.

3. A deliktuális felelősségi normák alakulását, közelebbről a káros magatartásokkal szembeni védelem szankcióit, a felelősség mértékét más meghatározó tényezők is befolyásolják. *a)* Ezek egyike az a körülmény, hogy az emberek nem rendelkeznek elkülönült, alapvető termelőeszközökre kiterjedő nagy vagyonnal; az ilyen vagyonok a társadalom tulajdonában vannak; a károkozás az esetek jó részében – a nagy károk tekintetében pedig szinte kizárólagosan – éppen a társadalmi tulajdon terhére és éppen a nemzeti jövedelem gyarapítását célzó tevékenység során jelentkezik. *b)* További jelentős meghatározó körülmény, hogy az emberek a társadalmi termelésben való részvételük során különböző meghatározott kollektívák

tagjaivá válnak, az atomizáló áruszemlélet helyébe egyre fokozottabb mértékben a kollektív szemlélet lép.

Mindebből pedig az következik, hogy a felelősségi rendszer adott esetben – mindenekelőtt a társadalmi tulajdonban munkaköri tevékenység kapcsán okozott nagy károk esetén – el kell hagyni a teljes preparáció merev szemléletét, amit a tőkés áruszemlélet szült; a dolgozót a vállalathoz, illetőleg termelészövetkezethez ui. nem áruviszony, a vállalatot a dolgozóhoz nem az értéktöbblet egyéni kisajátításának viszonya fűzi; a dolgozó potenciálisan sem lehet nagy vagyonok tulajdonosa. A felelősségi rendszer általában nem írhat elő irreálisan nagy kártalanítási kötelezettségeket, továbbá a felelősségi rendszernek a társadalmi valósághoz hűen differenciáltan alkalmazkodnia kell azokhoz a sajátos társadalmi formációkhoz, amelyek mentesek az árujellegtől, amelyek az emberek társadalmi létét meghatározzák, hogy tudniillik szocialista munkaviszony alapján üzemel, és tagsági viszony alapján pedig szövetkezeti kollektívák tagjai.

4. Végül, de nem utolsósorban a társadalomfejlődés szocialista szemléletében – mint erre fent már utaltunk – a cél nem az éppen adott viszonyok és tudati formák megmerevítése, örök időkre szóló védelme. A cél a folytonos fejlődés, a világ és benne az ember megváltoztatása, állandó fejlődésének elősegítése, a fejlődés útjának tudatos egyengetése. A szocialista társadalom ehhez az eszközöknek nagy sorával rendelkezik. Akár bizonyos technikai eljárásoknak, termelési módokatoknak, szervezési formáknak a kárforrások csökkentését jelentő tökéletesítéséről, akár a jogellenes, társadalmilag rosszallt emberi magatartás megelőzéséről, az emberi habitusok átalakításáról legyen szó. A deliktuális jelenségek megszüntetésének, túlhaladásának érdekében ezek az eszközök, a technika tökéletesítésétől, az anyagi érdekeltségen át a rádió és iskolán át a maguk komplexitásában jelentkezők és hatnak. A jogi felelősség ezeknek az eszközöknek csak egyik, egyébként nagyon jelentős formája.

Az eddigiekből következőleg a deliktuális felelősség rendszere szükségképpen csak meghatározott feltételek mellett felel meg a fejlődés igényeinek, a világ megváltoztatására irányuló tudatos törekvéseknek. Nevezetesen, ha felelősségi normákat olyan esetekre alkalmaz, amelyek vonatkozásában a jogi szankció eszközére szükség van. Ha továbbá a felelősségi normák alkalmazására – akár a felelősség alapját, akár annak mértékét illetően – olyan elvi alapok mellett kerül sor, amelyek a kárforrások perspektivikus

felszámolása, végső soron a rosszallt emberi magatartások kiiktatása, az emberek nevelése, megváltoztatása irányában hatnak.⁶ A polgári jogi deliktuális felelősségnek tehát a reparáció megfelelő érvényesítése mellett logikusan és általában a megelőzés és nevelés célját kell szolgálnia. Ebből folyik, hogy általában nem mondhat le a károkozó emberi magatartás mögött rejlő pszichikus folyamat értékeléséről. De ebből folyik az is, hogy a veszélyes üzem fenntartóját, általában a nagyobb kollektívákat (üzemek, szövetkezetek), amelyeknek kezelésében a legtöbb veszélyes üzem működik, arra tekintet nélkül kötelezi kártérítésre, hogy lehet-e beszélni a kollektíva valamely tagjának vétkességéről vagy sem. Ez a szigorúbb felelősségi forma ui. arra ösztönzi a kollektívát, hogy a kárforrásokat megkeresse és felszámolja, ill. a minimálisra csökkentse. És végül ebből, továbbá az adott termelési viszonyokból folyik az is, hogy – különösen a kollektíva kontra állampolgári viszonyokban – nem futhat mindig minden más érdeken és szemponton át a teljes és feltétlen reparáció után, ahogyan ezt a károkozás útján megrövidült tőkés részvénytársaság a teljes regenerációra törekvés törvénye alapján teszi.

Általánosságban ezek azok a legfontosabb összefüggések, amelyek szocialista viszonyok között egyrészt az anyagi felelősség rendszere, másrészt a társadalmi-gazdasági és egyéb jogon kívüli tényezők viszonylatában fennállnak. Ezek azok, amelyek a deliktuális felelősség dogmatikai rendszerét alapvetően meghatározzák.

⁶ A gondolatmenet kifejtését l. EÖRSI-nél: *A jogi felelősség*, 40–41. old.

3. §

A DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG EGYES ALAKZATAI A SZOCIALISTA POLGÁRI JOGBAN

1. ÁLTALÁNOS SZABÁLYOK

Az általános szabályok keretében – amint később sem – nem a tankönyv-jellegű, minden kérdést egyformán részletező leírásra törekszünk. A hangsúlyt inkább a jellegzetesebb vonások és fontosabb kérdések kiemelésére fektetjük.

a) Az általános szabályokról szólva, legelőször talán a *jogellenesség* köréről, közelebbről arról kell szólni: a szocialista polgári jogban hogyan alakul a *károkozás általános megengedettségének, ill. tilalmának kérdése*.⁷ Annál is inkább, mert ez egyike azoknak a területeknek, amelyeken a kapitalista és a szocialista felelősségi jog közötti különbségnek – ha van – meg kell mutatkoznia.

A megfelelő helyen⁸ már szóltunk arról, hogy a kapitalista jog felelősségi rendjében a károkozás általános tilalma alig-alig tudott érvényre jutni; általános tételnek inkább a károkozás általános megengedettsége tekinthető. Ezt a tételt – igaz – egyre szűkebb területre szorította vissza a jogfejlődés menete.⁹ Az általános szabály mégis a károkozás általános megengedettsége (a szónak persze nem abban az értelmében, hogy tessék csak nyugodtan kárt okozni, hanem abban, hogy ami nincs tiltva, az meg van engedve; más kérdés, mármint nem a szabályozás módszerének kérdése, hogy a

⁷ Ebben az összefüggésben utalunk EÖRSI, *A károkozás tilalma* c. alatt jelzett tanulmányának a szocialista jogról szóló részére (308. és kk. old.). Mint EÖRSI, mi is elsősorban a szovjet *Alapelvek* és a magyar *PTK* alapján mutatjuk be a szóban forgó kérdés alakulását. Ezek ui. feltehetően plasztikusabban mutatják a fejlődés tendenciáit, mint az 50-es évek elejéről származó kódexek.

⁸ L. a IV. fejezet 2. és a következő §-ok idevonatkozó részeit.

⁹ Mindenekelőtt kezdettől fogva a vétkes tevékenységgel történő károkozás általános tilalma, majd a tárgyi, ill. ahhoz közel eső szigorúbb felelősségi formák az egyes külön törvényekben, a joggal való visszaélés tilalmazása, a jó erkölcsökbe ütköző módon történő károkozás jogellenessé nyilvánítása, az atomkárokért való abszolút felelősség stb.

károkozási lehetőségek nagy többsége valamilyen típus formájában kifejezetten tiltva van).

A szocialista jogban a helyzet más. A fő tétel a károkozás általános tilalma – mind a tevékenységgel okozott, mind a nem tevéssel okozott károkra vonatkozóan. A jogellenesség kategóriája sokkal szélesebb, mint a kapitalista jogrendszerekben. Miért és hogyan?

Ami a tevékenységgel okozott kárt illeti, mind a szovjet, mind a magyar kódex világosan beszél. A szovjet polgári jogi alapelvek 88. §-a a vétkes károkozást, a 90. § a veszélyes tevékenységből folyó károkozást helyezi – általánosított formában – tilalom alá.¹⁰ A magyar PTK kimondja, hogy „aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni”,¹¹ és ezt követően – az általános szabályok keretében – rendelkezik a kártérítési felelősség fő esetcsoportjáról: a vétkes károkozásról. A továbbiakban a törvénykönyv az általánoshoz képest különös esetcsoportokat szabályozza.¹² Ezek között szerepelnek olyan felelősségi alakzatok is, amelyek felvételével a kódex már eleve tágabbra vonja a jogellenesség körét, mint amennyire azt a kapitalista jog fejlődése során később is csak több-kevesebb következtelenséggel tette. Nevezetesen a fokozott veszéllyel járó tevékenység útján keletkezett kárért, valamint az alkalmazottakért fennálló felelősség.¹³ Mindezek azonban – akár a fő esetcsoport, a vétkes károkozásért való felelősség, akár a specifikus esetek, mint a fokozott veszéllyel járó tevékenységért,

¹⁰ Meg kell jegyezni, hogy hasonló rendelkezéseket már az 1922. évi SzPTK is tartalmazott, 1. 403–404. §§.

¹¹ PTK, 339. § 1. bek. *(A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény szerint: „6:519. § [A felelősség általános szabálya] Aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Mentessül a felelősség alól a károkozó, ha bizonyítja, hogy magatartása nem volt felróható” – a szerk.)*

¹² Ezek: a veszélyes üzem működéséből eredő károkért (345–347. §§), az alkalmazott, szövetkezeti tag, képviselő és megbízott károkozásért (348–351. §§), a vétőképtelenek által okozott károkért (352. §), az épületről lehullott tárgyak által okozott károkért való felelősség (354–355. §§), valamint az állattartók felelőssége (353. §). *[A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény szerint: felelősség fokozott veszéllyel járó tevékenységért (6:535–6:539. §§); felelősség más személy által okozott kárért (6:540–6:543. §§); felelősség vétőképtelen személy károkozásáért (6:544–6:547. §§); felelősség közhatalom gyakorlásával okozott kárért (6:548–6:549. §§); termékfelelősség (6:550–6:559. §§); felelősség az épületkárokért (6:560–6:561. §§); felelősség az állatok károkozásáért (6:562–6:563. §§) – a szerk.]*

¹³ PTK, 345–351. §§. A kapitalista magánjogban – ismereteink szerint – egyedül a magyar MTJ ment el idáig a veszélyes üzem tekintetében; ismeretes, hogy nem lett belőle törvény; a veszélyes üzem tárgyi felelőssége a bírói gyakorlat esetlegességén és eseti döntései útján jutott mind szélesebb körben érvényre.

az alkalmazottért, a megbízottért, a vétőképtelenért, az épületekkel kapcsolatos károkért fennálló felelősség – nem valami mechanikus összességben adják ki a jogellenesség általánosnak állított kategóriáját. „Ezek csupán a már idézett általános tétel közelebbi szabályait – pl. a felelős személy kilétét, a felelősség alóli mentesülés lehetőségeit – állapítják meg, az általános kiinduló tétel pedig minden jogellenes károkozást tilalom alá helyez.”¹⁴ A BGB elmaradott taxációjának terheit viselő keletnémet jog és jogtudomány is hovatovább túl fogja haladni az eddigi jogellenességi megfogalmazást; a polgári jog újrakodifikálásának előmunkálatai arra mutatnak, hogy a tervezett új kódex már általános jogellenességi kategóriát fog magáévá tenni.¹⁵

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a nem tevéssel okozott károkra vonatkozóan. Ezekről – *expressis verbis* – sem a szovjet, sem a magyar törvény nem szól külön. A korábbi közfelfogással szemben¹⁶ azonban ma alighanem joggal lehet mondani, hogy a nem tevéssel okozott károk is általános tilalom alá esnek; elvi különbség a cselekvéssel és a mulasztással okozott károkért való felelősség, ill. ezek jogellenessége között általában nem tehető, bár a kétféle magatartásért való felelősség határai ma még eltérők.

A mulasztásos károkozás jogellenességének általános tétellel válásához a következőkre lehet utalni. Az 1961. évi szovjet polgári jogi alapelvek kimondják, hogy a jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során az állampolgároknak és a szervezeteknek tiszteletben kell tartaniuk a szocialista együttélési szabályokat.¹⁷ A magyar PTK pedig elrendeli, hogy „a polgári jogi viszonyokban kölcsönösen együttműködve és a szocialista együttélés követelményei szerint kell eljárni”.¹⁸ Kimondja, hogy a

¹⁴ EÖRSI, *A károkozás tilalma*, 309. old.

¹⁵ L. G. BLEY, *Schadenersatz im Zivilrecht. Grundsätze der Neuregelung der ausservertraglichen Verantwortlichkeit im kürftigen Zivilgesetzbuch c.*, címében kifejezetten a kodifikáció előkészítésére utaló munkájában: 57–63. old.

¹⁶ Ennek – több-kevesebb egyszerűsítéssel – az volt a lényege, hogy a nemtevéssel okozott kár csak akkor jogellenes, ha a cselekvés a nem cselekvő személyek megállapított kötelessége lett volna. L. ehhez EÖRSI fejtegetéseit (EÖRSI, *A károkozás tilalma*, 309. és kk. old.), amelyek során *A szovjet polgári jog c. munkára* utal (szerk. GENKIN–BRATUSZ, *Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó*, Budapest, 1953. II. köt. 245. old.) mint e nézet egyik forrására.

¹⁷ *Alapelvek*, 5. § 2. bek.

¹⁸ PTK, 4. § 2. bek. [*A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény szerint: „1:3. § (A jóhiszeműség és tisztesség elve)*

⁽¹⁾ *A jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a felek a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.*

⁽²⁾ *A jóhiszeműség és tisztesség követelményét sérti az is, akinek joggyakorlása szemben áll olyan korábbi magatartásával, amelyben a másik fél okkal bízhatott.” – a szerk.]*

társadalmi tulajdon védelme az állampolgárok alapvető kötelessége, azzal kapcsolatban fokozott gondosságot kell tanúsítaniuk.¹⁹ Szocialista társadalmi és gazdasági viszonyok között, amelyekben az embereket és szervezeteiket a társadalmi tulajdon és a tervgazdálkodás inkább összeköti, mintsem elválasztja, amelyekben egyre inkább kibontakozik az érdekközösség gondolata, ezek a szabályok általános cselekvési parancsot is jelentenek. A cselekvési parancs elvileg vonatkozik minden olyan esetre, amelyben a cselekvés elmulasztása kár keletkezésére vezet. Jórészt a bírói gyakorlat és a további fejlődés kérdése, hogy a morális kötelességteljesítés milyen foka kerül át a jog szférájába. Jelentős – a fejlődés irányát jelző – tételes jogi példákra a magyar kódexből már most is lehet utalni. Nem fakaszt közvetlenül felelősségi kötelmet, de a nemtevés jogellenességét plasztikusan mutatja az 5. § 3. bekezdése, amely bíróilag reparálhatóvá teszi azt a jogellenes helyzetet, amely egy specifikus nemtevési magatartásból adódik.²⁰ A felelős őrzésre vonatkozó szabályok megszegése már közvetlenül is keletkeztet kártérítési kötelezettséget.²¹ A törvénykönyv a felelős őrzés esetében cselekvési kötelezettséget ír elő az olyan relációra, amelyben korábban, így a kapitalista kódexekben sem, a nemtevés nem minősült jogellenesnek és nem vont maga után kártérítési kötelezettséget. Dogmatikailag talán csak eggyel több felelősségi alakzatról, helyesebben a fő szabálynak (a vétkekességi felelősségnek egy konkrét viszonyra történő külön kimondásáról van szó. Tartalmilag azonban sokkal többről. Nevezetesen annak bizonyágáról,

¹⁹ PTK, 175., 184. §§. *(A társadalmi tulajdon ma már nem létező tulajdonjogi kategória, a rendszerváltás következményeként a tulajdoni rendszer átalakult és a társadalmi tulajdont megszüntették – a szerk.)*

²⁰ „Ha a joggal való visszaélés jogszabály által megkívánt jognyilatkozat megtagadásában áll, és ez a magatartás nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő magánérdeket sért, a bíróság a fél jognyilatkozatát ítéletével pótolhatja, feltéve, hogy az érdeksérelem másképp nem hárítható el.” *[A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 1:5. § (2) bekezdése szinte teljesen azonos szövegezést tartalmaz: „Ha a joggal való visszaélés jogszabály által megkívánt nyilatkozat megtagadásában áll, és ez a magatartás nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő magánérdeket sért, a bíróság a nyilatkozatot ítéletével pótolhatja, feltéve, hogy az érdeksérelem másképpen nem hárítható el.” – a szerk.]*

²¹ „Aki a dolgot más érdekében anélkül tartja magánál, hogy arra külön jogviszonynál fogva jogosult vagy köteles volna, a dolog őrizetéről a jogosult költségére és veszélyére mindaddig köteles gondoskodni, amíg a dolgot át nem veszi (felelős őrzés)” – PTK, 196. § 1. bek. A további bekezdések és a 197. § a felelős őrzés intézményének részletesebb kifejtését nyújtják. *[A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény a felelős őrzés intézményét megszüntette, az e körben keletkező problémákra egyfelől a megbízás nélküli ügyvitel (6:583–6:586. §§), másfelől a jogalap nélküli birtoklás (5:9–5:12. §§) szabályai az irányadóak – a szerk.]*

hogyan neveli az embereket az ennek megfelelő szabályok megtartására.

Az azonban legalábbis kérdéses, hogy a tételes jogban, így a polgári törvénykönyvek felelősségi rendelkezései körében (a vonatkozó fejezetek bevezetéseként) célszerű-e különböző deklaratív szabályok felvétele – az olyanokon túlmenően is, mint amelyeket pl. a magyar PTK, ahogy fent jeleztük, az aktív cselekvési kötelezettségre vonatkozóan tartalmaz. Pozitíven megfogalmazva felsorolni az állampolgárok és jogi személyek különböző kötelességeit arra nézve, hogy mint kell eljárniuk, milyen áldozatot kell meghozniuk az élet, az egészség, a társadalmi és a személyi tulajdon, az állampolgári jogok károsodástól való védelme érdekében – mint ahogy ez az NDK polgári jogi kodifikációjának folyamatban levő előkészületei során elfogadottnak látszó elképzelés²² –, kimerítően aligha lehet. És ha a kötelességek taxációja teljessé is volna tehető, még mindig marad a nagy kérdés, hogy azok milyen fokban csak erkölcsi parancsok, és milyen mértékben lehet megszegésükhöz anyagi jogi szankciókat fűzni a törvénykönyvben. Ha ui. az utóbbi elmarad, akkor tulajdonképpen nem jogi normákról, hanem erkölcsi normák felsorolásáról van szó. Az pedig aligha célszerű, hogy a jog és az erkölcs szférájának határát az adott viszonyok mellett a kívánatosnál jobban elmoszuk, a két szférát egymásban a kívánatosnál jobban feloldjuk, és ezáltal a két jelenség sajátlagos eszközeinek határfokát csökkentjük. Különbö is leküzdhetetlen nehézségek elé kerülünk, ha erkölcsi normákat (már viszonylag egész magas fokúakat) kötelező jogi normákká avatunk. Az előbb hivatkozott NDK jogirodalmi forrás szerint pl. aktivitásra kötelező tételes jogi norma nélkül nehezen érthető a magyar PTK 178. §-a, amely szerint kártalanításra tarthat igényt az, aki a társadalmi tulajdon védelmében vagy általánosan fenyegető veszély elhárítására kifejtett tevékenysége során kárt szenved.²³ Ez az érvelés talán helytálló volna akkor, ha a magyar kódex azért rendelne kártérítési kötelezettséget, mert a szóban forgó személy, áldozatok vállalását nem akarva, elmulasztotta a társadalmi tulajdon védelmét vagy az általánosan fenyegető veszély elhárítását (az előbbi és a mostani relációiban is feltételezve természetesen,

²² Kifejtését I. BLEY-nél (63. és kk. old.).

²³ BLEY, 66. old.

hogy a kárelhárító tevékenység nem tartozott az adott személy munkaköri feladatai közé, mert ha igen, akkor üzemi balesetről van szó, más anyagi jogi következményekkel). A vitatott nézetből az következik: elő kell írni a kárelhárítási kötelezettséget valamilyen magas erkölcsi normában! Ez az, ami legalábbis problematikus, és – éppen e példa prizmáján – az egész elképzelés nehézségét mutatja. Erkölcsi hőstettek kötelezettségét előírni (a hőstett lehet kicsi vagy nagy, ez most közömbös) és anyagi szankcióval ellátni?, mindenkire egyformán kötelező *törvényben?*, általános jelleggel? Ha pedig az erkölcsi tételhez nem fűződnek jogi konzekvencia, akkor ennek látszatát sem érdemes kelteni.

A nagy kérdés persze nincs lezárva. Az erkölcs és a jog közötti közvetlen összefüggés kölcsönhatásának mechanizmusában nyilván egyre nő a ma még erkölcsinek minősülő normák szerepe. Ennek a folyamatnak a kibontakozásában a tételes jognak és a jogtudománynak is állandóan munkálkodnia kell. Az előbb elemzett nézet nagy érdeme, hogy a jövő felé fordulva rámutat arra, milyen irányban kell a fejlődés útját egyengetni. Amit megpróbáltunk érzékeltetni, az csak annyi, hogy a távolabbi jövő megoldásait napjaink problémáinak megoldásához megfelelően adaptálni kell, mert enélkül nehezen áthidalható problémákat idézünk elő.

b) A szocialista jogok felelősségi rendszerének fontosabb elveiről szólva jeleztük, hogy a szocialista jogot a felelősség területén nem kizárólag a reparáció, az anyagi javak restituálása, hanem számos más szempont is vezeti. Ezek egyik érvényesülési területe a *vétkesség* és a *bizonyítási teher* körébe esik. (Az *okozatosságról* mint a felelősség kategóriájának egyik eleméről a jogellenesség keretében már elmondottakon túlmenően itt nem szükséges külön sokat szólni. Nélkülözhetetlen feltétele a felelősségnek, de nem olyan, amelyre nézve a kapitalista joghoz képest a szocialista jog lényeges újat hozott volna.) A vétkesség elemét a bizonyítási teherrel a szocialista polgári jogban a felelősség szigorításának tendenciája köti össze.

A *felelősségi normák szigora* talán az egyik sajátos vonása a szocialista polgári jogi kódexek felelősségi rendjének. Más megkárosítása, általában a károkozás, még általánosabban: az okozás nemcsak nélkülözhetetlen feltétele a kártérítési kötelezettség létrejöttének, de majdnem elégséges alapja. A legtöbb szocialista polgári törvénykönyv általános felelősségi szabálya úgy kezdődik, hogy aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles

azt megtéríteni.²⁴ A károkozás: a társadalom javát szolgáló anyagi értékek, továbbá erkölcsi értékek anyagi kihatású rongálása, pusztítása, ilyen jelenségek vétkes meg nem akadályozása – *társadalmilag rosszallt jelenség, szembehelyezkedés a kialakult társadalmi együttélés szabályaival, kivétel az általánossal szemben*. Az általános szabály ui. az, hogy mások, általában a társadalom érdekeinek tiszteletben tartása mindenkire nézve kötelező; ezt a szocialista törvénykönyvek eleve fennálló általános kötelezettségnek tekintik. A mondottakból következik, hogy a hagyományos elveken nyugvó csehszlovák polgári törvénykönyvet kivéve *minden tárgyalt szocialista törvénykönyv exkulpációt követel*.²⁵ A jogszabály fogalmazása és szerkezete híuen idomul az új tartalomhoz: aki a társadalmi együttélés normáival szembehelyezkedik, köteles ezt a negatív értelemben vett kivételes magatartását menteni, igazolni, avagy – ha ezt nem tudja – jóvátenni. A bizonyítás tehát a károkozót terheli.

A felelősség szigora azonban nem önmagáért van. A szocialista jogszemlélet messzemenően előtérbe állítja a jog nevelő szerepét. A megjelenő károkozáshoz általában csak akkor fűz szankciót, ha annak alkalmazása révén *preventív, azaz nevelő hatás érhető el*. A felelősségi szankció egyik leglényegesebb jegye éppen ebben rejlik: akkor kel életre, akkor effektuálódik, ha – az anyagi reparáció biztosítása mellett – eredményesen és pozitíven hat vissza mind általában az emberekre és szervekre, mind konkrétan a károkozó emberre, ill. társadalmi vagy állami szervre. Ahol és akinél ilyen hatás a felelősségi szankciótól nem várható, alkalmazása a felelősség általános szabályai szerint célszerűtlen és ezért kizárt. Megelőzni, megjavítani észszerűen csak olyan magatartást lehet, amely az adott viszonyok között morálisan rosszallható. Nem rosszallható magatartás preveniálása célszerűtlen és felesleges. Nem rosszallható magatartással, helyes emberi habitussal összefüggésben keletkező kár felelősségi szankcióval ezért célszerűen nem preveniálható. Ez a gondolatmenet az alapja annak, hogy a *szocialista jogok általános tételként a szubjektív felelősség elvét teszik a felelősség*

²⁴ SzPTK, 403., PTK, 339. § (1) (*a jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:519. §-a – a szerk.*), Alapelvek, 88. § (1); a bolgár BTKSz a vélelmezett vétkesség útján tulajdonképpen ugyanezt teszi (45. §); korábbi kodifikációs fázist tükröz a CsPTK, amely a hagyományos elveken nyugszik: a centrumban a károsult által bizonyítandó vétkesség áll (337. §).

²⁵ SzPTK, 403., BTKSz, 45., PTK, 339. § (1) (*a jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:519. §-a – a szerk.*), Alapelvek, 88. § (1).

alapjául. Ez a szemlélet az, amely a felelősség centrumába az embert állítja, és az egyéni felelősség követelményeit, morális alapját adja. Azáltal persze, hogy a felróhatóság hiányát az előírt szankció terhe mellett a károkozónak kell bizonyítania, ez a szubjektív felelősség nem azonos már a kapitalista államok jogában ismert szubjektív felelősség intézményével.

Új ez a konstrukció abban is, ahogy és amiben a kimentést megengedi. Az 1922. évi szovjet-orosz PTK ezt a körülményt abban jelöli, illetőleg akkor biztosít „büntetlenséget” a károkozónak, ha a kárt nem tudta elhárítani, avagy joga volt kárt okozni (403. §). Az új magyar törvénykönyv – több segítséget adva a bírónak – dinamikus megfogalmazásban talán egzaktabban ad útmutatást abban a nagyon is sokféleképpen szemlélhető kérdésben, hogy vajon mindenkor és mindenki által ugyanaz tekinthető-e elháríthatatlannak. Azzal, hogy a 339. § (1) azt mondja, hogy aki bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható, mentesül a felelősség alól, a jogalkotó viszonylag könnyen alkalmazható szabályt adott a mindenkori bírónak. Ennek alapján ui. világos, hogy nem egyszer s mindenkorra azonos elvárhatósági követelményről van szó. Ami általában elvárható, az az ismeretek és az emberi tudat morális összetevőinek fejlődésétől függően változik, és fokozatosan magasabb követelményekkel jelentkezik. Ami az adott helyzetben elvárható, arra utal, hogy a konkrét viszonyban, a konkrét szituációban az általánosan elvárható síkján mi a speciális. Ebben a fogalmazásban a magyar törvénykönyv alighanem a legszerencsésebben dinamikus megfogalmazását adja az elvárhatóság megfelelő érvényesítésének. Helyes alkalmazása természetesen színvonalas bírói tevékenységtől függ, amennyiben e norma konkrét gyakorlati kifejtése számottevően több, alaposabb és átfogóbb mérlegelést és értékelést igényel, mint a szándékosság és gondatlanság konstatálása.²⁶

Előírják a törvénykönyvek, hogy *a károsult nem lehet közömbös a károkozással szemben.* A kár elhárítására neki is mindent meg kell tennie, ami az adott helyzetben elvárható – mondja a magyar polgári törvénykönyv.

²⁶ Ismeretes, hogy a *CsPTK* még ezt a hagyományos megoldást követi (337. §), bár „az illendőség elveibe ütköző cselekmény” [338. § (1)] mint felelősségalapító tényező ugyancsak alkalmas fogalmazás az állandóan fokozódó követelmények felelősségi jogi tükrözésére. A *PTK* fogalmazása azonban az utóbbihoz képest is egzaktabbnak tűnik. – Sajátos, hogy a *BTKSz* mellett (45. §) most az *Alapelvek* is csak a vétkesség hiányának bizonyítására appellálnak [88. § (1)], míg az *SzPTK* – mint láttuk – még sokkal általánosabban fogalmazott („a kárt nem tudta elhárítani”).

A kárnak azt a részét ui., amely e kötelezettség elmulasztásából keletkezik, a károkozónak nem kell megtéríteni.²⁷ Más és kevésbé pozitíven megfogalmazott formában az önhibát a többi szocialista kódex is felmentő tényezőnek tekinti.²⁸

A vázoltakból logikusan következik, hogy *akinek a belátási képessége hiányzik*, annál a fenti értelemben vett felelősségi szankció nélkülözi a szükséges elvi alapot, és nem vezet a kívánt eredményre, tehát célszerűen *általában felelősségre nem vonható*. Az egyes törvénykönyveknek ebben a kérdésben ez az alapállása, amennyiben a felelősséget többnyire a már vázolt vétkességi elv keretében azokra a személyekre hárítják, akik hivatva voltak a cselekvőképtelen személy gondozására és felügyeletére.²⁹ Minthogy azonban a felelősségi szabályok reparatív kötelmek, és bizonyos körülmények (az okozó anyagi helyzete, az eset egyéb körülményei stb.) indokoltá teszik, hogy a károsult kára a cselekvőképtelen károkozó vagyonából megtérüljön, ilyen vagy olyan mértékben számos kódex előírja, hogy reparációra cselekvőképtelen is kötelezhető.³⁰

²⁷ PTK, 340. § (1). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:525. §-a szerint

⁽¹⁾ A károsultat kármegelőzési, kárelhárítási és kárenyhítési kötelezettség terheli. Az e kötelezettségek felróható megszegése miatt keletkezett kárt a károkozó nem köteles megtéríteni.

⁽²⁾ A károkozó és a károsult között a kárt magatartásuk felróhatósága arányában, ha ez nem megállapítható, közrehatásuk arányában kell megosztani. Ha a közrehatás arányát sem lehet megállapítani, a kárt a károkozó és a károsult között egyenlő arányban kell megosztani.

⁽³⁾ A károsult terhére esik mindazok mulasztása, akiknek magatartásáért felelős." A bírósági gyakorlat (BH 2021. 151.) szerint a hozzátartozó kárigényének elbírálásánál értékelni kell az elhalt károsult közreható magatartását. – a szerk.]

²⁸ Az SzPTK ezt a tényezőt „a károsult szándékosságában vagy durva gondatlanságában” (403. §), a CsPTK „a károsult vétkességében” (348. §), a BTKSz – merészen – a kár bekövetkezéséhez való hozzájárulásban [51. § (2)] jelöli meg.

²⁹ SzPTK, 405., CsPTK, 347. § első fordulat, BTKSz, 47. §, PTK, 352. § (1) (jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:544. §-a – a szerk.). Az Alapelvek felelősségi részében ez ugyan közvetlenül nincs megfogalmazva, de abból, különösen a 88. § (1)-ből nyilvánvalóan következik.

³⁰ A SzPTK, 405. § 2. fordulata a 9. §-ra utalással elismeri a kiskorú párhuzamos felelősségét is, sőt a szovjet jogi gyakorlat egyre inkább előtérbe állította a kiskorú felelősségét, kimondván, hogy a szülő és a gyám csak szubszidiáriusan felel (SzPTK – kommentált kiadás, 161–162. old.). – A CsPTK szerint a kiskorútól és cselekvőképtelentől is lehet követelni a kár megtérítését, ha előre látta cselekménye következményét, vagy ha a felek szociális viszonyára tekintettel ez méltányos (347. §). – A PTK kivételesen teszi lehetővé a marasztalást, ha nincs gondozó, vagy annak felelősségét nem lehet megállapítani, és az eset körülményei, valamint a felek anyagi helyzete ezt nyilvánvalóan indokoltá teszi [352. § (2)]. (Jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:545. §-a szerint „Ha a károkozónak nincs gondozója, vagy a gondozó felelősségét nem lehet megállapítani, kivételesen a vétőképtelen károkozót is kötelezni lehet

Logikus a vázolt szemlélet alapján az is, hogy akinek *joga volt kárt okozni*,³¹ aki jogos védelemben³² vagy *a károsult beleegyezésével cselekedett*,³³ általában nem tartozik felelősséggel. A *volenti non fit iniuria* azonban nem mentesít a felelősség alól, mondja a hivatkozott helyen a magyar törvénykönyv, ha társadalmi érdek sértéséről vagy veszélyeztetéséről van szó. Ez a szabály egyike azoknak a felelősségi szabályoknak, amelyek *sui generis* szocialista jellegűek.³⁴

c) *A szankciók vonalán* nem szükséges külön kiemelni, hogy a szocialista felelősségi rendszer minden morális és preventív lényege mellett az anyagi reparációnak az eszköze is, és közvetlenül az elszennvedett kár reparálására irányul. Épp ez az a szankció, amin keresztül a preventív hatás is effektuálódik. Az alapvető és általános felelősségi elv egyes elemeit, funkcióit nem lehet egymástól mechanikusan elhatárolni. Ezek egymással funkcionális viszonyban vannak; egymást éltetik.

a kár részben vagy egészben való megtérítésére, feltéve, hogy az eset körülményei és a felek vagyoni viszonyai ezt nyilvánvalóan indokolttá teszik.” Ebben az esetben a felelősségalapító méltányossággal, vagy még pontosabban felelősséget nem feltételező kártelepítési szabállyal állunk szemben – a szerk.)

³¹ SzPTK, 403. §.

³² CsPTK, 342., BTKSz, 46., PTK, 443. §§. *[Jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:520. §-a szerint minden károkozás jogellenes, kivéve, ha a károkozó a kárt – többek között – a jogtalan támadás vagy a jogtalan és közvetlen támadásra utaló fenyegetés elhárítása érdekében a támadónak okozta, ha az elhárítással a szükséges mértéket nem lépte túl. A bírósági gyakorlat szerint (BH 2001. 574.) a jogos védelem határainak túllépése jogellenes magatartás, amelynek menthetőségét a felróhatóság keretében kell értékelni (...). Az alperestől a házastársával történő dulakodás, a szóbeli fenyegetés, a három személy fenyegető fellépése, az ablakok betörése és a gázspray alkalmazása után nem volt elvárható a védekezés szükséges mértékének felismerése, ezért a védekezés módjának alkalmazásánál a felróhatósága, következesképpen a károkozó felelőssége nem volt megállapítható – a szerk.]*

³³ PTK, 342. § (2). *[Jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:520. §-a szerint minden károkozás jogellenes, kivéve, ha a károkozó a kárt – többek között – a károsult beleegyezésével okozta. A bírósági gyakorlatban (BDT 2004. 932.) megállapították, hogy a labdarúgó-mérkőzés során az elkövetett szabálytalanságok révén elszennvedett sérülés – akkor is, ha a játékszabályok megsértése szándékosan történt – a játékkal együtt járó kockázati körön belül marad, és a károsult beleegyezése folytán kizárja a károkozás jogellenességét. A felvállalt kockázat határain az esik kívül és jár kártérítési felelősséggel, ha a játékos a sérülés okozásának célzatával fejt ki szándékos, a játékszabályokat durván sértő károkozó magatartását. Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény alapján, főszabály szerint a beteg megtevesztéstől, fenyegetéstől és kényszerből mentes, megfelelő tájékoztatáson alapuló beleegyezését adja az egészségügyi beavatkozásokhoz. Ez tulajdonképpen szintén a károsult beleegyezés egyik esete – a szerk.]*

³⁴ Valóban, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény nem tartalmazza azt a kitétel, hogy a károsult beleegyezése csak akkor érvényes, ha az társadalmi érdeket nem sért vagy veszélyeztet. Viszont a joggal való visszaélés tilalmára vonatkozó törvényi előírás (1:5. §) alkalmazása ugyanerre az eredményre vezethet jelenleg, „kapitalista” kontextusban is – a szerk.

(A reparáció fontosságára, a biztosítással összefüggő problematikájára később még visszatérünk.)

Az egyes kódexek a kár reparálását *restitutio in integrum*, illetőleg *pénzbeli jóvátétel* formájában írják elő.³⁵

A kártérítés összegszerű mérséklésének lehetősége mellett, amiről még külön lesz szó,³⁶ a lényeges még annyi, hogy *milyen kár reparálására tarthat igényt a károsult*. A szemléletében korábbi keletű csehszlovák és bolgár kódex hagyományízű rendelkezései még honorálják az erkölcsi kár „jóvátételére” irányuló anyagi igényt is.³⁷ A BGB alapján megvan a Német Demokratikus Köztársaságban is. A szemléletben és időben későbbi kodifikációs termékekben az erkölcsi károkért való anyagi felelősség már nem kapott teret.³⁸ Azt lehetne mondani: abból, hogy a szocialista jogrend védi többek között az ember erkölcsi érdekeit, éppen az erkölcsi *kárért való* kártérítés következne. Azok a törvénykönyvek, amelyek a régi értelemben vett erkölcsi kártérítést nem teszik lehetővé, abból indulnak ki, hogy ez a kérdés túlzottan mechanikus felfogása volna. A szocialista jog következetes abban, hogy az erkölcsi kategóriákat az erkölcsi értékrend világába utalja. Elveszett életet el nem veszté tenni, elszenvedett fájdalmat el nem szenvedetté pénzzel sehogy sem lehet; legfeljebb az ebből folyó anyagi terheket lehet anyagi jóvátétellel csökkenteni, amit a szocialista kódexek lehetővé is tesznek. Megszűnt az erkölcsi javak pénzre fordítása, mert megszűntek azok

³⁵ SzPTK, 410., CsPTK, 354., PTK, 356. §§. [Jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:527. § (1) bekezdése szerint a károkozó a kárt pénzben köteles megtéríteni, kivéve, ha a körülmények a kár természetben való megtérítését indokolják. – a szerk.]

³⁶ L. a „Felelősség és méltányosság” c. részt.

³⁷ CsPTK, 355., BTKSz, 52. §§.

³⁸ Sem az SzPTK, sem a PTK, sem pedig az *Alapelvek* ilyen szabályt nem ismernek. Más dolog természetesen az erkölcsi károsodásból közvetlenül vagy közvetve folyó anyagi károsodás, ami természetesen ezekben a kódexekben is reparációra szorulónak minősül. [Ez a megközelítés a gyakorlatban tévútnak bizonyult, és az 1977. évi Ptk.-novella már újra bevezette a nem vagyoni kártérítést. A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény a kérdést újrászabályozta (2:52. §). A hatályos PTK szerint: „(1) Akit személyiségi jogában megsértenek, sérelemdíjat követelhet az őt ért nem vagyoni sérelemért.

⁽²⁾ A sérelemdíj fizetésére kötelezés feltételeire – különösen a sérelemdíjra köteles személy meghatározására és a kimentés módjára – a kártérítési felelősség szabályait kell alkalmazni, azzal, hogy a sérelemdíjra való jogosultsághoz a jogsértés tényén kívül további hátrány bekövetkeztének bizonyítása nem szükséges.

⁽³⁾ A sérelemdíj mértékét a bíróság az eset körülményeire – különösen a jogsértés súlyára, ismétlődő jellegére, a felróhatóság mértékére, a jogsértésnek a sértettre és környezetére gyakorolt hatására – tekintettel, egy összegben határozza meg” – a szerk.]

a gazdasági-társadalmi viszonyok, amelyek minden viszonyban és értékben az áruérték uralmát erősítették és követelték, amelyek mellett mindenki annyira boldogult, amennyi áruértéke volt. A boldogulás alapja szocialista viszonyok között a munka, és az annak alapján járó társadalmi megbecsülés. Ezért az erkölcsi károk pénzbeli kompenzálása nem is jelentkezik olyan igénnyel, mint kapitalista viszonyok között. A pusztán erkölcsi sérelmek jóvátételének ma számos olyan eszköze van, amely groteszkül kiszabott fájdalomdíjnál sokkal humánusabb megoldást nyújt.³⁹

Úgy tűnik azonban, hogy a kérdés még nem tekinthető teljesen lezártnak. Vannak ui. olyan megfontolások, amelyek jogosulatlanok nem tarthatók. Eltekintve attól a ténybeli körülménytől, hogy az erkölcsi kártérítés intézményét három szocialista államban (Csehszlovákia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság) mindmáig fenntartották, a következőkre kell itt utalni. Az ember anyagi, kulturális és morális felemelkedésének és boldogulásának egyik döntő alapja a tulajdon, szocialista viszonyok között a végzett munka egyik döntő gyümölcse a személyi tulajdon. Ebből az következhetik, hogy olyan morális kárt, amely a sérült számára csökkenti a kulturális és morális boldogulás lehetőségeit, vagyoni jóvátétellel, a károsult személyi tulajdonának gyarapításával ellensúlyozni lehet. Különösen így van ez, ha a károsult elesik attól az örömtől mint erkölcsi értéktől, hogy dolgozhat, hogy saját munkája alapján részesülhet a társadalom javaiban, növelheti személyi tulajdonát. Ha ezt tagadnánk, tagadnánk a létnek a tudatra gyakorolt szerepét. Az erkölcsi károk anyagi reparálását ezért elvileg megengedhetetlennek tartani aligha lehet. A bírói gyakorlat és az előbbi jegyzetben említett egyéb

³⁹ Ezeknek teljes spektrumát nehéz volna felvázolni. A színpék néhány összetevőjére azonban érdemes utalni. Az erkölcsi sérelmek okozásának megelőzését szolgálja a munkavédelmi szabályoktól és intézkedésektől kezdve számos büntetőjogi norma és polgári jogi szabály is. Gondolunk itt olyan erkölcsi sérelmekre, amelyek valamilyen baleset folytán testi eltorzulás, halál vagy személyiség- és becsületsértés formájában jelentkeznek. – A megelőzés azonban még nem jóvátétele a mégis keletkező erkölcsi sérelmeknek. Ennek egyes formái: eltiltás személyiség- vagy becsületsértő magatartás folytatásától, testi eltorzulás esetén olyan anyagi jóvátétel nyújtása, amely lehetővé teszi a károsult számára a kulturált élet méltányos önbecsüléssel való folytatását (pl. rádió vagy televízió vétele robbanásnál lábát vesztett munkás számára, hiszen rádiót és televíziót vehetett volna, ha munkaképes marad), a munkában életét vesztett családfő hátramaradtjai számára a vállalat részéről komoly segítség nyújtása, általában a humánus segítőkészség különböző társadalmi formái (bölcsődebiztosítás gyermekeknek, előnyös munkaviszony az özvegynek, lakás, segély stb.). Persze a gyakorlat az egyes konkrét esetekben nagyon egyenetlen, és még távolról sem értük el a parancsolóan előírható jóvátételi szolgáltatások optimumát. A fejlődés egyre nagyobb követelményeket állít.

jóvátételi formák azt mutatják, hogy a valóságban részben mindenképp anyagi segítség az, amivel az erkölcsileg károsultat a társadalom segíti. Legyen az olyan bírói ítélet, amely általános kártérítés címén ítél meg végül is nem anyagi eredetű jóvátételi igényt, vagy a vállalat segítőkészsége, amellyel erkölcsileg is súlyosan károsult (pl. nyomorékká vált) dolgozója részére lakást, házastársának jó munkalehetőséget és egyéb juttatást biztosít. Az a körülmény, hogy a kapitalista államokban az erkölcsi kártérítésnek nyílt osztálytartalma van (mert „illetlennek” tartják, hogy a tőkésnek ugyanazzal az összegű fonttal szerezzenek örömet, amellyel a munkásnak már valami jóvátételt nyújtottak), hogy abszurd igények jelentkezésének is teret engednek, nem kell, hogy a szocialista jogalkotást zavarja. A morális kár jóvátételének esetleg meg lehetne találni az észszerű határait. Így el lehetne például határolni a kört azzal, hogy erkölcsi kárért anyagi jóvátétel csak annak jár, akinél a sérelem tartós testi eltorzulás formájában jelentkezik. Ki kellene továbbá zárni, hogy harmadik személyek mások erkölcsi károsodása címén anyagi előnyhöz jussanak stb. A legnagyobb nehézséget nyilvánvalóan a morális kár anyagi kifejezése jelenti. Az erkölcsi kártérítés jogi elismerése ezen a téren rejt magában nehezen elkerülhető veszélyeket.

Ez hát a helyzet ma. A további fejlődés fogja megmutatni, hogy melyik megoldás a célszerűbb és helyesebb. A kötelező anyagi jóvátétel jogilag meghatározott rendje, vagy a jóvátétel bővülő és bővítendő társadalmi formái.

Végül még egy sajátos preventív szankció a jogalkalmazó kezében: a *biztosítékadás* és az *eltiltás*.⁴⁰

2. OBJEKTÍV FELELŐSSÉG – ABSZOLÚT FELELŐSSÉG

Bár szocialista gazdasági és társadalmi viszonyok mellett a jogrendszer, mindenekelőtt a polgári jog területén bizonyos pozitív tartalmú egyszerűsödési folyamat játszódik le, ez nem jelenti azt, hogy a szocialista jog

⁴⁰ CsPTK, 353., PTK, 341. §§. (A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6.:523. §-a szerint „károsodás veszélye esetén a veszélyeztetett kérheti a bíróságtól, hogy azt, aki a veszélyt előidézte, az eset körülményeihez képest

^{a)} tiltsa el a veszélyeztető magatartástól;

^{b)} kötelezze a kár megelőzéséhez szükséges intézkedések megtételére;

^{c)} kötelezze megfelelő biztosíték adására” – a szerk.)

ne lenne tekintettel a társadalmi és gazdasági valóság bonyolult és differenciált jelenségeire. Ellenkezőleg, a jog éppen ezek megfelelő kifejezésére törekszik. Így a deliktuális felelősség területén is. Az egyes törvénykönyvek, mint láttuk, leszögezik azokat az általános elveket és normákat, amelyeket a deliktuális viszonyokra általában alkalmazni rendelnek, amelyek a törvényhozónak a kérdéses területre vonatkozó általános értékítéletét kifejezik. Ezeket követik azok a normák, amelyek a sajátos, különös jellegzetességeket mutató deliktuális viszonyokat az általánoshoz képest sajátosan szabályozzák. A kérdéses sajátos jellegzetességeket mutató deliktuális viszonyok pedig azért olyanok, amilyenek, mert keletkezésükben az általánoshoz képest speciális társadalmi és gazdasági momentumok játszanak szerepet. Ezeknek az általánoshoz képest sajátos jellegű intézményeknek két önálló formája: *a)* a veszélyes üzemek tevékenységi körében fennálló objektív felelősség, valamint *b)* a bányakárok kapcsán jelentkező abszolút felelősség.

Az előző fejezetben láttuk a fokozott felelősség különböző formáinak a polgári jogi jelenségek világában helyenként igazán izgalmas történetét. Láttuk, hogy azokat alapjaiban két tényező hozta létre. Az egyik az industrializmus, azaz a gépi termelőeszközökkel termelő kapitalista gazdaság. A másik: azok a társadalmi ellentmondások és osztályellentétek, amelyek a kapitalista gazdasági rend keretében kialakultak. Hogy egy adott ország jogrendszerében az objektív felelősség mennyire következetesen és milyen súllyal jelentkezett, az ennek megfelelően elsősorban azon múltott, hogy az osztályellentétek viszonylagos feloldásához milyen kompromisszum látszott célszerűnek: milyen volt a munkásság ereje, milyenek voltak az egyéb, ebből a szempontból releváns körülmények. Két dolog mindenesetre tényként megállapítható. Az egyik, hogy a felelősség maximális szigora a veszélyes üzem kimentéses felelősségéig jutott el. A másik, hogy ez nem vált egyetemesen általánossá minden veszélyes üzemre, hanem sok területen az egyszerű exkulpációs vétkességi felelősséget, vagy valamilyen más, enyhébb felelősségi formát alkalmaztak.

Mi a helyzet a szocialista államok jogában? Milyen a felelősség szigora a kérdéses deliktuális viszonyokban a szocialista jog felelősségi rendjében?

Ami az alapul fekvő gazdasági-társadalmi viszonyokat, valamint a kérdéses deliktuális viszonyokra vonatkozó jogpolitikai elveket illeti, a következőket kell mondani.

A termelés, a termelőeszközök messzemenő gépesítése és fejlesztése nemcsak hogy aktuális a szocialista társadalmi rendben, hanem egyenesen feltétele a szocializmus immanens célkitűzései megvalósításának. Amikor a nagyfokú gépesítés, a technikai ismeretek állandó fejlődése az egyik oldalon állandóan a veszélyesség szintjét jelentő vonal alá szorítja a korábban még veszéllyel járó tevékenységnek minősített esetek egy részét, a másik oldalon ilyenek sorát teremti meg. Káresetek tömegét, amelyek egyes gazdasági egységeknek az egész társadalomra nézve hasznos és szükséges tevékenysége során a statisztikai törvények szükségszerűségével keletkeznek. Az objektív felelősség intézményének egyik eleme tehát szocialista körülmények között is adva van.

A másik tényező: a termelési viszonyok, az osztályok viszonya, helyesebben az állam és a felelősség ilyen vagy olyan rendezésében érdekelt társadalmi osztályok viszonya. A szocialista jogszemlélet abból indul ki, hogy szocialista viszonyok között a dolgozó osztályok és az állam érdeke alapvetően egybeesik. Ezért az állam által adott felelősségi szabályoknak messzemenően honorálniuk kell a dolgozó osztályok érdekeit. Ez azt jelenti, hogy a veszélyes üzemek tevékenysége során keletkezett károk esetében a jognak a gazdasági lehetőségek és jogpolitikai célszerűség határain belül az adott gazdasági egység anyagi javai terhére a károsult dolgozók érdekeit kell előtérbe helyeznie. Szocialista viszonyok között ui. nemcsak meg kell őrizni azokat a vívmányokat, amelyeket a munkásosztály magának korábban kiharcolt, hanem azokat állandóan gazdagítani kell – volt Lenin ismert álláspontja az első szocialista polgári törvénykönyv, az OSzFSzK 1922. évi polgári törvénykönyve előkészítésénél.⁴¹ Azt pedig már a fejezet bevezetőjében jeleztük, hogy az anyagi károk reparálásához a vázolt elvi és gyakorlati megfontolásokból milyen jelentős egyéni és társadalmi érdek fűződik.

A harmadik tényező: az adott körben jelentkező deliktuális viszonyokra vonatkozó jogpolitikai megfontolások. E fejezet bevezető részében azt is jeleztük, hogy a szocialista felelősségi jog egyik vezérlő elve a prevenció.

⁴¹ Lenin az OSzFSzK polgári törvénykönyvének előkészítésével kapcsolatosan a következőket írta D. J. KURSKIJ-nak: „Mindent át kell venni és meg kell őrizni a nyugat-európai országok irodalmából és tapasztalataiból, ami ezekben a dolgozók *védelmét* szolgálja” (LENIN, *Összes művek*, 33. köt. 176. old. oroszul, idézi: W. S. TADEVOSJAN, *Das Wesen des sowjetischen Wirtschaftsrechts und die bevorstehende Kodifikation der Zivilgesetzgebung der UdSSR*. Rechtswissenschaftlicher Informationsdienst, 1959. No. 11–12., 500. old.).

Ahol a felelősségi szankciótól preventív hatás elvileg és gyakorlatilag nem várható el, felelősségi normák észszerű alkalmazásáról már nem lehet beszélni. Első megközelítésben azt lehetne mondani, hogy az objektív felelősség pusztán kárelosztási, ill. reparációs intézmény, hiszen a veszélyes üzemek elkerülhetetlenül szülik a káreseteket, és a prevenció megkapaszkodásához különben is a vétkességi elemre alapított felelősség az alkalmasabb. A dolog azonban valójában másképpen áll. Először is le kell szögezni, hogy a reparáció valóban fontos eleme a szocialista kártérítési jognak. A veszélyes üzem még mindig az okozó, még mindig a vagyoniilag erősebb. Ha már valakinek a kárt viselnie kell, akkor ez miért nem ő és miért a kárban igazán a legártatlanabb károsult legyen? Ami pedig a prevenciót illeti, az nemhogy hiányzik, de talán még fokozott mértékben hat. Nemcsak szubjektíve hibás emberi magatartás okozhat kárt és előzhető meg felelősségi szankcióval. Károkozásra vezethet a nem jól megkonstruált gép, az üzem- és munkaszervezés nem elég tökéletes volta, a kezdeti kikísérletezetlenség állapota stb., annak ellenére, hogy az adott kollektíva (vállalat) tagjai a konkrét káresemény relációjában egyenként mind hibátlanok. Abból, hogy pl. egy vállalat valamennyi dolgozója egy adott percben semmiféle rosszállással nem illethető, még nem következik, hogy az egész egység, amely emberek szervezett közösségéből, munkarendből, technikai objektumok és eljárások meghatározott célú kezeléséből és funkcionáltatásából, vezetésből és munkafegyelemből, ezek és még sok más tényező szövevényes összességéből áll, a tovább nem fokozható tökéletesség szintjén működik. A keletkező kár jelzi, hogy a mechanizmusban valahol hiba van. A kártérítési szankció pedig arra ösztönöz, hogy az adott és ahhoz hasonló hibaforrásokat felszámolják. A szigorú felelősség alapján kirótt kártérítési szankció pedig az ez irányú gondosság fokozását célozza, akár a vállalaton belüli hibás munkaszervezési vagy technikai folyamat túlhaladásáról, akár a hibás emberi magatartás megkereséséről és megjavításáról van szó. Az esetek nem jelentéktelen részében persze a „hiba” olyan vis major-szerű körülményekben is lehet, aminek józan előrelátását megkövetelni ma még alig lehet (pl. a bányakárok esetében, amelyekről később még külön lesz szó). Ösztönözni az előrelátás megfelelő feltételeinek megteremtésére azonban ilyen relációkban is lehet. Sőt: egyrészt ez a körülmény, másrészt a reparációhoz fűződő érdek azt is indokoltá teszi, hogy ha bizonyos tevékenység körében (pl. bányaművelés) az ilyen „hibából” származó károkozás lehetősége permanens jellegű, a jog

minden kimentési okot kizárjon (abszolút felelősség), amint ez a bányakároért fennálló felelősség esetében történik.

a) A következőkben előbb az *objektív felelősség (a veszélyes üzem felelősségének)* intézményéről szólunk.

Ha röviden meg akarjuk fogalmazni, *aa)* hogy az egyes kódexekben hogyan jelentkezik az objektív felelősség intézménye, *bb)* hogy mennyiben más, mint a kapitalista államok jogában ismert szabályozás, és *cc)* mennyiben uralják a már vázolt általános elvekhez képest más megfontolások, akkor a következő kép tárul elénk.

aa) Ami az első kérdést illeti, legtömörebben a jogszabályi megfogalmazás beszél. Példaként kézenfekvő a magyar törvénykönyv szövegére utalni. „Aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat – mondja a 345. § –, köteles az ebből eredő kárt megtéríteni. A felelősség kizárása vagy korlátozása semmis; ez a tilalom a dolgokban okozott károkra nem vonatkozik. Mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik. Nem kell megtéríteni a kárt annyiban, amennyiben a károsult felróható magatartásából származott.”^{42, 43}

⁴² A többi szocialista törvénykönyv fogalmazása árnyalatokban eltér ugyan a magyartól, de lényegileg ugyanarról van szó. A *SzPTK* pl. exemplifikatív példalódozással utal a veszélyes üzem egyes fajaira (vasút, villamos, gyári-üzemi vállalatok) és kimentési okként a vis majorra, illetőleg a károsult önhibájára (szándékosság vagy durva gondatlanság) utal (404. §). Ez a felelősség valamivel szigorúbb, amennyiben a magyar rendelkezéssel szemben a kimentésnek két eleme hiányzik: harmadik személyek elháríthatatlan cselekménye és a károsult általánosan szemrehányható magatartása, amely itt a szándékosságra és a durva gondatlanságra van korlátozva. A *PTK* fogalmazásával majdnem szó szerint azonos a *CsPTK* állásfoglalása, többek között abban is, hogy külön kiemeli, hogy a kárnak a veszélyes jellegből kell származnia (351. §), amit szovjet vonatkozásban a későbbiekben a gyakorlat hangsúlyozott (*SzPTK – kommentált kiadás*, 170. old.). Viszonylag általánosan és erősen a bírói gyakorlatra hagyatkozva fogalmaz a *BTKSz* (50. §). Az *Alapelvek* továbbvizik az *SzPTK* szigorú fogalmazását (90. §). Itt kell röviden utalni arra, hogy esetenként némi eltéréssel a vétkesség nélküli felelősség vázolt szabályait rendelik az egyes kódexek alkalmazni az olyan károkra is, amelyekért gyúlékony anyagok, vadállatok, valamint építmények és egyéb létesítmények tartói, ill. fenntartói tartoznak anyagi felelősséggel [*SzPTK*, 404., *PTK*, 353. § (2), *Alapelvek*, 90. §]. [*Például a hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:562. § (2) bekezdése szerint veszélyes állat tartója a veszélyes üzemi felelősség szabályai szerint felel – a szerk.*]

⁴³ *A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:535. §-a szerint* „(1) Aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat, köteles az ebből eredő kárt megtéríteni. Mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik.

⁽²⁾ *A veszélyes üzemi felelősség szabályai szerint felel az is, aki az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységével másnak kárt okoz.*” A bírósági gyakorlatban leszögezték, hogy a fokozott veszéllyel

bb) Arra a kérdésre, hogy ez kicsit jobban kifejtve, a már mondottakon túlmenően mit jelent, az ad szemléletes választ, ha a második kérdéssel összefüggésben vizsgáljuk. Azzal nevezetesen, hogy mennyiben más a szocialista jogi szabályozás, mint a kapitalista jogi megfelelője.

Mindenekelőtt talán arra érdemes utalni, hogy minden szocialista polgári törvénykönyv – a fent hivatkozott nem nagyon lényeges eltérésekkel – elismeri, tartalmazza és világosan szabályozza a veszélyes üzem felelősségét, amelynek társadalmi és politikai geneziséről már fent volt szó. Ezzel szemben – mint az előző fejezetben már láttuk – egyetlen kapitalista kódex sem adott polgárjogot a veszélyes üzem tárgyi felelősségének. Jó, a Code civil idejében még ez nem volt időszerű. De a BGB vagy a svájci törvénykönyv idejében már megvoltak a jórészt kikényszerített objektív felelősségi szabályok. A polgári jogi kódexek azonban idegen testnek minősítették a jognak ezt a területét. Az OSzFSzK 1922. évi polgári törvénykönyve volt a jog fejlődésének történetében az első polgári jogi kódex, amely a veszélyes

járó tevékenység fogalmához tartozó kör a technika fejlődésével bővül, ezért a bíróságnak egyedileg kell eldöntenie, hogy az adott ügyben vizsgált tevékenység fokozott veszéllyel jár-e (BH 2002. 306.). Fokozott veszéllyel jár az a tevékenység, amelynek a folytatása során fellépő, viszonylag csekély mértékű rendellenesség is súlyos kárral fenyegető veszélyhelyzetet alakíthat ki. Fokozottan veszélyes a tevékenység akkor is, ha folytatójának csekélyebb mértékű vétkessége súlyos kárveszéllyel fenyegető helyzetet teremt, továbbá, ha egyszerre nagyobb számú személy életét, testi épségét, egészségét vagy vagyonát fenyegető kárveszélyt idéz elő (BDT 2012. 2661.). A nyári bobbpálya a 750 m hosszú pályaszakaszra, az elérhető 30 km/h körüli sebességre, az ebben rejlő mozgási energia nagyságára, a bobbocsi fékezhetőségére és sajátos egyensúlyi viszonyaira figyelemmel veszélyes üzemnek minősül, mert e tulajdonságai miatt, használata során kis hiba is súlyos következményekhez vezethet (BH 2013. 91.). A vörösiszap-tározó gátfalának átszakadása következtében keletkezett károkért az üzemben tartó a veszélyes üzemi felelősség szabályai alapján felel, mivel az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységet folytatott (BH 2014. 244.). Ha az orvosi beavatkozás során elszenvedett egészségkárosodás oka a beavatkozáshoz használt orvosi berendezés műszaki meghibásodása, a felelősség megállapítására a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott kár megtérítésének szabályait kell alkalmazni, ezért a felróhatóság hiányára hivatkozással a károkozó nem mentesülhet (BDT 2016. 3459). Az a perben nem volt bizonyított, hogy a felperes pontosan miként jutott a sínekre, az azonban igen, hogy a síneket nemcsak keresztezte, hanem azok között, a sínekkel párhuzamosan gyalogolt. A bíróságnak azt kellett vizsgálnia, hogy a felperesnek ez a magatartása elháríthatatlan külső oknak minősül-e. Az igazságügyi szakértő szakvéleménye alapján megalapozott a másodfokú bíróságnak az a megállapítása, hogy a baleset a mozdonyvezetők részéről elháríthatatlan volt, tévesen tekintette azonban a felperes magatartását belső oknak. Az adott esetben a felperest nem utasként, illetőleg a vasúti pályaudvaron tartózkodó személyként érte a baleset, hanem azért, mert a vasúti pályán a sínek között gyalogolva került a mozdony elé. Amikor a felperes a vasúti pályát gyalogos közlekedésre használta, akkor a vasút működésétől függetlenül, oda ténylegesen kívülről került, ami ezért jogilag is a veszélyes üzem működésétől független külső oknak minősül, amely egyúttal elháríthatatlan is volt, ezért az I. r. alperes a kárfelelősség alól mentesül (BH 2016. 115) – a szerk.

üzemek tárgyi felelősségére vonatkozó szabályokat rendelkezései közé iktatta, mert maximális védelmet kívánt nyújtani mindazoknak, akik a termelés során veszélyes üzemek fokozott veszéllyel járó tevékenységéből kifolyóan károsodnak.

További jellegzetessége ezeknek a rendelkezéseknek, hogy, szemben a tőkés államok gyakorlatával, univerzális jellegűek és érvényűek. Ez tudvalevően azt jelenti, hogy minden káresetre vonatkoznak, bármilyen jellegű legyen is a fokozott veszéllyel járó károkozó tevékenység. Az előző fejezetben látható, hogy mennyire nem így van, ill. volt ez a kapitalizmus viszonyai között. Az objektív felelősség előnyét csak azok a károsultak élvezték, akik olyan jellegű üzemek révén szenvedtek kárt, amelyekről a törvény kifejezetten ilyen értelemben rendelkezett. Ez pedig látványos vagy kevésbé látványos, de mindenesetre nagy érdekharcok kimenetelén múlt, aminek következtében a tényleges helyzet nagyon ellentmondásos volt. Ezen a téren a fejlett kapitalista államokban is csak a XX. században következett be lényeges, az egységesítés irányában ható változás.

Jelentős pozitívum írható a szocialista szabályozás javára végül abban a vonatkozásban is, hogy nem tartalmaz annyi, a kártalanítást sokszor illuzórikussá tevő korlátozást, mint amennyit a megfelelő kapitalista törvények, különösen korábban alkalmaztak. Gondoljunk pl. csak azokra a korlátozásokra, amelyek a felelősséget a felelős üzem vezető beosztottainak vétkességéhez kötötték, vagy amelyek a különböző nagyságú, fix összegben limitálták a felelősség felső határát stb.

cc) Ami végül azt a kérdést illeti, hogyan viszonylik ez a felelősségi intézmény a felelősség általános szabályaihoz, a jogi forma szerint, ami természetesen lényeges tartalmi különbséget fejez ki, a következő eltérésekről van szó. Az egyik: a kár forrása nem bármilyen, hanem csak egy elhatárolt okozási forma, a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel összefüggő okozás lehet. A másik: a felelősség függetlenítése a kár keletkezésénél jelen vagy jelen nem levő szubjektív elemektől. A felelősség, amely alól csak az okozón kívül eső meghatározott tényezők mentesítenek, tehát nem közvetlenül nyugszik az emberi magatartás és a kár viszonyának értékelésén, nem közvetlenül hat vissza a károkozó magatartására. Ennélfogva ebben a felelősségi konstrukcióban a prevenció sem közvetlenül jut kifejezésre, hanem közvetve, áttételek útján. Arról azonban, hogy a prevenció hatás ebben a konstrukcióban nem jut kifejezésre, nem lehet beszélni, ha látszatra a

reparáció áll is fokozottabban előtérben. Erről fentebb már volt szó. Hangsúlyozni kell, hogy a reparáció és a prevenció elve között nincs mechanikus határ, a kettő dialektikus egységben érvényesül. Csak arról van szó, hogy a konkrét deliktuális viszonyokban hol az egyik, hol a másik van közvetlenebbül előtérben.

b) Az *abszolút felelősségnek* a különös szintjén jelentkező tipikus és ez idő szerint kizárólagos érvényesülési területe a bányakárok körében van. A bányakárokért való felelősség szabályai egyrészt tartalmilag túlmennek a szocialista polgári jogi kódexekben megfogalmazott klasszikus objektív felelősségen, másrészt nem a polgári törvénykönyvekben, hanem az ún. bányatörvényekben jelennek meg. A bányakárokért való felelősség kérdésében ma már egész kis irodalom alakult ki.⁴⁴

A bányakárokért fennálló abszolút felelősség sajátosságairól – dogmatikai és tartalmi szempontból – részben a jogszabályok, részben azok motívumaiként jelentkező gazdasági és jogpolitikai megfontolások, részben az irodalom alapján a következőket kell röviden megállapítani.

aa) A bányakárokért való felelősség külön felelősségi alakzatként való megkonstruálása egyrésztől *jogellenességi problémák miatt* látszott célszerűnek. Az irodalom – részben a jogszabályok fogalmazásától, részben azok indoklásától támogatottan – azt vallja, hogy a polgári jogi kódexek a felelősséghez megkívánják a *jogellenes* okozást (az általános felelősségi szabály megfogalmazásánál valóban így van), míg a bányaművelés jogszerű, a társadalom érdekében álló tevékenység, és az attól elválaszthatatlan felszíni károk, a jogellenességre tekintet nélkül, jóvátételt igényelnek. „A kár akkor is előállhat, ha minden technikai és egyéb megelőző intézkedést megtettek. A magyar PTK alapján pl. a károsultnak kellene a károkozás jogellenességét bizonyítania. Ha ez nem sikerül, elesik a kártérítéstől” – olvashatjuk az irodalomban.⁴⁵ „Az a tény, hogy a jogszerűen és a társadalom érdekében folytatott bányászati tevékenység szükségképpen, a biztonsági szabályok

⁴⁴ L. pl. E. TÁRKÁNY-SZÜCS, *Die wichtigsten juristischen Verfügungen des neuen ungarischen Berggesetzes*. Freiburger Forschungshefte, Sonderdruck aus Heft A235, Dezember 1961. 23–38., MÓNUS LAJOS, *Új magyar bányatörvény*. Döntőbíráskodás, 1961. 1. sz. 1–6., TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ, *Bányajogi előadások Budapesten*. Magyar Jog, 1960. 6. sz. 236–237., E. CINGR, *Náhrada dulnich škod podle nového horního zákona* (A bányakárok megtérítése az új bányatörvény szerint). Socialistická Zákonnost, 1960. 3. sz. 135–140. old.; további irodalmi utalások ezekben a tanulmányokban.

⁴⁵ TÁRKÁNY-SZÜCS, 35. old.

mellett is, károkozással jár”, mondja a magyar bányatörvény indoklása, külön kártalanítási szabály megalkotását tette szükségessé. „A jogszerű magatartás által okozott kár megtérítése ui. a vétkesség nélküli felelősségnek még a veszélyes tevékenység folytatásából eredő kártérítésnél is jellegzetesebb esete.”⁴⁶ Ez lenne hát az egyik oka a külön felelősségi alakzat megkonstruálásának, amelynek során néha csak kártalanítási kötelezettségről van szó, néha – és mégis többször – felelősségről.⁴⁷

bb) Látszólag kevésbé fontos, de rendszertani különbözősége szempontjából jelentős sajátos eleme a bányakárért való felelősségnek a *felelősség tárgyi és alanyi köre*, más szóval a bányakár konkrétan meghatározott fogalma. Bányakárnak a vizsgált törvények szerint csak a bányaművelésből kifolyóan ingatlanokban, épületben, az ingatlan más alkatrészeiben és tartozékaiban, továbbá vízelvonás következtében keletkezett, valamint az ezekkel kapcsolatos károk minősülnek.⁴⁸ A bányakárért való felelősség kötelezettje értelemszerűen csak bányavállalat, ill. bányát üzemeltető más szerv lehet. Az általánoshoz képest már a veszélyes üzem felelősségi alakzata is szűkebb és konkrétan meghatározott körben érvényesül, nevezetesen a veszélyes

⁴⁶ *MBT ind*, 24. old.

⁴⁷ Messze vezetne most annak elemző vizsgálatába bocsátkozni, hogy tulajdonképpen felelősségi intézményekről van-e szó, vagy sem. A történeti fejlődés (hogyan ti. polgári viszonyok között többnyire exkulpációs vétkességi felelősséget alkalmaznak), a helyenként alkalmazott törvényi szóhasználat, az irodalom, valamint az a tény, hogy pl. a megelőzési kötelezettséget a magyar bányatörvény kifejezetten előírja, hogy a bányakárok jó része a technika fejlődésével egyre inkább elkerülhető lesz, és erre ma is törekedni kell és a kártalanítási teher útján ösztönözni lehet – mindez alighanem a felelősségi mivolt mellett szól. Számunkra azonban nem teljesen bizonyos, hogy a jogellenességgel úgy áll a kérdés, ahogy fent olvashattuk. A veszélyes üzem károkozása esetében mindenkor a károkozásra vezető tevékenység a jogellenes? Ha felderíthetetlen okokból kazánrobbanás keletkezik, ha az utcán közlekedő jármű egyébként jó gumija defektet kap, és ezekből kár áll elő, akkor azért van kár, mert üzemeltették a kazánt, illetőleg a járművet, ill., mert ez az üzemeltetés jogellenes volt? Aligha. A kár ténye az, amely jogellenes helyzetet szül. Vagy másik oldalról: ha a bányában robbanás történik, és az a felszínen kárt okoz, akkor maga a károkozás volna jogszerű? Aligha. A károkozásra vezető tevékenység jogszerű, de a keletkezett kár önmagában szintén jogellenes helyzetet eredményez, amelyet kártalanítással kell reparálni. Számunkra úgy tűnik, hogy a jogellenesség önmagában nem döntő választóvonal a veszélyes üzem felelőssége és a bányakárokkért fennálló abszolút felelősség között. A különbség inkább abban van, hogy a bányaművelés terén a jogszerű tevékenységhez viszonylag megelőzhetetlenebbül kapcsolódnak a veszélyes jelleggel összefüggő károk, mint más veszélyes üzemek esetében. Egyébként a veszélyes üzem felelősségéről rendelkező polgári szabályok éppúgy nem tartalmazzák a „jogellenes” szót, mint a bányatörvények a bányakárok esetében (l. *SzPTK*, 404., *CsPTK*, 351., *BTKSz*, 50., *Alapelvek*, 90., *PTK*, 345., ill. *MBT*, 42., *LBT*, 54., *CsBT*, 50. §§).

⁴⁸ *MBT*, 42., *LBT*, 54., *CsBT*, 49. §§.

tevékenység folytatásával összefüggésben keletkezett károk körében. Jelen esetben a kör még szűkebb és konkrétan meghatározott területre szorul: a bányaművelés területére. Azon belül is csak dologi károkra. A bányaművelés során fellépő üzemi és egyéb balesetektől eredő személyi és dologi károk megtérítésére a polgári jog megfelelő más szabályai az irányadók.⁴⁹ A veszélyes üzem felelősségénél a helyzet inkább fordított, amennyiben a személyi károkért való felelősség kizárása tilalom alatt áll, de a dologi károkra ez a tilalom nem vonatkozik.⁵⁰

cc) A legfontosabb differencia specifica a *felelősség szigorában* van. Közelebbről abban, hogy a bányakárokért való felelősség alól a jog semmiféle kimentési lehetőséget nem ad, kivéve azt a körülményt, ha a károsult objektumot bányaművelésre fenntartott területen vagy bányatelek határain belül építési engedély nélkül, vagy az abban – a kárelhárítás érdekében – megszabott feltételek megsértésével emelték.⁵¹ „A kártalanítási kötelezettségnek minden olyan esetben, midőn a bányászat működése és a kár bekövetkezése között megvan az okozati összefüggés, kétségtelenül fennáll az indoka” – írja a magyar bányatörvény indoklása.⁵² Világos tehát, hogy az elv, amely a veszélyes üzem felelősségének egyik megkülönböztető jegye, a veszélyesség elve (Gefährdungsprinzip) a maga hagyományos tartalmával a bányakárért való felelősségben meghaladottá vált. A bányakárért való felelősségben az okozatosság elve (Kausalprinzip) dominál.⁵³

Ez ellenben csak a forma. A tartalom a lényeg. Az nevezetesen, hogy a szocialista jog rendkívül szigorú felelősséget hárít a bányavállalatra, hogy az állampolgárok, az emberek károsodását mindenképp elhárítsa. Hiszen a bányaművelés az egész társadalom érdekében való, az egyes személyeket érő károk egyedül nehezen viselhetők, viselje tehát a szocialista tulajdon alapján és annak javára működő vállalat, végső soron tehát a társadalom, a társadalom célját szolgáló tevékenységnek ezt a terhét is. „A bányászati tevékenység az egész népgazdaság érdekében folyik, az ennek következtében előálló károsodás sem a társadalom egyes tagjait, ... sem azok

⁴⁹ MBT, 42. § 3. bek., LBT, 54. § 2. bek.

⁵⁰ L. pl. PTK, 345. § [jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:535. § (3) bekezdése – a szerk.].

⁵¹ MBT, 42. § 2–3. bek., 43. § 3. bek., LBT, 54–55., CsBT, 49–50. §§.

⁵² MBT Ind., 25. old.

⁵³ Az irodalomban l. TÁRKÁNY-SZÜCS, 36. old.

csoportjait... nem terhelheti” – mondja pl. a magyar törvény indoklása.⁵⁴ A bányavállalat szigorú felelőssége egyúttal arra is jó, hogy jelezze, milyen területeken kell a bányaművelés tökéletesítésére törekedni; a kártérítési kötelezettség a technikai és szervezési feltételek megjavítására ösztönöz.

dd) A bányakárokért való felelősség vázolt szigora, a társadalom károsult tagjait védő jellege akkor domborodik ki igazán, ha megnézzük, a kapitalista államokban mi ezen a téren a helyzet. A sok helyett csak két példára utalunk. Az egyik Olaszország, ahol a bányakárokra a polgári törvénykönyv vélelmezett vétkességre alapított felelősségi alakzatát alkalmazzák.⁵⁵ A másik példa Ausztria egészen új keletű (1954. évi) bányatörvénye lehet. Eszerint a bányakárért⁵⁶ a bányavállalkozó csak alkalmazottainak szándékosága vagy feltűnő gondatlansága esetén felel. Nem felel a vállalkozó, ha a bányakár vis majorra, vagy magának a károsultnak, illetőleg az üzemnél nem alkalmazott harmadik személy magatartására vezethető vissza.⁵⁷ – Nyilvánvaló, hogy ezek a fenntartások sok esetben a kártalanítás megtagadására vezetnek.⁵⁸

⁵⁴ *MBT Ind.*, 25. old.

⁵⁵ *Codice civile*, 2050. §. Részleteiben l. ehhez P. TRJMARCHI észrevételeit a *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 1960. évi számában (261–288. old.), amely szerint a bírói gyakorlat a kimentési okok korlátozásával az objektív felelősség felé tolja el a bányakárokért való felelősséget.

⁵⁶ Meg kell jegyezni, hogy az osztrák jogban nemcsak az ingóságokban okozott kár minősül bányakárnak, hanem – az üzemi baleset jellegű személyi károk kivételével – minden vagyoni és személyi kár (Bundesgesetz vom 10. März 1954 über das Bergwesen, 64. § 1. bek.).

⁵⁷ *I. m.*, 64. § 3. bek.

⁵⁸ *Magyarországon a bányakár kérdését jelenleg a bányászatról szóló 1993. évi XLVIII. törvény rendezi. Bányakárnak minősülnek a bányászati és földtani kutatási tevékenységgel idegen ingatlanban, épületben, az ingatlan más alkotórészében és tartozékában okozott, továbbá a vízelvonás folytán keletkezett károk, beleértve a károk megelőzésére, csökkentésére és elhárítására fordított kiadásokat is. Szolgalmi jog vagy kisajátítás alapján elhelyezett bányászati létesítmény által az ingatlan rendeltetésszerű használatában keletkezett hátrány nem bányakár. Az akadályoztatásért vagy egyéb hátrányért (pl. az ingatlan forgalmi értékében bekövetkezett csökkenésért) járó kártalanítást az ingatlan tulajdonosa (kezelője, használója) részére a szolgalom alapításakor, illetőleg a kisajátítási eljárás során kell megállapítani.*

A törvény kártalanításról rendelkezik, ugyanis a bányakár esetében sem feltétel a károkozó cselekmény jogellenessége, a kárt törvényes cselekmény is okozhatja. A bírósági gyakorlat szerint is jogos károkozásról beszélhetünk a jogszerű bányászati tevékenységgel okozott károk esetén, ebben az esetben külön törvény alapján kártalanítás jár a károsultnak (BH 2010. 119.). Ezért nincsenek mentesülési okok, hanem a kártalanítási kötelezettség szűk körben érvényesülő kizárásának a megoldását alkalmazta a jogalkotó. Nem jár kártalanítás az építményben keletkezett kárért, ha az építményt bányaművelésre fenntartott területen vagy bányatelek határain belül építési engedély nélkül vagy abban – a kárelhárítás érdekében – megszabott feltételek megsértésével emelték.

Bányakár esetén a jogszabály egyezsége irányuló eljárást szabályoz. Ennek értelmében az

3. FELELŐSSÉG ÉS MÉLTÁNYOSSÁG

A veszélyes üzem tárgyi, illetőleg a bányavállalat abszolút felelőssége a kár keletkezésének feltételei és a felelősség alapja tekintetében különbözik a felelősség általános formájától. A méltányosság ehhez képest más elem a felelősségi rendszer spektrumában.

a) *A méltányosság mint általános jelelősségalapító tényező* a felelősség jogi modellje tekintetében a veszélyes üzem tárgyi felelősségénél és a bányavállalat abszolút felelősségénél is szigorúbb és feltétlenebb felelősségi elvet jelent. Egyrészt azért, mert elvileg bármilyen kárfajta esetére alkalmazható, és másrészt, mert nemcsak nincs tekintettel a kár keletkezésében szerepet játszó szubjektív elemekre, hanem kimentési lehetőséget sem ad. Lényegét azonban nem ezek a formai sajátosságok határozzák meg. Ezek csak kifejezik azt a társadalmi tartalmat, amit a méltányossági felelősségben látni kell. Azt nevezetesen, hogy a felelősséget, a károkozó helytállási kötelezettségét a károsultnál jobb anyagi helyzete alapítja meg, miután a felelősség általános szabályai szerint az adott esetben nem lehetne kártérítésre kötelezni.

Az előző fejezetben láthattuk, hogy mi ennek az intézménynek a szerepe, tulajdonképpen társadalmi funkciója kapitalista viszonyok között. Apologetikus funkciója mellett megvolt az az egyébként nem túlzottan nagy és esetenkénti konzekvenciája is, hogy a munkásosztály tagjai és általában a szegényebb néprétegek károsultjai javára billentette a jogvitát, ha a másik oldalon anyagilag tehetősebb fél állott. Ebben az értelemben tehát absztrakte a dolgozók érdekében álló intézménynek tekinthető.

Hogyan jelentkezik ez a kérdés a szocializmus viszonyai között? Mindenekelőtt a társadalmi valóságra kell utalni. Ismeretes, hogy a szocialista forradalom megvívása után még számos átmeneti sajátosság jellemzi a társadalmi viszonyokat. Ezek egyike, hogy viszonylag

esedékessé vált kártalanításban a bányavállalkozónak vagy a földtani kutatásra jogosultnak egyezség létrehozását kell megkísérelnie. Megegyezés hiányában a bányavállalkozó vagy a földtani kutatásra jogosult a kártalanítás esedékessé válásától számított 30 napon belül, szakértői véleményre alátámasztott összegű kártalanítást köteles a károsultnak kifizetni. A károsult az esedékessé vált, de az előírt határidőn belül nem teljesített kártalanítási követelését, továbbá a már kifizetett kártalanítást meghaladó többletkártalanítási igényét a bányavállalkozó vagy a földtani kutatásra jogosult ellen indított polgári peres eljárás keretében érvényesítheti (a szerk.).

elég hosszú ideig a tulajdonviszonyok forradalmi átalakítása ellenére lehetségesek viszonylag jelentős anyagi különbségek állampolgárok és állampolgárok között. A másik, hogy a társadalombiztosítás intézménye csak fokozatosan terjeszkedik ki az egész társadalomra, miért is a kártérítési intézmények különösen fontosak a személyi károk reparálásában, egyes emberek egzisztenciájának biztosításában. Különösen olyan esetekben, amikor az egyes nagy üzemek a tárgyi felelősség alapján fennálló kötelmeik alól egyébként kimentik magukat. Mindebből pedig logikusan adódik az, hogy mindaddig, míg ezek az objektív jelenségek a társadalom szerkezetében megtalálhatók, a méltányossági felelősség alapjai adva vannak. Minthogy a dolgozók különböző viszonyaira vonatkozó jogi szabályozás elveit szocialista viszonyok között az állam és a dolgozók közötti viszony határozza meg, a méltányossági felelősség átmeneti elismerése kézenfekvő. Ha mindamellett még utalunk a Lenin által megjelölt, már hivatkozott kodifikációs elvre,⁵⁹ akkor kézenfekvő, hogy miért tartalmazza az OSzFSzK polgári törvénykönyve a következő rendelkezést: „Azokban az esetekben, amikor a 403–405. §-ok értelmében⁶⁰ a károkozó nem köteles a kárt megtéríteni, a bíróság – vagyoni keresetétől és a károsult vagyoni helyzetétől függően – mégis kártérítésre kötelezheti.”⁶¹ Ismeretes, hogy a polgári törvénykönyv hatálybalépéséig a méltányossági felelősség Magyarországon is élő jogi intézmény volt, általános jelleggel.⁶² Az átmeneti jelleggel függ viszont össze az is, hogy a vázolt társadalmi igény megszűnésével megszűnik a méltányossági felelősség mint általános szabály létjogosultsága is. Tény, hogy a Szovjetunióban és Magyarországon is hovatovább megszűntek, ill. megszűnnek az állampolgárok közötti olyan fokú és jellegű vagyoni különbségek, amelyek a méltányossági felelősség fenntartását korábban indokolták. További érvényesítése az esetek jó részében a nagyobb tehetség, a nagyobb szorgalom, a takarékoság, a könnyebb családi viszonyok és más, egyébként védett értékek pönalizálását jelentené. Ez az egyik oka annak, hogy a méltányossági felelősséget mint általános

⁵⁹ L. a 37. sz. jegyzetet.

⁶⁰ Ezek a szakaszok a felelősség általános szabályait (vétkes felelősség) és a veszélyes üzem tárgyi felelősségére vonatkozó szabályokat tartalmazzák.

⁶¹ SzPTK, 406. §.

⁶² A magyar jog feldolgozásához l.: MÁDL, *Méltányosság*, 159. és kk. old.

szabályt a fejlődés egy meghatározott fokán mind a Szovjetunióban,⁶³ mind Magyarországon⁶⁴ megszüntették.

b) A méltányosság mint egyedi, mint konkrét esetekre korlátozott felelősségalapító tényező – úgy tűnik – hosszabb életű szocialista viszonyok között is.

A szovjet polgári jogban erre nézve feltehetően az *Alapelvek* nyomán kidolgozásra kerülő köztársasági törvénykönyvek adnak majd választ, mert maguk az *Alapelvek* nem tartalmazzák erre vonatkozóan rendelkezést.⁶⁵ Mind a csehszlovák, mind a bolgár, mind pedig a magyar kódex – bár eltérő megfogalmazásban és eltérő feltételek mellett – ismeri a konkrét esetekre korlátozott méltányossági felelősséget. A csehszlovák és a magyar jogban ez a cselekvőképtelenek viszonylatában merül fel. A csehszlovák törvénykönyv szerint a kár megtérítését követelni lehet a cselekvőképtelen károkozótól is, ha előre látta cselekménye következményeit, és ha ez a felek anyagi viszonyai alapján indokolt.⁶⁶ A magyar törvénykönyv ugyanebben a relációban a következőket mondja: ha annak a károkozónak, akinek belátási képessége hiányzik, vagy fogyatékos, nincs gondozója, vagy annak felelőségét nem lehet megállapítani, kivételesen az okozót is lehet marasztalni, feltéve, ha az eset körülményei és a felek anyagi viszonyai ezt nyilvánvalóan indokoltá teszik.⁶⁷ A bolgár törvény a nem anyagi kár esetén hivatkozik a méltányosságra.⁶⁸

Hosszabb jövőt nyilvánvalóan a csehszlovák és a magyar megoldásnak lehet jósolni. Motivációjaként nyilvánvalóan azt a megfontolást kell alapul venni, hogy az a morálisan semmiképp el nem marasztalható

⁶³ A Szovjetunióban először korlátozták érvényesülési területét, amennyiben kimondták, hogy ha a károsult állami vagy társadalmi szerv, csak az alperes anyagi helyzetére lehet tekinteni; a Legfelső Bíróság döntése szerint 1926-tól kezdve a 406. § állammal szembeni alkalmazásának nincs helye, mert – úgymond – az állam társadalombiztosítás révén ügyis gondoskodik a személyi károk orvoslásáról, és még további kártalanítás csak a reparáció, az anyagi jóvátétel duplicitására vezetne (*SzPTK – kommentált kiadás*, 166., 174. old.). Az *Alapelvek* a méltányosságot mint felelősségalapító tényezőt már egyáltalán nem ismerik el.

⁶⁴ Magyarországon a PTK szakított a régi gyakorlattal.

⁶⁵ A korábbi gyakorlat szerint annak az elvnek a tovább élése is feltehető, hogy méltányossági körülményekre tekintet nélkül a kiskorú (cselekvőképtelen) által okozott károkért a gondozó, szülő, gyám a kiskorúhoz képest csak szubszidiáriusan felel, ha a kiskorú vagyona-ból a károsult nem nyerhet kártalanítást (I. *SzPTK*, 405., és 9. §, *SzPTK – kommentált kiadás*, 161–162. old.).

⁶⁶ *CsPTK*, 347. §.

⁶⁷ *PTK*, 352. § (2) (*jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:545. §-a – a szerk.*).

⁶⁸ *BTKSz*, 52. §.

cselekvőképtelen károkozó, aki a károsulthoz képest lényegesen jobb anyagi helyzetben van, anyagi teherbírásának megfelelő határáig viselje cselekménye következményeit, ha ezt még más körülmények is indokolják. Hiszen a károsult mindenhogyan kevésbé „vétkes” a kár keletkezésében.

c) *A méltányosság és a felelősség mérséklése.* – Míg a megelőzés elvét jelentősen nélkülöző, a reparáció elvén nyugvó méltányossági felelősség az általánostól a vázoltak szerint szűkült le a kivételes esetek körére, a méltányosságnak a felelősség mérséklése terén játszott szerepében más irányú tendenciának lehetünk tanúi. Már az 1922. évi szovjet-orosz polgári törvénykönyv kimondta, hogy „a kártérítés mértékének megállapításánál a bíróság minden esetben köteles figyelembe venni a károsultnak és a károkozónak vagyoni helyzetét”.⁶⁹ Időrendben a csehszlovák törvénykönyv volt a második, amely ezt az elvet követte. Mégis azzal az eltéréssel, hogy az anyagi viszonyok mellett más tényezők vizsgálatát is megköveteli (a kár és megtérítésének jelentőségét, a károkozó személyi tulajdonságait, a vétkesség jellegét és mérvét).⁷⁰ Általánosabban fogalmaz a magyar törvény, amikor rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján teszi lehetővé – szemben a törvénykönyv előtti magyar joggal – a felelősség mérséklését.⁷¹ A szovjet Alapelvek az 1922. évi törvénykönyv megfogalmazását viszik tovább.⁷²

Ami a felelősség mérséklésének a szocialista jogban betöltött funkcióját és egyúttal keletkezésének gazdasági-társadalmi meghatározóit illeti, a magyar kódex megfelelő részének indoklására utalással⁷³ a következőket lehet mondani. Az állampolgárok anyagi és tulajdoni viszonyai alapján az esetek jó részében a teljes reparáció egyébként sem volna biztosítható (egy vasúti szerelvény értékét pl. magánszemély nem tudja megfizetni). Annak, aki vagyoni lehetőségeit többszörösen meghaladó kárt okoz, egész életében kellene viselnie ennek következményeit, az attól való szabadulás minden reménye nélkül. Ez munkakedvét szegné, morálisan összetörné. A teljes

⁶⁹ *SzPTK*, 411. §. A későbbi szovjet gyakorlat szerint a bíróilag megállapított kártérítési összeg nem minősült „res judicata”-nak, a felek anyagi helyzetének változása alapján új kártérítési összeg megállapítására kerülhetett sor (*SzPTK – kommentált kiadás*, 166. old.).

⁷⁰ *CsPTK*, 358. §.

⁷¹ *PTK*, 339. § (2). (*A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:522. § (4) bekezdése szerint „a bíróság különös méltánylást érdemlő körülmények fennállása esetén a kártérítés mértékét a teljes kárnál alacsonyabb összegben is meghatározhatja” – a szerk.*)

⁷² *Alapelvek*, 93. § (2).

⁷³ *PTK-Indoklás*, 263–264. old.

reparáció tehát ilyen esetekben nemcsak hogy irreális, de inkább romboló, semmint erkölcsileg nevelő hatású. Ha mindehhez számításba vesszük, hogy a technika fejlődésével, a gépek további sokasodásával emberek milliói kerülnek nagy értékű gépek, technikai mechanizmusok mellé, miáltal a gondatlan deliktumok száma – a büntetőjogiaké is⁷⁴ – szinte elkerülhetetlenül nő, még az olyan személyek tevékenysége révén is, akik egyébként messzemenően előtérbe helyezik a társadalom érdekeit, jól dolgoznak, igyekeznek a maximumot produkálni, ha ezt mind számításba vesszük, akkor a felelősségmérséklés intézményének fontossága, gazdasági-társadalmi és morális háttere eléggé kézenfekvő.⁷⁵

4. ALKALMAZOTT, SZÖVETKEZETI TAG, KÉPVISELŐ ÉS MEGBÍZOTT KÁROKOZÁSÁÉRT VALÓ FELELŐSSÉG

E három kategóriába tartozó személyek károkozásáért való felelősséget tárgyaló szabályok bizonyos fokig eltérnek egymástól – annak az általános elvnek a keretében, hogy kifelé, harmadik személyek felé általában az a kollektíva, az a szerv felel, amelynek a nevében és javára a károkozó személy tevékenységét kifejti. Ha megfigyeljük a szocialista államok polgári jogi felelősségi rendszerének fejlődését, egyik legjelentősebb sajátosságának éppen ez tekinthető: az egyéni felelősség társadalmosítása. Ez – mint az idevonatkozó szabályokból látható – azt jelenti, hogy a kollektíva mint egység

⁷⁴ L. erről a kérdéstről KÁDÁR MIKLÓS, *A gondatlan bűnösség; a gondatlanságból elkövetett bűncselekményekért való felelősség* c. előadását és a hozzá kapcsolódó vitát a Magyar Tudományos Akadémia által 1960-ban szervezett nemzetközi büntetőjogi konferencián (*Nemzetközi büntetőjogi munkaértekezlet a Magyar Tudományos Akadémián*. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1961. IV. köt. 1–2. szám, 4. és kk. old.).

⁷⁵ A magyar szabályozás kapcsán feltehető volna a kérdés: ha úgyis a károsult anyagi helyzete határozza meg a felelősség fokát, miért esetenkénti bírói mérlegeléstől teszi ezt kivételesen lehetségessé? Az a válasz, hogy ez a károsult anyagi helyzetének változásával mindig új perre, általában bonyodalmakra vezet (*PTK-Indoklás*, 264. old.), talán nem a leglényegesebb, hiszen, mint láttuk, az SzPTK is erre az útra lépett (*SzPTK*, 411. § és *SzPTK-kommentált kiadás*, 166. old.), ami amellet szól, hogy ez az út sem járhatatlan. A lényegesebb nézetünk szerint az, hogy polgári jogi felelősségről van szó, amelynek egyik pillére a reparáció. Az elvileg a teljes reparáción alapuló szemlélet adott esetben jogilag is kifejezi, hogy a károkozó milyen nagy kárt okozott, de a jog más, már jelzett megfontolások alapján kivételesen eltekint a teljes kártérítéstől.

áll helyt tagjai cselekményeiért, és egyidejűleg – belső viszonyban, munkajogi vagy termelőszövetkezeti jogi szabályok szerint – saját maga vonja felelősségre jog- és kollektívaellenesen eljáró tagját. Az egyéni felelősség társadalmisítása tehát távolról sem jelenti az egyéni felelősség valamiféle feladását. Pusztán arról van szó, hogy az egyéni felelősség a kollektíva közvetítésével érvényesül. A jog számot vet azzal, hogy az adott károkozó valamilyen kollektíva útján van viszonyban a társadalommal. Érdekelte teszi a kollektívát abban, hogy tagja ne sértse meg a társadalmi együttélés normáit. Tudtára adja az egyes embernek, hogy ha kárt okoz, nemcsak az állammal, a társadalommal általában kerül szembe, nemcsak a számára ismeretlen bíró fogja ügyében az ítéletet kimondani, hanem az őt közvetlenül ismerő kollektíva is levonja magatartásának következményeit. Mindez inkább az egyéni felelősség fokozására, mint enyhítésére vezet. Ennek az általános tendenciának az érvényesülése persze még nem tekinthető feltétlennek és teljesen általánosnak. A harmadik személyek irányában fennálló polgári jogi felelősség területén sem.

a) Az általános képlethez a legközelebb *az alkalmazott és szövetkezeti tag károkozásáért való felelősség* ma már eléggé kibontakozott alakzata áll. Az 1922. évi szovjet-orosz polgári törvénykönyv e téren még láthatóan nem nyilatkozott egészen világosan. A 407. § (hivatalos személyek károkozásáért való felelősség) értelmezése útján azonban a bírói gyakorlat a 403. §-ra utalással felelőssé tette a jogi személyeket az alkalmazottaik és tisztviselőik által okozott károkért – ha ezek vétkesen okozták a kárt, és a kérdéses szervet a kiválasztásban és felügyelet gyakorlásában vétkesség terhelte.⁷⁶ 1943-tól kezdve a Szovjetunió Legfelső Bírósága már a kiválasztásban és a felügyelet gyakorlásában való vétkességre tekintet nélkül állapítja meg a jogi személy felelősségét alkalmazottainak károkozásáért – ha ezek vétkesen okozták a kárt.⁷⁷ Lényegileg erre az álláspontra helyezkednek az új szovjet polgári jogi Alapelvek is.⁷⁸ A teljesen vétkességi, hagyományos állásponton levőnek látszik a csehszlovák és bolgár kódex is, miután külön rendelkezésük a kérdéses viszonyra nincs, az általános és a megbízottra vonatkozó szabályok pedig teljesen a vétkesség alapján állnak.⁷⁹ A magyar kódex a

⁷⁶ *Szovjet polgári jog*, II. köt. 251–252. old.

⁷⁷ *Uo.*, 252. old.

⁷⁸ *Alapelvek*, 88. § (3).

⁷⁹ *CsPTK*, 337., 344–345., *BTKSz*, 45., 49., 54. §§.

következőket mondja: „Ha alkalmazott hatáskörében harmadik személynek kárt okoz, jogszabály eltérő rendelkezése hiányában a károsulttal szemben a munkáltató felelős.”⁸⁰ Ugyanez a szabály vonatkozik a szövetkezeti tagokra is. A 339. § fennforgása természetesen feltétele a szabály alkalmazásának. Ha az alkalmazott a kárt szándékos bűncselekménnyel okozta, a munkáltatóval egyetemlegesen felel.⁸¹ Ez plasztikus kifejezése annak, hogy a társadalmi tulajdon talaján álló közösség (vállalat, szövetkezet) a vezetőtől az alkalmazottig homogén kollektíva, amelynek az anyagi felelősség terén nyújtott kedvezményeitől az egyes tagok csak akkor esnek el, ha azoktól magukat szándékos bűncselekménnyel elzárják.

Az a nézet, miszerint ez esetlegességekre vezető megoldás, mert attól az esetlegességtől függően, hogy a károsult a munkáltatót vagy a munkavállalót pereli-e kártérítésért, lényegesen eltérő szankciók érik a bűncselekménnyel károkozó személyt, a magyar jogra nézve nem áll.⁸² Az esetlegesen eltérő szankciók egyike a teljes kártérítési kötelezettség lenne a polgári jog szerint, ha a károkozót perli a károsult. A másik esetben, ha tehát a károsult a munkáltatót perli, az utóbbi már csak az enyhébb munkajogi felelősség címén élhetne visszkeresettel a károkozó munkavállalóval szemben; a bűnös károkozó tehát nem lehetne teljes kártérítésre fogható. Csakhogy a helyzet a magyar jogban – a polgári jogi, munkajogi és termelőszövetkezeti jogi anyagi felelősség összességét és összefüggését tekintve – nem így merül fel. A tételes jogi helyzet az, hogy a munkáltató perelhető, ami a károsult biztonságát szolgálja, de a bűncselekménnyel kárt okozó alkalmazott ezzel elveszti a kollektíva anyagi és erkölcsi egységéből folyó jogi védelmét, és a munkajogi felelősség egyik kivételes rendelkezése vonatkozik rá; az

⁸⁰ *A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:540. § szerint*

⁽¹⁾ *Ha az alkalmazott a foglalkoztatására irányuló jogviszonyával összefüggésben harmadik személynek kárt okoz, a károsulttal szemben a munkáltató a felelős.*

⁽²⁾ *Ha a jogi személy tagja tagsági viszonyával összefüggésben harmadik személynek kárt okoz, a károsulttal szemben a jogi személy a felelős.*

⁽³⁾ *Az alkalmazott és a tag egyetemlegesen felel a munkáltatóval, illetve a jogi személlyel, ha a kárt szándékosan okozta.” A bírósági gyakorlat szerint (BDT 2008. 1745.) a munkáltatónak az alkalmazott károkozásáért való felelősségét nem zárja ki az, hogy az alkalmazott a munkaköri feladatába nem tartozó, vagy a munkáltató által kifejezetten tiltott tevékenységgel okozott kárt. A felelősség a munkaviszonnyal való összefüggésen alapul, amely fennáll minden olyan esetben, amikor az alkalmazott a munkavégzése folytán, a munkáltató által biztosított lehetőségek révén került olyan helyzetbe, hogy a kárt okozhatta – a szerk.*

⁸¹ PTK, 348. § (1). *(A jelenleg hatályos szabály vonatkozásában lásd az előző lábjegyzetet – a szerk.).*

⁸² A magyar jogra vonatkozó kritikai észrevételt l. BLEY-nél, 89–90. old.

nevezetesen, hogy aki a kollektívának akár közvetve, akár közvetlenül, de szándékosan vagy gondatlan bűncselekménnyel okoz kárt, a munkajog felelősségmérő szabályaira nem hivatkozhatik. Hasonló a helyzet egyébként a szovjet munkajogban és a termelészövetkezeti jogban is.⁸³

b) Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség a következő idetartozó felelősségi alakzat. Ez jelentősebb differenciáltsággal jelentkezik a vázolt általános képlethez képest. Az 1922. évi szovjet-orosz törvénykönyv általánosságban rögzíti ennek szabályait. Eszerint hivatalos személy szabálytalan szolgálati eljárásával okozott kárért az illetékes állami intézmény akkor felel, ha államigazgatási vagy bírói úton az eljárás szabálytalanságát megállapították, és ha a károsult kellő időben jogorvoslattal élt a szabálytalan eljárás ellen.⁸⁴ Az e rendelkezéshez járuló forráshelyek szerint e szabályok realizálásához azonban külön törvények előírásaira volt szükség.⁸⁵ Így rendelkezik a csehszlovák törvénykönyv is.⁸⁶ A nyomozó, vizsgálati, ügyészségi és bírói szervek tekintetében ezt az elvet az új szovjet Alapelvek is fenntartják, míg egyébként azt mondják, hogy az állami intézmények az általános szabályok szerint⁸⁷ felelnek azért a kárért, amelyet hivatalos személyeik az államigazgatás körében végzett helytelen szolgálati cselekményeikkel okoznak.⁸⁸ A magyar kódex minden államigazgatási és államhatalmi szervre vonatkozóan egységes szabályozást ad, és annak érvényesülését már nem köti külön törvényi előírásokhoz.⁸⁹ Horizontálisan ennyiben kiterjedtebb, érvényesülési területe átfogóbb, mint az új szovjet megoldásé. Vertikálisan viszont szűkebb, mert az állam anyagi felelősségének érvényesülését olyan szűkítő feltételekhez köti, amelyek azt jelentősen

⁸³ L. e fejezet 4. §-ában az 1. és 2. pontban idevonatkozóan mondottakat (1. Az anyagi felelősség sajátosságai a munkajog területén. 2. A termelészövetkezetnek okozott kárért való anyagi felelősség alapvető vonásai).

⁸⁴ *SzPTK*, 407. §.

⁸⁵ A 407. § gyakorlati alkalmazásának alakulásához l. *Szovjet polgári jog*, 252–255., *SzPTK – kommentált kiadás*, 162. old.

⁸⁶ *CsPTK*, 346. §.

⁸⁷ Az *Alapelvek* 88. §-ának 3. bekezdéséről van szó, amely a szerv felelősségét az eljáró alkalmazott vétkességéhez köti.

⁸⁸ *Alapelvek*, 89. § (1)–(2).

⁸⁹ Külön jogszabályi rendelkezés ahhoz kell, hogy a PTK szóban forgó 349. § (1)-ét bírósági és ügyészségi jogkörben okozott kárért való felelősségre *ne alkalmazzák* (349. § 4. bek.). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény a közigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősséget (6:548. §) és a bírósági, ügyészségi, közjegyzői és végrehajtói jogkörben okozott kárért való felelősséget (6:549. §) szabályozza – a szerk.]

korlátozzák (az eljáró alkalmazott bűnösségének, ill. vétkességének büntető vagy fegyelmi eljárásban történő megállapítása, a rendes jogorvoslati utak igénybevételének megtörténte).⁹⁰ Ilyen megkötéseket – mint láttuk – a szovjet Alapelvek nem tartalmazzák.

Messze vezetne azoknak a tényezőknél és megfontolásoknak a feltárása, amelyek a kisebb-nagyobb részletkérdésekben eltérő szabályozásra vezetnek.⁹¹ Inkább a közös vonások hangsúlyozása látszik célszerűnek. A legjelentősebb közös vonások közül egyet kell itt határozottan kiemelni. Azt nevezetesen, hogy a szocialista jog az állam felelősségét elsődlegessé teszi, és az államot utalja munkajogi visszkeresetre. Ez kettős elvi megfontolásból ered. Az egyik az az elvi szempont, hogy ha az állam feladatainak ellátásával egyes állampolgárokat bíz meg, azoknak ténykedéseikért helyt kell állnia. Fokozottan kell hogy álljon ez a szocialista államokra, ahol a törvényesség érvényesítése és a dolgozók érdekeiről való gondoskodás különös nyomatékkal lép előtérbe.⁹² A szocialista állam nem bújhat a „the king can do no wrong” hamis szövege mögé. A gyakorlati igények szempontjából végül is szemantikus játék, az üres szavakban és formákban való bujkálás arról beszélni, hogy hogyan feltételezhető, hogy a szuverén, az állam mindazzal a rosszal és jogellenességgel is azonosul, amit alkalmazottai elkövetnek, amikor ő a megtettesült jószág, ő a jog. Ez az okoskodás különben sem szolgált másra, mint a szuverént, a fiskust minden fölé emelni, és a károsultat, amennyire csak lehetséges, minden kártérítési igénytől elűzni. Szembenállna a szocialista jogszemlélet lényegével, ha az állampolgárokat, akik állami intézkedés révén vagyoni jogaikban sérelmet szenvedtek, arra kényszerítenék, hogy pereljék a konkrétan eljáró alkalmazottat, akitől hosszú eljárás és fizetiletiltás útján esetleg éveken át sem jutnának megfelelő kártalanításhoz. Biztosítani kell az állampolgárok számára, hogy az állam részéről őket

⁹⁰ PTK, 349. § (1). [A hatályos szabályozás, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:548. § (1) bekezdése szerint is „közigazgatási jogkörben okozott kárért a felelősséget akkor lehet megállapítani, ha a kárt közhatalom gyakorlásával vagy annak elmulasztásával okozták, és a kár rendes jogorvoslattal, továbbá közigazgatási perben nem volt elhárítható.” Ugyanígy, a 6:549. § (2) bekezdése szerint „a közjegyzői és a végrehajtói jogkörben okozott kárért való felelősségre a közigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség szabályait kell megfelelően alkalmazni. A kártérítési keresetnek előfeltétele a rendes jogorvoslat kimerítése” – a szerk.]

⁹¹ A motivációkat illetően utalunk a PTK indoklására (PTK-Indoklás, 274. és kk. old.), illetőleg a Szovjet polgári jog c. munka megfelelő részére (254–255. old.), amely a külön törvényhez kötöttség tekintetében számos utalást tartalmaz.

⁹² PTK-Indoklás, 277. old.

ért vagyoni sérelmek orvoslásáért kártalanítási igényükkel közvetlenül az állammal szemben léphessenek fel. A fejlődés tendenciáját, ill. követelményét ebben a vonatkozásban nyilván abban kell látni, hogy a károsult állampolgár a vázoltnál kevésbé feltételezetten jusson kártalanításhoz.

c) *A megbízott károkozásáért* való felelősségről itt elég annyit mondani, hogy szabályozása a szocialista forgalmi viszonyok igényeinek megfelelően elég részletes.⁹³ Jellegzetesen sok új ebben a relációban a vizsgált kódexekben nem jelentkezik.⁹⁴

⁹³ E tekintetben az egyes kódexek általában a megbízónak a vétkességén alapuló felelősségét szögezik le – kisebb-nagyobb eltérésekkel mind a fogalmazásban, mind a tartalomban (SzPTK, CsPTK, 344–345., BTKSz, 49., 54., PTK, 350. §§). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:542. §-a szerint „(1) Ha a megbízott e minőségében harmadik személynek kárt okoz, a károsulttal szemben a megbízó és a megbízott egyetemlegesen felelős. Mentesül a megbízó a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy őt a megbízott megválasztásában, utasításokkal való ellátásában és felügyeletében felróhatóság nem terheli.” A bírósági gyakorlat szerint (BH 2016. 142.) a biztosító kártérítési felelősséggel tartozik, ha az ügynökének a magatartása miatt érvénytelen a biztosítási szerződés. Hasonlóképpen (PJD 2018. 33.) ha a megbízott e minőségében harmadik személyeknek kárt okoz, akkor a megbízót – a megbízottal egyetemlegesen – kártérítési felelősség terheli a károsulttal szemben. A kárt ténylegesen okozó megbízott a kártérítési felelősség általános szabályai szerint felel az általa okozott kárért – a szerk.]

⁹⁴ Így a PTK-Indoklás is (279. old.).

4. §

A MUNKAJOGI ÉS TERMELŐSZÖVETKEZETI JOGI FELELŐSSÉG MINT A SZOCIALISTA JOG ANYAGI FELELŐSSÉGI RENDSZERÉNEK SAJÁTOS FORMÁI

Az előzőkben ismételten utaltunk arra, hogy a polgári jog az alkalmazott és szövetkezeti tag károkozásáért a munkáltatót, ill. a szövetkezetet a károkozó személlyel szembeni visszeresetre utalja azért, mert harmadik személyek felé ő adott kártérítést.⁹⁵ A magyar törvénykönyv kifejezetten kimondja, hogy az alkalmazott és a munkáltató, illetőleg a szövetkezet és tagja közötti belső viszonyban a munka törvénykönyve, ill. külön jogszabályok rendelkezései az irányadók.⁹⁶

Absztraktabban kifejezve: a deliktuális viszony külső oldalát polgári jogi, belső oldalát munkajogi, illetőleg termelőszövetkezeti jogi szabályok uralják. Az utóbbiakról két okból kell röviden szólni. Egyrészt azért, mert ezek nélkül nincs meg az egyensúly a külső és belső viszony között, mert enélkül torz lenne a kép. És másrészt azért, mert a jognak ebben a szférájában is sajátosan szocialista felelősségi normák alakultak ki.

1. AZ ANYAGI FELELŐSSÉG SAJÁTÓSÁGAI A MUNKAJOG TERÜLETÉN

a) Ha – a *tételes jogi elemzés keretében* – a magyar munka törvénykönyvének az anyagi felelősségre vonatkozó azon alapvető rendelkezését olvassuk,

⁹⁵ SzPTK, 407., BTKSz, 54., PTK, 351. § (2). [A könyv eredeti megjelenésének időpontjában hatályos szöveg: „Az alkalmazott és munkáltató közti ilyen igényekre a Munka Törvénykönyvének szabályai, szövetkezet és tagja közti ilyen igényekre pedig külön jogszabályok rendelkezései az irányadók.” 1978. március 1-től a szabály a 350. § (5) bekezdésébe került áthelyezésre, és a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépéséig (2014. március 15-e) volt hatályban – a szerk.]

⁹⁶ PTK, 351. § (2). (Lásd az előző lábjegyzethez fűzött megjegyzést – a szerk.)

hogy „a dolgozó a vállalatnak vétkesen okozott kárért anyagi felelősséggel tartozik”,⁹⁷ első látásra azt gondolhatnánk, hogy ebben még nincs semmi különös. Pedig van. Már ebben a törvényi megfogalmazásban. Különösen a hozzákapcsolódó részletes szabályozásban és a gyakorlatban.

aa) Az első jellegzetesség inkább a munkajogi felelősség feltételének nevezhető. Az nevezetesen, hogy a munkajogi felelősség szabályai – ha az egyéb feltételek (kár, okozatosság, jogellenesség, vétkesség) fennforognak – csak olyan deliktuális viszonyokra alkalmazhatók, amelyek munkaviszonnyal, illetőleg a munkakötelezettség teljesítésével összefüggésben keletkeznek. A kárfelelősségnek tehát a munkaviszonyban kötelességszerűen végzett, ill. végzendő munka során okozott kárból kell származnia. A károkozás történhet közvetlenül vagy közvetve azáltal, hogy a dolgozó valamely magatartása révén harmadik személyek felé felelőssé teszi a vállalatot.⁹⁸ A felelősség arra tekintet nélkül alakul, hogy a kárt a munkavégzéshez nem feltétlenül járuló deliktuális cselekménnyel, vagy a szerződésileg vállalt munkakötelesség megszegésével okozták-e. Más szóval a munkajogi felelősség egységes; a polgári joggal ellentétben nem ismer szerződéses és szerződésen kívüli felelősségi alakzatot. Ismeretes, hogy a polgári jogban a kétfajta felelősségi formát alapvetően az élteti, hogy más megítélést igényel a két fél között létrejött áruviszony megzavarása, a szerződésileg vállalt kötelezettségek megszegése, és ismét mást az, ha valaki valamilyen árukapsolatot, ill. áruértéket kívülről zavar meg. A munkajogban már csak azért sem lehet kétfajta felelősségi alakzat, mert a munkaviszony nem áruviszony. Ezt a jellegzetességet a munkajogi felelősség monizmusának is nevezik, amelynek a polgári jogban a dualizmus a pandanja.⁹⁹

bb) A második jellegzetesség már e felelősségi forma sajátos mibenlétéhez tartozik. Ez pedig az a tény, hogy a felelősség alapja kizárólag a vétkesség. Amellett, hogy ezt a munkajogi felelősség már hivatkozott szakasza általában is deklarálja, kiderül ez azokból a részletszabályokból is, amelyek – mint alább még utalunk rá – a kártérítési kötelezettség összecszerű

⁹⁷ *MT*, 121. § (1).

⁹⁸ *SzMT*, 83., *MT*, 121. § (1).: részletes kifejtéséhez l. ALEKSZANDROV, 254., WELTNER, II. köt. 186., 188. old.

⁹⁹ L. KERTÉSZ, 196. és kk. old.

terjedelmét a vétkesség fokához kötik.¹⁰⁰ A munkajogi felelősség ebben is eltér a polgári jogi felelősségtől. A munkaviszonyra tekintet nélkül elvileg minden állampolgár, ill. szerv kötelezettje lehet a polgári jogi tárgyi vagy vétkességi felelősségnek. A munkajogi felelősség keretében a dolgozó csak vétkességi alapon lehet a felelősségi viszony kötelezettje.¹⁰¹

A magyar jog szerinti leltárhiányért való felelősség¹⁰² sem tekinthető azonosnak a polgári jogban ismert tárgyi felelősséggel. Már a kimentési okok egyike olyan (a leltárért felelős személyen kívül álló ok, amelynek bekövetkezését kellő gondossággal sem tudta megakadályozni),¹⁰³ hogy erősen épít a felelőssé tett dolgozónak a kárhoz fűződő pszichikus viszonyára. Ha pedig számításba vesszük, hogy a leltárhiányért való felelősség csak bizonyos meghatározott feltételek mellett érvényesülhet,¹⁰⁴ és ezek egyike az, hogy a felelősségi alakzat szabályait csak abban az esetben szabad alkalmazni, ha a leltárhiány okait nem lehet megállapítani, akkor különösen alaptalanná válik a klasszikus értelemben vett tárgyi felelősségről beszélni. Ez a norma ui. nem a kár keletkezésében szerepet játszó szubjektív elemekre tekintet nélkül állapítja meg a felelősséget. Márpedig a tárgyi felelősségnek jogdogmatikailag ez az alapja. Ez a norma kimondja, hogy ha ismeretes a kár oka, meg kell állapítani, a leltárért felelős dolgozó kellő gondossággal elháríthatta-e volna, ha nem, nincs is felelősség; nincs, mert minden lehetségest elkövetett, vétkesség nem terhelheti, de a kár mégis bekövetkezett. Ha az ok a raktári vagy leltári dolgozó vétkessége, a munkajog általános és nem a

¹⁰⁰ *SzMT*; 83., *MTv*, 191. § (1)–(4)., a behatóbb feldolgozásához (gyakorlat és az irodalom alakulásához) l. WELTNER, II. köt. 183. és kk., ALEKSZANDROV, 254. old.

¹⁰¹ L. ehhez KERTÉSZ beható elemzését (201. és kk. old.).

¹⁰² A leltárhiányért való felelősségnek, mint ismeretes általában – így a magyar jogban is [MTv. 192. § (1)–(3)] – három érvényesülési területe van: a) olyan felszerelési tárgyakért, munkaruháért, szerszámért stb.-ért való felelősség, amelyeket a dolgozó állandó őrizetre vagy kizárólagos használatra vesz át; b) pénztárosok, pénz- és értékközvetítők felelőssége az átvett és kezelt pénzért és értékekért; c) raktárak és kereskedelmi üzletek dolgozóinak felelőssége a leltárhiányért.

¹⁰³ További kimentési okok az erőhatalom, a véletlen; l. *MTv*, 191. § (1)., WELTNER, 185., 198. és kk. old.

¹⁰⁴ További feltételek: a felelősségnek ez a változata csak olyan személyekre alkalmazható, a) akik részére a 92. sz. jegyzetben jelzett körbe tartozó dolgokat leltár szerint átadták, ill. akik ezeket leltár szerint átvették, és b) akik a két leltár közötti időszakra legalább a felét a kérdéses munkakörben töltötték, és a hiányt megállapító leltár készítésénél is jelen voltak (*MTv*, 192. §, 98/1952., 15/1956., 58/1958. M. T. sz. rendeletek, részletes feldolgozásához l. WELTNER, II. köt. 200. és kk. old.).

leltárhány felelősségi szabályai szerint felel.¹⁰⁵ Ha az okozó idegen személy, természet szerűleg a polgári jog szabályai szerint tartozik felelősséggel.¹⁰⁶ – És végül érdemes utalni arra, hogy a szovjet jog fokozott felelősséget állapít meg ugyanezekben a viszonyokban, de a szankció oldalán; és ez a fokozott felelősség csak vétkes deliktum esetében alkalmazandó.¹⁰⁷

cc) További jellegzetessége ennek a felelősségi rendnek, hogy az elmaradt haszon megtérítésére nem kötelez,¹⁰⁸ és a felelősség összegszerű terjedelme még ebben a keretben is a vétkesség fokától¹⁰⁹ és a károkozó személyes körülményeitől függően¹¹⁰ különböző mértékben korlátozott.

dd) Jelentős körülmény végül az, hogy az anyagi felelősség megállapítása első- és másodfokon általában nem a bíróság, hanem a munkaadó, ill. egyeztető bizottság határozata útján történik. Jogerő esetén ezek a határozatok

¹⁰⁵ Itt nem pusztán arról van szó, hogy más a felelősségalapító tényező, hogy tárgyi felelősség helyett a vétkességi felelősség kerül előtérbe. A különbség a szankciók oldalán sokkal jelentősebb. Minthogy munkajogi vétkességi felelősségről van szó, a dolgozó esetleg csak egyhavi fizetésének 15%-a erejéig felel, míg tárgyi felelősség esetén a teljes kárért való felelősség is lehetséges. – L. *MTv*, 192. § (3), ill. az abban hivatkozott jogszabályok idevonatkozó rendelkezéseit; a jogirodalmi feldolgozáshoz WELTNER, II. köt. 200. és kk. old.

¹⁰⁶ A polgári jogi felelősség szabályaira (*PTK*, 339. §) l. az előbbi jegyzetben hivatkozott forrásokat.

¹⁰⁷ *SzMT*, 83. § 4. pont, ALEKSZANDROV, 255. old.

¹⁰⁸ Az *SzMT* (83. § 6. pont), az *MT* 121. §-a és a hozzá kapcsolódó rendelkezések (*MTv*, 191–192. §§) sehol sem beszélnek a tényleges kárt meghaladó kártérítési kötelezettségről, kivéve azokat az egész munkajogi felelősségi rendszerből élesen kirívó és elvileg ebben a keretben egyáltalán nem védhető büntetőjogi rendelkezéseket, amelyek szerint egyes esetekben a dolgozó a kár kétszeres [*MTv*, 191. § (4)], illetőleg ötszörös (*SzMT*, 83. § 4. pont, ALEKSZANDROV, 255. old.) összegéig tehető felelőssé (az utóbbi a szovjet, az előbbi a magyar jog álláspontja, amelyet a magyar irodalom már régebbi idő óta helytelenít, – l. TÓTH, 23–24. old.). Elmaradt haszonért való felelősségről azonban itt sincs szó.

¹⁰⁹ A magyar jog szerint a kár kétszerese a szankció a szándékos károkozás esetén, a tényleges kár a szankció, ha az okozó gondatlan bűncselekmény révén okozta a kárt és ezért jogerősen elítélték, a havi alapbér 15%-a, ill. 6 heti munkabér a szankció egyszerű gondatlansággal okozott kár esetében (*MTv*, 191. §). Hasonló gradáció a szovjet jogban is megtalálható (*SzMT*, 83. §, ALEKSZANDROV 254. és kk. old.).

¹¹⁰ A személyes körülmények általánosságban elsősorban a fegyelmi felelősség körében jönnek számításba. Az anyagi felelősség területén a tételes jog alapján ilyenként a dolgozó munkaköri körülményei foghatók fel. Beosztott dolgozó gondatlan károkozás esetén havi alapbérenek 15%-áig, vezető dolgozó 6 heti munkabér erejéig felel [*MTv*, 191. § (1)–(2)]. A leltárhányért felelős személy felelősségének mértéke – a felelősség alapjától függően – is aszerint alakul, hogy a dolgozó egyedül vezette-e a leltárhányos boltot, 10 főnél nem nagyobb avagy nagyobb kereskedelmi bolt kollektívájának volt-e tagja stb. (l. WELTNER, II. köt. 201. old.). A szovjet jog a dolgozók anyagi helyzetének figyelembevételét is elrendeli (*SzMT*, 83. § 6. pont).

éppúgy végrehajthatók, mint a bírói ítélet. Bíróság már csak harmadik fórumként járhat el ilyen ügyekben.¹¹¹

b) Ha mármost azokat a társadalmi tényezőket, azokat a társadalmi viszonyokat és azok erősítését szolgáló jogpolitikai megfontolásokat akarjuk megnevezni, amelyek ezt a szabályozást, ezt a felelősségi rendet motiválták, a következőkre kell utalnunk.

Tény, hogy a jelzett felelősségi normák nemcsak a kapitalista jogrendszerek felelősségi rendjéhez képest minőségileg újak és mások, de a szocialista polgári jogi felelősségi rendszerhez viszonyítottan is sajátosak. Természetesen nem arról van szó, hogy a szocialista jogrendszernek a munkajog egy önálló ágazata, ezért kell, ill. kellett munkajogi felelősségi rendszert is alkotni. Ahogy a munkajog egészét, úgy a szocialista felelősségi rendszernek ezeket a sajátos formáit is meghatározott gazdasági és társadalmi igények hozták létre. A felelősségi szabályokban ezek a meghatározott gazdasági-társadalmi viszonyok tükröződnek.

A szocialista jogszemlélet, így a jogalkotó is abból indul ki, hogy a szocialista viszonyok között a vállalatok és egyéb munkáltatók álló- és forgóeszközei a társadalom tulajdonában vannak. A dolgozók, általánosságban szemlélve, a nemzeti jövedelem gyarapításáért, végül is a szükségletkielégítés magasabb fokának biztosításáért tevékenykednek. Az egyes emberek oldaláról nézve pedig a társadalmi termelésben való részvételtől, illetőleg a nemzeti jövedelemben való részesedés alapjáról van szó. Mindez kisebb-nagyobb gazdasági egységek, általában vállalatok kollektívája keretében történik. A munkajog észszerűen és szükségszerűen nem lehet más, mint mindazoknak a viszonyoknak a szabályozása, amelyek ebben a társadalmi képletben a dolgozók és a meghatározott szocialista gazdasági egységek között a munkaviszony keretében jelentkeznek.

Kézenfekvő, hogy a társadalmi termelésben való részvétel során a dolgozók erre irányuló szándék nélkül, tehát gondatlanul okozhatnak kárt vállalatuknak, azon keresztül a népgazdaságnak. Tény, hogy még nem zárható ki a lehetőségek közül az sem, hogy egyes dolgozók szándékosan okoznak kárt vállalatuknak és ezen keresztül a népgazdaságnak. Ez azt jelenti, hogy a munkaviszonyhoz különböző deliktuális viszonyok is tapadhatnak. Szabályozásuk jellege nem lehet független azoknak a viszonyoknak az egészétől,

¹¹¹ *MT*, 122–123., *MTb*, 193–193/a. §§.

amelyek a társadalmi munkában való részvételt más összefüggésekben is meghatározzák. Ez pedig közelebről a következőket jelenti.

Mindenekelőtt azt – a tételes jogi sajátosságok vázolt sorrendjében –, hogy a polgári jogi értelemben vett objektív felelősség fel sem merülhet. A munkaviszonnal kapcsolatos felelősségi szabályok elsődlegesen és különösen nevelő jellegűek. Természetellenes dolog volna feltételezni, hogy a legjobb dolgozó is ne okozhatna éveken át végzett munkája során gondatlanul kárt vállalatának. De nem jelentéktelen a szándékos károkozás előfordulása sem. A felelősségi szabályok – a nevelő funkció minél jobb betöltése érdekében – nem tekinthetnek el attól, hogy a károkozásra vezető hibák oka sokféle lehet, hogy amennyiben ezek egyike hibás emberi magatartás volt, az milyen fokban rosszallható, és hogy az anyagi felelősség szabályain túlmenően más eszközök is igénybe vehetők a káros jelenségek kiküszöbölésére – akár a dolgozók gondosságának növelése, akár a szervezéstechnikai feltételek tökéletesítése terén. Mindebből az is következik, hogy – éppen a nevelő szempont megfelelő érvényesítése, illetőleg a károkozás motivációjának számításba vétele alapján – differenciálni kell a vétkesség foka szerint is. Más elbírálás alá kívánkozik ui. a vállalat kollektíváján belül az, hogy a kárt gondatlanul vagy szándékosan okozták. Ez az, amit a munkajogi felelősség dogmatikája, mint láttuk, megfelelő differenciáltsággal kifejez.

A mondottakkal szoros összefüggésben van, hogy a munkajogi felelősségi konstrukcióban a reparáció elvének érvényesülése élesen különbözik a polgári jogi felelősség szemléletétől. A teljes reparáció itt kivétel, míg a polgári jogban a részleges reparáció a kivétel. Ennek indokai lényegileg a következők: *a)* A munkaviszony nem áruviszony. Az egyenértékűség elve már csak ezért sem uralhatja a munkajogi felelősséget. *b)* Ha valaki éveken át tartó becsületes, a vállalat javára kifejtett tevékenysége során akaratlanul, esetleg viszonylag nagy kárt okoz, azt nem lehet úgy tekinteni, hogy az teljesen független a vállalati tevékenységtől. Morálisan destruáló volna az ilyen kárt mindenestül a dolgozóra hárítani. Ez ellentmondásban volna azzal az alapvető elvvel is, hogy szocialista viszonyok között minden, a dolgozókat érintő jogszabályt, állami akaratnyilvánítást az állam és a munkásosztály viszonyának kell meghatároznia. Ez a viszony pedig kizárja, hogy olyan felelősségi szabályok érvényesüljenek, amelyek a munkaviszony, a konkrét társadalmi viszony jellegétől elszakadt, attól idegen, szűk látókörű magánjogias szemlélethez tapadnak, amelyek az akaratlanul kárt okozó dolgozót a

kollektíván kívül helyezett elemként az utolsó fillérig kívánják felelősségre vonni. – *c)* A teljes reparáció továbbá negligálása volna annak a társadalmi valóságnak is, hogy a jelentős vagyont jelentő termelőeszközök és egyéb dolgok társadalmi tulajdonban, és nem egyéni tulajdonban vannak. – *d)* A munkajogi felelősségi normák különlegesen erős nevelő jellegéből, a vétkes magatartás differenciálásából is következik, hogy általában csak részleges kártérítésről lehet szó. A vétkesség fokában történő differenciálás ui. praktikusán csak differenciált szankciók alkalmazása útján képzelhető el. Ez pedig szükségszerűen azt jelenti, hogy kisebb fokú vétkességnél kisebb szankciót kell alkalmazni, mint súlyosabb esetben. A társadalmi valósághoz tartozik az is, hogy a vállalati kollektíván belül a hatáskörök, a beosztások területén más és más az egyes dolgozók helyzete. Ennek a felelősség mértékében is kifejezésre kell jutnia. És ez észszerűen újból csak azáltal történhet, ha a teljes kárhoz képest a vezető állású dolgozók felelőssége arányosan nagyobb, mint a beosztottaké. A teljes reparáció érvényesülését tehát ez a lényeges tényező is háttérbe szorítja.

Végül a munkaviszonyból folyóan kézenfekvő az is, hogy a kártérítési kötelezettséget – a bírói út mint fellebbezési lehetőség meghagyásával – a vállalat vezetője, ill. a vállalati dolgozók képviselőjét is megtestesítő egyeztető bizottságok is megállapíthassák. Folyik ez abból, hogy a munkaviszony során a dolgozó egy nagy kollektíva tagjává lesz, amelynek van jogszerű vezetője, amelynek vannak választott képviselői szervei, és ezeknek a törvényes határon belül joguk és kötelességük a vállalat és a kollektíva érdekeit sértő jelenségekkel szemben fellépni.¹¹²

¹¹² *A rendszerváltás után a munkajogi felelősség rendszere is átalakult, a szovjet típusú diktatúra rendszere után visszatért a normalitás. Jelenleg a Munka törvénykönyve (2012. évi I. törvény) a munkáltatói és a munkavállalói felelősséget is szabályozza.*

A munkáltató köteles megtéríteni a munkavállalónak a munkaviszonnyal összefüggésben okozott kárt. Akkor mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a) a kárt az ellenőrzési körén kívül eső olyan körülmény okozta, amellyel nem kellett számolnia, és nem volt elvárható, hogy a károkozó körülmény bekövetkezését elkerülje vagy a kárt elhárítsa, vagy b) a kárt kizárólag a károsult elháríthatatlan magatartása okozta. A munkáltató a munkavállaló teljes kárát köteles megtéríteni. Nem kell megtéríteni azt a kárt, amellyel kapcsolatban bizonyítja, hogy bekövetkezése a károkozás idején nem volt előre látható. Nem kell megtéríteni a kárnak azt a részét, amelyet a munkavállaló vétkes magatartása okozott, vagy amely abból származott, hogy a munkavállaló kárenyhítési kötelezettségének nem tett eleget. A bíróság a munkáltatót rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján a kártérítés alól részben mentesítheti. Ennek során különösen a felek vagyoni helyzetét, a jogsértés súlyát, a kártérítés teljesítésének következményeit értékeli. A munkáltatót felelősség terheli a munkavállaló munkahelyre bevitt tárgyaiban, dolgaiban bekövetkezett károkért. A munkáltató előírhatja a munkahelyre bevitt dolgok megőrzésében való elhelyezését vagy a bevétel bejelentését.

2. A TERMELŐSZÖVETKEZETNEK TAGJAI ÁLTAL OKOZOTT KÁRÉRT VALÓ ANYAGI FELELŐSSÉG ALAPVETŐ VONÁSAI

Mindjárt előljáróban célszerű utalni arra, hogy a termelőszövetkezeti jogi felelősségi normák társadalmi-gazdasági eredői sok tekintetben azonosak azokkal, amelyeket a munkajogi felelősségi szabályok vonatkozásában már érintettünk. Ezekre itt újból nem térünk ki.¹¹³ Azok a nem jelentéktelen eltérések, amelyek a munkajogi és termelőszövetkezeti jogi felelősség szabályai között vannak, azokat a sajátos viszonyokat tükrözik, amelyek a

A munkába járáshoz vagy a munkavégzéshez nem szükséges dolgok csak a munkáltató engedélyével vihetők be. E szabályok megsértése esetén a munkáltató a bekövetkezett kárért csak szándékos károkozása esetén felel.

A munkavállaló a munkaviszonyból származó kötelezettségének megszegésével okozott kárt köteles megtéríteni, ha nem úgy járt el, ahogyan az adott helyzetben általában elvárható. A kártérítés mértéke nem haladhatja meg a munkavállaló négyhavi távolléti díjának összegét. Szándékos vagy súlyosan gondatlan károkozás esetén a teljes kárt kell megtéríteni. Nem kell megtéríteni azt a kárt, amelynek bekövetkezése a károkozás idején nem volt előre látható, vagy amelyet a munkáltató vétkes magatartása okozott, vagy amely abból származott, hogy a munkáltató kárenyhítési kötelezettségének nem tett eleget.

A felelősségi feltételek fennállását, a kárt, valamint az okozati összefüggést a munkáltatónak kell bizonyítania. A kárt a munkavállalók vétkességük arányában, ha ez nem állapítható meg, közrehatásuk arányában viselik. A kárt a munkavállalók egyenlő arányban viselik, ha a vétkesség vagy a közrehatás arányát nem lehet megállapítani. A több munkavállalónak megőrzésre átadott dologban bekövetkezett hiányért a munkavállalók munkabéruk arányában felelnek. Egyetemes kötelezésnek akkor van helye, ha a kárt többen szándékosan okozták.

A leltárhiányért a munkavállaló vétkességére tekintet nélkül felel. A leltárhiányért való felelősség feltétele a) a leltáridőszakra vonatkozó, írásba foglalt leltárfelelősségi megállapodás megkötése, b) a leltári készlet szabályszerű átadása és átvétele, c) a leltárhiánynak a leltározási rend szerint lebonyolított, a teljes leltári készletet érintő leltárfelvétel alapján történő megállapítása, továbbá d) legalább a leltáridőszak felében az adott munkahelyen történő munkavégzés. Ha a leltári készletet a leltárhiányért nem felelős munkavállaló is kezeli, a felelősség további feltétele, hogy a leltárhiányért felelős munkavállaló az adott munkakörben vagy munkahelyen történő foglalkoztatáshoz írásban hozzájáruljon.

A bíróság a munkavállalót rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján a kártérítés alól részben mentesítheti. Ennek során különösen a felek vagyoni helyzetét, a jogsértés súlyát, a kártérítés teljesítésének következményeit értékeli.

Kollektív szerződés a munkáltatói vagy munkavállalói felelősségre vonatkozó törvényes szabályoktól csak a munkavállaló javára térhet el. Kivételt képez a leltárhiányért való kártérítési felelősség mértéke, a kollektív szerződés ez esetben szigoríthat a törvényes szabályokhoz viszonyítva. Kollektív szerződés rendelkezése alapján, gondatlan károkozás esetén, a kártérítés mértéke legfeljebb a munkavállaló nyolchavi távolléti díjának összege (a szerk.).

¹¹³ Legújabbban nemzetközi konferencián (Termelőszövetkezeti Jogi Konferencia, Budapest, 1962. december 12–15., „A termelőszövetkezeti felelősségi viszonyok néhány problémája” c. téma, ill. e téma vitája keretében) szovjet és bolgár termelőszövetkezeti jogászok is rámutattak a munkajogi és a termelőszövetkezeti jogi felelősségi viszonyok integrálására (Tsz-konferencia, 89–90. old.).

vállalati munkaviszonyhoz képest a termelőszövetkezeti tagsági viszonyban jelentkeznek. Lényegileg ezek azok, amelyek a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása során arra vezettek, hogy kialakulóban van egy sajátos termelőszövetkezeti felelősségi rendszer – ahogy ezt a termelőszövetkezeti jogi irodalom a valóságot tükrözően helyesen megállapítja.¹¹⁴

A termelőszövetkezeti tagsági viszonyban a vállalati munkaviszonyhoz képest természetesen számos sajátosság van. A fontosabbak közé tartozik mindenekelőtt az, hogy a termelőszövetkezeti anyagi felelősség a termelőszövetkezeti tagsági viszonyhoz tapad. Lényeges körülmény az is, hogy a termelőszövetkezeti tag kettős helyzetben van; egyszerre van munkavállalói és tulajdonosi pozícióban, ami jelentős mértékben kihat felelősségének alakulására is.¹¹⁵ Ugyancsak jelentős sajátosság, hogy a termelőszövetkezeti tag családjával együtt tagja a termelőszövetkezet kollektívájának, míg a vállalati munkaviszony vonatkozásában ilyen körülményről beszélni nem lehet. A tagsági viszonyból folyik, hogy más a munkavégzési kötelezettség jellege, törvényes minimuma, és hogy emellett a konkrétan adott viszonyoktól függően a gazdaságos működés végett a minimumnál lényegesen nagyobb munkavégzésre is szükség lehet. És végül a szövetkezet szervezeti struktúrája és felépítése is alapvetően eltér a vállalati kollektíva szervezeti felépítésétől.

A munkajogi és termelőszövetkezeti jogi felelősség közös vonásai mellett¹¹⁶ a termelőszövetkezeti jogi anyagi felelősség rendje a fentiek tükröződése-képp az alábbi főbb eltéréseket mutatja.

a) Kiindulásként természetesen a termelőszövetkezeti tagsági viszonyt feltételezi. Így van ez a magyar, a bolgár, a csehszlovák, a német és a szovjet jogban egyaránt.¹¹⁷ Nem egészen azonos az egyes országok törvényeinek

¹¹⁴ NAGY L., 220. ANTYIMONOV, I. fej., I/2–3., *Tsz-konferencia*, 88. old.

¹¹⁵ L. *Tsz-konferencia*, 88. old.

¹¹⁶ A közös vonások: a kárfelelősségi kötelelem hozzávetőlegesen azonos tartalmú általános kimondása [*Tsztvr*, 14. § (1), NAGY–SERES, 81. old., *BMASz*, 29. § (1) *CsTsztv*, 40. § (1), *NTsztv*, 15. § (1), a szovjet jogban több jogszabály rendelkezik a tsz-tag felelősségéről, l. BELJAJEVA, 8. old.]; a vétkesség mint alapelv alkalmazása, a vétkesség foka szerinti differenciálás [*Tsztvr*, 14. § (1)–(3), *BMASz*, 29. § (1)–(2), *CsTsztv*, 40., 41. § (5), *NTsztv*, 15. § (1)–(3), BELJAJEVA, 8. old.]; a felelősség mértékének korlátozása [*Tsztvr*, 14. § (2)–(3), *BMASz*, 29. § (2), *CsTsztv*, 41. § (1), (4)–(5), *NTsztv*, 15. § (3), BELJAJEVA, 10–11. old.]; a bírói fellebbezés esetenkénti lehetőségének nyitva hagyásával a kollektíván belüli felelősségre vonás elve [*Tsztvr*, 15., *BMASz*, 29. § (3), *CsTsztv*, 42., *NTsztv*, 17. §., BELJAJEVA, 13–14. old.].

¹¹⁷ *Tsztvr*. 14. § (1), a magyar bírói gyakorlathoz l. a Legfelsőbb Bíróság 800/1961. sz. polgári kollégiumi állásfoglalásának 4. pontját (Bírósági Határozatok, 1961. 8–9. sz. 230. old.), *BMASz*, 29. § (2), *CsTsztv*. 40. § (1), *NTsztv*, 15. §, BELJAJEVA, 9. old.

rendelkezése arra nézve, hogy a kárnak milyen feltételek között kell keletkeznie ahhoz, hogy a termelőszövetkezeti tag a termelőszövetkezeti jog szabályai szerint feleljen. A magyar törvény például nem tesz konkrét említést arról, hogy a felelősség a tagsági köteleességekkel miképp függ össze. A német törvény is olyan kitévelt tartalmaz, hogy „az a szövetkezeti tag, aki a szövetkezeti tulajdont vagy vagyont vétkesen megkárosítja”, kártérítéssel tartozik. A bolgár mintaalapszabály a termelőszövetkezeti jogi felelősséget akkor rendeli alkalmazni, ha a tag a kárt „a rábízott munka elvégzése közben” okozta; a „tagsági kötelezettségek teljesítése” körében kitévelt használja a csehszlovák törvény; az előbb említett szövegezést a német törvény „a szövetkezeti munkavégzés” kitévvel toldja meg. A kérdés tehát az, hogy minden felelősségi pozíció termelőszövetkezeti jogi felelősség-e, ha az egyik oldalon a termelőszövetkezet, a másikon pedig a tag áll. Ha számításba vesszük, hogy a magyar Legfelsőbb Bíróság is kimondta, hogy a kárnak a tagsági viszonytal összefüggésben kell keletkeznie, akkor a képet ma már egységesnek lehet tekinteni. Eszerint tehát a termelőszövetkezeti jogi felelősség szabályai csak akkor kerülhetnek alkalmazásra, ha a tag a kárt munkaköri tevékenysége, a rábízott munka elvégzése során okozta.¹¹⁸ Minden más esetben a polgári jogi felelősség szabályait kell alkalmazni.

b) A felelősség felső határa a magyar bírói gyakorlatban a sajátosan megfogalmazott tényleges kár (ti. az elmaradt hasznot is a tényleges kár körébe foglalja) – szándékosság, gondatlan bűncselekmény és súlyos gondatlanság esetén; enyhe gondatlanság esetén a felelősség korlátozott.¹¹⁹ A német törvény már pontosan nevével nevezi a gyermeket, amikor azt mondja, hogy

¹¹⁸ Mindezekhez l.: *Tsztvr*, 14. § (1), magyar Legfelsőbb Bíróság 800/1961. sz. polgári kolégiumi állásfoglalása, *BMASz*, 29. § (1), *CsTsztv*, 40. § (1), *NTsztv*, 15. § (1), (3); az irodalomban 1. *Tsz-konferencia*, 81. és kk. old.

¹¹⁹ *Tsztvr*, 14. § (2). – Maga a jogszabály nem beszél erről a kérdésről. A Legfelsőbb Bíróság – a gyakorlat hosszú ingadozása után – kimondta, hogy csak a tényleges kárért kell a felelősséget megállapítani, de jogilag váratlan és jogilag ellentmondásos fordulattal hozzát teszi, hogy „a ténylegesen felmerült kár körébe tartozik az a kár is, amely a terméskiesés folytán keletkezett”, ti. annak következményeképpen, hogy a tsz-tag a közös munkában vétkesen nem vett részt (800/1961. sz. P. k., 3. pont, Bírósági Határozatok, 1961. 8–9. sz. 229. old.). Az irodalom már rugalmasabb, amennyiben a munkavégzés vétkes elmulasztása miatt elmaradt haszonért csak kivételesen vonná felelősségre az érintetteket, mondván, hogy a munkarend megsértéséért csak ultima ratioként szabad kártérítési eljárást kezdeményezni [NAGY-SERES, 71., *Tsz-konferencia* (NAGY LÁSZLÓ előadása), 83. old.]. NAGY LÁSZLÓ az utóbb hivatkozott helyen – a bírósági gyakorlattal egyezően – védendőnek tartja az elmaradt haszonnak a tényleges kárba való beolvasztását, bár a vitát szerinte sem lehet lezártnak tekinteni.

súlyos kötelezettségmulasztás esetén a terméskiesést is meg kell téríteni.¹²⁰ A bolgár mintaalapszabály mulasztás esetén a tényleges kár megtérítésére kötelez.¹²¹ A csehszlovák törvény a tényleges kár és az elmaradt haszon megtérítésére kötelezi a termelőszövetkezeti tagot, ha a kárt szándékosan, pl. a munkavégzési kötelezettség szándékos elmulasztásával okozta; itt tehát a terméskiesés elmaradt haszonként jelenik meg.¹²² A szovjet jog szerint tényleges kárnak az olyan termés kiesése számít, amely már megtermett, de a nem vagy nem megfelelően végzett termésbetakarítás miatt veszett kárba. „A szovjet bírói gyakorlat szerint – írja Beljajeva – a kártérítés mértékénél csak a tényleges kárból kell kiindulni; az elmaradt hasznot számításán kívül kell hagyni. A tényleges káron a vagyoni veszteség, ill. a vagyon megrongálódása, továbbá azok a többletkiadások értendők, amelyeket a kolhoz a kolhozparaszt munkafegyelem-sértése miatt viselt, pl. a rossz minőségű munka újbóli elvégeztetése folytán.”¹²³

A felelősség mértéke vonatkozásában még meg kell jegyezni, hogy az enyhébb vétkességből fakadó felelősséget az egyes törvények az egyébként megállapított felső határon belül is csökkentik.¹²⁴

A fentiekből két következtetés levonása látszik jogosultnak.

Az egyik egy természetes terminológiai követelmény. Az nevezetesen, hogy ami elmaradt haszon, az nem tényleges kár. Ha valami nem terem meg, vagy silányabb minőségben terem meg, az nem *damnum emergens*; a *damnum emergens* körébe csak az tartozik, ami megvolt és most nincs meg, vagy jó volt és most silány.¹²⁵ Ez nem jelenti azt, hogy az elmaradt haszon megtérítési kötelezettségét – ha a jogalkotó helyesnek látja – nem lehet előírni. A másik következtetést úgy lehetne megfogalmazni, hogy a felelősség felső határát perspektivikusan a tényleges kárban helyes látni.

¹²⁰ *NTsztv*, 15. § (1).

¹²¹ *BMASz*, 29. § (2).; ha a munkaidényben a munkaegység-minimum nem teljesítése forog fenn, a *BMASz*, a természetbeni és pénzbeli előleget fegyelmi szankcióként 50%-ra lehet csökkenteni [27. § (4)].

¹²² Ez következik a *CsTsztv* 41. §-ának 1. bekezdéséből: „Ha a szövetkezeti tag hanyagságból okoz kárt, köteles a szövetkezetnek a tényleges kárt megtéríteni, az elmaradt hasznot ellenben nem”.

¹²³ BELJAJEVA, 10. old.

¹²⁴ *Tsztv*, 14. § (3), *BMASz*, 29. § (2), *CsTsztv*, 41. § (3)–(4), *NTsztv*, 15. § (2)–(3), BELJAJEVA, 10–11. old.

¹²⁵ Ez az álláspont a legutóbbi időben a magyar irodalomban is felmerült (*Tsz-konferencia*, 89. old. EÖRSI GYULA korreferátuma).

A termelőszövetkezetek megszilárdulása ezt bizonyosan hamar lehetővé, a jó munkaszervezés és jó gazdálkodás ösztönzése pedig minél előbb szükségessé is teszi. Emellett szól az is, hogy az alapul fekvő társadalmi viszony nem áruviszony, és hogy ebből folyóan a termelőszövetkezeti jogi felelősséget általában nem a teljes reparáció szemlélete vezeti; miért is a felelősség mértéke több más vonatkozásban is korlátozott. Mint a szovjet megoldás mutatja, a perspektivikusan jogosan általánosként jelzett szabályozásnak megvan a reális alapja.

c) A vétkesség alapján fennálló korlátozott felelősség következtében fizetendő kártérítési összeg megállapításánál figyelembe kell venni a vétkesség fokát, továbbá a tag vagyoni helyzetét, családi körülményeit és a termelőszövetkezetben végzett munkáját, a kár jelentőségét stb.¹²⁶

d) A korlátozott és különböző szempontok szerint megállapított kártérítési összeg: többnyire a termelőszövetkezet egy tagjára eső átlagmunkaegység alapján vagy készpénzben kerül megállapításra.¹²⁷

e) Az anyagi felelősséget általában a tsz választott szervei, illetőleg maga a kollektíva, a közgyűlés „róják” ki.¹²⁸

¹²⁶ *Tsztvr*, 14. § (3), *BMASz*, 29. § (1), *CsTsztv*, 40. § (1), 41. § (1), (4)–(5), 43. §, *NTsztv*, 15. § (1), (3) BELJAJEVA, 9. és kk. old.

¹²⁷ *Tsztvr*, 14. § (2), *BMASz*, 29. § (1)–(2), *CsTsztv*, 41. § (3)–(4), *NTsztv*, 16–17. §§.

¹²⁸ *Tsztvr*, 15. §, *BMASz*, 29. § (3), *CsTsztv*, 42. §, *NTsztv*, 17. §, BELJAJEVA, 13. és kk. old.

5. §

DELIKTUÁLIS FELELŐSSÉG ÉS BIZTOSÍTÁS A SZOCIALISTA JOGBAN

Egy amerikai szerző azt írja egyik munkájában, hogy „bizonyos értelemben a kommunizmus maga a biztosítás”, miért is szocialista társadalomban a biztosítás intézményének nincs helye.¹²⁹ Ezt a megállapítást bizonyos értelemben jellemzőnek, illetőleg találónak is lehet tekinteni. A szocialista társadalmi rend valóban biztosít, egyebek között olyan létbizonytalansági jelenségekkel szemben, amelyek esetére a kapitalista társadalom viszonyai között az emberek a biztosítás intézményéhez folyamodnak. Ilyenfajta biztosítási szemlélet nem egyeztethető össze a szocialista jogszemlélettel. Különösen azért sem, mert a kapitalista viszonyok között az, ami az egyik oldalon a létbizonytalansággal szembeni védekezést jelenti, a másik oldalon vaskos profitban csapódik le. Ha tehát a szocialista gazdasági és jogi mechanizmus is ismeri a biztosítás intézményét, az bizonyosan más, mint amilyen biztosítási elképzelések a hivatkozott amerikai szerző elképzelései előtt lebegnek. Más a társadalmi funkciója – még akkor is, ha a jogi formák sokszor hasonlóak. Alább a szocialista biztosítási rendszernek csak azokra az intézményeire térünk ki, amelyek az anyagi felelősség rendjével azonos összefüggésben vannak. 1. Először a társadalombiztosítás, majd 2. a felelősségbiztosítás intézményéről, ill. ezeknek a kártérítési felelősséggel való összefüggéséről szólnunk. 3. Végül röviden megvizsgáljuk, hogy a biztosítás és a felelősség összefüggésének alakulásában milyen fejlődés várható.

1. A kártérítési igény és a társadalombiztosítás. – A társadalombiztosítási intézmények, a társadalombiztosítási szolgáltatások részletes taglalása kívül esik e munka keretein. Utalni kell azonban néhány olyan általános

¹²⁹ A. H. MOWBRAY, *Insurance, its Theory and Practice in the United States*. New York–London 1946. 610–612. old. Idézi: *Property Insurance. Insurance Protection of Social Property c. lengyel tanulmánykötet* (Polskie Wydawnictwa Gospdarcze, Warszawa 1958. 380 old.) orosz és angol nyelvű rezüméje (Warsaw, 1959. 30. old., kiadó: W. WARKALLO), 19. old.

összefüggésre, amelyek az anyagi felelősség és a társadalombiztosítás rendszere között fennállnak.

Szocialista államokban a társadalombiztosítás rendszere nagymértékben kibontakozott. A társadalombiztosítási szolgáltatások minden munkaviszonyban¹³⁰ álló személyre kiterjednek, és függetlenek attól, hogy igénybevételek természetes vagy deliktumból származó megbetegedés, ill. halál miatt történik-e. Kézenfekvő, hogy a társadalombiztosítási szolgáltatások csak az ún. személyi károk területén függenek össze a felelősségi rendszerrel. Mégpedig a szankciók, a kártérítési összeg oldaláról. A károsult ui. a károkozóval szemben nem érvényesíthet olyan igényeket, amelyek kielégítése a társadalombiztosítási szolgáltatások formájában már megtörtént (táppénz, ingyenes orvosi ellátás, rokkantság esetén életjáradék stb.). A károsultnak, illetőleg – halál esetén – a tartásra jogosult hozzátartozóinak a dologi károk megtérítése mellett arra a különbözetre van igényük, amely a társadalombiztosítási szolgáltatások és az egyébként szokásos kereset között van. Igényük van továbbá a betegség, ill. haláleset kapcsán fellépő indokolt különkiadások megtérítésére is.

A polgári jogi kódexek a társadalombiztosítási szolgáltatásoknak és a kártérítés mértékének ezt az összefüggését általában mint magától értetődőt feltételezik, és kifejezetten nem is rendelkeznek róla. Abból indulnak ki, hogy ez nemcsak a jogalkotó, de a jogalkalmazó számára is természetes; amint az is természetes, hogy a társadalombiztosítási intézménynek szolgáltatási erejéig visszkereseti joga van a felelős károkozóval szemben.¹³¹ Így a csehszlovák, a bolgár és a magyar törvénykönyv. A szovjet polgári jogi jogalkotás 1929-ben és 1961-ben is szükségét látta annak, hogy ezt az összefüggést – a társadalombiztosítási szervek visszkereseti jogára is kiterjedően – *expressis verbis* szabályozza.¹³²

Itt kell utalni arra, hogy az önkéntes vasúti és egyéb balesetbiztosítási formák teljesen függetlenek a kártérítési igényektől, a károkozó ezekre tekintet nélkül tartozik a kártérítési összeget kifizetni.

¹³⁰ A munkaviszony lehet alkalmazotti viszony állami, társadalmi szervnél vagy magánmunkáltatónál, lehet szövetkezeti tagsági viszony is, miután általában a szövetkezetek is kötelesek tagjaik után társadalombiztosítási hozzájárulást fizetni.

¹³¹ Példaként utalunk a magyar joggyakorlatra, amelyet főbb vonásaiban EÖRSI GYULA foglalt össze a kártérítésről még a *PTK* előtt megjelent munkájában (EÖRSI, 178–179. old.).

¹³² *SzPTK*, 412–415., *Alapelvek*, 92. §§.

2. Felelősség és felelősségbiztosítás – a) A felelősségbiztosítás intézménye a szocialista jogokban is ismert. A magyar törvénykönyvben megfogalmazott *felelősségbiztosítás fontosabb tételes jogi elemei* a következők:

aa) Mindenekelőtt a felelősségbiztosítás körülhatárolása: Felelősségbiztosítási szerződés alapján a biztosított követelheti, hogy a biztosító a szerződésben megállapított mértékben mentesítse őt olyan kár megtérítése alól, amelyért jogszabály szerint felelős.¹³³

bb) A biztosító a kártérítési összeget a károsultnak fizeti.¹³⁴

cc) A biztosítót a károsulttal szemben a biztosított szándékos vagy súlyosan gondatlan magatartása nem mentesíti.¹³⁵

dd) A károsult igényét közvetlenül nem a biztosító, hanem a biztosított ellen érvényesíti.¹³⁶

ee) A biztosított bírósági marasztalása a biztosítóval szemben csak akkor hatályos, ha a biztosító a perben részt vett,¹³⁷ a károsulttal kötött egyezségé pedig csak akkor, ha azt a biztosító tudomásul vette.¹³⁸

¹³³ PTK, 560. § (1). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:470. § (1) bekezdése szerint „felelősségbiztosítási szerződés alapján a biztosított követelheti, hogy a biztosító a szerződésben megállapított módon és mértékben mentesítse őt olyan kár megtérítése, illetve sérelemdíj megfizetése alól, amelyre jogszabály értelmében köteles” – a szerk.]

¹³⁴ PTK, 560. § (2). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:472. § (1) bekezdése szerint „A biztosító szolgáltatását a károsultnak teljesítheti. A biztosított akkor követelheti, hogy a biztosító neki teljesítsen, ha a károsult követelését ő egyenlítette ki” – a szerk.]

¹³⁵ PTK, 560. § (3). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:464. § (1) bekezdése szerint „A biztosító mentesül szolgáltatási kötelezettsége alól, ha bizonyítja, hogy a kárt jogellenesen, szándékos vagy súlyosan gondatlan magatartással

^{a)} a szerződő fél vagy a biztosított;

^{b)} a velük közös háztartásban élő hozzátartozójuk, üzletvezetésre jogosult tagjuk vagy az általános szerződési feltételben meghatározott munkakört betöltő alkalmazottjuk, tagjuk vagy megbízottjuk; vagy

^{c)} a biztosított jogi személynek az általános szerződési feltételben meghatározott vezető beosztású tisztségviselője vagy a biztosított vagyontárgy kezelésére jogosított tagja, munkavállalója vagy megbízottja okozta” – a szerk.]

¹³⁶ PTK, 560. § (2).

¹³⁷ Ezzel azonos elbírálás alá esik, ha képviselhetési jogáról lemondott [PTK, 560. § (4)].

¹³⁸ PTK, 560. § (4). [A jelenleg hatályos, a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény 6:474. § szerint „(1) A károsult kártérítési igényének a biztosított által történt elismerése, teljesítése és az azzal kapcsolatos egyezsége a biztosítóval szemben akkor hatályos, ha ahhoz a biztosító előzetesen hozzájárult vagy azt utólag tudomásul vette.

⁽²⁾ Nem hivatkozhat a biztosító arra, hogy a károsult követelésének a biztosított által történt elismerése, teljesítése vagy az azzal kapcsolatos egyezsége vele szemben hatálytalan, ha a követelés nyilvánvalóan megalapozott.

⁽³⁾ A biztosított bírósági marasztalása a biztosítóval szemben akkor hatályos, ha a biztosító a perben részt vett, a biztosított képviseletéről gondoskodott vagy ezekről lemondott” – a szerk.]

ff) Szándékos károkozás, valamint a szerződésben megállapított súlyos gondatlanság esetén a biztosítónak a biztosítottal szemben visszkereseti joga van.¹³⁹

b) Ha az egyes szabályok társadalmi motívumait, illetőleg társadalmi funkcióját keressük, mindenekelőtt az intézmény egészének társadalmi-gazdasági meghatározóira kell utalnunk.

A magyar kódex indokolása is utal arra, hogy a modern technika megsokszorozza az olyan termelőeszközök és gépek számát, amelyek üzemeltetése fokozott kárveszélyforrást és tényleges károkozást eredményez. Sokasodik tehát azoknak az eseteknek a száma, amelyek kapcsán „bizonyos jogalanyok kártérítésre kötelesek annak ellenére, hogy vétkességük egyáltalán nem, vagy csak közvetve forog fenn, az érdekeltek ezért saját kártérítési kötelezettségüket felelősségbiztosítási szerződés kötésével hárítják a biztosítóra”.¹⁴⁰

Kézenfekvő indok az is, hogy „e biztosítási fajta funkciójánál fogva ugyancsak alkalmas arra, hogy a kártérítésre kötelezettek terheit a társadalom érdekelt tagjai között megossza”.¹⁴¹ Különösen előtérbe állítandó ez a momentum a fejlődésnek abban a mai szakaszában, amikor egyre több magánszemély üzemeltet személygépkocsit, amelyhez a veszélyes üzem tárgyi felelőssége tapad.

További jelentős tényező az is – éppen a személyi tulajdonban levő gépkocsik számának fokozódása révén –, hogy a károsult ne legyen kitéve a károkozóval szembeni hosszú végrehajtási eljárásnak, rossz esetben a károkozó fizetéseképtelenségének. Nem véletlen, hogy a szocialista államokban, így Magyarországon is, a közelmúltban rendelték el a gépkocsik kötelező felelősségbiztosítását. A felelősségbiztosítás ui. nemcsak a biztosított, de a károsult oldaláról is garanciát jelent a felmerült károk gyors megtérítésére.

Ha ezeket az általános indokokat összevetjük azokkal, amelyek – mint láthattuk – a felelősségbiztosítás intézményét kapitalista viszonyok között indokolták, ill. indokolják, akkor látszatra kevés különbség van. Egy azonban lényeges. Az nevezetesen, hogy a biztosítás ott profithajtó üzleti vállalkozás, amely a „kockázat társadalmosítása” révén a nagy tőkés vállalkozók profitját is növeli. Ez az egyik oka a biztosítás olyan nagy

¹³⁹ PTK, 560. § (3).

¹⁴⁰ PTK-Indoklás, 432. old.

¹⁴¹ Uo., 432. old.

propagandájának a kapitalista államokban. Vannak azonban még további eltérések is, ha nem is az általános indokok körében. Utaltunk arra a tendenciára, amely a biztosítás révén nemcsak a kockázat társadalmosítását, de a felelősség felszámolását is célozza. Mint látható, a felelősségbiztosítás szocialista változata a felelősséget mint prevenció eszközt a felelősségbiztosítás intézményében megtartja. Két vonatkozásban is hat a károkozóra. Egyrészt a kártérítési perben ő az alperes – függetlenül attól, hogy a kártérítési összeget végül is a biztosító fogja a károsultnak kifizetni. Másrészt a biztosító visszeresete útján. Ha ugyanis szándékos károkozás vagy a biztosítási szerződésben ilyen szankcióval rögzített súlyos gondatlanság forog fenn, a biztosító, mint láttuk, követelheti a biztosítottól a kifizetett biztosítási összeg megtérítését. A felelősségbiztosítás érvényesülésének útja tehát a felelősség megállapításán keresztül vezet, amelynek során a prevenció elve megfelelően realizálódik. És ez az, amit a szocialista polgári jog állandóan hangoztat: a felelősségi normáknak nemcsak egyszerűen anyagi sérelmek reparációját kell biztosítaniuk; a szocialista jog felelősségi rendszerének minden elemében alkalmasnak kell lennie arra is, hogy visszahasson az emberekre, nevelje és ezen keresztül meg is változtassa őket.

3. A fentiek után indokolt néhány szót szólni a *biztosítás és a felelősség jövőbeni alakulásának lehetőségeiről* is.

Mint láttuk, a szocialista jog felelősségi rendjében a prevenció elve mellett a reparáció viszonylag differenciáltan jelentkezik. Közelebbről a következők szerint. A polgári jog területén a teljes reparáció az általános; szinte kizárólagosnak mondható, ha állami vagy társadalmi szerv a felelős állampolgárral szemben; ha állampolgár a kötelezett, a felelősség összegszerű mérséklése gyakrabban lehetséges. A teljes reparáció, egyáltalán a reparáció jelentősége jut kifejezésre a veszélyes üzem tárgyi, illetőleg abszolút felelősségében. Ez más oldalról persze a prevenciót is növeli, de nem változtat azon, hogy a szocialista jog a társadalom tagjainak kártalanításában, azaz a reparációban sokkal messzebb megy, mint a kapitalista jog. Mint jeleztük, az állampolgárok kárainak lehető teljes reparálására vonatkozó igény közvetlenül a szocialista tulajdoni viszonyokból származik. A szocialista termelési viszonyokból, a termelés adott szervezeti formáiból folyik más oldalról az is, hogy vannak deliktuális viszonyok, amelyekre nézve az árufurma, ill. a teljes reparáció elve háttérbe szorul. Már a polgári jogi felelősségi szabályok is lehetővé teszik a kártérítés mérséklését, ha ezt

különös méltánylást érdemlő körülmények indokolják. Az árufорма tehát már itt csorbát szenved – gyakorlatilag általában az állampolgárok javára (állampolgárok közötti viszonyban a valamilyen okból „elnezést” érdemlő károsult javára). Az egyes szocialista kollektívák tagjait a kollektívával szemben, minthogy őket nem áruviszony fűzi a kollektívához, általában is korlátozott felelősség terheli; a reparáció csak kivételesen teljes, előtérben a nevelés áll. A „kedvezményezett” helyzetben ismét csak az állampolgár áll. Az előbbiek szerint mint kárvallott, az utóbbiak szerint mint kártérítésre kötelezett fél. Mindebből világosan következik, hogy a szocialista jog az ember, ill. anyagi érdekeinek elismerését és védelmét – éppen a prevenció elvének fokozott érvényesülése végett – messzemenően előtérbe állítja.

Az így megkonstruált felelősségi rendszert – az éppen most mondottakat még jobban realizálandó – a társadalombiztosítás és a felelősségbiztosítás intézménye egészíti ki. Az előző személyi károk tekintetében általános, az utóbbi a tömegesen előforduló közlekedési balesetek tekintetében garantálja a dologi károk gyors kártalanítását arra az esetre, ha a kártérítésre kötelezett magánszemély. Állami vagy társadalmi szerv esetében a fizetőképesség garantálásához külön felelősségi biztosítás nem látszik szükségesnek; az állami és társadalmi szerv általában is garantálja a vele szemben kártérítésre jogosult állampolgár kártalanításának biztonságát. Mindkét biztosítási forma a reparáció biztosítása mellett a prevenció elvét is megőrizte, amennyiben a biztosítónak a károkozóval szemben visszkéretési joga van (a felelősségbiztosításnál szűkebb, a társadalombiztosításnál szélesebb körben). Mindez azt mutatja, hogy az egyes állampolgárok anyagi kárainak gyors reparálása a biztosítás intézménye útján – a felelősség nevelő funkciójának megőrzésével – előnyösen és eredményesen garantálható, hogy ez egyformán szolgálja a károsultak és a károkozók érdekeit.

Felvetődik mármost a kérdés, hogy ha az ember védelme, a károsult állampolgárok kártalanítása, tehát a teljes reparáció ennyire fontos elve a szocialista jognak, ha ez a biztosítás intézménye útján az egyéni felelősség megőrzésével ennyire előnyösen biztosítható, nem terjeszthető-e ki a biztosítás intézménye az emberek mindenfajta károsodására? Mint láttuk, kapitalista viszonyok között ez a probléma már felmerült. Természetesen más tartalommal. Az idevonatkozó polgári elméleti állásfoglalások valóra váltása az egyéni felelősség feladását is jelentené. Nem beszélve arról, hogy a biztosítás a profitszerzésnek is egyik lényeges eszköze. Ez azonban

szocialista viszonyok között elesik. Nem volna szó az egyéni felelősség feladásáról sem.

Mi ellen biztosítana a társadalombiztosítás szintjéig felemelt általános és kötelező felelősségbiztosítás?¹⁴² Ha a társadalombiztosítás és a felelősségbiztosítás útján ma már létező garanciákat adottnak vesszük, akkor erre a kérdésre a következőket kell válaszolni. Biztosítaná először olyan károk megtérülését, amelyekre nézve kártalanítási kötelezettsége alól az okozó a mai jog szerint valamilyen címen kimenti magát. Biztosítaná másodsor az elszenvedett kár azon részének megtérülését is, amelyet az okozó azért nem köteles megtéríteni, mert különleges méltánylást érdemlő körülményei folytán a csökkentett kártérítés kedvezményére érdemes. Biztosítaná harmadszor azt is, hogy a károsult az anyagi jog szerint járó kártalanítást a végrehajtási eljárás esetlegességének konzekvenciáira tekintet nélkül gyorsan megkapja. És végül általában felmenthetné a károsultat az alól is, hogy a kár összegén és okozatosságán túlmenően jogi vitába (perbe) bocsátkozzék a károkozóval. – A visszkeresetre jogosított és kötelezett ebben a konstrukcióban mindig a biztosító lenne. A visszkereseti jog és köteleesség feltételeit, más oldalról nézve: a károkozó egyéni anyagi felelősségének körét természetesen megfontoltan kellene megállapítani, hiszen a felelősségbiztosítás részben őerte is van, ő is viseli a rásó biztosítási díjat. – Röviden ezeket lehetne az előbb feltett kérdésre válaszolni.

Bizonyos, hogy a fentiekben nagy vonalakban vázolt általános felelősségbiztosítás bevezetése nem tartozik még napi feladataink közé. Bizonyos az is, hogy bevezetését adott esetben sokoldalú elemzésnek és megfontolásnak kell még megelőznie. Fel kell például viszonylag pontosan tárni pénzügyi követelményeit, elemezni kell várható morális hatásait, meg kell határozni legcélszerűbb és a szocialista felelősségi jog elveivel leginkább összhangban álló dogmatikai konstrukcióját és így tovább. Bizonyos, hogy ilyen és sok más probléma előzetes tisztázását követeli majd. Bizonyos azonban véleményünk szerint az is, hogy a fejlődés mind közelebb hozza azt az időt, amikor már ez a munka is halaszthatatlan lesz.

¹⁴² Tulajdonképpen károkozás-biztosításnak is lehetne nevezni, miután olyan, a biztosított által okozott károk biztosító általi megtérítésére is vonatkozik, amelyekre nézve felelősségét kimentheti.

6. §

ZÁRÓKÖVETKEZTETÉSEK

1. A szocialista forradalommal, illetőleg a szocialista gazdasági és társadalmi viszonyok uralomra jutásával az egyetemes jogfejlődés is forradalmian új szakaszba lép. A jogrendszer forradalmi átalakulásának súlya elsősorban az alkotmányjog, a tulajdonjog, a személyek jogának, valamint a szocialista gazdaság igazgatási és szerződési viszonyainak területére esik. Nem kevésbé jelentős azonban az *átalakulás a szocialista jogok felelősségi rendszere tekintetében sem.*

2. *A deliktuális felelősségi rendszer átalakulásának alapját és meghatározóit azok a társadalmi és gazdasági viszonyok, illetőleg jogpolitikai célkitűzések jelentik, amelyek a szocialista társadalmi rendre sajátosan jellemzőek.* Ezek – főbb vonatkozásokban – a következők.

a) Szocialista viszonyok között az antagonisztikus érdekellentétek helyébe – mind az emberek egymás közötti, mind az emberek és az állam közötti viszonyban – alapvetően az érdekazonosság lép. A különböző forrásokból származó, ezt az érdekazonosságot sértő, társadalmilag rosszallt károkozó magatartások lehetsége azonban ezzel nem kizárt. Elkövetésük tiltottnak minősül, és szerzőik részéről exkulpációra, illetőleg jóvátételre szorul.

b) Az ilyen magatartásokkal, deliktuális jelenségekkel szembeni társadalmi – és végső soron jogi – védekezésnek ki kell terjednie mindazokra az értékekre és viszonyokra, amelyek védelme, gyarapítása és fejlesztése elválaszthatatlan a szocializmus építésétől.

c) A társadalmi tulajdon alapján felépülő szocialista társadalmi rendben a termelőeszközök általában társadalmi tulajdonban vannak. Az állampolgárok meghatározott – üzemi, termelőszövetkezeti és egyéb – kollektívák keretében vesznek részt a társadalmi termelésben, és a nemzeti jövedelemből végzett munkájuk arányában részesülnek. Ebből folyik, hogy károkozó magatartásaik szankcionálásánál az áruszemléletből folyó reparáció differenciáltan jelentkezik, hogy továbbá a felelősségi viszonyok jogi strukturájának kifejezésénél tekintettel kell lenni azokra a társadalmi

formációkra, kollektívákra, amelyeknek az egyes állampolgárok a társadalmi termelésben való részvételük során tagjaivá válnak.

d) A szocialista eszme lényegéhez tartozik az ember és a társadalom fejlődésének, általában a világ megváltoztatásának állandó igénylése, a fejlődés útjának céltudatos egyengetése. A szocialista társadalom ehhez az eszközök nagy skálájával rendelkezik – a deliktuális jelenségek, a károkozó emberi magatartások fokozatos felszámolásához is. Ezeknek egyike a jog, a felelősségi normák, ill. szankciók, amelyeknek alkalmazására logikusan csak akkor kerülhet sor, ha az adott jelenségek, ill. magatartások túlhaladásához ilyenekre szükség van, és ha azok – akár a felelősség alapja, akár annak mértéke szempontjából – alkalmasak a kívánt hatás elérésére: az emberek nevelésére, a deliktuális jelenségek forrásainak csökkentésére, a károk reparálására.

3. *A felelősség általános szabályait illetően* mindezekből a következő alapvető konzekvenciák folynak.

a) Aki társadalmilag rosszalnt és ezért jogellenesnek nyilvánított magatartással belátási képességének birtokában másnak kárt okoz, köteles ezt az állandóan növekvő gondossági követelmények feltételei mellett kimenteni, avagy jóvátenni.

Kézenfekvő ebből, hogy akik belátási képességük híjával vannak, ilyen értelemben általában nem vonhatók felelősségre. Ennek kivételes jelleggel méltányossági okokból akkor lehet helye, ha a vétőképtelen okozó és a károsult anyagi helyzetének viszonya ezt nyilvánvalóan indokoltá teszi.

Szocialista viszonyok között az állampolgárok anyagi helyzete között olyan fokú eltérés, amely a felelősség megállapítását pusztán a vagyoni helyzet különbözősége alapján is indokoltá tenné, általában nincs. Ezért a méltányossági felelősségnek mint általános szabálynak jogosultsága a szocialista társadalmi rendben általában nem védhető. A kapitalista felelősségi szabályok „milliomos klauzulája” – a fejlődés ironikus kifejezésekképp – miliomosok hiányában időszerűtlenné vált.

b) A rosszalnt és károkozó magatartás szankciója általában a teljes reparáció. A felelősség mértékét azonban a bíróság a felek anyagi helyzetére és más olyan méltánylást érdemlő körülményre tekintettel, amely a szankció nevelő hatásához figyelembe veendő, csökkentheti. A felelősség mértékének számítási bázisa természetesen a tényleges kár és az elmaradt haszon.

c) A szocialista jogszemlélettől – mert nem veti alá magát az áruszemlélet abszolutizmusának – idegen az erkölcsi értékek „tőkésítése”. Ezért a morális kárt anyagi eszközökkel, többségi vélemény szerint, általában nem lehet kompenzálni. Erkölcsi kár esetén az érzékelhető anyagi kihatású károsodás az, amely – ha van ilyen – kártérítési igény tárgya lehet.

d) A sérült beleegyezése nem mentesít senkit a felelősség alól, ha társadalmi érdekek kockáztatásáról van szó.

4. *Az állampolgárok, a mindennek középpontjában álló ember életének, testi épségének és egyéb érdekeknek védelme esetenként a fentieknél is szigorúbb felelősségi normákat igényel.* Kapitalista viszonyok között hosszú, sokszor éles harcba átnövő küzdelem folyt azért, hogy a munkások és mindazok, akik a nagyüzemi termelési gépi és egyéb veszélyes termelési eljárásai révén kárt szenvednek, akkor is kártérítésben részesüljenek, ha az üzemeltető vétkessége – mint az esetek óriási többségében – nem is állapítható meg. Mint látható volt, a hosszú harc is ellentmondásos és általánosnak csak ügyyel-bajjal nevezhető megoldásokra, eredményekre vezetett.

A szocialista jogpolitika nyíltan szembenéz a tényekkel. A fejlett technika alkalmazása a népgazdaság, a szocializmus építésének érdeke. A technika fejlődésével ugyan egyre több olyan termelési eljárás válik nem veszélyessé, alakítható veszélytelenné, amely eddig veszélyesnek számított, mégis nyilvánvaló, hogy az egyre bonyolultabb gépek és technikai, sőt ma már vegyi, pl. nukleáris folyamatok alkalmazása, ipari hasznosítása a gondosság magas foka mellett is fokozott kárveszélyforrást jelentenek. A károsult dolgozókat nem lehet kitenni annak, hogy kártalanításuk attól az esetlegességtől függjön, hogy vajon sikerül-e a káresetek vétkességi elemeit felderíteni vagy sem. Éppen azért szükségessé vált annak általános érvényű kimondása, hogy ha valamely kár fokozott veszéllyel járó tevékenységből következik, a károsult az okozó vétkességére, a kárral kapcsolatos személyes magatartására tekintet nélkül jogosult kártalanításra. A felelősségnek ez alól a szigora alól az okozó csak a sérült önhibájának vagy annak bizonyításával szabadul, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik.

Olyan körben, ahol a közérdekű tevékenységhez fokozott mértékben párosul – a közönséges veszélyes üzem kárainál is nehezebben elhárítható – károsodás, mint pl. a bányaművelés körében, a szocialista jog a társadalom tagjainak védelmében az abszolút felelősség intézményét látja helyesnek.

Ezek a szabályok amellett, hogy fokozott biztonságot nyújtanak a kártalanítás jogos igényének biztosításához, mindazokat, akik veszéllyel járó tevékenységet fejtenek ki, gondosságra, megfelelő körültekintésre ösztönzik – mind az emberi magatartásokat, mind az egyes technikai eljárások belső veszélyforrásainak csökkentését illetően.

5. A szocialista társadalmi rendben a társadalom tagjai nem az áruviszonyok bonyolult szövevényének atomizált elemei. Az emberek a társadalmi tulajdonon alapuló társadalmi termelésben való részvétel során meghatározott kollektívák tagjaivá válnak. Ebből folyik az a tendencia, amit *az egyéni felelősség társadalmasításának* lehet tekinteni.

Ez főbb vonásaiban két irányban jelentkezik. Egyrészt abban, hogy harmadik személyekkel szemben a kollektíva (üzem, termelőszövetkezet, egyéb intézmény) felelőssége lép előtérbe. Másrészt pedig abban, hogy a károkozó taggal szemben a felelősség kérdését a kollektíva veti fel, elsősorban a kollektíva érdekeit, sajátos helyzetét, a tagnak a kollektívához való viszonyát és egyéb körülményeit tartva szem előtt; a reparáció másodrendű kérdéssé válik.

Mindez pedig azt jelenti, hogy az, amit az egyéni felelősség társadalmasításának neveztünk, nem az egyéni felelősség csökkentésében vagy elmosásában, ellenkezőleg, annak fokozásában áll. Az a körülmény ui., hogy az egyén a maga szűkebb kollektívájával szemben tartozik jogellenes magatartásának következményeit jóvátenni, a felelősséget sokkal közvetlenebbé és a nevelés szempontjából sokkal hatásosabbá teszi.

a) Abban az átalakulásban, amely alkalmazott, termelőszövetkezeti tag esetén harmadik személyekkel szemben az adott kollektívát állítja előtérbe, és a kollektívát utalja visszakeresetre, számottevő előrehaladás mellett, a fejlődés még nem tekinthető befejezettnek. Ebben az átalakulási folyamatban az adott viszonyok között még különböző, más szóval esetenként nem eléggé konzekvens megoldások is jelentkeznek, amelyek a fő tendencia teljes érvényesülésének idejét kitolják.

aa) Az általános tendenciához a legközelebb az alkalmazott és a szövetkezeti tag károkozásáért való felelősség áll, amely a szocialista jogokban fokozatosan bontakozott ki. A kollektíva felel kifelé, és sajátos szabályai szerint maga vonja felelősségre károkozó tagját.

bb) Az államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség esetén a képviselt intézmény közvetlen felelőssége általában szűkebb, mert több

feltételhez kötött (egyes törvények bizonyos szervek, így a bírói, ügyészi és nyomozói szervek esetére külön jogszabályhoz kötik az anyagi felelősségi normák érvényesülését; ettől eltekintve általánosságban is az a helyzet, hogy az anyagi felelősség felvetését a kódexek egy része csak akkor engedi, ha az eljáró alkalmazott bűnösségét, ill. vétkességét, vagy az eljárás szabálytalanságát bírói vagy fegyelmi eljárásban megállapították, ha a kár elhárításához a lehetséges jogorvoslatokat igénybe vették stb.). Tény azonban, hogy meghatározott feltételek mellett ugyan, de ezekben az esetekben is az eljáró személy helyett az állami intézmény, az államigazgatási szerv felel harmadik személyekkel szemben.

b) Azáltal, hogy harmadik személyeknek okozott károkért a károkozó személy helyett közvetlenül az az intézmény, az a kollektíva felel, amelynek a károkozó tagja, a harmadik személyek károsítása jogilag úgy minősül, mint az a kár, amelyet a kollektíva tagjai közvetlenül a kollektívának okoznak. A kollektíván belül ilyen alapon keletkező felelősségi viszonyok jogi szabályozása a már vázolt társadalmi, gazdasági és jogpolitikai tényezők következtében a polgári jogi felelősség normáitól eltérően alakul, és ma már mint munkajogi és termelőségvetkezeti jogi anyagi felelősségi rendszer jelentkezik.

Ennek alapvető sajátosságai a következők:

aa) A felelősség alapja a vétkesség, a polgári jogi tárgyi felelősség fogalma ebben a körben ismeretlen.

bb) A felelősség mértéke több tényező közvetítésével korlátozott. Korlátozott egyáltalán, amennyiben a teljes kompenzációra és az elmaradt haszonra csak kivételesen terjed ki. A felelősség korlátozásának olyan alapjai vannak, mint a vétkesség foka, a károkozó anyagi helyzete, munkakörének jellege (vezető állású vagy beosztott dolgozóról van-e szó), egyéb körülmények.

cc) Az anyagi felelősség megállapítására vállalati munkaviszony esetén a vállalat vezetője, a dolgozókat is képviselő egyeztető bizottságok, termelőségvetkezeti tagsági viszony esetében a szövetkezeti szervek az illetékesek. Bírósági út igénybevételére az idetartozó ügyekben általában csak ezt követően van lehetőség.

6. A biztosítás és az anyagi felelősség két síkon vet fel egészen szoros összefüggéseket.

a) Az összefüggések egyik síkja a társadalombiztosítás területére esik. Az a tény, hogy a társadalombiztosítási szolgáltatások széles skálája a társadalom majdnem minden tagjára kiterjed, két vonatkozásban hat ki a kártérítési

jog egészére. *aa)* A személyi károk területén a kártalanítási igények egy részét a károsult társadalombiztosítási szolgáltatások formájában kapja; ezek erejéig a károkozóval szemben a társadalombiztosítási intézmény van a felperesi pozícióban. *bb)* A szocialista jogpolitika a polgári jogi felelősség rendszeréből részben a társadalombiztosítás általános jellegére tekintettel látta kiiktathatónak a méltányossági felelősséget, mint általában érvényesülő intézményt.

b) Az összefüggések másik síkja a *felelősségbiztosítás* területén jelentkezik. Ahogy a reparatív szankciók alkalmasak nevelő hatás biztosítására, mert mind a generális, mind a speciális prevenció vonatkozásában érzékenyen hatnak vissza az emberekre, a felelősséget kiváltó károk is érzékenyen érintik a károsultakat. A modern technika – főleg a közlekedés területén – szinte tömeges méretekben vezet gondatlanul, vagy esetleg nem is vétkeesen okozott károkra. A károsultak gyors kártalanításának biztosítása a polgári jogi felelősség intézményének funkcióját meghatározó garanciákat követel. Ehhez a legcélzerűbb eszköznek a felelősségbiztosítás intézménye bizonyult. Egyrészt – a felelősség intézményében rejlő nevelő hatás megőrzésével – arányosan elosztja az érdekeltek között az objektív felelősség anyagi terheit, másrészt biztosítja a károsultak megfelelő és gyors kártalanítását.

Szocialista viszonyok között egyre inkább érlelődnek annak feltételei, hogy a felelősségbiztosítás a károk mind szélesebb körére terjedjen ki. Ennek szélső határa természetesen az általános és kötelező felelősségbiztosítás lenne.

FÜGGELÉK¹

A KOZMIKUS TÉRSÉG MEGHÓDÍTÁSA ÉS AZ ANYAGI FELELŐSSÉG

Ha az emberiség csodálatos technikai vívmányaival a világűr meghódítani, felkutatni és felhasználni, nem pedig saját magát is elpusztítani akarja, közös erővel rendeznie kell közös nagy ügyét: milyen normák uralják a kozmikus méretekbe táguló új kor kozmikus méretekben cselekvő emberének a világűr meghódításával kapcsolatos tetteit. Ezek a normák, ez a jog észszerűen csak nemzetek feletti jog lehet; adott viszonyaink között a kapitalista és a szocialista társadalmi rendszerű országok közös joga; a jog sajátos területe, amely sohasem lehet csak hazai, országhatáron belüli jog, amely mindig az egyetemlegesség igényeit hordja magában. Kiderül ez a szocialista és nem szocialista államoknak az Egyesült Nemzetek fórumán eddig ebben a kérdésben elhangzott számos nyilatkozatából (ezekre alább

¹ Ahogy az első mesterséges égitestek, az ember első űrutazása minden bizonnyal az emberiség fejlődéstörténetének új szakaszát nyitotta meg, ugyanúgy új fejezetbe kíváncskodik azoknak a jogi kérdéseknek a vizsgálata is, amelyek megoldását ez a ma még beláthatatlan új világ sürgeti. Ez az új fejezet mégsem sorolható az eddigi fejezetek közé. Mégpedig két okból. Az egyik az, hogy az eddigi fejezetek elkülönülésének ismérve a társadalmi rendszer eltérő jellege volt. A kozmikus térséggel kapcsolatos problémák tárgyalása ezen az alapon nem lehetséges; kapitalista és szocialista államok érdekeinek számításba vétele szükséges. A másik ok, hogy eleddig a vizsgálódások alapja elsősorban az egyes társadalmi rendszerekben keletkezett *tételes* jog volt; az irodalom csak kiegészítő szerepet játszott. A kozmikus térség meghódításával kapcsolatos felelősségi problémákra nézve pedig tételes jogi forrás még nincs; a nemzetközi szintű kodifikáció csak a kezdőlépéseket tette meg; az irodalom viszont annál nagyobb. E módszertani nehézségek ellenére sem lehetne azonban menteni, hogy egy olyan munka, amely a felelősségi intézmények és elvek történeti fejlődésének átfogó bemutatására törekszik, az űrhajózás által – akár az irodalomban, akár kodifikációs előkészületekben – felvetett kérdéseket nem létezőknek tekintse. A módszertani elvek megőrzése amellettszól, hogy az itt felmerülő kérdéseket ne a fejezetek rendszerében, hanem függelékben tárgyaljuk.

még utalunk). A csehszlovák delegáció találóan fejezte ki ezt úgy, hogy meg kell alkotni az emberiségnek a kozmikus térségre vonatkozó Magna Chartáját.² Az egyes nemzetközi jogokat különböző gazdasági, társadalmi, politikai és tudományos megfontolások motiválják. A kozmikus tér Magna Chartájának megalkotásánál természetesen szintén érvényesülni fognak különböző nemzeti szempontok, amelyek lényegileg az adott államok társadalmi berendezkedéséből folynak. A Charta szabályozási körében végül is meg kell haladni az ellentéteket. Minden más tényezővel szemben a békés egymás mellett élés elvének kell a döntő tényezőt jelentenie; az emberiség fennmaradása egyáltalán – ahogy ez a jogi rendezés ENSZ-tárgyalásain nem egyszer szóba került.³

Örömmel lehet megállapítani, hogy a jogászság és a jogtudomány sietett mindent megtenni a ráháruló feladatok megoldásáért. Számos könyv, ezernyi tanulmány, tucatnyi tudományos és gyakorlati igényű konferencia, számos nemzeti és nemzetközi szervezet fáradozott és fáradozik azon, hogy megfelelő jogi tájékoztatással és rendezéssel szolgálja az emberiség nagyszabású új programját.

Ami az eredményeket illeti, a kezdeti lépések megtételéről lehet beszámolni – mind általában, mind a felelősségi problémák terén.⁴

A gazdag űrjogi irodalom,⁵ amelyben már Magyarországnak is van része, nem jutott még sokkal messzebb, mint annak kimondásáig, hogy a mesterséges holdak felbocsátásával, „forgalmával”, visszatérítésével kapcsolatos felelősségi kérdéseket sürgősen rendezni kell, hogy a rendezés célszerűen

² *Outer Space UNO Legal Sub-Committee Records, SR. 2. 6–7. old.*

³ *I. m. SR. 5. 3. old.*

⁴ Nemzetközi tudományos konferenciák különböző módszerekkel kísérelték már meg a kozmikus térség használásával, az űrhajózással kapcsolatos problémák jogi rendezését előkészíteni. Volt már olyan kísérlet, amely az általános kodifikáció síkján indult; volt olyan is, amely részletkérdések kidolgozását ígérte, de – mint ahogy RAUCHHAUPT egy ilyen konferencia-előadásában megállapította – a kívánt eredmény még nem jött létre (RAUCHHAUPT, 755. old.). Az ENSZ bizottságai, amelyeket az űrhajózás kérdéseinek tanulmányozására és a felmerülő problémákban javaslatok kidolgozására hoztak létre (a Kozmikus Térség Békés Használatának Ad Hoc Bizottsága és ennek Jogi Albizottsága), mint e fejezetben még látható lesz, illő szerénységgel kezdték meg munkájukat, és ha tételes jogi rendezésről még nem is beszélhetünk, mégis jelentős előrehaladás történt.

⁵ A szocialista államok irodalmára is kiterjeszkedő bibliográfiai összeállítást l. abban a nagy tanulmánykötetben, amelyet az amerikai kongresszus rendeletére a kongresszusi könyvtár adott ki a kongresszus „Kozmikus Térség Bizottság”-a használatára, kodifikációs célokra (*Legal Problems of Space Exploration. U. S. Government Printing Office, Washington 1961. XXII + 1392 old.*).

csak nemzetközi egyezmény formájában történhetik, és hogy a felelősség határát valahol a feltétlen felelősség vonalán kell megvonni.⁶ Mindazonáltal ez sem kevés.

2. A kozmikus térség meghódításáért vívott tudományos és technikai küzdelem, a kozmikus térségbe való benyomulás és az ennek során fellépő vitás kérdések jellege – mint fent már utaltunk rá – annyira nemzetek feletti, azaz nemzetközi természetű, hogy ezek *kodifikációs megközelítése* is csak nemzetközi szinten történhetik. Jól látta ezt az irodalom. Így történt. Az ügy oda került, ahova leginkább való, az Egyesült Nemzetek Szervezete elé.

a) A világszervezet XIII. ülészakán (1955. december 13-án) a Közgyűlés különbizottságot létesített, a Kozmikus Térség Békés Használatának Ad Hoc Bizottságát – egyebek között azzal a feladattal, hogy vizsgálja meg a kozmikus térség kutatására és használatára vonatkozó programok kapcsán felmerülő jogi kérdések természetét, és javaslatait a XIV. ülészakon terjessze a Közgyűlés elé.⁷ Ezt a feladatot az Ad Hoc Bizottság programja keretében működő Jogi Bizottság látta el.

A Jogi Bizottság jelentésében megállapította, hogy a Közgyűlés határozatának megfelelően, figyelmét elsősorban az adott körben felmerülő jogi problémák megállapítására és nem elsősorban azok megoldásának módzataira, elveire fordította. Törekedett továbbá arra, hogy jelezze, az adott problémák közül melyek a jelentősebbek, amelyek rendezésének időbeli elsőbbséget kell biztosítani. Ezek mellett a Bizottság tett bizonyos ajánlásokat arra nézve is, hogy az egyes kérdésekre adandó válaszokat milyen irányban célszerű keresni.⁸

Ilyen közelítésben a Jogi Bizottság hat olyan kérdéscsoportot vázolt fel, amelyeknek véleménye szerint – nemzetközi egyezmény útján történő

⁶ Így a szovjet OSNITSKAJA (62. old.), a magyar irodalomban BOKORNÉ SZEGŐ (220. old.), JESSUP–TAUBENFELD amerikai szerzők terjedelmes monográfiájukban (242–245., 347–348. old.), a német RAUCHHAUPT (755. old.); ha nem is ennyire határozottan, de lényegileg idejut az amerikai HALEY is külön a deliktuális felelősségnek szentelt *Space Vehicle Torts* c. munkájában (314. old.). A további irodalmi feldolgozásokról ezek a munkák adnak részletesebb tájékoztatást.

⁷ „The General Assembly... establishes an *Ad Hoc* Committee on the Peaceful Uses of Outer Space... and requests it to report to the General Assembly at its fourteenth session on the following... (d) The nature of legal problems which may arise in the carrying out of programmes to explore outer space” (*Outer Space UNO Report*, 1. old.).

⁸ *I. m.* 1–2. old.

rendezés formájában – elsőbbséget kell biztosítani. A kozmikus térség kutatásának és használatának szabadsága után sorrendben a második helyre a mesterséges bolygók és űrhajók által okozott károkért való anyagi felelősség kérdését helyezte mint olyan problémát, amelynek jelentősége kiemelendő és rendezése szükséges.⁹

b) Az ENSZ Közgyűlése – az Ad Hoc Bizottság jelentése alapján – a jogi, benne a felelősségi problémák részletesebb kimunkálásával, egyezménytervezetek előkészítésével a Kozmikus Térség Békés Használata Bizottságának újjáalakított Jogi Albizottságát bízta meg. A közgyűlési határozat értelmében az új Jogi Albizottságnak Magyarország is tagja lett. A Jogi Albizottság 1962. május 28-án ült össze. Egy hónapos ülésezés után sem tudott azonban megegyezésre jutni az egyes problémák rendezésére nézve. A vita a két szovjet és a két amerikai egyezménytervezet körül zajlott. A szovjet egyezménytervezetek egyike a kozmikus térség kutatásával kapcsolatos tevékenység alapvető elveinek deklarációtervezete, a másik az űrhajók és űrhajósok mentésének egyezménytervezete volt.¹⁰ Az amerikai tervezetek a mentésre és¹¹ az űrhajók által okozott károkért való felelősségre vonatkoztak.¹²

Az ülésorozat konkrét egyezménytervezetre lényegileg azért nem vezetett, mert a résztvevők nem jutottak megegyezésre arra nézve, hogy melyik kérdésnek biztosítsanak elsőbbséget. Az amerikai delegáció a maga javaslatainak fontosságát hangsúlyozta, a Szovjetunió pedig azt vallotta, hogy a felelősség problémája ugyan fontos, de a béke és biztonság szempontjából a kozmikus térség használatának általános elveit, ill. az erre vonatkozó deklarációtervezetet kell előtérbe helyezni.¹³ Az űrtevékenység valamennyi jogi kérdésére kiterjedő átfogó kódex megalkotását eleve eljuttették – a

⁹ A hat kérdéscsoport – „Legal Problems Susceptible of Priority Treatment” c. alatt – a következő: a már jelzett kettő (a kozmikus térség szabadsága, az anyagi felelősség) mellett a rádió és telekommunikáció, az űrhajók és repülőgépek összeütközésének elkerülése, az űrhajók identifikálása, regisztrálása és felbocsátásának koordinálása, az űrhajóknak a légtérbe való belépése és leszállása. – *Outer Space UNO Report*, 4–7. old.

¹⁰ *Outer Space UNO Legal Sub-Committee Records*, L. 2–3. (USSR Proposals: International Agreement on the Rescue of Astronauts and Spaceships Making Emergency Landings – Declaration of the Basic Principles Governing the Activities of States Pertaining to the Exploration and Use of Outer Space).

¹¹ *Uo. L. 3.* (USA Proposal: Assistance to the Return of Space Vehicles and Personnel).

¹² *Uo. L. 4.* (USA Proposal: Liability for Space Vehicle Accidents).

¹³ *Uo. SR. 14.* 3. old.

részkérdések megoldásában látva több lehetőséget. További akadály volt az egyezménytervezetek útjában azok hiányos előkészítése is, ami különösen az amerikai felelősségi tervezetre vonatkozik. A tervezetet az amerikai delegáció nem indokolta megfelelően, más delegációk pedig egy erre vonatkozó beható tárgyalásra láthatóan nem voltak eléggé felkészülve.¹⁴ Ezért az Albizottság külön felelősségi bizottság létrehozását vetette fel, hogy az az eddig alkalmazottak figyelembevételével most már dolgozzon ki konkrét tervezetet.¹⁵

c) Az egész fent jelzett előkészítő processzusból az ENSZ 1962. évi őszi Közgyűlése elé – a felelősségre vonatkozóan – csak egy eléggé általános megállapítás került. A „kozmosz térség kutatásáról és hasznosításáról szóló egyezménytervezet” címet viselő előterjesztés 6. pontja a következőket mondja: „Az az állam vagy nemzetközi szervezet, amelynek területéről, vagy amelynek közreműködésével, ill. engedélyével űrhajót bocsátanak fel, nemzetközi szinten nemzetközi felelősséggel tartozik azért a kárért, amelyet az űrhajó emberéletben vagy anyagi javakban a földön és a légtérben okoz”.¹⁶

3. Bár – a mondottak szerint és miatt – mindeddig egyebek között a felelősség problémáira sem született nemzetközi egyezmény, az ezzel kapcsolatos *tervezetek és viták a kimunkálandó felelősségi normáknak már számos elemét felvetették.* Az e téren eddig elért eredményeket az alábbiakban lehet összegezni.

a) Az ENSZ XIII. (1955. évi) ülészakán kiküldött Ad Hoc Bizottság Jogi Bizottsága körültekintően járt el, amikor az anyagi felelősség problematikáján belül a következő problémák megvizsgálását és rendezését javasolta:

aa) milyen természetű károokra terjedjen ki a felbocsátó állam (államok) felelőssége;

bb) milyen magatartásokra kell a felelősséget alapítani; legyen-e szerepe a vétkességnek a felelősség megállapításában;

cc) ugyanazok vagy különböző elvek uralják-e a felelősséget – attól függően, hogy a sérelem helye a föld felszíne, a légtér vagy a kozmosz térség volt;

¹⁴ *Uo. SR.2. 2–3., SR.6. 8., SR.8. 6., SR.9. 10–11. old. stb.*

¹⁵ L. az előbb hivatkozott helyeket, továbbá az *L.5. 4. pontját* és az *SR* erre vonatkozó részeit.

¹⁶ UNO General Assembly, Distr. Gen. A/C/881 (8. Dec. 1962).

dd) a felbocsátó állam felelősségét összecszerűségében korlátozzák-e vagy sem;

ee) ha több állam vesz részt egy meghatározott tevékenységben vagy programban, a károsult melyiktől kérje kártalanítását;

ff) milyen szerv útján biztosíttassék a felelősség megállapítása és a kártalanítás kifizetése.¹⁷

A Jogi Bizottság a fenti kérdések felvetése mellett összesen két vonatkozásban indikált bizonyos megoldási formákat. Az egyik arra vonatkozik, hogy egyezményben kellene kimondani, hogy az anyagi felelősséggel kapcsolatos államok közötti vitákban a Nemzetközi Bíróság rendelkezik hatáskörrel. A másik szerint a föld felszínén keletkezett károkra alkalmazni lehetne az 1952. évi római egyezményt, amely az idegen államok repülőgépei által a föld felszínén okozott károk esetére abszolút felelősséget állapít meg.¹⁸

b) A Kozmikus Térség Békés Használata Bizottságának Jogi Albizottsága 1962. évi genfi ülésén ebből a helyzetből indult ki. Mint jeleztük, egyezménytervezetet az amerikai delegáció nyújtott be. Ennek egyes pontjai a következők:

aa) Azok az államok vagy nemzetközi szervezetek, amelyek űrhajók felbocsátásáért felelősek, nemzetközi felelősséggel tartoznak a felbocsátás következtében a földön, tengeren és a légtérben keletkezett – az emberre és az anyagi javakra vonatkozó – kárért.

bb) A kártalanítási igényt nem kell a felelős állam vagy nemzetközi szerv véttségével bizonyítani; a károsult önhibájának mértékét azonban számitásba kell venni.

cc) A kártalanítási igényt nemzetközi szinten kell a felelős államnak vagy nemzetközi szervnek benyújtani.

dd) A kártalanítási igényt a kár bekövetkezése után észszerű időben kell előterjeszteni.

ee) Jelen nemzetközi egyezmény alkalmazásával és értelmezésével kapcsolatos vitás kérdések eldöntése – az érdekelt államok megegyezésének hiányában – a Nemzetközi Bíróság hatáskörébe tartozik.¹⁹

¹⁷ *Uo.* 4. old.

¹⁸ *Uo.* 4–5. old., 1. továbbá a repülőgépek által a föld felszínén okozott károkért való felelősség szabályozására vonatkozó egyezményt (*RE*, 1–6. §§).

¹⁹ *Outer Space UNO Legal Sub-Committee. L.4.* 1–2. old.

Az amerikai tervezet pontjaira – azon túlmenően, hogy az egyetlen volt, és érinti a lényeges kérdéseket – azért is érdemes ilyen részletességgel utalni, mert bizonyos fokig visszatükrözi a Jogi Albizottság állásfoglalását. Számos kapitalista állam elfogadhatónak tartotta és jóváhagyását javasolta.²⁰ Egy tervezet általános és még megvitatandó elveiként – bizonyos fenntartásokkal – a szocialista államok delegációi is elfogadhatónak vélték.²¹

Az elhangzott észrevételek a következő problémákra hívták fel a figyelmet. *a)* A vitában felmerült, hogy a felelősség alapján meghatározásához a légi forgalomban és a hajózásban már kialakult elveket lehetne esetleg hasznosítani. Az egyezménytervezet abszolút felelősséget irányoz elő, a légi forgalomban és a hajózásban a korlátozott felelősség elve uralkodik. Itt tehát ellentmondás van.²² A vitában egyébként az abszolút felelősség egyhangú támogatást élvezett.²³ *b)* Utalni kellene a felelősségbiztosításra is.²⁴ *c)* Hogyan oldandó meg a kártérítés, ha a károkozó űrhajó eredetét nem lehet megállapítani?²⁵ *d)* Mi történjék akkor, ha a fellövés állama nem azonos a felbocsátó állammal, ha több állam közös akciójáról van szó?²⁶ *e)* Tisztázni kell pl. az „űrhajó” vagy „űrjármű” – „space vehicle” fogalmát, továbbá az állam és az űrhajót esetleg felbocsátó magánszerv viszonyát.²⁷ *f)* Mi történjék, ha az űrhajó ütközik repülőgéppel, ill. ha űrhajó másik űrhajónak az űrben okoz kárt?²⁸ *g)* Nemzetközi Bíróság hatáskörét kimondani problematikus, hiszen számos állam különböző fenntartásokkal viseltetik a Nemzetközi Bíróság általános hatásköre tekintetében.²⁹

Mint már jeleztük, a Jogi Albizottság végül is nem hagyta jóvá a tervezetet, nem döntött a fenti észrevételek ügyében sem, hanem az ügyben – alaposabb előkészítés és megvitatás céljából – külön szakértői bizottság létrehozását javasolta.³⁰ Nem tekinthető az ügy lezárásának az 1962. évi őszi Közgyűlés már hivatkozott egyezménytervezetének a

²⁰ *Uo. SR.9. 2–3., SR.10. 5–6., SR.11. 2–3., 9. old. stb.*

²¹ *Uo. SR.7. 7., SR.8. 6., SR.9. 10–11., SR.13. 5. old.*

²² *Uo. SR.2. 2–3. old.*

²³ *Uo. SR.1. 10., SR.8. 6., SR.9. 2–3., 10–11., SR.10. 5–6., SR.11. 2–3., SR.13. 9–10. old.*

²⁴ *Uo. SR.2. 2–3. old.*

²⁵ *Uo. SR.9. 10–11. old.*

²⁶ *Uo. SR.9. 10–11., SR.10. 5–6., SR.11. 2–3. old.*

²⁷ *Uo. SR.11. 2–3. old.*

²⁸ *Uo. SR.1. 10., SR.11. 2–3. old.*

²⁹ *Uo. SR.13. 5. old.*

³⁰ *Uo. L.5. 4. pont és az SR hozzá kapcsolódó részei.*

felelősségre vonatkozó része sem, hiszen túlzottan az általánosság szintjén mozog, és – legalábbis eddig – úgyszintén a tervezet-maradt tervezetek sorsára jutott.

4. Eddig az, ami a szóban forgó területen a főbb problémákat illetően történt. Nem kevés, de semmi esetre sem elegendő. A nemzetközi tárgyalások nyilván tovább folynak, és előbb-utóbb meghozzák az óhajtott gyümölcsöt.³¹ *Az alábbi megjegyzések célja, hogy – részben az eddig történtek tanulságaképpen – kifejezzék, a gyümölcs érlelését nézetünk szerint milyen úton célszerű keresni.*

a) A kozmikus térség kutatásával és használatával összefüggésben keletkezett károkért való felelősség törvényszerűen nemzetközi szabályozást igényel. Ezt ma már senki sem vitatja. A termelőeszközöknek ez a foka messze túlnőtt azokon a tőkés termelési viszonyokon, amelyek az országonként különböző fokon eltérő hagyományos felelősségi rendszereket produkáltak. A nemzetközi rendezés még akkor is elengedhetetlen, ha a tőkés államok magánvállalkozóknak is lehetővé teszik mesterséges holdak és űrhajók felbocsátását. Az egységes nemzetközi rendezés útját a szocialista államok közötti viszonylatban ezek alapjaiban azonos jogelvei, a szocialista és nem szocialista államok közötti viszonylatban pedig a békés egymás mellett élés elve egyengeti. Az egyezményeszerű rendezés realizálását pedig elsősorban maga az űrkutatás rohamos fejlődése fogja leginkább sürgetni.³²

b) Amennyiben a kilövőrakéták hajtóanyagául az atomenergia is felhasználásra kerül, ami már küszöbön áll, fel fog merülni az atomkárokért való

³¹ E munka lezárása (1963. január) óta történt fejleményekhez l.: 506. oldal, 40. sz. jegyzet.

³² A szocialista államok irodalmát illetően már utaltunk az OSNITSKAJA (62. old.) és BOKORNÉ SZEGŐ (220. old.) által kifejtettekre: a szocialista jogtudomány képviselői a nemzetközi rendezés szükségességét hangoztatják. Ezt tette az ENSZ Ad Hoc Bizottsága és a már említett Jogi Albizottság is (*Outer Space UNO Legal-Committee Records, SR.1. 6-7., 10. old. SR.2. 2-3., 6-7. old., SR.3. 3. old., SR.5. 7. old. stb.*). Általában ezen az állásponton vannak a nem szocialista államok szerzői is. RAUCHHAUPT mellett (755. old.) különösen HALEY fejtegetéseire érdemes utalni, amennyiben vázolja azokat a problematikus módokat, amelyek gyakorlati esetek megoldásához Amerikában jelenleg járhatók lennének (a Foreign Claims Act of 1942 szerint az egyes államokkal és lakosaikkal való barátságos viszony fenntartása végett a Nemzetvédelmi Minisztérium 5000 dollár erejéig minden további nélkül kifizethet katonai operációból folyó kompenzációs tételeket, 5000 dolláron felül ilyen kifizetéshez kongresszusi hozzájárulás kell; a másik út a diplomáciai eljárás útján történő kártalanítás; előfordul az eseti választottbírói megállapodás stb.). Végül arra az álláspontra jut, hogy a legcélszerűbb megoldás csak a nemzetközi egyezmény lehet (HALEY, 313–314. old.).

felelősség általános nemzetközi szabályozásának szükségessége, ill. elkerülhetetlensége is.³³

c) A felelősség alapja csak az eredményfelelősség atomkorszakbeli változata, az abszolút felelősség lehet, amely alól nézetünk szerint csak az önhibát volna szabad kimentő tényezőként elismerni.³⁴ Az abszolút felelősség elvét az ENSZ említett Jogi Albizottsága – mint jeleztük – szinte egyöntetűen magáévá tette. Mit jelent ez közelebről?

Mindenekelőtt azt, hogy a károsultnak csak a kár nagyságát és okozatoságát kell bizonyítania. A légi forgalom és a hajózásban kialakult korlátozott felelősség elve nézetünk szerint teljesen alkalmatlan a „beazonosítás”-ra, ill. analóg alkalmazásra. Nem elég a veszélyes üzem hagyományos keretű tárgyi felelőssége sem. Két okból. Az egyik: Hol van az a bíró, aki megnyugtatóan állíthatná, hogy egy konkrét esetben az elháríthatatlan külső ok volt-e a káresemény kiváltója, hogy a kárban az űrhajó felbocsátásának nem volt lényeges szerepe? Ki tudná az ellenkezőjét egzakt módon bebizonyítani? A másik: viselheti-e a károsult annak a körülménynek a következményeit, hogy az űrhajózás egyszer-másszor esetleg valamilyen természeti jelenség kapcsán vezet károsodásra? A válasz kézenfekvő. A felelősség szigorát az abszolút felelősség szintjére kell emelni. Nézetünk szerint sem lehetne elfogadhatóan indokolni, hogy ebben a körben enyhébb felelősség érvényesüljön, mint az atomkárokért való felelősség tekintetében. Helyes utalni arra a körülményre is, mint ahogy ezt az Ad Hoc Bizottság Jogi Bizottsága meg is tette, hogy az

³³ Mint jeleztük (420–421. old.), a nemzetközi szintű kodifikáció közben meg is kezdődött.

³⁴ HALEY-nek az a véleménye és az általa hivatkozott egyes szerzőknek az az állásfoglalása, hogy bizonyos idő után az űrhajók és hajtóműveik is megszűnnek fokozott kárveszélyt rejtő eszközök lenni, hogy a belőlük származó káreseteket egyre inkább lehet majd nem vitásan hibás emberi magatartásra visszavezetni, és ezért a felelősség alapját illetően hamar vissza lehet majd térni a vétkes felelősség elvére (HALEY, 297–298. old.), nehezen fogadható el. Mint korábban már láttuk, a légi fuvarozás területén sem ez volt a felelősség egyes államokban bekövetkezett enyhülésének oka. Ilyen érv – HALEY törekvése ellenére – itt sem állja meg a helyét. Ami pedig a lényegét illeti: itt egyelőre államok felelősségéről van szó, és nem magánvállalatok versengéséről előnyösebb gazdasági feltételekért; továbbá, hol van ma és a távolabbi jövőben is az a bíró, aki egy űrhajó-kísérletsorozat egészét átvizsgálni képes ahhoz, hogy az egyik – a károkozó – elem tekintetében vétkességet találjon, hogy az űrhajózás területén alkalmazott „reasonable man” gondosságának határát, ill. gondatlanságának fokát mérlelje és a beállott eredménnyel közvetlenül összefüggésbe hozza?! Maga a bizonyítás nehézsége hiú ábránddá teszi a vétkes felelősség gondolatát. Más kérdés, ha a vétkességet egyszerűen vélelmezzük. Ez persze a szemantikánál alig lesz több. HALEY is mondja, a vétkes felelősség jövőbeni visszaállításának a bizonyítási nehézség a legfőbb nehézsége (299–300. old.).

abszolút felelősség elvét a repülőgépek által a föld felszínén okozott károkért már az ebben a tárgyban született római egyezmény is kimondja.

Felmerül továbbá, hogyan bizonyítja a károsult valamely állam abszolút felelősségét, ha nem ismeri a károkozó űrhajó (vagy űrhajórész) eredetét? Ettől a problémától függetlenül is alighanem elkerülhetetlen lesz az űrhajók megfelelő jelzéssel való ellátása és ennek alapján történő nemzetközi regisztrálása. A regisztrálás az űrhajó műszaki leírása, rádióhullámainak és azonosítási jelzéseinek feltüntetése mellett tartalmazná a fellövés és keringés olyan adatait is, amelyek adott esetben szintén alkalmasak a károkozó űrobjektum eredetének megállapítására.³⁵ Erre annál inkább és annál sürgősebben szükség lesz, minél több állam vesz részt az űrkutatásban, ill. bocsát űrhajókat a kozmikus térségbe. Ebből indul ki az űrhajósmentésre vonatkozó szovjet egyezménytervezet is, amikor a fellövés és az azonosítási jelzések bejelentését írja elő.³⁶ A keletkezett kár eredete, a felelős kiléte ilyen feltételek mellett nem lenne problematikus.

A felelősség alapelve szempontjából – mint láttuk – további probléma, hogy ugyanaz az elv érvényesüljön-e a kozmikus térségben, mint a föld felszínén és a légtérben okozott károk esetében, hogy továbbá mi legyen a megoldás, ha repülőgép ütközik űrhajóval. Ami az előző kérdést illeti – a szándékosság és súlyos gondatlanság esetétől eltekintve – a kármegosztás elvére kellene helyezkedni. Ez felel meg az abszolút felelősségi konstrukció elgondolásának. Ha ui. általánosságban abból indulunk ki, hogy az űrhajózási tevékenységet folytató szervnek kell a veszélykockázatot viselnie, és sem a bíróságot, sem a károsultat nem lehet a bonyolult természettudományos összefüggéseket érintő vis major vagy más elháríthatatlan ok bizonyításának kilátástalan jogvitájába vinni, és ha végül kézenfekvő a sérült önhibájának számításba vétele, akkor a javasolt megoldás természetesnek tűnik. Az egyedüli felelősségviselést azért látszik a súlyos és kézenfekvő gondatlanság határánál elvágni, mert a vétkességnek ezen túlmenő vizsgálata az ezernyi természettudományi és műszaki variáns jogilag nehezen megragadható ingoványára visz. Repülőgéppel való ütközés esetén az űrhajó felbocsátásáért felelős állam az abszolút, a légi fuvarozó a légi fuvarozási felelősségi konstrukció szerint felelne.

³⁵ A nemzetközi regisztrálást – kevesebb eredménnyel ugyan – pótolhatja a rádió és a sajtó útján történő bejelentési kötelezettség is.

³⁶ *Outer Space UNO Legal Sub-Committee Records, L. 2. art. 7.*

d) Felelőssé – nézetünk szerint – mindenkor azt az államot kellene tenni, amelynek területéről (a regisztrálás és egyéb ellenőrzési formák szerint) az úrhajót felbocsátották. Az állam nemzetközi felelősségéről van szó, és ebben a minőségben mint az általa uralt terület szuverenitás-jogosítványainak egyedüli letéteményese jelenik meg. Szuverén joga, hogy területét saját állami úrkutató szervein kívül más államnak, szuverenitásától álló nemzetközi szervezeteknek, avagy szuverenitása alá tartozó magánszemélyeknek is átengedi-e úrhajók felbocsátása céljára vagy sem. Ha igen, rá tartozik, milyen feltételek mellett. Más kérdés, hogy a feltételek megállapításánál nyilván tekintettel lenne a veszélyviselés terhének követelményeire. Ez a szabályozási forma – nézetünk szerint – sokkal egyszerűbb és keresztülvihetőbb, mint az amerikai javaslat, ill. azok az észrevételek, amelyek szerint a nemzetközi egyezményben azt is rendezni kellene, hogy mi lenne a viszony a felbocsátás helyének állama és a közreműködő, valamint a ténylegesen felbocsátó szerv (külállam, nemzetközi szerv, belső természetes vagy jogi személy) között. Számunkra az állam nemzetközi felelőssége szempontjából a biztosítás problémája is elhanyagolható kérdésnek tűnik. Ez ismét az államnak mint szuverénnek ügye. Ő állapítja meg, milyen feltételek mellett látja garanciáltnak az úrhajózás kapcsán keletkező károk jóvátételét. Ebben a tekintetben nyilván más feltételek érvényesülnek majd a szocialista államokban, mint a kapitalista államokban.³⁷ Általában célszerűbb a nemzetközi egyezményben az olyan megoldásra törekedni, amely csak a cél érdekében szükséges mértékig érinti a tagállamok belső jogrendjét, állami és gazdasági mechanizmusát.

e) A felelősség mértékére nézve elvileg valamiféle korlátozásnak alig lehet helye, mármint az államok nemzetközi felelőssége szempontjából. A kártérítési kötelezettségnek a polgári jogi értelemben vett teljes kárra (a *damnum emergens* és *lucrum cessans*) kell kiterjednie. Más kérdés, hogy milyen feltételeket szab ebben a vonatkozásban az állam annak a szervnek, amelynek az úrkutatást és úrhajózást feladatául teszi, ill. területét e célra átengedi.

f) Már problematikusabb az a kérdés, hogy milyen természetű károokra terjedjen ki a felelősség. Közlebről az erkölcsi kár problematikája az, amely a nehézséget okozza. Az erkölcsi kárért ui. a szocialista államok jó része nem ismeri el az anyagi jóvátétel jogosultságát. A kapitalista államok

³⁷ Szocialista államokban az állam közvetlen felelőssége garantálja a kártalanítást, míg kapitalista államokban – a magántőke esetleges bekapcsolódása folytán – kézenfekvőnek tűnik a biztosítás intézményének bekapcsolódása.

többségében viszont elismerik és nagy súlyt helyeznek rá. Bizonyos koncessziók azonban nézetünk szerint egyik oldalon sem jelentenek az észszerűség határainak túllépését, ill. az alapvető közrendi érdekek feladását.

g) Logikus követelménynek tűnik, hogy a kártalanítás iránti igények előterjesztése a nemzetközi szokások, ill. nemzetközi jogi szabályok által diktált úton és lehetőleg a kár bekövetkezésétől számított észszerű határidőn belül történjék.

h) A dolog természetéből folyóan bizonyára szükség lesz egy nemzetközi szerv hatáskörének elismerésére olyan kérdésekben, mint az államok közötti felelősségi viták eldöntése, meg nem állapítható állomásról kilótt objektumok által okozott károk megtérítésének módja, a feltételezett egyezmény értelmezése. Hogy ez a szerv kötelező erővel a Nemzetközi Bíróság legyen, mint ezt az amerikai javaslat mondja és mások is javasolják,³⁸ eléggé kérdésesnek tűnik. A Nemzetközi Bíróság hatáskörének általános és kötelező elismerésére mindmáig nem került sor. Számos állam élt fenntartással. Éppen az Egyesült Államok is. Tudott dolog, hogy olyan fenntartási záradékkal csatlakozott a vonatkozó nemzetközi egyezményhez, hogy a konkrét ügytől függően esetileg határozza meg, aláveti-e magát a Nemzetközi Bíróság döntésének.³⁹ Az egyezményben azonban annyit ki lehetne mondani, hogy az érintett felek vita esetén meghatározott időn (pl. 3 hónapon) belül bírósági döntés alá bocsátják vitás ügyüket. Az egyezmény olyan alternatívát állíthatna, hogy választott bírósági fórumként a Nemzetközi Bíróságot ajánlja. Ha ez a feleknek nem felelne meg, ad hoc választott bíróság létrehozása lenne kötelező.

5. A fejlődés várható alakulásának jelzése⁴⁰ után röviden még a következőket kell mondani. Mindenekelőtt azt, hogy a körvonalazott elképzelésekkel

³⁸ Kézenfekvő, hogy ez a szerv a hágai Nemzetközi Bíróság legyen, mondja pl. RAUCHHAUPT (755. old.) és HALEY (314. old.), bár pl. az USA hasonló esetekben eddig is az esetenkénti választottbírósági eljárást favorizálta (HALEY, 314. old.). A lényeg azonban nem annyira az, hogy a szóban forgó ügyekben meghatározott nemzetközi bíróság rendelkezék általános és kizárólagos hatáskörrel, hanem az, hogy az érdekelt államok tőlük elkülönült nemzetközi szerv döntésére bízzák jogvitás ügyeiket. És még ebben az esetben is az alkalmazásra kerülő jog az elsődleges.

³⁹ Ezt az észrevételt az amerikai javaslattal szemben az *Outer Space UNO Legal Sub-Committee* genfi ülésén a román delegáció tette joggal szóvá (Sr. 13. 5. old.).

⁴⁰ E munka kéziratának lezárása (1963. január) óta további jelentős lépések történtek a nemzetközi kodifikáció szintjén, egyebek között Magyarország aktív részvételével. Magyarország – részben az e munkában fent kifejtettek (és a jogi sajtóban 1963-ban közölt tanulmány: MÁDL FERENC, *A kozmikus térség meghódítása és az anyagi felelősség egyes kérdései*. Jogtudományi Közlöny, 1963. évi 4. sz.) alapján készült – beható egyezménytervezettel vett

szemben és mellett számos eltérés, részletezőbb szabályozás is elgondolható. Nem volna indokolt a kizárólagos helyesség igényével fellépni. A fentiekben csak annak a jogos igénynek kívántunk eleget tenni, hogy a tudományos elemzés törekedjék a fejlődés tendenciáit feltárni és a gyakorlatnak ennek megfelelően segítségül lenni. Végül pedig hangsúlyozni kell még azt, hogy a tárgykörben feltételezett – előbb-utóbb bizonyonnyal létrejövő – *egyezmény ki fogja fejezni a technikának és a termelőeszközöknek a magántulajdoni viszonyokon messze túlnőtt fejlettségi fokát*. Kifejezője lesz ugyanakkor annak is, hogy az emberiség fejlődésében ma egymás mellett élnek a társadalmi tulajdon alapján álló szocialista és a magántulajdon alapján álló kapitalista államok, és hogy ezt az *egymás mellett élést a békés koegzisztencia elve uralja*.

E tanulmány elején, néhány száz lappal korábban azt mondtuk, hogy az ősközösségre a fennmaradásért folytatott kíméletlen harc, a deliktuális felelősség területén ennek kifejezője: a kollektív felelősség volt a jellemző. Nem ugyanott vagyunk-e ma megint? Harc a kozmikus térség meghódításáért: valaki valahol hibát vétett (talán nem is vétett, de úgy látszik), kár keletkezett, a felelősség kollektív: az állam felel a károsult közösséggel, ill. annak tagjaival szemben. A formák mintha azonosak lennének?! Valójában azonban milyen nagy távolság van a két intézmény között! Ez a távolság minőségben és érdemben olyan nagy, hogy csak annak az időnek a mérhetetlen nagyságával lehet összehasonlítani, amely őket egymással összeköti és egymástól elválasztja. Kell-e ennek lényegére utalni? Aligha. A formai és dogmatikai sajátosságok ugyanis kézenfekvők, és amúgy is csak formák, amelyeket a társadalmi tartalom tart fenn. Ez pedig akkor a fennmaradásért folytatott kíméletlen harc volt, amely sokszor a másik fél elpusztítására vezetett; hiszen kezdetben az egyik közösség a másik közösséghez úgy viszonylott, mint a természethez általában, amelyet le kell győznie, amellyel szemben meg kell küzdenie egzisztenciális fennmaradásáért. Ez a társadalmi

részt a Kozmikus Térség Békés Használata Bizottsága Jogi Albizottságának 1963. és 1964. évi ülésein; az 1964. évi márciusi ülésén a Jogi Albizottság előtt fekvő egyezménytervezetek közül az USA és Belgium tervezete mellett tárgyalási alapként a magyar tervezet szerepelt (a márciusi ülés anyagai közül idevonatkozóan l. a magyar tervezethez: UNO General Assembly, A/AC.105/C.2/L.10., Committee on Peaceful Uses of Outer Space, Legal Sub-Committee, 16 March 1964. Hungary, Proposed Draft Agreement Concerning Liability for Damage Caused by the Launching of Objects into Outer Space; a három tervezet vitájához: a Jogi Albizottság üléseinek WG.II/1–16. sz. jegyzőkönyv anyagait). Bár a márciusi ülés még nem vezetett egy egységesen lezárt tervezet kidolgozásához, ennek bekövetkezése ma már kézenfekvően valószínűnek és időben is közelinek látszik.

tartalom jutott kifejezésre akkor a kollektív felelősség intézményében. Ma ez a beállítottság az emberiség biztos végét jelentené. A kollektív felelősség tartalma a kozmikus térség meghódítása kapcsán ma annak a tényleges helyzetnek a kifejeződése, hogy az államokba, hozzá különböző társadalmi rendszerű államokba szervezett ember fennmaradását és a világűr meghódítását csak úgy biztosíthatja, ha a másik érdekeit maximálisan tiszteletben tartja, ha egyik állam kész viselni a másikkal szemben mindazokat a hátrányos anyagi következményeket, amelyek a kozmikus térség meghódításával kapcsolatos tevékenységéből folynak.⁴¹

⁴¹ *A jelen kötet eredeti megjelenése (1964) után néhány évvel az 1973. évi 3. törvényerejű rendelet hirdette ki az űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősségről szóló, az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésének XXVI. ülészakán 1971. november 29-én elfogadott egyezményt. Az Egyezmény szempontjából a „kár” kifejezés az élet elvesztését, a testi sérülést és az egészség más károsodását, továbbá az államok, valamint a természetes és a jogi személyek tulajdonának, illetőleg a nemzetközi kormányközi szervezetek tulajdonának az elvesztését és károsodását jelenti. Az Egyezmény a felelősség kifejezést használja („a felbocsátó állam teljes mértékben felelős”), valójában azonban kártalanítási kötelezettségről van szó, mert a kárt okozó tevékenység jogszerű is lehet. Így a felbocsátó kártalanítást kell hogy fizessen azokért a károkért, amelyeket az űrobjektum a Föld felszínén, vagy repülésben levő légi járműben okozott.*

A felbocsátó állam abban a mértékben mentesül a teljes felelősség alól, amennyiben bebizonyítja, hogy a kár egészben vagy részben az igényt támasztó állam, vagy az általa képviselt jogi vagy természetes személyek súlyos gondatlanságától, vagy károkozói szándékkal elkövetett cselekménye, vagy mulasztása folytán keletkezett. Semmiképpen sem mentesül a felbocsátó állam, ha a kár a nemzetközi joggal és különösképpen az Egyesült Nemzetek Alapokmányával, illetőleg a világűr – beleértve a Holdat és más égitesteket – kutatása és felhasználása terén az államok tevékenységét szabályozó elvekről szóló szerződés rendelkezéseivel össze nem egyeztethető tevékenységből ered.

Amennyiben két vagy több állam közösen bocsát fel űrobjektumot, minden okozott kárért együttesen és egyetemlegesen felelnek. A kártalanítás államok között történik, akkor is, ha a kárt természetes személy vagy jogi személy szenvedte el. Ennek megfelelően az az állam, amelyik kárt szenvedett, vagy amelynek természetes vagy jogi személyei szenvednek kárt, a felbocsátó állammal szemben kártalanítási igényt támaszthat. A kártalanítási igényt diplomáciai úton kell a felbocsátó államhoz benyújtani. A kártalanítás iránti igényt a felbocsátó államnál a kár bekövetkezésének, vagy a felelős felbocsátó állam megállapításának időpontjától számított egy éven belül kell előterjeszteni. A kártalanítást, amelynek fizetésére a felbocsátó állam az Egyezményben meghatározott kárért köteles, a nemzetközi jognak, valamint az igazságosság és méltányosság elveinek megfelelően kell meghatározni oly módon, hogy a kártalanítás olyan helyzetbe hozza azt a természetes vagy jogi személyt, államot vagy nemzetközi szervezetet, amelyek érdekében az igényt előterjesztették, mintha a kár nem következett volna be. Ha az igényt diplomáciai tárgyalások útján nem rendezik attól az időponttól számított egy éven belül, amikor az igényt támasztó állam értesítette a felbocsátó államot, hogy az igényét igazoló okiratokat előterjesztette, az érdekelték bármelyik Fél kérésére Kárigényrendező Bizottságot hoznak létre (a szerk.).

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

I. HASZNÁLT JOGFORRÁSOK TÖRTÉNETI SORRENDENBEN

A Jegyzék a használt jogforrásokat *történeti* sorrendben tartalmazza, a teljes cím, a keletkezési idő – egyszerű zárójelben () – és annak a rövidítésnek a feltüntetésével – szögletes zárójelben [] –, amely szerint a jegyzékben az adott jogforrás hivatkozása történik, és amely alatt a kérdéses jogforrás a betűrendben összeállított jogforrás- és irodalomjegyzékben megtalálható.

A jogforrások között alább szerepelnek olyan munkák is, amelyek a szó szoros értelmében nem jogforrások (nem jogszabályok), de a tudományos kutatás számára jelenthetik az adott hely és kor jogának „forrását”, jogelveinek és jogi nézeteinek kifejezését. Ilyenek a nem jogi jellegű korabeli írásos feljegyzések, néprajzi megfigyelések, papiruszok és egyéb jellegű feldolgozások, részben vagy egészben hatályos nemzetközi egyezmények, tételes jogi jogforrássá nem emelkedett egyezménytervezetek stb.

A) AZ ŐSKORI VISZONYOKAT FELDOLGOZÓ FORRÁSOK

- F. Engels, A család, a magántulajdon és az állam eredete. [– –]
- B. Malinowski, Crime and Custom in Savage Society. [MALINOWSKI]
- E. A. Hobel, The Law of Primitive Man. [HOEBEL]
- L. H. Morgan, Ancient Society. [MORGAN]
- P. Nagy. Le „troc muet”. [NAGY P.]
- W. Seagle, Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung in die Probleme und Erscheinungsformen des Rechts. [SEAGLE]
- R. Thurnwald, Werden, Wandel und Gestaltung des Rechtes im Lichte der Völkerforschung. [THURNWALD]
- P. Wilutzky, Vorgeschichte des Rechts. I–III. [WILUTZKY]

B) A RABSZOLGATARTÓ KORBAN KELETKEZETT JOGFORRÁSOK

- Hammurábi Kódex (i. e. 1792–1750) [HK]
- Esnunnai Törvények (i. e. XX., XVII. sz.?) [ET]

- Asszír Jogkönyv (i. e. 1450–1250) [AJK]
 Hettita Jogkönyv (i. e. XII. sz.) [HJK]
 Gortyni Törvénykönyv (i. e. V. sz.) [GT]
 Kivonatok alexandriai törvénykönyvekből és rendeletekből a Hallei Egyetem Filológiai szemináriumának egyik papiruszán (i. e. III. sz.) [Halensis I]
 L. Mitteis–U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. [MITTEIS–WILCKEN, *Papyruskunde*]
 R. Taubenschlag, The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri [TAUBENSCHLAG]
 J. Kohler–E. Ziebart, Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte. [KOHLER–ZIEHBART]
 XII Táblás Törvény (i. e. 451–449) [XIIIT]
 Lex Aquilia (kb. i. e. 287) [LAqu.]
 Gaius, Institutiones (kb. i. u. 161) [G]
 Collatio legum Mosaicarum et Romanorum (i. u. 390–438) [Coll]
 Codex Theodosianus (438) [CT]
 Digesta (533) [D]
 Institutiones Justiniani (533) [Inst.]
 Codex Justinianus (534) [C]

C) A FEUDALIZMUS KORÁBAN KELETKEZETT FORRÁSOK

aa) frank korszak (korai középkor)

- Codex Euricianus (475) [CE]
 Lex Burgundionum, ill. Lex Gundobada (kb. 490–501) [LB]
 Pactus Legis Salicae (kb. 507–511) [PLS]
 Lex Ribuarum (VI. sz. vége) [LR]
 Lex Visigotorum Reccesvindiana (kb. 654) [LVR]
 A longobardok törvényei (643–866: Edictus Rothari = Ro, 643; Grimvaldi Leges = Gr, 668; Liutprandi Leges = Lpr, 713–735; Ratchis Leges = Ras, 745–746; Ahistulfi Leges = Ai, 755; Aregis Principis Capitula = Ar, 774–787; Adelchis Principis Capitula = Ad, 866) [LT]
 Lex Salica (714–717) [LS]
 Lex Alemannorum (VIII. sz. eleje) [LA]
 Lex Baiuvariorum (VIII. sz. közepe) [LBaiuv.]
 Lex Saxonum (VIII. sz. vége) [LSax]
 Lex Francorum Chamavorum (VIII. és IX. sz. fordulója) [LF]
 Lex Frisionum (IX. sz. eleje) [LFris]

bb) fejlett középkor

- Coutumes de Beauvaisis (1280) [CB]
 Sachsenspiegel (1215–1235) [Ssp]
 Glossa ordinaria, vel
 Institutiones iuris civilis dn. Justiniani... Fran. Accursii glossis illustratae, Digestum
 vetus seu pandectarum iuris civilis... Commentariis Accursii, Infortiatum
 seu pandectarum iuris civile... Commentariis
 Accursii, Digestum novum seu pandectarum... Commentariis Accursii, Codicis dn.
 Justiniani... Accursii commentariis (kb. 1250) [GI]
 Summa Azonis (kb. 1250) [Azo]
 Opera Bartoli (XIV. sz. közepe) [BARTOLUS]
 Corpus Juris Canonici (Decretum Gratiani – kb. 1140., Liber Extra – XIII. sz. első
 fele., Liber Sextus – XIII. sz. második fele, Clementinae – 1317) [CJCan.]

cc) késői középkor

- Ordonnance portant reglement général pour les eaux et forêts, Franciaország (1669)
 [Ord. sur les eaux et forêts]
 Ordonnance civile touchant la réformation de la justice, Franciaország (1667–1669)
 [Ord. civile]
 Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (1794) [ALR]

***D) KAPITALISTA ÁLLAMOK KÓDEXEI ÉS A SZERZŐDÉSEN
 KÍVÜLI FELELŐSSÉGGEL KAPCSOLATOS NEMZETKÖZI
 EGYEZMÉNYEK***

- Code civil, Franciaország (1804) [Code civil]
 Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für das Kaiserthum Oesterreich (1811) [OPTK]
 Preussisches Eisenbahnhaftpflichtgesetz (1838) [EHpfLG]
 Gesetz über die Haftung der Eisenbahnuntemehmungen vom 5. März 1869,
 Ausztria [EG]
 Gesetz betreffend die Verbindlichkeit zum Schadenersatze für die bei dem Betriebe
 von Eisenbahnen, Bergwerken u. s. w. herbeigeführten Tötungen und
 Körperverletzungen, 7. Juni 1871, Németország [RHG]
 1874. évi XVIII. törvénycikk a vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti
 felelősségről, Magyarország [Vaspálya-tc]
 Loi sur les accidents du travail, du 9 avril 1898, Franciaország [LAT] Bürgerliches
 Gesetzbuch für das Deutsche Reich (1900) [BGB]
 Bundesgesetz betr. die elektrischen Schwach- und Starkstromanlagen vom 24. Juni
 1902, Svájc [ELG]

- Bundesgesetz betr. die Haftpflicht der Eisenbahn- und Dampfschiffahrtsunternehmungen und der Post, vom 28. März 1905, Svájc [EHG]
- Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907) [ZGB]
- Gesetz über den Verkehr mit Kraftfahrzeugen vom 3. Mai 1909, Németország [KFG]
- Code civil suisse, livre cinquième: code des obligations (1911) [CO]
- Gesetz betr. der Haftung des Halters von Luftfahrzeugen vom 1. August 1922, in der Fassung vom 21. August 1936 – Luftverkehrsgesetz, Németország [LVG]
- 10.270/1922. M. E. sz. r. a légi közlekedésről, Magyarország [Légi közl. rend.]
- Loi relative à la navigation aérienne du 31. mai 1924, Franciaország [Code de l'air]
- Brüsszelben 1924. évi augusztus 25-én kelt nemzetközi egyezmény a hajóelismervényekről [BHfE]
- Bernben 1924. évi október 23-án kelt nemzetközi egyezmény a vasúti árufuvarozásról [BVáfE]
- Bernben 1924. évi október 23-án kelt nemzetközi egyezmény a vasúti személy- és poggyászfuvározásról [BVszpfE]
- Magyarország magánjogi törvénykönyve, 1928. március 1-jén az országgyűlés képviselőháza elé terjesztett javaslat [MTJ]
- Varsóban 1929. évi október 12-én kelt nemzetközi egyezmény a nemzetközi légi fuvarozásra vonatkozó egyes szabályok egységesítéséről [VLE]
- Bundesgesetz betr. Verkehr von Motorfahrzeugen, vom 15. März 1932, Svájc [MFG]
- Bundesgesetz über die Luftfahrt von 1932, Svájc [LFG]
- Loi du 5 avril 1937, modifiant les règles de la preuve en ce qui concerne la responsabilité civile, Franciaország [Loi du 5 avril 1937]
- Gesetz über Haftpflicht der Eisenbahnen für Sachschaden vom 29. April 1940, Németország [SRHG]
- Verordnung zur Ergänzung des Gesetzes über die Haftpflicht der Eisenbahnen vom 6. Mai 1941, Németország [VO zum SRHG]
- Codice civile, Olaszország (1942) [Code civile]
- Gesetz zur Änderung des Reichshaftpflichtgesetzes vom 15. August 1943, Németország [ÄRHG]
- Atomic Energy Act of 1946, USA [AEA (1946)]
- Atomic Energy Act of 1946, Anglia [AA]
- Idegen államok repülőgépei által a föld felszínén okozott károkért való felelősség szabályozására vonatkozó 1952. évi Római Egyezmény [RE]
- Atomic Energy Act of 1954, USA [AEA (1954)]
- Atomic Energy Authority Act of 1954, Anglia [AEAA]
- Price Anderson Act of 1957, amendment to AEA (1954), USA [PAA]
- Nuclear Installations (Licensing and Insurance) Act of 1959, Anglia [NIA]
- Bundesgesetz über Haftung für den Ersatz von Schäden aus Unfällen beim Betrieb von Eisenbahnen und beim Betrieb von Kraftfahrzeugen, vom 21. Jänner 1959, Ausztria [EKG]

Gesetz über die friedliche Verwendung der Kernenergie und den Schutz gegen ihre Gefahren (Atomgesetz) vom 23. Dezember 1959, Németország [*Atomgesetz*]
 Treaty Establishing the European Atomic Energy Community (1959) [*EURATOM*]
 Convention de l'O. E. C. E. sur la responsabilité civile dans le domaine de l'énergie nucléaire (1960) [*Convention de l'OECE*]

E) SZOCIALISTA JOGFORRÁSOK

Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság polgári törvénykönyve (1922) [*SzPTK*]

A szovjet munka törvénykönyve (1922) [*SzMT*]

A Csehszlovák Népköztársaság polgári törvénykönyve (1950) [*CsPTK*] A Bolgár Népköztársaság törvénye a kötelmekről és szerződésekről (1951) [*BTKSz*]

A magyar munka törvénykönyve (1951) [*MT*]

A munka törvénykönyve végrehajtásáról szóló 53/1953 M. T. sz. rendelet. [*MTv*]

A lengyel minisztertanács elnökének 1953. évi május 6-án kelt törvényerejű rendelete a bányajogról [*LBT*]

A bányakincsek kiaknázásáról szóló csehszlovák 1957. évi 41. sz. törvény [*CsBT*]

A mezőgazdasági termelészövetkezetek minta-alapszabálya Bulgáriában (1957) [*BMASz*]

1959. évi 49. sz. csehszlovák törvény az egységes mezőgazdasági szövetkezetekről [*CsTsztv*]

A Német Demokratikus Köztársaság 1959. évi június 3-i törvénye a mezőgazdasági termelészövetkezetekről [*NTsztv*]

A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyve (1959) [*PTK*]

A bányászatról szóló magyar 1960. évi III. törvény [*MBT*]

A magyar szövetkezeti törvény (Az 1960. évi 8. sz. és az 1960. évi 18. sz. tvr.-rel módosított 1959. évi 7. sz. tvr. a mezőgazdasági termelészövetkezetekről [*Tsztvr*]

A Szovjetunió polgári törvényhozásának alapelveiről szóló törvény (1961) [*Alapelvek*]

F) ENSZ KODIFIKÁCIÓS „TERVEZETEK” A KOZMIKUS TÉRSEÉG FELELŐSSÉGI JOGÁBAN

Report of the Legal Committee of the Ad Hoc Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, 12 June 1959 [*Outer Space UNO Report*]

Summary Records of the Legal Sub-Committee Meetings of the Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, Geneva 28 May 1962 – 20 June 1962. [*Outer Space UNO Legal Sub-Committee Records*]

II. JOGFORRÁSOK ÉS IRODALMI FORRÁSOK A RÖVIDÍTÉSEK SZERINTI BETŰRENDBEN

A jegyzetekben használt rövidítések szerinti betűrendben összeállított jogforrás- és irodalomjegyzék *csak* azokat a fontosabb jogforrásokat és műveket tartalmazza, amelyekre jelen munka egyes fejezeteiben többszörösen hivatkozás történik. A hivatkozásoknál *csak* az itt megjelölt rövidítéseket használjuk; az egyes kiadványok valamennyi bibliográfiai adatát *csak* ez a jegyzék tartalmazza. Jogforrások esetében – itt is, mint az I. részben – az egyszerű zárójelben () a jogforrás keletkezésének idejét jelezzük. A szögletes zárójelben [] szereplő jelzés, ill. rövidítés azonban itt arra, a jegyzékben ugyancsak szereplő irodalmi forrásra (kiadványra) utal, amely a kérdéses jogforrás jelen munkában használt szövegét tartalmazza, és amelynek különválasztása a benne közölt kísérő tanulmány vagy kommentár stb. miatt volt indokolt. Az ismertebb jogforrások (pl. Corpus Juris Civilis) és a modern joganyag esetében a forrás ilyen könyvészeti jellegű megjelölésétől eltekintünk.

AA	Atomic Energy Act of 1946 (Anglia)
ACCURSUS INST.	<i>Institutiones iuris civilis d. Justiniani magni imperio per triumviros Tribonianum, Dorotheum, ac Theophilum conscriptae et Fran. ACCURSII glossis illustratae...</i> Lugduni, Apud Antonium Vincentium 1557. köt. terj.: 32 számozatlan old. + 688 col. + 32 számozatlan old.
ACCURSUS D	<i>Digestum Vetus seu pandectarum iuris civilis.</i> Tomus primus (lib. I–XXIV. – <i>M. F.</i>). Ex pandectis florentinis in lucem emissis, uti fieri potuit, representatus: Commentariis ACCURSII ... Novae accesserant notae ad Accursium Dionysii Gothofredi I. C., in quibus glossae obscuriores explicatae. Lugduni 1589. Gothofredus előszavából és a párizsi tanács kiadási engedélye szerint a megjelenés helye Párizs. A köt. terj.: 42 számozatlan old. + 2222 columna (egy old. = 2 col.).
ACCURSUS D	<i>Infortiatum seu pandectarum iuris civilis.</i> Tomus secundus (lib. XXIV–XXXVIII. – <i>M. F.</i>). Ex pandectis... Commentariis ACCURSII... explicatae. Lugduni 1589. A köt. terj.: 14 számozatlan old. + 2220 col.
ACCURSUS D	<i>Digestum novum seu pandectarum iuris civilis.</i> Tomus tertius (lib. XXXIX–L). Ex pandectis... Commentariis ACCURSII... explicatae. Lugduni 1589. A köt. terj.: 18 számozatlan old. -j- 1926 col.
ACCURSUS C	<i>Codicis dn. Justiniani sacratissimi principis pp. Augusti repetitae praelectionis libri XII ACCURSII commentariis et multorum veterum...</i> Lugduni 1569. Köt. terj.: 62 számozatlan old. + 2136 és 20 col. + 30 számozatlan old. A kiad. helye A. Conti bev. szerint Biturgium.
AEA (1946)	Atomic Energy Act of 1946 (USA)

- AEA (1954)* Atomic Energy Act of 1954 (USA)
- AEAA* Atomic Energy Authority Act of 1954 (Anglia)
- AJK* Asszír Jogkönyv (i. e. 1450–1250), [DRIVER–MILES, AL]
- A középkor története* *A középkor története*. Szerk.: JE. A. KOSZMINSZKIJ–SZ. D. SZKAZKIN. Tankönyvkiadó, Budapest 1955. 620 old. + térképmelléklet.
- Alapelvek* A Szovjetunió polgári törvényhozásának alapelveiről szóló törvény (1961)
- ALEKSZANDROV* N. G. ALEKSZANDROV, *A szovjet munkajog*. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest 1953. 328 old.
- ALR* Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (1794). [KOCH]
- Anciennes lois françaises* *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 1420, jusqu'à la révolution de 1789*, par ISAMBERT–DECRUSY–TAILLANDIER en vingtneuf volumes publiés de 1822 à 1833 à Paris, Belin-Leprieur Libraire-éditeur: 1. Ordonnance civile touchant la réformation de la justice (Ord. No. 503, l'année 1667., Rec. XVIII. köt., ed. 1829., 103–181. old.); Ord. pour la réformation de la justice, faisant la continuation de celle du mois d'avril 1667 (Ord. No. 581, l'année 1669., Rec. XVIII. köt., ed. 1829., 341–361. old.); 2. Ordonnance portant reglement général pour les eaux et forêts (Ord. No. 751. l'année 1669., Rec. XVIII. köt., 1829., 219–311. old.).
- ANTYIMONOV* В. С. АНТИМОНОВ, Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. Госюриздат, Москва 1952. 293. old. (V. SZ. ANTYIMONOV, *Polgári jogi felelősség fokozott veszélyforrás által okozott károkért*. Magyar fordításban: Állam- és Jogtudományi Intézet kéziratára, Sz./736:I–III.; az oldal szerinti hivatkozás erre utalással történik).
- Atomgesetz* Gesetz über die friedliche Verwendung der Kernenergie und den Schutz gegen ihre Gefahren (Atomgesetz) vom 23. Dezember 1959. (Németország).
- V. I. AVGYIJEV* *Az ókori Kelet története*. Fordította: Hahn István és Benkő Gyula. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. 414 old.
- Azo* *Summa Azonis* (kb. 1250) [Azo]
- Azo* *Summa AZONIS*. Jurisconsultorum Principis aurea summa nuperima castigata... 1533. Kiad. helye és kiadó nincs feltüntetve. Köt. terj.: 6 + 23 + 481 fol.
- Az újkor története* *Az újkor története, 1640–1789*. Egyetemi tankönyv. Szerk.: V. V. BIRJUKOVICS–B. F. PORNYEV–SZ. D. SZKAZKIN. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953. 359 old.
- ÄRHG* Gesetz vom 15. August 1943. zur Änderung des Beichshaftpflichtgesetzes (*RHG*) (Németország)

- BARTOLUS *Opera Bartoli* (XIV. század közepe), [BARTOLUS]
- BARTOLUS *Opera Juriscon. Coryphaei BARTOLI a Saxoferr., quae nunc extant omnia... cum privilegio Imp. Maiestatis et Regis Galliarum. Basileae, ex officina episcopiana anno Sal. humanae 1588–1589. 10 számozatlan old. + 644 fol. (B.ad.D–XI.), 6 számozatlan old. + 491 fol. (B.ad.D–XXXIV), 6 számozatlan old. + 286. fol. (B. super Auth. et Inst.).*
- BEAUCHET L. BEAUCHET, *Historie du Droit privé de la République Athénienne. I–IV. Ed. Marescq, Paris 1897. Lili + 451, 552, 747, 575 old.*
- BELJAJEVA Z. Sz. BELJAJEVA, *Fegyelmi és anyagi felelősség a kolhozjogban. Felszólalás a budapesti 1962. évi termelőségvetkezeti jogi konferencián; magyarul az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet kéziratárában. 17 old.*
- BEYERLE (I) *Gesetze der Burgunden. Herausgegeben von F. BEYERLE. Verlag Herm. Böhlau Nachf., Weimar 1936. XVI (Einleitung) + 191 old.*
- BEYERLE (II) *Gesetze der Langobarden. Übertragen und bearbeitet von F. BEYERLE. Verlag Herm. Böhlau Nachf. Weimar 1947. XVI (Einleitung) + 508 old.*
- BGB* Bürgerliches Gesetzbuch für das Deutsche Reich (1900).
- BHfE* Brüsszelben 1924. évi augusztus 25-én kelt nemzetközi egyezmény a hajóelismervényekről. (Magyarországon becikkelyezve az 1931. évi VI. tc. által.)
- BLEY G. BLEY, *Schadenersatz im Zivilrecht. Grundsätze der Neuregelung der ausservertraglichen Verantwortlichkeit im Künftigen Zivilgesetzbuch. Deutscher Zentralverlag, Berlin 1963. 148 old.*
- BMASz* A mezőgazdasági termelőségvetkezet minta-alapszabálya Bulgáriában (1957)
- BOKORNÉ SZEGŐ BOKORNÉ SZEGŐ HANNA, *A kozmikus térséggel kapcsolatos egyes nemzetközi jogi kérdések. Állam- és Jogtudomány (Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője) 1962. évi köt. 2. sz.*
- BRECHT CH. BRECHT, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht. Z. S. S. Röm. Abt. (1942) LXII. Bd. 391. és köv. oldalak.*
- BRÓSZ BRÓSZ RÓBERT, *Az eszunnai törvények és azok kártérítési rendelkezései. Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de R. Eötvös Nominatae, Tom. III. (1962), Fasc. I. 21–37. old.*
- BTKSz* A Bolgár Népköztársaság törvénye a kötelmekről és szerződésekről (1951).
- BVáfE* Bernben 1924. évi október 23-án kelt nemzetközi egyezmény a vasúti árufuvarozásról. (Magyarországon becikkelyezve az 1928. évi III. tc. által.)

- BVszpfE* Bernben 1924. évi október 23-án kelt nemzetközi egyezmény a vasúti személy- és poggyászfuvarozásról. (Magyarországon becikkelyezve az 1928. évi IV. tc. által.)
- C* Codex Justinianus (534)
- CB* Coutumes de Beauvaisis (1280) [SALMON].
- CE* Codex Euricianus (475) [WOHLHAUPTER].
- CJCan* Corpus Juris Canonici 1.) Decretum Gratiani – kb. 1140., 2.) Liber Extra – XIII. sz. első fele, 3.) Liber Sextus – XIII. sz. második fele, 4.) Clementinae – 1317) [FRIEDBERG]
- CO* Code civil suisse, livre cinquième: code des obligations (1911)
- Code civil* Code civil (1804)
- Code de l'air* Loi relative à la navigation aérienne, du 31. mai 1924 (Franciaország)
- Codice civile* Codice civile (1942)
- Coll* Collatio legum Mosaicarum et Romanorum (i. u. 390–438)
- Convention de l'OECE* Convention de l'O.E.C.E. sur la responsabilité civile dans le domaine de l'énergie nucléaire (1960)
- CsBT* A bányakincsek kiaknázásáról szóló csehszlovák 1957. évi 41. sz. törvény
- CsTsztv* 1959. évi 49. sz. csehszlovák törvény az egységes mezőgazdasági szövetkezetekről
- CT* Codex Theodosianus (438)
- CUQ* E. CUQ, *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites*. Librairie Orientaliste Paul Geunther, Paris 1929. 522 old.
- CsPTK* A Csehszlovák Népköztársaság polgári törvénykönyve (1950)
- D* Digesta (533)
- Dikaiomata* *Dikaiomata, Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen*. Herausgegeben von der GRAECA HALENSIS (F. Bechtel – O. Kern – K. Praechter – C. Robert – E. Stern – U. Wilcken – G. Wissowa), Berlin 1913. X + 252 + IX old.
- DRIVER–MILES AL* G. R. DRIVER–J. C. MILES, *The Assyrian Laws. Edited With translation and commentary*. Clarendon Press, Oxford 1935. XXIV+534 old.
- DRIVER–MILES BL* G. R. DRIVER–J. C. MILES, *The Babylonian Laws*. Vol. I–II. Edited with translation and commentary. Clarendon Press, Oxford 1955. XXXII+517 (I), VII+426 (II) old.
- ECKHARDT (I)* K. A. ECKHARDT, *Die Gesetze des Merowingerreiches 481–714*. Herausgegeben von Verlag Herm. Böhlaus Nachf., Weimar 1935. VIII (Vorwort) + 195 old.

- ECKHARDT (II) *Die Gesetze des Karolingerreiches 714–911. I. Salische und ribuarische Franken.* Herausgegeben von K. A. ECKHARDT. Verlag Herm. Böhlau Nachf., Weimar 1934. X (Vorwort) + 207 old.
- ECKHARDT (III) *Die Gesetze des Karolingerreiches 714–911. II. Alemannen und Bayern.* Herausgegeben von K. A. ECKHARDT. Verlag Herm. Böhlau Nachf. Weimar 1934. 178 old.
- ECKHARDT (IV) *Die Gesetze des Karolingerreiches 714–911. III. Sachsen, Thüringer, Chamaven und Friesen.* Herausgegeben von K. A. ECKHARDT. Verlag Herm. Böhlau Nachf. Weimar 1934. 155 old.
- EG Gesetz über die Haftung der Eisenbahnunternehmungen, vom 5. März 1869 (Ausztria)
- Egyetemes *Egyetemes állam- és jogtörténet.* I–II. köt. Szerkesztette: SARLÓS
állam- és MÁRTON. Egyetemi jegyzet. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat
jogtörténet kiadása, Budapest 1960. 267 (I) és 325 (II) old.
- EHG Bundesgesetz betr. die Haftpflicht der Eisenbahn- und Paul Geunther, Paris 1929. 522 old. 28. März 1905 (Svájc)
- EHpflG Preussisches Eisenbahnhaftpflichtgesetz (1838). [PREUSSISCH-DEUTSCHE GESETZSAMMLUNG].
- EHRENZWEIG A. A. EHRENZWEIG, *Towards an Automobile Compensation Plan.* Reprinted from Federation of Insurance Counsels' Quarterly, Spring 1961. Vol. XI. No. 3. (5–13.) 9 old.
- EHRENZWEIG *Negligence* A. A. EHRENZWEIG, *Negligence without Fault.* Trends toward an Enterprise Liability for Insurable Loss. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1951. 95 old.
- EKG Bundesgesetz über Haftung für den Ersatz von Schäden aus Unfällen beim Betrieb von Eisenbahnen und beim Betrieb von Kraftfahrzeugen, vom 21. Jänner 1959 (Ausztria)
- ELG Bundesgesetz betr. die elektrischen Schwach- und Starkstromanlagen, vom 24. Juni 1902. (Svájc)
- ÉLIÁS J. ÉLIÁS, *A dolgozók vagyoni felelőssége az egységes mezőgazdasági termelőszövetkezetben.* Akadémiai Kiadó, Prága 1959. 222 old. Vázlatos ismertetése az Állam- és Jogtudományi Intézet kéziratárában: Cs/817.
- ENGELS F. ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete.* Szikra Kiadó, Budapest 1949. 203 old.
- ENGELS F. ENGELS, *A feudálisizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. II. Sz. Melléklet a „Német parasztháború”-hoz.* Szikra kiadás, Budapest 1949. 186 old., 141–152. old.
- ENGELS *A feudálisizmus hanyatlásáról*

- ENGELS F. ENGELS, *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt* („*Anti-Dühring*”). Szikra Kiadás, Budapest 1950. 448 old.
- ENSSLEIN W. ENSSLEIN, *Einbruch in die antike Welt. Völkerwanderung*. Historia Mundi, Bd. Frühes Mittelalter, Francke Verlag, Bern 1956. 528 old., 78–133. old.
- EÖRSI EÖRSI GYULA, *Kártérítés jogellenes magatartásért*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1958. 223 old.
- EÖRSI EÖRSI GYULA, *A jogi felelősség alapproblémái – a polgári jogi felelősség*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 489 old.
- EÖRSI EÖRSI GYULA, *A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és a burzsoá jogban*. Állam- és Jogtudomány V. (1962.) köt. 3. sz. 287–313. old.
- ET ESNUNNAI Törvények (i. e. XX., XVII., sz.?) [SZLECHTER]
- EURATOM Treaty Establishing the European Atomic Energy Community (EURATOM) (1959)
- FERENCZY FERENCZY ENDRE, *Bevezetés az ékírásos jogtörténetbe*. Kézirat. 1961. 199 old.
- FLEISCHMANN M. FLEISCHMANN, *Christian Thomasius*. (Christian Thomasius. Leben und Lebenswerk. Abhandlungen und Aufsätze.) Herausgegeben von M. Fleischmann. Max Niemeyer Verlag, Halle 1931. IX + 568 old., 1–249. old.
- FRIEDBERG *Corpus Juris Canonici*. Editio Lipsiensis Secunda. Pars prior: Decretum Magistrati Gratiani. Instruxit Ae. Friedberg. Lipsiae 1879. CII + 1468 col.; Pars secunda: Decretalium collectiones. Lipsiae 1881. LXXII + 1340 col.
- G Gaius, *Institutiones* (kb. i. u. 161).
- GAUTRON R. GAUTRON, *Législations nationales sur les risques nucléaires*. Revue Int. de Droit Comparé 1960. No. 4. 732–750. old.
- GENZMER E. GENZMER, *Talion im klassischen und nachklassischen Recht. Erwägungen über Ursprung und Grundgedanken des Edikts quod quisque juris in alterum statuerit, ut ipse eodem jure datur*. Z. S. S. Röm. Abt. (1942) LXII. Bd. 122 és kk. old.
- GERNET L. GERNET, *Droit et société dans la Grèce ancienne*. Sirey, Paris 1955. 243 old.
- GIERKE O. GIERKE, *Schuld und Haftung im älteren deutschen Recht*. Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, 100. Heft. Verlag von M. und H. Marcus, Breslau 1910 XXVIII + 388 old.
- GIRARD–SENN P. F. GIRARD–F. SENN, *Textes de droit romain publiés et annotés par –. Rousseau et Cte*, Paris 1937. XV + 928 old.

- Gl* *Glossa Ordinaria, vel Institutiones iuris civilis d. Justinianii...* Fran. Accursii glossis illustratae, *Digestum vetus* seu pandectarum iuris civilis... Commentariis Accursii, *Infortiatum* seu pandectarum iuris civile... Commentariis Accursii, *Digestum novum* seu pandectarum... Commentariis Accursii, *Codicis* dn. Justiniani... Accursii commentariis (kb. 1250), [ACCURSIUS].
- GLASSON E. GLASSON, *Précis élémentaire de l'histoire du droit français*. Librairie Cotillon, Paris 1904. II -j- 598 old.
- GLEIM GLEIM, *Zum dritten November 1888*. (Utónév-megjelölés hiányzik.) Archiv für Eisenbahnwesen. 11. Jhg. 1888. Verlag von Julius Springer, Berlin 1888. XV + 943 [797–839.] old.
- GREENE B. A. GREENE, *Workmen's Compensation Aspects of the Peaceful Uses of Atomic Energy*. L. a MITCHELL név alatt megjelölt ENSZ-kiadványban (59–62. old.).
- GROTIUS G. GROTIUS, *A háború és a béke jogáról*. I–III. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 327 (I), 572 (II), 369 (III) old.
- GT* Gortyni Törvénykönyv (i. e. V. sz.) [KÖHLER–ZIEHBART].
- HALBAN A. HALBAN, *Das römische Recht in den germanischen Volksstaaten*. Bd. I–III. Verlag Marcus, Bresla 1899. X + 312 old (I), 1901. VIII + 363 old. (II), 1907. VIII + 420 old. (III).
- Halensis 1* Kivonatok alexandriai törvényekből és rendeletekből a Hallei Egyetem Filológiai szemináriumának egyik papiruszán (i. e. III. sz.) [DIKAIOMATA]
- HALEY A. G. HALEY, *Space Vehicle Torts*. Repr. from University of Detroit Law Journal, vol. 36, No. 3, February 1959, 294–314. old.
- HAMMER O. HAMMER, *Die Lehre vom Schadenersatz nach dem Sachsenspiegel und den verwandten Rechtsquellen*. Verlag von Wilhelm Koebner, Breslau 1885. XIII + 108 old.
- HEDEMANN J. W. HEDEMANN, *Schuldrecht des Bürgerlichen Gesetzbuches*. 3. Aufl. Walter de Gruyter und Co., Berlin 1949. XXX + 422 old.
- HEICHELHEIM F. M. HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History*. A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N. V., Leyden 1958. XI + 542 old.
- HIRSCH *Eike von Repkow: Der Sachsenspiegel*. Übertragen und erklärt von H. CH. HIRSCH. Verlag Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig 1936. XI + 360 old.
- HJK* Hettita Jogkönyv (i. e. XIII. sz.) [NEUFELD]
- HK* Hammurábi Kódex (i. e. 1792–1750) [DRIVER–MILES, BL]

- HOEBEL E. A. HOEBEL, *The Law of Primitive Man*. Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts 1954. 357 old.
- HORVÁTH HORVÁTH PÁL, *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 283 old.
- HVOSZTOV– ZUBOK *A legújabb kor története (1870–1918)*. Szerk.: V. M. HVOSZTOV–L. J. ZUBOK. Szikra kiadás, Budapest 1949. 263 old.
- IHERING, *Geist* R. IHERING, *Geist des römischen Rechts*. I–IV. Bde. Verlag Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1(1873) XIV + 361, 11/1(1874) X + 308, 11/2(1869) XXI + 293–655, 111(1871) X + 354 old.
- IHERING *Schuldmoment* R. IHERING, *Das Schuldmoment im römischen Privatrecht*. Im Band „Vermischte Schriften juristischen Inhalts”. (Verlag Breitkopf und Härtel, Leipzig 1879. VI + 415 old.), 155–240. old.
- Inst.* Institutiones Justiniani (533)
- Irományok (1)* *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. I–XVII. köt. Hiteles kiadás. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest 1872–1875.
- Irományok (2)* *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai*. I–XXII. köt. Hiteles kiadás. Athenaeum, Budapest 1935–1939.
- ISENBERGH M. E. ISENBERGH, *La loi américaine sur l'énergie atomique*. Revue int. de Droit Comparé, 1960. No. 4., 750–759. old.
- ISTVÁNFY ISTVÁNFY LÁSZLÓ, *A tárgyi kártérítési felelősség múltja és jövője*. Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok, 1937. évi V. évfolyam 77–142. old.
- JEFIMOV A. V. JEFIMOV, *Az újkor története*. Szikra kiadás, Budapest 1949. 295 old.
- JESSUP–TAUBEN–FELD PH. C. JESSUP–H. J. TAUBENFELD, *Controls for Outer Space*. Columbia University Press, New-York 1959, XI+ 379 old.
- JOFFE O.C. Йоффе, Ответственность по советскому гражданскому праву. Унив. Изд., Ленинград. 1955. 308. old. (O. Sz. JOFFE, *A felelősség a szovjet polgári jogban*. Magyar fordításban: Állam- és Jogtudományi Intézet kéziratára Sz/934:I–III.; az oldal szerinti hivatkozás erre utalással történik.)
- SOLON *Discussion du Code civil dans le Conseil d'État*. Tome I–II. Ed. Par M. JOUANNEAU M. JOUANNEAU et SOLON à Paris chez Demonville 1805. VIII + 648 (I), 869 (II) old.
- JÖRS P. JÖRS, *Römisches Recht: Geschichte und System des römischen Privatrechts*. Verlag J. Springer, Berlin 1927. XVI + 298 old.

- KASER M. KASER, *Das römische Privatrecht. Bd. I–II.* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1955/1959. XXVI + 651 (I), XXIII + 478 (II) old.
- KAUFMANN H. KAUFMANN, *Rezeption und Usus Modernus der Actio Legis Aquiliae.* Böhlau Verlag, Köln–Graz 1958. 132 old.
- KERTÉSZ KERTÉSZ ISTVÁN, *A munkajogi feyelemi felelősség alapvető kérdései.* Kandidátusi disszertáció 1962. 520 old.
- KFG Gesetz über den Verkehr mit Kraftfahrzeugen vom 3. Mai 1909. (Németország)
- KIMBALL S. L. KIMBALL, *The Purpose of Insurance Regulation: A Preliminary Inquiry in the Theory of Insurance Law.* Minnesota Law Review, 1961. No. 4. 471–524. old.
- KMOSKÓ KMOSKÓ MIHÁLY, *Hammurábi törvényei.* Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, Kolozsvár 1911. 88 old.
- KOCH *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten.* Herausgegeben mit Kommentar in Anmerkungen von C. F. KOCH. Bd. I–IV. Verlag von J. Guttentag, Berlin 1874 (I), 1875 (II–III), 1876 (IV). VII + 894, VIII + 1007, VIII+ 859, VIII+ 610 + 466 old.
- KOHLER–WENGER J. KOHLER–L. WENGER, *Allgemeine Rechtsgeschichte. I.: Orientalistisches Recht der Griechen und Römer.* Verlag B. G. Teubner, Leipzig–Berlin 1914. VI + 302 old.
- KOHLER–ZIEHBART J. KOHLER–E. ZIEHBART, *Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte.* Vanderhoeck und Ruprecht, Göttingen 1912. VIII + 140 old.
- KOSCHAKER, BABB P. KOSCHAKER, *Babylonisch-assyrisches Bürgerschaftsrecht. Ein Beitrag zur Lehre von Schuld und Haftung. Festschrift.* B. G. Teubner, Berlin 1911. XVIII + 264 old.
- KOSCHAKER, Europa und das römische Recht. Dritte, unveränderte Auflage, Verlag C. A. Beck, München und Berlin 1958. 378. old.
- KOSCHAKER, und das römische Recht
- KOSCHAKER, Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurabis, König von Babylon. Verlag von Veit und Comp. Leipzig 1917. XVII + 244. old.
- KUNCZYNSKI J. Kunczynsky, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1800 bis in Gegenwart.* Die freie Gewerkschaft Verlagsgesellschaft, Berlin 1949. 367. old.

- KULCSÁR KULCSÁR KÁLMÁN, *A jogszociológia problémái*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1960. 269 old.
- LAqu* Lex Aquilia (kb. i. e. 287)
- LA* Lex Alemannorum (VIII. sz. eleje) [ECKHARDT (III)]
- LANGE H. LANGE, *Schadenersatz und Privatstrafe in der mittelalterlichen Rechtstheorie*. Böhlau Verlag, Münster–Köln 1955. 182 old.
- LAT* Loi sur les accidents du travail, du 9 avril 1898 (Franciaország)
- LAWSON F. H. LAWSON, *D. C. L., Negligence in the Civil Law*. Oxford 1950.
- LB* Lex Burgundionum, ill. Lex Gundobada (kb. 490–501) [BEYERLE I.]
- LBaiuv* Lex Baiuvariorum (VIII. sz. közepe) [ECKHARDT (III)] A lengyel minisztertanács elnökének 1953. évi május 6-án kelt törvényerejű rendelete a bányajogról.
- LBT* A lengyel minisztertanács elnökének 1953. évi május 6-án kelt törvényerejű rendelete a bányajogról.
- Légi közl. rend.* 10.270/1922. M. E. sz. r. a légi közlekedésről (Budapesti Közlöny, 1922. évf. 290. sz.)
- LEVY E. LEVY, *Privatstrafe und Schadenersatz im klassischen römischen Recht*. Verlag F. Vahlen, Berlin 1915. VI + 157 old.
- LÉVY–BRUHL H. LÉVY–BRUHL, *Nouvelles études sur le très ancien droit romain*. S. Sirey, Paris 1947. 166 old.
- LF* Lex Francorum Chamavorum (VIII. és IX. sz. fordulója) [ECKHARDT (IV)]
- LFG* Bundesgesetz über die Luftfahrt von 1932. (Svájc)
- LFris* Lex Frisionum (IX. sz. eleje) [ECKHARDT (IV)]
- Loi du 5 avril 1937* Loi du 5 avril 1937, modifiant les règles de la preuve en ce qui concerne la responsabilité civile. (Franciaország – A Code civil 1384. §-ának kiegészítése.)
- LR* Lex Ribuaria (VI. sz. vége) [ECKHARDT (II)]
- LS* Lex Salica (714–717) [ECKHARDT (II)]
- LSax.* Lex Saxonum (VIII. sz. vége) [ECKHARDT (IV)]
- LT* A longobardok törvényei (643–866: Edictus Rothari = Ro,643; Grimvaldi Leges = Gr,668; Liutprandi Leges = Lpr,713–735; Ratchis Leges = Ras,745–746; Ahistulfi Leges = Ai,755; Aregis Principis Capitula = Ar,774–787; Adelchis Principis Capitula = Ad,866) [BEYERLE (II)]
- LUBY S. LUBY, *Prevenca a zodpovednost v občianskom práve*. I–II. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava 1958. 662 (I), 508 (II) old.

- LVG Gesetz betr. der Haftung des Halters von Luftfahrzeugen, vom 1. August 1922, in der Fassung vom 21. August 1936 – Luftverkehrsgesetz (Németország)
- LVR Lex Visigotorum Recesvindiana (kb. 654) [WOHLHAUPTER]
- MÁDL MÁDL FERENC, *Magyarország első polgári törvénykönyve – az 1959. évi IV. törvény – a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében.* A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, X (1960). köt. 1–2. sz. 3–88. old.
- MÁDL, *Atomenergia* MÁDL FERENC, *Az atomenergia békés felhasználása és az anyagi felelősség.* Állam- és Jogtudomány, VI. köt. (1936), 2. sz. 230–246. old.
- MÁDL, *Méltányosság* MÁDL FERENC, *A méltányosság két oldala és a Polgári Törvénykönyv tervezete.* Jogtudományi Közlöny, 1958. 5. sz. 159–170. old.
- MAFFI M. MAFFI, *Cicero und seine Zeit.* Rascher Verlag, Zürich und Leipzig 1943. 384 old.
- MAINE H. S. MAINE, *A jog őskora.* Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest 1875. XXIV + 443 old.
- MALINOWSKI B. MALINOWSKI, *Crime and Custom in Savage Society.* Kegan–Harcourt ed., London–New-York 1926. XII +132 old.
- MARTON, *A furtum* MARTON GÉZA, *A furtum mint delictum privatum.* Hegedűs és Sándor könyvkiadó vállalata, Debrecen 1911. VIII + 366 old.
- MARTON, *A klasszikus felelősségi rendszer* MARTON GÉZA, *A klasszikus felelősségi rendszer szubjektívizálódása.* Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. Debrecen város és a ref. egyházker. kiad., Debrecen 1944. VI + 639 old., 330–345. old.
- MARTON, *Felelősség a custodiáért* MARTON GÉZA, *Felelősség a custodiáért.* Magyar Jogi Szemle könyvtára, 31. sz., Budapest 1924. 28 old.
- MARTON, *Kártérítési kötelmek* MARTON GÉZA, *Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból.* (Magyar Magánjog. Kötelmi jog, különös rész. Szerk.: SZLADITS KÁROLY. Grill kiadás, Budapest 1942. VIII + 963 old., 781–942. old.)
- MARTON, *Objektív felelősség az MTJ-ben* MARTON GÉZA, *Az objektív felelősség elve a Magánjogi Törvénykönyv javaslatában.* Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok, 1933. I. évf. 1. sz. 53. és kk. old.
- MARTON *Római magánjog* MARTON GÉZA, *A római magánjog elemeinek tankönyve; Intitúciók.* Tankönyvkiadó, Budapest 1957. 315 old.

- MARX, *Tőke* K. MARX, *Tőke*. I. köt. Szikra könyvkiadó, Budapest 1948. 936 old.
- MARX
Vorkapitalistische Produktionsformen K. MARX, *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*. Dietz Verlag, Berlin 1952. 58 old.
- MASKIN N. A. MASKIN, *Az ókori Róma története*. Ford.: Borzsák István és Harmatta János. Tankönyvkiadó, Budapest 1951. 578 old.
- MAZEAUD–TUNC H. et L. MAZEAUD–A. TUNC, *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*. Tome I–II. Editions Montchrestien, Paris 1957. XIII + 1064 (I), 988 (II) old.
- MBT A bányászatról szóló magyar 1960. évi III. Törvény.
- MBT *Ind.* Országgyűlési iratok, 1960. 16. szám. Törvényjavaslat a bányászatról – indokolással. 30 old.
- MEYER H. MEYER, *Zum Ursprung der Vermögenshaftung*. Festschrift Otto Gierke. Zum siebzigsten Geburtstag dargebracht von Schülern, Freunden und Verehrern. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1911. VI + 1268 (973–1005) old.
- MFG Bundesgesetz betr. Verkehr von Motorfahrzeugen, vom 15. März 1932 (Svájc)
- MITCHELL W. MITCHELL, *Some Administrative and Legal Problems Related to the Widespread Use of High-Level Radiation Sources*. Preceeding of the Intern. Conference on the Peaceful Uses of Atomic Energy Held in Geneva 8 August–20 August 1955. Vol. 13. United Nations Publication, New-York 1956. 393 old., 28–35. old.
- MITTEIS
Reichsrecht und Volksrecht L. MITTEIS, *Reichsrecht und Volksrecht*. Verlag von B. G. Teubner, Leipzig 1891. XIV + 562 old.
- MITTEIS
Römisches Privatrecht L. MITTEIS, *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*. I. Bd. Verlag von Duncker und Humblot, Leipzig 1908. XVI + 428 old.
- MITTEIS–WILCKEN
Papyruskunde L. MITTEIS–U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*. I–II. Bd. (I/1: Historischer Teil – Grundzüge, XXII + 437 old. I/2: Historischer Teil – Chrestomathie, 579 old.; II/1: Juristischer Teil – Grundzüge XVIII + 298 old.; II/2: Juristischer Teil – Chrestomathie, 430 old.) Verlag von B. G. Teubner, Leipzig–Berlin 1912.

- MOMMSEN Th. Mommsen, *Römische Geschichte*. 5 Bücher in I–III Bden. Weidmannische Buchhandlung, Berlin 1868– 1869. X + 956 (I), VIII+ 470 (II), VII + 694 (III) old.
- MOMMSEN Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*. Verlag Duncker und Humblot, Leipzig 1899. XXIII + 1078 old.
- MOMMSEN
Römische Geschichte
- MOMMSEN Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*. Verlag Duncker und Humblot, Leipzig 1899. XXIII + 1078 old.
- MOMMSEN
Römisches Strafrecht
- MONIER– R. MONIER–G. CARDASCIA–J. IMBERT, *Histoire des institutions et des faits sociaux des origines à l'aube du moyen âge*. Edition Montchrestien, Paris, 1956. 633 old.
- CARDASCIA–
IMBERT
- MORGAN L. H. MORGAN, *Ancient Society*. Bharati Library, Calcutta 1958 XX + 572 old.
- MORGAN
- Motive* *Motive zu dem Entwurfe eines Bürgerlichen Gesetzbuches für das Deutsche Reich*. Bd. I–V. 2. unveränderte Aufl. I. Guttentag Verlagsbuchhandlung, Berlin 1896. I. Allgemeiner Theil 395 old., II. Schuldverhältnisse 895 old., III. Sachenrecht 869 old., IV. Familienrecht 1274 old., V. Erbrecht 711 old.
- MT* A magyar munka törvénykönyve (A munka törvénykönyvéről szóló 1951. évi 7. sz. tvr.).
- MTJ* Magyarország magánjogi törvénykönyve, 1928. március 1-jén az országgyűlés képviselőháza elé terjesztett javaslat.
- MTv* A magyar munka törvénykönyve végrehajtásáról szóló 53/1953. M. T. sz. rend.
- MÜLLER– R. MÜLLER–ERZBACH, *Deutsches Handelsrecht*. Zweite und Dritte Auflage. Verlag von J. C. B. Mohr, Tübingen 1928. XVI + 931 old.
- ERZBACH
- NAGY NAGY LÁSZLÓ, *A dolgozók anyagi felelőssége*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1956. 215 old.
- NAGY
- NAGY L. NAGY LÁSZLÓ, *Felelősségi szabályok a mezőgazdasági termelészövetkezeti jogban*. Jogtudományi Közlöny, 1959. 5. sz. 220–226. old.
- NAGY L.
- NAGY P. P. NAGY, Le „*troc muet*”. Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. II (1951). Fasc. 1–4., 293–345. old.
- NAGY P.
- NAGY–SERES *A termelészövetkezeti törvény*. Összeállította és a magyarázatot írta: NAGY LÁSZLÓ és SERES IMRE. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1961. 391 old.
- NAGY–SERES
- NEUFELD E. NEUFELD, *The Hittite Laws*. Translated into English and Hebrew with Commentary. Luzac and Co. Ltd., London 1951. XI + 211 + L old.
- NEUFELD
- NIA* Nuclear Installations (Licensing and Insurance) Act of 1959. (Anglia)
- NIA
- NOVICKIJ– Római magánjog. Szerk.: I. B. NOVICKIJ–I. Sz. PERETYERSZKIJ. Ford.: Benkő Gyula. Tankönyvkiadó, Budapest 1951. 374 old.
- PERE-
TYERSZKIJ

- NTsztv* A Német Demokratikus Köztársaság 1959. évi június 3-i törvénye a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről.
- OFTINGER K. OFTINGER, *Schweizerisches Haftpflichtrecht*. Erster Band: Allgemeiner Teil. Zweiter Band: Besonderer Teil, Erste Hälfte. Polygraphischer Verlag, Zürich 1958. XXIII+ 456 (I), 1960. XVI + 440 (II) old.
- OFTINGER K. OFTINGER, *Die Haftung ohne Verschulden im schweizerischen Recht*. V. Internationaler Kongress für Rechtsvergleichung – Schweizerische Beiträge. Verlag Schulthess, Zürich 1958. XI + 251 old. (51–63. old.)
- OgyN (1)* *Az 1872. évi Szeptember hó 1-ére hirdetett országgyűlés képviselő-házának naplója*. I–XVII. köt. Hiteles kiadás. Magyar Királyi Államnyomda, Buda 1872–1875.
- OgyN (2)* *Az 1935. évi április 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* I–XXII. köt. Hiteles kiadás. Athenaeum, Budapest 1935–1939.
- OLIVIER–MARTIN F. OLIVIER–MARTIN, *Précis d’histoire du droit francais*. Librairie Dalloz, Paris 1954. VIII + 489 old.
- OPTK Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für das Kaiserthum Oesterreich (1811)
- Ord. civile* Ordonnance civile touchant la réformation de la justice (1667–1669) [*Anciennes lois françaises*]
- Ord. sur les eaux et forêts* Ordonnance portant reglement général pour les eaux et forêts (1669) [*Anciennes lois françaises*]
- OSNITSKAJA G. A. OSNITSKAJA, *A kozmikus térség meghódításának nemzetközi jogi kérdései*. Szovjet Nemzetközi Jogi Évkönyv, 1959 (Szovjetszkij jezsegodnik mezsdunarodnovo prava 1959), Szovjet Akadémiai Kiadó, Moszkva 1960. 642 old., 51–72. old.
- Outer-Space UNO-Report* *Report of the Legal Committee of the Ad Hoc Committee on the Peaceful Uses of Outer Space*. United Nations General Assembly. Distr. General, A/AC.98/2, 12 June 1959. 10 old
- Outer-Space UN Legal Sub-Committee Records* *Summary Records of the Legal Sub-Committee. Meetings of the Committee on the Peaceful Uses of Outer Space*, Geneva 28 May 1962–20 June 1962. A/AC.105/C., 2/SR.–15., – jegyzőkönyvek, A/AC.105/C.2/L.1–5., – egyezménytervezetek.
- PAA Price Andersen Act of 1957, amandment to AEA (1954), (USA)
- PAP PAP TIBOR, *A szovjet kártérítési jog az elméletben és a gyakorlatban*. Különlenyomat a Jogtudományi Közlöny 1948. évi 9–10. számából, 23 old.

- PARTSCH J. PARTSCH, *Juristische Urkunden der Ptolemäerzeit*. Bearbeitet von –. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 7. Abhandlung. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1927.
- PETSCHOW H. PETSCHOW, *Neubabylonisches Pfandrecht*. Akademie-Verlag, Berlin 1956. 186 old.
- PIRET R. PIRET, *La responsabilité sans faute – Liability without Fault*. Académie Internationale de Droit Comparé – V. Congrès Int. de Droit Comparé, Bruxelles 4–9 août 1958. Rapport général-General report. Ed. Secrétariat Général, Comité Organisateur Belge. 32 old.
- PLS Pactus Legis Salica (kb. 50–511) [ECKHARDT (I)]
- PÓLAY E. PÓLAY, *Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des römischen Rechts*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae. Tom. V. Fasc. 1–4. 323–356. old.
- PÓLAY *Rechts-* E. PÓLAY, *Rechtsordnungen im antiken Rom*. Acta Juridica, Tom. III
ordnungen (1961). Fasc. 1–2.
- Preussisch-* Preussisch-Deutscher Gesetz-Codex. Gesetzsammlung für die
deutsche königlich preussischen Staaten von 1806–. Bd. I. 1806–1866. Vierte
Gesetz- Aufl. Druck und Verlag der Königl. Hofbuchdruckerei Trowitzsch
sammlung und Sohn, Frankfurt a. Oder 1907. 1176 old., 505–516. old.:
3 November 1838. Eisenbahnhaftpflichtgesetz.
- PTK A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyve (1959)
- PTK-Indoklás A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyve; 1959. évi IV. törvény és a törvény javaslatának miniszteri indoklása. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 536 old.
- RAUCHHAUPT V. RAUCHHAUPT, *The Problem of Damages in Space Law*. Legal problems of Space Exploration. U. S. Government Printing Office, Washington 1961. XXII + 1392 old., 755. és kk. old.
- RE Idegen államok repülőgépei által a föld felszínén okozott károkért való felelősség szabályozására vonatkozó 1952. évi Római egyezmény.
- RHG Gesetz betreffend die Verbindlichkeit zum Schadenersatze für die bei dem Betriebe von Eisenbahnen, Bergwerken u. s. w. herbeigeführten Tötungen und Körperverletzungen, 7. Juni 1871 (Németország)
- RODIÈRE R. RODIÈRE, *Responsabilité civile et risque atomique*. Revue Int. de Droit Comparé, 1959. No. 3. 505–518. old.
- SALMON *Philippe de Beaumanoir: Coutumes de Beauvaisis. Tome I–II*. Texte critique publié avec une introduction, un glossaire et une table analytique par A. SALMON, Alphonse Picard et Fils Ed., Paris 1899–1900. 512 (I), XLVIII + 551 (II) old.

- SARGORODSZKI M. D. SARGORODSZKI, *A büntetőjogi büntetés*. I–II. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1960. 354 (I) és 310 (II) old.
- SAUVEPLANNE J. G. SAUVEPLANNE, *La limitation de la responsabilité des propriétaires de bateaux*. Extrait du volume „L’Unification du Droit” – Annuaire 1958. Rome. – Editions „Unidroit” 1959 (62–95. old.)
- SAVIGNY F. C. SAVIGNY, *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*. I–III. Bde. Mohr und Zimmer, Heidelberg, I. köt. (1815) XXXII + 415, II. köt. (1816) XXXII + 443, III. köt. (1822) XVI + 720 old.
- SAVIGNY, *Beruf* F. C. SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Verlag von J. C. B. Mohr, Heidelberg 1840. IX + 197 old.
- SCHMIDT A. B. SCHMIDT, *Die Grundsätze über den Schadenersatz in den Volksrechten. Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte*, 18. Heft. Verlag von W. Koeber, Breslau 1885. VIII + 64 old.
- SCHÖNBAUER E. SCHÖNBAUER, *Diokletian in einem verzweifelten Abwehrkampfe?* Z. S. S. Röm. Abt. (1942) LXII. Bd. 267. és kk. old.
- SCHRÖDER–KÜNSSBERG R. SCHRÖDER–E. V. KÜNSSBERG, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Siebente Auflage. Verlag Walter de Gruyter and Co., Berlin und Leipzig 1932. X + 1172 + 56 old.
- SCHULZ, *Cl. R. Law* F. SCHULZ, *Classical Roman Law*. At the Clarendon Press, Oxford 1951. XII + 650 old.
- SCHULZ, *Prinzipien* F. SCHULZ, *Prinzipien des römischen Rechts*. Duncker und Humblot, München und Leipzig 1934. XI + 188 old.
- SEAGLE W. SEAGLE, *Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung in die Probleme und Erscheinungsformen des Rechts*. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München und Berlin 1958. VIII + 569 old.
- SOHM R. SOHM, *Institutionen. Geschichte und System des römischen Privatrechts*. 14. Auflage. Verlag von Duncker und Humblot, Leipzig 1911. X + 804 old.
- SRHG Gesetz über Haftpflicht der Eisenbahnen für Sachschaden vom 29 April 1940 (Németország)
- Ssp* Sachsenspiegel (1215–1235) [HIRSCH]
- STAMMLER R. STAMMLER, *Theorie der Rechtswissenschaft*. Buchhandlung des Waisenhauses, Halle 1911. VII + 851 old.
- Stenogr. Reichstagsberichte* *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages*. I. Legislaturperiode. – I. Session 1871. Bd. I–II. Verlag der Buchdruckerei der „Norddeutschen Allgemeinen Zeitung”, Berlin 1871. XXVII + 672 (I), V + 673–1339 (II) old.
- STOLL H. STOLL, *Das Handeln auf eigene Gefahr*. Eine Rechtsvergleichende Untersuchung. Gruyter – Mohr, Berlin–Tübingen 1961. XII + 407 old.

- ŠVESTKA J. ŠVESTKA, *Odpovědnost za škody způsobené při provozech zvláště nebezpečných*. Naklad. Akad. Véd, Praha 1960. 136 old.
- SZABÓ SZABÓ IMRE, *Új polgári törvénykönyvünkről*. Magyar Tudomány 1959. 11. sz. 575–581. old.
- SZERGEJEV V. SZ. SZERGEJEV, *Az ókori Görögország története*. Fordították: Borzsák István–Gyóni Mátyás–Harmatta János–Szabó Árpád. Tankönyvkiadó, Budapest 1952. 427 old.
- SZLADITS SZLADITS KÁROLY, *Szokásjog és kódex*. Emlékkönyv Meszlényi Artúr születésének 60. évfordulójára. Politzer kiadás, 1936. 365 old. (272–279. old.)
- SZLECHTER E. SZLECHTER, *Les lois d'Eshmunna. Transcription – Traduction et Commentaire*. Recueil Sirey, Paris 1955. 146 old.
- SzMT A szovjet munka törvénykönyve (1922)
- Szovjet polgári jog A Szovjet polgári jog I–II. Szerk.: D. M. GENKIN. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest 1952/1953., 408 (I), 406 (II) old.
- SzPTK Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság polgári törvénykönyve (1922)
- SzPTK – kommentált kiadás *Az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság polgári törvénykönyve. Hivatalos szöveg az 1952. évi január 1. napjáig terjedő módosításokkal és szakaszonként rendszerezett joganyagot tartalmazó függelékkel*. Közélete-szi az OSZFSZK Igazságügyminisztériuma. A Jogi Irodalom Állami kiadója, Moszkva 1952. (Magyar kéziratos fordításban az Állam- és Jogtudományi Intézetben; hivatkozása az utóbbi szerint történik.)
- SZTEHLO SZTEHLÓ ZOLTÁN, *Az egyiptomi papyrusok és a római jog*. Ludvig István könyvnyomdája, Miskolc 1938. 104 old.
- TAUBENSCHLAG R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (332. B. C.–640. A.D)* Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1955. XV + 789 old.
- TAUBENSCHLAG, Der Einfluss R. TAUBENSCHLAG, *Der Einfluss der Provinzialrechte auf das römische Privatrecht* (R. TAUBENSCHLAG, *Opera minora*. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1959. I. köt. 421–461. old.).
- TÁRKÁNY-SZÜCS E. TÁRKÁNY-SZÜCS, *Die wichtigsten juristischen Verfügungen des neuen ungarischen Berggesetzes*. Freiburger Forschungshefte. Sonderdruck aus Heft A 235, Dezember 1961. 23–38. old.
- TELLENBACH G. TELLENBACH, *Europa im Zeitalter der Karolinger*. Historia Mundi, Bd. Frühes Mittelalter (I. ENSSLEIN), 393–451. old.

- THOMASIIUS CHRISTIANI THOMASII, *Fundamenta juris naturalis* (Institutionum jurisprudentiae divinae libri in quibus – – demonstrantur...). Sumtibus et Typis viduae Christophori Salfeldi, Halae Magdeburgicae, 1730. 460 old., valamint „disputationes”, „index capitum” és „index rerum” 22 nem számozott oldalon.
- THURNWALD R. THURNWALD, *Werden, Wandel und Gestaltung des Rechtes im Lichte der Völkerforschung*. Walter de Gruyter and Co., Berlin–Leipzig 1934. VIII + 232 old.
- TÓTH TÓTH IMRE, *A munkajogi anyagi felelősség egyes kérdései*. Kiadja a Magyar Jogász Szövetség Munkajogi Szakosztálya, kézirat gyanánt, Budapest, 1958. 83 old.
- Tsz-konferencia Nagy László „A termelészövetkezeti jogi felelősségi viszonyok néhány problémája” c. referátuma és a referátum vitája a Magyar Tudományos Akadémia 1962. évi december 12–15-én Budapesten rendezett termelészövetkezeti jogi konferenciáján (közli: Jogtudományi Közlöny 1963. évi 2. sz. 79. és kk. old.)
- Tsztvr Magyar szövetkezeti törvény (Az 1960. évi 8. sz. és az 1960. évi 18. sz. tvr.-rel módosított 1959. évi 7. sz. tvr. a mezőgazdasági termelészövetkezetekről.)
- XII TT XII Táblás Törvény (i. e. 451–449)
- Vaspálya-tc 1874. évi XVIII. törvénycikk a vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről (Magyarország)
- VÉRTES VÉRTES LÁSZLÓ, *Az őskor társadalmának néhány kérdéséről*. Archaeológiai Értesítő, 80 (1953). köt. 2. sz. 89–103. old.
- VILÁGHY VILÁGHY MIKLÓS, *Marton Géza: A római magánjog elemeinek tan-könyve. Intitúciók. Bp. 1957. (Megjegyzések a római jog tudományának egyes elvi kérdéseire.)* Jogtudományi Közlöny, XII. Új évfolyam 4–6. sz.
- VINOGRADOFF P. VINOGRADOFF, *Roman Law in Mediaeval Europe*. London and New-York 1909. 133 old.
- VLE Varsóban 1929. évi október 12-én kelt nemzetközi egyezmény a nemzetközi légi fuvarozásra vonatkozó egyes szabályok, egységesítéséről. (Magyarország csatlakozása 1936-ban történt; 1936. évi XXVIII. tc. a nemzetközi légi fuvarozásra vonatkozó 1929. évi varsói nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről.)
- VOIGT M. VOIGT, *Die XII Tafeln*. Geschichte und System des Civil- und Criminalrechtes, wie – Processes der XII Tafeln nebst deren Fragmenten. I–II. Bd. Verlag von A. G. Liebeskind, Leipzig 1883. (I), X + 845 (II) old.

- VOLTERRA E. VOLTERRA, *Introduction á l'histoire du droit romain dans ses rapports avec l'Orient*. Arch. d'Hist. du Droit Orient. IV (1949). 145–155. old.
Le droit romain
- VO zum Verordnung zur Ergänzung des Gesetzes über die Haftpflicht der Eisenbahnen vom 6. Mai 1941. L. SHRG (Németország)
 SRHG
- WEINSTEIN J. L. WEINSTEIN, *L'Autorité de l'Energie Atomique du Royaume-Uni: nature juridique, fonctions et pouvoirs*. Revue Int. de Droit Comparé, 1960. No. 4. 760–765. old.
- WEISS E. WEISS, *Griechisches Privatrecht auf rechtsvergleichender Grundlage*. I. Allgemeine Lehren (A további kötetek nem jelentek meg.) Meiner Verlag, Leipzig 1923. XII + 556 old.
- WELTNER WELTNER ANDOR, *A magyar munkajog*. II. köt. Tankönyvkiadó, Budapest 1962. 307 old.
- WENGER L. WENGER, *Die Quellen des römischen Rechts*. Österreichische Ak. der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtkademie No. 2., Wien 1953. XVIII + 973 old.
- WILLIAMS C. R. WILLIAMS, *Insurance for Reactors*. L. a MITCHELL név alatt megjelent ENSZ-kiadványban (54–58 old.)
- WIEACKER F. WIEACKER, *Griechische Wurzeln des Institutionsystems*. Z. S. S. 70. (1953) Rom. Abt. 93–126. old.
- WILUTZKY P. WILUTZKY, *Vorgeschichte des Rechts. I–III*. Verlag von E. Trewendt, Breslau–Berlin 1903. VIII + 252 (I), 192 (II) és 212 (III) old.
- WINCKLER H. WINCKLER, *Die Gesetze Hammurabis*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1903. 46 old.
- WINDSCHEID B. WINDSCHEID, *Lehrbuch des Pandektenrechts*. Bd. I–III. 7. Auflage. Literarische Anstalt Rütten und Loening, Frankfurt am Main 1891. XVI + 763 (I), X + 846 (II), VII + 487 (III) old.
- WOHLHAUPTER *Gesetze der Westgoten*. Herausgegeben von E. WOHLHAUPTER, Verlag. Herm. Böhlau Nachf. Weimar 1936. XVII (Einleitung) + 328 old.
- ZGB Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907)
- Zivilrecht der DDR Allg. Teil* *Das Zivilrecht der Deutschen Demokratischen Republik. Allgemeiner Teil*. Redaktion: H. KLEINE. VEB Deutscher Zentralverlag, Berlin, évsz. hiányzik. 374 old.
- Zivilrecht der DDR-Schuldr. Bes. Teil* *Das Zivilrecht der Deutschen Demokratischen Republik. Schuldrecht – Besonderer Teil*. Von einem Autorenkollektiv. Gesamtedaktion Prof. DR. HEINZ SUCH. Veb. Deutscher Zentralverlag, Berlin 1956. 583 old.
- ZOLTÁN ZOLTÁN ÖDÖN, *Felelősség szerződésen kívül okozott károkért*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1961. 189 old.

NÉV-, TÁRGY- ÉS JOGSZABÁLYMUTATÓ

A név-, tárgy- és jogszabálymutató az idegen nyelvű rezümére nem terjed ki. Az egyes jogforrások (jogszabályok) mellett zárójelbe tett rövidítések azonosak a betűrendes „Forrás- és irodalomjegyzék”-ben használt rövidítésekkel; az egyes jogforrások hivatkozása a munkában e rövidítésekkel történik. – *A szerző.*

A

- Abszolút felelősség 458, 500, 503
– szocialista jogban 450, 456–459
– úrjogban 501–504 Acceptation des risques 378–379 Accursius 303, 307–308, 310, 317, 511, 514, 520
Aacheni országgyűlés 247–248, 251
Actiok a középkori római jogban – de deiectis et effusis 310 – de pauperis 310 – de recepto 310–311
– furti adv. nautas, caupones, stabularios 310
Actio mixta 195, 196, 225, 570
Actio rem et poenam persequens 195
Acts of God az antik jogokban 210
Adelchis Principis Capitula I. Longobardok törvényei
Ahistulfi Leges I. Longobardok törvényei
Aischylos 99–100
Akkád Birodalom 131
Aktív és passzív helyállási kötelezettség – ókor 50 – őskor 50
Alarich, I. 154, 245
Alarich, II. 245, 248
Alexandria 138–139, 168
Alekszandrov 431, 471–473, 515
Alkalmazó felelőssége szocialista jogban 464–467
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, Ausztria (*OPTK*) 330–335, 339, 387, 390, 396–397, 511, 527
– keletkezése, fő vonásai 330–331
Allgemeines Landrecht (*ALR*) 283, 286, 294–296, 312, 331, 334, 396, 511, 515, 522
– keletkezéstörténete és rendszere 285–286
Anatólia 135
Anglia 281, 345–346, 373, 411–412, 414, 417, 512, 514–515, 526
Antonius 150
Antyimonov 430–431, 478, 515
Anyagi szankció I. Reparáció, Reparáatív
Aquilus 115, 149
Aregis Principis capitula I. Longobardok törvényei
Arisztotelész 123
Arcadius 153
AsszírIA 45, 126, 131–132, 173, 205
Asszír Jogkönyv (*AJK*) 20, 49–50, 103, 123, 126, 132, 135–137, 164, 167, 170, 173–175, 180, 182–183, 186–188, 191, 197, 202, 204–205, 211, 510, 515
Athén 102, 126
Atomenergia és anyagi felelősség 408–421

- jogforrások 410–414
 - jogpolitikai és társadalmi tartalom 418–421
 - irodalom 413–414
 - tételes jogi szabályok fontosabb elemei 414–419
 - Atomenergia kontra hagyományos felelősség 408–410
 - Atomgesetz, Németország (*Atomgesetz*) 325, 412, 415–419, 513, 515
 - Atomic Energy Act of 1946, Anglia (*AA*) 325, 512, 514
 - Atomic Energy Act of 1946 USA [*AEA* (1946)] 325, 411, 512, 514
 - Atomic Energy Act of 1954, USA [*AEA* (1954)] 411, 412, 512, 515
 - Atomic Energy Authority Act of 1954, Anglia (*AEEA*) 325, 411, 416, 512, 515
 - Atomkárok – abszolút felelősség 415–416, 417–418
 - Atomkárok
 - és felelősségbiztosítás 405–407, 415–416
 - hosszú elévülési idő 418–419
 - magas kártérítési limitek 416–417
 - Ausztria 330, 350, 352, 373, 411, 459
 - Avgyjjev 124, 131, 133, 134, 135, 136, 515
 - Azo (*Azo*) 303, 308, 310, 317, 511, 515, 580
 - Állam felelőssége (helyállási kötelezettsége)
 - atomkárok körében 415–417
 - államigazgatási jogkörben okozott kárért 334, 336, 467–469
 - – kapitalista jogban 334, 336
 - – szocialista jogban 467–469
 - Állatok felelősségre vonása 50
 - antik jogokban 200–201
 - Általános kategóriák
 - fejllett középkor 289–290
 - képzése kánonjogban 306
 - késő középkor 292
 - ókor 157–161, 169–172
 - Általános kár
 - szocialista felelősségi jogban 447–448
- B**
- Babilónia 29, 45, 126, 131–132, 173
 - Babiloni királyság 131–132
 - Bagdad 134
 - Baldus 308
 - Bartolus (*Bartolus*) 303–304, 306–307, 309, 311, 317, 511, 516
 - Bányakárokért való felelősség
 - l. Abszolút felelősség
 - enyhe szigora kapitalista államokban 459
 - szocialista jogban 450–451, 456–459
 - Beauchet 121, 123–124, 200, 516
 - Beaumanoir 121, 123–124, 200, 516
 - Bebel 359, 361–364, 393–394
 - Bechtel 517
 - Belátási képesség hiányának értékelése 290–291, 295, 445–446
 - Belgium 345–346, 411, 507
 - Beljajeva 430, 478, 480–481, 516
 - Berni vasúti árufuvarozási egyezmény (*BVáFE*) 324, 375, 512, 516
 - Berni vasúti személy- és poggyászfuvarovozási egyezmény (*BVszipFE*) 376, 384, 512, 517
 - Bethusy-Huc, von 358, 398
 - Beyerle 250–251, 253–254, 260–261, 264, 269–271, 274, 516, 523
 - BGB (*BGB*) 11, 333, 335, 338, 370–371, 382–383, 385–388, 390, 393–394, 397, 439, 447, 454, 511
 - Biedermann 358
 - Bilalma kódex l. Esnunai Törvények
 - Binding 324
 - Bismarck 352–353, 356

- Bizonyítási teher
 – klasszikus kapitalizmus 335
 – szocialista jogban 442–444
- Biztosítás és felelősség
 – kapitalista jogban
 – felelősségbiztosítás 402–407
 – összefüggése általában, biztosítási formák 400–402
 – társadalombiztosítás és objektív felelősség 349–350, 373, 377, 382
 – szocialista jogban 482–488
 – általában 482
 – kártérítési igény és társadalombiztosítás 482–483
- Biztosítás gondolatának megjelenése a jogban 401
- Biztosítékadás
 – preventív felelősségi szankció szocialista jogban 449
- Bley 439, 441, 466, 516
- Blume von Magdeburg 283, 290
- Bogházköy 135–136
- Bokorné Szegő 497, 502, 516
- Bologna 299, 303
- Bolognai glosszátor-iskola 303
- Boulanger 333–334, 338, 403
- Bratusz 439
- Brecht 220
- Breviárium Alaricianum I. Lex Romana Visigotorum
- Brósz 134–135, 211, 516
- Bruhl 202, 523
- Brüsszeli hajófuvarozási egyezmény (*BHfE*) 324, 376, 512, 516
- Bulgár mezőgazdasági tsz mintaalapszabály (*BMASZ*) 478–481, 513, 516
- Bulgár törvény a kötelmekről és szerződésekről (*BTKSZ*) 443–447, 453, 457, 462, 465, 469–470, 513, 516
- Burns 392
- Büntető és polgári jogi elemek differenciálódása
 – antik kor 120–122, 186–198
 – fejlett középkor 289–290
 – frank korszak 271–272
 – középkori római jog 309–310
- Bynkershoek 303
- C**
- Caesar 150, 243
- Calumnia 168, 176, 183, 194, 214
- Capitula(ria) 247
- Cardascia 49–50, 74, 124, 134, 526
- Carlyle 33
- Carpzow 303
- Casus nocet domino
 – antik jogokban 210
 – fejlett középkorban 290
 – középkori római jog 310
- Celsus 152
- Chlodvig 245
- Cicero 117, 119, 123, 524
- Cingr 456
- Clementinae I. Corpus Juris Canonici
- Code civil (*Code civil*) 30, 289, 324, 329–336, 338–340, 371–373, 386–390, 396, 454, 511–512, 517, 521, 523
 – keletkezése, fő vonásai 329–330
- Code de la Marine 288
- Code des obligations, Svájc (*CO*) 333, 335, 385–387, 391, 397, 512, 517
- Code noir 288–289
- Code Savay 288
- Codex Euricianus (*CE*) 21, 248–249, 251, 254, 259–261, 272, 274, 277, 279–280, 510, 517
 – rendszere és intézményei 249
- Codex Justinianus (*CJ*) 166, 168, 175, 183, 195, 198, 307, 308, 309, 394, 190, 510, 517
- Codex Theodosianus (*CT*) 166, 175, 183, 198, 510, 517

- Codice civile (*Codice civile*) 23, 340, 375, 385–386, 390–391, 397, 459, 512, 517
- Colbert 281, 288
- Collatio legum Mosaicarum et Romanorum (*Coll*) 148, 165–168, 171, 186, 192, 198, 212, 214, 219, 510, 517
- Common law 14, 39, 416, 584
- Constantinus 153, 214
- Constitutio Criminalis Carolina 283
- Convention de l’OECE sur la responsabilité civile dans le domaine de l’énergie nucléaire (*Convention de l’OECE*) 325, 412, 415–416, 419, 513, 517
- Corpus Juris Canonici (*C. J. Can.*) 304, 306, 309, 311, 317, 511, 517, 519
- Corpus Juris Civilis 20, 47, 112–114, 116, 118–119, 123, 142, 146, 148, 155, 158–159, 178, 212–213, 220, 227, 298–299, 304–308, 317, 514, 571, 581
- Corpus Juris Glossatum I. Glossa Ordinaria
- Coutume 314, 578
- Coutumes de Beauvaisis (*CB*) 21, 287–288, 290–292, 314, 511, 517, 528, 578
- keletkezéstörténete és rendszere 287–288
- Cujacius 303
- Culpa
- antik jogokban 211–212
 - középkori római jogban 310–312
 - római jogban 212–217, 220–221
- Culpa in eligendo
- római jogban 213–215
- Culpa in eligendo et inspiciendo – viszonya az objektív felelősséghez 355–357
- Cuq 517
- Custodia-elmélet I. Marton–Sekkel elmélete a custodia-felelősségről
- Custodia-felelősség
- és modern objektív felelősség viszonya 221–224
 - fejlett középkorban 291
 - frank korszakban 263, 280
 - ókori jogban 215, 217–224
 - – alapja a római jogi forrásokban 218–221
 - – culpa konstitutív szerepe a római jogban 219–221
 - – culpa konstitutív szerepe az ékírási jogokban 220
 - – commodatárius 219–221
 - – hajófuvarozás 222–223
 - – nautae, caupones, stabularii 218
 - szerződéses jellege 218–219, 221
 - szigorának okai fejlődése vitatott szakaszán 221–224
- Cs**
- Csehszlovák bányatörvény (*CsBT*) 457–458, 513, 517
- Csehszlovákia 429, 431, 448
- Csehszlovák polgári törvénykönyv (*CsPTK*) 443–447, 449, 453, 457, 462–463, 465, 467, 469, 513, 517
- Csehszlovák szövetkezeti törvény (*CsTsztv*) 478–481, 513, 517
- Csere
- megjelenése az őskorban 81–83
 - formái az őskorban 83–87
 - szankciói az őskorban: deliktuális szankciók 83–87
- D**
- Dánia 411
- Decrusy 515
- Deckungsvorsorge I. Fedezeti összeg
- Decretum Gratiani I. Corpus Juris Canonici

- Deliktuális felelősség
- alapja a római jogi irodalomban 114–117
 - antik jogokban 109–234
 - – egyes jogrendszerek 131–156
 - – fogalmának megjelenése 157–161
 - – jogellenesség 162–177
 - – magatartás értékelése 217–224
 - – szankciók 177–198
 - átalakulása az őskor felső szakaszán 89–103
 - elemeinek megjelenése az ősközöségi társadalomban 65
 - és a szerződés jogi formájának genetikus összefüggése 51–52
 - fogalma az ókori jogokban 157–161
 - első közösségen belüli formái az őskorban: tálió, elűzés, öngyilkosságba kergetés 76–80
 - irodalma és jelentősége általában (l. még Historiográfia) 32–35
 - – a polgári irodalomban 32–33
 - – a szocialista irodalomban 34
 - köre általában 31–32
 - középkor 235–319
 - – késői középkorban 280–296
 - – korai középkorban (frank korszak) 243–280
 - – középkori és recipiált római jogban 297–312
 - középkori római jog
 - – általános fogalmak és jogtételek 305–306
 - – – jogellenesség és kártérítési kötelezettség tartalma 306–308
 - – büntetőjogi felelősség és magánjogi kártérítés különválasztása 308–309
 - – vétkességi felelősség általánossá válása 310–312
 - ókori jogok l. antik jogok
 - – őskor és a civilizáció kora közötti átmenetben 92–103
 - – összegező képe (zárókövetkeztetések)
 - – kapitalizmus 422–426
 - – középkor 313–319
 - – ókor 225–234
 - – őskor 104–108
 - – szocializmus 489–494
 - polgári társadalomban 321–426
 - – klasszikus kapitalizmusban 323–364
 - – századfordulótól napjainkig 365–421
 - szocialista jog 427–494
 - – egyes alakzatok a polgári jogban 437–469
 - – felelősség és biztosítás 482–488
 - – munkajogi felelősség 470–476
 - szocialista társadalmi rend és a felelősség rendjének viszonya általában 432–436
 - – mezőgazdasági termelészövetkezeti jogi felelősség 477–481
 - történeti szintézisének jelentősége 32–34
 - új elemei a XX. század kapitalista kódexeiben 385–399
 - – generálklauzulák 386–388
 - – méltányosság 388–399
 - úrjogban 495–508
- Deutschenspiegel 283
- Délnyugat-Gallia 245
- Dienstrecht 282
- Digesta (*D*) 114–116, 118, 135, 149, 151–152, 157–159, 164–168, 171–172, 175–176, 183, 186, 188, 192–193, 195, 198, 200, 213–216, 218, 220, 223, 259, 306–311, 394–395, 510, 517
- Dikaiomata 123–124, 137–138, 517, 520
- Diligentia római jogban 215–216, 220
 - fokozatai 215–216, 220

- Diocletianus 153
 Dologi károk
 – az objektív felelősség intézményében 357–358, 370–371, 373–375
 Dolus 121, 168, 192, 214–215, 219, 311
 Donellus 303
 Dorfrecht 282
 Dorotheum 514
 Draft Convention... Regarding Civil Liability for Nuclear Damage 420
 Driver 50, 92, 121, 123, 131, 133–135, 194, 200, 211, 515, 517, 520
 Duncker 358, 525–526, 529
- E**
 Eck 392
 Eckhardt 251, 261, 269–270, 518, 523, 528
 Edictus Rothari I. Longobardok törvényei
 Egyesült Államok I. USA
 Egyesült Királyság 411
 Egyesült Nemzetek 413, 495, 497, 508
 Egyesült Nemzetek Chartája 30
 ENSZ-tervezetek a kozmikus térségben folytatott tevékenység *felelősségi* normáiról (*Outer Space UNO Legal Sub-Committee Records*) 496–508
 ENSZ-tervezet a kozmikus térségben folytatott tevékenység normáiról (*Outer Space UNO Report*) 497–498, 513, 527
 Egyetemes kultúra és a deliktuális felelősség fejlődéstörténete 29–31
 Egységes polgári jogi felelősség kialakulása
 – késő középkorban 294–296
 – – kompromisszumos jelenségek 296
 Egyiptom 45, 126, 132, 138
 Ehrenzweig 324, 406–407, 518
 Eisenbahn-, Schifffahrts- und Posthaftgesetz, Svájc (*EHG*) 324, 373, 512, 518
 Eisenbahn- und Kraftfahrzeug-Haftgesetz, Ausztria (*EKG*) 325, 373, 512, 518
 Eisenbahnunternehmungen-Gesetz, Ausztria (*EG*) 324, 373, 511, 518
 Elektrische Stromanlagen Gesetz, Svájc (*ELG*) 324, 373, 511, 518
 Elmaradt haszon (lucrum cessans) – első polgári törvénykönyvek 334
 – fejlett középkor 289–290
 – frank korszakban 272
 – középkori római jog 307–308, 311
 – megjelenése az ókori jogban 192–193
 – szocialista munkajogi felelősségben 473–474
 – termelőszövetkezeti jog körében 479–484
 Eltiltás
 – preventív felelősségi szankció szocialista jogban 449
 Elűzés 79–80
 – fejlődése 98–99
 – formái 80
 Elvárhatóság
 – szocialista felelősségi normákban 442–444
 Engelmann 299
 Engels 54, 56–57, 60–62, 64–66, 68–69, 73, 75, 81–82, 93, 102, 104, 150, 152, 154, 181, 253, 281, 300–301, 330, 354, 509, 519
 Ennius 158
 Ensslin 244, 519
 Eörsi 11, 15, 25–27, 36–38, 40, 233, 324, 331–332, 368, 399, 431–432, 436–437, 439, 480, 519
 Eredményfelelősség
 – antik jog 200–208, 207–208

- frank korszak 275–277
 - nyomai a római custodiafelelősségben 223
 - Erkölcsei kár
 - kapitalista jog 334, 336, 338–339
 - szocialista jog 446–449
 - Erkölcsei normák
 - szocialista felelősségi jogban 441–442
 - Esnunna 131
 - Esnunnai fejedelemség 131
 - Esnunnai Törvények (*ET*) 123, 131, 134–137, 159, 164–165, 167–168, 170, 175, 179, 182, 186–189, 191, 202, 204–205, 210–211, 221, 227, 509, 516, 519, 539
 - Eurich 245, 248
 - Euripidész 99
 - Exkulpáció elve
 - szocialista jogban 442–443
 - Exodus 200
 - Ékírási jogforrások
 - fontosabb intézményei 137
 - Ékírási jogrendszerek
 - jogforrások fejlődése 131–137
 - Élettelen dolgok felelősségre vonása 50
 - Éliás 431, 518
 - Észak-Gallia 245
 - Észak-Itália 119, 314
 - Észak-italiai városállamok 301, 317
- F**
- Fájdalomdíj I. Erkölcsei kár
 - Fedezeti összeg
 - atomkárokért való felelősség körében 414–415
 - Felelős őrzés
 - és szocialista felelősségi elvek 439–441
 - Felelősségbiztosítás
 - kapitalista jog
 - – funkciója 402–403
 - – legújabb elméleti tendenciák 404–407
 - – – felelősségbiztosítás továbbfejlesztése 405–406
 - – – kárbiztosítás általános jelleggel (Ehrenzweig elmélete) 405–407
 - – legújabb tételesjogi jelenségek (fonds de garantie, az állam fizetési kötelezettsége általában és az atomkárok körében) 404–405
 - – prevenció és felelősségbiztosítás viszonya 21, 402–403, 407
 - – tételes jogi kibontakozása 403–404
 - szocialista jog
 - – társadalmi motívumai 485–486
 - – tételes jogi formája, elemei 484–485
 - – további fejlesztés lehetőségei 486–488
 - Felelősségi kötelek örökletessége
 - fejlett középkorban 289–290
 - kánonjogban 309
 - középkori római jogban 309
 - ókorban 194–196
 - Felelősség egyszerű korlátozása
 - szocialista munkajogban 473–474
 - termelőszövetkezeti jogban 481
 - Felelősség rokonai vagy más viszony alapján (joint or collectiv responsibility, Gesamthftung)
 - antik jogokban 104–105
 - középkorban 275–276
 - őskorban 68–103
 - Felelősség szigorítása
 - a bizonyítási teher megfordításával szocialista jogban 442–443, 456, 458–459
 - Ferenczy 124, 519
 - Flavius 150
 - Fleischmann 285, 519
 - Fogalmak, absztrakt jogtételek

- a középkori római jog felelősségi koncepciójában 305–306
 - Fokozott felelősség I. Objektív felelősség
 - Foreign Claims Act, USA 502
 - Forrás- és irodalomjegyzék 509–532
 - jogforrások történeti sorrendben 509–513
 - jogforrások és irodalmi források betűrendes jegyzéke 514–532
 - Földfelszíni károkra vonatkozó római egyezmény (*RE*) 324, 377, 500, 512, 528
 - Franciaország 24, 235, 238, 245, 281–282, 287, 289, 292, 330, 343, 352, 354, 371, 375, 377, 381–382, 405, 411, 511–512, 517, 523
 - Friedberg 304, 517, 519
 - Friedlosigkeit 79, 268
 - Frigyes, II. 285–286
 - Frigyes Vilmos 285, 347
 - Frühauf 357
 - Fuchs 393
 - Furtum 190, 194
 - conceptum 189, 190
 - manifestum 47, 50, 189–190
 - nec manifestum 47, 189–190
 - oblatum 189–190
 - római jogban 213–214
 - Fustel de Coulanges 76
- G**
- Gaius, Institutiones (*G*) 115–116, 158–159, 164, 166–168, 171, 176, 186, 188–190, 192–193, 195, 212, 215, 223, 510, 519
 - Gallia 245
 - Gautron 411–417, 419, 519
 - Gefährdungsprinzip I. Veszélyesség, v. Veszélyes üzem, v. Objektív felelősség
 - Gellius 158
 - Generálklauzulák 345
 - Generálklauzulák a kapitalista felelősségi jogban
 - forgalmi tisztesség 390
 - jó erkölcsök 386, 390, 394, 397–398
 - méltányosság 387–388, 390–399
 - Treu und Glauben 390
 - Genkin 439, 530
 - Genzmer 183–184, 214, 519
 - Gergely, VII. 303
 - Gernet 92, 519
 - Gesetz betr. Verkehr von Motorfahrzeugen, Svájc (*MFG*) 324, 373, 405, 512, 525
 - Gesetz über Haftpflicht der Eisenbahnen für Sachschäden (*SRHG*) 324, 371, 512, 529
 - Gesetz zur Änderung des Reichshaftpflichtgesetzes (*ÄRHG*) 371, 512, 515
 - Gierke 21–22, 240–241, 268–269, 278, 300, 519, 525
 - Girard 195, 519
 - Glasson 241, 287–290, 520
 - Gleim 341, 346, 349, 356, 520
 - Glossa Ordinaria (Corpus Juris Glossatum) (*GI*) 304, 306–311, 317, 511, 520
 - Goetz 210
 - Gortyn 121, 140, 180, 510
 - társadalmi viszonyai és jogfejlődése 140–141
 - Gortyni Törvénykönyv (*GT*) 20, 123, 137, 140–141, 167, 169, 174, 176, 180–181, 186–189, 192, 197, 200, 211, 510, 520
 - intézményei 141
 - Gothofredus 307, 514
 - Görög jog papirologiai forrásai 137–138
 - Görög jogforrások
 - tartalma és rendszere 138–140

- Görög jogrendszer
– és jogforrások fejlődése 137–141
- Görögország 38, 62, 138, 411, 530
- Graeca Halensis 517
- Gratian 305
- Greene 414, 417, 419, 520
- Greuille 336–337, 342
- Grimm 87
- Grimwaldi Leges l. Longobard
Törvények
- Grotius 288, 292, 302, 520
– tételei a deliktuális felelősségről
292–293
- Gundobad 245, 250, 268
- H**
- Habsburg Birodalom 330
- Halban 302, 520
- Halensis 1 (*Halensis I*) 123, 137–140,
164–166, 168, 176, 186–189, 192,
204, 510, 520
- Haley 497, 502–503, 506, 520
- Hammer 241, 290–292, 520
- Hammurábi Kódex (*HK*) 349–50, 64,
123, 126, 131, 133–137, 159, 164–165,
167–169, 170, 173, 175–176, 178–182,
185–189, 191–192, 197, 201–205,
210–211, 218, 221, 227, 509, 520
- Handeln auf eigene Gefahr
– differenciálódása a mai kapitalista
jogban 389–379
- Hasendebatte 383
- Hausemann 341, 349
- Hedemann 324, 370–371, 394, 398,
520
- Hegel 343, 392–393, 566
- Heichelheim 54, 82–83, 520
- Herodotos 103, 123
- Hettita Birodalom 132, 136
- Hettita Jogkönyv (*HJK*) 20, 49–51,
103, 123, 126, 131–132, 135–136, 159,
164–165, 167, 170, 174–176, 180–181,
185–189, 191–192, 197, 200–202,
204–205, 211, 227, 510, 520
- Hirsch 284, 520, 529
- Historiográfia
– általában 40
– kapitalista jog 323–324
– középkori jog felelősségi rendjének
irodalmáról 239–240
– ókori jogok felelősségi rendjének
irodalmáról 46–48, 111–122
– őskori viszonyok irodalma 53–55
– szocialista jogi irodalom 430–431
- Hoebel 54, 56, 71–72, 75, 95, 509, 521
- Hofrecht 282
- Hollandia 245, 411
- Homérosz 19, 29, 89, 99, 102
- Homéroszi kép az őskori ítélkezésről
89–90
- Honorius 153
- Horváth 253, 521
- Hrozny 136
- Hvosztov 353, 521
- I**
- Ihering 33, 72, 101, 111–112, 190, 195,
198, 206, 222, 224, 299, 300, 309,
324, 521
- Imbert 49–50, 74, 124–126, 134, 526
- Individualizálódás
– az őskori felelősségi normák
fejlődésében 95–97
- Interpoláció
– a jogfejlődés formája 119–120
– és a római jog felelősségi rendje
112–120
- Iniuria 121, 164–166, 172, 186, 188, 192,
198, 213, 310

- Institutiones Justiniani (*Inst.*) 149, 155,
158–159, 167, 171, 188–190, 193, 195,
198, 213–215, 309
- International Atomic Agency 420
- Irnerius 299, 303, 394
- Isambert 515
- Isenberg 410–413, 415, 417, 521
- Istvánffy 405, 521
- Itália 154, 245, 253
- Itáliai városállamok 254
- Ivaniscsev 94
- J**
- Jacobi 354
- Jefimov 343, 353, 521
- Jessup 377, 497, 521
- Joffe 431–432, 521
- Jogellenesség
- frank korszak
 - – általános szabályok képződése 262–265
 - – jogi forma és jogi kultúra 264–265
 - – jogi forma és társadalmi viszonyok összefüggése 263–265
 - – kazuisztikája 256–257
 - – megjelenési alakzatai differenciálatlan egyedi szabályokban
 - – – ember élete, személyisége, szabadsága elleni deliktumok 256–258
 - – – feudális társadalmi viszonyok megsértése 258
 - – – igazságszolgáltatás az igazgatás rendje elleni deliktumok 258–259
 - – – atyai hatalom és a monogám házasság elleni támadások 258–259
 - – – egyházi intézmények elleni deliktumok 258–259
 - – – tulajdon elleni erőszakos és gondatlansági deliktumok 259–261
 - – – szerződések elleni sérelmek 261
 - kapitalista jog 331, 387–388
 - ókori jog 162–177
 - – büntetőjogi és magánjogi elemek viszonya 176–177
 - – materiális káresetek egyedi típusainak és normáinak szaporodása 166–169
 - – materiális károk általános normáinak kibontakozása 169–172
 - – személyi sérelmek általános felelősségi normáinak megjelenése 164–165
 - – személyi sérelmek (élet, testi épség, bántalmazás, becsület stb.) kazuisztikus tilalmazása 163–164
 - – a társadalmi rend közvetlen védelmében (család, erkölcs, férfi primátusa, rabszolgaság intézménye, állami mechanizmus, jogszolgáltatás elleni stb. deliktumok tilalmazása) 172–176
 - problémája a bányakárok körében 456–457
 - szocialista jogban 438–469
- Jogforrások
- a common law korlátozott szerepeltetése 38–39
 - általában 38–40
 - kánonjog 304
 - korai középkorban (frank korszakban) általában 243–255
 - – meghatározó gazdasági, társadalmi és egyéb tényezők 243–244
 - – politikai történet eseményei 244–246
 - köre jelen munkában 38–39
 - köre jelen munka ókori fejezetében 123–127
 - középkori Franciaországban 287–288
 - középkori Németországban 284–286

- középkori római jog 303–304
- – Accursius: Glossa Ordinaria 304
- – Azo: Summa 303–304
- – Bartolus: Opera 304
- – Pandekta-feldolgozások 304
- polgári korszak 324–325
- – klasszikus kapitalizmus 324
- – századfordulótól 324–325
- szocialista jog 429–430
- történeti sorrendben felsorolva (forrásjegyzékben) 509–513
- Joggal való visszaélés
 - és szocialista felelősségi elvek 439–440
- Jolowicz 115
- Jouanneau 330, 521
- Josserand 324
- Jörs 148, 193, 213, 215, 217, 221, 521
- Jugoszlávia 411, 413
- Julianus 151
- Justinianus 30, 112–113, 118–119, 127, 142–143, 153, 155, 171, 190, 193, 195–196, 198, 227, 232, 234, 249, 299, 304
- Jusztiniánuszi római jog
 - „megrontott” római jog 142–144
 - fejlettebb társadalmi viszonyok, fejlettebb jogi forma, fejlettebb jogi tartalom 144–147
- K**
- Kant 392–393
- Kausalprinzip I. Okozatosság elve
- Kapitalista jogfejlődés két korszaka általában 323–325
- Kaser 52, 160, 194–195, 198, 213, 215–217, 220, 384–395, 522
- Kaufmann 193, 241, 302, 304, 306, 308, 310–311, 522
- Kádár, M. 464
- Kánonjog
 - felvirágzása és a római jog 303–304
- Kárelhárítási kötelezettség
 - késő középkori jogban 306
 - szocialista jogban 442–443
- Károkozás általános tilalma és megengedettsége
 - a XX. századi kapitalista kódexekben 386–387
 - kapitalista jog 331
 - szocialista jogban 437–442
- Kelet–nyugat hatás és kölcsönhatás az ókori jogfejlődésben 125–127
- Kelsen 55, 202
- Kereszténység
 - szerepe a frank jogok szankció-rendszerének fejlődésében 273
 - szerepe a frank jogok vétkesség-i felelősségének kialakításában 275–276
 - szerepe a középkori római jog kibontakozásában 311–312
- Kereszténység befolyása
 - a korai középkor jogfejlődésére 244, 248, 252–254
- Keresztény szellem
 - hatása a szubjektív felelősség késő középkori kiterjedéséről 297
- Kern 517
- Kertész 431, 471–472, 522
- Késő középkori deliktuális felelősség
 - modern felelősségi rend: polgári jogi szubjektív felelősség, egységes rendszerben, általános kategóriákban 294–296
- Klasszikus kapitalizmus
 - felelősségi rendje a Code civilben és OPTK-ban 331–340
 - – dogmatikai kép 331–335
 - – és új vonások 335–336
 - – gazdasági-társadalmi háttér 336–339
 - – későbbi továbbfejlődés 339–340

- Klasszikus római jog
 – kialakulása és sajátosságai 150–152
- Kleine 532
- Kimball 405, 522
- Kipp 392, 394, 398
- Kmoskó 133–134, 522
- Koch 515, 522
- Kohler 52, 62, 73, 88, 120–121, 124,
 140–141, 167, 175–176, 187–188, 192,
 197, 211, 510, 520, 522
- Kollektív felelősség
 – frank korszak 274–275
 – ókor 50–51
 – őskor 50–51
- Kollektívák jelentősége a szocialista
 felelősségi elvekben 435–436
- Kompozíció 47–50
 – érvényesülési területe az ókori
 jogban 186–187
 – fogalma az ókori jogban 184–185
 – frank korszak 270–271
 – kibontakozásának okai az ókori
 jogban 184–186
 – ókori jogban 184–186
 – őskor felső szakaszán 93–95
- Koschaker 13, 135, 218, 221, 297–300,
 330, 522
- Koszminszkij 515
- Kovalevszkij 94
- Kozmikus Térség Békés Használatának
 Ad Hoc Bizottsága, Jogi Albizottság
 496–503
- Kozmikus térség meghódítása – és a
 jogi irodalom 496–497
- Kozmikus térség meghódítása és anyagi
 felelősség (l. Úrjogi felelősség)
 495–508
- Kozmikus térség meghódításának első
 évei
 – nemzetközi felelősségi jogi kodifi-
 káció kibontakozása az ENSZ-ben
 495–500
- – Magyarország részvétele 498,
 506
- – magyar egyezménytervezet 507
- – USA egyezménytervezet
 498–499, 506–507
- Kölcsönös együttműködés, szocialista
 együttélés követelményei
 – szocialista felelősségi jogban
 408–441
- Középkori római jog felelősségi
 koncepciója l. Deliktuális felelősség
 305–312
- Közvetítés
 – mint az őskori felelősségi intézmé-
 nyek átalakulásának egyik eleme
 92–93
- Kraftfahrzeug-Gesetz, Németország
 (*KFG*) 324, 370, 512, 522
- Kréta-sziget 140
- Kuczynski 149, 343–344, 349, 353–355,
 361, 364, 522
- Kulcsár 55–56, 523
- Kurskij 451
- Kübler 125
- Künssberg 21–22, 80, 97–98, 239, 240,
 245–246, 248, 251, 253, 256, 264,
 269, 282–283
- L**
- Lajos, XIV. 281–282, 288, 292
- Landfriedengesetz 283
- Landrecht 292–294, 302, 314, 335,
 396–397, 511, 515, 522
- Lange 195, 241, 302, 304–311, 394, 523
- Lautner 125
- Lawson 113–115, 117–118, 149, 373, 523
- Leges barbarorum 30, 237, 261, 302,
 314, 578
- Leges Longobardorum 247
- Lehenrecht 282
- Leltárhiányért való felelősség – szocia-
 lista jogban 472–473

- Lengyel bányatörvény (*LBT*) 457–458, 513, 523
- Lengyelország 448
- Lenin 11, 451, 461
- Leowigild 248
- Lex Alemannorum (*LA*) 21, 272, 276, 279, 510, 523
- Lex Angliorum et Werinorum 247
- Lex Aquilia (*LAqu*) 16, 20, 47, 50, 103, 114–118, 123, 148–149, 158, 171, 195, 212–213, 215, 225, 510, 523, 569
- eredete 115–116
 - fejlődéstörténete 149
- Lex Baiuvariorum (*LBaiuv.*) 247, 249, 277–280, 510, 523
- Lex Burgondiorum (*LB*) 250, 257–261, 268–272, 274–279, 510, 523
- fejlődéstörténete és rendszere 250–251
- Lex Francorum Chamavorum (*LF*) 247, 510, 523
- Lex Frisionum (*LFris.*) 272, 278, 280, 510, 523
- Lex Gundobada l. Lex Burgundionum Longobardok törvényei (*LT*) 253–254, 257–263, 268–272, 274, 276–280, 510, 523
- fejlődéstörténete és rendszere 253–255
 - gazdasági-társadalmi háttere 254–255
- Lex Rhodia 126–127, 401
- Lex Ribuarua (*LR*) 247, 268, 276–279, 510, 523
- Lex Romana Burgundionum 238
- Lex Romana Visigotorum 238, 248
- Lex Salica (*LS*) 21, 247, 248, 251–252, 257–261, 263, 268, 272, 275–277, 279, 510, 523
- fejlődéstörténete és rendszere 251–253
 - gazdasági-társadalmi háttere 252–253
- Lex Saxonum (*LSax.*) 247, 269, 276, 278, 510, 523
- Lex Visigotorum 247–249
- keletkezés- és fejlődéstörténete a Codex Euricianustól a Lex Visigotorum Reccesvindianaig 248–249
- Lex Visigotorum, Reccesvindiana (*LVR*) 248–250, 257–266, 268–272, 274, 276–280, 510, 524
- rendszere és intézményei 249–250
- Lex Visigotorum renovata 249
- Légi közlekedési rendelet, Magyarország (*Légi közl. rend.*) 374, 512, 523
- Levy 523
- Lévy–Bruhl 202, 523
- Liber Extra l. Corpus Juris Canonici
- Liber Sextus l. Corpus Juris Canonici
- Linthe 414
- Liutprand 254
- Liutprandi leges l. Longobardok törvényei
- Loi modifiant les règles de la responsabilité civile (*Loi du 5 avril 1937*) 372, 512, 523
- Loi relative à la navigation aérienne, Franciaország (*Code de l'air*) 324, 372, 512, 517
- Loi sur les accidents du travail, Franciaország (*LAT*) 524, 372, 511, 523
- Luby 431, 523
- Lucrum cessans l. Elmaradt haszon
- Luftverkehrsgesetz (*LVG*) 324, 370, 512, 524
- Luxemburg 411
- M**
- Maffi 222, 524
- Magatartás értékelése
- antik jogokban 199–224
 - – általában 199–200

- – szubjektív elemek kezdeti figyelmen kívül hagyása 200–208
- – szubjektív elemek értékelése 208–224
- csírái az őskorban 95–98
- frank korszak 274–280
- – szubjektív elemek értékelésének hiánya 275–276
- – eredményfelelősségi formák 275–276
- szubjektív elemek értékelése, ennek formái a fejlett és késői középkorban 290–293, 295, 310–312
- Magánjogi és büntetőjogi felelősség
 - 1. Büntető és polgári jogi elemek
- Magántulajdon, osztályviszonyok és az állam
 - kialakulása és hatása a felelősségi intézmények fejlődésére 99–103
- Magyar bányatörvény (*MBT*) 429, 456–459, 513, 525
- Magyar munka törvénykönyve (*MT*) 470–471, 473–474, 513, 516
- Magyar munka törvénykönyve végrehajtása (*MTv*) 472–474, 513, 526
- Magyar polgári törvénykönyv (*PTK*) 437–441, 443–447, 449, 453, 456–458, 462–464, 466–470, 473, 483–485, 513, 528
- Magyar szövetkezeti törvény (*Tsztvr*) 478–481, 513, 531
- Magyarország 9–10, 12, 324, 329, 374–375, 381, 388–389, 403, 430, 459, 461–462, 485, 496, 498, 506, 511–512, 516–517, 524, 526, 531
- Maine 197, 524
- Malinowski 54, 56, 79–80, 509, 524
- Martell Károly 251
- Marton 10, 21, 24, 27, 34, 111–114, 116–118, 149, 188–189, 193, 195–196, 213, 216–219, 221, 232, 303, 324, 340, 375, 397–398, 518, 531
- Marton–Seckel elmélete a custodia-felelősségről 217–224
- Marx 35, 37, 39, 54, 62, 66–69, 72, 82–83, 148, 150, 152, 154, 221, 300–301, 525
- Maskin 147–155, 222, 525
- Mazeaud 21, 239–241, 290, 324, 332, 334–335, 337, 371–373, 382, 525
- Mádl 9–23, 25–28, 41, 45, 143, 234, 283, 306, 329, 386, 389, 392, 421, 461, 506, 524
- Megbízó felelőssége
 - megbízott károkozásáért szocialista jogban 469
- Merkel 324
- Metus 121, 168, 192
- Mevius 303
- Mezopotámia 131, 136
- Meyer 21, 240, 525
- Méltányosság 333
 - angol equity 395
 - antik és középkori római jogban 394–395
 - kapitalista jogban 388–399
 - – elméleti konstrukciók 392–394
 - – jogtörténeti igazolása 394–396
 - szocialista felelősségi jogban 460–464
 - – általános felelősségalapító tényezőként való fokozatos megszűnése 460–462
 - – egyedi esetek 462–463
 - – jelentős szerepe a felelősség mérséklésében 463–464
- Méltányossági felelősség
 - kapitalista jogban
 - – társadalmi, jogpolitikai tartalma 398–399

- – tételes jogi megjelenése és fejlődése 396–398
 - szocialista jogban 462–463
 - Middle Assyrian Laws 135
 - Miles 50, 92, 121, 123, 131, 133–135, 180, 194, 200, 211, 515, 517, 520
 - Mirgan, de 134
 - Mitami királyság 132
 - Mitchell 414, 416–417, 520, 525, 532
 - Mitteis 50, 112, 123, 125–127, 138–139, 183, 202, 220–221, 392, 510, 525
 - Módszertani elvek (e munkában) 35–37
 - Mollay 283
 - Mommsen 112, 115, 117, 121–122, 149, 191, 193–194, 198, 526
 - Monro 117
 - Monumenta Germaniae Historica 248
 - Mónus 456
 - Morgan 54, 60–61, 65–66, 93, 509, 526
 - Mowbray 482
 - Mulasztás és aktív cselekvés – polgári korszak 332
 - Mulasztásos károkozás a szocialista jogban 439–442
 - Munkahelyi kollektívák szerepe – felelősségre vonási eljárásban 474, 476, 480–481
 - Munkajogi anyagi felelősség
 - szocialista jogban 470–476
 - – jogi természete 470–474
 - – társadalmi-gazdasági tényezők 474–476
 - Munkásosztály nyomása
 - az objektív felelősség kiterjesztéséért 359–364
 - Munkavégzési kötelezettség és az elmaradt haszon – a termelőszövetkezeti jogi felelősségben 479–481
 - MTJ 23, 324, 340, 374–375, 384–391, 397–398, 438, 512, 524, 526
 - Müller 125
 - Müller-Erzbach 401, 403, 405, 526
 - Mysinger 303
- N**
- Nabukodonozor 132
 - Nagy 431
 - Nagy Károly 245, 247–248, 251
 - Nagy L. 478, 526
 - Nagy P. 84–85, 87, 509
 - Napóleon 30, 329–330, 382
 - NDK 441, 447, 448
 - NDK szövetkezeti törvény (*NTsztv.*) 478–481, 513, 527
 - Negligentia
 - római jogban 212–213, 215–216
 - Negligence without fault (Ehrenzweig elmélete) 405–407
 - Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 420
 - Nemzetközi Bíróság 500–501, 506
 - Nemzetközi egyezmények – deliktuális felelősség területén 375–376
 - Neufeld 121, 125, 131, 135–136, 194, 202, 228, 520, 526,
 - Németország 24, 235, 238, 245, 281–281, 287, 289, 302, 308, 324, 342–343, 346, 351–354, 357, 370–371, 373, 375, 381–382, 411, 414–415, 417, 511–513, 515, 522, 524, 528–529, 532
 - Német Demokratikus Köztársaság I. NDK
 - Német Szövetségi Köztársaság 411, 414, 415, 417
 - Népvándorlás
 - hatása a középkori európai felelősségi jog fejlődésére 237–238
 - Népvándorlás – államalakulás
 - Európában 244–246
 - – nyugati gótok 245
 - – burgundok 245
 - – frankok 245
 - – longobardok 245–246

- jogi dokumentumok szerepe és jellege 246–247
 - Norvégia 411
 - Novickij 52, 145, 148, 151–152, 220, 299, 526
 - Noxális felelősség
 - római jogban 213–215
 - középkorban 291
 - Nuclear Installations Act. Anglia (*NIA*) 411–412, 415–417, 419, 512, 526
 - Nulla poena sine lege a frank korszakban 373
 - Nyugat-Németország I. Német Szövetségi Köztársaság
 - Nyugat-Római Birodalom 299
- O**
- Objektív és fokozott felelősség
 - általános kibontakozása a kapitalista magánjogban 367–384
 - - okai általában 368–369
 - - társadalmi-gazdasági és egyéb tényezők 379–384
 - - tételes jogi formái és helyzete 370–377, 379–380
 - - - Ausztriában 373
 - - - Franciaországban 371–373
 - - - Magyarországon 373–375
 - - - nemzetközi egyezményekben 375–377
 - - - Németországban 370–371
 - - - Svájcban 373
 - eltérő megoldások és okai a modern kapitalista jogban 380–384
 - honorálása a XX. századi kapitalista kódexekben 388
 - első általánosítása a német Reichshaftpflichtgesetzben 351–364
 - érvényesülési területei a mai kapitalista jogban 370–377
 - modern fogalmának megjelenése (1838: porosz vasúttörvény, 25. §) 341
 - - I. Preussisches Eisenbahnhaftpflichtgesetz (*EHpflG*)
 - általános összefüggése a társadalombiztosítási intézményekkel 373–374, 377, 382
 - - összefüggése a biztosítási törvényekkel 364
 - összegszerű limitálása 370–371, 375–377, 384
 - szerződéses kizárása a polgári fejlődés kezdetén 355–357
 - szocialista jogban 449–459
 - - eltérések a kapitalista jogi megoldásoktól 453–456
 - - formái 453–459
 - - technikai, társadalmi és jogpolitikai tényezők 450–453
 - társadalmi és jogpolitikai tartalma a Reichshaftpflichtgesetzben 351–352, 355–364
 - Octavius 150
 - Ofener Stadtrecht 283
 - Oftinger 324, 335, 373, 401, 403–405, 527
 - Ókori jogok felelősségi rendszere 109–234
 - egyes jogrendszerek 131–156
 - fogalmának megjelenése 157–161
 - jogellenesség 162–177
 - magatartás értékelése 199–224
 - szankciók 177–198
 - Okozatosság elve
 - bányakárokkért való felelősségnél 458
 - Olaszország 386, 404, 411, 459, 512
 - Old Assyrian Laws 135
 - Olivier–Martin 241, 287–289, 527

- Opera Bartoli (*Bartolus*) 303–304,
306–307, 309, 311, 317, 511, 516,
580
- Ordonnances 288–289, 292–294, 302,
314, 335
– XIV. Lajos ordonnance-ainak
keletkezéstörténete és funkciója
288–289
- Ordonnance civile (*Ord. civile*) 288,
294, 511, 515, 527
- Ordonnances royales
– középkori francia jogban 288
- Ordonnance sur les eaux et forêts (*Ord.
sur les eaux et forêts*) 294–296, 511,
527
- Oroszország 281
- Osnitskaja 497, 502, 527
- OSzFSzK polgári törvénykönyve, 1922
(*SzPTK*) 430, 438, 443–447, 451,
453, 457, 461–464, 467, 469–470,
483, 513, 530
- Osztrák bányatörvény 459
- Outer space I. Kozmikus térség... v.
Úrjogi...
- Öngyilkosságba kergetés az őskorban
80
- Őskori felelősségi intézmények 68–103
– átmenete az ókorba 81–103
– jogi jellege 53, 55–58
– közösségen belüli intézmények
76–80
– megismerési forrásai 53–55
– vérbosszú 68–76
- Őskori gazdasági-társadalmi viszonyok
59–60
– fejlődési szakaszai és ezek főbb
vonásai 60–64
– tükröződése a deliktuális felelős-
ségi normákban általában 65–68
- Ősközösségi elemek az ókori jogok
felelősségi rendjében 45–52
- Ősközösségi nemzetiségi alkotmány 30
- P**
- Pactus Legis Salicae (PLS) 251, 253,
257–259, 260–262, 268, 270, 272,
274–275, 277, 279, 510, 528
- Palesztina 132
- Pannónia 245
- Pandekták 118, 171, 241, 302, 304,
308–311, 317
- Pap 430, 527
- Partsch 140, 528
- Pávia 253
- Páviai iskola 254
- Paulus, Sententiarum libri (*Paul.Sent.*)
167–168
- Pádua 303
- Peretyerszkij 52, 145, 148, 151–152, 220,
299, 526
- Perugia 303
- Petschow 528
- Piret 407, 528
- Pisa 299, 303
- Planiol 382, 403
- Platón 99, 119, 123
- Plutarchos 222
- Pólay 123, 147, 156, 528, 549
- Pompeius 222
- Ponponius 151
- Poroszország 285, 342–343, 352, 354,
356
- Posztglosszátor-iskola 303
- Posztklasszikus római jog
– főbb jellemzői 155–156
– társadalmi, gazdasági, politikai
meghatározói 153–155
- Polgári jogi és büntetőjogi elemek
differenciálódása
– fejlett középkor 289–290
– antik kor 121–122, 184–198
– frank korszak 272
– középkori római jog 308–310
- Praechter 517
- Prefeudalizmus 239, 343, 256, 314

- Preussisches Eisenbahnhaftpflichtgesetz (*EHpfVG*) 348, 511, 518
 – kodifikálása 347
 – megalkotásának történeti és gazdasági háttere 342–346
 – társadalmi funkciója 347–350
- Prevenció a szocialista jogban 435–436, 475–476
- Price Anderson Act, USA (*PAA*) 325, 412, 415–417, 512, 527
- Prohibiti actio 189–190
- Ptolemaiosz 138
- Puchta 384
- R**
- Rabszolgatartó társadalom – államszervezete 130 – egyes jogrendszerei, jogforrásai 131–156
 – és az ókori jogrendszerek általában 128–130
 – és egyes jogrendszerei, jogforrásai
 – – ékírást jogok 131–137
 – – görög jog 137–141
 – – római jog 141–156
 – gazdasági-társadalmi viszonyai 132–133
 – felelősségi rendszere I. Ókori jogok felelősségi rendszere
- Rapina 167, 194
- Rathis Leges I. Longobardok törvényei
- Rauchhaupt 496–497, 502, 506, 528
- Ravanis, Jacobus de 307
- Ravenna 303
- Recepció
 – római jog recepciója 297–302
 – – feldolgozásai 299–300
 – – formai feltételei 297–299
 – – okai 297–301
- Recepció az ókori jogfejlődésben 125–127
- Reciprocitás
 – szerepe az őskori felelősségi normák kialakulásában 57
- Reichsfriedengesetz 283
- Reichshaftpflichtgesetz, Németország (*RHG*) 352–353, 355–356, 363–364, 367–368, 370–371, 373–374, 382–383, 387, 398, 511–512, 515, 528
 – az objektív felelősség kiterjesztése 351–364
 – gazdasági, politikai és társadalmi előzményei 351–355
 – neki szánt szerep 355–357
 – tételes rendelkezései 357–358
 – törvényjavaslat vitája 359–364
- Rekeswind 248
- Rendszertani elvek jelen munkában 40–41
- Reparatív és örökletes szankciók
 – általánosodása a fejlett középkorban 289–290
 – kánonjogban 308–310
 – középkori római jogban 310
- Reparatív szankciók
 – anyagi szankciók megjelenése az őskorban 89, 93–95, 107
 – megjelenése az ókori jogban 190–198
- Reparáció és prevenció a szocialista jogban 435–436
- Reparáció és prevenció kérdése
 – a szocialista munkajogi felelősségben 475–476
- Reparáció, reparatív szankciók kibontakozása
 – frank korszak 269–272
- Repkow, Eike von 284, 302, 520
- Revillout 125
- Résérve de couverture I. Fedezeti összeg
- Ripert 333–334, 338

- Robert 517
 Rodière 409–410, 413–414, 419, 528
 Rodos 127
 Róma 39, 45–46, 49, 52, 62, 112–113, 119, 126–127, 129, 144–145, 147–148, 150, 153–154, 156, 208, 222, 232, 237, 245, 254, 301, 313, 317, 377
 Római Birodalom 45, 46, 119, 145–146, 150, 153, 211, 237, 245, 299, 313–314
 Római jog és nem római jog viszonya
 – középkori jogfejlődésben 301–302
 Római jogrendszer
 – egyes fejlődési szakaszai az eddigi irodalomban 142–144
 – forrásai, rendszere és fejlődéstörténetének főbb vonásai 141–156
 Rossel 391
 Rothar 253, 268
 Rothari edictum 253–254
- S**
- Sachsenspiegel (*Sp*) 16, 21, 238, 241, 283–285, 290–292, 314, 511, 520, 529
 – keletkezéstörténete és rendszere 284–285
 Salmon 287–288, 517, 528
 Sarlós 518
 Sargorodskij 21, 36, 38, 77, 80, 92–95, 98, 121–122, 239–240, 248, 529
 Sauveplanne 376, 383, 529
 Savatier 324
 Savigny 16, 286, 299–300, 303, 529
 Severus 150
 Scheil 134
 Schmidt 21–22, 240, 260, 269, 277–278, 280, 529
 Schönbauer 123, 529
 Schröder 21–22, 54, 78–80, 92, 97–98, 239–240, 244–246, 248, 250–251, 253–254, 256, 264, 269, 282–284, 286, 529
 Schulz 33–34, 113, 115, 158, 195, 529
 Schwabenspiegel 283
 Schweizerisches Zivilgesetzbuch (*ZGB*) 385–386, 390–391, 512, 532
 Seagle 54–56, 59, 73, 76, 78–79, 89, 91, 95, 509, 529
 Seckel 116–118, 216–217, 219–221
 Senn 195, 519
 Seres 478–479, 526
 Švestka 431, 530
 Sohm 299, 303, 305, 309, 529
 Solon 330, 521
 Spárta 140
 Spartacus 150
 Stadtrecht 282
 Stammler 392–393, 398, 529
 Stern 517
 Sternberg 76–77
 Stoll 339–340, 377–379, 404, 529
 Strachan–Davidson 117
 Such 532
 Sulla 151
 Summa Azonis (*Azo*) 303, 308, 310, 511, 515
 Sumér Birodalom 126, 131
 Susan 134
 Svájc 373, 377, 381, 411, 511–512, 518, 523, 525
 Svédország 411
- Sz**
- Szabó 329, 530
 Szankció
 – kárhoz való viszonya az ókorban 187–193
 – – többszöröző szankciók 187–190
 – – tisztán reparatív szankciók 190–192

- – lucrum cessans megjelenése
192–193
- kárhoz való viszonya, frank
korszak 268–274
- – anyagi szankciók
- – – kompozíció 269–270
- – – reparatív szankciók 271–272
- – – aktív-passzív öröklésük 274
- – büntető és reparatív elemek
elkülönülése 271–272
- – gazdasági-társadalmi viszonyok
szerepe a szankciók fejlődésében
272–274
- – reparáció megjelenése járulékos
anyagi szankciókban 270
- – tálío 268
- törvényes személy elleni szankciók
269–270
- – vérbosszú 269–270
- – vérbosszújellegű szankciók
szerepe és enyhülése 268–269
- – – osztályviszonyok tükröződése
269–270
- – – kizárólag anyagi szankciókban
269–274
- kárhoz való viszonya, őskor
68–103, 93–95
- objektivizálódása a kapitalista
jogban 335–336, 339
- – a középkori római jogban 309
- szocialista kódexekben 446–449
- Szívességi fuvarok és rokon esetek
– az objektív felelősség vonatkozásá-
ban 378–379
- Szándék és gondatlanság, antik jogok
felelősségi normáiban 210–217
- Szergejev 138–140, 530
- Szerződés formájának megjelenése
– az őskori deliktuális felelősségi
formákban 87–88
- Szíría 132
- Szkazkin 515
- Szladits 392, 389, 524, 530
- Szlechter 131, 134, 210, 519, 530
- Szocialista felelősségi rendszer
– alkalmazott, szövetkezeti tag,
képviselő és meghatalmazottért
való felelősség 464–469
- általános szabályok 437–449
- felelősség és méltányosság
460–464
- munkajogi felelősség 470–476
- objektív felelősség – abszolút
felelősség 449–459
- termelőszövetkezeti jogi felelősség
477–481
- Szocialista társadalmi viszonyok
– és a felelősség rendjének viszonya
általában 432–436
- Szovjet munka törvénykönyve (*SzMT*)
471–473, 513, 530
- Szovjet polgári jogi alapelvek (*Alapel-
vek*) 429–430, 437–439, 443–445,
447, 453, 457, 462–463, 465,
467–468, 483, 513, 515
- Szovjetunió 17, 429–430, 461–462,
465, 498, 513, 515
- Szövetkezet felelőssége
– szövetkezeti tag károkozásáért
szocialista jogban 464–467
- Sztehló 530
- Szubjektív elemek
– értékelése az őskori felelősségi
normák fejlődésében 97–98
- Szubjektív elemek hiánya
– antik jogok tulajdont védő és egyéb
normáiban 203–208
- antik tálío szabályokban 203
- okai az antik jogok felelősségi
rendszerében 205

T

- Tacitus 123, 243
 Tadevosjan 451
 Taillandier 515
 Tálíó 98
 – általában 50–51
 – fejlődése az őskorban 78–79, 98
 – frank korszak 268–269, 275–276
 – ókori jogban 183–184
 Tálíójellegű szankcióik
 – ókori jogban 182–184
 Taubenfeld 377, 497, 521
 Taubenschlag 121, 123–125, 127,
 137–138, 140, 164–168, 174, 176,
 188–189, 192, 197, 204, 211, 510,
 530
 Tárkány-Szűcs 456, 458, 530
 Társadalombiztosítás I. még Biztosítás
 – és szocialista felelősségi jog
 482–483
 Telepin 131, 137
 Tellenbach 244, 530
 Tell Harm 134
 Termelőszövetkezeti jogi anyagi
 felelősség 477–481
 – jogi természete 478–481
 – közös vonások a munkajogi
 felelősséggel 478
 Természetjogi szemlélet (Grotius,
 Thomasius stb.)
 – hatása a késő középkori felelősségi
 jogra 292–293
 Tényleges kár (damnum emergens)
 I. még Elmaradt haszon
 – első polgári törvénykönyvekben
 334
 – középkori római jogban 307–308
 Tényleges kár és elmaradt haszon
 – a termelőszövetkezeti jogi felelős-
 ségben 479–481
 Theophilum 514
 Théorie objective 371
 Thomasius 285–286, 292–293, 302,
 519, 531
 Thomasius tételei deliktuális felelős-
 ségről 293
 Thurnwald 54, 56, 59, 68, 72–77,
 79–80, 83–84, 87–88, 90–92,
 94–98, 103–104, 509, 531
 XII Táblás Törvény (*XII TT*) 16, 20,
 48–50, 64, 93, 101, 103, 121, 123,
 126, 148–149, 158, 164–165, 167, 169,
 175–176, 179–183, 185–190, 195, 197,
 200–203, 205, 212–214, 230, 510,
 531
 – fejlődéstörténete 147–149
 Tolosa 245
 Tóth 431, 473, 531
 Többek közös károkozása
 – késő középkori forrásokban 296
 – középkori római jogban 310
 Treaty Establishing the European
 Atomic Energy Community
 (*EURATOM*) 325, 411–413, 513,
 519
 Treu und Glauben 214
 Tribonianus 146
 Trjmarchi 459
 Trócsányi 431
 Trója 29
 Tunc 332–335, 337, 371–373, 382, 525
 Tury 401, 405
- U**
 Újbabiloni Birodalom 126
 Ulpianus 146
 Unger 34, 324, 379, 394
 UNO 1. ENSZ Unruh, von 360
 USA 411, 498, 506–507, 512, 514–515,
 527
 US Federal Torts Claims Act 416
 Úrjog és anyagi felelősség I. Kozmikus
 térség stb.
 Úrjogi felelősség 495–506

- államok nemzetközi felelőssége
499–500, 505
 - kialakuló elemei 499–506
 - - alapja: abszolút felelősség 503
 - - állam nemzetközi felelőssége 505
 - - elévülés 505–506
 - - felelősség korlátozásának kizárása 505
 - - károk köre 505–506
 - - nemzetközi egyezmény szükségessége 502
 - - nemzetközi szerv hatásköre 497–506
 - - regisztrálás 503–504
 - - speciális problémái 499–502
- V**
- Vallási elemekről a korai felelősségi jogban általában 50–51
 - Vallási elemek szerepe
 - antik jogok eredményfelelősségében 201
 - Varsói légifuvarozási egyezmény (VLE)
324, 376–377, 383, 512, 531
 - Vasúttörvény, Magyarország (*Vaspálya-tc*) 324, 374, 511, 531
 - Verordnung zur Ergänzung des Sachschaden-Haftpflichtgesetzes betr. Eisenbahnen (*VOzum SRHG*)
371, 512, 532
 - Veszélyes üzem I. Objektív felelősség
 - Vélelmezett okozatosság
 - antik jogokban 201
 - Vérbosszú
 - frank korszak 268–269, 275–276
 - őskor
 - - aktív és passzív vérbosszú-kötelezettség 50–51
 - - általában 50–51
 - - lefolyása általában 75–76
 - - lefolyásának leírása a Murgin törzsre nézve 71–72
 - - megváltása 83–84
 - - megváltása (kompozíció) őskorban 91–93
 - - mint a korlátlan represszív pusztítás korlátozása 68–69
 - - mint közösségek közötti felelősségi intézmény 68–76
 - - tárgyi körének és időtartamának korlátozása az őskorban 91–92
 - - társadalmi funkciója 68–73
 - - tipikus esetei 74–75
 - - ún. fogalmi elemei 72–74
 - Vérbosszújellegű szankciók
 - ókori jogban 179–182
 - Vértes 54, 68, 82–83, 531
 - Vétkesség elve
 - klasszikus kapitalizmus 333, 336–338
 - Vétkességi elv
 - szocialista jogban 442–446
 - Vétkességi és tárgyi felelősség kérdése
 - a munkajogi felelősségben 471–473
 - Vétkességi felelősség
 - antik jogokban 208–224
 - - megjelenésének és kibontakozásának okai 208–210
 - egyes antik jogrendszerekben 210–217
 - egyes kategóriái a modern jogban 333–334
 - elemeinek (szándék, gondatlanság, vétlen kártétel, akarathiány, szükséghelyzet, jogszerűség, sérült önhibája, kívülálló cselekménye, vétkesség vélelmezése, jóhiszeműség stb. kategóriák) általánossá válása a fejlett középkorban 290–292
 - frank korszakban 276–280
 - - egyes fogalmi elemei és típusai 278–280

- Vétkességi szemlélet
 – általánossá válása a középkori római jogban 310–312
 – elemei a késő középkorban 294–295
 – kánonjogban 310–311
- Világhy 12, 31, 113, 531
- Vinogradoff 297, 299, 303, 394, 531
- Vis maior
 – antik jogokban 210–211
 – középkori római jogban 310
- Voet 303
- Voigt 121, 148–149, 213–214, 531
- Volksrechte („leges”)
 – frank korszakban 246
- Volterra 125, 532
- Voluntary assumption of risk 394–395
- W**
- Warkalló 482
- Weinstein 410–412, 415–417, 532
- Weiss 91, 121, 123–124, 194, 200, 532
- Weistümer 283
- Weltner 431, 471–473, 532
- Wenger 52, 62, 73, 88, 120–121, 125, 148, 522, 532
- Westermarck 202
- Wieacker 532
- Wilcken 138–139, 510, 517
- Williams 414, 419, 532
- Wilutzky 50, 54–55, 73–75, 92, 99, 103, 121, 509, 532
- Winckler 134–135, 532
- Windscheid 241, 299, 304, 308–311, 392, 394, 532
- Wissowa 517
- Wohlhaupter 248–249, 261, 264, 270, 517, 524, 532
- Wolff 285–286, 292
- Z**
- Zasius 303
- Ziehbart 121, 124, 140–141, 167, 175–176, 187–188, 192, 197, 211, 510, 520, 522
- Zoltán 431, 532
- Zubok 353, 524
- Zuluette 125

T O R T L I A B I L I T Y

EVOLUTION AND SYSTEM

CONTENTS AND SUMMARY IN ENGLISH

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION	9
------------------------	---

CHAPTER I

TORT LIABILITY IN THE SAVAGE (PREHISTORIC) SOCIETY.	43
---	----

<i>Section 1</i> Elements emanating from savage society in the liability system of the antiquity – the necessity of analysing the liability system, of savage society	45
---	----

<i>Section 2</i> The sources and legal character of the liability norms of savage society	53
---	----

<i>Section 3</i> The economic and social conditions in savage society and the main aspects of this evolution	59
--	----

<i>Section 4</i> Economic and social conditions in the first stage of savage society and the first basic institutions of the liability system in this society.	65
--	----

1. The conditions of production in the early savage society and the emergence of relationships of tort	65
--	----

2. Blood feud as the basic institution of tort liability between communities	68
--	----

3. The institutions of tort liability within communities	76
--	----

<i>Section 5</i> The development of economic and social conditions and tort liability up to the formation of class society	81
--	----

1. The emergence of commodity relationships as a determining factor in the evolution of tort liability, relations between tort liability and contract	81
---	----

2. Transformation of several components of liability for tort up to the emergence of class society.	89
---	----

<i>Section 6</i> Conclusions	104
--	-----

CHAPTER II

TORT LIABILITY IN THE LAW OF ANTIQUITY (SLAVE STATES)	109
---	-----

<i>Section 1</i> Literature on the liability system of the law of antiquity.	111
--	-----

<i>Section 2</i> Legal sources analysed	123
---	-----

<i>Section 3</i> Origin and place of legal sources in the history of the slave society	128
--	-----

1. General remarks on slave society and the major legal systems in the antiquity	128
--	-----

2. Significant legal systems in the antiquity	131
---	-----

a) cuneiform laws	131
-----------------------------	-----

TABLE OF CONTENTS

<i>b)</i> the law of Greece	137
<i>c)</i> the law of Rome	141
<i>Section 4</i> The evolution of the concept and system of norms of tort liability in the law of slave states	157
1. The appearance of tort liability in the legal sources of slave states.	157
2. Unlawful conduct in the law of slave states	162
3. Relations between damage and sanction – the evolution of sanctions in the legal system of slave societies	177
4. Assessment of human conduct under the liability system of the laws of antiquity.	199
<i>Section 5</i> Conclusions	225
 CHAPTER III	
THE MAIN CONSTITUENTS OF TORT LIABILITY AND THEIR TRANSFORMATION IN THE LAW OF FEUDAL SOCIETY	
<i>Section 1</i> General remarks on the two roads of the evolution of tort liability in the Middle Ages	235
<i>Section 2</i> Legal writings on the law of liability for tort in feudal society	239
<i>Section 3</i> Evolution of tort liability as reflected in the non-Roman legal sources of feudal states.	243
1. The system of liability in the legal sources of the early Middle Ages	243
<i>a)</i> certain sources of law and their origin	243
<i>b)</i> the nature and evolution of tort liability in these sources of law	255
2. The system of tort liability in the law of developed feudalism and the second period of Middle Ages	280
<i>a)</i> the general path of legal evolution, the characteristic legal sources and the conditions of their emergence.	280
<i>b)</i> the road of the evolution of liability in France and Germany up to the dawn of capitalism	289
<i>Section 4</i> Tort liability in medieval and adopted Roman law	297
1. Connections between medieval Roman law and the laws of non-Roman origin in respect of their liability systems	297
2. Sources	303
3. The transformation of the principal constituents of liability institutions in the history of Roman law during the Middle Ages	305
<i>Section 5</i> Conclusions	313
 CHAPTER IV	
TORT LIABILITY IN THE LAW OF CAPITALIST LEGAL SYSTEM	
<i>Section 1</i> The two stages of the evolution of capitalist law and the legal sources relating thereto	321
.	323

TABLE OF CONTENTS

PART A

TORT LIABILITY DURING CLASSICAL CAPITALISM. 327

Section 2 Liability in the first important civil codes of capitalism
 (the French and Austrian civil codes) 329

Section 3 Appearance of liability without fault in modern legal systems:
 the Prussian Railway Act of 1838 341

Section 4 The German Act on the liability of certain industrial
 establishments. 351

PART B

FURTHER DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS OF TORT LIABILITY
FROM THE TURN OF THE CENTURY UP TO OUR DAYS 365

Section 5 The emergence of increased liability and liability without fault
 in the private law of capitalist states from the last decades of the
 19th century to our days 367

Section 6 General remarks on the liability system of the civil codes of the
 20th century, with special regard to liability *ex aequo et bono* 385

 1. A review of the system of liability in the civil codes of the 20th
 century 385

 2. New constituent in liability law: *ex aequo et bono* actions in
 general; liability *ex aequo et bono* 388

Section 7 Liability and insurance 400

 1. General remarks on the relationship between insurance and
 liability 400

 2. Liability insurance 402

Section 8 Atomic energy and liability. 408

 1. General remarks on the relationship between damages occurred
 as a result of the operation of atomic energy and the traditional
 system of liability 408

 2. Important components of the liability for damages occurred in
 consequence of the utilisation of atomic energy 410

Section 9 Conclusions 422

CHAPTER V

THE BASIC FEATURES AND CHARACTERISTICS OF
TORT LIABILITY IN THE LAW OF SOCIALIST STATES. 427

Section 1 Legal sources and literature. 429

Section 2 General remarks on the relationship between the socialist
 system of society and the regulation of liability 432

Section 3 Patterns of liability for tort in socialist private (civil) law 437

 1. General rules 437

 2. Liability without fault – absolute liability 449

TABLE OF CONTENTS

3. Liability and <i>ex aequo et bono</i> actions	460
4. Liability for the acts of employees, cooperative farm members, agents and mandatories	464
<i>Section 4</i> Liability under labour law and cooperative farm law as the specific forms of liability under socialist law	470
1. The characteristics of liability under labour law	470
2. Basic features of liability for damages caused to cooperative farms by their members	477
<i>Sections 5</i> Tort liability and insurance under socialist law	482
<i>Section 6</i> Conclusions	489
APPENDIX	
THE CONQUEST OF OUTER SPACE AND TORT LIABILITY	495
LIST OF SOURCES AND LITERATURE.	
I Legal sources quoted in chronological order	509
II. Legal sources and literature, abbreviated, in alphabetic sequence	514
INDEX (OF NAMES, SUBJECTS AND LEGAL SOURCES)	
	533
CONTENTS AND SUMMARY IN ENGLISH	
	557
TORT LIABILITY. EVOLUTION AND SYSTEM.	
	557
TABLE OF CONTENTS	559
SUMMARY	563
Introduction	563
I. Tort Liability in the Savage (Prehistoric) Society	565
II. Tort Liability in the Law of antiquity (Slave States)	569
III. The Main Constituents of Tort Liability and their Transformation in the Law of Feudal Society	577
IV. Tort Liability in the Law of Capitalist States.	582
V. The Basic Features and Characteristics of Tort Liability in the Law of Socialist States	586
Appendix: The Conquest of Outer Space and Tort Liability	591

SUMMARY

The summary following below is intended to be not a mere description of the contents of the work but a summarizing of the conclusions arrived at in its various chapters.¹

INTRODUCTION

1. *The general purpose followed in the work which bears the character of a study into the history of institutions* is to discover and portray the evolution of tort liability as shown by the realities of history. The objective observed is: to penetrate into and demonstrate the way of evolution leading from the unwritten rules of the savage society to the emergence of the first and uniform system of legal liability and later to a further differentiation of liability's forms, *up to the present systems of tort liability, treated in a considerable detailed manner by this book.*

2. *The writing of the work has been motivated by these major considerations:*

a) A historical synthesis of liability for tort has not been attempted up to now either in capitalist or in socialist jurisprudence. This is of course a mere formal deficiency.

b) It is a well-known fact that the institution of tort liability has been one of the basic issues in the legal systems of all ages. Responsibility for an unlawful conduct is an institution of law which is immediately centred around the individual. The individual with his social, political, moral and cultural relationships, the individual as influenced by the economic, social political, cultural and moral conditions of the given epoch, the individual directly related thereto. For these reasons a comprehensive research into the historical evolution of tort liability might be susceptible of conveying important findings also for the science of history in general. As far as jurisprudence is concerned, on the other hand, this may involve – in respect of civil law and to a certain extent the field of penal law – the settling of several problems of their evolution and may provide an overall picture of this institution of legal science which has of necessity been the subject of many legal writings and controversies.

c) The significance of tort liability, in addition to the considerations mentioned above was multiplied in the 19th and 20th centuries by the introduction of mechanised production, the separation between producer and employer and the large-scale use of power-driven vehicles. Various issues of responsibility for unlawful conduct, the problems of the education of individuals have been gaining in significance under the conditions of a socialist society.

¹ I believe that by following this method the foreign reader will have a much clearer insight into the problem than by providing the usual summary of contents. *The Author.*

Why the centre of interest is focussed on the range of problems falling within legal responsibility is accounted for by not only the great number of legal writings on the subject but by the requirement that under socialist conditions the changing of individuals' mind, their education, the evolution of the consciousness of living in a socialist community, constituting a central place in the every-day activity and major actions of social and government organs. No lengthy arguments are required to prove that under the conditions of a capitalist society problems connected with responsibility and liability are of a special importance from the aspects of legal policy and science as well. All these amount to saying that it constitutes the appearance in form of the substance that a modern state and especially a state of socialist society is actively concerned in moulding the mind of the individual deploying, among other means and most clearly laid down, by a system of norms of responsibility appropriately drawn up.

d) This concern of states is prevailing through the human activity of law-making and law application. Having now in mind first the socialist legislator and law-applying organs the following should be said. A complete assertion of the requirements as indicated by the laws of social evolution in respect of socialist legislation and application of law as a human activity implies the adequate appreciation of historical experiences; to put it in clear terms, contemporary tenets and actions require an evaluation of the facts of the evolution of society and law, the regularities thereof and the laying of historical foundations of the socialist law of tort liability. In other words: to secure a harmony, in major issues affecting the entirety of a legal system, between historical and practical aspects is a requirement which cannot be dispensed with. „Anything historical is of a practical significance not only for the past but also for the present because the present evolves from the past as a historical necessity. On the other hand the practical in the present is lent meaning only as historical, only as an outcome of the past and a foundation for the future, comprehended in its full dynamics, i. e. in its real existence.” The exclusive dogmatical and speculative analysis – after exerting its unfavourable effect for a long time – belongs now to the past for good. Harmony between the practical, historical dogmatical, theoretical aspects is susceptible of exerting a salutary effect on the evolution of law; all views reducing the facts of history and social reality (materialising necessarily, in historical evolution) to dogmatical and speculative analysis or even disregarding them in the course of the examination will prove misleading and will result in unnecessary historical deviations.

Summing up: the up-to-date requirements of the laws of evolution connected with the system of tort liability are existing in the course of historical development. Thus the historical foundation of the socialist system of tort liability constitutes one of the components for the future development of the system of tort liability.

3. As to the *method of the work* it may be summed up as follows: the direct studying of the basic sources of law and the provisions relating to tort liability of a given social system (instead of reexamining thorough-going or less thorough-going legal

writings); the revealing and describing of the legal regulation of tort liability in conjunction with the socio-economic, political and intellectual conditions of the epoch in question; discovering in this way the regularities, the trends which are more or less generally discernible and by which the evolution of the institution of liability for tort is dominated as required by the laws of social development and which afford an insight into future perspectives.

4. The *system of the work* may be outlined as follows: in chapters corresponding to the different social systems (excepting the problems of liability arising out of the utilization of outer space which are included in a separate „Appendix”).

a) first a historiographic analysis provides a general information on the contemporary problems on the institution in question; namely on those which had been considered as problems in contemporary writings; a considerable part of the works relating to the problem and known for their merits in the past or present is dealt with;

b) the historiographic analysis is followed by what may be termed a study of legal sources: a general survey of those sources of law which are considered to be of a basic character in the given epoch and from which the outlines of the contemporary law of liability for tort might best be discerned;

c) the next and, as to the substance, the most significant step is an analysis of the norms of tort liability of the various sources of law, in conjunction with the social-political function of the entirety of the sources of law as outlined above and with those immediate social, economic, political and intellectual constituents which have had a direct impact on the evolution of the system of liability for tort;

d) *it is attempted in the conclusions arrived at – at the end of each chapter – to sum up the ideas thought to be correct, to sum up the substance abstracted from the wide range of phenomena, in other words to try to give the constituents for a synthesis. The summary following below contains these conclusions.*

In the „List of Sources and Literature” a more detailed information is furnished on the legal sources and scientific works dealt with in the various chapters. In the first part of the „List of Sources and Literature” legal sources are included in the chronological order of the different epochs; in the second part may be found all the legal sources and scientific works quoted several times, abbreviated, in alphabetic order.

CHAPTER I

TORT LIABILITY IN THE SAVAGE (PREHISTORIC) SOCIETY

1. The exploration of the norms of customary „law” as evolved in the savage society of the primitive man, is generally speaking, a major scientific undertaking. This applies also to the system of the norms of customary „law” relating to the regulation of relationships arising out of torts; it may be said with more emphasis because

compared to the general, a better opportunity is provided to describe the origin, evolution and change of various norms, to discover more closely and precisely the decisive nature of socio-economic and other determining factors; in this way the general picture is becoming more complete and more realistic. It should be added that this task can be undertaken by now thanks to the relating literary relics, archeological, ethnological, legal and other researches respectively *sources*. *The exploration of the relationships arising out of tort in a savage society and the relating regulating norms is the more warranted because failing this research*, the law of tort liability of the antiquity could not be comprehended; it should be noted that the first legal norms in the scientific meaning of the term in the course of historical evolution, the rise of law – a fascinating process in itself – had been emerging from these, as expounded by Hegel in his *Aufhebung* concept, through passing beyond these respectively by lending them a legal meaning.

2. When examining the substance, the social purport of the system of tort liability in the savage society it may be stated in general that *none of the sanctions connected with tort liability had involved the subjection of an individual by another person*. There are namely no classes in this society; the relationship of all members of the community to the objects of nature, the means of production, the commodities produced is equal; there are no exploited and underprivileged, viz. no exploiting and privileged persons only individuals with equal rights.

Liability arising out of tort between various communities was basically and in general a collective one both on the active and on the passive side; it is accounted for by the fact that the individual exists only as a member of the community, the way of life of the community is decisive, for man would have been unable to secure livelihood otherwise under the given conditions; in and behind, i. e. in the background of all the actions of the individual it is the community which appears, all actions of the individual are but repercussions of the community. Liability for tort within a community is also a community phenomenon on the active side while the individual traits on the passive side are also permeated with elements connected with the community. The change came in respect of this concept at a higher stage of the development of the savage society. As result of the development of the means of production, i. e. by the perfection of them by men, the increase in the number of produces, the division of labour in society and the consequential emergence of commodity relationships, the homogenous structure of society had been gradually polarized – both in respect of the objects of property and the personal relationships between the members of the community. This resulted in regard to the institutions of collective tort liability in bringing sanctions of a material nature to the fore on the one hand and increasing the elements of individual liability on the other.

3. The forms of liability for tort as emerged within the savage society are, as far as *their nature is concerned, the crystallized forms of norms evolved by social practice and sanctioned by society and not those of legal rules or of law at all*. The „judgments“ involved by sanctions were passed not by bodies acting independently of the parties

(communities) concerned and were not applied by such either; the norms were enforced by the communities themselves.

4. The institutions of tort liability *between and within various communities* were evolved in the main by the time when the higher stage of savage society, the age of barbarism was reached.

a) the form of settling relationships arising out of tort *between the various communities* which was evolving and gaining general recognition was *blood feud*.

The various communities were conducting a difficult fight against the forces of nature for their livelihood in order to subject them to their will. This struggle was waged at the outset with an unlimited elementary force. Their unrestricted ownership of the land as the most important means of production was namely not limited for a long time by any outside factor. This unlimited elementary force was later countered by the increase of population, the appearance and permanent residence of other communities; on the other hand the means of production were simultaneously perfected; thus the conditions for the material re-production of living underwent substantial changes. In that epoch the struggle waged for the very existence – until, in keeping with the development of production, peaceful relations between the various communities became prevailing – assumed another, more limited form, that of blood feud. This institution which was adopted by the whole of society was the conscious manifestation of the substantial changes, referred to above, in the conditions of production. It reflects the realization that in order to secure livelihood it is unnecessary and even impossible to destroy all communities, to wage a war of unlimited destruction against all communities and that by way of appropriate reprisals, attacks by others should invariably be repelled for failing this life could not be preserved, to secure livelihood under the new conditions would likewise be impossible. If there was a ground for blood feud it was the community itself which acted against another community which was culpable and bound to bear its consequences; the materialization of blood feud was connected with specific formalities and the act of reprisal was, as a rule, commensurate with the offence committed.

b) action against torts committed *within a community* was motivated ultimately by the same considerations as those warranting blood feud. Opportunities to commit torts within communities were increased by the development of the means of production and a certain concomitant accumulation of produces and the emergence of more intricate relationships in the community itself. As encounters between various communities were occurring with increased frequency, opportunities for individual acts detrimental to other communities were growing in number. Both types of torts meant a threat for the security of the existence of the community. The first involved a domestic weakening of the community, the second resulted in an attack from outside (reprisal, viz. blood feud) prompted by the act of the individual. Thus under the hard conditions of the struggle for life the incipient, lenient concept had necessarily to be abandoned. In this way the calling to account of the members of the community by the latter was an unavoidable result of the evolution. The generally prevailing form

of calling to account – depending on the import and nature of the tort – became the *talio* taken both in the *wider and more restricted sense, expulsion* from the community as well as the *compulsion to commit suicide*.

c) as far as the grounds of tort liability are concerned it is the result of the tort which is taken into consideration. The intellectual abilities and activities of individuals working with primitive means of production are likewise primitive. This individual is capable at the beginning of realizing only immediate and simple relationships. Such an individual can express social reality but in a summary and simple way. When assessing various human conducts, when expressing them by the way of its law he is unable to reach beyond the result, the emotion caused and the unconditional command implied by other social factors. The expression in a distinct form of the cause and effect and nature inherent in a harmful human conduct and its corresponding adequate sanctioning belong to the civilized age.

5. *The further road of evolution* is connected with the emergence of commodity relationships.

a) In the upper paleolithic age the production of a greater number of produces is facilitated by the evolution of the means of production. The objective factors brought about by the opportunity and reality of production exceeding immediate demand, the uneven development of various communities and the increased frequency in their relationships, the gradual unfolding of the social division of labour resulted of necessity in the appearance of commodity relationships in the savage society and the exchange contract. The form of contracts was lent by the rules of tort liability. To put it more clearly: the contract at the beginning of its emergence became a firm, relatively legal institution by assuming: the robe of the previously existing forms of liability for tort, i. e. the sanctions of blood feud and the forms of its enforcement. The components of liability became detached from contracts only at a later stage of development, generally speaking, with the setting in of the developed commodity production and trading in the antiquity.

b) The appearance of commodity relations, exchange contracts and the resulting gradual transformation of social conditions constitute decisive factors in the formation of the norms of tort liability.

The sanctions of a mere repressive character are being gradually replaced by sanctions providing for *material performance* (commuting blood feud and expulsion, the development of the *composition system*, etc). Thereby the range of blood feud and the capital sanctions within the community is being restricted.

Sanctions are gradually assuming an objective aspect, are mitigated as required by the offence actually committed. *Liability for tort is losing its formerly exclusive collective character*; its gradual transformation is leading to a relationship between the restricted family circles of the injuring: and injured parties, respectively between the individuals causing, and sustaining damages.

The concept is being widened by the introduction of a new element: *mediation* between the parties and as a further step *adjudging* is gaining ground.

Subjective factors are increasingly considered in respect of the legitimacy and extent of liability for tort.

c) All these, however, indicate but the trend of the transition to a higher stage of tort liability system, that of the evolution. It is out of question of course that there could have existed in the savage society a kind of compensatory, viz. culpability system in clear outlines, i. e. tort liability as understood in modern legal systems. It is a fact, however that its nuclei made already felt themselves in that epoch. In keeping with their gaining ground the forms of tort liability typical of the savage society and originating under the conditions of a ruthless fight for livelihood (blood feud, expulsion etc.) were surviving but were grandually relegated into the background. A decisive qualitative change affecting the system of tort liability ensued with the formation of the class-society, the coming into existence of state and law. In the first place the change meant that the rules previously adopted by society on tort liability became transformed into a set of legal norms. In respect of the substance of the system of liability for tort the change meant that the new social order, after doing away with the contradictions of the period of transition, liquidated the institutions of tort liability typical of the savage society, maintained those elements of the liability-system evolved so far, which were – by contributing new ones to them – acceptable for the evolution and could serve as constituents of the tort liability-system in the laws of the antiquity.

CHAPTER II TORT LIABILITY IN THE LAW OF ANTIQUITY (SLAVE STATES)

1. Whole libraries could be filled with the *literature* on the tort liability systems in the law of slave societies which, however, has covered in the main up to now only the analysis of Roman law. These writings contain on the one hand descriptive works as well as various theoretical concepts on the nature of tort liability. The great part of these works is, however, of a very *formalistic character*; no adequate care is devoted in most of them to socio-economic and other factors which determine the moulding of the system of liability for tort. A group of the various theoretical concepts attempts to trace the identity respectively the difference between the institutions of tort liability under Roman and modern legal systems. Great many writers are of the opinion that an institution of tort liability known in modern legal systems as the liability for the operation of dangerous works, generally as liability without fault was laid down in Roman law. By this device the Roman *Lex Aquilia*, adopted in the pre-classical epoch, a series of the Haftgesetz adopted in the age of 19th century capitalism and Section 345 of the Hungarian Civil Code on the operation of dangerous works and

reflecting the conditions of socialism in building, are treated on the same echelon and as the same thing. Another problem invariably dealt with by each author is whether tort liability in Roman law should be considered to be belonging to the field of civil or criminal law. It is declared by several authors without much hesitation to be a category of criminal responsibility and by others as that of civil liability. In this way the *actio mixta* as known in Roman law comes to be considered on equal footing with modern criminal law categories on the one hand and with those of the 20th century civil law on the other.

2. To be able to arrive at well-founded conclusions on this and other subjects a different way of treatment is required. If the law of slave societies is dealt with *it does not suffice to touch upon merely Roman law but other legal systems of the antiquity should also be taken into consideration*; this view is valid also in instances where some of these systems originated among less developed social conditions. These have, in every instance, a fundamental feature in common as compared with the more developed legal systems of antiquity, namely that all of these are products of the systems of slave society. It is moreover also a common characteristic of theirs that all of these – at an earlier or a later stage of evolution – originated in the system of social rules in the savage society confirmed by custom. And last but not first and not least: *if an attempt is made to trace certain institutions of the legal systems of slave societies it will not prove satisfactory to analyse merely the formal, dogmatical linguistic and philological aspects but their interrelation with the given socio-economic conditions should also be discovered*. If an attempt is made with the observance of this method to describe the outlines of the tort liability systems in the law of antiquity, their evolution will appear in many respects as quite different, from that usually described in the writings quoted.

3. *The disintegration of the savage society starts – as has been noted at the end of the previous chapter – with the appearance of phenomena which are equivalent to the emergence of the nuclei, the first constituents of slave societies. This pattern of development can be followed also on the level of law.*

Numerous social consequences – consequences affecting existence in society – have been materialised through the advance of production forces and the branches of production (land, livestock, handicraft tools, cultivation of land, live-stock breeding, handicrafts, exchange), the intellectual progress of man and through the varied interrelations of these all. These consequences in the main are: a greater volume of products and produces is accumulating within restricted groups of the communities; an increasing quantity of things is being assembled round certain members of the community, the utilization of which by others is not considered as a matter of course anymore; the person producing and using the thing in question is acquiring an exclusiv "right" – considered as natural by the others – on such objects; the major part of produces and products is accumulating as property belonging to the leader, leading strata of the community; a gradual separation of the leading strata or leading persons from the rest of the community is gradually taking place; in addition to the ties of kindred other relationships make their appearance; family

is of a patriarchal type, married life is in general, but as far as the wife is concerned, always monogamous. Thus the old uniform, organism is slowly disappearing. In the field of relationships arising out of tort this is accompanied among others by a mitigation of blood feud, the emergence of material sanctions in addition to and in place of blood feud and talio, a tentative resorting to the assessment of the elements of individual responsibility and to a primitive kind of the judicial function. A true Hegelian „*Aufhebung*” of these elements and phenomena is witnessed in the slave society: *on the one hand patterns typical of the savage society* (blood feud, talio, acts of a totemistic origin used for establishing responsibility, the protection of contracts through grave sanctions) *are step by step withering away*, on the other hand it is in *this type of society that legal form is lent to phenomena, like individual responsibility, liability, liability with fault, sanctioning of torts through judicial process, the separation of criminal responsibility and civil liability, only the nuclei of which had existed in the savage society; their minute and varied legal elaboration is taking place also in the slave society.*

4. All this however materialized in the slave society not quickly but through a long evolutionary process. *The development sets in at the dawn of civilization* – the period cannot be fixed exactly in that respect – with landmarks like the *Hamurabi Code*, the *Esnunna Laws*, the *Assyrian and Hettite Law Book*, numerous sources of the *Greek and Roman law*. The process is closed by the *Corpus Juris Civilis* of Justinian. *All these are but accompanying phenomena to the changes occurring in the progress of the structure, from the dawn of civilization to the time of Justinian, of the production forces, relations of production and culture.* Private ownership and the system of society founded on it appears and is becoming firmly rooted; patterns like common property, the decisive function of the ties of kindred upon social organism – typical of the savage society – are being discarded; patriarchal family and the generally monogamous matrimony are strengthened, etc. The gradual growth of the forces and relations of production founded upon this new socio-economic system, the widening sphere of commodity relationships, the appearance of the state and the development of its organs, the advance of learning – within this that of legal culture – are the factors by which human civilization was enriched with the series of the above codes. These codes, laws and other legal means in addition to reflecting contemporary social and economic conditions were destined in their function to regulate the ramified social conditions and thereby to strengthen, safeguard and promote under the given conditions the social system recently emerged. A wide sphere of these social conditions is the field of relationships arising out of tort. The evolution of the relevant rules which covers thousands of years constitutes not only a part of the general development of law but is also characteristic of it.

5. *As shown by the legal sources examined the evolution of the system of tort liability may be described as follows.*

In none of the legal systems of slave states *was a uniform concept of tort liability adopted* – as it is understood today. This applies particularly to the Eastern cuneiform and the preclassical Roman law. Legal sources relating to these systems do

not yet reflect legally and technically elaborated principles; legally relevant facts are drawn up through intuition, by summing up cases; these are not abstracted and do not reflect a logical preparatory work. Legal rules are but the repercussions of the common man's way of thinking and legislation therefore as far as the forms are concerned proceeds in the main through intuition.

It goes without saying that the technics of codification, the scientific study of law was more advanced in the Roman law. However, a uniform concept of tort liability – as it is understood now – did not evolve in the more advanced Roman law either. This concept can therefore be penetrated into only *by reviewing the entirety of its evolution, by unearthing the scattered constituents of the relevant and constantly dynamical principles*. Starting from this type of analysis, the evolution of the system of tort liability in respect of its significant components may be summed up as follows:

a) The starting-point of the evolution in respect of the *unlawful character* of an act, i. e. when deciding sanctions for an injurious conduct is that no differences are made as to the veritable substance of the unlawful act. No difference is made between unlawful conduct under criminal law and civil law. There is no question of a general unlawful conduct and consequently of a general legal notion of damage. Pronouncing upon unlawful conduct is effected individually by prohibiting the making of injuries to certain things or values.

The way of advance is that to rules framed individually *are added step by step norms under which a wider field of injurious conducts is sanctioned within the limits of one rule*. This evolution is witnessed particularly in respect of property relations. The fact that social and trading conditions became more complicated required especially in this sphere the replacement of individually valid norms by rules of a more comprehensive character.

It should be added that in this trend of development parallel phenomena are reflected. To put it more clearly: this is not a question of exclusively individually framed rules regulating unlawful conduct at the outset and rules of a more comprehensive character following subsequently. The question was not: either, or? The fact is that both concepts were always upheld only more emphasis was laid on the general notion and less on the individually framed concept.

This evolution of the concept of unlawful conduct, an increasingly comprehensive protection of various interests is of course closely linked – even if this is not explicitly laid down – with the protection of the prevailing social and economic conditions. However, in the definitions of the content of unlawful conduct property relations, class antagonisms and in general the protection of the slave society is directly felt. In legal sources acts among others monogamous and patriarchal matrimonies are – as memories of prehistoric times – qualified as grave offences (which is a characteristic feature of the legal systems of an earlier stage) together with injuries against slavery as a social relationship and offences against the developing government machinery.

b) The progress of the *relation between damage and sanction*, an other important constituent of tort liability is also started from elements evolved in the savage society.

Sanctions directed at the person, retaining the harshness of blood feud are resorted to at the outset for offences against private property, patriarchal family, monogamous matrimony and the government machinery. *Just as at the time of its inception slave society retained social patterns which were remnants from the age of the savage society, the legal system also preserved such a heritage.* It is, however, a peculiar feature of the dialectics of evolution that the harshness of the sanctions practised in the age of the savage society is directed by the state organs – still unable to get rid in all spheres of devices used in the former "legal" system – at those injuries which constitute as relics of an obsolete society a threat for the consolidation of the new social conditions.

The trend of progress is indicated by the new concept of the talio which is used to compell the injuring and injured parties to come to terms in a composition. Under the impact of commodity relationships sanctions of composition prevail already *ex lege* in an increasing number of rules. The widening sphere of commodity relationships is increasingly felt in the field of sanctions; this may be deduced from the consideration that the extent of sanctions is becoming commensurate with the damage done. *The way of progress is marked from the multiplied sanctions to the simple sanctions of reparation.* When the sanctions of reparation are becoming numerous and universally accepted, a specific assessment of the *lucrum cessans* in addition to the *damnum emergens* is also making headway.

Through the introduction of material sanctions an opportunity is provided for the formation of separate criminal and civil sanctions. The separation between criminal and civil sanctions is an important landmark in the evolution of law. This stage of development had been attained by earlier legal systems but it was Roman law in which this new concept went rather far. It should, however, be added that as far as sanctions connected with tort liability are concerned – if their functions are considered – the features of a penal nature never disappeared completely in the domain of private law of the antiquity. Sanctions coming within private law were used for purposes for which penal measures would be resorted to under modern conditions.

c) The next important component of tort liability, the *assessment of injurious conduct* also has its roots in the distant past.

aa) *The first step on the road of advance is that the conduct is assessed from the objective aspect. The consideration of subjective components is gradually penetrating into the legal thinking but when adopted at a later stage it becomes universally accepted.*

The responsibility of animals, responsibility presumed on a totemistic ground, collective responsibility are constituents which survived from the savage society, its „legal" system. A phenomenon typical of the savage society was that the form of tort liability blaming the injuring party but disregarding the subjective aspect of his conduct (liability for the outcome) prevailed for a long time and was universally practised. Individual responsibility, however, in keeping with the growing consideration of the subjective aspects of human conduct is gradually gaining a new content.

One of the main achievements of the legal system of the slave society is the adoption and prevalence of subjective responsibility, as the legal expression of a

conscious appreciation of the fact that commodity relationships were increasing and subsequently universally prevailing. A deliberate consideration of the subjective moments of injurious conducts is encountered as early as in the Babylonian law and may be discovered in all legal sources analysed in this work. Its early beginnings may be discovered already in the Roman *tabulae* it was generally applied in the more developed stage of Roman law, its complete and legally founded character evolves in the age of Justinian.

bb) When the relevant writings are considered the problem of *custodia* liability should be treated as a relatively separate one.

If the claim widely professed in legal writings that *custodia* liability in Roman law is identical with the liability without fault of today – which view is not unequivocally supported either in writings or in legal sources – is accepted to be correct, this may be said, on the ground of a few and contradictory sources, only of the classical period of Roman law. *Custodia* liability as known in Roman law *may be compared with liability without fault as known in modern legal systems only in respect of its form at most*. As regards the substance of the two concepts a comparison cannot be approved of. Liability without fault as known in modern legal systems or other forms of liability akin with it in their rigour are namely first of all categories of liability for tort. And as to their substance they are legal phenomena brought about in the age of classical capitalism by large-scale industrial production involving an objective danger of injuries and reflect also the economic and political fight waged against capital.

Such views as may be found in legal writings which mean an attempt to shrink the more than two thousand years old process of legal evolution and by considering categories static – though they are dynamic, and are moulded also in our days, like in the liability without fault of dangerous work – to place them into the pre-classical, classical or post-classical period of Roman law, which means no more than one or two centuries, cannot be approved of. It would run counter to the facts of history to argue that the rules of liability for tort as known in the pre-classical and classical Roman law had been rooted in a liability system identical with that of the modern liability with or without fault, merely on the ground that it had adopted an institution by which an increased liability could be accepted in contracts. Things developed not in the way that it had adopted an institution by which an increased liability both liability with or without fault and that these were replacing each other in the course of historical development for various reasons or were extant side by side. No, certainly not. None of these had existed in the first stage of development. What in fact existed – liability for the outcome pure and simple – included both types in an embryonic and mixed form. Their separate entities were not even indicated, both being rough and intermingled. In this interrelation the two types could not be discerned, they were merely eventual buds for a future evolution. Thus we are confronted with a not differentiated and therefore a very general, loosely interpreted category – the institution of liability for the outcome which cannot be considered identical either with the liability with or without fault of today or as the mechanical unity of the two. It is

the result of historical development reaching to our times that these categories have been gradually conceived and evolved. What from this process concerns the legal evolution of slave societies is in the main the following: liability for tort having got rid of features wholly characteristic of the savage society was gradually abandoning the stage of liability for the outcome pure and simple and was reaching step by step the level of liability with fault. In my view *custodia* liability belongs to the sphere of contracts: it was decided by the parties to the contract whether this would or would not be applied in their given relationship. As far as the ground of liability within this frame is concerned, in the post-classical age it was no doubt a culpable conduct. In my view in respect of the classical age the conclusion considering *custodia* liability as one with fault but elevated to liability without fault should be considered correct. This is accounted for by the specific historical situation when trading conditions in Rome were for a while rather uncertain. In other, non-Roman-legal sources liability with fault is encountered in respect of *custodia* relations which may serve to corroborate this conclusion from the outside.

cc) As to the role of jurisprudence, *of the Roman legal literature in revealing the evolutionary process of Roman law custodia*, more closely, of its results and conclusions, the following may be said:

In these writings, especially in those of the most outstanding Hungarian scholar of Roman law, *G. Marton* momentuous scientific efforts were exerted to prove that liability without fault had been adopted already in the pre-Justinian Roman law; as a first step the unfounded view alleging an identity of the system of liability of Roman law of all ages with the system adopted in Justinian's codes and qualifying it therefore as liability based on fault, was disproved. It was a very important scientific achievement because, intended or not, the idea of evolution came into the focus of researches with Roman law. As, however, the representatives of this trend of science conceived the idea of evolution in a rather mechanical way – as regards its theoretical aspects – and as regards their motives they strove first not to contribute to the formation of a more appropriate view of history but to build up a background for the modern concept of liability without fault, their conclusions starting from the above and reaching beyond them cannot be considered as entirely correct; moreover, that the institution of liability of the pre-Justinian Roman law was regarded without any limitation as one without fault should also be objected to. Namely, not everything stated by *G. Marton* in respect of the effect of interpolations can be accepted. It is true – and this is to the credit of the scholars of the modern science of Roman law, among them *G. Marton* – that it is due to the interpolation carried out by the codifiers of Justinian that classical Roman law became to be considered as having adopted the system of liability with fault in its entirety. But it is not due to this reason that it had become prevailing in the European legal systems of the thousand years to come. This was merely a form, in the development of Roman law as well as in the evolution of several cuneiform legal systems. It is a fact that the codifiers in Justinian's age did make interpolations, former law was altered, or if it seems better

put, was doctored; however, when all this was done they unconsciously complied in the last resort with the economic, social and intellectual requirements of their age, were compelled to do so by the unwritten laws determining law as well.

dd) to sum up: it was in consequence of the gradual multiplication of commodity relationships, their extension and conscious appreciation, the development of government machinery and learning that the conscious and deliberate character of human conduct in respect of the legal ground of tort liability came to be considered: the relations of the individual to his inner, deliberate promptings for the damage done became an overriding consideration involving all its legal consequences resulting in the adoption of liability based on fault. An expression of the prevalence of human will and reciprocity inherent in commodity relationships is shown by the social usage, becoming a legal institution in its abstract form by virtue of which it is taken into account that all individuals, injured parties included, may be able to cause damages; namely each person, not excluding the injured party, is a medium of commodity relationships and in this capacity a subject of acts which, as determined by his will, may become harmful or conducive. When legally assessing the act committed by the opposing party those considerations on the part of the injured individual must come to the fore which the latter strives to secure as firm and unchanged also in instances when he happens to be in the place of the injuring part who is bound to pay damages. It may be stated in general: the economic independence of individuals bound by commodity relationships is accompanied by an unfolding of their personality, the enhancing of their conscious actions; that human actions are determined by human conscience and will is becoming an overriding consideration which in respect of tort liability necessarily results in the emergence of liability based on fault. It is a very appropriate conclusion that „the proud and human idea... that the ground of tort liability is not merely a listless mechanical participation similar to the forces of nature in a certain chain of cause and effect but it is a conscious deliberate imputable human conduct, the culpabel or criminal self of the individual”. In another sphere this trend of development was undoubtedly in keeping with Christian ideas on law; moreover in their evolution the Christian way of thinking was playing a very insignificant role.

As was to be seen the buds of this evolution launched within the limits of liability for the outcome were already appearing at an early stage, their full flourishing, however, coincides with the period of the great codification activity of Roman law. Its peak was reached in the law-making of Justinian's age by which as regards its system Roman law was, as in a closing act, finally developed and moulded, the concept of liability based on fault became dominant and the idea of punishment was defeated by the concept of compensation.

CHAPTER III

THE MAIN CONSTITUENTS OF TORT LIABILITY AND THEIR TRANSFORMATION IN THE LAW OF FEUDAL SOCIETY

1. *There are two trends in the evolution of tort liability in Central Europe in the Middle Ages.* These two trends were determined by the events of political history.

a) By the decline of the Roman Empire also the slave system of society was overthrown. With it declined Roman law, the most highly developed legal system of that society. Europe formerly ruled by the Romans came under the domination of the peoples of the migration period which at that time were living among the conditions of the higher stage of savage society. Their encounter with the evolved and changing conditions of the slave society, the higher level of material production and culture developed formerly within this framework was leading to the formation of such state and social institutions which stood at a higher level of social development than they had been in the slave society. The pre-feudal conditions of the transition period were followed by the appearance of the basic relationships of feudal society, in economy, social activity and politics alike.

The state-forming activities of various Germanic tribes were accompanied by the significant series of new codes which served as an important protection for the new conditions, termed usually the laws of the Frank period of history. *Thus the decline of Roman law simultaneously accompanied by a new path in legal development: the newly formed states in Europe developed their new law.* Although the impact of Roman law is discernible on this path of legal development at its outset, however, taken as a Whole this amounts to the emergence of a completely different legal system, basically independent of Roman law. As a matter of fact this new legal system is but a loose network of numerous smaller ones, all of which have basic common characteristics. This is valid also in the period when their territorial scope was undetermined. The character of these laws as distinct from the Roman one is subsequently reinforced – through the disintegration of the Frank empire, the formation of the French and German states – by the fact, among others that unlike the majority of Frank laws these were clothed in the attire of national languages.

b) In the first centuries of the second millennium trading was in the process of extension first of all in North-Italy, later in most parts of Europe which required a more comprehensive legal system in place of the former particular ones which had been subjected to the divisions of feudalism. The basic legal forms connected with trading had already been evolved in Roman law, its positive aspect was that it was a universal system as opposed to the particular ones. Although, prompted by trading and commodity relationships new institutions were introduced into various national laws, *the revival and spread of Roman law* could not be hampered or rendered unnecessary. From this period on, evolution was advancing in the channels of the interrelations between national laws on the one hand and Roman law on the other.

This state of affairs was persisting until the new concepts and institutions required by trading were introduced into national laws or taken from Roman law, brought up-to-date through the activity of the glossators and post-glossators.

This two-channel way of evolution is manifested in the history of liability for tort in feudal laws. These two aspects of the development must not be disregarded in scientific researches.

2. When making researches into the evolution of liability for tort in the *feudal society and later of the emergence of particular, then national laws, the legal sources most characteristic of them should be taken into consideration.*

In the major states „successors” to the Roman Empire three types of such legal sources come under consideration. In respect of the early Middle Ages (the Frank period) the outstanding representatives of what are termed „*leges barbarorum*” are analysed. As regards the more developed period of the Middle Ages in respect of France one of the most significant collection of Coutumes, the *Coutumes de Beauvaisis*, in respect of Germany the *Sachsenspiegel* and as a complement, several related collections are examined. The twilight of feudalism and the dawn of the bourgeois age is represented in this analysis by the well-known *ordonnances of Louis XIV* and the *General Prussian Landrecht*. As a rule these legal sources provide, in their entirety as well as in their concepts on tort liability, an adequate ground to discover the economic, social, political and intellectual conditions under which they originated.

3. It is a characteristic feature that as regards the main aspects of liability for tort *the level of Roman law was soon reached in the legal systems of feudal states – going later farther than that* – not forgetting that a step forward in Roman law was made also in the Middle Ages. The sphere of law displays the same phenomena as those observed on the social plane viz. that the young peoples of Europe – crossing the transitory bridge of the pre-feudal age – entered, from the conditions of savage society thanks to their encounter with the more developed mode of production and a higher level of culture, directly the realm of feudalism. The system of liability for tort was started from the same foundations, the law of the slave society at its inception. The twilight of feudalism, however witnessed a system of norms and ideas on tort liability which had been unknown even in the flourishing period of the law of the slave society and which had required a lifetime to build up in the evolution of Roman law.

a) during the *Frank period* prefeudal patterns of tort liability and such constituents characteristic in the main of the conditions of savage society are soon discarded: they appear either only in prohibitive provisions (like collective blood feud responsibility) or are met with only incidentally.

aa) Otherwise legal evolution is rapidly advancing. As early as in the years following the formations of states a wide spectre of the *unlawful conduct*, the interest declared to be protected is unfolding. In the cases all attacks against the blossoming feudal system come to be prohibited by law. The level attained in codification activity is reflected by the fact that the system required by the subject under regulation is discovered in the structure of the codes and that rules of an extended scope within

a restricted circle of validity are also evolved. That the sphere of validity of the rules of a more general scope remained limited is accounted for by the feudal division of society and the formally acknowledged inequality before law. To step over the realm of incidental cases would have necessitated the separation between responsibility under criminal law and liability under civil law which materialized a good thousand years later.

bb) As regards the relationship between *injury and sanction* a trend of introducing milder sanctions and making them dependent on fault is displayed. Apart from offences against „public affairs” the mitigation of sanctions is explicitly and generally provided for in certain legal rules. This is reflected in concrete statutes too. Sanctions resembling blood feud and talio are known only through their being prohibited. Sanctions of reprisal against individuals are provided in statutes – their gravity being determined by the class background of the person concerned. Sanctions of a material character show a strong increase, resorted to in addition to and parallel with sanctions against the individual. The separation between criminal responsibility and civil liability is started. The high development of money economy, the extensive field covered by money relationships is shown by the provisions regulating in most instances material sanctions to be paid in money at fixed rate or, with a subsidiary character, reparation to be paid also in money. An advanced stage is marked by the separation between criminal responsibility and civil liability; sanction is assuming the character of a reparation while public penalty is independent of that; should the latter be fixed in money it is provided in the statutes that a certain percentage of the sum is payable to the state and another one to the injured party; the concept of liability is being adopted by virtue of which sanctions of a reparation character may be bequeathed both by the injured and injuring party. All this is the result of a relatively developed economy and trading and a comparatively highly developed legal culture. All institutions, however, were carrying the mark of feudal society for, with a view to protect the class divisions, sanctions of reparation were in many instances disregarded, different sanctions applied to landlords and Serfs; also the concepts outlined above appeared differently – with more or less modifications in various sources of law – as other law was to be applied to Roman subjects and again another to ecclesiastical persons. It was with great difficulties that the principle of territoriality was making headway.

cc) As to the *grounds* of tort liability the general acceptance of the concepts outlined above appeared differently – with more or less amount of the remnants of the undifferentiated liability for the outcome and the transitional formations of liability with fault. The concept of culpability appears in obligations for the performance of extraneous parties (damages caused by animals, vassals, moveable and immovable objects); apart from the not insignificant exceptions referred to in the introductory part the principle of culpability is becoming almost a phenomenon of general prevalence. Its dogmatics – not in the least meaning that of today – is being gradually evolved. Its characteristic features are: obligation to pay damages is

precluded by self-defence, emergency and the fault of the injured party; persons not having a disposing capacity cannot be held liable; persons liable under an obligation of liability are presumed to have acted wilfully or in a negligent way. The forms of what is termed *custodia* liability

b) In the more advanced stage of the Middle Ages evolution was following the same path and in the codes made in the period of the decline of feudalism, during the age of absolutism, the tort liability system of capitalist law is gradually making its appearance.

The separation between criminal responsibility and civil liability is further progressing in the 12th and 13th centuries. The scope regulated by rules of comprehensive validity is continuously widening. Liability for tort is coming to be focussed around culpability – as the spiritual power of the Middle Ages, the Christian Church placed human will in the centre of the circle when assessing human conducts.

When feudalism was declining and the capitalist system of society was developing the legal sources originated in this period reflect that law was being permeated with the substance of commodity relationships and the system of natural law in the field of the regulation of tort liability. This meant a consistent separation between criminal responsibility and civil liability, the dominations of rules of a comprehensive character, sanctions of reparations conceived on the ground of a formal equality before law and a triumph of the principle of fault liability.

4. Another sphere of evolution is marked by the history of Roman law during the Middle Ages. Already the laws of the Frank period, otherwise not of a Roman law character showed the impact of this law. Its real historical role was, however, lent from the 11–12. centuries when it embarked on the road of its second flourishing due to the requirements of the trading activity of the city states of North Italy. A law of a universal nature was necessitated by the commodity relationships and trading prospering in the whole of Europe; this requirement also included the demand for the legal shaping of commodity relationships. It was in this way that Roman law started again on its road to reconquer Europe. However, in the process of making inroads into the national laws of various European states it was also transformed, changed and developed. While making a significant impact – stronger than before – on the tort liability system of European states it was bound to undergo a major evolution: the demands of the age, among others the spirit of canonic law was transmitted by the glossators and post-glossators and several new requirements transmitted by its subsequent framers. This is borne out by the documents of the Middle Ages history of Roman law, like the Roman law compilations by *Accursius*, *Azo*, *Bartolus*, the corpus iuris civilis glossed (*Glossa ordinaria*, *Summa*, *Opera Omnia*) inspirations from works like the Corpus Iuris Canonici, and other sources known only to minute legal historical writings and laws, upholding Roman law also formally like the German „Systeme” of the Pandecta law.

5. As shown by these documents the following major changes may be discovered in respect of evolution the pattern of tort liability system under feudal rule.

a) The conceiving of *general categories* is launched in the shadow of the case system of the Corpus Juris Civilis of Justinian and is assuming major proportions in the time of the post-glossators; this applies both to the existence of obligations for damages, the nature of the injury and the content of this obligation (*damnum emergens, lucrum cessans*). The great lawyers of Rome of the antiquity framed law through solving cases, types of cases with a fine acumen or with the prudent decisions of the learned judges of case law. It was thought by the glossators and especially by the post-glossators that their task can best be met by the means of science, particularly scientific generalization. Their starting-points were certain legal tenets but reached the elaboration of abstracted legal maxims and concepts dominating thereby the world of legal forms.

b) Going beyond the Roman law of Justinian the *separation between criminal responsibility and civil liability was effected on a general plane in the Roman law of the Middle Ages*. As has been noted above this became manifest in making sanctions dependent of fault in respect of the idea of damage and the obligation of reparation; adopting the idea from canonic law obligations arising out of liability for tort became subject to passive inheritance to the extent of the amount of the estate; the concept under which in cases of an injurious conduct committed jointly by several people all obligors were held liable separately to the extent of full compensation was done away with (cumulation of passive obligations).

c) *The idea of fault laid down as early as in the Roman law of Justinian's age was transformed into a general principle in the Roman law of the Middle Ages*. It is due to this development that it was uniformly asserted also in actions which were exceptions in Justinian's law or – taken the great number of actions into consideration – appeared as inconsistent solutions of the problem on hand. Legal evolution in civil law inspired by trading transmitted by the spirit of the Church resulted in placing human conduct and within this, human will, into the centre of consideration. Human conduct, is assessed according to the role played in the act by human will. It is now unequivocally stated that *custodia* liability cannot hold ground without fault. The concept of the fault is carried into extremes also in this context like in the non-Roman legal sources, almost in an unnatural way, for the extent of reparation is fixed commensurate with the degree of fault.

6. To sum up: it was not intended in this work to trace the adoption of the forms of Roman legal concepts by non-Roman legal sources and it was not intended either to discover the reverse of this phenomenon. This was merely referred to by citing several legal writings. It was attempted to find the image of liability for tort in legal sources originating during the age of feudalism which was universally adopted in this type of society, mainly independent of the fact whether these were revealed by Roman or non-Roman legal sources. I hope it has been proved that the general picture can be discovered and is identical in the legal evolution during the Middle Ages both as regards Roman law and that of various feudal states. *It is namely a question of one subject, one phenomenon being reflected in more than one mirrors. The*

SUMMARY

subject, the phenomenon, be it mirrored by Roman law or that of several feudal states is substantially the same. To put it more precisely: the aspect of social and economic conditions is coupled with the feudal forces and relations of production, the extending trading within these limits and the subsequent appearance of the production relations of capitalism; the phenomena coming under liability system are linked with the developing and differentiated government machinery, the ecclesiastical learning, putting the subjective character of human conduct into the forefront inseparable from abstract ideas, then with a legal culture moulded by the age of humanism and natural law. It is for this reason that basically the same image of the system of liability for tort can be discovered in the history of Roman law in the age of feudalism as well as in the non-Roman legal sources of several feudal states. The result is identical: the emergence of a purely civil law liability, systematically elaborated and based upon fault.

CHAPTER IV TORT LIABILITY IN THE LAW OF CAPITALIST LEGAL SYSTEM

The evolution of the system of liability in the capitalist system of society may be divided, more or less accurately, into two stages: the first is the tort liability system of the age of *classical capitalism* on the one hand, the second is the formally very loose but in respect of its underlying motives the very coherent network of the liability system for tort in the age of *modern capitalism*, up to our days.

1. It goes without saying that the civil codes enacted in the age of classical capitalism reflect with more or less consistency in legal terms the social and economic pattern of classical capitalism. These codes are destined to express the appearance of private property unbound, equality before law recognised politically by then, the domination and the views of the employers, the atomisation of society, the traders' ideas and the endeavour to put into generally valid frames the interests of the newly born society.

As far as liability for tort is concerned this process is marked by laying down generally valid principles in several basic provisions, the surpassing of the system of actions, by virtually closing the process of integrating the whole regulation, the universal prevalence of fault as the basic form of tort liability, the consistent fixing of liability obligations according to the damage actually done and the proceeds not forthcoming, the material reparation for moral values and the individual character of liability.

The ascendancy of these principles means a considerable advance as compared to the previous state of development. This, however, does not exceed the reflection of the newly consolidating capitalist society in its concepts on tort liability. It was

very soon discovered that the idea maintaining that it is a basic axiom of social co-existence that everyone must master his actions and may be held liable only for those acts of his, but for these invariably and without exception he has produced with fault, was a failure. Due to this concept a wide range of social injustices, social antagonisms were brought to light. Everyone is held liable on the ground of his fault, which means that the same liability attaches to an industrialist employing hundreds of workers and to the latter. Many injuries are committed to the detriment of third persons while working for the benefit of the employer but it is merely laid down in the law that the employer has had no fault in his person. It also came soon to light that a previous trend which showed some traces of denying the possibility of material reimbursement for moral damages was retarded by capitalist law. Moral values were almost subjected to the domination of exchange quotations by capitalist law which is so proud of its moral foundations. It would be difficult to credit capitalist law that with its media also those were "assisted" who had become owners of property through making money out of their moral values not having namely much more property, than these and their manpower.

2. *The first major flaw* in the capitalist liability system for tort of classical capitalism was brought about by the rapid development of production forces, the introduction of steam engine and the extensive deployment of railways. In 1838, in the Prussian act on railways was the first instance in the evolution of European law that the *modern concept and institution of liability without fault* was conceived and laid down. Under the contemporary historical economic and class conditions this institution meant a compromise between the ascending class of the capitalist class and feudal aristocracy. It was held that the capitalist enterprises should bear all the expenses of the ventures undertaken including damages unless proving that these had been caused by irresistible force, the culpable conduct of the injured party or an unavoidable act of a third person.

3. In the course of the *development of industrial capitalism* and the launching of the working-class' fight liability for damages *caused by the mechanical means of production was put in the fore of political struggles as early as the age of classical capitalism*. One party was constituted from among industrial capitalists who were sticking to the last to preclude reparation for damages caused independent of the fault of employers. The other party was made up of the masses selling their labour and devoid of any protection because it was not even illusionary that they could hope for recovering their damages sustained by proving the culpable conduct of the employer. A capitalist state could not remain indifferent for long in this situation full of tensions and contradictions. It was due in the first place to the fact that this state of affairs was not considered by capitalists as tenable in the long run because working-class had been becoming organized and one of the main participants in the political and social struggles of the age. *It was obvious that some concessions had had to be made*. This trend was revealed firsts and in its most outspoken form in the German act of 1871 on liability.

At the turn of the century and subsequently, i. e. during the age of imperialism – as determined by historical, economic, political, legal and other specific features – the legal regulation, assuming various forms, displaying overt or hidden political bias, *was begun all over Europe*, aiming at the „adjustment” of contradictions; it was attempted on certain issues (shipping, railway, air transport) in international conventions.

The solutions arrived at bore different form as indicated by the factors mentioned above and their substance was not identical in all the countries concerned. The main common characteristic features may be summed up, with an unavoidable simplification, as follows:

a) Commission of the damage, including the contingencies of exemption already known or a presumed fault or the reversal of the burden of proof with a view to substantiate the innocence of the higher employees of the employer serves as a ground of liability; the trend shows into the direction of *liability without fault pure and simple*, though phenomena displaying a distinctly contrary direction, strengthening the position of the capitalist employer are also discernible;

b) the *prohibition of precluding* increased liability;

c) *liability without fault for damages caused in rem* is gaining ground at a slower pace than that for damages caused to persons;

d) the *limiting of the amount of financial liability* with a view to preclude claims of larger volume;

e) the inclusion of services due under *social insurance* schemes into compensation claims;

4. There appears at the turn of the century and in the evolution of the capitalist law in the 20th century a specific phenomenon, *liability ex aequo et bono*; this institution discharges the same political and social functions as liability for dangerous work. This concession on the part of the well-to-do ruling class means substantially that a rich injuring party is bound to pay damages to the impecunious injured party also in instances where otherwise he would not be bound to do so on the strength of the other norms of liability law. It is provided for in law: he shall be held liable because he is in a position to discharge this obligation by virtue of the financial means at his disposal.

The principle of the continental civil law – not Common law – equity (*aequitas*) in addition to being in its other contexts a pretext to loosen legality laid down by classical capitalism, served in the law of torts to mitigate social antagonisms.

As follows from the above the social purport of the various appearances of liability without fault is determined basically by two elements. One is the fight of the masses of employees, in the first place, industrial workers who are not owners of the means of production to improve their lot; in other words by one of the most significant powers of the domestic political scene, the existence of an organized working class movement, the presence of the organized working class. The other one is the recognition on the part of capitalists and the government that the maintenance of

the existing system of society necessitates the granting, of some unavoidable concessions, a more far-reaching recognition of the compensation claims, within certain limits of the masses devoid of property; the effort in general is to decrease the sharp antagonisms and the restricting of the grounds breeding these.

5. The capitalist employers were generally striving, through all stages of the evolution *to allay the burdens of liability without fault*. Where there were no explicit prohibitive provisions, its application was precluded in contracts, and if feasible, certain sectors of industrial capital were exempted from it through legislative action, evoking the interests of the national economy. It was however the two ways of *insurance* gaining soon general acceptance which emerged as major legal and economic patterns.

One form of insurance, the introduction of *social insurance institutions* was accompanied in all countries by the enactment of stricter liability principles. It is borne out by the facts of history where enterprises were burdened with the obligations binding under liability without fault, the question of establishing social insurance institutions was immediately raised the costs of which, or a part of them had to be borne by the socially insured persons. This conclusion holds good even if it is known that social insurance gained impetus from the idea of the self-help of workers and that it was one of the political demands of the organized working class. In some countries the adoption of liability without fault was even preceded by the introduction of social insurance institutions.

The other form of insurance is *liability insurance*. Its introduction and general acceptance was motivated not only by the economic interests of the big insurance companies but also, to a certain extent, by the efforts to safeguard satisfaction of the lawful claims of injured persons.

On the ground of this insurance concept there arose a trend which is endeavouring *to replace the pattern of tort liability with simple insurance*. It results from this concept that the individual is, in the main, excluded from the assessment of the succession of human actions; the individual is there-by reduced to a focus of property interests or property titles while the traditional patterns of tort liability are considered to be mere illusionary moral maxims which are stuck up in the idea of prevention. This fact is not altered by the suggestion that it is justified among other things by the considerations of expediency from which individuals benefit; it is namely alleged that compensation, in view of the modern industrial and trading activity is made exceedingly difficult by judicial process and that the principle of „one for all and all for one” is also put forward among, its justifications.

6. As compared with the traditional and by now differentiated system of material tort liability completely novel problem arose with the introduction of the large-scale exploitation of *atomic energy*. Atomic energy is a means of production by which the entirety of the still existing sphere of classical capitalism was overstrained. It results from its nature and the role it plays in the national economy – let alone from its military importance – that to this means of production government aid is required

even in respect of companies rich in capital, including the safeguards – among other things – of the reimbursement for *atomic damages*.

This is exactly laid down in the relevant legal sources; the materialization of absolute liability involving a very long period of prescription and limited only by a very high monetary limit and without requiring incidental cases of injury is safeguarded in two ways. One of these is that the entrepreneur is bound in order to safeguard reparation for damages eventually caused to set aside a relatively substantial fund prior to launching his operations (financial security covering, *r serve de couverture*, *Deckungsvorsorge*). The other device is: should the sum of compensation obligation be in excess of the amount of the security sum the guaranty undertaken by the state comes to be asserted. This means that the state acts as a guarantor for industrial monopolies which are in fact the richest in capital. This above is the most recent product of the evolution of capitalist law in the field of liability.

CHAPTER V

THE BASIC FEATURES AND CHARACTERISTICS OF TORT LIABILITY IN THE LAW OF SOCIALIST STATES

1. As a result of the socialist economic and social conditions acquiring a dominant position the progress of law as a whole is entering a revolutionary new stage. The main emphasis of the revolutionary transformation of the legal system is laid on the sphere of constitutional law, law of ownership, law of persons, the management of socialist economy and its contractual relationships. *This transformation is, however, no less significant in respect of the system of liability introduced in socialist law.*

2. The basis and decisive constituents of the transformation of the liability system for tort are made up of those social and economic conditions and the objectives of legal policy which are specific characteristics of socialist society. The main aspects of these may be summed up as follows:

a) Under the conditions of socialism antagonistic conflicts of interests are replaced – in consequence of the disappearance of capitalist private property and introduction of the socialist system of ownership – by a *basic* identity of interests both as regards relationships between individuals and relationships between individuals and state. However, the *opportunity for displaying conducts* engendered by various sources *infringing this identity of social interests* and disapproved by society *is not precluded thereby*. Their commission is prohibited and the culpable persons are *required to exculpate themselves or to pay damages*.

b) The social – and ultimately legal – protection against conducts of this type and torts must cover all those values and relationships; the defence, enhancing and development whereof is inseparable from the building of socialism.

c) *In the socialist system of ownership* the means of production are, in their majority, social property. The citizens participate in social production within the frames of communities, well defined – in industry, agricultural cooperatives and other establishments – and are accorded their share from the national income in proportion to the work performed. It necessarily follows from this that when sanctioning their injurious conducts reparation emanating from the commodity concept *appears in a differentiated form* and that when laying down the legal pattern of liability relationships arising out of tort those social formations and communities to which citizens belong in the course of social production should also be taken into account.

d) The resolute promotion of individual and social evolution, the transformation of the world in general, the marking out of the path of development belongs to the substance of the idea of socialism. A wide range of means are available for socialist society to attain this objective – including *the gradual elimination of the occurrence of torts*, injurious human conducts. One of these means is law, its liability norms and sanctions which are applied only in instances if so indicated by the requirement of overcoming such phenomena and if these are deemed – either in respect of the ground of liability or its extent – susceptible of achieving the desired effect: to educate individuals, to reduce and eventually to do away with the origins engendering occurrences of tort.

3. As to *the general rules governing liability* the following basic consequences may be deduced from the above.

a) He who, though possessing full powers of discernment causes damage to another individual through his conduct disapproved by society and therefore declared unlawful shall be bound to *exculpate himself* – the constantly increasing requirements of diligence should not be left out of consideration – *or to make amends*. It is thus obvious that persons not having the powers of discernment cannot be held liable in this sense. By way of exception this may be allowed *ex aequo et bono* if so warranted by the comparison between the financial positions of the injuring party, who is legally incapable of causing damages and the injured party.

As a rule there are no, under socialist conditions, such social discrepancies as to justify liability merely on the strength of differences between financial statutes. *For this reason liability ex aequo et bono as a general rule is not justified under socialist conditions*. The „millionaire’s clause” as known in modern western literature – expressing the development in an inorical way – has lost its actuality in the absence of millionaires.

b) The sanction of a disapproved and injurious conduct is, in general, a full reparation. The extent of tort liability may be reduced by the court after considering the financial position of the parties and other aspects deserving recognition with a view to the educational effect of the sanction. The basis of reckoning the extent of liability is of course the damage done and the proceeds not forthcoming.

c) Socialist legal thinking – not being subject to the absolutism of the commodity concept – does not accept a general rule of the „capitalisation” of moral values to be

found in the law of several capitalist states. *Thus moral damages cannot, in general, be compensated with financial means.* In cases of moral damages it is the injury perceptible in its material effects, which may become actionable. The controversy relating to its extent and in general to moral injuries does not yet appear as completely closed.

d) Agreement on the part of the injured party cannot serve as a ground for exemption if social interests were infringed.

4. In certain instances *liability norms for tort stricter than the above* are required in protecting the bodily integrity and other interests of the citizens. Under capitalist conditions a lengthy fight, frequently changing into a sharp struggle had been waged that workers and all those who are injured in consequence of the mechanical and other dangerous production processes of large-scale capitalist industrial production should be compensated also in cases when – as it is so in the majority of instances – fault on the part of the manufacturer cannot be ascertained. As was to be seen this long fight led to contradictory results and, solutions which can hardly be regarded to be of a universal acceptance.

The legal policy of socialist states faces facts openly. Deployment of advanced technologies is in the interest of the national economy. Though it is a fact that owing to the progress of technology an increasing number of production processes are becoming devoid of danger and are changed to this effect which were previously considered to be dangerous, it is still obvious that the introduction and industrial use of highly complicated machines and technological, moreover chemical processes (e. g. nuclear devices) are sources of an increased danger notwithstanding an unusual care in their handling. Injured parties cannot be exposed to the contingency in respect of their compensation whether or not the elements of fault in injuries can be eventually discovered. It is for this reason that it was deemed necessary to lay down as *a general rule that if the injury is due to an activity involving increased dangers, the injured party is entitled to compensation irrespective of the fault of the injuring party, his personal conduct in connection with the damage caused.* The injuring party can be exempted from the severity of this tort liability by proving a fault on the part of the injured party or that the injury arose in consequence of such an unavoidable cause which lies outside the range of activity involving increased dangers.

Within the scope where injury is coupled with an activity conducted in public interest – which is even more difficult to avert than that connected with normally dangerous works, like e. g. in mining – the adoption of *absolute liability* is deemed appropriate with a view to protect the members of society.

These rules, in addition to providing an increased security for safeguarding the lawful titles of compensation encourage all those who discharge activities involving increased dangers to care, to an adequate caution both in respect of human conduct and the efforts to reduce the inherent sources of danger in certain technological processes.

5. Individuals cease to be in the socialist system of society to be mere atomized particles of the complicated network of commodity relationships. Individuals become

members of various well-defined communities in the course of their participation in the social production based on social property. From this follows a trend which might be termed as the *socialization of individual liability for tort*.

As regards its outlines it is discernible in two directions. One is that vis-à-vis third persons the liability for tort of the community (factory, cooperative farm, other establishment) comes to the fore. The second is that in relation of the injuring party it is the community by which the question of liability is raised, keeping in mind in the first place the interests of the community concerned, its particular position, the relationship between the latter and the member concerned and its other circumstances; reparation is relegated to the second place.

It has been said that what has been termed *as the socialization of individual liability for tort is the equivalent not of a reduction*, diminishing but on the contrary of the strengthening of individual liability. Owing to the fact namely that the individual is liable to his own, smaller community and is bound to make amends for the consequences of his unlawful conduct, liability is rendered more direct and as regards its educational effects more effective.

a) The process of the transformation placing the community concerned in relation to third persons in the first place before employees, cooperative farm members and allowing it to seek regress against these persons, shows a considerable progress but evolution cannot be considered as closed. In the background of this trend of transformation there are, under the prevailing conditions, various solutions by which the complete assertion of this main trend is for a while retarded.

aa) Closest to the main trend is *tort liability for injury caused by the employee and cooperative farm member* which has gradually evolved in socialist legal systems. The community concerned is held liable vis-à-vis third persons and the injuring member is held liable as provided for in the former's particular statutes.

bb) If it is a case of tort liability for injuries caused through *actions of state administration* the direct liability of the agency concerned in in general more restricted, depending on more pre-requisites (the assertion of the norms of material liability is allowed under specific statutes in respect of certain organs, like judicial, procurators' and investigation authorities; apart from this the general liability is not allowed unless the fault or culpability of the proceeding official person or the irregularity of the procedure has been pronounced in a juridical or disciplinary action, the legal remedies required to avert the consequences of injury have been exhausted, etc). It still remains a fact, however, that though with pre-requisites as defined also in cases of this type it is a government agency, a state institution which is held liable for the proceeding person's acts vis-à-vis third parties.

b) Due to the fact that for injuries caused to third parties it is directly the establishment, community of which the injuring party is a member which is held liable, injuries caused to third parties are considered in law in the same way as those caused by the members of the community directly to the latter. Consequential upon the social, economic and legal political consideration outlined in the foregoing the

regulation of tort liability relationships originating in this way is different from the norms of civil liability and has emerged by now as the *liability system regulated under labour law and the law of agricultural cooperatives*.

Its main characteristics are:

aa) Tort liability is based on fault only, the idea of the civil liability without fault is not accepted within this scope.

bb) The extent of liability for tort, owing to an interplay between several factors is limited. It is limited *in toto* because full compensation and proceeds not forthcoming can be enforced only as exceptions. In addition the limitation of tort liability rests on grounds like the degree of fault, the financial position of the injuring party, the nature of his sphere of activity (an employee in a leading post or a subaltern) and other considerations.

cc) To adjudge upon financial liability in respect of labour relationships in enterprises the latter's manager, the conciliation committees representing also the rank and file of the workers, in respect of members of cooperative farms the organs of the latter are authorized. Cases coming under this category are handled by courts in general only as second instance cases.

6. Close interrelations are raised in two spheres by insurance and tort liability.

a) One aspect of the interrelations is that of social insurance. The fact that nearly all members of the society are covered by the wide range of social insurance services affects the entirety of the law of liability for tort in two aspects.

aa) In the field of damages caused to persons a part of compensation claims is satisfied under social insurance services, to the extent of this amount the social insurance establishment is authorised to act as plaintiff against the injuring party.

bb) Liability ex aequo et bono as a generally adopted institution was considered by the legal policy of socialist states as capable of being dispensed with in the civil liability system having regard in part to the comprehensive nature of social insurance.

b) Another aspect of the interrelations appears in the field of liability insurance. As the sanctions of reparation have proved susceptible of securing the educational effect, for individuals are responsively reacting both from the general and special prevention aspect, injuries resulting in liability are also sorely felt by the injured parties. Injuries committed almost on a mass scale either through negligence or not even in a culpable way are resulting from modern technology – especially in transport and communication. In order to safeguard a prompt compensation of the injured individuals, guarantees multiplying the function of civil liability are required. Liability insurance appeared as the most appropriate means to attain this end. Under this – retaining the educational effect inherent in the institution of liability – the financial burdens of liability without fault are proportionally divided between the parties concerned on the one hand, and a speedy and adequate compensation for the injured parties is also secured on the other.

SUMMARY

Under the conditions of socialist society *the pre-requisites of introducing liability insurance in an ever widening scope of damages are constantly ripening*. Its widest limit would of course be the general and obligatory liability insurance.

APPENDIX

THE CONQUEST OF OUTER SPACE AND TORT LIABILITY

1. Just as a new chapter has been opened in the progress of technology by the conquest of outer space, a *new chapter* is required for the examination of those legal problems the solution of which is urged by the presence of this boundless new world.

2. Under the auspices of the United Nations codification activities – with the participation of Hungarian experts – destined to settle problems, including that of tort liability connected with the conquest of outer space have been taken up.

3. Starting partly from the results attained so far during this activity and the relevant legal writings, partly from the specific feature of the form; of efforts to conquer outer space the following summary conclusions in respect of the *de lege ferenda* problems of tort liability appear to be warranted.

a) Liability for damages occurred in connection with the exploration and utilization of outer space calls as a matter of fact for an *international regulation* (convention).

b) Tort liability can be based exclusively on *causing of a damage*; only the fault of the injured party should be accepted as a ground for exemption (absolute liability).

c) To ascertain the identity of the injuring party *an adequate marking* of space vehicles and on the strength of it their *international registration* will prove indispensable.

d) In case space vehicles collide – excluding instances of deliberate conduct and grave negligence – the principle of the *division of damages* appears to be warranted.

e) Tort liability should always attach to the state in which the vehicle has been launched on its orbit.

f) It would be desirable *to preclude any limitation of tort liability* and to regulate the problem of moral injuries in a satisfactory way (because financial compensation for these is recognized by some states while rejected by others).

g) As follows from the nature of the thing the recognition of the jurisdiction of some international organ proceeding in individual cases or with a permanent character would be conducive for the *settlement of disputes between states*.

h) *Prescription* relating to claims of compensation should be fixed with general validity (providing for a reasonable time limit).

*

SUMMARY

As the development of mankind and human society began somewhere and sometime within the savage society of the prehistoric primitive man and reached already some considerable victories in conquering outer space, so the law of tort liability developed from the blood feud to a differentiated system of modern legal means on international level. It was attempted to show how this was taking place, at least the main outlines of this process of many thousands of years.